

IV. FALUKONFERENCIA

A FENNTARTHATÓ MEZŐGAZDASÁGTÓL A VIDÉKFEJLESZTÉSIG

A FENNTARTHATÓ
MEZŐGAZDASÁGTÓL
A VIDÉKFEJLESZTÉSIG

IV. Falukonferencia

**A FENNTARTHATÓ
MEZŐGAZDASÁGTÓL
A VIDÉKFEJLESZTÉSIG**

IV. Falukonferencia

**Szerkesztette:
KOVÁCS TERÉZ**

**MTA Regionális Kutatások Központja
Pécs, 1997**

A könyv megjelenését a Baranya Megyei Önkormányzat, a Földművelésügyi Minisztérium, a Központi Környezetvédelmi Alap, az OKTK 1128/97. és az OTKA P 24515 támogatta.

Lektor: Dr. Márton János egyetemi tanár,
ny. intézeti főigazgató

ISBN 963 9052 05 1

Címlap: Zselicszentpál (Fotó: Körtvélyesi László)
Ábrák: Dobiné Dombori Piroska
Műszaki szerkesztő: Frick Dorottya, Dombi Péter
Felelős kiadó: Dr. Horváth Gyula főigazgató
Nyomdai munkák: Sümegi Nyomdaipari,
Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.

TARTALOM

Előszó.....	9
-------------	---

PLENÁRIS ÜLÉS

Öcsödi Gyula: Mezőgazdaság és vidékfejlesztés.....	13
Kovács Teréz: A vidékfejlesztés problémái és feladatai	19
Mary E. Cawley – Desmond A. Gillmor: Vidékfejlesztés az Ír Köztársaságban, annak kapcsolódása az Európai Unióhoz	27
Láng István: A magyar mezőgazdaság fenntartható fejlődése – lehetőségek és korlátok	40
Papócsi László: Az integráció falun	46

AGRÁRGAZDASÁG

Fertő Imre: A mezőgazdasági jövedelemtámogatás elméleti problémái.....	57
Hubai József: Agrár-külkereskedelmünk tendenciái.....	63
Tóth László: Mérethatékonyság, ágazati és területi specializáció	68
Dorgai László: A gazdálkodók jelzáloghitelezés iránti igénye.....	75
Vincze Mária: Az erdélyi vidékfejlesztés problémái az új román agrárpolitika tükrében.....	80
Márton János: A kisgazdaságok életképessége és a falu sorsa	89
Romány Pál: Tanyák és farmok.....	95
Szeremley Béla: Hiányzó nemzeti intézményünk – a termékpályás szövetkezet.....	100
Tóth Erzsébet: Az átalakult mezőgazdasági szövetkezetek helyzete és jövőbeni szerepük	107
Kovács Katalin – Bihari Zsuzsanna: Ki – mit – tud? Szövetkezetek és társas vállalkozások a mezőgazdaságban	115
Pachinger Zoltán: A szaktanácsadó hálózat szerepe és lehetőségei a versenyképes gazdálkodás elősegítésében, különös tekintettel a sertéságazatban	122
Kajári Karolina: Kutatók és szaktanácsadók véleménye a magyar agrárgazdaság európai integrációjáról	127
Somogyi Sándor – Nebojsa Novkovic – Beba Mutavcic: A tejtermelés belterjességének, a mezőgazdaság- és vidékfejlesztésnek az összefüggései	132
Borbély Csaba: A tejtermelő magángazdaságok helyzete Magyarországon.....	138
Nagy Géza – Petó Károly: A gyepgazdálkodás és a vidékfejlesztés összefüggései.....	141
Farkas Tibor: A moldvai csángó közösségek életstratégiái	147
Nyers Norbert: „Mi rejlik a boroshordók mögött?”.....	154
Tóth László: Összefoglaló az „Agrárgazdaság” szekció munkájáról	161

FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS

Csordás László: Gondolatok a fenntartható fejlődésről és a fenntartható mezőgazdaságról.....	167
Jávor Károly: Fenntarthatóság – területfejlesztés – vidékfejlesztés.....	175
Lantos Tamás: A stratégiai tervezés szerepe a fenntartható fejlődésben	179

Hajnal Klára: A hagyomány értékei és a fenntartható fejlődés.....	187
Godó Nándor: A vadgazdálkodás, az idegenforgalom és a területfejlesztés összekapcsolásának magyarországi lehetőségei.....	192
Sári László – Pázmány Gábor: A mezőgazdasági termelés térségi tervezése a fenntartható fejlődés kritériumának figyelembevételével.....	199
Timár Judit: A környezetvédelmi döntéshozatal változó konfliktusai egy falusi mezőgazdasági szövetkezetben.....	207
Fodor István: A fenntartható gazdaság fejlesztésének dilemmái egy nemzeti parkban.....	214
Nagy I. Imre: Környezetvédelmi innovációk a Közép-Tisza-vidék településein.....	220
Bali János: Tovább a „harmadik úton”? A falusi társadalom és gazdaság fejlődésének tapasztalatai a '90-es években egy esettanulmány kapcsán.....	226
Grónás Viktor – Lőrincz Margaréta – Barczy Attila – Király Henriett: A mezőgazdasági tájhasznosításra ható tájhasználati tényezők elemzése a Tihany-félsziget példáján.....	233
Kupi Károly: A Bodroghöz agroökológiai adottságainak értékelése a növénytermesztés szempontjából.....	240
Wilhelm Zoltán: A környezetállapot hatása a településfejlődésre az Alsó-Duna-vidék néhány községében.....	244
Fodor István: Összefoglaló a „Fenntartható fejlődés” szekció munkájáról.....	250

A FALUSI GAZDASÁG DIVERZIFIKÁLT FEJLESZTÉSE

Sarudi Csaba: A mezőgazdaság szerepe a vidékfejlesztésben.....	255
Kraftné Somogyi Gabriella: Helymarketing a vidékfejlesztésben.....	261
Csepregi Tibor – Hajós László: A falusi turizmus szerepe az integrált vidékfejlesztésben.....	266
Abonyiné Palotás Jolán: Az élelmiszergazdaság mikroszintű integrációjának alakulása a rendszerváltás után a Dél-Alföldön.....	273
Kocsondi József – Lakner Zoltán: A magyar agrárvállalkozások stratégiái.....	278
Szabó G. Gábor: Az ún. üzemkiegészítő (előmozdító) típusú szövetkezés előnyei az önállóan gazdálkodók számára.....	285
Nógrádi Zoltán: A települési egyesülettől a térségi szövetkezetig.....	292
Baranyi Béla – Süli-Zakar István: A családi vállalkozások szerepe az átalakuló magyar mezőgazdaságban.....	299
Molnár Melinda: „Tanakodás a tanyákról” – Helyzetkép egy feketeföldi tanyás vidékről napjainkban.....	307
Diebel Andrea – Szarvák Tibor: A rendszerváltás vesztesei. Szociológiai vizsgálat eredményei egy határmenti falusi településen, Bagamérban.....	314
Márkus János: A humán erőforrások sajátosságai és szerepük a területfejlesztésben – Heves megye déli részének példáján.....	322
Baukó Tamás – Gurzó Imre: A térségfejlesztési kutatások néhány szempontja agrártérségben, a dél-békési kistérségi kutatás példáján.....	329
Hrubi László: Összefoglaló „A falusi gazdaság diverzifikált fejlesztése” szekció munkájáról.....	337

ÖNKORMÁNYZATOK – FALUMENEDZSELÉS – FALUTÁRSADALOM

Pálné Kovács Ilona: A vidékfejlesztés igazgatási összefüggései.....	343
Hajdú Zoltán: A községi dezintegráció új korszaka? (Községalakítások Magyarországon 1990–1996 között).....	353
Kovács Ernő: Hol tart a polgárosodás a vidéki Magyarországon?	358
Vofkori László: Az udvarhelyszéki székely faluközösségek és a vidékfejlesztés.....	362
László Mária: Községek önkormányzatai és a gazdasági eszközrendszer	371
Kovács Katalin – Váradai Monika: Ketten egy hajóban vagy együtt két hajóban? Agrár(kis)térségek versengése a fejlesztési forrásokért.....	377
Finta István: Szervezeti kérdések az önkormányzatok és a mezőgazdasági kis- és nagytermelők kapcsolatában	386
Bolye Ferenc: A hantosi Mezőföld Népfőiskola története. (Dániai tapasztalatok magyarországi hasznosítása)	390
Horváth József – Rácz Kata Lilla: Kaposgyarmat: Felkerülni az idegenforgalmi térképre	396
Kissné Novák Éva: Civil közösségek, civil társadalom.....	400
Rabb Szabolcs – Tóth László: Vendégségben önmagunknál. Közösségfejlesztés egy Vas megyei faluban	406
Hargitai Judit: A területfejlesztési törvény nyilvánossággal és társadalmi részvétellel kapcsolatos elveinek vizsgálata	413
Magyar Tünde: Betekintés az EU Leader Program keretében létrejött fejlesztési szervezetek működésébe és tevékenységeibe	417
Csefkó Ferenc: Összefoglaló az „Önkormányzatok – falumenedzselés – falutársadalom” szekció munkájáról	423

SZOCIÁLIS PROBLÉMÁK – MUNKANÉLKÜLISÉG

Faludi Erika: Aprófalvak – málladozó startkövek	429
Juhász Gábor: A falu társadalmát terhelő szociális problémák – kitörési lehetőségek.....	433
Bánlaky Pál: Agrárértelmiség a változásokban	438
Dúsné Obádovics Csilla: A népsűrűség és a nagyvárosközelség hatása a munkanélküliségre falun.....	445
Madarász Imre: Informális gazdaság a mai magyarországi falun	452
Emőkeyné Mészáros Zsuzsa: Falusi nők az informális gazdaságban	458
Baracs Gabriella Etelka: A nők és a mezőgazdaság	465
Vuics Tibor: Átalakulás és életkörülmények Baranya megye kistérségeiben.....	469
Trócsányi András: Humán erőforrás-vizsgálat egy településtársulás példáján	475
Mezei István: A vidékfejlesztés gondja: az aluliskolázottság.....	481
Csapó Tamás: Összefoglaló a „Szociális problémák – munkanélküliség” szekció munkájáról.....	490
Angol nyelvű összefoglaló.....	493
Szerzők.....	497

ELŐSZÓ

A IV. falukonferencia megtartása fontos időpontra esett. A parlament által elfogadott területfejlesztési és területrendezési törvényben a vidékfejlesztés, a területfejlesztés új elemeként jelent meg. Ugyanakkor EU-csatlakozásunk felgyorsulása során is egyre inkább felértékelődik a vidékfejlesztés. Közismert, hogy már a csatlakozás (2002–2006) előtt jelentős EU-s pénzeszközökhöz juthatunk, amelyek többek között a vidékfejlesztésre fordíthatók. E kedvező körülmények mellett veszélyek is fennállnak: kellő programok, intézményrendszer és önerő hiányában ugyanis ezek a kilátásba helyezett források nem jutnak el a rászorultakhoz. A falukonferencián a felmérésekre támaszkodó előadások és e kötetbe szerkesztett tanulmányok is felhívják a figyelmet erre a veszélyre. Magyarországon a vidék fejlődése lemaradt a központi és az ország egyéb fejlettebb régióinak átalakulása mögött. Az is valószínűsíthető, hogy a vidék átalakulása időben egybe esik majd az ország EU-csatlakozásával. Ez újabb konfliktust teremt a vidéki lakosság körében akkor, amikor még ki sem heverte a rendszer-váltás okozta megrázkódtatást. Ennek a veszélyhelyzetnek az elhárítása a magyar falu és vidék iránt elkötelezett polgárok közös feladata.

A plenáris ülésen, illetve a szekciókban elhangzott mintegy 100 előadás szűkebb vagy tágabb értelemben a fenntartható mezőgazdaság, illetve a vidékfejlesztés témakörhöz kapcsolódik. A honi mezőgazdálkodáshoz, a termőhelyi adottságok és az éghajlati viszonyok – az EU-országokkal összehasonlítva – kiválóak. Tehát a magyar mezőgazdaságnak van keresnivalója az EU-piacon, de ugyanakkor az ágazat versenyképességi problémákkal küzd. A csatlakozásra váró rövid időt arra kell felhasználni, hogy ezeket a problémákat kiküszöböljük. Ebben a folyamatban szemléletváltásra is szükség van, többek között abban, hogy a gazdálkodóknak magukévá kell tenniük azt a nézetet, miszerint a földet úgy kell művelni, hogy az meg tudjon újulni, és ökológiai szempontból hosszú távon biztosítva legyen az életminőség javítása és a sokféleség megőrzése. Illúzió lenne azonban e fontos szemléletváltást elvárni az ágazatban dolgozóktól mindaddig, amíg a mezőgazdaság súlyos jövedelmezőségi és bizonytalansági gondokkal küzd. A mezőgazdaság versenyképessége csak komplex fejlesztési program keretén belül képzelhető el. Tudomásul kell venni, hogy a mezőgazdaság a falun élők egyre kisebb hányadának tudja a megélhetését biztosítani. Sajnos, még mindig sokan vannak azok, akik az agrárgazdaságban lévő főfoglalkozásukat kénytelenek mellékfoglalkozásra, jövedelemkiegészítő tevékenységre felváltani. Ez a kényszerhelyzet is elengedhetlenné teszi a vidéki gazdaság diverzifikált fejlesztését. A vidéki térségekben a kézműves vagy alternatív tevékenységek elterjedése a kívánatos. A helyi lakosok kisvállalkozásának a támo-

gatása kiemelt feladat kell legyen. A kisméretű piacképes élelmiszerfeldolgozás, az ipar, a kereskedelem, a falusi turizmus, a termelési és beruházási szaktanácsadás, a hasznos információáramlás megszervezése mind fejlesztési prioritás a vidéki térségekben.

Bár a rendszerváltás óta az infrastruktúra-fejlesztés terén lényeges előrelépések történtek, még sem mondhatók a mai állapotok kielégítőnek. Az utak, a csatornahálózat fejlesztése még hosszú ideig égető feladata marad a magyar vidéknek. Az infrastruktúra-fejlesztéshez szorosan kapcsolódik a szolgáltatások fejlesztése is. Tudomásul kell venni, hogy a helyi lakosoknak és a közelmúltban falura költözött tehetősebb középosztálynak eltérő szolgáltatási igényei vannak. Ez a helyzet nehéz feladat elé állítja azokat a beruházókat, akik a szolgáltatásokból szeretnének megélni.

Magyarországon a vidék felemelkedése nemcsak a gazdaságfejlesztéstől, hanem a humán erőforrás-fejlesztéstől is függ. Vidékfejlesztésünk fontos feladata, hogy európai uniós csatlakozásunkat úgy oldjuk meg, hogy azok a térségek, ahol jelentős a lumpenproletarizálódás, az uniós támogatási rendszerben jussanak plusz forrásokhoz. Nagy hiba lesz, ha ezek a térségek más besorolásba, pl. a mezőgazdasági kedvezményezett sorába kerülnek. Ezzel kevesebb pénz jut a mezőgazdaság támogatására.

Megfigyelhető, hogy a falukonferencián elhangzott előadások szinte tükrözik azokat a folyamatokat, amelyek a vidéki térségekben jelen vannak. A korábbi falukonferencián „A falusi gazdaság diverzifikált fejlesztése” szekció iránt nyilvánult meg a legkisebb érdeklődés, ami azt mutatta, hogy ekkor e területen még nem indult meg a fellendülést jelentő változás. Örömkre szolgál, hogy a IV. falukonferencián az előadók nagyobb érdeklődést mutattak e szekció munkája iránt, ami egyúttal azt is jelenti, hogy ezen a téren is kedvező változások indultak el.

A IV. falukonferencián viszont az önkormányzatokkal, de főleg a szociális problémákkal és a munkanélküliséggel foglalkozó szekciók iránt csökkent az érdeklődés. Ez a tény arra is figyelmeztet, hogy az önkormányzatoknak a finanszírozási és főképpen a szociális problémák területén súlyos megoldásra váró feladatai vannak. Az elkövetkező falukonferencia ezeket a problémákat súlyuknak megfelelően, kiemelten fogja kezelni.

Megelégedéssel tapasztaltuk, hogy e falukonferencia munkájában sok fiatal vett részt, akik nemcsak lendületükkel élénkítették a szekciók munkáit, hanem a megtartott előadások érdekesek, színvonalasak és tanulságosak voltak a vidékutatásban jártas szakemberek számára is. Mindez arra enged következtetni, hogy a hazai vidékkutatásnak jó lesz a szakember-utánpótlása.

Szerkesztő

MEZŐGAZDASÁG ÉS VIDÉKFEJLESZTÉS

ÖCSÖDI GYULA

Helyzetelemzés

A gazdaságilag fejlett országok a regionális politikájukban arra törekednek, hogy az eltérő adottságú térségek számára *hasznos társadalmi funkciót* találjanak. Céljuk, hogy a térségek közötti szélsőséges fejlettségbeli különbségek kialakulását megakadályozzák, a meglévő különbségeket mérsékeljék azért, hogy elkerüljék az egyes térségek végleges leszakadását. A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy a lemaradó térségekből felerősödik a fiatal és képzettebb népréteg elvándorlása. A migráció idővel öngerjesztővé válik, egyre romló kor- és képzettségi struktúrát eredményezve, és ezek a folyamatok csak nagy áldozatok árán fordíthatók vissza. *A területi fejlődés egyenlőtlenségei Magyarországon is* – mint bárhol a világon – *hosszú idő óta megfigyelhetők*, és az is látható, hogy a gazdasági fejlődéssel vagy éppen visszaeséssel az ezzel járó problémák újratermelődnek.

Hazánkban a térségek eltérő adottságai, a nem céltudatos regionális politika, a vidékfejlesztési politika hiánya miatt *már a 70-es évtizedben igen erőteljes térségi feszültségek voltak*. A fejlesztési források központi elosztása évtizedeken át a fővárosnak, az ipari városoknak és a megyeszékhelyeknek kedvezett, a kisebb települések viszont fejlesztési forrás nélkül maradtak. A vidék hátrányos helyzete a gazdasági teljesítményben, az infrastruktúrában, a lakásviszonyokban, a népesség összetételében, az oktatási lehetőségekben és minden más mutató vonatkozásában is megmutatkozott. Ez a tendencia még inkább érvényesült azokon a területeken, ahol az ezer fő alatti kistelepülések voltak a meghatározók.

A rendszerváltozás után kibontakozó társadalmi és gazdasági változások egyrészt kiélezték a korábbi területi feszültségeket, másrészt felszínre hoztak addig nem tapasztalt problémákat is. Vidéken az ország társadalmi-gazdasági problémái ma is hatványozottan vannak jelen, és az agrárgazdaság állapotához szorosan kapcsolódnak. Különösen azért, mivel *nagyarányú a vidéki népesség és a mezőgazdaság hozzájárulása a GDP-hez*. A feszültségforrások és kiváltó okai a mezőgazdaságra koncentrálva, a teljesség igénye nélkül az alábbiakban vázolhatók.

A gazdaság teljesítőképesége és változása

A magyar gazdaság teljesítménye térben igen eltérő. Az egy főre jutó GDP a *fővárosban háromszor nagyobb, mint a legfejletlenebb Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében*. Az évtizedünkben tapasztalt gazdasági hanyatlás sem egyformán

érintette a különböző térségeket, hiszen a nehézségekkel küzdő cégek először a vidéki telephelyeiken folyó termelést csökkentették vagy szüntették meg. A vidéken jelentős és korábban elsősorban keleti exportra termelő élelmiszeripar piacvesztése miatti termelés-csökkenés az alapanyag-előállító mezőgazdasági termelőket közvetlenül is érintette.

A mezőgazdasági termelés alakulása

A vidéket legjobban a mezőgazdasági termelés visszaesése érinti, amely a nemzetgazdasághoz képest erőteljesebb volt. Az 1994-től megindult fejlődés egyelőre szerényebb. *A mezőgazdasági GDP 1990-től 4 év alatt 34%-kal csökkent. A csökkenő tendencia ugyan megállt, sőt 1994-ben az előző évhez képest 1,5, 1995-ben 1%-os növekedés volt megfigyelhető, de ez korántsem ad okot optimizmusra. A termelés-csökkenés nemcsak a mezőgazdaságból élők, hanem a mezőgazdasági részfoglalkozásúak jövedelemviszonyaira is kedvezőtlen hatással volt.*

Mezőgazdasági beruházások

A mezőgazdaság beruházásai már több mint egy évtizede az eszközállomány szintentartására sem elegendőek. Mértéktartó becslések szerint legalább 100 milliárd forintnyi beruházást kellene sürgősen eszközölni. A mezőgazdaság a nemzetgazdaság összes beruházásaiból 1992-ben 2,9, 1993-ban 3,5, 1994-ben 2,9, 1995-ben 3,9%-kal részesedett. Tanulságos a mezőgazdasági beruházások alakulása a mezőgazdaságnak a GDP-hez való hozzájárulása viszonyában is. 1980-ban a mezőgazdaság a GDP-hez 18,6%-kal járult hozzá, míg az összes beruházásokból 12%-kal részesedett. 1995-ben 7,2% hozzájárulás mellett a beruházásokból 3,9%-kal részesedett. Éppen ez indokolná, hogy a mindenkori kormány hosszú távon, de legalább középtávon a GDP 2,5%-át a mezőgazdaság fejlesztésére fordítaná. Ha ez megvalósulna, akkor javulna a népesség foglalkoztatási szintje is.

A mezőgazdaságban működtetett eszközök állapota

A mezőgazdaság eszközállománya fizikai és erkölcsi értelemben egyaránt rendkívül leromlott az elmúlt esztendőkből. Az eszközök állaga, különösen az újonnan létrejött gazdaságokban rendkívül rossz. Az állattartó telepek többsége 25 évvel ezelőtt épült, a gépek átlagos életkora 9 év körül alakul.

A mezőgazdaság munkaerőigénye

Az 50-es évek erőltetett iparosítása, majd a mezőgazdaság kollektivizálását követő műszaki fejlesztés nagymértékű mezőgazdasági munkaerő-csökkenést eredményezett. A 90-es évek gazdasági és társadalmi változásainak következtében fellépő munkaerő-csökkenés azonban egészen más okok következménye volt, és más helyzetet teremtett vidéken. Az évtizedünkben tapasztalt munka-

erő-csökkenés minden korábbinál drasztikusabb. Az 1986–90-es évek átlagában az aktív keresők 17,9%-át, 1991–95-ben viszont csupán 8,5%-át foglalkoztatta a mezőgazdaság. Azaz, a mezőgazdasági aktív keresők aránya 5 év alatt a felére csökkent. Lényeges az is, hogy a korábbi időszakokban más gazdasági ágak leköttették az agrártermelésből felszabadult munkaerőt. Most erre nem volt lehetőség. A falusi munkaerő-felesleg tartósnak ígérkezik, hiszen a mezőgazdasági termelés a mai szerkezet mellett még növekvő termékkibocsátással sem bővítheti jelentősen a foglalkoztatást. Reálisan arra számíthatunk, hogy a mostani foglalkoztatási szint stabilizálható.

Infrastruktúra

További problémát jelent, hogy *a vidéki gazdaság nem mezőgazdasági elemei mind ez ideig mellőztek voltak*. Az integrált, nem mezőgazdasági termelő ágazatokat és az infrastruktúrát is magába foglaló vidékfejlesztés ösztönzésének hiánya is elősegítette a fiatalok városba vándorlását. A korábbi gazdasági szereplők és rendszerek mellőzték a környezeti szempontokat, aminek következtében nagymértékű környezeti károk és egészségromlás alakult ki. Olyan társadalmi problémával, *a vidék végleges leszakadásának veszélyével* állunk tehát szemben, ami csak társadalmi összefogással tompítható, és ehhez jelentős mennyiségű fejlesztési forrás szükséges.

A vidékfejlesztés főbb célkitűzései, hosszú távú prioritásai

Ebben a társadalmi összefogásban fontos szerepet kell hogy vállaljon a *Földművelésügyi Minisztérium* is, mint az agráriumért felelős tárca. Felelősségvállalásunkat tükrözi a nemrég megvitatott Nemzeti Agrárprogram, amely részletesen taglalja az *FM vidékfejlesztési feladatait is*. Célkitűzéseink és a hosszú távú prioritások az alábbiakban foglalhatók össze.

Fontos feladatunk *a vidék gazdasági bázisának erősítése*, a mezőgazdaság multifunkcionális jellegének kialakítása, a gazdasági tevékenység diverzifikálása. Kiemelten kell kezelni az újonnan induló piaci szervezetek fejlesztését, pl. a közületi és magánszektor között elhelyezkedő beszerzési és értékesítési szövetkezeti vállalkozások megteremtését.

Fejlesztünk kell *a települési és mezőgazdasági termelő infrastruktúráját*. Élni kell a modern technológia, különösen a kommunikáció adta lehetőségekkel, mivel ezen a területen a korábbi fejlődési fázisokat kihagyva a XXI. századi technológiát lehet meghonosítani, pl. a mobiltelefonok használatával, a vezetékes telefonhálózat kiépítésével.

Szükség van *a vidéki életkörülmények és életfeltételek javítására*. A szocialista rendszertől örökölt egyenlődsdi élesen szemben áll a szélesedő jövedelmi egyenlőtlenségekkel és az átmenet során zajló vagyoni újraelosztással, amely szükség szerint újabb feszültségeket szül.

A kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági térségek megkülönböztetett kezelése szükséges a kormányzat részéről. *A mezőgazdasági struktúraváltás elkerülhetetlen.* Elő kell segítenünk a birtokrendezést és koncentrációt, a hatékony farmszerkezet kialakítását. Ösztönöznünk kell a termelői társulások, szövetkezetek és az integráció létrejöttét, az adottságokhoz jobban igazodó földhasználat és termelési szerkezet kialakulását, a tájjellegű termékspecifikumok, tájfajták előállítását.

A legtöbb vidéki térségben komoly gond a *humántőke gyengesége és a népesség elöregedése.* Szükséges tehát a mezőgazdaság szerkezeti megerősítésével összefüggő *szakoktatás, képzés, kutatás és szaktanácsadás javítása.*

Kiemelt feladatként kell kezelni a mezőgazdaságban a *fenntartható fejlődés* követelményeinek érvényesítését, a természeti és épített környezet védelmét. Emelni kell a vidéki lakosság általános *műveltségét*, és javítani kell *szociális el-látását.*

A vidékfejlesztés és az európai uniós csatlakozás

Vidékfejlesztési koncepciónk az EU-csatlakozási tárgyalások és a remélt csatlakozás első időszakára vonatkozik, 2010-ig fogalmazza meg a fejlesztés lehetőségeit, stratégiáját és módjait. *A vidék válságának felszámolását az EU-hoz való csatlakozás időszakában kell megkezdeni, ami veszélyt és előnyt egyaránt jelenthet számunkra.* A remélhető előny az, hogy az EU fejlesztési forrásainak szétosztását a regionális szemlélet hajtja át, a veszély pedig abból adódik, hogy *Magyarország még nem készült fel az érdekeinek érvényesítésére.* Abban is gondolkodhatunk, hogy országunknak megvan az az esélye, hogy *az EU regionális pénzügyi-gazdasági, kulturális centrumává* váljon. Ha arra minden szempontból felkészültünk, nálunk kerülhetnek kidolgozásra a sajátos megközelítést és megoldásokat igénylő közép- és kelet-európai vidékfejlesztési módszerek, és innen történhet meg a fejlesztési technikák átadása.

A vidékfejlesztés kapcsolódási felületei és összehangolása

A területfejlesztés fő célja a gazdaságilag elmaradott régiók felzárkóztatása, illetve a lemaradás mérséklése, a gazdaság modernizálásához az alapfeltételek (infrastruktúra stb.) megteremtése, új munkahelyek létrejöttének ösztönzése. E célokat úgy kívánja elérni, hogy *ott avatkozik be, ahol a támogatási források a legjobban hasznosulnak*, és ahol az ehhez szükséges helyi – saját – források is adottak. E feltételeknek a vidékfejlesztés az előzőekben részletezett funkcióinál és céljainál fogva *nem* felel meg. A vidékfejlesztési célok, illetve prioritások jelentős része ugyanis szociális vagy össznemzeti érdeket szolgáló – pl. a környezet, a természeti erőforrások védelme, fenntartható használata stb. – tennivaló.

A vidékfejlesztésnek éppen ezért *a területfejlesztésre kell épülnie*, ahhoz kell illeszkednie. Az összehangolás kipróbált és hatékony eszköze *a program-*

tervezés és programfinanszírozás. A vidékfejlesztési programoknak a területfejlesztési programokhoz kell kapcsolódnuk, amelyekben egyértelműen meg kell határozni az adott térség fejlesztésének prioritásait és az indikatív finanszírozási tervben azok forrásösszetételét. Ezek alapján lehet és tud dönteni az egyes prioritásokban megjelölt feladatok irányítását ellátó tárca a támogatás összegéről, ütemezéséről, mértékéről.

Pénzügyi feltételek, garanciák

A vidékfejlesztés sikerének alapvető feltétele és garanciája az, hogy a programok előkészítéséhez, megvalósításához az érintett tárcáknál e célra megtervezett, elkülönített előirányzat álljon rendelkezésre. Ezt – véleményem szerint – a hamarosan megalkotandó agrártörvényben is rögzíteni kell.

Az FM 1998-ban is biztosítani kíván forrásokat a kedvezőtlen adottságú területeken földhasznosítási és struktúraátalakítási támogatásokra. Támogatási célként kezeljük a kistérségi vidékfejlesztési programok előkészítését. Forrásokat kívánunk elkülöníteni az 1997. évi PHARE COP vidékfejlesztési program, valamint az előkészítés alatt álló multinacionális német, holland és magyar vidékfejlesztési programok társfinanszírozásához. Hogy a célok közül melyeket tudjuk megvalósítani, az nagymértékben függ attól, hogy az agrártárca milyen nagyságrendű forrásokat kap a központi költségvetésből.

A vidékfejlesztés támogatási rendszere és működtetése

A források hatékonyságának növelése végett az agrárágazati vidékfejlesztési támogatások többségét a tárca a kistérségi programok alapján kívánja működtetni. A kistérségi vidékfejlesztési programot a támogatásra pályázó térség alakítja ki, felélesztve ezzel a helyi kezdeményező- és alkotóképességet. A program előírt tartalmú formába öntéséhez az FM pénzügyi támogatással szakértői segítséget nyújt. A támogatási rendszer a vidéki kistérség, illetve település helyi érdekeihez, értékeihez igazodóan differenciáltan működik.

A vidéki térségek társadalmi és gazdasági jólétének megteremtése lehetséges és szükséges. Ez azonban dinamikus közösségeket, új típusú kormányzati viszonyokat és a vidéki térségek jövőjével kapcsolatos decentralizált döntéseket kíván. A beruházásokon az ösztönző makrogazdasági körülményeken kívül a helyi intézmények megteremtése és a helyi részvétel is nagyon fontos a vidék megújulásához. A kormányzatnak segítenie kell a helyi intézményeket a vidékfejlesztési feladatok meghatározásában, az e feladatok összehangolását akadályozó ellenérdekek feloldásában. Különösen fontos szerepet kell vállalnia az alábbi területeken:

- A vidékfejlesztési stratégiák kidolgozásának támogatásában, e stratégiáknak az átfogó fejlesztési programokba való integrálásában, stabil makrogazdasági körülmények és a torzítatlan piaci környezet kialakításában.

- Az intézményi rendszer fejlesztésében. Különösen a demokratikus rendszer működtetését szolgáló és a gazdasági szereplőknek piaci, illetve technológiai információkat nyújtó intézmények megerősítésében (pl. mezőgazdasági szaktanácsadás fejlesztése).
- Elengedhetetlen a kormányzati szerepvállalás a vidéki egészségügyi, oktatási és más helyhatósági szolgáltatások rehabilitációjában és javításában, a magángazdák és vidéki vállalkozók számára alkalmas pénzügyi struktúra megteremtésében.

Tudatában vagyunk annak, hogy mind a mezőgazdasági, mind a nem mezőgazdasági beruházások támogatásával a többi felelős tárcával is együttműködve az egész magyar vidék fejlődését és felemelkedését kell szolgálnunk.

A VIDÉKFEJLESZTÉS PROBLÉMÁI ÉS FELADATAI*

KOVÁCS TERÉZ

A rendszerváltás után a falvakat pozitív és negatív hatások érték. Az előbbihez az önkormányzati finanszírozási rendszer megváltozása és az infrastrukturális fejlesztés, az utóbbihoz pedig a munkanélküliség és az agrárgazdaság megtorpanása tartozik. A számok tükrében ezek a falvakat ért hatások a következőképpen néznek ki. A falvak fejlesztéséről a rendszerváltás óta az önkormányzatok választott testületei döntenek. Az 1990-es évek első felében az önjogon járó kétmillió forint évi normatíva egyértelműen az aprófalvaknak kedvezett.

1993-ban a falvakban lakott az ország népességének 36,8%-a, de itt került felhasználásra a cél- és címzett támogatások 47%-a. (Ez az arány pl. 1971–1975 között mindössze 7% volt.) Ugyanakkor az 1990-es évek első felében a falvakban élt az aktív lakosság 35–36%-a, a munkanélkülieknek viszont 48%-a. Ugyanebben az időszakban a mezőgazdasági termelés az 1989. évihez viszonyítva mintegy 38%-kal csökkent.

Ma, hét évvel a rendszerváltás után, a fentiek elemzése után valószínűsíthető, hogy a magyar falvak döntő többsége a rendszerváltás vesztese. Ugyanakkor a bő másfél évtizede tartó országos lakosságfogyás közepette a falvak lakónépessége két éve növekszik. A községi lakosság száma legalacsonyabb 1994-ben volt (3719 ezer), 1995-ben 97 ezerrel és 1996-ban pedig mintegy 71 ezerrel volt több a községek népessége, mint 1994-ben (Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1995. 31. p.). A fejlett országokban a falusi lakosság növekedése a dezurbanizáció, a jómódú középosztály falura költözésének időszakára tehető. Felvetődik a kérdés, hogy vajon nálunk miért került sor az általánosságban vesztes falusi térségek lakónépességének a növekedésére? Mielőtt választ adnánk erre a kérdésre, szó lesz még a vidékfejlesztés problémáiról.

A vidékfejlesztés problémái

Vidék alatt itt a községeket és a 10 ezer fő alatti városi településeket értem. Ezeknek a térségeknek vannak olyan problémái, amelyek gyökerei évszázadokra, esetleg évtizedekre, illetve a rendszerváltás utáni időkre tehetőek. Az alábbiakban az elmúlt 70 év legfontosabb problémáinak szociológiai szempontú átte-

---

* A tanulmány az OKTK A 1128/97. számú kutatási téma keretében készült.

kintését kísérlem meg. Ezen belül nagyobb hangsúlyt kap az elmúlt szocialista rendszer és a rendszerváltás utáni időszak elemzése. Az itt felvetett problémák gyökerei a gazdasági és a politikai viszonyokra vezethetők vissza.

A vidék egyik legősibb problémája a *szegénység*, amit az első világháború előtt elsősorban a kivándorlással, majd a két világháború között különféle módszerekkel, pl. az Ormánságban egykézessel próbált meg enyhíteni az akkori magyar paraszttársadalom.

A szocializmus fénykorának, az 1970-es éveknek a legnagyobb erénye, hogy kiegyenlítődték a városi és a falusi jövedelmek. Ez nem a hatalom tudatos falupolitikájának köszönhető, hanem annak, hogy a falusiak többet dolgoztak. Mint köztudott, a jövedelmük két forrásból származott. Egyrészt ingáztak a városi munkahelyekre, vagy a helyi ipari, illetve mezőgazdasági vállalatoknál találtak munkalehetőséget. Másrészt a falusiak döntő része bekapcsolódott a ma már köztudottan csak felemás polgárosodásnak nevezhető folyamatba. Döntően mezőgazdasági jellegű második gazdaságot működtettek, kizárólag azzal a céllal, hogy lakóházat csináljanak, lakberendezést, autót és egyéb fogyasztási cikkeket vásároljanak, esetleg hétvégi házat építsenek. Nagy fordulat volt ez a magyar falu életében, mert ilyen dologra addig még soha sem áldozott.

A szocialista rendszer makrogazdasági hiányosságai – a versenyképtelenség, a drága termelés, az áruhiány stb. – ideig-óráig enyhültek a vidéki lakosság második gazdaságban kifejtett munkájával, a milliók túlóráival, akik viszont a rendszernek e hiányosságát kihasználva lehetőséget kaptak a saját fogyasztási igényeik kielégítésére. A második gazdaság nem volt igazi vállalkozás, mert teljesen hiányzott belőle a gazdaságba való befektetés, a termelés és értékesítés folyamatában pedig a kockázatvállalásnak a kényszere. A munkaerőn kívüli befektetést rendre az integrátorszerepet betöltő tsz-ek vagy állami gazdaságok vállalták fel. Részben vagy teljesen az övék volt a kockázatvállalás is, ami elkényelmesítette az integráltakat.

A rendszerváltással a munkahelyek és az integrátorok elvesztésével a mezőgazdasági jellegű egyéni gazdaságok egy jelentős része az önellátásra szorult vissza vagy összeomlott. A KSH által végzett felmérés szerint 1991 és 1994 között mintegy 200 ezer egyéni gazdaság szűnt meg. Ma már közismert tény, hogy azok a vidéki emberek, akik elvesztették munkahelyüket, jelentős részben felhagytak az egyéni gazdálkodással is. A szocializmusban azt a munkaszokást, amit a városban, illetve a munkahelyen rájuk kényszerítettek, azt hazavitték, és otthon legalább egy önellátásra berendezkedett gazdaságot tartottak fenn. Megszokták a biztonságos munkahely légkörét, továbbá azt, hogy mások gondolkodnak helyettük, de most, hogy munkanélkülivé váltak, elvesztették önbizalmukat, nincs jövőképük, beletörődtek a sorsukba, minden mindegy nekik, és már saját kertjük megművelésével is felhagytak. Ezzel tovább szegényedtek. Így formálja a munkakultúra az egyént. Ennek a jelenségnek is betudható az, amit ANDORKA Rudolf felméréséből tudunk meg, hogy a legalsóbb rétegekből a

községekben háromszor, az elmaradott községekben pedig négyszer annyian élnek, mint Budapesten. A legfelső réteghez tartozók aránya viszont az elmaradott községekben hétszer kevesebb, mint Budapesten. Az elszegényedés azért halmozódik falun, mert ott most nagyon kicsik a lehetőségek.

Amíg 200 ezer egyéni gazdaság megszűnt, addig a fennmaradtak jelentős része stabilizálódott vagy növekedett. Főleg a földterület nagyságára vonatkozik ez, mert míg 1991-ben az egyéni gazdaságok 31,3%-a 0,5 hektár alatti földterülettel rendelkezett, addig ez az arány 1994-re 14,6%-ra csökkent. A 10,1 ha feletti földterületet művelők aránya pedig az 1991-ben mért 5,6%-ról 1994-re 38,8%-ra emelkedett. Tehát az egyéni gazdaságok jelentősen differenciálódtak, ez elvezetett a vidéki társadalom második nagy évszázados problémájához, a *társadalmi korlátokhoz*. A társadalmi korlátokat

- a falusi társadalmakon belül, illetve
- a falvak és a városok között tekintem át.

Egészen az 1945-ös földosztásig a falvak jellemzője, hogy a jobb minőségű, gazdaságosan művelhető nagyobb területek a félf feudális nagybirtokosok kezén voltak, ami ráadásul egy rideg uralkodó és alárendelt viszonyt is teremtett az úri és a paraszti rend között. KOPÁTSY Sándor „Elfelejtett falu” című könyvében ezzel kapcsolatban a következőket írja: „A régi magyar falvak társadalmát megmérgezték a vagyoni, a nemzeti és a felekezeti korlátok. Ezek mindegyike gyakorlatilag áthághatatlan volt. Egy-egy faluban számos olyan vagyoni szint volt, amelyek között alig lehetett átjárni. Falvaink ebben a tekintetben szinte a középkorban rekedtek meg. A brutális kollektivizálás ezeket a vagyoni, nemzeti és felekezeti korlátokat szinte szétverte.” (11. p.)

A már korábban említett okok miatt a szocializmusban *a vidéki társadalmon belüli egyenlőtlenségek jelentősen csökkentek*. A családok az alacsony munkahelyi jövedelmek és a túlmunkával biztosított mellékjövedelmek összeadása révén megteremtették a létbiztonságot. A rendszerváltással ez a létbiztonság szűnt meg, ezért ma a vidéki embereknek, úgy vélem – KOPÁTSY Sándor véleményével egyetemben – nem a politikai demokrácia, a sajtószabadság és a szabadverseny, sőt nem is az infláció visszaszorítása, vagy az életszínvonal emelése a fontos, hanem a létbiztonság visszanyerése.

ENYEDI György az 1980-ban megjelent „Falvaink sorsa” című könyvében a következőket írta: „A településfejlesztés a városok esetében állami feladat, a falvakban azonban magánügynek tűnik.” (54. p.) Ennek következtében az a paradox helyzet alakult ki, hogy amíg a falusi társadalmakon belüli társadalmi egyenlőtlenségek csökkentek, addig az *egyes településtípusok között nőttek*.

Minél kisebb volt egy település, annál rosszabbul járt ebben a rendszerben. A szocializmus fénykorában mintegy 1,5 millió ember életkörülménye jobban leszakadt a jobb sorsra ítélt településeken lakók életkörülményeitől. Az infrastruktúra-fejlesztés és a szolgáltatói intézmények szinte teljesen elkerülték a falvak közel felét. A rendszerváltás utáni falupolitika egyik nagy erénye, hogy

ezt a hiányt a meglévő erőforrásokon felül próbálta enyhíteni. 1993-ban pl. a cél- és címzett támogatások 47%-a került a falvakba, ami a víz-, csatorna-, tor-naterem- és telefonellátottság látványos javulását hozta a vidék számára.

A magyar vidék harmadik évszázados problémája *a közösségek elsorvasztá-sához* kötődik.

A két világháború közötti hagyományos paraszti társadalom kultúrája nem ismerte az egyént, hanem csak a családot, mint közösséget. A gyerek, ha felnőtt, családjá státusa révén tagja lehetett az akkor működő sok-sok egyletnek, kör-nek, önszerveződő gazdasági társulatnak (pl. legeltetési bizottságnak, erdőbirto-kossági társulatnak, pinceszövetkezetnek stb.). Ezek a gazdasági egységek kö-zösségek voltak, amelyek demokratikusan szerveződtek. Élükön soros elnökök álltak, akik valamilyen rendszer szerint évente cserélődtek, éppen ezért e közös-ségeknek nagy volt a szervezőerejük. Az ilyen tagság hovatartozást, védőernyőt jelentett, amely identitástudatot, tartást kölcsönzött az ebben a milióban fel-növekvők számára. Ezek jó melegágyai lettek volna a későbbiekben a működő-képes civil szervezeteknek, az egyéni kezdeményezéseknek. 1948-tól kezdve azonban a Magyar Dolgozók Pártja és utódszervezetei betiltották az összes tár-sadalmi alapon szerveződött szervezetet. Ezzel az önszerveződés és a közösség-formálás erejét ölték ki az egyénekből. A társadalom atomizálódott. A munka-végzés és a lakáskörülmények megváltozásával még a család értékközvetítő szerepe is jelentősen csökkent. Az erős és gondoskodó szerepben tetszelgő szo-cialista állam az önállótlanyságot, a bátortalanságot, a félelmet és mindenekelőtt az önismeret és a kezdeményezés teljes hiányát ültette állampolgáraiba.

Az 1980-as évek végén beinduló települési civil szervezetek kevés kivételtől eltekintve még gyengék ahhoz, hogy betöltsék szerepüket a vidékfejlesztésben. A jó közösségek a fejlődés húzóerői lehetnek a településfejlesztésben. A falvak elproletarizálódásával annak a reménye is elvész, hogy ez a közeljövőben bekö-vetkezik. Régen az egészséges rendet az élet találta ki. Nekünk nem az a felada-tunk, hogy a régi rendet visszaállítsuk, hanem a mai viszonyoknak megfelelő egészséges rendet hozunk létre. Ez pedig az olyan helyzetek megteremtésében áll, amelyekben a most kilátástalan sorsban lévő falusiak önmagukon tudnak se-gíteni.

A falusi lakosság növekedése

A falusi népesség növekedésének oka három pontban foglalható össze:

1. *Szuburbanizáció.* Az 1980-as évek közepe óta a központi szerepkörrel bí-ró falvakban lakásépítési támogatásokat kezdtek adni. A városi, állami lakásépí-tés ugyanakkor csökkent. Ezért a jó munkahelyi ellátottsággal rendelkező vá-roskörnyéki falvakban a városokban dolgozó fehér- és kékgalléros rétegek je-lentős része családi házat épített. A falvakba ekképpen kiköltöző gazdagabb és képzetesebb rétegek vásárlóerejéből adódó gazdasági előnyt csökkenti az a tény, hogy ezek az emberek falvakban laknak, de gyakorlatilag minden vásárlásukat a

városban végzik, mert csak ott van igényeiket kielégítő ellátás és szolgáltatás, amit az bizonyít a legjobban, hogy ők gyakran a gyermekeiket is a városi óvodákba, iskolákba járatják. A szuburbanizáció tehát megnöveli a falusi lakosság számát, de gyakran a faluhoz való bármilyen kötődés nélkül. A fehér- és kékgalléros rétegek falura költözésének mégis örülni kell, mert a vidék középosztályosodását segítik elő.

2. *Vándorlás*: Kivándorlásnak is mondható az a folyamat, ami az utóbbi időben tapasztalható, bár ez a fogalom inkább az országból való elköltözés esetében használatos, míg itt a városból a falura való kiköltözésről van szó. Az utóbbi három évben Magyarországon évente 210 ezer körül van azoknak a száma, akik lakhelyet változtattak. Ennek több mint a fele – 107–110 ezer vándorlás – a községekbe irányul. A községekből elvándorlók száma ugyanebben az időben 91–93 ezer körül alakult (Magyar Statisztikai Zsebkönyv). A falusi vándorlási különbözet 1989 óta pozitív, Budapesté és a többi városé pedig negatív. Ennek egyik oka, hogy a rendszerváltás után a városi lakásfenntartási árak rohamosan növekedtek. Különösen érvényes ez a lakótelepi lakásokra. A nyugdíjasok egy része – miután megvette azt a tanácsi, majd önkormányzati lakást, amelyben lakott – többszörös áron a szabadpiacon túladott rajta. Az árrést kihasználva tisztességes családi házat tudott vásárolni, esetleg még maradt is pénze. Az új házat az addigi lakhelyéhez közel eső faluban, esetleg szülőfalujában, illetve egy harmadik helyen vették. Végül is a városi szegényebb és idősebb rétegnek a falura költözéséről van szó. Ebben a folyamatban tehát a falusiak egyébként is magas átlag életkora növekszik, ami még jobban kiélezte a fiatalok és képzettek hiányát a vidéki térségekben. Mint köztudott, csak a fiatal korosztálytól várható el a problémák megoldása.

3. *Lumpenproletarizálódás*. A rendszerváltás legnagyobb vesztese a szakképesítés nélküli falusi lakosság, amelynek jelentős része cigány származású. Mivel ennek a társadalmi csoportnak alacsony az iskolai végzettsége és nincs tőkéje, ezért a mai piaci viszonyok közepette munkaerőpiaci esélyei teljesen kilátástalanok. A rendkívül szegényes megélhetésük csak a családi pótlékból és a különféle segélyekből biztosított. Falun több a komfort nélküli lakás. Ezeknek a lakásoknak a rezsiköltsége is alacsony, s ez az egyik oka annak, hogy a falu szegények számára vonzóbb a városnál. Különösen az ország északkeleti és délnyugati, tehát az aprófalvas térségekben magas a cigány lakosság aránya. Nekik és a hasonló sorban élő magyaroknak a demográfiai szokásaik (a korai és a sok gyerekszülés) jelentősen hozzájárulnak a falusi lakosság számának növekedéséhez. Vidékfejlesztésünk fontos feladata, hogy európai uniós csatlakozásunkat úgy oldjuk meg, hogy azok a térségek, ahol jelentős a lumpenproletarizálódás, jussanak plusz forrásokhoz. Nagy hiba lesz, ha ezek a térségek más besorolásba, pl. a mezőgazdasági kedvezményezett sorába kerülnek. Ezzel kevesebb pénz jut a mezőgazdaság támogatására. Tehát az egyik leglényegesebb vidékpolitikai feladat, hogy elérjük azt, hogy a legelmaradottabb térségek részére első-

sorban olyan támogatásokhoz lehessen hozzájutni, amit a cigányok és a hozzájuk hasonló sorban élő magyarok képzésére, munkahelyi esélyeik növelésére lehet fordítani. Az EU irányába ebben az esetben azzal célszerű érvelni, hogy Magyarországon kell a lelegelettebbeket támogatni és jobb helyzetbe hozni, mert ellenkező esetben ők is, mint a hasonló sorsban lévők annyiszor a múltban, a nyugat kapuin fognak kopogtatni.

A honi vidékfejlesztési feladatok

A magyar vidékfejlesztés a falun élők gazdasági felemelkedését és a szociális különbségek feloldását kell, hogy szolgálja. Ennek érdekében a vidékfejlesztést a gazdasági és infrastrukturális fejlesztés, illetve a humán erőforrások fejlesztése irányába célszerű kiépíteni.

1. Fel kell mérni, hogy a *mezőgazdaság modernizálása* mennyire lesz hatással a vidék gazdaságára. Ahol a feltételek adottak, ott a mainál intenzívebb mezőgazdaságot kellene kialakítani. Ehhez tőke és tudatos irányítás szükségeltetik. A támogatásokat programokra kell alapozni, és odaítélésüket megyei szinten kell eldönteni. Kistérségi szinten azt a terméket, amelynek hagyománya van, kiemelten kell támogatni. Regionális szinten pedig a stratégiai fontosságú beruházásokat kell elősegíteni. Ilyen pl. az édesvízi hal, az öntözés vagy az erdősítés támogatása. Ha a mezőgazdaságba való beruházás nem térül meg, akkor el kell indítani a termőföldek művelés alóli kivonásának, az erdőtelepítésnek, esetleg, ha a feltételek adottak, a természetvédelmi területek kialakításának a programjait.

2. A vidéki *gazdaság diverzifikált fejlesztése*. A vidék jövőjét nem lehet csak a mezőgazdaságra alapozni. A vidéki területeken új foglalkozási ágak, új tevékenységek elterjedése kívánatos. A helyi lakosok kisvállalkozásának a támogatása kiemelt feladat kell legyen. A kisméretű, piacképes élelmiszerfeldolgozás, az ipar, a kereskedelem, a falusi turizmus, a beruházási és termelési szaktanácsadás és a hasznos információáramlás megszerzése tartozik ide.

3. *Infrastruktúra-fejlesztés*. Bár a rendszerváltás óta a vidéki térségekben a vállalkozási feltételek megteremtése tekintetében ezen a téren történt a legnagyobb előrelépés, a mai állapotok mégsem mondhatók kielégítőnek. Az utak, a csatornahálózat fejlesztése még hosszú ideig égető feladata marad a magyar vidéknek. Az infrastruktúra-fejlesztéshez szorosan kapcsolódik a szolgáltatások fejlesztése is. Tudomásul kell venni, hogy a helyi lakosoknak és a közelmúltban falura költözött középosztálynak eltérő szolgáltatási igényei vannak. Ez a helyzet nehéz feladat elé állítja azokat a beruházókat, akik a szolgáltatásból szeretnének megélni, ezt a gazdasági tevékenységet szeretnék fejleszteni.

4. Az előbbiekhöz szorosan kapcsolódik a *humán erőforrások fejlesztése*. Az emberek felkészítése a szakmaváltásra, a vállalkozásra, a kockázatvállalás elviselésére. A rossz anyagi helyzetben lévő emberekben kialakult egy kisebbségi komplexus. Ezeknek az embereknek a gondolkodását kell megváltoztatni, még-

pedig úgy, hogy önbizalmat adunk nekik. Ezen a téren közös a felelősségünk. Különösen azok felelőssége nagy, akiknek nagy tömegekre van hatásuk, pl. a médiáknak. A médiáktól el kell küldeni a tehetetlenséget gerjesztő újságírókat. Tudomásul kell vennünk, hogy óriási tömegek maradhatnak ki az EU gazdaságából, ha a csatlakozás után a vidék nem lesz képes integrálódni.

Végezetül ki kell emelni, hogy Magyarországon a vidék fejlődése lemaradt a központi és az ország egyéb fejlett régióinak átalakulása mögött. Sőt, az is valószínűsíthető, hogy a vidék átalakulása időben egybe esik majd az ország EU-s csatlakozásával. Ez egy újabb konfliktus forrása a vidéki lakosság körében, akkor, amikor még ki sem heverte a rendszerváltás okozta megrázkódtatásokat. Ebben a helyzetben – amely oly hamar be fog következni – a bürokráciának és a szellemi tőkének minden eddiginél nagyobb szerepe lesz.

Az Európai Unióban napjainkban nőnek a vidékfejlesztésre szánt támogatások. Várható, hogy a mi belépésünkkel az az összeg, amit a közös költségvetésbe befizetünk, kevesebb lesz, mint az, ami támogatásként számunkra elérhető. Ráadásul ennek jelentős része terület- és vidékfejlesztésre fordítható. A támogatások azonban nem automatikusan jönnek, hanem azokat egy nagyon bürokratikus rendszerben meg kell szerezni. Azzal is számolnunk kell, hogy a támogatások a mai szinthez képest a csatlakozásunkkor jelentősen csökkennek, tehát az elérésükért való harc nagyobb lesz, mint ma. Ebben a rendszerben kellene a számunkra leghatékonyabb vidékfejlesztési rendszert kiépíteni. Ennek a rendszernek három szintjét lenne célszerű megvalósítani:

- Az első, a legfelsőbb szinten az Országos Területfejlesztési Tanácson belül egy Nemzeti Vidékfejlesztési Bizottságot kell hatékonyan működtetni. Ebben helyet kapnának az illetékes tárcák, a régiók, a kamarák és esetleg az érdekképviselők képviselői. Feladatuk az lesz, hogy a megyei területfejlesztési programokon belüli vidékfejlesztési programokat koordinálják, és a magyar vidékfejlesztést az Európai Unió által elvárt követelményekre állítsák, és végül az, hogy lobbizzanak a hazai vidékfejlesztést szolgáló célpontok folyamatos feltöltéséért.
- A vidékfejlesztés második szintje abban áll, hogy az ország minden jelentős pontján legyenek együttműködésre képesek *vidékfejlesztési szakértők*, és ezek egy országos vidékfejlesztési hálózatba szerveződnek. Mögöttük egyetemek és kutatóhelyek állnak. A feladatukat abban látom, hogy rövid határidőn belül el tudnak készíteni EU-konform vidékfejlesztési programokat. Olyan programokat, amelyek összhangban vannak a regionális fejlesztési programokkal is. A szakértők közvetlen kapcsolatban állnának a Nemzeti Vidékfejlesztési Bizottsággal, rajtuk keresztül pedig közvetett kapcsolatuk lenne az EU-s támogatási központokkal.
- A harmadik szint egy olyan rendszer kiépítése, amely képes menedzselni a programok megvalósítását. Ez egy olyan szervezeti és megfigyelő, ellenőrző rendszer (monitoring), amelynek feladata, hogy nyilvánosságra hozza

a terveket, azokat megismertesse a lakossággal és gondoskodjon az érintettekhez való eljutásukról. Ők határozzák meg a megvalósítás fő irányát, értékelik a program kihatását, döntenek a források elosztásának részleteiről, és ha szükséges, javasolják a program megváltoztatását is.

Finnországban a vidékfejlesztésnek ez a harmadik szintje egy hónappal a fejlesztési program elfogadása után létrejön és működik. Most, hogy az ország az EU tagja lett, a vidékfejlesztésben jártas szakértők egybehangzó véleménye, hogy Finnország nagyon elől járt a programkészítésben, de késett a megvalósítás a gyakorlatban, és ezért a vidék sokat veszített. Félő, hogy nálunk ez a késés még nagyobb lesz, és a finnekhez képest még többet fogunk veszíteni.

Magyarországon a vidékfejlesztés első szintjének megvalósítása még várat magára. Jelenleg ugyanis a minisztériumok (a Földművelésügyi, a KTM és a Belügyminisztérium) mind a maguk nemzeti vidékfejlesztési programját készítik. Holott, szerintem, a vidékfejlesztési programoknak alulról kell szerveződniük, a felső szinten csak koordinálásra van szükség. A második szint kiépítésével viszonylag jobban állunk. Többé-kevésbé az ország minden jelentős pontján vannak vidékfejlesztésben jártas szakemberek. Hiányzik azonban a hálózatba szerveződésük, és egyes területeken jelentős kutatásra, kísérletezésre van még szükség. A harmadik szint kiépítése terén a helyzet drámai. Ugyanis szinte semmi sem történik a vidékfejlesztési projektek megvalósítása területén. Ennek hiányában a programok az asztalfiókokban hevernek. Ezért most a legégetőbb feladat, hogy kiépüljön egy olyan szakértőcsoport, amely a programok megvalósítását segíti.

Irodalom

- Csete L. (szerk.) 1997: Regionális agrárkutatói és vidékfejlesztési workshop. GATE „Fleischmann Rudolf” Mezőgazdasági Kutató Intézet, Kompolt
- Drudy P. J. 1997: A rurális régiók fejlesztésének problémái és prioritásai Írországon. In: Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális átalakulás a Brit szigeteken. Szerk.: Horváth Gy. MTA RKK, Pécs, pp. 139–149.
- Enyedi Gy. 1980: Falvaink sorsa – Gyorsuló idő. Magvető Kiadó, Bp.
- Fehér I. 1993: Vidékfejlesztés az Európai Közösségben. – A falu. Tavasz. pp. 7–19.
- Hoggart, K. – Buller, H. – Block, R. 1995: Rural Europe Development a geographical perspective. London–New York–Sydney.
- Kovács T. (szerk.) 1995: A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. III. falukonferencia. MTA RKK, Pécs
- Kopátsy S. 1996: Az elfelejtett falu. CET. 2.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1995–1996. Bp., KSH.
- Molineu, P. – Jussila, H. – Häkkinen, M. 1994: Finland's National Rural Policy facing the Challenge of European Integration. University of Oulu. Research Institute of Northern Finland, Research Reports 114. Oulu.
- Sweeney, G. 1997: Belső fejlesztési stratégiák a periférikus régiókban: Írországon példája. In: Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális átalakulás a Brit-szigeteken. Szerk.: Horváth Gyula. MTA RKK, Pécs, pp. 151–162.

VIDÉKFEJLESZTÉS AZ ÍR KÖZTÁRSASÁGBAN, ANNAK KAPCSOLÓDÁSA AZ EURÓPAI UNIÓHOZ

MARY E. CAWLEY – DESMOND A. GILLMOR

Bevezetés

Az Európai Unió (EU) nagy hatással van az Ír Köztársaság fejlődésére, elsősorban a vidékfejlesztésre, amióta Írország 1973-ban csatlakozott az akkori Európai Közösséghez (EK). Az Írország és a Közösség közti kapcsolatokban a legfontosabb szerepet az EK Közös Mezőgazdasági Politikája (Common Agricultural Policy, CAP) játszotta. Ez egyrészt abból adódik, hogy a CAP a Közösség költségvetésének domináns részét emészti fel, másrészt abból, hogy a mezőgazdaság igen fontos az ír gazdaságban. Elsősorban a CAP-nek köszönhető, hogy Írország az EU-ból származó nettó pénzügyi kifizetések egyik legfőbb haszonélvezője. Az Európai Farm Alap (European Farm Fund, EAGGF) az Ír Köztársaságnak az Európai Unió által 1973 és 1996 között juttatott összegek 71%-át tette ki, bár 1996-ban ez az arány 61%-ra csökkent. Az ilyen kifizetések hatása messze túlterjedt a farmszektoron, egyrészt bizonyos szoróhatás miatt, másrészt pedig azért, mert a mezőgazdaság EU általi támogatása lehetővé tette, hogy az ír államháztartás kiadásait más célokra fordítsa, mint például oktatásra, egészségügyre és szociális jóléti szolgáltatásokra. Az 1980-as évek végétől az EU a mezőgazdaságon túlmenően egyre inkább az integrált vidékfejlesztést helyezi előtérbe, és mint sok más területen, Írország itt is az EU által meghatározott irányvonalat követi. Az EU kétségkívül nagy hatást gyakorolt a rurális Írországra, ezért igen gyakran túlértékelik ezt a hatást és a bekövetkezett változások nagy részét a CAP bevezetésének tulajdonítják. A CAP valóban előidézett változásokat, de ennél lényegesen nagyobb volt az a hatása, hogy felgyorsította és kihangsúlyozta azokat a trendeket és fejleményeket, amelyek már Írországnak a Közösséghez való csatlakozása előtt megkezdődtek vagy amelyek mindenképpen bekövetkeztek volna.

Az EU-hoz történő csatlakozás előtt

1960-ra az ír mezőgazdaság termelése nem sokkal haladta meg az 1922-es év szintjét, amikor Írország függetlenné vált Nagy-Britanniától. Ebből következik, hogy komolyabb változás és fejlődés csak az ország gazdasági fejlődésének, a piacok bővülésének, a jelentős mértékben megnövekedett állami támogatásnak és a mezőgazdasági oktatás és kutatás kiterjesztésének függvényében történt. A

növekvő állami költségvetés jelentős részét a terméktámogatásokra, elsősorban a tejtermelésre fordították. Ezek elsősorban a nagyobb termelők számára voltak előnyösek, de lépéseket tettek a kis farmerek, illetve a hátrányos helyzetű területek megsegítésére is. Az 1968-ban bevezetett Kis Farm (Ösztönző Bónusz) Program keretében juttatásokat kaptak azok a programban résztvevő farmerek, akik fejlesztették farmjaikat és könyvelést vezettek a farmgazdálkodásról. Az 1960-as években, a Területfejlesztési Kísérleti Program keretein belül a tizenkét nyugati megye kiválasztott területein különleges fejlesztéseket eszközöltek, köztük intenzív tanácsadói segítségnyújtást és kiegészítő támogatásokat, illetve hitelnyújtást.

A mezőgazdasági foglalkoztatottság nagymértékű csökkenése azonban a farmok fejlesztésének ellenére kihangsúlyozta a vidékfejlesztés nem mezőgazdasági formái iránti igényt. Ez a felismerés olvasható a Mezőgazdasági Minisztérium által 1962-ben kiadott, nagy visszhangot kiváltó jelentésben is (a Tárcaközi Bizottság jelentése a kis nyugati farmok problémáiról). Ennek hatására mind a tizenkét nyugati megyében Megyei Fejlesztési Csoportokat hoztak létre, amelyek célja a tágabb értelemben vett vidékfejlesztés (amely lényegében integrált vidékfejlesztés néven vált később ismertté) támogatása és koordinálása volt. A következetesen végrehajtott állami politika azonban – amelynek a legnagyobb hatással kellett volna lennie a vidéki területekre – a területileg szétszórt feldolgozóipari fejlesztéseket létesítette előnyben. Az államnak voltak vidékfejlesztési törekvései az idegenforgalomhoz, erdészethez és halászati ágazathoz kapcsolódóan is. A területfejlesztés, különösen Nyugat-Írország problémái az 1960-as években a figyelem középpontjában álltak. Különös erőfeszítéseket tettek a Gaeltacht területeken, ahol az ír nyelvet beszélik.

Csatlakozás az EU-hoz és az 1970-es évek

Az Ír Köztársaság mezőgazdaságának állapotáról az EU-csatlakozás előtt végzett felmérés megerősítette, hogy lényeges modernizáció történt ebben az ágazatban. Ez azonban nem volt független a CAP-tól, mivel az EU-hoz való csatlakozás kilátásai jelentős mértékben ösztönözték a fejlesztéseket, elsősorban a csatlakozást közvetlenül megelőző években. Az erősen exportorientált ír mezőgazdaság számára a tagság korlátlan hozzáférést jelentett egy nagymértékben kibővült piachoz, ahol az árak sokkal kedvezőbbek voltak, mint az olcsó élelmiszer politikáját követő hagyományos felvevőpiacon, Nagy-Britanniában. Emellett a Közösség pénzügyi erőforrásai sokkal nagyobb állami mezőgazdasági támogatás lehetőségét kínálták, mint amire az ír államháztartás egyedül képes lett volna. Ez volt az a potenciális előny a mezőgazdaság számára, ami az egyik fő oka volt az Ír Köztársaság EU-hoz történő csatlakozását kísérő pozitív légkörnek. Ezt a pozitív fogadtatást jelzi a a csatlakozást megelőző népszavazáson elért 83%-os támogatottság is.

A CAP átvételekor nem volt szükség az ír mezőgazdasági politika lényeges megváltoztatására. A CAP célkitűzései között szerepel a mezőgazdasági szektor termelékenységének növelése, a farmokon lakók tisztességes életszínvonalának biztosítása, a piacok stabilizálása és a fogyasztók számára megfelelő színvonalú és elérhető árú élelmiszer termelése. A CAP kiadásainak legnagyobb részét a piac- és árpolitikára fordítják. Az Ír Köztársaságban 1973 és 1996 közötti időszakban, miután az ország az EAGGF (European Agricultural Guidance and Guarantee Fund, Európai Mezőgazdasági Segítségnyújtási és Garancia Alap) garancia részének hatálya alá került, a kiadások 91%-át erre fordították. Ez az arány 1996-ban még mindig 88% volt. Az EAGGF segítségnyújtási részének keretei között a szociális-strukturális politikára a kormányzat nem költött olyan szívesen, mivel ez utóbbi esetben a nemzeti kincstárnak is biztosítania kell bizonyos kiegészítő pénzüsségeket. Ez összhangban volt azzal a törekvéssel is, hogy a farmerek és szervezeteik inkább ártámogatásban, mint strukturális juttatásokban részesüljenek. Az Ír Köztársaságban a két legfontosabb szociális-strukturális lépés a Farmok Modernizációs Programja volt – amelynek célja a farmok szerkezetének, versenyképességének és jövedelmi helyzetének javítása –, valamint a Kevésbé Kedvező Helyzetű Területek Programja, amely kiegészítő jövedelmekkel támogatta a hátrányos helyzetű területeken gazdálkodó farmereket.

A mezőgazdasági termelés jelentős mértékben bővült Írországban az ország EU-csatlakozása után. 1970 és 1978 között 35%-kal emelkedett a termelés, bár ennél nagyobb eredmények is elérhetők lettek volna. A növekedés nagy része a tejtermelő gazdálkodás bővüléséből adódott. A tej és a szarvasmarha együttesen az 1980 évi termelés 69%-át adta, annak a komparatív előnynek megfelelően, amelyet Írország a legeltető szarvasmarhatartás terén az EU-n belül élvezett, illetve annak köszönhetően, hogy elsősorban az áremelkedésekből ezek a vállalkozások profitáltak. Az ír mezőgazdasági termelés növekedését a farmergazdálkodás folyamatos modernizálásával és az emelkedő bevételekből visszaforgatott egyre nagyobb tőkeberuházásokkal érték el.

Az ország mezőgazdasági termelésének változását az egyes farmok szerkezetváltása és ehhez kapcsolódóan a termelés térbeli eloszlásának átalakulása kísérte. A hagyományosan vegyes profilú ír farmergazdálkodást a farmok nagyobb mértékű specializációja váltotta fel, és megfigyelhető volt a legtöbb vállalkozás nagyobb mértékű regionális koncentrációjának folyamata. A termelés intenzívvé válásának, specializációjának és koncentrációjának folyamata káros hatást gyakorolt a vidéki környezetre.

A mezőgazdaság modernizációja összességében a farmokon élő népesség életszínvonalának jelentős emelkedéséhez vezetett, de ez a folyamat meglehetősen egyenlőtlen volt az egyes farmok és különböző régiók között. A CAP keretei közt nyújtott ártámogatások alkalmazása a legtöbb előnyt a nagytermelők számára jelentette, és ők adták a termelés egyre nagyobb hányadát, különösen a

jobban jövedelmező tejtermelő és szántóföldi növénytermesztő gazdaságok. Ezek a vállalkozások aránytalanul nagy mértékben részesültek azokból a beruházási támogatásokból és kutatási, illetve tanácsadói infrastruktúrából, valamint a farmerszervezetekből és más szolgáltatásokból, amelyeket a mezőgazdasági szektor támogatására hoztak létre. A fiatalabb és iskolázottabb családokból származó farmerek könnyebben át tudták venni a modern technikákat és így ők voltak a változások fő haszonélvezői. Ezzel ellentétben sok farm gyakorlatilag stagnált vagy hanyatlott, egyre nyilvánvalóbbá téve az ír mezőgazdaság kettőségét. KELLEHER és MAHONY becslése szerint az 1980-as évek elején a farmergazdák 55%-a nem tudott lépést tartani a modernizációs folyamattal, és ezek kétötöde semmilyen alternatív, mezőgazdaságon kívüli tevékenységből származó jövedelemmel nem rendelkezett. Ezek a farmerek gyakran rossz minőségű földdel rendelkező kisbirtokosok voltak, és legtöbbjük extenzív, alacsony jövedelmet biztosító szarvasmarha- és juhtenyésztéssel foglalkozott. Sokan közülük idősek, egyedülállóak vagy özvegyek voltak, esetleg gyermekeik már nem laktak velük. Addigi gazdálkodási szokásaikon alig változtattak, ezért nem részesültek a mezőgazdaság modernizációjából származó előnyökből és így a perifériára sodródtak. Mindezek következtében a CAP időszak alatt a családi farmok jövedelmi szintje közötti különbségek növekedtek.

A modernizáció hatása regionálisan nem egyforma mértékben jelentkezett, a földminőségnek, a farmok méretének, a vállalkozás típusának és a farmerek jellemzőinek térbeli eloszlása miatt sem. Az ártámogatás elsősorban a déli és délkeleti területek tejtermelő és szántóföldi növénytermesztést folytató farmereinek kedvezett. Egyben ezek azok a területek, ahol nagyobb farmok és jobb minőségű földek találhatóak. Még a szociális-strukturális politika részeként végrehajtott Farmok Modernizációs Programja is elsősorban ezeknek a régióknak kedvezett, mert itt volt a legtöbb olyan farmer, akiket a fejlesztésekre legalkalmasabbnak tartottak és akik így a támogatások legmagasabb szintjére voltak jogosultak. A Kevésbé Kedvező Helyzetű Területek Programja, amely keretein belül elsősorban a nyugati országrésznek nyújtottak támogatást, távolról sem tudta kompenzálni ezeket a regionális hatásokat. Ami oda vezetett, hogy a jövedelmek általában az országnak abban a részében emelkedtek a legkisebb mértékben, ahol már eleve a legalacsonyabbak voltak, tehát elsősorban nyugaton. A fejlesztések így tovább hangsúlyozták az Írországon belüli térbeli különbségeket.

A farmergazdálkodáson kívüli vidék- és területfejlesztés az 1970-es években mutatott bizonyos hasonlóságokat a CAP-hez, ugyanakkor más tekintetben attól teljesen eltérő volt. A vidéki területeken és kisvárosokban bizonyos szorzóhatáson keresztül a farmgazdálkodás felvirágzása kedvezően hatott számos olyan szolgáltatásra, amelyeket a farmon élők vettek igénybe. A CAP hatásaival kapcsolatos magas elvárások azonban láthatólag ahhoz a feltételezéshez vezettek, miszerint a mezőgazdaság fejlesztése nagyrészt megoldja a vidék problémáit.

Emellett az Ír Köztársaságot az Európai Regionális Fejlesztési Alapnál egységes régióként kezelték, mivel így tudták elérni, hogy Írország az EU-tól maximális bevételre tegyen szert, a kormányzat pedig az országos gazdasági és szociális problémákra fordított nagyobb figyelmet. Mindez együtt oda vezetett, hogy az 1960-as években a tágabb értelemben vett vidék- és regionális fejlesztés iránti érdeklődés alábbhagyott. Ehelyett a kormány a vidékfejlesztés feladatát az IDA-nak (Industrial Development Authority, Iparfejlesztési Hatóság) adta át. Az IDA politikája az elszórt feldolgozóipari fejlesztésekre irányult, különös figyelmet fordítva az ország nyugati és középső részén található, legkevésbé iparosodott területekre. Ezeken a vidékeken jelentősen megemelkedett a feldolgozóiparban foglalkoztatottak száma, ami elsősorban a multinacionális vállalatok itt létrehozott telephelyeinek volt köszönhető. Ugyanakkor a turizmus is jelentős mértékben hozzájárult egyes vidéki területek fejlődéséhez. Helyi közösségi fejlesztési kezdeményezések is történtek, különösen a Gaeltacht területeken.

A mezőgazdasági fejlesztések tovaggyűrűző hatásai, a feldolgozóipar fejlődése és a szolgáltató szektor lényeges bővülése sokkal kedvezőbb feltételeket kínált a nem mezőgazdasági foglalkoztatottság számára, míg a farmok munkaereje tovább csökkent. Egyre több ember rendelkezett gépkocsival, és az ingázás révén könnyebben elérhetővé váltak a városi munkahelyek a rurális térségek lakói számára is. Ezek a fejlemények, a javuló szociális és jóléti szolgáltatások, valamint a munkalehetőségek csökkenése a kivándorlás hagyományos fogadóterületein oda vezetett, hogy az 1970-es években megváltozott a lakosság Írország népességére addig jellemző vidéki túlsúlya. A növekedés, amely korábban a nagyobb városi központok közelségére és a keleti területek egyes részeire korlátozódott, nyugat felé terjedve behatolt számos rurális térségbe, bár a népesség fogyása, ha csökkenő mértékben is, tovább folytatódott egyes távoli és kevésbé urbanizálódott nyugati területen.

A CAP változásai

Sajnálatos módon a CAP-nek az ír mezőgazdaságra és tágabb értelemben a vidéki Írországra gyakorolt pozitív hatásai nem tartottak sokáig. A protekcionista árpolitika és a termelés volumenének növekedése a farmok összes jövedelmének megduplázódásához vezetett 1970 és 1978 között. 1978 után a körülmények hirtelen és alapvetően megváltoztak. Miután 1977-ben az Európai Közösség átvette az „óvatos árpolitika” elvét, csak kisebb áremelésekre kerülhetett sor. Igen hamar komoly ár/költségkorlátozás alakult ki, ami oda vezetett, hogy 1978 és 1981 között 42%-kal visszaesett a farmok összes jövedelme. Ez a gazdasági körülményekben bekövetkezett váratlan fordulat rendkívül komoly negatív hatást gyakorolt mindazon farmerek önbizalmára, akik az EU tagság első öt évében sikeresen tudtak alkalmazkodni a CAP által kínált lehetőségekhez. To-

vábbi megrázkódtatásokat jelentettek számukra azok az intézkedések, amelyeket az 1980-as évek folyamán azért hoztak, hogy a mezőgazdasági politikát a változó piaci körülményekhez igazítsák.

Az ír mezőgazdaság számára ebben az időben a CAP egyetlen pozitív hatása a birkahús közös EU-piacának létrehozása volt 1980-ban. Ezzel az ír farmerek közvetlenül tudtak a jövedelmező francia piacra szállítani, és ami még fontosabb, garantált volt számukra a minimális ár az anyajuhok után járó támogatáson keresztül. 1980 és 1992 között mindezek miatt 171%-kal emelkedett a juhok száma, ami az egyik legnagyobb változás az ír mezőgazdaság történelmében, és amely jó példa arra, hogy milyen hatást képes kiváltani az EU politikája. Volt azonban ennek egy negatív következménye is: a mind népesebb juhnyájak legeltetése a hegyvidéki legelők nagyfokú eróziójához vezetett Írország nyugati területein.

A diverzifikációs folyamat, amely a juhtenyésztéssel kapcsolatos fejleményekkel indult, az 1980-as években tovább folytatódott, amint a farmerek reagáltak az EU azon lépéseire, amelyekkel a felesleget termelő ágazatoknak, elsősorban a tejtermelés további növekedésének kívánták elejét venni. 1984-ben kvótákat vezettek be a tejtermelés korlátozására, a felesleg után pedig külön adót kellett fizetni. A rurális Írország számára valószínűleg ez volt a legfontosabb sokkhatás, amely a CAP működése során az 1980-as években érte. A tejtermelés az ír mezőgazdaságnak messze a legjөvedelmezőbb állattartó ágazata és számos kis farm túlélését tette lehetővé. A termelési kvóták bevezetése és a kismértékű áremelkedések hatása oda vezetett, hogy a tejelő tehének, sőt a tejtermeléssel foglalkozó farmercsaládok száma is csökkenni kezdett. A legnagyobb mértékű csökkenés azokon a kis farmokon volt, ahol a méretgazdaságosság a legnehezebben érhető el, és ahol az egyre inkább előtérbe kerülő minőségi termelés finanszírozása túlságosan költségesnek bizonyult. Regionális tekintetben a legnagyobb visszaesés Írország nyugati és északnyugati részében következett be. A tejtermelés hanyatlása mellett lényegesen csökkent a szántóföldi növények termelése is, mert ezek árait is csökkentették. A tejtermelésről és szántóföldi növénytermesztésről a kevésbé jөvedelmező szarvasmarha- és juhtenyésztésre történő átállás miatt a farmerek nagyobb mértékben függtek a közvetlen jөvedelemkiegészítő támogatásoktól, az alacsonyabb árakat nagyobb termelékenységgel kellett ellensúlyozniuk és lelassult egyes ráfordítások, különösen a műtrágyák használatának növekedése.

A változásoknak az ír farmerekre gyakorolt hatása és a farmerek reagálása sem volt egyforma. Becslések szerint az 1991 előtti hat évben a jөvedelmek 30%-kal emelkedtek, de a legsikeresebb egyharmad 85%-os jөvedelemnövekedésnek örülhetett, míg a leggyengébb harmad jөvedelmei 58%-kal estek vissza. Az alkalmazkodóképességben megmutatkozó különbségek tovább szélesítették a szakadékot a modernizálódó és a marginalizálódó farmerrétegek között. Az ír farmercsaládok jelentős része még mindig a szegénységi küszöb környékén él,

becslések szerint a farmgazdaságok 25 vagy akár 36%-a. Ezek többnyire teljes munkaidőben művelt, kis- és közepes méretű gazdaságok, amelyekben a fő jövedelemforrást a tejtermelő szarvasmarhatartás jelenti. Bár ezek a farmok az ország minden részén megtalálhatók, legnagyobb mértékben északnyugaton koncentrálnak, hozzájárulva ezzel a vidéki Írországból a szegénység térbeli alakulásához.

A farmgazdálkodás nehézségeit részben tükrözi, hogy nagymértékben gyengült a mezőgazdaság dominanciája a vidéki Írország gazdaságában, amint a háztartások mezőgazdaságból származó jövedelmei csökkentek. Az állami kifizetések egyre nagyobb szerepet játszanak, elsősorban az alacsony jövedelemmel rendelkező farmokon. A több lábbon állás, amikor a jövedelem egyre nagyobb hányada a farmon vagy azon kívül folytatott, mezőgazdaságon kívüli gazdasági tevékenységből származik és egyre elterjedtebb a vidéki gazdaságban. A farmgazdaságok túlélési stratégiájának mind fontosabb részét képezi alternatív vállalkozások beindítása, mint a falusi turizmus, az erdőgazdálkodás, új állatfajták és növények tenyésztése, illetve termesztése, valamint a terményeknek a gazdaságban történő feldolgozása és értékesítése. Ez még mindig csak a farmok kevesebb, mint egytizedét érinti. A farmerek mintegy harmada a gazdaságon kívül dolgozik főállásban és gazdaságát csak részmunkaidőben végzi, ami elsősorban a kisebb farmokra jellemző. Emellett a farmerek jövedelmei – legyen szó teljes vagy részmunkaidős farmerekről – a gazdaságon kívüli forrásból származnak, és ez fontos tényezővé vált sok farmgazdaság fennmaradásában. Az ingázási távolságon belüli munkaalkalmak könnyebb elérhetősége elsősorban a feldolgozóipar növekedéséből és terjedéséből, valamint a szolgáltatás-szektor nagymértékű növekedéséből adódik. Az elmúlt évek során az új feldolgozóipari és nemzetközi kereskedelmi cégek egyre inkább a nagyobb vidéki központokban telepednek le, amely hatással van a vidéki lakosság munkalehetőségeire, különösen a távolabb eső helyeken. A munkaalkalmak növekedése nem képes teljes mértékben ellensúlyozni a mezőgazdasági munkahelyek fogyatkozását és felvenni a munkaképes korba lépő, pályakezdő fiatalokat. Az 1970-es években megfigyelhető, térben egyenletes népességnövekedéssel ellentétben ma a nagyobb városi körzetek közelében általában fogyatkozik a népesség.

A CAP és a Strukturális Alapok reformja

Egyre nagyobb nyomás nehezedett az EU-ra a CAP alapvető reformját sürgetve. A mezőgazdasági többlettermelés megakadályozásának költségei nagymértékben megterhelték a költségvetést. Mind nagyobb aggodalommal szemlélték az intenzív farmgazdálkodás környezeti hatásait is. Az USA fokozott nyomást gyakorolt a nemzetközi kereskedelemben tapasztalható torzulások kiküszöbölésére, amelyet az EU farmereinek a GATT Uruguay-i Fordulójának alapján nyújtott támogatások szintje okozott. Elhúzódó és nehéz tárgyalások után 1992

májusában a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Biztos, az írországi Ray MCSHARRY vezetésével végre sikerült megállapodni a CAP 1990-es évekbeli működése során követendő új alapelvekről. A reformcsomag különböző, egymással összefüggő intézkedésekből állt, mint például egyes szektorok, különösen a gabona- és a tejtermelés termelésellenőrzésének szigorítása, és az ily módon e szektorokban kiesett jövedelmekért a farmereknek jutott közvetlen kárterítés. Három ehhez kapcsolódó intézkedést hoztak, amelyek a mezőgazdaság környezeti aspektusaival, a mezőgazdasági földek erdősítésével és a farmerek korai nyugdíjazásával foglalkoztak. Ezeket az intézkedéseket 75%-ban az EU és 25%-ban az ír államkincstár finanszírozza.

A mezőgazdasági termelésnek a CAP reformja értelmében bevezetett korlátozása komoly hatással volt az ír farmergazdaságok jövőjére. Bár a megelőző harminc évben az ír mezőgazdaság komoly eredményeket ért el, ekkor gátat szabtak a növekedésnek, jóval azelőtt, hogy az ír mezőgazdaság ki tudta volna teljesen használni természeti adottságait, különösen a legeltető állattenyésztésen alapuló termékek előállításában, ahol komparatív előnyt élvezett. Az ország és a vidék tágabb gazdasági kilátásai alapján az EU-ból származó jelentős mezőgazdasági kifizetések csökkenésére lehetett számítani. Mindazonáltal a reformoknak voltak pozitív hatásai is, mivel a pénzügyi támogatás valamelyest elmozdult a kisebb termelők irányába a kompenzációs kifizetések formájában, bár végül is ez kevesebbnek bizonyult, mint amit a tárgyalások korai szakaszaiban elképzelték. A farmok méreteinek az országon belüli regionális különbségei miatt ez azt is jelentette, hogy a mezőgazdasági költségvetési támogatások bizonyos mértékben a nyugati országrészre tevődtek át.

Az EU agrár-környezetvédelmi politikáját az Ír Köztársaságban 1994 óta a Vidéki Környezetvédelmi Program (Rural Environmental Protection Scheme, REPS) keretein belül hajtják végre. Ennek keretein belül öt éven keresztül évente juttatásokban részesítik azokat a farmereket, akik vállalják, hogy farmaikat környezetbarát módon művelik, egy jóváhagyott gazdálkodási tervnek megfelelően. Az ország bármely részének összes farmere pályázhat a REPS-ben való részvételre, így az szélesebb körben elérhető, mint a többi tagország agrár-környezetvédelmi programjai. A támogatás azonban arányaiban kevesebb a nagy farmerek számára, mivel a kifizetések felső határa 40 hektár annak ellenére, hogy a tervet az egész mezőgazdaság területén kell megvalósítani. A programban való részvétel érdekében a legtöbb változtatást a tejtermelő és szántóföldi növénytermesztő gazdaságokban kellett eszközölni, ezért többen azzal érvelnek, hogy éppen azok a farmerek maradnak ki a legnagyobb valószínűséggel a REPS programból, akik nagy és intenzíven művelt farmot vezetnek, és ezáltal a legnagyobb hatással vannak a környezetre. A program nehézkesen indult be, de 1997 márciusára 23 279 résztvevő számára hagytak jóvá kifizetéseket; az általuk művelt terület az ország teljes mezőgazdasági területének 17%-át jelenti.

Az elmúlt évtizedben az EU támogatásának jelentős részét az ír erdőgazdaság fejlesztésére fordította. 1994 óta az EAGGF garanciarészből finanszírozzák ezt, a CAP kísérő intézkedése értelmében. Ez elsősorban a magánszemélyek által történő erdőültetésekre vonatkozik, bár állami erdőültetéseket is támogatnak ugyanebből az EU-forrásból. Az EU elsősorban azért ösztönzi az erdőgazdálkodás fejlesztését, mert a mezőgazdasági terményekhez képest kedvezőbbek a faanyagok értékesítésének kilátásai. Izlandtól eltekintve, az Ír Köztársaság Európa leggyéribben erdősült országa, mindössze 8%-os erdősültségi aránnyal. Az 1920-as években, a függetlenné váláskor mindössze 1% volt ez az arány, az azóta az 1980-as évek végéig történt növekedés szinte teljes egészében az állami erdőültetéseknek volt köszönhető. Az ültetés költségeihez való nagy összegű hozzájárulás és az évenkénti juttatások felkeltették a magánszemélyek, elsősorban a farmerek érdeklődését az erdőültetés iránt. Az ír erdőültetési arány talán a legmagasabb a világon, és mindenképpen a legnagyobb változás a jelenkori vidéki Írország földhasználatában. Az erdőültetés különösebb tervezés nélkül történik és eltérő nézetek alakultak ki arról, hogy az erdőgazdálkodás milyen szerepet játsszon az ír vidékfejlesztésben.

A farmerek korai nyugdíjba vonulásának programja 1994 óta működik. Azok az 55 és 66 év közötti farmerek jogosultak nyugdíjra, akik visszavonulnak a farmerkedéstől és birtokukat másra ruházzák át. A nyugdíj mértéke a szóban forgó földterület nagyságától függ. Aki átveszi a birtokot, 50 évnél fiatalabb kell, hogy legyen, bizonyos szakismeretekkel kell rendelkeznie és legalább 5 hektárral növelnie kell a farm területét. A program célja a farmok elaprózódásából és a farmokon élő népesség elöregedéséből fakadó szerkezeti problémák kiküszöbölése. Hagyományosan nagyon kevés földet ruháztak át Írországban, és ha ilyesmi elő is fordult, az általában öröklés vagy családon belül történő ajándékozás útján történt. A földhöz való erős kötődés és egyéb megfontolások miatt a korai nyugdíjba vonulást ösztönző korábbi kísérletek nem voltak igazán sikeresek, de a jelenlegi program során már több, mint 6000 farmer felelt meg a feltételeknek.

A CAP reformjában benne van az a vélemény is, miszerint a vidéki gazdaság már nem képes kizárólag a mezőgazdaságra támaszkodva megélni, és emiatt a politikának szakítania kell a hagyományos irányvonallal. Nyilvánvalóvá vált, hogy olyan intézkedések bevezetésére van szükség, amelyek a gazdasági tevékenység diverzifikációját és a vidéki területek átfogóbb fejlesztését ösztönzik. Ennek a véleménynek először az Európai Közösség Bizottsága (1988) adott hangot *A vidéki társadalom jövője* című jelentésében. A rurális térségek fejlesztésére olyan, több szektorra kiterjedő megközelítést javasolt, amely egy átfogó, vertikálisan és horizontálisan is integrált területfejlesztési stratégia fontos részét képezi. Az új megközelítések kialakítása magában foglalja az új támogatási irányvonalak átvételét, amelyek közül a legfontosabb valószínűleg a partnerség, önálló döntési hatáskör és koordináció elvén alapuló integráció.

A vidékfejlesztés változó megközelítése jelentős anyagi támogatást kapott Írországból az EU Strukturális Alapjaiból (WALSH 1995). Az Egységes Európai Piac kialakításával összefüggésben és annak a felismerésnek a következményeként, hogy az milyen negatív hatást gyakorolhatna az elmaradott régiókra, az EU elkötelezettebbé vált a gazdasági és társadalmi kohézió megteremtése és a támogatásoknak az arra leginkább rászoruló területek felé történő átcsoportosítása irányában. Ezeket a Strukturális Alapokat két szakaszban bővítették, 1989 és 1993, illetve 1994 és 1999 között. A jelenlegi szakaszban Írország – mint 1. számú célterület – maximális támogatásban részesül, amelyek közé azon régiók tartoznak, ahol a GDP egy főre jutó értéke nem éri el az EU-nak a Strukturális Alapokról folytatott tárgyalások idején adott GDP-átlaga 75%-át. Bár az Ír Köztársaságot egységesen 1. számú célterületként kezelik, a lakosság számához képest nagyobb a támogatás mértéke a kevésbé fejlett és rurálisabb jellegű térségekben. Jelenleg a támogatás mértéke az országos átlag 83–88%-ától (Közép-Kelet, Délkelet-Írország és dublini régió) annak 114–116%-áig terjed (határmenti, nyugati és középnnyugati régiók). Az egyes szektorok programjait a mezőgazdasággal, erdőgazdálkodással, halászattal, idegenforgalommal és vidékfejlesztéssel kapcsolatos számos Működési Program tartalmazta, amelyek a jelen körülmények közt különös jelentőséggel bírnak.

Jelentős beruházási támogatáson kívül az EU Strukturális Alapjai más módon is hatottak az ír vidékfejlesztésre. A programoknak az EU által jóváhagyandó fejlesztési tervekkel kell épülnie, ezért folyamatosan figyelemmel kísérik a fejlesztéseket. Bár az effajta tervezés jelentős része ágazati tervezés volt, felismerték a vidéki gazdaság diverzifikációjának és a vidékfejlesztés szélesebb alapokra helyezett megközelítésének fontosságát. Az EU különösen a tervezési és fejlesztési folyamatokban való nagyobb regionális és helyi részvételt támogatta. Ez megfelel a szubszidiaritás és partnerség elvének, amely szerint a döntéseket az arra legalkalmasabb szinten kell meghozni, és a különböző közigazgatási szinteknek, illetve a kormányzati és nem kormányzati szervezeteknek szorosan együtt kell működniük. Írországból ez ellenállásba ütközött, elsősorban a Strukturális Alapokból történő finanszírozás első szakaszában. Helyi konzultációs és tanácsadó bizottságokat kellett felállítani, amelyek javaslatokat terjesztettek elő, de úgy tűnt, hogy a végső programokba viszonylag kevés helyi input került. A második szakaszban a regionális bírálóbizottságok konzultációs szerepkörét lényegesen megerősítették és 1994-ben nyolc Regionális Hatóságot állítottak fel mint törvényhozó szervezeteket. Ezen hatóságok szerepe a programok megvalósításának megfigyelése és a közszolgáltatások koordinálása volt saját régiójukban. Végrehajtó hatalmuk azonban ugyanúgy nincs, mint az 1969-től 1987-es megszűnésükig működő elődjeiknek. Ugyancsak 1994-ben 36 Megyei Vállalkozási Tanácsot hoztak létre. Alapvető feladatuk a régiók belső potenciáljának fejlesztése és helyi szinten a gazdasági tevékenység több ágazatú alapokon történő ösztönzése, elsősorban a kisvállalkozásoknak nyújtott pénzügyi és mű-

szaki segítségnyújtás révén. A Megyei Vállalkozási Tanácsokat annak a felismerésnek a jegyében hozták létre, miszerint a helyi közösségektől induló, alulról építkező fejlesztések megközelítését olyan felülről lefelé építkező kerettel kell kiegészíteni, amely segíti a fejlesztési ügynökségekkel való együttműködést. Mindezek ellenére az Ír Köztársaságban a támogatások adminisztrációja és kihelyezése még mindig erősen koncentrált. Ezért többször felvetődött már a hatalom megosztásának, az ügynökségek közti jobb együttműködésnek, a nem kormányzati szervezetek szélesebb körű bevonásának és a vidékfejlesztésben a partnerség elve általános megerősítésének fontossága.

Vidéki közösségi fejlesztés

Az EU által 1989 óta anyagilag támogatott számos ágazati megközelítésű működési program mellett számos helyi közösségi és területi alapon történő kezdeményezést is finanszíroztak. Sok ilyen kezdeményezésre a többágazatú megközelítés jellemző, és nagy hangsúlyt fektetnek az állami, magán és önkéntes szereplők partnerségére a stratégia kialakítása, a fejlesztési intézkedések megvalósítása, és egyre inkább a finanszírozás alapjainak biztosítása során is. Érdemes megjegyeznünk, hogy sok olyan alapelv, amelyet ma az integrált vidékfejlesztés (Integrated Rural Development, IRD) alapvető fontosságú részének tekintenek, valójában Írországból fogalmazódott meg először az 1960-as évek folyamán, de az 1970-es években nem vettek róluk tudomást (O'HARA és COMMINS 1991).

Két kezdeményezés különös figyelmet érdemel. Az első az Integrált Vidékfejlesztési Kísérleti Program, amely a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium irányításával tizenkét régióban folyt az 1988–1990 közötti időszakban. A program értékeléséből levonható egyik legfontosabb tanulság az, hogy bár az képes volt a helyi kezdeményezések ösztönzésére, ez a folyamat egyáltalán nem volt spontán, hanem erősen függött az egyértelmű célzattal gondosan végrehajtott beavatkozásoktól. A második kezdeményezés az EU által finanszírozott LEADER-program, amely az IRD-programot váltotta fel (OECD, 1996). Célja az volt, hogy a helyi csoportokat önmaguk megszervezésére és területük fejlesztésére tervek kidolgozására ösztönözzék; alulról felfelé építkező stratégia volt. A program 1991-ben történő meghirdetését követően igen nagy volt az érdeklődés Írországból, 34 csoport pályázott támogatásra, ezeknek fele sikerrel. A sikeresen pályázó csoportok területeinek földrajzi kiterjedése rendkívül nagy szóródást mutatott, népességük 50 000 és 100 000 között változott. A 17 csoport által eszközölt összes befektetés mintegy 70 millió ír font volt, amely fele maguktól a csoportoktól származott. A tevékenységek többek között a következők voltak: szakképzés, a falusi turizmus fejlesztése, kis cégek és kézműves vállalkozások fejlesztése és a helyi termékek marketingje. KEARNEY, aki a programot értékelte, megjegyezte, hogy míg az állam, a magánszektor és az önkéntes szervezetek közötti partnerség a LEADER I program részeként kialakult,

a partnerség kialakítása mint folyamat sokkal nehezebb volt. Jelenleg a LEADER II program fut: 30 fejlesztési társaságot létesítettek szerte az országban, és további 10 csoport részesül várhatóan előfejlesztési támogatásban. Különleges hangsúlyt fektetnek az innovációra, a kapacitáskiépítésre, az animációra és a fejlesztéseket megelőző munkára.

Egyes különleges vidéki területek és csoportosulások az állam és az EU részéről is támogatásban részesültek speciális alapokból. 14 vidéki, területileg szerveződött partnerségi társaság tartozik ide, amelyek közül négyet még 1991-ben hoztak létre a munkanélküliség problémájának kezelésére. Ezek az országos Gazdasági és Társadalmi Haladási Program részét képezték, amely a kormány és társadalmi partnerei (munkaadók és szakszervezetek) közötti egyezményként jött létre (OECD 1988). 1992 szeptemberében az EU a Strukturális Alapokon keresztül globális támogatást nyújtott Írországnak a belső adottságok helyi szinten történő fejlesztéséhez, integrált szociális, gazdasági és közösségi megközelítésben. Független közvetítő cékként az Area Development Management Ltd. (kb. Területfejlesztést Vezető Kft.) osztja szét a támogatásokat, kíséri figyelemmel azok felhasználását és ad tanácsot ezeknek a különböző csoportoknak. Egy, az 1990-ben elkezdett kutatási kezdeményezés nyomán 1997 januárjában a hét nyugati megye javára hozták létre a Nyugati Fejlesztési Bizottságot (Nyugati Fejlesztési Partnerségi Tanács néven, 1996). A rurális térségek az 1970-es évek óta támogatásban részesülnek az Európai Szociális Alapból (European Social Fund, ESF) egy sor olyan program formájában, amelyek célja a szegénység problémájának kezelése helyi fejlesztési stratégiákon keresztül. Ezeket a stratégiákat az Ír Szegénység Elleni Hivatal felügyeli. Az Európai Szociális Alap olyan képzési és oktatási programokat is finanszíroz, amelyek a szakképzettséget növelik, a vállalkozások elindítására ösztönöznek és segítenek a munkaerőpiacról való kirekesztettség problémájának leküzdésében.

Összefoglalás

A CAP az elmúlt két évtizedben láthatóan nagy hatást gyakorolt az ír mezőgazdaság alkalmazkodási folyamatára. Ezen időszak legnagyobb részében feltétel nélkül elfogadták azt a politikát, amely alapvetően a farmereket az élelmiszerpiac valós helyzetétől megkímélő szubvenciókra és protekcionista lépésekre alapul. Mind a kormányzati, mind a farmerek szervezetei úgy vélték, hogy a nemzet érdekeit legjobban egy olyan politika szolgálja, amely maximalizálja az Írországnak juttatott anyagi támogatásokat. Az effajta rövid távú fiskális előnyök politikája komolyan elhanyagolta a stratégiai tervezést, amely megerősítette volna az ír mezőgazdaság versenyképességét. Nem fordítottak figyelmet a politika negatív társadalmi és környezetvédelmi hatásaira sem.

A megreformált CAP a szándékok szerint jobban reagál a piaci igényekre, és a termelés támogatása helyett a közvetlen jövedelemtámogatásokat fogja inkább

alkalmazni. Ebben a váltásban tükröződik a farmerek szerepének megítélésében bekövetkezett változás: ma már nemcsak egyszerű élelmiszertermelőknek tekintik őket, hanem az ő szerepük a táj védelme is. Elméletileg a politikának ez az irányváltása örvendetes dolog, de komoly kételyek merülnek fel egy olyan ágazati politika hosszú távú jövőjével kapcsolatban, amely egyre inkább egy társadalmi jóléti mechanizmusként működne, a Közösség költségvetésének jelentős részét a rurális Európában élő, viszonylag kis számú népesség egyes tagjainak juttatva.

Az EU, amely aktívan próbál új fejlesztési modelleket bevezetni a rurális régiókban, elfogadta a vidékfejlesztés szélesebb alapokon nyugvó, többágazatú megközelítését. Ezeknek a modelleknek a sikere attól függ, hogy komolyan elkötelezettek-e az olyan elvek iránt, mint az önállóság, a partnerség és a koordináció. Emellett, amint a vidéki gazdaságok egyre inkább diverzifikálódnak, nagyobb figyelmet kell fordítani a rurális térségek és a városi hierarchia térbeli elrendeződése közötti kapcsolatra. Szomorú ironia talán, hogy az EU által jelenleg támogatott alapelvek között olyanok is vannak, amelyeket az ír kormányzat tervezési dokumentumai már az 1960-as években tartalmaztak. Kétségtől távol a vidékfejlesztés megközelítése, de az EU rurális területeken kifizetett költségvetésének jelentős része még mindig mezőgazdasági piaci támogatás. 1994 és 1999 között a Mezőgazdasági, Vidékfejlesztési és Erdőgazdálkodási Működési Program költségvetésének mintegy 56%-át kiegészítő fejkvóta-támogatásokra fordították. Ez felveti a nem mezőgazdasági tevékenységek támogatásának gondolatát. A LEADER- és más programok által jelenleg támogatott foglalkoztatási kezdeményezések megkövetelik, hogy az EU- és országos támogatásokat helyi szinten történő finanszírozás egészítse ki. Az elkövetkező években valószínűleg erősödik majd az állami, magán és szövetkezeti közös finanszírozás igénye. Két okból sem valószínű, hogy 1999 után, amikor a Strukturális Alapok fennállásának második fázisa véget ér, fennmaradna az EU-támogatások jelenlegi szintje. Először is, az 1980-as évek vége óta elért fejlődés következtében Írországból az egy főre jutó GDP értéke 1996-ban elérte az EU-átlag 100%-át (ez a szám az 1970-es években még csak 62%, az 1980-as években pedig 66% volt). Így az ország ez alapján már nem jogosult támogatásra. Másodszor, a kelet- és közép-európai országok csatlakozása a jövőben, mivel ezen országok GDP-értékei jóval az EU-átlag alatt vannak, a strukturális alapok forrásaiért folyó verseny élesedéséhez vezetnek majd.

A vidékfejlesztésről szóló Cork-i nyilatkozat, amelyet az 1996 novemberében Cork-ban tartott konferencián tettek közzé, megnyugvással szolgálhat a vidéki lakosság számára. Ugyanakkor felhívja a figyelmet az önerőre támaszkodás növekvő fontosságára (Európai Közösség Bizottsága, 1996). A nyilatkozat megfogalmazza, hogy a vidéki területek és lakosságuk jövője érdekében nagyobb felelősséget kell vállalniuk az országos kormányzatoknak és a fejlesztési támogatásokra jogosultaknak.

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉSE – LEHETŐSÉGEK ÉS KORLÁTOK

LÁNG ISTVÁN

Történelmi visszapillantás

Az ENSZ Emberi Környezet című konferenciáján, amelyet 1972-ben Stockholmban tartottak, még nem használták azt a kifejezést, hogy „fenntartható fejlődés”. Az erőforrások megőrzése és a termelési, fogyasztási célkitűzések feloldására vezették be a „harmonikus összhang”, illetve az erőforrások „bölcshasznosítása” terminológiákat. A konferencia dokumentumában azonban már megjelentek olyan elvi állítások, amelyek később a fenntartható fejlődés alappillérei lettek. Ilyenek voltak azok, amelyek deklarálták, hogy mindenkinek joga van arra, hogy az emberi méltóságnak megfelelően éljen, ami értelemszerűen magában foglalja az alapvető életszükségletek kielégítését, továbbá ide értendő az a figyelemfelhívás is, hogy a jövő generációk érdekeinek is megfelelő gazdálkodást kell folytatni.

A stockholmi konferencia ajánlásai a mezőgazdaság, a halászat, az erdőgazdálkodás számára időtálló feladatokat tűztek ki, mint pl. a világ talajainak jobb megismerése, a talajvédelmi eljárások továbbfejlesztése, a vízkészletek racionális használata, a természetes vizek védelme a szennyeződések ellen, a halállomány megőrzése, csökkentett növényvédőszer- és műtrágyaadagok használata, növényi és állati génbankok létrehozása, az erdők komplex védelme, a falusi körzetek hosszú távú fejlesztési terveinek kidolgozása.

A hetvenes évek két fontos dokumentuma, a UNEP „The State of the Environment 1974” (A környezet állapota 1974), illetve a FAO 1979-ben elfogadott koncepciója, az „Agriculture, toward 2000” (Agrárgazdaság a 2000. év felé) még mindig nem használja a „fenntartható fejlődés” fogalmát. A környezetkímélő technológiák alkalmazása, az erőforrások – főleg a talaj és a víz – takarékos használata, a növény- és állatfajok, populációk védelme ötvöződik már a termelési célkitűzések elérésével.

A hetvenes évek közepén – 1975-ben – hozták létre Washingtonban a Worldwatch Institute-ot (Világfigyelő Intézet), amely néhány éven belül a világ globális problémáival foglalkozó szellemi műhelyé vált. 1984 óta évente közlik a „State of the World” (A világ állapota) című kiadványt, amelyből néhányat magyar nyelvre is lefordítottak.

Az intézet vezetője, Lester R. BROWN 1981-ben publikálta „Building a Sustainable Society” (Fenntartható társadalom) című könyvét. Gyakorlatilag ettől az időtől kezdve lehet számítani, hogy a „fenntarthatóság elve” bevonult a szakirodalomba.

Az ENSZ Közgyűlése 1984-ben független szakértőkből álló bizottságot hozott létre azzal a feladattal, hogy a következő 20–30 évre előretekintő stratégia keretkoncepcióját dolgozza ki a környezetpolitika és a gazdaságpolitika kölcsönhatásában. Ez volt a Környezet és Fejlődés Világbizottsága, amely a Közös Jövők jelentést publikálta 1987-ben. A jelentés fő üzenete a fenntartható fejlődés koncepciójának globális felhasználására és alkalmazására irányult. Ez olyan fejlődési modell, amely a mennyiségi növekedés és a minőségi fejlődés elemeit egyaránt magában foglalja, de ezek egymás közötti aránya szükségszerűen eltérő lesz a konkrét országok esetében. Más szavakkal kifejezve, a koncepció szerint a fejlődő országoknál a mennyiségi jellegű növekedés dominál a következő időszakban, de a minőségi fejlődés iránti követelmények is előtérbe kerülnek, míg a fejlett országok esetében általában nem a további növekedés az elsődleges cél, hanem a termelés és a fogyasztás minőségi jellegű változtatása. A környezetkímélés és az erőforrás-takarékosság természetesen mindkét esetben elsőrendű igény.

A jelentést 1987 őszén az ENSZ Közgyűlése is megtárgyalta és egyetértett az alapvető megállapításaival. Döntés született arról is, hogy a következő környezetvédelmi világrétekezőletet 1992-ben Rio de Janeiróban tartsák meg az ENSZ Környezet és Fejlődés Világkonferenciája címmel.

A konferencia két olyan területet kívánt átfogni, amelyeknek érdekei sokszor ellentétesek, de az emberi faj számára mindkettő egyaránt fontos. Ez a két fogalom a környezetvédelem és a gazdasági fejlődés. A fenntartható fejlődés ilymódon szabad utat kapott, hogy egyaránt bevonuljon a kormányok, a gazdasági élet képviselői és a környezetvédelmi társadalmi mozgalmak szótáraiba. Az értelmezés körül azonban azonnal kialakultak az ellentétes vélemények. Mind-egyik érdekcsoport a saját maga felfogásának megfelelően helyezte el a hangsúlyokat. Az egyik csoport inkább a további növekedést emelte ki, a másik viszont a termelés és fogyasztás korlátozását helyezte előtérbe.

Magyarországon két nemzetközi konferencia is foglalkozott a fenntartható agrárfejlődéssel (Martonvásár 1992, Gödöllő 1993). A 80-as évek közepe óta több hazai szakértő is publikált magyar és idegen nyelven, illetve szerepelt nemzetközi rendezvényeken a fenntartható agrárfejlődés témakörében.

Az agrártárca megrendelésére összefoglaló tanulmány készült az agrárgazdaság fenntartható fejlődésének tudományos megalapozásáról, amely az AGRO-21 füzetek 1995. 12. számában jelent meg.

A fenntartható agrárfejlődés fogalomköre

A fenntartható fejlődés értelmezésére használják a következő meghatározásokat:

- Emberközpontú, azaz valóban kielégíti az alapvető emberi igényeket, beleértve azt is, hogy biztosítja a fejlesztési programok megfogalmazásában és végrehajtásában az emberek elsődleges szerepét.
- Fenntartható abban az értelemben, hogy társadalmilag igazságos és méltányos, valamint ökológiai szempontból igényes és szilárd.
- Önálló, vagyis a lehető legnagyobb mértékben hasznosítja az illető ország saját adottságait.

Az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) így értelmezi a fogalmat: „Az agrárgazdaság fenntartható fejlesztése a természeti erőforrások megőrzésére, az azokkal való gazdálkodásra és a jelenlegi technológiák olyan megváltoztatására irányuló törekvés intézményes megvalósulása, amely lehetővé teszi az emberiség jelenlegi és jövőbeli generációi élelmiszer- és egyéb igényeinek harmonikus kielégítését. Az agrárgazdaság – vagyis a mezőgazdaság, valamint az erdő- és halgazdaság – ilyen módon megfogalmazott fenntartható fejlődése megőrzi a talaj, az élővizek, a növény- és állatvilág genetikai erőforrásait, megakadályozza az emberi környezet leromlását, és technológiai szempontból megfelelő, gazdaságilag hatékony, társadalmi szempontból pedig elfogadható fejlődést eredményez.”

A Kanadai Mezőgazdasági Minisztérium meghatározása: „Azokat nevezzük fenntartható mezőgazdasági-élelmiszeripari rendszereknek, amelyek gazdaságosak, kielégítik a társadalom korszerű táplálkozással kapcsolatos igényeit és megőrzik a környezet minőségét, a világ természeti erőforrásait a jövő generációk számára.”

A fenntartható vidékfejlesztés az agrárgazdaság és ezen belül a mezőgazdaság, illetve az élelmiszertermelés fenntartható fejlődésénél tágabb fogalomkör, de azokkal szoros összefüggésben áll, mert magában foglalja a vidéki lakosság és a vidéki települések nem mezőgazdasági jellegű tevékenységi körét is, amelyek sok esetben az agrárgazdaság fenntartható fejlődésének nélkülözhetetlen elemei. A fenntartható fejlődésnek az életminőség és az életfeltételek javítását kell célul kitűznie.

A hazai szakértői viták egyértelműen aláhúzták, hogy a fenntartható agrárfejlődés csak úgy valósulhat meg Magyarországon, ha a társadalom, illetve a nemzetgazdaság rétegei és területei szintén megvalósítják a fenntarthatóság alapelveit. Ha a társadalom egésze környezetromboló és erőforrás-pazarló termelési és fogyasztási eljárásokat alkalmaz, akkor az agrárgazdaság önmagában nem képes a megújulásra. Vagyis, a társadalom- és gazdaságpolitika teljes vertikumát a fenntartható fejlődés koncepciójának megfelelő módon kell kialakítani.

A magyar agrárgazdaság hosszú távú stratégiai célkitűzése, hogy az alapvető önellátáson felül jelentős értékben exportálhasson mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeket. A meglévő adósságállomány miatt belátható időn belül szóba sem jöhet olyan gazdaságpolitika, amely lemondana az agrártermékek exportjáról. A vita akörül forog, hogy maximálisan mennyi lehet ez az exportálható mennyiség. Ugyanakkor nagyon nehéz feladat lenne számszerűsíteni ezt a maximális mennyiséget. Két szempontot azonban figyelembe kell venni: a tényleges biológiai produkció mennyisége lehetőleg kevesebb legyen, mint a maximálisan elérhető termés, továbbá ne a mennyiségi mutatók domináljanak, hanem az értékmutatók. Maximális hozamok ugyanis csak nagy anyag- és energiabevittel érhetők el. Ez pedig elkerülhetetlenül a környezet degradációjához vezetne.

Az értéknövelés egyik nagy lehetősége a megtermelt alapanyag feldolgozása versenyképes terméké. Ezért a feldolgozóüzemek lehetőségeit is be kell kapcsolni a fenntartható agrárfejlődés koncepciójába.

A térnek, vagyis, hogy milyen nagyságú területen szeretnénk fenntartható fejlődést folytatni, rendkívüli jelentősége van. Más megközelítést és más módszereket igényel az ország, a megye, az agroökológiai körzet, a gazdálkodó egység, vagy a tábla méretére kialakított fenntarthatósági kritériumrendszer. Hobbikert méretben fenntartható termelést lehet folytatni bizonyos módszerekkel, de ugyanezek már nem alkalmazhatók megyei vagy országos méretekben.

A hazai szakértői tanácskozások egyértelműen aláhúzták, hogy a társadalompolitika és a gazdaságpolitika teljes vertikumát a fenntartható fejlődés koncepciójának megfelelően kell kialakítani.

A több helyen megtartott szakértői viták során a következő elvek kristályosodtak ki a magyar agrárgazdaság fenntartható fejlődésére:

- legyen környezetkímélő,
- erőforrás-takarékos,
- állítson elő egészséges élelmiszert és takarmányt,
- segítse a biodiverzitás megőrzését,
- tegye érdekeltté a gazdálkodók jelen és jövő generációit a termelésben, segítve a falusi térségek népességmegtartó képességét, és járuljon hozzá a vidék fejlődéséhez.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a fenntartható fejlődés fogalmának változatos meghatározása arra vezethető vissza, hogy nem, vagy csak körülményesen számszerűsíthető fogalomról van szó, amiben szerepet játszik az is, hogy milyen célból, szándékkal és kikhez szólóan használják. Gyakori az is, hogy a fogalom meghatározásában együttesen szerepel a tartalom, a cél és a remélt eredmény is.

Bármilyen szűkebb-bővebb, rövidebb-hosszabb definícióról is van szó, a fenntartható agrárfejlődés lényege mindig ugyanaz: olyan gazdasági növekedésről van szó, amely harmonizál a természeti erőforrások regenerálódásával és a

környezetterhelés asszimilációs képességével. Ezzel elérhető a folyamatos, mennyiségben korlátozott, de minőségében korlátlan gazdasági növekedés, a természeti erőforrások és a tágan értelmezett környezet óvása, végeredményben az egészségesebb emberi környezet és táplálkozás, az élet minőségének javulása.

A növekedés, a természeti erőforrások és a környezetterhelés közötti harmonizáció nem valósítható meg csupán a piacgazdaság bevált és ismert eszközrendszerével. A piac sehol sem oldotta meg az ingyenes természeti javak és a környezet racionális, a hosszú távú társadalmi érdekeknek megfelelő hasznosítását, ami ráadásul erkölcsi kérdésként is felmerül. Az eddigi növekedés súlyos környezeti károk mellett valósult meg, ezért sajátos szabályozás, befolyásolás és különféle feltételek megteremtése jelenthetik az ellentmondások feloldását.

Az agrárgazdaság fenntartható fejlődésének megvalósítása komplex dinamikus rendszer, melyben fontos szerepet játszanak különféle társadalmi, politikai és gazdasági feltételek, a befolyásolás és a szabályozás eszközrendszere.

Csatlakozás az Európai Unióhoz

Valószínűsíthető, hogy Magyarországot felveszik az Európai Unió tagországai közé. Ennek időpontja legkedvezőbb esetben 2002, vagy elhúzódás esetén 2005. Ez a tény – vagy az EU-tagság – jelentős hatással lesz a magyar agrárgazdaság alakulására, elsősorban piaci okok miatt. Közismert, hogy az EU-ban jelenleg élelmiszer-túltermelés van számos agrártermékből (pl. gabona, hús, tejtermékek, cukor stb.). Ezért a csatlakozás korlátozásokat is jelent, illetve fokozza a piaci versenyt, mert a belső egységes piac a külföldi eredetű élelmiszerek szabad megjelenését teszi lehetővé a hazai piacokon.

A magyar agrárgazdaság átalakulása a tagsági kötelezettségek miatt egy viszonylag hosszabb – mától számítva legalább egy évtizedes – átmeneti időt igényel. Természetesen egyes konkrét esetekben, pl. állat- és növényegészségügyi ellenőrző és minősítő rendszerek alkalmazásakor, azonnali intézkedések szükségesek. Ezt az átalakulási időszakot lehetőleg úgy kell megszervezni, hogy érvényesüljenek és felerősödjenek a fenntartható agrárfejlődés jellegzetes tényezői.

Az Európai Unió 5. Környezetvédelmi Akció Programja, amely 1992–1997 közötti időszakra határozta meg a feladatokat, az agrárgazdaságnál a következő főbb célokat tűzte ki:

- nitrátszennyeződések csökkentése a felszín alatti és a felszíni vizekben,
- a talajok szervesanyag-tartalmának stabilizálása vagy növelése,
- területegységre felhasznált növényvédőszeres jelentős csökkentése,
- természetvédelmi szerződéses kiterjesztése az agrárszféra 15%-ára,
- veszélyeztetett falusi régiókra intézkedési tervek készítése,
- erdőtelepítések növelése, erdők védelme.

A felsorolt célkitűzések megtalálhatók a magyar Nemzeti Környezetvédelmi Programban is. A jelen kézirat megfogalmazásakor még nem állt össze a Nemzeti Agrárprogram végleges szövege. Sajnos, a Nemzeti Agrárprogram tézisei kevés figyelmet fordítottak az agrárkörnyezet védelmére és a fenntartható agrárfejlődésre. Ezért a következő időszak egyik felelősségteljes feladata az lesz, hogy az idézett nemzeti programokat megvalósító kétéves kormányzati cselekvési tervekbe minél több olyan intézkedés kerüljön be, ami a fenntarthatóság elveinek érvényesülését segíti elő.

Kulcskérdés, hogy a következő időszakban a központi agrártámogatási, környezetvédelmi és területfejlesztési alapokból milyen rész jut az agrárgazdaság környezeti elemeinek, elsősorban a termőföldnek a védelmére, illetve az olyan gazdálkodási rendszerek kialakítására és alkalmazására, amelyek anyag- és energiatakarékosak és széles körben támaszkodnak a helyi természeti és biológiai erőforrások hasznosítására.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás egyik következménye valószínűleg az lesz, hogy csökkenni fog a szántott terület nagysága, és megnövekszik az erdősített területek mérete. Több lesz az extenzíven hasznosított rét, legelő vagy felhagyott szántó. Ilyen helyeken – kellő központi támogatás esetén – össze lehet kapcsolni a biodiverzitás védelmét a természetkímélő gazdasági eljárásokkal. Ezt a gyakorlatot hívják Nyugat-Európában a „környezetileg érzékeny területek” gazdálkodási rendszerének.

A magyar agrárgazdaság termékeinél még nagy tartalékok vannak a minőségi mutatók javításánál. A minőségi alapanyag vagy feldolgozott élelmiszer nagyobb értéket jelent a nemzetközi piacokon. Ily módon a minőségcentrikus agrártermelés is a fenntartható fejlődést szolgálja.

Végezetül ismételtelen szeretném hangsúlyozni, hogy az az átmeneti időszak, amit az Európai Unióhoz való csatlakozás jelent, történelmi esélyt ad arra, hogy a fenntartható agrárfejlődés mély gyökereket növelessen Magyarországon. Ennek a folyamatnak segítése mindnyájunk közös feladata és felelőssége.

AZ INTEGRÁCIÓ FALUN

PAPÓCSI LÁSZLÓ

*„... A sok nehéz, a sok ki nem vihető egynek;
többeknek, csak egymást értsék,
szinte semmisse lehetetlen...”*

Széchenyi (1828)

Azok a gazdasági, társadalmi és politikai változások, amelyek Magyarországon az elmúlt évtizedben végbementek, legjelentősebb és legkedvezőtlenebb mértékben a mezőgazdaságot, és ezáltal a falut érték.

Ma már általánosan elfogadott az az értékelés, hogy a rendszerváltozás legnagyobb vesztese, kárvallottja a magyar parasztság, a falun élő népesség lett.

A vidéket érintő kedvezőtlen hatások már a nyolcvanas évek során mutatkoztak, amikor a szövetkezetek összevonása, az iskolák ún. „körzetesítése” és a falusi önkormányzatoknak a városok és a nagyobb települések vonzáskörzetei szerint végrehajtott integrálása megtörtént. Ezek az intézkedések elsősorban a kisfalvak gazdasági, szellemi értékeit, identitását és jövőképét rombolták le. Ugyanekkor a falu, a vidék – a megerősödött (és a kormányzat által is támogatott) mezőgazdasági nagyüzemek termelés-szervező, integráló tevékenysége révén – összességében gazdagodni tudott. Az ún. „háztáji-nagyüzemi integráció”, vagy a mezőgazdasági nagyüzemek „ipari-szolgáltató melléktevékenysége” jelentős mozgásteret nyújtott a falusi népesség főfoglalkozása melletti tevékenységére, és pótlólagos jövedelemszerzésére.

Az 1990-es évek elején megindult rendszerváltozás – tisztességes politikai szándékai és deklaráltan a magyar mezőgazdaság felemelését szolgáló programjai ellenére – számos kedvezőtlen gazdasági következménnyel járt; hatása a vidéken és főként a falun élő közösségekre, a mezőgazdaságból élő népességre egyaránt mindmáig feloldhatatlan feszültségeket teremtett.

Nem lehet feladatomban, hogy ezúttal részletesen elemezzem a sok tekintetben tragikusan csökkenő hazai agrártermelést, és az ehhez ezer szállal kötődő falusi életkörülmények kedvezőtlen állapotát. A kiváltó okokról azonban mégis szükségesnek ítélek egy átfogó áttekintést adni, mert a címben szereplő témakör megértéséhez ez minden bizonnyal közelebb visz bennünket.

Az agrárágazatok és a falu helyzetének romlását az elmúlt „hét szűk esztendőben” a következő főbb tényezők okozták:

1. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar termelésének számottevő (38–42%-os) visszaesése

A csökkenést az átalakulás elhúzódó politikai, szerkezeti hatásain és a „privatizáció” napi történésein túl piaci és piacszabályozási okok magyarázzák.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek iránt az életszínvonal csökkenése, a lakossági fogyasztás visszaesése miatt a *belföldi kereslet jelentősen csökkent*. Ez az élelmiszerárak viszonylagos stagnálásához, az ipari árakhoz viszonyított árvesztéshez vezetett. A piacszabályozás hiányosságai az informatika elégtelenségét, az ágazati „lobbyharcok” hatásaival együtt esetenként kaotikus helyzetet teremtett az ágazatban.

Külső feszültségek, a *külföldi piacvesztések* is jelentős szerepet játszottak a termelés visszaesésében: a volt KGST-piacok elvesztése; az Európai Közösség piacain az érdemi liberalizáció elhúzódása; az ún. „GATT-szabályozás” is nehezítette a magyar élelmiszerek piacrajutását.

Ezzel együtt és ezen túl a *külföldön előállított élelmiszerek szinte akadálytalanul* (a nyugati élelmiszerkereskedelmi láncokon, a magyar tulajdont szerzett külföldi cégeken és minden egyéb módon) szabadon áramolhattak be a magyar vásárlók piacaira.

A termelés visszaeséséből fakadó válság – közvetlenül vagy közvetve – minden termelőt súlyosan érint, és ezáltal hat a falusi, vidéki életközösségek, a falun élő emberek megélhetésére, életminőségére is.

2. A birtokszerkezet átalakítása, az ún. „kárptótlás” következtében bekövetkezett birtokszétaprózódás

Az 1991-ben megkezdett – és reményeink szerint ez évben befejeződő – „kárptótlás” révén 1,6 millió tulajdonos jutott földhöz. A kialakult földtulajdonosi kör 96%-a 3 ha-nál kevesebb földdel rendelkezik, és 81%-uknak csak 1 ha alatti föld jutott! A nemzetközi gyakorlat szerint az egy család megélhetéséhez – intenzív körülmények mellett – minimálisan szükséges 30 ha feletti földbirtokkal a jelenlegi magyar földtulajdonosok alig több, mint 1%-a rendelkezik. Tovább súlyosbítja a helyzetet, hogy a kialakult birtokméretek jövedelmező és versenyképes műveléséhez sem az eszközök, sem a piaci infrastruktúra, sem a szükséges ismeretek nem állnak rendelkezésre.

A földtulajdon és a földhasználat összehangolása gyakorlatban a különböző bérleti és földvásárlási akciók révén spontán módon folyamatban van. Ezek politikai és társadalmi hatásait naponta érzékeljük. Bizonyosak lehetünk azonban a tekintetben, hogy csak a gazdasági együttműködés, a termeltetés, a szövetkezés és az integrált földhasználat lehet a magyar parasztság egyetlen kiútja a jelenlegi konfliktusokból.

3. Az alacsony tőkeellátottság és az ebből fakadó ágazati adósságállomány felhalmozódása

Az élelmiszergazdaság résztvevői – bár egyre csökkenő színvonalon – a termeléshez szükséges gépekkel és tárgyi eszközökkel még „úgy-ahogy” rendelkeznek; igen kedvezőtlen viszont a pénztőke-ellátottságuk. Ez a körülmény volta képp egy „öröklött szegénység”, amely a rendszerváltás előtti gazdálkodási sajátosságok következménye. A piacgazdaságra történő áttérés folyamatában a hiányzó tőkét az ágazat vállalkozói, vállalatai hitel formájában a bankoktól kénytelenek igénybe venni. Mivel pedig a banki kamatköltségek rendre meghaladják az élelmiszergazdaságban – még a legkedvezőbb feltételek között is – megtermelhető jövedelem-szintet, az ágazat résztvevői súlyosan eladósodtak.

Jól érzékelteti a kialakult helyzetet, hogy 1996-ban a mezőgazdasági szervezetek 166 milliárd Ft, az élelmiszeripari vállalkozások 381 milliárd Ft hiteltelherrel rendelkeztek. A felvett hitelek a mezőgazdaságban a saját tőke 46,3%-át, az élelmiszeriparban a saját tőke 110%-át tették ki. (A mezőgazdaság alacsonyabb adósságállományát azzal indokolhatjuk, hogy a paraszti munka, az alaptevékenység alacsony jövedelemtartalma és a vagyónbiztosítékok elégtelensége miatt a mezőgazdasági termelő nem kap elegendő hitelt, ezért az élelmiszeriparnak kell termeltetnie, a hitelt felvennie.) Látjuk tehát, hogy a tőkeellátottsági gondok különösképpen indokolják az integrált termelés kiépítését!

4. Az agrárválság-folyamatok hatása a falusi népességre mint munkaerőre

Az elmúlt évek válságfolyamatai a legpusztítóbb hatást az ágazat munkavállalóira mérték.

A mezőgazdasági szervezetek 1989-ben még 627 ezer fő munkavállalót foglalkoztattak, 1995-ben már csak 127 ezret (27,5%)!

A mezőgazdaságból kikerült munkaerő egy része – mintegy 250 ezer fő – a falusi munkanélküliek számát gyarapítja; többségük ezzel nemcsak munkahelyét, de egészségügyi ellátását és későbbi öregségi nyugdíjának, járadékának jelentős részét is elveszítette.

Az elmúlt évek spontán történései azt jelzik, hogy a falusi népességet – úgy is mint termelőt, de úgy is mint fogyasztót – csak az élelmiszergazdaság integrációs folyamataiba bekapcsolva, a helyi (faluközösségekben szervezett) értéktermelő folyamatokba történő bevonással lehetséges ismét „helyzetbe hozni”. Nem lehet cél csupán a szociális ellátásra alapozott népességmegtartás falun, hanem egy differenciált foglalkoztatási-termelési koncepció mentén szükséges – térségenként és településenként – programot adni és azt meg is valósítani.

5. A mezőgazdasági integrációk szétesése, a korábbi üzemi szerkezet radikális átalakulása

A mezőgazdasági nagyüzemeknek (a termelőszövetkezeteknek és az állami gazdaságoknak) a privatizáció és a kárpótlás eseményei során történt – döntően politikai indíttatású – szétrombolása miatt a korábbi falusi integrációk is nagyrészt szétesetek. Az ezzel párhuzamosan végbement élelmiszeripari válságfolyamatok az elmúlt évtizedben kialakult vertikális kapcsolatok kötődéseit is alapvetően megszüntették.

A magyar mezőgazdaság, a vidék, a falu mai működése szempontjából valójában nem az a kérdés, hogy helyénvaló, vagy elszármított, hogy szükségszerű, vagy másként is végrehajtható lehetett volna a rendszerváltozás gyakorlata, hanem sokkal inkább az, hogy a nagy horderejű változások leépülő, pusztító folyamatainak gyors bekövetkezése után az építés, az újjalétesítés gyakorlata nem bontakozott ki, vagy csak igen lassú ellentmondásos próbálkozások révén látszanak azok pozitív gazdaságépítő mozzanatai megjelenni.

Sajnálatosan igaz ez a helyzet általában a gazdasági kapcsolatokra, de különösen a falu, a vidék gazdasági szereplőinek együttműködésére, és ezáltal az ún. „integrációk” új alapokon történő megszervezésére is.

Kétségtelen, hogy különlegesen bonyolult, nehéz feladat a gazdasági kapcsolatok felépítése az egyes vidéki térségek és faluközösségek gyakorlatában, hiszen a termelési szerkezet szétaprózódott, szervezetlen és tőkehiányos, igen jelentős a termelők közötti bizonytalanság, de nagy az eladók és vevők közötti bizalmatlanság is.

Az agrárszabályozás, az agrárpiacon rendtartás sem képes hosszabb távú, megbízható jelzéseket közvetíteni az agrárvállalkozások számára. A szétesett termeltetői és piaci kapcsolatok hiányában a fejlesztéshez, a termeléshez szükséges megtérülő anyagi források sem állnak rendelkezésre. Ma még sokhelyütt hiányoznak azok az intézményi, banki, informatikai, kereskedelmi keretek is, amelyek segítenék a termelési és az értékesítési kapcsolatok kiépítését, sikeres együttműködését.

Mindezek figyelembevételével – eddigi tapasztalataink, felméréseink és modelszámításaink alapján – a piacközpontú integrált mezőgazdasági termelés lehet a magyar mezőgazdaság – és ezen belül a faluközösségek – felemelkedésének, megélhetésének, gazdagodásának minden bizonnyal legfontosabb eszköze és módszere.

Az integráció hagyományai és lehetőségei falun

Az integráció – fogalmilag – szoros, célszerűen tartós és a gazdasági érdekek alapján működő együttműködést jelent.

A magyar faluközösségek és mezővárosok kialakulása, szerves fejlődése és polgárosodása az elmúlt évszázadokban egy *klasszikus integrációs modell* szerint

alakult. Az adott közösség gazdasága saját népességének ellátását tekintette elsődleges piacának, és csak a felesleget értékesítette „külső piacon”. A faluközösségekben kialakult munkamegosztás a helyi szinten „zárt integrációk” keresleti-kínálati rendje szerint – a szolgáltatásokat is beleértve – egészségesen működött. A parasztgazdaságokban megtermelt gabonát a malomban megőrölték, vagy az állattenyésztésben hasznosították; a lisztből a pék kenyeret sütött, a tejet többnyire helyben értékesítették; az élőállatokat a hentes és mészáros vásárolta fel, a húst és a húskészítményeket a falu lakóinak értékesítette; a faluban megtermelt zöldséget, gyümölcsöt helyben használták fel és helyben értékesítették. Mindehhez persze orvos, állatorvos, tanító és plébános is – mint vásárló – hozzátartozott.

Az „idilli” gazdasági faluközösségek – mint klasszikus integrációk – szétbomlása a 20. században az urbanizáció és a tőkekonzentráció hatására világszerte következett.

Nálunk a „mezőgazdaság kollektivizálása” és az államosítás miatt ez a folyamat a közismert torzulásokkal ment vége.

A magyar parasztság és a faluközösségek életképessége, valamint az '56-os forradalom következtében kialakult reformfolyamatok hatására létrejött „magyarmodell” a vidéki értéktermelés sajátos integrációinak létrejöttét teremtették meg a 70-es évek végén és a 80-as években.

A nagyüzemi-szövetkezeti gazdálkodás ún. „háztáji gazdasága” az integráció új formáit teremtette meg, amelyben a nagyüzemi gazdaság – megengedő módon – lehetővé tette a saját üzemi keretein túl meglévő háztáji, házkörülű kapacitások termelésbe állítását, általa történő szervezését és a megtermelt árualapok közös értékesítését.

Sajnálatos tény, hogy a 90-es évek elejére úgy jutottunk el, hogy a „klasszikus falumodell”-t az urbanizációs és a szocialista társadalmi struktúra rombolta szét az elmúlt negyven évben, míg a menetközben létrejött „nagyüzemi-háztáji integrációt” maga a közelmúlt évek gazdasági és politikai változásai.

Közben a világ mezőgazdasága is gyökeresen átalakult. Amíg mi a kelet-európai térség ún. „ellátási típusú, szovjet modell mezőgazdaságának” szorításából próbáltunk – magyaros találékonyssággal – kimenekülni, addig a fejlett ipari országok és térségek mezőgazdasági árutermelésének új és hatékony üzemszervezési gyakorlata alakult ki: *a piacközpontú, ún. „vertikális integrációk”* szinte valamennyi mezőgazdasági-élelmiszeripari ágazatban világszerte meghatározó fejlesztési, befektetési, termelési és piaci szervezetekké váltak.

A magyar mezőgazdaság – benne a magyar falvak, faluközösségek és nagyobb agrártérségek – Európai Unióhoz tervezett csatlakozása egyértelműen megköveteli saját felhalmozott és természeti értékeink hasznosítása mellett az agrárfejlődés nemzetközi termelési, integrációs és piaci hatásainak, körülményeinek a számbavételét is.

Ha ebből a szempontból elemezzük a magyar falutársadalom és mezőgazdaság helyzetét, meglehetősen vegyes képet találunk.

Kétségtelen tény, hogy a válságfolyamatok ellenére a magyar falusi népesség minden bizonnyal átlagosan jobb helyzetben van, mint a volt ún. „szocialista” országok agrárlakossága. Ugyanakkor nagyon „sokszínű” a kép: nagy a szóródás a keleti és a nyugati országrészek, a városkörnyéki ún. „agglomerációs területek” és az elhagyatott falvak között. Nagy különbségek vannak az egyes térségek és falvak önmegvalósító értelmiségének gazdasági erejében, vagyis annak felismerésében hogy *az adott faluközösség csak akkor lehet sikeres, ha saját erőforrásaira, képességeire, gazdasági lehetőségeire számít, és nem másoktól várja sorsa jobbra fordulását!*

Ma még többnyire hiányoznak, vagy nem kellő hatékonysággal működnek a falusi agrártermelés ún. háttérszervezetei, mint a falvakban működő termelőszköz és felvásárló kereskedelmi vállalkozások, a helyi pénzügyintézetek, vagy az adott községben működő információs és érdekvédelmi szervezetek.

A jelenleg kialakulatlan tulajdonosi szerkezetben azt is vizsgálni szükséges, hogy kik lesznek a falu gazdasági tényezői; kiket lehet és kell „megszólítani”, ha a fejlesztésről, az integrációról beszélünk!?

A felmérések szerint máris jelentős ún. „rétegződés” figyelhető meg a falun: a gazdasági társaságok, a kft.-k tulajdonosai a faluhoz kötődnek (és a piacgazdaság szabályai szerint bérmunkásokat alkalmaznak); a szövetkezetek a korábbi gyakorlat szerint működnek és keresik versenyhelyzetüket a termelési-kereskedelmi gyakorlatban, míg a „főhivatású gazdák” a privát gazdálkodás útján indultak el. Ugyanakkor megjelent egy – nem is elhanyagolható – befektetői kör, amely a mezőgazdaságból rövid vagy hosszabb távon spekulatív módon jövedelmet és tőkét szeretne kivonni. Ugyanakkor a falu népességének jelentős százalékát teszi ki a kiegészítő jövedelemszerzésre kényszerülő népesség, a szövetkezeti típusú parasztság, illetve a nyugdíjas réteg. Egyáltalán nem elhanyagolható a munkanélküliek, illetve az ún. „máshol dolgozók” aránya sem.

A kutatók szerint a falusi népesség 15–20%-a ma is a szövetkezetekhez kötődik, 5–10%-ának van esélye, hogy ún. „polgári-parasztta” váljék. A falusiak 5–10%-a tud majd ún. „bérmunkásként” elhelyezkedni saját falujában... És ez még csak a lakosság egyharmada! Mi lesz a többivel?

A prognózisok szerint a falusiak 50%-a kettős jövedelemszerzésre kényszerül, tehát a főfoglalkozása nem a lakóhelyén lesz, de otthon is fog kiegészítő mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozni. És ami szomorú, hogy a vidéki emberek 20–25%-a alkalmi munkából vagy munkanélküli segélyből lesz kénytelen megélni...

Gazdasági tennivalók a falu érdekében

A falu, a vidék helyzetének kormányzati megítélése a „Nemzeti Agrárprogram” keretében napirenden van. Minden bizonnyal tisztességes a politikai szándék a falusi népesség helyzetének a javítására.

Világossá kell azonban tennünk, hogy az adott közösség csak a saját gazdasági értéktermelésének bázisán tud boldogulni, csak ezáltal tudja életfeltételeit hosszabb távon megteremteni!

Ennek a gazdasági célrendszernek az alapját *az adott, konkrét település gazdasági (termelési, kereskedelmi) integrációjának* a felépítésében lehet és kell megtalálni!

Fontos és meghatározó szempontként kell megjegyeznünk, hogy nincs, és nem is lehet központi séma vagy megoldás; a helyi körülményekhez, a sajátos adottságokhoz kell igazodni.

Vannak viszont fontos alapfeltételek, és természetesen adódnak célszerű megoldási alternatívák is.

A falusi, a vidéki agrárnépesség integrációs tevékenységének felépítésében három fő változat körvonalazódik:

1. Termelési integrációk

Ezek a típusú együttműködési formák döntően a termelési eszközök, anyagok közös beszerzésére, a föld közös művelésére és a megtermelt mezőgazdasági termékek együttes értékesítésére vonatkoznak.

A korábbi szövetkezeti formák mellett laza társasági (nyugati típusú „beszerzési” vagy „értékesítési” szövetkezetek), illetve újabb típusú, ún. „gazdaszövetkezetek, stb. egyaránt nagy formagazdagságban működhetnek.

2. Térségi kereskedelmi integrációk

A mezőgazdasági termékek térségi (helyi) értékesítését szolgáló tradicionális modellek (Hangya, ÁFÉSZ) újraindítása, illetve a „vidék-város szociális ellátórendszerek” és integrációk kiépítése

3. Vertikális típusú integrációk

A fejlett piacgazdaságokban már kialakult nagy volumenű, a nemzetközi (hazai) élelmiszeripari vertikumokat mezőgazdasági alapanyagokkal (pl. gabona, hús, baromfi, zöldség, gyümölcs, bor stb.) ellátó vertikális rendszerekbe történő bekapcsolódás az adott település vagy térség mezőgazdasági értéktermelésének legnagyobb lehetősége. Mivel ez a tevékenység iparáganként szakosodott és a *vertikális integráció* szabályai szerint építkezik, végül is a térségi iparfejlesztés agrárbázisaként célszerű – a korábbi kapacitások korszerűsítése alapján – programba állítani.

A falun szervezendő integrációk fejlesztésének legfontosabb feltételei

A termelés színhelye a falu és a vidék agrárkörnyezete; megvalósítója, alkotója az a vállalkozó, aki e tevékenységből szeretné magát és családját eltartani, munkájának jövedelméből gazdagodni. Mindezekhez joggal várhatja el, hogy a kor-

mányzat és a társadalom megteremti számára azokat a működési-szervezeti feltételeket, amelyek rövid és hosszabb távon szolgálják. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

1. A kormánypolitika

Az agrárkormányzatnak biztosítania kell, hogy az adott térség infrastruktúrája alkalmassá váljon az ott élő agrárnépesség céljai és igénye szerinti jövedelmező mezőgazdasági termelésre.

Az agrártámogatások rendszerét úgy kell kialakítani, hogy az hosszabb távra kiszámíthatóan, éves ingadozásoktól mentesen szolgálja a termelők érdekeit. Nélkülözhetetlen egy olyan információs és szaktanácsadási rendszer kiépítése, amely a termelőket rendszeresen tájékoztatja és segíti döntéseik meghozatalában.

2. Falusi, vidéki agrárpénzüintézetek kiépítése

Az agrárfinanszírozás sajátosságainak figyelembevételével szükséges olyan pénzüintézeti intézményrendszer kialakítása, amely új típusú és a falun működő hitelszövetkezetek, takarékszövetkezetek és földjelzáloghitel-intézetek összehangolt rendszerére épül. Célszerű lenne azt elérni, hogy a falun működő pénzüintézetek kamatpreferenciákat kapjanak, ha a mezőgazdasági vállalkozókat finanszírozzák.

3. Újjá kell szervezni a falu kereskedelmét

A falu és a vidék gazdasági felemelkedésének döntő kérdése a felvásárló, a termeltető és az értékesítő kereskedelmi szervezetek piaci alapon történő újbóli megszervezése.

Sajnálatos az a helyzet, hogy a falusi felvásárló kereskedelem hiánya miatt sok megtermelt áruvész el, miközben a falusi és a városi lakosság – de a szociális ellátó rendszer is – egyre nehezebb helyzetbe kerül.

El kell érni, hogy a magyar falun megtermelt árualapok helyben vagy a térségben teljes körűen értékesítésre kerüljenek, sőt ösztönözni kell, hogy a falun élő emberek minél több árut termeljenek piacra. Ehhez viszont kereskedelmi szervezetek kellenek!

4. Korszerű ismeretekre van szükség

A vidék fejlesztésének meghatározó feltétele a piaci igények szerint megszervezett korszerű szaktanácsadási, továbbképzési és marketingközpontok létrehozása.

A szakismeret, a piaci körülmények számbavétele és a versenyképes termelés egyre inkább a jövedelem megszerzésének egyik legfontosabb tényezőjévé válik.

A jelenleg is magas színvonalú agrár felsőoktatási és mezőgazdasági szakközépiskolai rendszerünk térségi központokká történő átalakításával ezt a nélkülözhetetlen igényt – akár középtávon is – meg lehetne valósítani.

5. A falusi integrációk szervezése

A falu gazdasági életének működését, élénkítését – amint azt az előzőekben áttekintettük, értékeltük, és teendőire javaslatokat tettünk – végül is a korszerű integrációs módszerek alkalmazásával lenne célszerű megvalósítanunk.

De kik szervezzék, kik irányítsák ezeket az integrációs folyamatokat?

Ami a helyi lehetőségeket és adottságokat illeti, ezeket az adott falu értelmiségének: a helyben élő vállalkozóknak, az önkormányzatnak, a polgármesternek, a falu jegyzőjének, a tiszteletesnek, az állatorvosnak, a gyógyszerésznek, és másoknak kell számba venniük és elindítaniuk.

Vannak persze külső partnerek is: az élelmiszertermelők, a kereskedők, akiknek árura van szükségük, akik az adott térségben termeltetni szándékoznak.

Össze kell tehát fognunk. Életképes, termelő faluközösségeket kell létrehozunk. Az integrált termelés nem lesz, nem lehet „gyógyír” minden gond megoldására. De egy jó lehetőség, hogy új módon, új szemlélettel, és az eddigieknél hatékonyabban válaszoljunk a mai kor kihívásaira – falun is...

A MEZŐGAZDASÁGI JÖVEDELEMTÁMOGATÁS ELMÉLETI PROBLÉMÁIRÓL*

FERTŐ IMRE

„Létezik egy igazi szenvedély. A farm programok a kokainra hasonlítanak”

Robert Thompson

Az agrárpolitika egyik legfontosabb célja a mezőgazdasági termelők jövedelmének támogatása. Két alternatív módszert vizsgálunk meg, amelyeket a mezőgazdasági árak és ezen keresztül a jövedelmek emelésére szoktak alkalmazni. Először a jóléti elemzés segítségével bemutatjuk az egyes eszközök redisztributív hatásait. Majd szemügyre vesszük, hogy alkalmazott módszerek mennyiben szolgálják a döntéshozók eredeti céljainak teljesülését, milyen hatékonysági, igazságossági és adminisztratív problémák merülnek fel az egyes módszerekkel kapcsolatosan. Azaz, a kérdést úgy is feltehetjük: lehet-e a mezőgazdasági termelők jövedelmét az árakon keresztül hatékonyan és igazságosan támogatni.

Piaci ártámogatás

A piaci ártámogatás a mezőgazdasági jövedelmek támogatásának egyik leggyakoribb eszköze. Ezt a módszert eredetileg a Nagy Válság nyomán kialakult helyzet megoldására kezdték el alkalmazni, de szerepe még ma is jelentős. A piaci ártámogatás lényege, hogy az állam a piactisztító ár fölötti árszínvonalat biztosítja a termelőknek, amelyet általában intervenció felvásárlással támaszt alá.

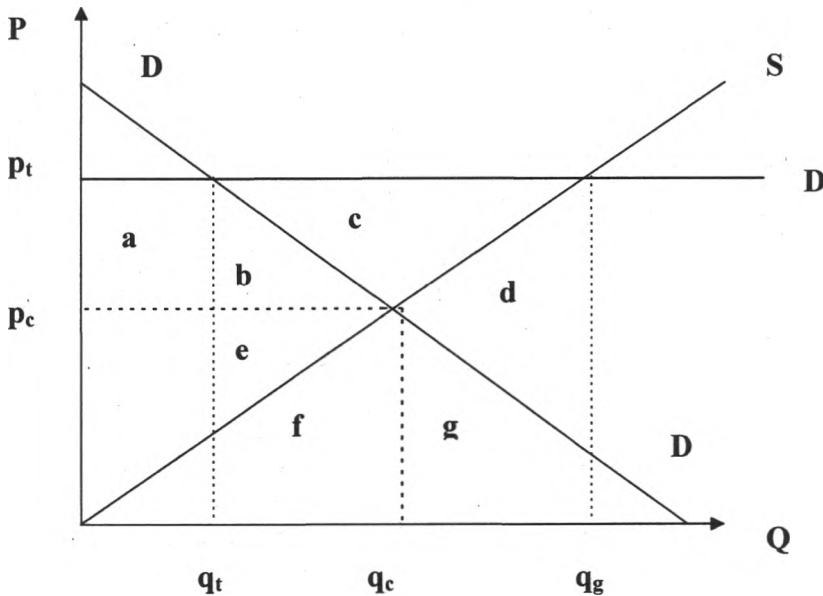
A piaci ártámogatás alapmodellje a következő feltevésekből indul ki (GARDNER, 1987, HELMBERGER, 1991). A kormány p_i árszintet támogat, amelyet gyakran célárnak is hívnak, és ezt felvásárlással igyekszik biztosítani. A piaci ár nem mehet a támogatott árszint alá, ezért a kormány által garantált p_i ár mindig a piactisztító ár p_c fölött van. A magasabb ár miatt felhalmozódott árut a kormány megsemmisíti (ennek költségeivel most nem foglalkozunk). Az ártámogatási programot a kormány adókból finanszírozza, valamint feltesszük, hogy zárt gazdaságról van szó, továbbá a külföldi termelők nem juthatnak hozzá az ártámogatásokhoz.

Kiinduló állapotban, amikor nincsen állami intervenció, a keresletet a DD görbe, a kínálatot az S görbe jelképezi. A piaci egyensúlyt szokás szerint a kettő

metszéspontja adja. Az egyensúlyi árat p_c , az egyensúlyi mennyiséget q_c mutatja. Ha a kormány ártámogatásban részesíti a termelőket, akkor ahhoz, hogy p_t árszintet tudjon biztosítani D_g kereslettel jelenik meg a piacon. A teljes keresletet ezért az új helyzetben már DD_g törésses görbe reprezentálja, amely p_t árszinten teljesen rugalmas lesz. A kormányzat által garantált magasabb p_t ár hatására a termelők q_g mennyiségre növelik a kínálatukat. Nemcsak a termelők hanem a fogyasztók is a magasabb p_t árral néznek szembe, ezért utóbbiak fogyasztásukat q_t mennyiségre csökkentik. A piactisztító árnál magasabb, államilag garantált ár hatására ezért $q_g - q_t$ mennyiségű fölösleg alakul ki. Ennek költségét az államnak kell viselnie, értéke $p_t(q_g - q_t)$ összeggel egyenlő.

1. ábra

Piaci ártámogatás

Az ártámogatási program jóléti hatásai a következők: A termelők a magasabb ár miatt növelik termelésüket, a termelői többlet nagysága ennek megfelelően $a+b+c$ területtel emelkedik. A fogyasztók viszont a magasabb árak következtében kénytelenek mérsékelni fogyasztásukat, a fogyasztói többlet csökkenését az $a+b$ terület mutatja. A kormányzat a fölösleget finanszírozza, amelynek nagyságát a $b+c+d+e+f+g$ terület jelzi. A piaci ártámogatás nettó társadalmi költségét a $b+d+e+f+g$ terület adja.

A mezőgazdasági ártámogatási programok alapdilemmája, hogy a termelés mesterséges növekedése szükségszerűen a fölöslegek újratermeléséhez vezet, amely egyidejűleg további állami beavatkozásokat kényszerít ki. A felhalmozó-

dott többletet a kormánynak valamilyen módon ki kell vonnia a piacról. Az előbbiekben azt feltételeztük, hogy a kormány költségmentesen megsemmisíti a fölösleget. A valóságban azonban a többlet kivonása a piacról pótlólagos kiadásokkal jár. Az államnak három lehetőség áll rendelkezésére (KNUTSON et al., 1995). Egyrészt tárolhatja a fölösleget, amelyet az állam rendelkezésére álló tárolókapacitás és a készletezés magas költségei korlátoznak. Amennyiben a kormány a későbbiekben piacra dobja a fölösleget – amelyre előbb-utóbb rákényszerül –, azzal kell számolnia, hogy ennek árcsökkentő hatása lesz a piacon. Minden ilyen döntés azonban politikailag érzékeny, mivel számolni kell a termelők ellenállásával az áresés miatt. A második lehetőség, hogy a fölösleget a másodlagos piacokon értékesíti, például iskolai étkeztetési program, vagy külföldi élelmiszersegélyek keretében. Azonban ezek a programok más hazai vagy külföldi értékesítést szorítanak ki a piacról és szintén árcsökkentő hatásúak. A harmadik opció, hogy általában pótlólagos exporttámogatás segítségével a külpiacon szabadul meg többleteitől.

Mivel az ártámogatás a fölöslegek állandósult újratermelődéséhez vezet, ezért a kormányok újabb programok bevezetésével igyekeznek a többletek folyamatos képződését, vagy legalább azok további növekedését megakadályozni. Ezek az intézkedések a mezőgazdasági termelés korlátozására irányulnak. Az állam tehát korábbi intézkedéseinek előre nem látott és/vagy nem szándékolt következményeit újabb programokkal igyekszik helyesbíteni. Az is gyakran előfordul, hogy egy kormány egyszerre működtet ártámogatási és termeléskorlátozási programot, amelyeknek egymást kioltó hatásai vannak.

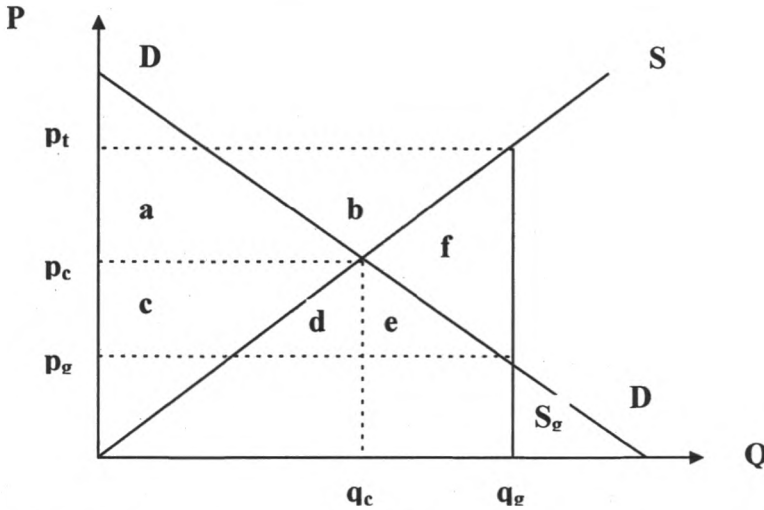
Közvetlen támogatás

A mezőgazdasági termelők jövedelme támogatásának másik alaptípusa a közvetlen támogatás. Ez a módszer főként az angolszász országokban terjedt el, így például Angliában is alkalmazták, mielőtt az ország csatlakozott az Európai Közösséghez és átvette a Közös Agrárpolitika intézményeit. A közvetlen támogatási program azt jelenti, hogy az átlagos piaci ár és a kormány által megállapított, és a termelők számára megfelelő jövedelmet biztosító ár közötti különbséget az állam kifizeti a farmereknek. A szubvenció összege – akárcsak az ártámogatási programnál – ebben az esetben is a termelés mennyiségéhez kapcsolódik.

Tegyük fel, hogy a kormány p_i árszintet támogat. A farmerek p_c versenyáron értékesítik a termékeiket. Ha a piaci ár, p_c meghaladja a kormány által garantált p_i árat, akkor az állam nem avatkozik be. Ellenkező esetben, amikor piaci ár p_c a támogatott p_i árszint alatt van, a kormányzat $(p_i - p_c)q$ összeget fizet a mezőgazdasági termelőknek, ahol q az adott farmer outputját jelenti. A mezőgazdasági termelőknek adott egy egységnyi támogatás összege tehát az átlagos piaci ár és a kormány által garantálni kívánt ár közötti különbség alakulásától függően változhat.

2. ábra

Közvetlen támogatás

Kiinduló állapotban az egyensúlyt DD keresleti és S kínálati görbék metszéspontja adja, amelyhez p_c ár q_c mennyiség tartozik. Amennyiben a kormány által biztosítani szándékozott p_t ár meghaladja p_c piaci árat, az állam fizet a termelőknek. Ebben az esetben a farmerek kínálati görbéje SS_g görbére változik, azaz a kínálati görbe q_g mennyiségtől p_t árig teljesen rugalmatlan lesz, mivel eddig a szintig az állam garantálja a termelőnek az árat, majd p_t ár fölött ismét az eredeti kínálati görbe lesz érvényes. Az államilag garantált magasabb árak hatására a farmerek q_c szintről q_g mennyiségre növelik termelésüket. A termelők megnövekedett kínálatukat azonban csak alacsonyabb p_g áron tudják értékesíteni, amelyet az új kínálati görbe SS_g és DD keresleti görbe metszéspontja mutat. A fogyasztók az új, csökkentett áron a korábbinál több, q_g mennyiséget tudnak vásárolni. Mivel a termelés és a fogyasztás mennyisége megegyezik, ezért nem keletkezik fölösleg. A termelők támogatásának a költségeit azonban a kormánynak kell kifizetnie, amely $(p_t - p_g)q_g$ összeggel lesz egyenlő.

A közvetlen támogatási program jóléti hatásai a következők. A farmerek a magasabb árak hatására kiterjesztik termelésüket, a termelői többletben bekövetkezett nyereség $a+b$ terület lesz. A fogyasztók is jól járnak mivel az alacsonyabb áron többet vásárolhatnak, nyereségük a $c+d+e$ terület. A költségvetés terheit az $a+b+c+d+e+f$ terület fejezi ki. A program nettó társadalmi költsége f terület lesz.

A fenti modellt úgy szerkesztettük, hogy a magasabb ár miatt keletkezett többlet termelést a fogyasztók alacsonyabb ár miatt megnövekedett vásárlásai felszívják a piacról. Ez az azonosság azonban nem szükségszerűen áll fenn. Ha a kormány túl magasán állapítja meg a támogatni kívánt árszintet, úgy a létrejö-

vő főleg akkora lehet, hogy a fogyasztók nem képesek, illetve nem akarják a többletet megvásárolni. Ennek oka lehet, hogy az élelmiszerek iránti kereslet jövedelemrugalmatlan (Engel-törvény), ezért hiába javul a közvetlen támogatás miatt a fogyasztók relatív jövedelme, az élelmiszerekre fordított kiadásaik kisebb arányban fognak nőni. A közvetlen támogatás ugyanúgy fölöslegek kialakulásához vezethet, mint az ártámogatás, ezért a többletek piacról való kivonását illetően a korábbiakhoz hasonló gondokkal kell szembe nézni.

Hatékonysági és igazságossági problémák

A fenti rövid elemzésből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a közvetlen támogatás kisebb társadalmi veszteséggel jár, mint az ártámogatás. Azonban a parciális egyensúlyi modellek nem vesznek számba néhány pótlólagos következményt.

A különböző támogatások nemcsak a termékpiacokra hatnak, hanem az inputok piacára is. Annak a termelési tényező tulajdonosnak lesz a legnagyobb haszna, amelynek a kínálati görbéje a legrugalmatlanabb – esetünkben a földtulajdonosok. Más szóval a támogatások beépülnek, tőkésednek a földárakban (MELICHAR, 1979). Ha nő a támogatás, nő a föld ára is. Az a termelő jár tehát jól, aki egyben a tulajdonosa is földjének. Aki azonban bérlő a földet, magasabb bérleti díjra számíthat. A mezőgazdasági bérmunkásoknak a legrugalmasabb a kínálati görbéjük, szélsőséges esetben nem részesülnek a támogatás hasznából. Az ágazatba újonnan belépők rosszul járnak, mivel az indulás költségei megemelkednek. Összegezve, a mezőgazdaságban lévő különböző csoportok eltérő mértékben részesülnek a programok hasznából.

A jövedelemtámogatás célja, hogy azok a termelők részesedjenek hasznából, akik arra rászorultak. Az elemzés során a termelői többlet növekedése fejezte ki a farmerok hasznát. Azonban a termelői többlet eloszlása a farmerok között az adott ország mezőgazdasági struktúrájától függ. Amennyiben egy támogatás a termelés mennyiségéhez van kötve, aki többet termel nagyobb támogatáshoz jut. Az empirikus vizsgálatok tanúsága szerint is az ártámogatási programok hasznát a farmerek csak kis százaléka élvezi (HALLBERG, 1992; Johnson-Short, 1983). Más szóval a gazdag farmerek még gazdagabbak lesznek, míg a szegény farmerek problémája továbbra is megoldatlan marad, azaz a programok növelik a jövedelem egyenlőtlenségeket az ágazaton belül (BROWNE et al., 1992). Minél duálisabb egy ország agrárszerkezete, annál inkább a nagyobb méretű gazdaságok fölzörik le a támogatások hasznát. Ezt a hatást fölerősítheti, ha ezen gazdaságok vezetői az általuk művelt földek tulajdonosai is egyben.

A fogyasztó többlet eloszlása sem azonos a fogyasztók között. Mint láttuk az ártámogatás esetében a fogyasztói árak is növekednek, ezért az alacsonyabb jövedelmű fogyasztók, akik jövedelmük nagyobb részét élelmiszerekre költik, jobban érzékelik a támogatási program negatív hatásait, mint a magasabb jöve-

delmű rétegek, akiknek élelmiszerfogyasztása a jövedelmükhöz képest relatíven alacsonyabb. Az ártámogatás tehát nemcsak a gazdagabb termelőket kedvezményezi, hanem a szegény fogyasztókat is sújtja. Ezzel szemben a közvetlen támogatás esetében a fogyasztói oldalon az árak csökkenésével társadalmilag igazságosabb helyzet jön létre, mivel a szegényebb fogyasztók több élelmiszert tudnak vásárolni.

Ha a kormányzat valamilyen oknál fogva megváltoztatja a mezőgazdasági támogatások rendszerét, akkor szembe kell néznie az úgynevezett generációk közötti igazságosság problémájával (CHAMLEY–WRIGHT, 1987). Ha például a kormány csökkenti a támogatásokat, akkor az ágazatba újonnan belépők hátrányosabb helyzetbe kerülnek azon társaikkal szemben, akik már régóta élvezik a bőkezű állami támogatásokat.

A mezőgazdasági jövedelemtámogatás mai formái tehát nemcsak hatékonysági, hanem súlyos igazságossági problémákat is felvetnek. A fejlett országok agrárpolitikusai is jól érzékelik ezeket a gondokat, és a legutóbbi agrárreformok során (például 1992-es CAP-reform, 1996-os Farm Bill) igyekeztek a termeléstől részlegesen leválasztott támogatások módszerével azokat célzottabbá tenni, hogy a szubvenciók a ténylegesen rászorulókhöz jussanak el. A hatékony és a társadalmilag is igazságosabb megoldás az agrárközgazdászok által már régóta szorgalmazott a termeléstől teljesen leválasztott általános támogatás lenne, amelynek elfogadása és megvalósítása előtt ma még komoly politikai akadályok állnak. Azonban bármilyen támogatásról legyen is szó, mindig szembe kell néznie a mottóban megfogalmazott problémával. Az állami segítség olyan mint a kábítószer: könnyű rászokni, de csak kevés esetben sikerült a káros szenvedéllyel felhagyni.

Felhasznált irodalom

- Browne, W.P.-Skees, J.R.-Swanson, L.E.-Thompson, P.B.-Unnevehr, L.J. (1992): *Sacred Cows and Hot Potatoes: Agrarian Myths in Agricultural Policy*, Westview Press, Boulder.
- Chamley, C.-Wright, B.D. (1987): *Fiscal Incidence in an Overlapping Generations Model with a Fixed Assets*. *Journal of Public Economics* 32: 3–24.
- Hallberg, M.C. (1992): *Policy for American Agriculture. Choices and Consequences*. Iowa State University Press, Ames.
- Helmberger, P.G. (1991): *Economic Analysis of Farm Programs*. McGraw-Hill, London.
- Gardner, B.L. (1987): *The Economics of Agricultural Policies*. Macmillan, New York.
- Johnson, J.D.-Short, S.D. (1983): *Commodity Programs: Who Has Received the Benefits?* *American Journal of Agricultural Economics* 65: 912–921.
- Knutson, R.D.-Penn, J.B.-Boehm, W.T. (1995): *Agricultural and Food Policy*. Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Melichar, E. (1979): *Capital Gains versus Current Income in the Farming Sector*. *American Journal of Agricultural Economics* 61: 1085–1092.

AGRÁR-KÜLKERESKEDELMÜNK TENDENCIÁI

HUBAI JÓZSEF

Léteznek-e kedvező tendenciák agrárkereskedelmünkben? Korszerűsödött-e az export áruszerkezet? Elősegítették-e a bekövetkezett külkereskedelmi irányváltások földrajzi helyzetünk kiaknázását? Ezek és egyéb kérdések fogalmazódnak meg és kapnak választ a tanulmányban. Az elemzések az agrár-külkereskedelemből rövid távra szorítkoznak, amelyekből kísérletet teszünk középtávú prognózisokra.

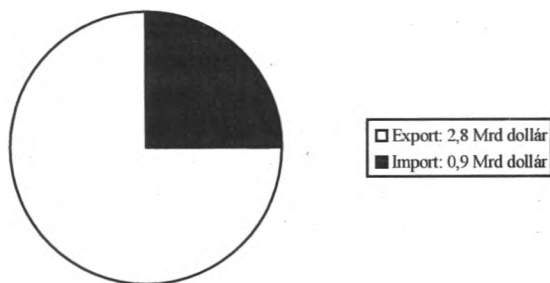
Export-import

A magyar külkereskedelmi forgalom exportszerkezetében a gépipari termékek kivitelének bővülése mellett a mezőgazdaság tud hasonlókat produkálni.

Az évről évre bővülő mezőgazdasági exportunk egyre jobban megközelíti a 3 milliárd dollárt (1. ábra). A mezőgazdasági import növekedése a 90-es évek derekára lelassult, melyben kétségtelenül szerepet játszott az importunkat drágító vámtételek (többek között vámpótlék) bevezetése. Agrár-külkereskedelmünk mérlegtöbblete közel 2 milliárd dollár, amely évek óta a legnagyobb ágazati külkereskedelmi aktívum a magyar külkereskedelemben.

1. ábra

A magyar agrár-külkereskedelem volumenösszetétele

Forrás: KSH, FM, Kopint-d. Rt. átlagszám, 1996.

Közgazdasági számításokból ismert, hogy a mezőgazdasági exportforgalom növekedése akár a 3,5 milliárd dollárt is elérhette volna, ha kedvező tényezők összeadódának (természeti hatások, világpiacon és hazai árak, szubvenciók...).

A kördiagrammban szereplő adatok alapján is megállapíthatjuk, hogy a magyar mezőgazdaság külkereskedelmi szempontból megállja a helyét a nemzetgazdaságban, sőt még többre..., mely jelentős mértékben hozzájárul a kereskedelmi és fizetési mérleg pozitív elemeihez. A helyzet ellentmondásossága abból származik, hogy külkereskedelmi rekordokat produkáló mezőgazdaságunk gazdasági eredményeinek visszaáramlása az agrártérbe most már évről évre nem történik meg. Az anyagi források részbeni visszafordításának korszerű módszereit és eszközeit alig ismerjük, illetve alig alkalmazzuk.

Amennyiben az agrárexportunk rövid távú exportváltozását áttekintjük, a következő lényegesebb újdonságokra figyelhetünk fel:

A 90-es évek közepének egyik sajátossága a gabonaexport megugrása. Több külgazdasági hatás eredménye következtében növekedett a gabonakereslet az európai és a világpiacon egyaránt. Emiatt felszöktek az árak; különösen 95-ben „akármennyi búzát, kukoricát eladhattak volna külkereskedőink”. A kiugró búzaexportunk mellett az átlagosnál jobb volt a hazai gabonatermésünk is. Annak érdekében, nehogy a hazai fogyasztók kenyér nélkül maradjanak, direkt kereskedelempolitikai eszközökkel komoly mértékben korlátozni kellett a korlátlan gabonakivitelt. Az állami beavatkozás következtében a hazai tartalékok aránytalan mértékben növekedtek, míg a belföldi gabonaáraink túllépték, sőt tartósan meghaladták a világpiaci árszintet. Ugyancsak az állami beavatkozás hatására (pl. vámpótlék) a világpiaci árnál magasabb magyar agrárár nem élénkítette az olcsóbb gabonaimportot. Mivel az alacsony importgabona nem jött be, a hazai gabonapiac huzamosabb ideig magasabb árszinten tudott maradni.

A direkt külkereskedelmi eszközök alkalmazása annyira „jól sikerült”, hogy amikor tarthatatlanná vált a magyar és a világpiaci árolló, az ellenintézkedések (vámterhek leszorítása) sem fordították meg az ártendenciákat rövid távon. A közgazdasági folyamat beindult: a magyar gabonaár-robbanást követte a húsárának emelkedése. Ezt kiegészítette a gabonapiac ideges felvásárlási láza és a takarmánypiac élénkülése.

Az aszályos nyárral és egyéb közgazdasági döntésekkel sújtott 96-os évünk nem jeleskedett gabonaexport-offenzívával. A gabonakivitel visszaállt kb. korábbi külkereskedelmi pozíciójába. Nagyobb gabona-árualapot hiányolva a külkereskedőink másik termékcsoportban „arathattak”. A kieső gabonaexport-sikerek stafétáját az állattenyésztés és termékcsoportjai vették át.

A magyar mezőgazdasági exporttal foglalkozó külkeres szakma bebizonyította, hogy rossz növénytermelés mellett is tud agrárexport-sikereket elérni (l. 1996). Az agrár- külkereskedelem tehát rendkívül rugalmas, gyorsan reagál a termelési struktúra-változásokra, a belső és külső keresleti tényezőkre. Ezáltal az agrár- külkereskedelmünk export-import egyenlege továbbra is megőrizte aktív kereskedelmi mérlegének rekordját.

Agrárexport-iránymódosulás

Az utóbbi években regionális hangsúlyváltozásokra figyelhetünk fel. Agrárexportunkban mérséklődött az Európai Unió súlyának a növekedése, de továbbra is meghatározó ez a piac 48–50%-os részesedéssel.

Közvetlen földrajzi szomszédságunk, a CEFTA-integráció részesedése és dinamizmusa (1996 növekedési indexe 10%) nemcsak hogy megőrizte korábbi pozícióját, de részesedését is szerény mértékben növelte (2. ábra). Ebből a közép- és kelet-európai térségből kivételt képeznek a FÁK államai. Különösen figyelemre méltó, hogy a CEFTA-ban a mezőgazdasági termékexport korlátai hamarabb leépülnek, mint az EU-ban, és mindezeket jól kiegészítik a bilaterális agrárliberalizációk, így pl. lengyel–magyar, cseh–magyar, szlovén–magyar relációkban.

2. ábra

Agrárexportunk földrajzi megoszlása 1996-ban

Forrás: FM

Mind a négy integrációs piacon (OECD, EU, CEFTA, EFTA) sikerült nemcsak növelni az exportot, hanem kivitelünkben megőriznünk és érvényesítenünk a komparatív előnyeinket. A kutatóműhelyeink számításai szerint a feltárt komparatív előnyökben vezető helyen a mezőgazdasági termékek szerepelnek és csak azokat követik a kohászati termékek, valamint a könnyűipar feldolgozott exporttermékei. Mezőgazdasági kivitelünk nagyobbik része továbbra is versenyképes Európa legfrekvencáltabb piacain (l. bővebben: NAGY András: A magyar exporttermékek versenyképessége – a feltárt komparatív előnyök vizsgálata alapján. Külgazdaság, 1997. 4.).

A 90-es évek átlagában kiemelkedően nagy komparatív előnyt vívott ki magának – sőt azt növelte is – az élőállat és az ebből származó feldolgozott termékek kivitele. Hozzá hasonlóan javult – kis fáziskéséssel – a gabonaexport komparatív előnyeit kifejező mutatószám is.

Külkereskedelmi ügyleteink

Lényeges változások e tekintetben is végbementek. Az ún. egyszerű külkereskedelmi ügyletek száma mérséklődött. Előtérbe kerültek az agrárügyletekben a közvetítő kereskedelem változatos ügyleti formái. Az érdekessége ennek az, hogy nemcsak az EU piacán, hanem Közép- és Kelet-Európa piacán egyaránt. Különösen sok az osztrák és német közvetítő bekapcsolódása, de említésre méltó a holland, belga kereskedők közvetítő szerepe is.

A közvetítő kereskedelem előretörésében szerepet játszott a fizetési feltételek és követelmények megváltozása, valamint a magyar külkereskedők fizetőképességének és számának alakulása. A sajtószámlás külkerügyletek térhódítását korlátozza továbbra is a tőkehiány, a hitellehetőségek és a kockázattvállalás, amit az EXIMBANK és a MEHIB potenciális tőkehelyzete akadályoz.

Magunk ásta GATT-veremben

A magyar agrártermékek versenyképességét komoly mértékben hátráltatja a korszerű agrártámogatási rendszer kidolgozatlansága és a jelenlegi rendszer alapjaiban való elhibázottsága.

Az 1993-ban aláírt uruguayi megállapodásban hazánk vállalta, hogy az 1986–90-ig terjedő bázisidőszak átlagtámogatását redukálja. Ehhez a támogatáscsökkentéshez azonban az adatszolgáltatásunk teljesen más – számunkra hátrányos – statisztikai adatokat nyújtott be:

GATT adatszolgáltatás, 1986–1990

	Alapszámok	Tényszámok
Támogatott cikkek száma	16	750
Exporttámogatás (Mrd Ft)	21	58
1996-os exporttámogatás (Mrd Ft)	19,6	41

Az adatok kétszeres–negyvenszeres hibaeltéréseket foglaltak magukba.

A WTO szerint 21 milliárd Ft-ról 19,6 milliárd Ft-ra kellene első évben csökkentenünk az állami támogatást. Mi viszont a fenti összeg duplájára növeltük agrárszubszenciánkat. Mindez nem GATT/WTO-konform eljárás. Mezőgazdasági termelőinknek – érthető módon – a megnövelt szubszenció sem elegendő.

1997-ben még gazdaságdiplomáciai úton kétoldalú tárgyalások során elértük a nemzetközi tiltakozás (USA, Argentína, Ausztrália, Új-Zéland) tompítását. Azonban ki tudja mikortól fogy el a konkurens agrár-exporttörök türelme a magyar agrárszubszencióval szemben? A következő években számíthatunk újabb panaszbejelentésekre, a WTO pedig ezt követően kereskedelmi megtorló intézkedéseket, retorziókat alkalmazhat a magyar agrár-exporttermékekkel szemben.

A nagy adatszolgáltatási hibából kivezető stratégiai megoldás a következő lehetne: El kell vetni, hogy az eddigi agrártámogatási rendszer további milliár-

dokkal bővüljön (1997-ben már 100 Mrd Ft). Középtávra szóló megoldás csakis WTO-konform lehet, a jelenlegi támogatási rendszerről át kell térni a termelői szubvencióra. A koncepció évtizedek óta ismert az USA kontra EGK/EK/EU agrár-pengeváltásból. A közvetlen jövedelemtámogatás felel meg a neomultilateralizmus elveinek. Bár – Európa-szerte – ütközik a mezőgazdasági szakemberek, érdekképviselők nézeteivel, mégis el kell fogadnunk, jelenleg nincs nemzetközileg elfogadhatóbb alternatívája a mezőgazdaság támogatásának.

Az új nemzetközi agrárkereskedelmi politika támogatási relációban gazdag eszköztárral rendelkezik (l. Green BOX). Miután elhatároztuk agrárkereskedelmi-politikai irányváltásunkat, kívánatos lenne az eszköztárból kiválogatnunk azokat az eszközöket, amelyek a magyar sajátosságoknak a legjobban megfelelnek.

Az új agrárpolitikai és kereskedelempolitikai eszközök sajátossága, hogy nemcsak a mezőgazdaságra hatnak, hanem „többet tudnak”, így pl. mérsékelhetik a társadalmi feszültségeket, csökkentik a kereslet-kínálat konfliktusát, szűkítik a külkereskedelmi torzító hatásokat, jobban kiszorítják a tisztességtelen kereskedelmi magatartást...

Összegzés

- A magyar agrár-külkereskedelem makrogazdasági mutatói kedvezően alakulnak. Ez forrása lehet az aktuális mezőgazdasági és vidékfejlesztési elképzelések finanszírozásának.
- Az agrárkereskedelmi árstruktúra és földrajzi megoszlása korszerűsödött, ez az irány folytatandó.
- Az agrár-külkereskedelmi ügyletek típusai változnak; ajánlható a pénzügyi szolgáltatások tőkeinjekciója.
- Szükségessé vált nemzetközi szerződéseink miatt a közvetlen termelőijövedelem-támogatásra való áttérés – ellenkező esetben nemzetközi kereskedelmi retorzióra számíthatunk.

MÉRETHATÉKONYSÁG, ÁGAZATI ÉS TERÜLETI SPECIALIZÁCIÓ

TÓTH LÁSZLÓ

Agrárpolitika és üzemméret

A mai napig nem csillapodtak le azok a sokszor indulatoktól és politikai felhangoktól kísért viták, amelyek az *üzemméretekkel*, illetve a mezőgazdasági átalakulás/átalakítás utáni helyzetváltozással kapcsolatosak. Az *egyik* szélsőséges vélemény szerint csak a „nagy”, a nagyüzem lehet hatékony kerete a gazdálkodásnak (ahol a mikroökonómiai értelemben vett technikai hatékonyságot tekintik a megítélés kizárólagos kritériumának), a *másik*, kevésbé sem szélsőséges álláspont viszont a magántulajdon, ezen belül is elsősorban a mezőgazdaságban a magánérdeket leginkább érvényesítő, főfoglalkozású családi gazdálkodás egyedüli üdvözítő voltát ismeri el. Ezek a viták át- meg átcsapnak a tulajdon- és üzemi formák „mezejére” is, úgy *összekeverve a tulajdon és a használat, az üzemméret és a vállalkozási forma kérdéseit*, hogy végképp ember legyen a talpán, aki kiismeri magát az érvek között, ha egyáltalán tudja, miről is van pontosan szó! Ha pedig mindez még az EU-csatlakozással, az EU vélt vagy valóságos kívánalmaival is „megfűszereződik”, teljessé válik a káosz.

A vita természetesen nem elsősorban teoretikus jellegű és jelentőségű, hiszen annak eldöntésétől, pontosabban attól, hogy az *agrárpolitika* melyik mellé teszi le a voksát, alapvetően függ a mezőgazdaság egészének, tágabban a magyar falunak, a vidéknek, az ott élőknek is a sorsa.

A helyzet tarthatatlanságát, az irányítás, az érdekképviseltek és maguknak a gazdálkodóknak a bizonytalanságát mutatja, hogy újra és újra felmerül a *szektorsemlegesség* kívánalma, mint általános elv, amit állandóan megsértve éreznek mindegyik oldalról, miközben például paradox módon a szövetkezet maga is magántulajdonon alapul 1992 óta.

Tény, hogy a *mezőgazdaság átalakulása számos tekintetben visszaesésekkel, veszteségekkel* járt, aminek komoly mértékben az átalakítás vázolt, mindenki által ismert túlpolitizáltsága is oka volt. Az azonban ugyancsak nem lehet kétséges, hogy a változásokat, az idő kerekét már nem lehet visszafordítani. Az egyetlen lehetséges megoldás, ha minél pontosabban megismerjük a valós helyzetet, ami a kiindulási alap lehet a jövő gazdaságpolitikájára nézve. E *megismerési folyamatot* segítheti, ha olyan kidolgozott és a gyakorlatban használható *metodikát* veszünk segítségül, amely *adaptálható* saját viszonyainkra is. Így rá-

adásul két legyet üthetünk egy csapásra: nem csupán saját viszonyainkkal, helyzetünkkel lehetünk tisztában, hanem össze tudjuk hasonlítani magunkat másokkal, el tudjuk helyezni magunkat azon a palettán, amelyen a korszerű, hatékony mezőgazdasággal rendelkező országok vannak.

Viszonylag közismert, hogy az *Európai Unióban* a mezőgazdasági vállalkozások agrárpolitikai megítélése, kezelése (beleértve a támogatások számos módját, a támogatás mértékét stb.) a *gazdálkodó egység nagysága és típusa* szerint történik. A Közösségben már 1965-ben hoztak határozatot arról (79/65/EEC, 1965. június 15.), hogy egységesen megkezdik a mezőgazdasági vállalkozások, gazdaságok számviteli adatainak gyűjtését a jövedelmekről és az üzleti tevékenységről. 1985-ben pedig bizottsági döntés (85/377/EEC Commission Decision) született ugyanezen vállalkozások tipologizálásáról, melyet empirikus felmérés segítségével, meghatározott rendszerben (Farm Accounting Data Network – FADN) végeztek el. A vállalkozások tipologizálásának illetve osztályba sorolásának alapjául a *standardizált fedezeti hozzájárulást* (Standard Gross Margin – SGM) vették, mégpedig úgy, hogy az ECU-ban mért fedezeti hozzájárulás meghatározott összegét tekintették mértékegységnek (*European Size Unit*). Mielőtt azonban erről részletesebben is szólnánk, célszerűnek látszik egy kis kitérőt tennünk a mikroökonómiai elméletbe, hogy megértsük, mire is megy ki ez a „játék”.

Egy kis mikrogazdaságtan

A hatékonyság vizsgálatának illetve megítélésének a mikroökonómiában a legáltalánosabban használt módszertani eszköze közismerten a *termelési függvény*. Ennek segítségével mód van az egyes *termelési tényezők parciális hatékonyságának* mérésére, ami azt jelenti, hogy az egyes termelési tényezők külön-külön vett hatékonyságát nézzük különböző termelési tényező arányok, illetve ezek változása mellett. Köztudott azonban az a módszertani probléma, hogy az egyes termelési tényezők felhasznált mennyiségeinek megváltoztatása nemcsak az adott tényező hatékonyságát, hanem a másik (nem vizsgált, illetve változatlan mennyiségűnek tekintett) tényező hatékonyságát is megváltoztatja.

A mezőgazdaságban a *földnek*, mint meghatározó jelentőségű termelési tényezőnek különös jelentősége van, ennek következtében a *területi hatékonyság* (területhozamon, területegységre jutó termelési értéken, jövedelmen stb. mérve), a termőföldnek a kihasználtsága soha nem lehet közömbös a gazdálkodás szempontjából. A területi hatékonyság mutatójának (mutatóinak) mindenképpen van létjogosultsága (különösen az eltartóképesség tekintetében), azonban használata semmiképpen nem abszolutizálható. A nagybani termeléssel járó előnyök tökéletes félreértése, ha leegyszerűsítve úgy értelmezzük – minden más körülményt figyelmen kívül hagyva –, mint pusztán a nagyobb területen, nagyobb táblaméretekkel, koncentráltabb vállalkozási-üzemi struktúrában történő gazdálkodást. A *ráfordítások együttes optimalizálása* a nagybani termeléssel já-

ró előnyök, a *méretgazdaságosság* vagy mérethatékonyság (economic of scale) szempontjából azt jelenti, hogy a ráfordítások *együttes* növelésével érhető el *megtakarítások* akár állandó, akár változó skálahozadék mellett. Mindezek illusztrálására nézzünk egy *példát*.

Tételezzük fel az egyszerűség kedvéért, hogy egy ágazatból álló vállalkozásról van szó, amelyik *búzát* termel. A *két termelési tényező*, melyek alapján a skálahozadékot vizsgáljuk, a *föld* és a *munka*, az előbbi hektárban, az utóbbi főben kifejezve. A földráfordítás költsége legyen hektáronként 20 ezer Ft/év, a munkaráfordításé pedig 480 ezer Ft/év. Kérdés, hogyan alakul a *búza tonnánkénti költsége* (a két termelési tényezőre vetítve) *különböző összráfordítási szintek esetén*, feltételezve azt, hogy a termelő adott ráfordítási szint mellett optimumra törekszik, ami az adott esetben a termékegységre jutó költség minimumaként értelmezhető.

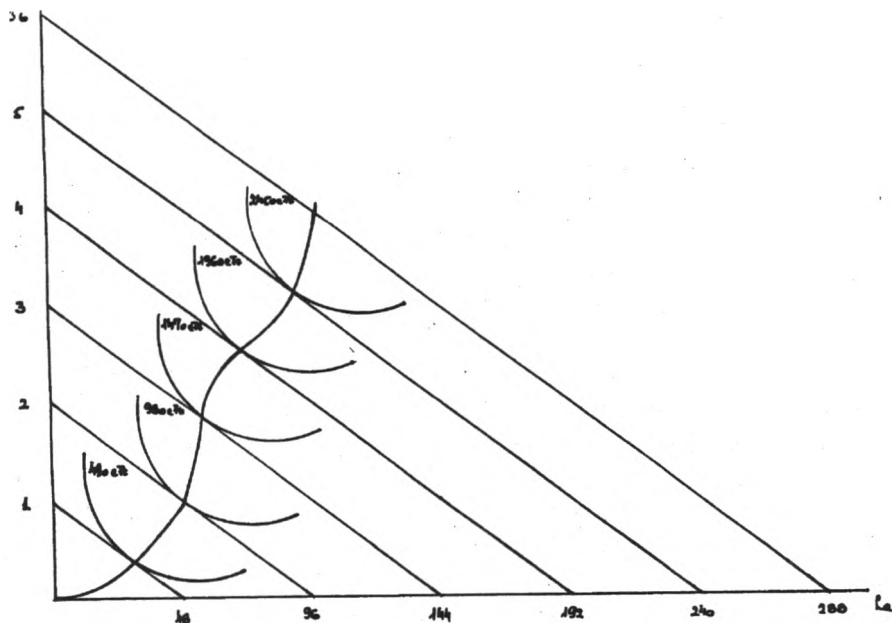
A mikroökonómiából ismert *isoquant térkép* az adott paraméterek alapján megszerkeszthető (1. ábra). Mint az ábrából látható, a vállalkozás eltérő üzemméretéhez különböző összetételű termelési eljárások jelentenek minimális összköltséget. Az isoquant-isocost érintkezési pontok az egyes üzemméretre tartozó optimális tényezőkombinációkat jelentik, ahol az üzemméretet esetünkben a rendelkezésre álló maximális költségek reprezentálják (490, 980, 1470 stb. ezer Ft). 490 ezer Ft költségből tehát a 30 ha – 0,4 fő tényezőkombináció mellett lehet a minimális önköltséghez jutni, 2450 ezerből pedig a 96 ha – 3,1 fő kombinációval, és így tovább. Látható az is, hogy az induló helyzetből a következő üzemnagysáig a termelés volumenhozadéka növekvő, onnan 200 ha-ig az üzemnagyság függvényében csökkenő, végül 248 ha-nál újra növekvő volumenhozadékra vált.

Feltételezve továbbá, hogy ismerjük az egyes ráfordításszintekhez tartozó hozamokat, megállapítható a *tényleges önköltség* is (természetesen mindig csak az adott két termelési tényezőre vonatkoztatva). Ez a következő *táblázatban* található:

Az adott példából kiderül, hogy a fajlagos költségek azonos hozamok esetén is nagyon különbözőek lehetnek eltérő üzemméretre esetében. A 4,9 t/ha fajlagos hozam esetében jól látható, hogy az 50 ha-os méret mellett több, mint 1200 forinttal kevesebb a költség, mint a 96 ha-os méretnél.

A fenti példa analógiájára lényegében minden ágazatra, minden vállalkozásra vonatkozóan meghatározható annak *növekedési útja*. Nyilvánvalóan más és más lesz mondjuk egy hajtatasos kertészet vagy egy gyümölcsös, esetleg szántóföldi zöldségtermesztés esetében. Magyarul tehát a mérethatékonyságot tekintve ágazatonként más-más értelmet nyer a kis vagy a nagy (méretű) üzem. Tulajdonképpen erre a mikroökonómiai törvényszerűsége alapozva végezte el azt a vállalkozás-osztályozást és tipologizálást a Közösség, amelyet az előzőekben jeleztünk, és amely a CAP működtetésének is az egyik legfontosabb alap eszköze.

1. ábra

Búzatermelő vállalkozás növekedési útja

1. táblázat

A termelési költségek alapján meghatározott egyes üzemméretekhez tartozó tonnánkénti költség

Üzemméret, ha	Fajlagos hozam, t/ha	Összhozam, t	Fajlagos költség, Ft/t
30	4,0*	120	4083
50	4,9	245	4000
60	5,2	312	4712
76	5,1	388	5052
96	4,9	470	5213
107	4,8	514	5720

*Feltételezve, hogy a 0,4 fő csak nem főfoglalkozás esetén lehetséges, így a fajlagos hozam viszonylag alacsony.

Az EU-farm osztályozása és tipologizálása

Mint már említettük, a farmok nagyság szerinti osztályozására (Farm Business Size) 1985-ben az ESU alkalmazásával került sor. Rendkívül részletes *cenzus*

képezte ennek alapját, amelyet azóta többször megismételtek, legutóbb 1994-ben. A több évet felölelő empirikus adatok átlagolása segítségével végzik el azt a standardizálást, magyarul szabványosítást, amelyben a farmok nagyság szerint helyet kapnak. Jelenleg *1 ESU 1200 ECU fedezeti hozzájárulásnak felel meg*, amelyben a méretgazdaságosságot (economic size of holdings) kifejezik.

A farmokat ennek megfelelően *három osztályba* sorolják:

kicsi	8 – 40 ESU,
közepes	40 – 100 ESU,
nagy	100 – ESU.

A 8 ESU alatti farmokkal gyakorlatilag nem az agrárpolitika foglalkozik, ezek az *ún. nagyon kis farmok* a szociálpolitika, a vidékfejlesztés, a környezetvédelem stb. kompetenciájába tartoznak (fedezeti hozzájárulásuk maximum 1,6 millió forintnak felel meg csupán).

Az output szerinti osztályozás mellett létezik az a *tipológia*, amely *ágazati szempontból* rendezi a farmokat. Az EU általános tipologizálásának megfelelően a farmokat *17 fő típusba*, ezen belül *58 típusba* sorolják be. Az országok sajátosságainak megfelelően ettől bizonyos eltérések megengedettek közösségi hozzájárulással. Ez érthető és indokolt, tekintettel arra, hogy az egyes tagországok klimatikus és domborzati viszonyai, általában agroökológiai adottságai, az ezektől (is) függő termelési és termékszerkezete, tradíciói jelentős különbségeket mutatnak.

A kétféle farmcsoportosítás egymással összekapcsolható, *minden farmtípus-hoz hozzárendelhetők az SGM alapján meghatározott kibocsátások*. Ebben az összefüggésben már nyerhet és nyer is értelmet a területhozam, hiszen az egyes farmtípusokon belül határozható meg külön-külön az, hogy melyik farm kicsi, közepes vagy nagy. (Az SGM standardizálása és ennek időről-időre történő felülvizsgálata értelemszerűen az adott technikai színvonalhoz, illetve annak változásához kapcsolódik.) A növénytermesztési ágazatokban 1 ha-ra vetíthető az SGM, az állattenyésztésben pedig egy állatra (állományi létszámra vagy a kibocsátás darabjára). (Az ágazati sajátosságoknak megfelelően itt is vannak eltérések. Így például a gombatermesztésben 100 m²-re, a baromfi esetében 100 db-ra számítják az SGM-et.) Magyarul tehát, a *terület nagysága illetve az állatállomány nagysága csupán és kizárólagosan adott farmtípusra vonatkozóan összehasonlítható!* Így már értelmezhető és kezelhető a birtoknagyság illetve az üzemméret mind az általános gazdaságpolitika, mind az agrárpolitika szempontjából, sőt akár a vidékfejlesztés tekintetében is.

Üzemméret, üzemtípus és területi specializáció

A rövidre szabott mikroökonómiai kitérő és EU-helyzetismertető után visszatérhetünk kiinduló problémánkhoz, a termelési egység nagyságának kezeléséhez. Sajnos, sokszor még szakemberek szájából is elhangzik olyan kijelentés, mond-

hatni „kinyilatkoztatás”, hogy mondjuk egy családi gazdaság minimális mérete 40–50 hektár, figyelembe véve a terület eltartóképességét, a család jövedelemigényét, vagy, hogy a gépek kihasználtsága csak nagyüzemi táblákon lehet megfelelő. Megint mások az 1–2 hektáros törpegazdaságot is el tudják képzelni, mert – mint említettük – szerintük a magántulajdon „eleve” a leghatékonyabb gazdálkodást teszi lehetővé. Az ilyen kijelentések „szépséghibája” csupán az, hogy valamilyen okok következtében elvonatkoztatnak a fentiekben vázoltaktól. Pedig – mint láttuk – Nyugat-Európában nemcsak tudják, hanem alkalmazzák is, amit mi is alkalmazhatnánk: az *üzem típusokhoz kapcsolt, és az output-oldalról meghatározott vállalkozásnagyság* agrárpolitika általi kezelését. Mert azt valójában senki hozzáértő nem vonja kétségbe, hogy mondjuk, amíg a debreceni löszháton a szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó családi vállalkozás (amely maximum öt növényfajjal foglalkozik) mérete 200–250 és 400 hektár között lehet a mai technikai és közgazdasági adottságok mellett (a DATE Vállalatgazdaságtani Tanszékén PFAU Ernő irányításával folyó legújabb kutatások eredményei szerint), addig Szentes környékén a termálenergiára alapozott hajtásos zöldségtermesztés családi keretek között egyfelől összehasonlíthatatlanul kisebb területen, másfelől csak egy rendkívül szigorú, jól szervezett termelési és piaci integrációban működhet eredményesen. De folytathatnánk a sort Békés megye saját abraktakarmány-bázisra építő sertéstartó gazdaságaival, a Duna-Tisza közti homokhátság szőlő- és gyümölcskultúrájával és így tovább.

Magyarországra vonatkozóan közismert, hogy a viszonylag kis terület a mezőgazdasági termelés lehetőségeinek szempontjából rendkívül heterogén. Ennek megfelelően történelmileg kialakultak bizonyos *termőtájak*, ahol egyes kultúrák eredményesebben termeszthetők, mint mások, egyes állatfajták tartásához kedvezőbbek a viszonyok, mint máshol. BALLA László ismertetéséből tudjuk, hogy bizonyos osztályozás szerint Magyarország mezőgazdasági területe *75 klimatikus körzetbe, 135 termelési körzetbe és 205 jól megkülönböztethető talajtípusba* sorolható. Ugyancsak BALLA egy másik felosztása szerint *135 mikrorégióval illetve termelési körzettel, 35 mezorégióval vagy középtájjal, továbbá 7 makrorégióval vagy nagytájjal* rendelkezünk. Témánk szempontjából tulajdonképpen indifferens, hogy többfajta osztályozás is létezik a mezőgazdasági termelés lehetőségeinek területi differenciáltságára vonatkozóan. A lényeg az, hogy nemcsak lehetséges, de van is ilyen osztályozás, ami kiindulási alap lehet a tisztánlátáshoz. Sajnálatos tény, hogy az elmúlt évtizedekben – beleértve ebbe az utóbbi egyet is – a korábbi, *tradicionálisan kialakult területi specializáció* különböző okok következtében erősen „*elhalványult*”. (A fő szerepet ebben minden bizonnyal a költségekre és a minőségre érzéketlen tömegtermelés, valamint a későbbi piacvesztés illetve piaci zűrzavar játszotta és játssza mind a mai napig.) Pedig ennek fontossága vitathatatlan a hatékonysági követelményekkel, a nemzetközi piaci versennyel kényszerűen találkozó mezőgazdaság szempontjából.

Rendkívül nagy jelentősége lenne tehát *három dolognak*. *Egyrészt* annak, hogy egyáltalán megfelelő ismeretekkel rendelkezünk arról, hogy mi a mezőgazdasági vállalkozások tényleges helyzete, ki mekkora területen mit termel, mekkora állatállománnyal rendelkezik stb. Egy ilyen *cenzus*, ilyen felmérés elkerülhetetlen, és minél tovább halogatjuk, annál több kára származik belőle kivétel nélkül minden érintettnek, végső soron az egész mezőgazdaságnak, így az országnak is. Ezt – mint az 1997. év eleji agrárdemonstrációk is mutatták – csak rendkívül alapos előkészítéssel, szakszerű, felkészült apparátussal, az érintettek kellő felvilágosításával és meggyőzésével, megfelelő tapintattal szabad elvégezni, mivel gazdasági érdekeket érintő, ezért politikailag kényes dologról van szó. Az említettek hiányában könnyen megismétlődhet mindaz, ami történt. *A másik*, hogy a piaci viszonyokhoz alkalmazkodva, a jövőbeni várható piaci igényekre figyelemmel neki kellene látni a *területi specializáció újbóli erősítésének*, a tradíciókra építő tájtermesztés tudatos segítésének. *Harmadrészt* – a kettőt összekapcsolva – olyan *agrárpolitikai stratégiát* kell kidolgozni, amely a valós helyzet ismeretében EU-konform módon segíti a mezőgazdaság válságos helyzetének felszámolását, végeredményben a vidék, a vidéki társadalom hátrányos helyzetének megszűnését.

A GAZDÁLKODÓK JELZÁLOG-HITELEZÉS IRÁNTI IGÉNYE

DORGAI LÁSZLÓ

Az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézetben a Jelzálog Hitelintézet Előkészítő Rt. megbízásából tanulmány készült a leendő ügyfélkör helyzetéről és várakozásairól. A tanulmány (ADY I. – DORGAI L. – SZÍJJÁRTÓ A. – TÓTH E.: A jelzáloghitelezés a mezőgazdaság szemszögéből) elsősorban arra keresett választ, hogy a szervezés alatt álló Jelzálog Hitelintézet milyen potenciális ügyfélkörrel számolhat, milyen az ügyfélkör helyzete, várhatóan milyen igény jelentkezik majd a jelzáloghitelezés iránt, mi jellemzi a leendő ügyfelek várakozását, a gazdálkodók véleménye szerint hogyan lehet őket leghatékonyabban tájékoztatni, ezt az újnak számító hitelfajtát hogyan tudnák legkönnyebben igénybe venni, és mennyire becsülhető a hiteligény, továbbá a hitellehetőség. A vázolt kérdések megválaszolásához a gazdálkodók és agrárkamarák körében kérdőíves felmérést végeztünk, amely csoportinterjúkkal egészült ki.

Néhány szó a mintaválasztásról

A mintaválasztásban tudatosan arra törekedtünk, hogy a potenciális ügyfélkört próbáljuk feltérképezni, lehetőleg olyan gazdálkodói körben, melyben dominálnak a földhöz szorosan kapcsolódó tevékenységek. A megkérdezett gazdaságok között csaknem kétharmad arányt képviseltek az egyéni gazdaságok (35% részfoglalkozású, 29% főfoglalkozású), egyharmad arányt pedig a gazdálkodó szervezetek (22% szövetkezet, 14% gazdasági társaság). Az egyéni gazdaságok összes területéből 71% volt a 100 ha fölötti, 5% a 20 ha alatti méretűek aránya. Az árbevétel szerkezetében átlagosan 75%-kal részesedtek a közvetlenül a termőföldön előállított termékek. A használatban lévő földterületből 90% a bérelt terület aránya, egy gazdaság átlagosan 2,5 ha területet (49 aranykoronát) bérelt egy tulajdonostól.

Az alábbiakban a felmérésnek csupán néhány jellemző eredményét emelem ki a válaszok feldolgozása alapján.

1. Idegenkednek-e a gazdálkodók a földjük elzálogosításától?

Előzetes tájékozódásunk során a témához közel álló szakemberek között – kissé leegyszerűsítve – két, egymással teljesen ellentétes nézettel találkoztunk. Az egyik nézet szerint a földtulajdonos gazdálkodók a földjük elzálogosításában nagyon óvatosak lesznek, nem kockáztatják majd azt, hogy nehezen visszaszer-

zett-megszerzett alapvető termelőeszközükre a „bankok rátegyék a kezüket”. A másik nézet szerint a kényszer bárminél erősebb, a „gazdaság felszerszámozásához” pénz kell, ha annak megszerzéséhez nincs más fedezet – márpedig nincs –, akkor elzálogosítják földjüket is.

Felmérésünk szerint az érintettek egyáltalán nem idegenkednek ettől a hitel-fajtától, hiszen a válaszadóknak 79%-a hajlandó lenne a saját tulajdonú földjére hitel fejében jelzálogot bejegyeztetni. Sőt a gazdaságok 80%-a a meglévő hiteleit is „záloghitelre” cserélné, igaz, csak akkor, ha a csere számukra kedvező anyagi kondíciók mellett (például kamattámogatással) történne. Ezek a válaszok különösen annak fényében figyelemre méltóak, hogy a válaszadók 17%-a, a főfoglalkozású magángazdák 26%-a a felmérés idején (1997 januárjában) még nem hallott a földjelzálog hitelezés 1997-ben tervezett bevezetéséről.

A záloghitellel kapcsolatban azonban érződik óvatosság is, bár a földtulajdosok valamivel több, mint a fele a bevezetéskor azonnal (akár 1997. harmadik negyedévében) élne a földjelzáloghitel lehetőségével, 48%-uk azonban 2-3 évet várna, hogy tapasztalatokat szerezzon. A válaszadók nagy többsége (73%-a) egyébként előnyösnek tartaná, ha a jelzáloghitelezés a saját tulajdonú földön túl a gazdaság egyéb vagyontárgyaira és az előállítandó termékekre (tehát a teljes vagyona együtt) is kiterjedne.

2. Reális-e a gazdálkodóknak a föld értékével és az elzálogosítással remélt hitel mennyiségével kapcsolatos becslése?

Közismert, hogy hazánkban a földforgalom a rendszerváltást megelőző évtizedekben szinte kizárólag a lakó- és üdülőteltelkekre korlátozódott, így a mezőgazdasági hasznosítású földek piaci árai sem alakultak ki. A földforgalom napjainkban – igaz, hogy nem széles körben – megindult. A válaszok alapján (a környezetükben ismert földárakat kérdeztük) *a szántó esetében egy aranykoronára vetítve 3523 Ft, egy hektárra vetítve 87 405 Ft átlagos földárakat számítottunk.* Megjegyezzük, hogy ismereteink szerint az EU tagországok között Finnországban a legalacsonyabb a földár (2698 ECU/ha), de az is többszöröse a gazdálkodók által jelzett hazainak.

A gazdálkodók a saját földjük értékét – tekintettel a környékbeli földárakra – *meglehetősen józannal, tárgyilagosan*, sőt az általuk ismert környékbeli földárakhoz képest némileg alacsonyra értékelték. Csupán a kisgazdaságoknál (10 ha alattiak) tapasztaltuk, hogy *viszonylag túlértékelik* földjeiket. Megjegyezzük, hogy a gazdaságok részéről nem tapasztalható „földéhség”, hiszen a következő években mindössze *12%-os* területnövelési szándékot jeleztek, annak ellenére, hogy például a főfoglalkozású egyéni gazdák 96%-a, a részfoglalkozásúak 100%-a folytatni kívánja a mezőgazdasági tevékenységet.

A gazdálkodók várakozása *a föld értéke alapján folyósított záloghitellel kapcsolatban is mértéktartó*, hiszen 55%-uk azt várja, hogy a saját földje értékének 60%-át fogja hitelként megkapni. Az ettől eltérő arányt várók nagy része

(a válaszadók 28%-a) pedig átlagosan a föld értékének 40%-át jelölte meg. Hasonló tárgyilagosság érvényesül az összes vagyonerék alapján folyósítandó hitelekkel kapcsolatban is. Ebből az is következik, hogy a gazdaságoknak nincsenek olyan hiú ábrándjaik, hogy a mezőgazdaságban meglévő tőkehiány záloghitelezéssel pótolható.

A záloghitel fedezeteként a gazdaságok átlagosan a hitel 3,9-szeresét – ezen belül az egyéni gazdaságok kereken dupláját – kitevő tehermentes vagyoneréket lennének képesek felajánlani. A gazdálkodók ezek szerint úgy látják, hogy a záloghitelt nyújtó pénzügyintézet a hitelezéssel nem vállal aránytalanul nagy kockázatot.

3. Milyen futamidejű hitelekhez szeretnének jutni a gazdálkodók?

Előljáróban megemlítjük, hogy a felmért gazdálkodók hitelállományában a rövid futamidejű hitelek dominálnak, hiszen az összes hitelnek 68%-a egy éves, vagy egy évesnél rövidebb lejáratú, 2–4 év közötti 24%, 5–7 év közötti 8%, 7 évnél hosszabb futamidejű hitelt a válaszadók nem jeleztek.

A gazdaságok a záloghitelezésben is elsősorban rövidebb futamidejű hitelt igényelnek, a válaszadók 50%-a az 5–7 év közötti futamidőt jelölte meg igényeként (5 évnél rövidebb futamidő a lehetséges válaszok között nem szerepelt), a 16–20 év közötti futamidőt mindössze 9,5% választotta. Különösen a főfoglalkozású magángazdák preferálnák a rövidebb futamidőt.

A rövidebb futamidőt elsősorban a felhasználási cél motiválja. A gazdálkodó szervezeteknél a következő két év beruházási tervei között 88%-ot a gép- és eszközbeszerzés képvisel (elsősorban kombájn és takarmánykeverő). Az egyéni gazdaságoknál első helyen az erögépvásárlások állnak (az összes beruházás 28%-a), majd a rangsorban új gazdasági épületek létesítése (11%), földvásárlás (10%), munkagépvásárlás (8%) és gazdasági épület bővítése (8%) következik. Vagyis a záloghitelek zömét a termeléshez közvetlenül kapcsolódó és elsősorban rövid elhasználódású tartós termelési eszközök beszerzésére fordítanák.

4. Milyen hitelfeltételekben reménykednek a gazdálkodók?

A gazdálkodók tisztában vannak azzal, hogy hitel nélkül nem képesek gazdálkodni, de a válaszadók csupán 9%-a tartja a hitelfelvételt előnyösnek. Többségük inkább azt hangsúlyozza (39%), hogy a hitelfelvétel elkerülhetetlen vagy kockázatos (52%). A mai közgazdasági feltételek mellett átlagban 12%-os hitelkamatot tartanak elviselhetőnek, a válaszadók 52%-a azonban úgy nyilatkozott, hogy az elviselhető kamat 10%, vagy annál kevesebb, 20% feletti kamatlábat a válaszadók mindössze 2%-a tart elviselhetőnek.

Az előbbieket miatt a gazdaságok 92%-a (a főfoglalkozású egyéni gazdák 83%-a) szükségesnek tartja, hogy a földjelzáloghitelhez valamiféle támogatás társuljon. A támogatás konkrét formájáról azonban megoszlanak a vélemények. A legtöbben a kamattámogatást, kamatkedvezményt (43%), majd a hitel részbe-

ni elengedését jelölték meg (34%), de viszonylag sokan (22%) említették a részleges állami garanciavállalást is, mint támogatási formát. A gazdálkodók túlnyomó többsége (83%) élne a halasztott fizetés (2-3 éves) lehetőségével is.

A záloghitelezés fogadtatását nyilvánvalóan a lehetőségek megismertetése is befolyásolja. A lehetőségekről való tájékoztatás számukra legkedvezőbb módját a leendő ügyfelek elég pontosan körülhatárolták. Ebben szerintünk *a legfontosabb szerepe a gazdajegyző-hálózatnak és a mezőgazdasági szaklapoknak van.* Csaknem ilyen fontosnak tartják a pénzügyintézet megbízottjai által a személyes tájékoztatást és az agrárkamarák bevonását a tájékoztatásba.

A gazdálkodók többsége (60%) úgy vélekedett, hogy legkönnyebben *országos fiókhálózattal már rendelkező pénzügyintézetekhez kapcsolódva* tudnák igénybe venni ezt a banki szolgáltatást. Számottevő még azon válaszok száma (32%), melyek a közeli városokban kialakítandó fiókhálózatot jelölték meg. Ugyanakkor például az ügynöki hálózaton keresztül történő igénybevétel lehetőségét a gazdálkodók gyakorlatilag elutasítják.

5. Mennyi a várható záloghitel és az mire elegendő?

A várható záloghitel mennyisége alapvetően az alábbiaktól függ:

- Mennyi az elzálogosítható (zálogképes) földterület?
- A tulajdonosok milyen arányban (mennyit) hajlandók elzálogosítani földjükből?
- Mikor várható (ütemezés), hogy ezt megteszik?
- Mennyi az egységnyi föld értéke?
- A föld értékéhez viszonyítva mennyi a más tehermentes vagyoneérték, amit hitelbiztosítékként (a földdel együtt) a gazdálkodók felajánlanak?

A zálogképes földterület mennyiségét a következők szerint kalkuláltuk: A gazdasági társaságok saját tulajdonában 97,6 ezer ha, a szövetkezetek saját tulajdonában 79,3 ezer ha földterület van, tehát a *gazdálkodó szervezetek saját tulajdonában lévő földterület 176,9 ezer ha.* A használatukban lévő nem saját és nem állami tulajdonú földterület – tehát ami a tulajdonosok hozzájárulásával elzálogosítható lenne – 2652,1 ezer ha.

Az egyéni gazdaságok saját tulajdonában lévő földterület 1958,5 ezer ha, a tulajdonosok hozzájárulásával elvileg elzálogosítható (bérelt) terület pedig 175,7 ezer ha, együtt 2134,2 ezer ha. Az egyéni gazdaságokra azonban jellemző az elaprózott birtokstruktúra, a hitelintézet szervezési és adminisztrációs okokból feltehetően csak egy bizonyos mérethatár fölött tekintheti potenciális ügyfélnek a gazdálkodókat. Mi ezt a mérethatárt 10 ha területben határoztuk meg. A 10 hektár fölötti saját földtulajdon 454,6 ezer ha. (Természetesen ezt a mérethatárt nem célszerű mechanikusan alkalmazni, főként nem ültetvények és erdők esetében, hiszen ezek egységnyi területének értéke igen magas lehet. Egy hektár termőkorban lévő ültetvény értéke – fajtól, fajtatól, fekvéstől stb. – függően 1,5–3 millió Ft. Erdőnél pedig – fajfajtól és kortól függően – több millió forint.)

Az előbbieket alapján három változatban kalkulálható a zálogképes földterület mérete:

- a földhasználók saját tulajdona és a bérbe adók hozzájárulásával elzálogosítható összes földterület *4963,2 ezer ha*;
- a földhasználók egyenként 10 ha feletti saját tulajdona és a bérbe adók hozzájárulásával elzálogosítható összes földterület *3459,3 ezer ha*;
- a földhasználók egyenként 10 ha feletti saját tulajdonaként elzálogosítható összes földterület *631,5 ezer ha*.

Biztonságosan tehát 631,5 ezer ha-ra becsülhető az a földterület, melynek elzálogosítása a gazdálkodók elhatározásán múlik. Felmérésünk szerint a gazdálkodók a földterületük 47%-ára hajlandók lennének jelzálogot bejegyeztetni, ami 297 ezer ha földterületet jelent. A gazdálkodók 52%-a nyilatkozott úgy, hogy ezzel a lehetőséggel azonnal (1997. harmadik negyedéve) élne, így *e hitel-fajta bevezetésekor mintegy 150 ezer ha földterület elzálogosítására számíthatunk*.

A zálogképes föld értékét az előbbieket megfelelően ugyancsak három változatban kalkuláltuk:

- a földhasználók saját tulajdona és a bérbe adók hozzájárulásával elzálogosítható összes földterület értéke *403,8 milliárd forint*ra,
- a földhasználók egyenként 10 ha feletti saját tulajdona és a bérbe adók hozzájárulásával elzálogosítható összes földterület értéke *260,3 milliárd forint*ra,
- a földhasználók (gazdálkodó szervezetek és egyéni gazdaságok) egyenként 10 ha feletti saját tulajdonaként elzálogosítható összes földterület értéke *49,3 milliárd forint*ra becsülhető.

A gazdálkodók azonban azt is jelezték, hogy a földön kívül más, a gazdálkodáshoz kötődő tehermentes vagyont is felajánlanának biztosítékként, így a tehermentes összes vagyon *mintegy 70 milliárd forint záloghitelre jelent biztosítékot*.

Hosszabb időtávon bízhatunk a földforgalom és birtokkoncentráció felerősödésében, talán sikerül olyan jogi megoldást is találni, amely belföldi gazdálkodó szervezetek (szövetkezetek) számára is lehetővé teszi a földtulajdonszerzést, tehát közelebb kerül egymáshoz a földtulajdon és földhasználat. Ezek együttesen kiterjedtebbé tehetik a záloghitelezést. Ezzel azonban *a mezőgazdaság tőkeínsége csak enyhül, nem szűnik meg*.

AZ ERDÉLYI VIDÉKFEJLESZTÉS PROBLÉMÁI AZ ÚJ ROMÁN AGRÁRPOLITIKA TÜKRÉBEN*

VINCZE MÁRIA

Románia lakosságának 45,1%-a, azaz több mint 10 millió ember falun él és ezeknek közel fele aktív lakos. A hivatalosan közzétett statisztikai adatok 1995 végén 3187 ezer fő mezőgazdaságban foglalkoztatottat tartanak nyilván, akik közül 2926 ezer magángazda. A többi közép-kelet-európai országtól eltérően ebben az országban a piacgazdaságra való áttérés küszöbén jelentősen megnőtt a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma és részaránya (az 1989-es 28,2%-ról 1994-ig 35,6-ra), bár 1995-ben bizonyos csökkenés mutatkozott (33,6%). Az 1996-ban megalakult új román kormány gazdaságpolitikája, illetve agrárpolitikája által előírányzott felgyorsuló átalakulási folyamatnak a gyakorlatba ültetése nagymértékben függ a falvak valós társadalmi-gazdasági helyzetétől, valamint a falusi lakosok viszonyulásától a változásokhoz.

Tanulmányunkban arra az átfogó kérdésre kerestük a választ, hogy a vidéki foglalkoztatás jelenlegi helyzete elősegíti-e vagy akadályozhatja az új agrárpolitikai elképzelések gyakorlati megvalósítását Romániában. Bevezetőként röviden vázoljuk azt az elfogadott agrárprogramot, amelyet a román kormány a nemzetközi pénzügyi intézmények szakértőinek bevonásával dolgozott ki.

Új agrárpolitikai irányvonal Romániában

1997 tavaszán az új román kormány elfogadta az ASAL-programot (Agricultural Sector Adjustment Loan), amely a mezőgazdaság hosszú távú versenyképességének növelését célozza és világbanki pénzügyi forrásokra alapoz (350 millió USD). Az agrárreform a magántulajdonú középbirtokok támogatásával próbálkozik és ennek a célnak rendeli alá a főbb agrárpolitikai eszközöket is.

Az agrárátalakulás fontosabb elemei a következők:

1. Az árrendszer és a mezőgazdasági, valamint élelmiszeripari termékek kereskedelmi forgalmának liberalizálása.

---

* Az empirikus felmérést az ACE-PHARE 94-0598R kutatási programon belül dr. Nigel Swain, a Liverpool-i Tudományegyetem Közép-Kelet Európai Tanulmányok Intézetének igazgatója koordinálta és az EU finanszírozta. A romániai kutatócsoportban, a szerző mellett, részt vett dr. Neményi Ágnes faluszociológus, egyetemi adjunktus és munkatársa, Mezei Elemér adjunktus, informatikus. A jelen dolgozat témafelvetése a szerző egyéni munkája.

2. A falusi lakosság hiteligényének és megtakarítási hajlandóságának megfelelő finanszírozás.
3. A földpiac kialakítása és a termelés koncentrációjának elősegítése.
4. A gabonapiac átszervezése: az állami marketing lánc privatizációja, az állami gabonatartalékok csökkentése, és egyidejűleg devizaalap létesítése, amely kritikus esetekben vehető igénybe.
5. Az állami mezőgazdasági vállalatok privatizációjának beindítása, első sorban a veszteséges nagy méretű sertés- és baromfitelepek átszervezése, felszámolása.
6. A Földművelésügyi és Élelmezésügyi Minisztérium átszervezése olyan intézménnyé, amelynek fő feladata az agrárpolitika és a vidékfejlesztés programjának kidolgozása.

Az ASAL-program az átalakítás menetrendjét is tartalmazza, időrendi sorrendben meghatározván a fő feladatokat. Így például előírja az árak teljes körű liberalizálását 1997 márciusa végéig, a kereskedelmi korlátozások jelentős csökkentését, az árkiegészítő „prémiumok” eltörlését és minden olyan támogatás felszámolását, amely nem szerepel a költségvetési előirányzatban. Lényeges feladat egy stabil, átlátható importrendszer alkalmazása, az importvámok csökkentése (átlag 24%-ra, maximum 60%). A tavaszi munkálatok elvégzésének finanszírozására 550 milliárd lejes hitelalapot hoztak létre, amelyet az el nem adósodott mezőgazdasági vállalatok és a magántermelők vehettek igénybe. Folyamatban van az állami tulajdonban lévő gép- és traktorállomások privatizációjának felgyorsítása (újabb 150 AGROMEK privatizációja). Előirányozták húsz eladósodott baromfi- és sertéshizlalda privatizációját illetve felszámolását, valamint ötven állami mezőgazdasági vállalat átszervezésének vagy felszámolásának beindítását is (kb. 150 000 ha földterülettel), ezt azonban egyelőre elhalasztották. Az őszi mezőgazdasági kampány finanszírozására bevezetésre kerül egy új típusú, „kuponos” finanszírozási rendszer, amely minden mezőgazdasági termelőnek lehetőséget biztosít input-költségeik (pl. vetőmag, műtrágya stb.) egy részének fedezésére. Az év végéig a hitelszövetkezetek és fogyasztási szövetkezetek jogi szabályozását is tervezik. Ugyancsak az 1997-es év végéig ígérik a jelenleg állami mezőgazdasági vállalat keretében lévő, de 1949-ben magántulajdonban volt földterületek visszajuttatását egykori tulajdonosaiknak. Felgyorsult az állami marketingvállalatok átszervezése és fokozatos privatizációja is.

A felsorolt agrárpolitikai eszközrendszer hosszú távon a román mezőgazdaság versenyképességét javíthatja a magántulajdonú középbirtokok megerősödése révén. Az elmúlt hónapok tapasztalatai viszont jelzik, hogy ennek az elvileg koherens és hosszú távra kedvező agrárpolitikai irányvonalnak az életbelépése komoly ellenállásba ütközik, úgy, hogy a kormány a reformfolyamat ütemének a tervezettnél lassúbb véghezvitelére kényszerül.

A falusi munkaerő-foglalkoztatás helyzete az erdélyi falvakban

Empirikus felmérésünk, melyet egy komplex – 62 kérdéses, 280 változós – kérdőív alapján végeztünk 1119 gazdaságban, 18 év fölöttiek körében, kilenc erdélyi falura terjedt ki.

A vizsgálatba vont falvak kiválasztásánál három vidéktípust tartottunk szem előtt:

1. *központtól távoli*, hagyományosan mezőgazdasági termelésre alapozott, gyenge ipari infrastrukturális környezettel rendelkező falvak csoportját;
2. *központhoz közeli* falvakat, melyek szorosan kötődnek egy erős, fejlett gazdasággal rendelkező városhoz, pl. megyeközponthoz;
3. *leépülő ipar környéki* vidéktípus, ahol a szocialista iparosítás nehézipari központot teremtett, amely most leépülőben van, és ez kedvezőtlenül érinti a környező falvak ingázó lakosságát, jelentősen megnövelve a regisztrált munkanélküliek számát ezekben a falvakban.

A vizsgált mintában az 1119 megkérdezett személyből 721 (64,4%) román, 376 (33,6%) magyar és 22 (2%) más nemzetiségű volt. A mintában a nemzetiségek vidékenkénti eloszlása jelentősen eltérő: a központtól távoli falvakban a lakosok 26,2%-a román, illetve 73,8%-a magyar, központhoz közeli falvakban 96% a román és 3,7% a magyar lakos, míg a leépülő ipar melletti falvak román lakosságának aránya 76,9%, a magyaroké pedig 23,2%. Ezek az aránybeli különbségek is jelzik, hogy e mintán mélyreható nemzetiségi elemzés nem végezhető, csak tendenciák mutathatók ki. Ugyanakkor az egyazon vidéktípus keretében is vannak lényeges eltérések a román- és magyarlakta falvak között. Így pl. a központtól távoli magyar falvak mezőgazdasági potenciálja (a termőföldek kiterjedése és termőképessége) jobb, mint a vizsgált hegyi román falué, és lényeges különbség az is, hogy a magyar falvakban voltak termelőszövetkezetek, tehát jelentős föld-reprivatizáció történt, míg a románlakta faluban előzőleg sem volt szövetkezet, tehát a tulajdonviszonyok lényegében nem változtak. Ezek a tények arra intenek, hogy a nemzetiségi eltéréseket ne csak etnikumok közti eltérésként értékeljük, hanem a többi különbözőségi tényezőt is tartsuk szem előtt az adatok értelmezésénél. A fenti fenntartások mellett is a nemzetiség szerinti eltérések milyensége (szignifikánsan eltérő vagy sem) fontos információkkal szolgál, amelyek újabb kutatások kiindulópontjaként szerepelhetnek.

A tanulmány természeténél fogva elsősorban tényfeltáró jellegű; nem minden esetben sikerült az ok-okozati kapcsolatok tisztázása – ez további kutatásokat igényel. Az eredmények csak jelzésértékűek, nem általánosíthatók országos szinten. Különösen a nemzetiségi különbségek értékelésénél kell szem előtt tartanunk azt a tényt, hogy az eredeti kutatási elképzelésben nem szerepelt kiemelten a nemzetiség, mint megkülönböztető tényező, hanem csak a megkérdezett személy azonosítását célozta, ugyanúgy, mint a nemre, életkorra, iskolai végzettségre és foglalkozásra való utalás.

A falusi lakosság foglalkoztatási struktúrája

Az 1996 nyarán végzett felmérésből kitűnik, hogy a vizsgált falvakban a lakosok több, mint egyharmada alkalmazott (31,3%), illetve munkanélküli (4,7%), és közel kétharmada tartozik más aktív (magángazdálkodó, vállalkozó), illetve inaktív (nyugdíjas, háziasszony stb.) kategóriába.

A vidék jellege szerinti csoportosításban eltérések tapasztalhatók: az alkalmazottak aránya kisebb a központtól távolabb eső falvakban (29,7%), és nagyobb a központhoz közeliekben (34,9%). A leépülő ipar térségeiben lévő falvakban a munkanélküliek aránya több mint kétszeres (7,8%) a másik két vidéktípushoz viszonyítva (3,2%). Az adatok jelzik, hogy a munkaerő-foglalkoztatás kérdése eltérően jelentkezik a különböző falvakban, így a probléma kezelésében is szem előtt kell tartanunk a regionális, vidéktípus szerinti különbségeket.

A nemzetiségi eltérésekből nem lehet érdembeli, egyértelműen etnikai vonatkozású következtetéseket levonni, de mint további kutatások kiindulópontja figyelmet érdemelhetnek.

Az inaktívok között a nyugdíjasok részaránya a legmagasabb (57,5%), majd az egyéb (háztartásbeli, diák stb.) következik (28,5%). Alacsony a főfoglalkozású magángazdák aránya (7,6%) és a vállalkozók rétege (6,4%) is.

A vidékenkénti eltérések szignifikánsak: a központtól távoli, hagyományosan mezőgazdasági falvakban több a magángazdálkodó, de ott is csak 11,4% azok aránya, akik kizárólag a mezőgazdaságból élnek, míg a központhoz közeli falvakban a számuk elenyészően alacsony (2,6%). Nagyobb arányban vannak vállalkozók a leépülő ipar melletti falvakban (9,9%), és ezek – feltételezhetően – jórészt kényszerzülte vállalkozások, míg a központtól távoli falvakban ezek aránya rendkívül csekély (3,1%).

A mezőgazdasági termelés mint megélhetési lehetőség

A vizsgált falusi gazdaságok 10%-ában a háztartások nem rendelkeznek földterülettel, és ez az arány közel kétszer nagyobb (18,4%) a központhoz közeli falvakban. A nemzetiségi eltérések nem jelentősek.

A birtokstruktúra helyzete jelzi a földtulajdon nagyfokú felaprozódottságát. A vizsgált mintában a 10 ha fölötti birtokok aránya 4%, míg a 3 ha alattiaké 64,8%. Az a tény, hogy a leépülő iparvidéki falvakban a gazdaságoknak több, mint 50%-a 1 ha alatti, jól mutatja, hogy itt a mezőgazdasági foglalkoztatás nem lehet gyógyír a munkanélküliségre. A magyar gazdálkodók átlagban magasabb arányban rendelkeznek nagyobb területű birtokkal, de még ebben a csoportban is csupán 8,4% a 10 ha fölötti földterülettel bírók aránya. Ezt a sajátosságot egyrészt a mintában szereplő falvak jellegzetessége magyarázza, másrészt pedig az, hogy az 1949-es birtokstruktúra nemzetiségekként is eltért.

1989 után jórészt zsebszerződéses alapon beindult a földpiac. A gazdát cserélt területek nagyjából (68%-ban) 1 ha-nál kisebbek. Mindhárom típusú fa-

luban inkább a román lakosok vásároltak földet, de ők is csak kisebb területeket. A földkoncentráció folyamata lényegében nem indult be, ami érthető is a nemzetgazdaság adott helyzetében, amikor az ingázó alkalmazottakat a munkanélküliség réme is fenyegeti, és a magas infláció a városi földtulajdonosokat sem készíti a föld eladására.

A földtulajdonosok 91,1%-a műveli is földjét vagy annak egy részét, de ahol arra lehetőség adódik, az idős gazdák bérbe adják a földet, vagy parlagon hagyják. Különösen a központtól távolabb eső magyarlakta falvakban magas azoknak az aránya (27,8%), akik a földjük egy részét nem művelik meg.

A földművelő gazdák 82%-a nem rendelkezik mezőgazdasági gépekkel. A hagyományos mezőgazdasági falvakban valamivel jobb a helyzet (71,5%), de a legkritikusabb helyzetben levő, leépülő ipari környezetű falvakban a gazdaságok 92,3%-a van teljesen gépi felszerelés nélkül. Szembetűnő a magyar földművelők jobb gépeltartottsága a központtól távoli falvakban, ami elsősorban a természeti adottságok függvénye, ugyanis a vizsgált hegyi román faluban a domborzati viszonyok gyakorlatilag kizárják a traktorok és más erőgépek használatát, csupán a kaszálógépet használható, de még az is csak helyenként.

A földbirtok nagysága és a gépi ellátottság közötti kapcsolat vizsgálata jelzi, hogy a 7 ha fölötti birtokok 50,5%-a rendelkezik gépekkel, a 11 ha fölöttiekben ez az arány 77,5%. A kisebb birtokok esetén a magyar gazdák gépeltartottsága nagyobb arányú, de már a 11 ha fölötti birtokok esetén a román gazdák rendelkeznek nagyobb arányban gépi felszereléssel.

A termelés struktúrájának vizsgálata a specializáció alacsony szintjét jelzi. A mezőgazdasági termeléssel foglalkozók 57%-a ötnél többféle növényt termel, illetve közel 50%-uk ötnél többféle állatot tart. A központhoz közeli falvakban, valamint a leépülő ipar körzetében, ahol már inkább piacra, mint saját fogyasztásra termelnek, az egy-két termékre szakosodott gazdák részaránya viszonylag nagy (17,7% illetve 15,5%). A magyar gazdák esetén fokozottabb az egy-négy termékre való irányultság, különösen a nagyvárosokhoz közeli falvakban.

A háztartások piaci irányultságának hiányát mutatja az a tény, hogy az elmúlt tíz év átlagát vizsgálva 10%-ot sem ér el azoknak a gazdáknak a részaránya, akik rendszeresen adtak el, illetve akiknek a pénzbevétele legalább 50%-ban mezőgazdasági termék értékesítéséből származik. Az önellátásra való irányultság általános jellemzője az erdélyi falvaknak, nemzetiségtől függetlenül. Viszont, azok között, akik bevételi jövedelmüknek legalább a felét csak a mezőgazdaságból nyerik, többszörösen magasabb a magyarok aránya.

A gazdálkodóknak közel fele jelezte, hogy az 1995-ös évben könnyen el tudta adni a termékeit, egyharmaduk viszont jelentős értékesítési gondokról számolt be. Nagyobb arányban (58,2%) a város környéki falvak lakói küszködtek eladási nehézségekkel, főleg a burgonya és a bor esetében.

Ma az erdélyi mezőgazdaság a sajátos kisbirtok-struktúrájával, a gyenge gépellátottsággal és jórészt önellátásra irányultságával viszonylag kevés falusi lakosnak biztosíthat megélhetést.

A mezőgazdasági termelés, melyet a lakosság döntő többsége folytat, főleg az önellátó, és így a jövedelemkiegészítő funkciójánál fogva lényeges. Jelenleg, az átmenet időszakában, a mezőgazdaságra jelentős foglalkoztatási teher hárul, de ez főleg mellékjövedelmet jelent az idősebb falusi lakosoknak.

Az alkalmazottak helyzete

A vizsgált falvakban a megkérdezettek 40,2%-a jelenleg alkalmazott, vagy alkalmazott volt és most munkanélküli. A mai és egykori alkalmazottak (nem nyugdíjasok) helyzetére vonatkozó információk nem csak a jelen, de jórészt a közeljövő falusi munkaerő-foglalkoztatására is kihatással vannak.

A nemzetiségi eltérések az alkalmazottak részarányát illetően a minta átlagát tekintve nem jelentősek, de a központhoz közeli falvak esetében az alkalmazottak aránya a románok között mintegy 2,5-szer magasabb, mint a magyarok esetében. Ezzel szemben a leépülő iparvidéken fordított a helyzet: ott a válaszadók közül a magyarok 53,6%-a alkalmazott, illetve a román nemzetiségűek 40,9%-a van alkalmazásban.

Az alkalmazottak munkakörülményeinek behatóbb vizsgálata fontos tények feltárását tette lehetővé. Így például, az alkalmazás helye 50%-ban azonos a lakóhellyel, de ettől az átlagos helyzettől jelentős eltérések vannak a vidék jellege szerint. Így például a központhoz közeli, illetve a leépülő ipari környezetű falvakból az alkalmazottak 53,5%-a, illetve 51,2%-a a közeli városba ingázik, míg a központtól távoli falvak esetén a városba ingázó alkalmazottak aránya csak 9% körüli. Az alkalmazottak döntő többsége (93,3%) teljes munkaidőben dolgozik, jelentősebb részmunkaidős foglalkoztatás csak a hagyományos, központtól távoli falvak esetében tapasztalható (12,3%). Nemzetiségi megoszlás szerint a kisvállalatokban nagyobb a magyarok részaránya, míg a románok főleg a nagyobb vállalatokban dolgoznak. A vállalat nagysága szerinti vizsgálat azért jelentős, mert a felgyorsuló privatizáció valószínűleg a nagyobb vállalatoknál jár majd jelentősebb munkanélküliséggel.

Munkanélküliségi helyzetkép

A felmérés lehetőséget adott a munkanélküliség helyzetére való rálátásra is. A munkanélküliség időtartama a megkérdezett munkanélküliek 53,3%-ánál több, mint 27 hónap, míg 22,8%-uknál 10–27 hónap, ami már tartós munkanélküliséget jelez. Megpróbáltuk felmérni azt is, hogy mit tenne a jelenleg alkalmazott, ha elveszítené az állását, illetve hogyan értékeli a kilátásait. A munkával rendelkezők hozzáállása viszonylag bizakodó; 58%-uk úgy értékeli, hogy kapna állást, és csak 33,3%-uk tart attól, hogy hosszú ideig munka nélkül maradna. A ma-

gyar lakosok optimistábbnak bizonyulnak. Azokból a válaszokból amelyeket a megkérdezettek arra a kérdésre adtak, hogy milyen áldozatot vállalnának munkanélküliség esetén, kitűnik, hogy a földrajzi mobilitás alacsony szintű, azaz átlagosan 7,4% vállalná az elköltözést. Ez az arány jelentősen különbözik viszont vidékenként is, így a központtól távoli falvakban mindössze 3,6%-uk költözne új helyre, míg a központhoz közeli falvak esetén ezek részaránya 12,9%. A megkérdezettek 18%-a vállalná, hogy szakmát változtat. Elgondolkodtató, hogy a potenciális munkanélülieknek mindössze 10%-a tartja lehetséges alternatívának azt, hogy vállalkozásba kezdjen.

Falusi vállalkozók

Az alkalmazottakra vonatkozó tények és a romániai valóság ismerete előrevetíti a falusi munkanélüliek számának valószínű növekedését. Az adott esetben, amikor a mezőgazdaság csak részidős foglalkoztatást nyújthat, a munkahely pedig bizonytalan, előreláthatóan megnő a kényszervállalkozók száma is.

A teljes – 1119 háztartást felölelő – mintában mindössze 114 vállalkozó volt (10,2%). Kisebb az arány a központtól távoli falvakban (7,1%). A vállalkozók mintabeli arányát tekintve nemzetiség szerint nincs lényeges eltérés, de vidékenként már kimutatható, így például a központhoz közeli falvakban a magyar családok közel 40%-ában, illetve a román családok 10,5%-ában van vállalkozó. Kb. kétszeres az eltérés a magyar vállalkozók részaránya javára a leépülő ipar melletti falvakban is. Fordított a helyzet viszont a központtól távoli falvakban: a hegyi román faluban a vállalkozók aránya 9,1%, míg a magyar falvakban mindössze 6,5%.

Azt is próbáltuk felmérni, hogy kikből lettek vállalkozók, illetve mi volt a vállalkozó előző foglalkozása. Kitűnt, hogy 49–61%-uk azelőtt nem a mezőgazdaságban tevékenykedett, ami arra enged következtetni, hogy részben konjunkturális, vagy kényszerszülte vállalkozásokról van szó.

A vállalkozás helyét tekintve az közel 80%-ban a vállalkozó lakóhelye, illetve 15%-ban a közeli város.

A vállalkozás tevékenységi területe döntő módon a kereskedelem (42%), a mezőgazdasági termelés (27,7%), illetve egyéb termelő tevékenységek és karbantartási szolgáltatások (23,2%), és viszonylag alacsony a szállítás, vendéglátás, közétkeztetés területén működő vállalkozás. A vidék jellege szerint nincsenek lényeges eltérések, habár a központtól távoli falvakban a kereskedelem aránya jóval nagyobb (56%), mint a központhoz közeli falvak esetén (31,8%). Érdekes módon a központtól távoli falvakban csak a vállalkozók 16%-a foglalkozik mezőgazdasági vállalkozással, míg a leépülő ipari térségekben, a falvakban ez kétszeres arányú. Nemzetiségi bontásban a román vállalkozásoknak nagyobb az aránya a kereskedelem illetve a mezőgazdasági termelés területén.

Lényeges adat a vidéki munkaerő-foglalkoztatás szempontjából, hogy a beindult vállalkozások hány embernek nyújtanak munkalehetőséget. A felmérésből kitűnik, hogy a vállalkozásban főleg családtagok, rokonok dolgoznak (58,9%), egyedül dolgozik a vállalkozók közel 20%-a, és csak a vállalkozások 29,5%-ában alkalmaznak idegeneket is.

A lakosoknak a vállalkozókhöz való viszonyulását is megpróbáltuk felmérni. Átlagosan a lakosok egyharmada ítéli a vállalkozókat ügyes embereknek, de kb. 23% úgy véli, hogy "becstelen eszközökhöz folyamodnak". A megkérdezettek kb. 8%-a úgy tekinti őket, hogy a munkanélküliségből menekültek a vállalkozásba. Az adatok azt jelzik, hogy a központtól távol eső falvakban viszonylag jobb a vállalkozók megítélése. Nemzetiség szerint közel háromszor annyi román ítéli meg negatívan a vállalkozókat, mint magyar.

A falvak jövőbeni fejlődési stratégiájáról alkotott vélemények

A megkérdezett személyek legnagyobb arányban (60,7%) a mezőgazdaság állami szubvencionálását tekintik a jövőbeni fejlődés legfőbb útjának. Hasonlóképp állami támogatást igényelnek az infrastruktúra fejlesztésére (30,7%), valamint a kisvállalkozók számára (23,9%) is. Viszonylag sokan (27,3%) tekintenék fontosnak a nagyobb fokú helyi pénzügyi autonómiát, azaz, hogy az emberek helyben fektethessék be a pénzüket. A külföldi tőke bevonását, a földterületek eladását külföldieknek átlagosan 7,1% tekinti elfogadható alternatívának, a helyi üzemek eladását külföldiek részére pedig kevesebb, mint 5%. Jelentős eltérések vannak a falvak fejlődését elősegítő politikáról vidékenként és nemzetiségek szerint is. Különösen nagy arányban szorgalmazzák a mezőgazdaság állami szubvencionálását a leépülő ipari térségekben lévő falvakban (76,2%), és jóval alacsonyabb arányban a központtól távoli falvakban (51,8%), ahol valóban a mezőgazdaság képezi a lakosok nagy részének létalapját. A földterületek eladását külföldieknek 11,6% tekinti fejlődési alternatívának a központtól távoli falvakban, és csupán 4,6% a leépülő ipar melletti falvakban. A magyarok csoportjában többen tekintik fontosnak a külföld felé való nyitást, de ugyanakkor nagyobb arányban igénylik az állami támogatást is.

A megkérdezettek véleményt formálhattak arra vonatkozóan is, hogy mire alapozható a falvak fejlődése. Legtöbben a természeti erőforrásokra (54,2%), valamint arra alapozzák a jövőbeni fejlődést, hogy vonzó lehet a falu a vállalkozások számára. A központtól távolabbi falvakban a megkérdezettek 15,3%-a semmilyen elképzeléssel sem rendelkezett a jövővel kapcsolatosan, és ezek aránya háromszor nagyobb a magyarok körében. A románok között többen vannak, akik bíznak a vidék szépségeire alapozott idegenforgalom fellendülésében, a magyarok viszont nagyobb arányban a hagyományos mesterségekre alapoznak a falu fejlődését.

Következtetések

1. A kutatási eredmények is egyértelműen jelzik, hogy az erdélyi falvak szintjén nem alkalmazhatók egységes megoldási módszerek. A változások felerősítették a polarizációt a falvakban és a falvak között is. Kialakult a falusi lakosság egy olyan szegmense – részben az aktív korosztályban is –, amely képtelen a munkaerő piaci reintegrálódására, tehát társadalmi segélyre szorul. A falvak között is vannak olyanok, amelyek annyira gyenge technikai és társadalmi infrastruktúrával rendelkeznek, hogy önerőből képtelenek a fejlődés beindítására.
2. A romániai föld-reprivatizáció önellátó kisparaszti, részmunkaidős mezőgazdaságot teremtett, de csak kis számban alakultak ki életképes mezőgazdasági vállalkozások.
3. A piacgazdasági mechanizmusok, az agrárpolitikai eszközök csak kis mértékben képesek hatni a kisparaszti önellátó gazdaságokra, így viszonylag hosszú időszakokra lesz szükség a versenyképes mezőgazdasági üzemek kialakulására.
4. A falusi lakosság vásárlóereje alacsony, ez pedig gátolja a falusi nem mezőgazdasági vállalkozások alakulását, megerősödését, így a kiegészítőjövedelem-termelést is.
5. A falusi népesség nagy része kockázatkerülő, nem rendelkezik vállalkozói mentalitással, még kedvezményes hitelezés esetén is fél vállalkozni.
6. A beinduló privatizáció további foglalkoztatási terheket ró a mezőgazdaságra, ami lassítja a földkoncentráció folyamatát, az életképes gazdaságok létrejöttét.
7. A falvak fejlődésére vonatkozó stratégiai elképzelések kiforratlanok, és legtöbbben még mindig alapvetően a központi támogatásokra számítanak.

A vidéki foglalkoztatási gondok fő forrásai részben a mezőgazdasági üzemek kis méretei, mivel így csak részfoglalkoztatást és alacsony jövedelmet biztosítanak a termelőknek. Ehhez kapcsolódik a vállalkozások alacsony aránya, és a jelenlegi alkalmazottak munkahelyeinek fokozódó bizonytalansága. A falu, amely a 90-es évek első felében még megélhetést kínált a városi állásukból elbocsátott ingázóknak, sőt egyes, a városból visszatelepedett örökösöknek is, egyre kevésbé képes újabb foglalkoztatási terhek viselésére, még rövid távon is. A viszonylag alacsony falusi munkanélküliségi ráta fokozódó latens munkanélküliséget takar, és a vidék fejlődése hosszú távon csakis a mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatás fejlesztésével érhető el. Ily módon az új, liberálisabb agrárpolitikai irányvonal megvalósításának egyik akadálya épp a falu mai helyzete, a falvak eltartóképességének csökkenése. Ugyanakkor viszont hosszú távra az új agrárpolitika gyakorlati megvalósítása segíthetné a falvak talpraállását bár a vidék általános problémáinak kezelése nem egyszerűen agrárpolitikai kérdés. Ennek a rövid, illetve hosszú távú ellentmondásnak a feloldása és kezelése a kormány egyik nehéz feladata.

A KISGAZDASÁGOK ÉLETKÉPESSÉGE ÉS A FALU SORSA

MÁRTON JÁNOS

Minden élőlény életképessége időben behatárolt. Elsősorban ez különbözteti meg a halott anyagtól, de az sem jelentéktelen különbség, hogy önmagát szaporítani képes, amely képessége összefügg fejlődési fokával. A gazdasági élet főszereplői is ennek a törvényszerűségnek alávetve intézik saját sorsukat. A falvak, mint élőlények – elsősorban emberek – meghatározott csoportjai ugyan-csak az élőlényekre vonatkozó törvények szerint születnek, élnek, fejlődnek és vagy újra termelik önmagukat, vagy sorvadnak és elpusztulnak.

A történelem nem kímélte a falvakat

A történelem tanúsága szerint az ember alkotta települések túlnyomó többsége előbb-utóbb elpusztult. Városok és falvak természeti hatásokra, vagy éppen magának az embernek a beavatkozása folytán eltűntek a környezetből, romjaikat vagy hulladékaikat hagyva maguk után. A magyar falvak túlnyomó többsége legalábbis évszázadokra tekinthet vissza. Egy részük ismételt lepusztulás után épült újjá, más részük virágzó és sorvadó korszakokat megélve ma is létezik. A falvak pusztulásának okai nagyobb részben külső tényezők, ritkábban és inkább kivételként magában a faluban megjelenő természeti változások, káros környezeti hatások. Egészen ritkán valamely település az ott élők életakarátának elvesztése nyomán marad le a térképekről. A falusorvadás és falupusztulás mondhatni napjainkig létező, ismétlődő jelenségei mutatják, hogy a falu sorsa főként a történelmi erők hatalmának megnyilvánulásai nyomán alakul. A török uralom, majd a törököket kiűző zsoldosok rémuralma után hosszabb időszakon keresztül hazánkban is csak árvizek vagy földrengések ítétek halálra egy vagy több települést. Legutoljára viszont a második világháború mutatott példát a településeket romboló emberi gonoszság érvényesüléséről. Sőt, hogy még ilyen messzire se menjünk vissza, Magyarországon is létezett Építésügyi és „Falusorvasztási” – hivatalos nevén Városfejlesztési – Minisztérium, melynek „áldásos” tevékenysége csak a rendszerváltás miatt nem tudott teljes zordságában kibontakozni. Köztudott, hogy ma is megy nálunk tudatos, vagy legfeljebb képmutatással leplezett falusorvasztás és falusorvadás is. Ismeretes, hogy több száz faluban ölt ijesztő méreteket az elöregedés, részben az alacsony születési szám, részben az elvándorlás miatt. Vannak olyan vélemények, hogy azt a falut, amelyik nem

akar élni, vagy pontosabban, nem akar nyomorultul élni, hagyjuk az önkéntes halálba békével átjutni. Az elvándorlás ellen, a termelő gazdacsaládok helyben maradása céljából az EU tagországi jelentős áldozatokat hoznak adókedvezmények és jövedelemkiegészítés formájában. Ezeket kifejezetten csak a kisméretű üzemek tulajdonosai kapják.

A falusors és a gazdaság

Senki sem mondhatja, hogy nincs bőséges tényfeltárás az egyes falvak, falucsoportok helyzetéről, azt azonban egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a falvak hátrányainak elsődleges okát nagyon is a városokban kell keresnünk, kiemelve magának Budapestnek a túlméretezett és káros előnyben részesítését. A monarchiából ránkmaradt vízfej minden magyar állampolgárnak önkéntes vagy kényszerű áldozatvállalása nyomán gyarapodik ma is. Sok vidéki város utánozná vagy utánozza a főváros önfejlesztő törekvéseit. Ebből a szempontból sem mondhatjuk azonban, hogy a magyarországi falvak egységes tulajdonságú települések fejlődő csoportját alkotják. Mondhatni, hogy ahány falu – szinte annyi fejlődési vagy sorvadási képlet. Egy azonban bizonyos, hogy *a fejlődés meghatározója a faluban lévő, vagy legalábbis a faluig elérő gazdasági potenciál*. E nélkül nincs életlehetőség, vagy pontosabban a falu életképessége csak a tartalékok felélésének időszakáig terjedhet.

A továbbélésnek a falvak többségében első számú pillére a gazdaság, azon belül a mezőgazdaság. Ennek erőssége meghatározó a falu jövőjére nézve.

A magyar falvak mezőgazdaságában az elmúlt 10 év alatt végbement változások a prosperitás belső és külső forrásaiból táplálkoztak. A belső forrás egyik ága a helyi természeti adottságokból származott, másik ága kívülről jutott el a településre.

A belső adottságok elsődlegesen fontosak, hiszen azok fő eleme az alkotó, termelő ember, aki nélkül minden más erőforrás tehetetlen a falufejlesztés folyamatában. A belső erőforrások hasznosítását rendszerint az ún. östermelés indítja: vidéken tehát túlnyomórészt a bányászat és a mezőgazdaság. A mezőgazdasági termelés lehetőségeinek kiaknázásában nagy differenciáltság mutatkozik az ország egyes vidékei között. Néha még az ugyanolyan természeti adottságokkal rendelkező telekszomszédok is különbözőképpen viszonyulnak a falufejlesztéshez. Jól érzékelhető volt ez a falusorvasztásban történelmi szerepet betöltő privatizációs folyamatban, amely a földet egyszerű kárpótlási tényezőnek tekintette és az ősi törvényt, amely szerint a föld azé, aki megműveli, félrelökte. Most már csak nagyon hosszú folyamat árán, vagy esetleg tragikus küzdelmek útján lehet visszaadni a földet azok kezébe, akik saját tulajdonuként művelik, őrzik, ápolják, gazdagítják, hasznosítják. Addig azonban köztes megoldásokkal lehet a falu sorsát jobbra fordítani, vagy a már amúgy is boldog sorsú falvak helyzetét megőrizni.

A falvak jövője a földművelők kezében

Azt nem kell bizonyítani, hogy *legelőnyösebb a földet földműves családoknak a gondjaira bízni*. A szabványos magántulajdonba adás azonban, a tulajdonosi érzéstől hosszú ideig nagymértékben megfosztott társadalomban nem feltétlenül hoz jó eredményt. Az országban napjainkban utazó ember az elvadult, elgazosodott parcellák láttán hajlandó azt hinni, hogy a tulajdonlás nem feltétlenül biztos támasza a föld gondozásának. Kivételképpen – de kimondottan kivételképpen – hitvány tulajdonos is birtokolhatta az ország egy darabka területét, de az általános szabály mégis az volt, hogy túlnyomó többségükben a *földtulajdonos családok a földtulajdont gondozásra szoruló, ápolást igénylő és a lelkiismeretes foglalkozást bőven megháláló kincsforrásnak tekintették*.

A magyar társadalom szétesettsége, a mérhetetlen társadalmi differenciáltság megcsúfolja az ősi törvényeket, ugyanakkor azonban legalább ennyire világjelenség a földszerzésre, a területszerzésre irányuló emberi, társadalmi vágyakozás.

Magyarországon a földtulajdon nagyobb hányada városi lakosoké, akik a földet nem ápolni, gondozni, művelni akarják, hanem csupán haszonszerző lehetőségnek tekintik. Ezek között nem ritka a pillanatnyi haszon elérésére törő tulajdonos. De míg korábban a földjét pazaroló, gondatlanul kezelő tulajdonost hitvány embernek tartották, sőt faluhelyen megvetették, ma pedig a visszakapott földjét unokájának motorbiciklire váltó, szájalmas öreget vagy irigylik vagy sajnálják, vagy legfeljebb lenézik. De olyan nézet is van, hogy ő az okos, mert ez a nagyapa nem várja meg, míg hatalmi ravaszkodásokkal, külföldi „gyűttment kihúzza talpa alól a talajt”.

Amíg a földtulajdon elvesztése csupán helyi, eseti jelenség, addig az általánossá válása már legalábbis a nemzeti tragédia előjelzése, sőt előjegyzése. És itt jutunk el sok falu mai sorsának gondolatához. A fiataloktól kiürült település ugyanis – lassabban vagy gyorsabban – leépül, és benne a gazdasági tényezők, az emberi viszonylatok egyaránt a pusztulás útját mutatják. Az ilyen falupusztulás, ha járvánnyá szélesedik, egész vidékek elnéptelenedéséhez vezethet, de csak átmenetileg. Maholnap ugyanis nem milliók, hanem százmilliók keresnek életteret, és évezredes hagyományoknak megfelelően egykori települések helyén, esetleg maradványaiból kezdenek új életet és hoznak létre új virágzó falvakat, községeket.

Téveszmék a kisgazdaságok „életképtelenségéről”

A „kisgazdaságok” elnevezés meglehetősen bizonytalan tartalmú. A közfelfogás rendszerint a kis földterületen folytatott gazdálkodást illetik ilyen elnevezéssel. Ez a felfogás alapjaiban semmitmondó, mert nem jelzi, hogy a *kisterület milyen belterjességi fokozatot ért el*, milyen ráfordításokat helyez a termelésbe és milyen jövedelmeket ér el.

Nagy általánosságban az átlagos minőségű 5 ha-t tekintik a kisgazdasági földtulajdon felső határának. Újabban ezt a határt tágították 10 ha-os nagyságra. A továbbiakban én is ezt a méretfelfogást alkalmazom. Kiinduló véleményemet előzetesen abban összegezném, hogy aki ma 5–10 ha átlagos minőségű földterületen „életképtelenül” gazdálkodik, azt bizony semmiképpen nem tekinthetjük életképes gazdálkodónak, vagyis olyan személynek, aki munkabíró és munkabíró családtagokat is igénybe vehet a termeléshez. Nem valamely gazdaság területi méretében rejlik életképessége, hanem tulajdonosának értelmességében és szorgalmában. Jól igazolja ezt az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet SZIJÁRTÓ Andrásról származó tanulmánya. E tanulmányból kitűnik, hogy az említett gazdálkodócsoporthoz háromnegyed része a továbbiakban is legalább szinten kívánja tartani termelő tevékenységét, negyedrésze legfeljebb valamelyest csökkenti az ártermelését, de egyetlen egy sem szándékozik gazdálkodását felszámolni. Csupán ennek az egy ténynek az alapján *van-e jogunk azt állítani, hogy ez a termelőréteg az életképtelenek gyülekezete?* Vagy azt is kérdezhetnénk, hogy nem tekinthető-e öngyilkosságra készítő bűnös cselekményeknek a hatalom, a sajtó, rádió, televízió olyan megnyilvánulásai, amelyek ismételtén úgy szólnak az életképtelenségről, mint a kisgazdaságok valamilyen szükségyszerű jellemvonásáról.

Igaz, hogy van egy rendkívül vékony, de a hatalomból vastagon részesülő tulajdonosi réteg, amelyiknek jelentős érdeke kötődik ahhoz, hogy a képtelenségig alacsony földárakon növelni tudja földterületét, amelyen azután külterjes gazdálkodással a legelőnyösebben juthat növekvő haszonhoz. Az ipari inputok magas árai mellett is a szégyenletesen alacsony munkabérek alig hihető előnyöket nyújtanak a külterjes gazdálkodáshoz, élvezve a pökhendi módon méret- és szektorsemlegességről szavaló központi pénzosztás előnyeit.

Belterjesítés és szövetkezés – életképesség

Szerencse, hogy a kisemmitettséget nyugodtan magukra mondható kisgazdaságok egyre nagyobb számban igyekeznek gazdálkodási szerkezetüket belterjes irányba alakítani, a munkaerejük hasznosítását növelő eszközöket és anyagokat is nagyobb mértékben beszerezni. Ilyen módon, valamint a szakmai ismereteik bővítésével nemcsak életképességüket, hanem életrevalóságukat is tudják bizonyítani. Különös társadalmi értéke van annak, ha ez családi gazdálkodás keretében történik. Ekkor már nem csupán gazdasági fejlődésről és előnyökről beszélhetünk, hanem *társadalompolitikai szempontból is mérhetetlenül fontos jelenségről*, amely a vidéki, falusi munkanélküliség minőségileg magasabb megoldási fokozata, mint a szociális segélyek osztogatása.

Nem véletlen, hogy a kegyosztó állam szálnalmas szerepéhez csak az öntudatuk és önérzetük legalsó fokára jutott falusi emberek jelentkeznek statisztának. A kisgazdaságok 12%-a nemcsak a termelési eszközöket és anyagokat vásárolta

nagyobb mértékben, hanem művelt földterületét is bővítette vásárlás vagy bérbevitel útján. 18%-uk új gazdasági építményeket, illetve a régiak bővítését tervezi, ugyancsak 18% a szaktudását gyarapítja szaklapok és szakkönyvek járatásával illetve vásárlásával, 59%-uk hivatásos szaktanácsadóktól kér ismeretbővítést, 65%-uk pedig a sikeres gazdátársak javaslatait, eredményeit hasznosítja a termelésben. Ahol túlnyomó többségük eredménytelennek tekinti munkáját, az az értékesítés, *háromnegyed részük ugyanis a sürgető pénzhiány, de még inkább a kiszolgáltatottság miatt az átlagosnál jóval alacsonyabb áron tudta értékesíteni termékeit.* Háztartásában azonban – különösen a családos gazda – saját termelvényeit magas arányban használja fel.

A kisgazdaságok egyelőre még szinte kivétel nélkül a piaci szereplők vesztesei közé tartoznak. Ez az adott szervezetségi helyzetükben jó esetben nem változik, rosszabb esetben még kedvezőlenebbül alakul. Érdekes, hogy túlnyomó többségük a termelőszövetkezeti státust nem kívánja vissza a maga számára. Kivétel ebben az az idős réteg, amelyik a termelőszövetkezetben eredményes háztáji gazdálkodást folytatott, és ebben elégséges volt a termelés feladatait kelő szakmai színvonalon teljesíteni, a beszerzés és értékesítés, pontosabban a piac problémái rajta kívül jelentek meg. Tulajdonképpen a napjainkban legbizonytalanabb tényező szempontjából volt a helyzete a legbiztonságosabb. Így érthető igazán, hogy *73%-uk szívesen csatlakozna beszerző, feldolgozó, értékesítő szövetkezethez és ilyenekben az átalakult szövetkezetekkel is hajlandó lenne társulni.* Az újonnan született gazdasági társaságoktól, a részvénytársaságoktól, kft.-től, bt.-től nemcsak hogy idegenkedik, hanem a szó szoros értelmében fél. Ezeket nem tekinti termelőpartnernek, sőt versenyző ellenfélnek sem, hanem kifejezetten veszedelmes ellenségnek, amely az új hatalommal szövetkezve kihasználja a kisgazdaságok szétaprózott társadalmi csoportját és elzárja fejlesztési lehetőségeit.

A falu napjaiban túlnyomórészt a kisgazdaságok tulajdonosainak lakóhelye és élettere. Az új, nagy földterületű földbirtokosok csaknem kizárólag városokban laknak. Nem kis hányaduk a fővárosban vagy a megyeszékhelyeken él. Ez a tény nyilvánvalóan hátrányos a falvak sorsára, mert a mai adózási rendszerben a nagybirtokosok jövedelme utáni adó a városokat gazdagítja, és tovább rontja az amúgy is nehezen elviselhető különbséget a városok és falvak között. Sajnos napjainkban a falvakról szóló tudományos munkák szerény mértékben hasznosulnak a politikai, kormányzati döntéshozók cselekedeteiben. Hasonlít a helyzet a háború előtti viszonyokra.

Sok kistelepülés helyzetét vizsgálva olyan érzése támad az embernek, hogy hazánk agrárvilága háromnegyed évszázaddal visszasüllyedt, csak a 3 millió koldusból hiányzik még 1 millió. Remélhetőleg a kisgazdaságok tulajdonosai nagyrészt megőrzik életrevalóságukat. Reményt nyújt erre nagy többségüknek az öntudatossága. Ez megnyilvánul abban, hogy büszkéik eredményeikre, ame-

lyeket vagy a nagyobb tapasztalat, vagy a megszerzett új magasabb ismeret, vagy csupán az önfeláldozó szorgalom nyomán értek el.

A részfoglalkozású nyugdíjasokat kivéve, szinte mindegyik kisgazdaság tulajdonosa elismerést várva mutatja gazdag termést ígérő szőlőjét, szép gyümölcsfáit, jó aratást váró gabonátábláit, vagy éppen a fóliás zöldségtermékeit. Legkevésbé az állattartásban találnak örömet, mert ez az ágazatcsoport szenved meg a tehetetlen, kapkodó és sokszor nagyon alacsony színvonalú kormányzati intézkedéseket, s ennek nyomaként a piaci kiszolgáltatottságot. Márpedig mindnyájan tudjuk, hogy valódi folyamatos munkát és viszonylag rendszeres bevételeket az állattenyésztési ágazatokban lehet elérni. Az állattenyésztési ágazatok a mostaninál jelentősebb szerepet főként akkor tölthetnek be a kisgazdaságok életében, ha végre valahára komolyan és nemzeti programként hozzáfogunk a fejlesztésükhöz. Az állattartás, éppen úgy, mint a falusi turizmus kifejezetten kormányzati ösztönzéssel bővíthet és válhat a vidéki lakosság számottevő jövedelmi forrásává. A lepusztuló falusorsot ma már nem kevés magyarországi példa nyomán is átválthatjuk virágzó falusorssá. Ennek keretében aztán valóban kiderül, hogy hol lakik az életrevalóság és mely településeken található az igazi életképtelenség, de *hogyan melyik gazdaság életképtelen, azt kizárólag tulajdonosának van joga megállapítani.*

TANYÁK ÉS FARMOK

ROMÁNY PÁL

*„Mitől sem kell inkább óvakodni, mint a
fantasztikumoktól, mert úgymint nagy hajlam
van bennünk arra, hogy az élet nagy
realitásait fel nem ismerve, politikai
légvárat építsünk.”*

Gróf Klébelsberg Kunó

A Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központjának rendszeresen ismétlődő falukonferenciái fontos témáknak teremtenek fórumot. Nagy figyelmet érdemelnek. Ezt a munkát, a tudományos törekvést őszintén üdvözli az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága. Kívánjuk, hogy kezdeményezéseiket sok siker koronázza.

A falu és társadalma állapotának, múltjának és jövőjének minősítéséről megszlanak a vélemények a tudományos közéletben, és – érthetően – a konferencia előadásaiiban is. Először ezzel összefüggésben kívánok néhány megjegyzést tenni, majd a tanyákról szólnok.

Az agrártársadalomban lezajló folyamatok értékelésénél különösen fontos, hogy a *szikár tényekre*, a lehető legpontosabb adatokra támaszkodják minden elemzés. Ugyanakkor néhány adatból, egyedinek látszó esetből sehol sem volna szabad általánosnak tetsző következtetéseket levonni. Nem, mert a faluról, a tegnapiról és a mairól nem könnyű érvényeset mondani. Mások az aprófalvak, mások az óriásfalvak gondjai és örömei. Másként él az öntevékeny, jól vezetett falusi közösség, másként a passzív, a civakodó.

Egyébként pedig Magyarország regionális különbségeivel is ideje volna komolyan számolni. Hazánk nem kicsi ország. A Dunántúl méretű Hollandiában is számolnak gazdaságföldrajzi és más eltérésekkel, vagy a szomszédos Ausztriában, Szlovákiában és más, Magyarországnál szintén kisebb országban. Miként volna akkor elfogadható egy sommás megítélés a hazai falvak életéről, fejlődésünkről? Hogyan lett volna másfélszáz falu várossá néhány évtized alatt, ha a stagnálás általános, ha az elmaradottság azonos? *Az ötven városos Magyarországból kétszáz városos lett.* Ez – minden felhozható kritikai megállapítás mellett – egyfajta többletet és valóságos különbségeket tükröz a falvak hosszú sorában.

Egy másik, leegyszerűsítő állítás manapság, hogy az agrártársadalom tagjaitól idegen a vállalkozás, sőt a bajok oka, hogy *a falu nem akar kockáztatni.* El-

hangzik – szinte vádként, szemrehányásként – a „cselédmentalitás”, a gazdálkodás „elfelejtése” is. Már nem lehet emlékezni arra a sokféle érdekeltségi-vállalkozási formára, nagyüzemi-kisüzemi kooperációra, amit sok vidéken alkalmaztak másfél-két évtizeden át? Ezeket nevezte ERDEI Ferenc a paraszti lelemény sajátos érettségi bizonyítványának, NÉMETH László pedig a paraszti erények kibontakozásának. Más tulajdoni, szervezeti, pénz- és hitelpolitikai feltételek mellett működtek azok a vállalkozások. Ám az emberek most is tudnának – és szeretnének! – többre vállalkozni, nagyobb jövedelemhez jutni. Ahogyan a hetvenes években, amikor az ún. magyar agrármodell működése még *Kína* érdeklődését is felkeltette és sok elemét adaptálta a kommunák leépítésében.

Harmadszor egy meglepő új jelenségről és általános érvényességének veszélyéről, vagyis: *a falusi népesség egy-két éve regisztrálható növekedéséről*. Úgy vélem, gyorsan hozzá kell fűzni két megjegyzést: 1. nem jellemző a visszaáramlás, azaz szórványos, bizonyos körzetekre korlátozódik; 2. a gyarapodás mérete csekély, hasonló ahhoz az időhöz, amikor a tsz-ek ipari tevékenységének bővülése mentén – azaz más okok miatt – nőtt meg a falvak vonzása. Tévedés volna tehát feltételezni, hogy e kellően még nem vizsgált migrációs elmozdulás a falu problémáinak megszűnését, sőt jólétét igazolja. Még csak nem is jelzi, hanem éppen a falun kívüli folyamatokra utal, amelyek nem fedhetik el a rurális társadalom nyitott kérdéseit.

A továbbiakban a *tanyákról* és arról a farmvízióról kívánok szólni, amellyel időnként összekapcsolják (helyesebben: összekeverik) a tanyák ügyét. Egyben máris javaslom, hogy szenteljen egy konferenciát a házigazda intézet a tanyáknak, a tanyai embereknek. Azoknak, akik huszonöt éve a „*Látóhatár szélén*” voltak (ezzel a címmel vetítették három részes tv-filmünket a témáról), most pedig mintha már el is tűntek volna a látóhatárról. Valóságosan – szerencsére – nem, de ügyüket-gondjukat illetően jobbára ez mondható el a köztudatról.

Remélve, hogy egyszer egy falukonferencia – feltehetően majd egy alföldi településen – a tanyák mai ügyeit részletesen vizsgálja, csak vázlatosan említek három kérdést.

Először a tanya gazdag rokonáról, némelyek szerint alteregójáról, a *farmról*. Sokan gondolják úgy, hogy a tsz-ek ellen állította, „találta fel” a csábító farmideát az aktuális politika. A téma pedig évszázados. A M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium kiadásában már 1893-ban megjelent a *Magyar farm-rendszer* című könyv. Gróf BETHLEN András miniszter ajánlotta a nagybirtokkal szemben, hogy telepítsenek farmokat, s adjanak hozzá farmházanként 300 kat. hold földet. A ház, a gazdasági épületek „típusterveit”, költségvetését is közreadták. A folytatás elmaradt...

A huszas évek agrárpolitikája már nem éppen így kezelte a témát. „A farmer – írták 1927-ben – legnevezetesebb versenytársunk, termelőképességének, még várható gyarapodásának óperenciás híre van. Jó, ha a magyar gazda nem éri be

a szó mesebeli csengésével, hanem megnézi a valóság magvát is, mely a farmer világhíre mögött meghúzódik.”

Amit a hetven évvel ezelőtti kamarai kiadvány megfogalmazott, még inkább figyelemre méltó napjainkban. Az amerikai farmer ugyanis már régóta nem „ős-termelő”, s nem is törpebirtokos. A múlt századi nagy, szabad földfoglalások idején kimondta ott az ún. elővételi törvény, hogy „minden telepesnek, aki szabad földet művel, joga van az általa megművelt földből 160 acre-t minimális áron, árverés nélkül megvásárolni.” És ezeken a farmokon akasztják majd szög-re – először a világon – a kézikaszát, helyezik múzeumba a sarlót. A mi „farmerjeink” életét, kulturális, közegészségügyi állapotát tanulmányozva a Kongóvidék elmaradottságát idézte fel a hazai agrárpolitika egykori jelese, CZETTLER Jenő. A falvak villamosítása alig kezdődött el akkor Magyarországon...

A farmer nem falusi földműves, nem szűk portára szorult állattartó, hanem szórványban élő és majorsági méretben vállalkozó nagygazda. A méret pedig nem területben, hanem árbevételben, haszonban, értékben értendő. A lakófarm „kétlakiját”, a részmunkaidőben mezőgazdasági munkát is ellátó iparost vagy tisztviselőt, a lakókocsival vándorló idénymunkást már nem számítják ebbe a körbe. A farmer gazdálkodásból élő amerikai polgár. Az Egyesült Államokban a farmok 20%-a állítja elő a mezőgazdaság termelési értékének a 80%-át. Vagy: az évi félmillió dollár árbevételt a farmoknak csak 1,3%-a haladta meg néhány éve, de övék volt a mezőgazdaság összes árbevételének egyharmada. Ebbe a képbe tartozik, hogy az 1950. évi 5,4 millió farmnak már csak a harmadával számol az ezredforduló Amerikája.

Ismerősnek látszik az éveken át Amerikában élő GOMBOS Gyula (HILLS-DALE, 1982) megállapítása: „A farmer legnagyobb nehézsége abból származik, hogy ...a fiatalok, kevés kivétellel, meg akarnak szabadulni a farmerélettől... Maga a farmer életforma mindenestül, a földtulajdonnal együtt vesztette el vonzerejét.” A farmerek, köztük az igazi, a maradó farmok gazdái – Amerikában is és az Európai Unióban is – a nagyobb árutermelésbe, exportbevételeik és nyereségük növelésébe akarnak menekülni. És a kiegészítő – esetenként nem is annyira „mellékes” –, nem mezőgazdasági jövedelmek megszerzésébe. Ez is ismerős... Az pedig különösen figyelemre méltó, hogy az amerikai mezőgazdasági kormányzat (az USDA) az amerikai agrárexport tíz év alatti megkettőződésével számolt 1996. évi programjában. Továbbá agrárpolitikájának megváltoztatását tervezte. A farmerek érdekében (is).

Mi várható tehát a „magyar glóbuszon”, a hazai agrártermelésben, s benne: *mi lesz a tanyákkal?* Huszonöt évvel ezelőtt – amikor a tanyasi iskolák és a tanyák villamosítása a Duna–Tisza közén előtérbe került – tanulmányok készültek arról Budapesten, hogy 2000-ben lesznek-e még tanyák Magyarországon? A tagadással válaszolók a villannyal való ellátásukat sem támogatták (a költségek jelentős részének vállalása ellenére!), mert – úgymond – a villany konzerválja a tanyákat, meghosszabbítja anakronisztikus fennmaradásukat. Az *Építésügyi és*

Városfejlesztési Minisztérium az építésüket, tatarozásukat csak a hetvenes évek második felében engedélyezte, erős kikötésekkel. Sokan tekintették akkor a tanyát a nagyüzem útjában állónak, a tanyasi embert a „paraszti konokság” megtestesítőjének, vagy a „kispolgáriság” hordozójának. Nem mindenki, s főleg nem az intenzív kertkultúrás, parasztpolgár vidékeken, ahol szakszövetkezetekben gazdálkodtak, s még új tanyák is épültek.

Nem volna itt az ideje világossá tenni – oly sok tétovaság, sőt represszió után – a településpolitikában, az agrárpolitikában, a társadalmi-gazdasági élet minden területén a tanyákkal kapcsolatos álláspontokat? Egykor az analfabétizmus felszámolása fordította a figyelmet a tanyákra, iskolák, tanyaközpontok építése folyt éveken át. Most új helyzetbe került a tanya mind gazdálkodási, mind életforma tekintetében. De ez nem a múlt feltámadása! Az Alföldön járva még joggal írhatta fél évszázaddal ezelőtt egy amszterdami professzor, hogy „a tanyák nem tudnak bekapcsolódni a modern áruforgalomba, és ismeretlen a modern országokban kialakult munkamegosztás is” (Den HOLLANDER, 1947). A mai – megmaradt – tanyákat elérte a motorizáció, ott a mobiltelefon és igaz, a mai közbiztonság mellett visszatért sok helyen a betyárvilág is. Meg a „városi gazda”.

A folyamatok sokirányúak a mai tanyarendszerben. Önellátási célúak is, piaciak is. Fóliáznak is, legeltetnek is. Akad bőven parlag is. Előfordul bünbarlang is a tanyák sorában. (Ilyen típust nemigen kategorizáltak az elmúlt időben a rendszerező kutatók.) Dicsérni kell akkor, vagy elmarasztalni a tanyákat? Mi legyen, *mi lehet tehát a hatalmas kiterjedésű alföldi községek határában?* Külterjes sztyeppe – „korszerűbben”: préri – sok-sok kilométeren át ember nélkül, vagy olyan kultúrtáj, ahol intenzív költségtakarékos módon hasznosítják a termőföldet? Olyan-e, ahol az otthont és a munkahelyet nem választják el egymástól hosszú kilométerek, ahol kombinálni tudják a természet közelségének és a technika használatának előnyeit, vagy mindennek az ellenkezője, vagy félmegoldása?

Van ország, ahol a negyven évnél fiatalabb gazdáknak kölcsönökkel, nagy kedvezményekkel segítik a megtelepedést, a szakmakezdést. Van, ahol tervezőasztalon rajzolják meg a települések jövőjét, a humanizált „farmrendszert”, a harmadik évezredet. És van ország, ahol a napi kényszer dönt, az ösztönösség nyer teret.

Magyarország mit akar? Illúziók nem segítenek. A spontaneitás alig old meg valamit. A kérdések súlyosak, számuk nagy. Ám a kérdések megkerülhetetlenek, a válaszok kimondása sürgető. Az agrárnépsűrűségünk máris rosszabb, mint pl. Ausztriáé. *Magyarország nem választhatja az extenzív földhasználatot*, ahhoz más nemzetgazdaság és más népsűrűség illeszkedik, mint amivel mi rendelkezünk. Kanada tágasságát, a prérit, itt ki kell váltani valamivel! Új hatékonysággal, természetföldrajzi előnyeinkkel, találékonysággal, röviden: *versenygyőztes áruval*. A tanyák jövőjét is ez alapozhatja meg. Különben, vesztes

esetén még szállások sem lesznek termőföldjeinken, nemhogy farmok és farmerek. Szükség volna pedig rájuk. Nem a félfudális, alacsony igény szintű paraszti termelőkre, hanem az új horizontot látó és eligazodni tudó agráregzisztenciákra. Akik a kornak megfelelő felkészültséggel művelik *szakmájukat* és azt – teljes joggal – a foglalkozások elejének tartják.

És nemcsak a benne élők, hanem a belőle élők is. A társadalom.

Egy egészen más történelmi helyzetben, de több vonatkozásban hasonló agrárgazdasági szituációban írta – ERDEI Ferenc kérdésfeltevésére – BIBÓ István: „A kibontakozás útjáról nehéz ma valamit is mondani: az történelmi eshetőségek sorozatán múlik. Csak annyit lehet tudni, hogy ez a kibontakozás, ha sor kerül rá, kikre fog támaszkodni: nagyobb részben olyanokra, akik *kiemelkedtek a parasztságból, de nem veszítik el a velük való szolidaritást*, bizonyos részben pedig olyanokra, akik kiváltságosoknak születtek, de tökéletesen elvesztik a maguk osztályával való szolidaritást.” Akkor, 1940-ben a „miképpen lesz” volt a kérdés. Ahogyan most, a „hogyan tovább”. Mert az nem vitás, hogy *tovább* kell jutni, különben bármiféle váltás, változás értelmét veszti. A haladás a virtus, nem pedig a tegnap ócsárlása, s nem a délibábok kergetése. Tovább, a tanyák ügyében is.

Feltárhatók, ezért is *feltárandók a tanyarendszer új lehetőségei*. Nem azért, hogy mindenáron valamiféle „farmervilág” szülessen az Alföldön, hiszen az elnevezésen alig múlik valami. Az is tudott, hogy senki sem lépheti át a saját árnyékát. Tanyáink sem, amelyek között ritka a farmtípus, mint a fehér holló. A világra figyelő, a szakma fortélyait ismerő és eredményesen gazdálkodni tudó tanyai gazdálkodó viszont szép számmal található. Egy-egy termelési ágazatra specializálva, s így az optimálisnak tartott méretet is jobban megközelítve, sokan boldogulnak már most is. Jóllehet, az igazi szaktanácsadás, agrármérnökeink tízezreinek igazoltan kiváló tudása alig érvényesülhet még napjainkban. Kivéve a szakbeosztásban lévőket és az 50–100 hektár saját (és bérelt) földön gazdálkodókat.

Az Európai Unió landwirt-ja sem „farmer”, mégis „kovboj” nélkül is, boldogul. Módszereik tanulságosak. Skandinávia szövetkező gazdái is a maguk hagyományai, adott és folyamatosan formált feltételeik szerint cselekedtek. Nem volna rossz Magyarországon sem valami hasonló adaptáció. A fogadókészség, nemcsak a BIBÓ által jelzett „kiszakadt” csoportoknál, hanem sokkal szélesebb körben, adott vagy megteremthető.

A tanyarendszer, a tanyavilág sorsa, főleg pedig tömérdék tapasztalata a magyar mezőgazdaság olyan tartaléka, amely az ország sok vidékét – és magát az országot – gazdaggá teheti. Újbóli felfedezésre vár ez a tartalék. S arra, hogy a kiaknázásához szükséges gazdasági-technikai feltételek alakításában, az oktatásban, a korszerű ismeretek terjesztésében, a jogi szabályozásban minden tényező vállalja – és ellássa – a rá eső részt. Máris késésben vagyunk.

HIÁNYZÓ NEMZETI INTÉZMÉNYÜNK – A TERMÉKPÁLYÁS SZÖVETKEZET

SZEREMLEY BÉLA

Hazánkban az elmúlt 10 év olyan tömegű kedvező, kedvezőtlen változást hozott magával, amelyhez hasonló talán csak fél évszázadonként, s leginkább háborús eseményeket követően jelentkezik egy-egy társadalom életében. A változások napjainkban is nehézkesen vagy drámai gyorsasággal zajlanak, s nemcsak a falu és a vidék – mint a változások fő vesztese –, hanem a magyar társadalom egésze számára is alig áttekinthető módon. A kis települések életét legmélyebben a gazdasági szervezetek átalakulása érinti, különösen a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok tömeges megszűnése, újjáalakulása, valamint az rt.-k, bt.-k, kft.-k kiforratlan formáinak a mezőgazdaságban való térhódítása teszi nehezzé az eligazodást a termelők számára. Ők létfontosságú döntéseikhez továbbra is igénylik azt a szervezeti formát, amely nemcsak jobb, hanem biztonságosabb jövőt is ígér gazdálkodásukhoz.

Ilyen szervezeti forma a *termékpályás szövetkezés*, amely Európa boldogabb felén napjainkban is a mezőgazdaság legszilárdabb pillére, az önálló termelők „félteve” őrzött érdekérvényesítő intézménye. Ez nem termelőszövetkezet, nem munkaszövetkezet, nem vállalat, nem tőketársulás, nem is érdekvédelmi testület, hanem a független gazdálkodók valóban demokratikus együttműködése, piaci helyzetük erősítése céljából.

Verseny és együttműködés

Közismert, hogy a piaci kapcsolatokra a verseny és együttműködés egyaránt jellemző. Az azonos termékpályaszakaszon tehát a termelésben vagy a feldolgozásban vagy a forgalmazásban dolgozók együttműködési kényszere csak a kapcsolatok tárgyi-fizikai tartalmát jelentik. Az egyes termékpályaszakaszok közötti eredményosztozkodás – az érték többlet-elsajátítás – „belharcai” nem mindig a végtermékfogyasztó értékítéletéhez kötődnek, pedig ez határozza meg az *egész* termékpálya együttes, tehát elosztható eredményét.

A végtermék megismételhető jó minőségéhez és a folyamatos termékfejlesztés eléréséhez nélkülözhetetlen a *pályaszakaszok közötti méltányos érdekegyeztetés* is. A minőségben és mennyiségben ingadozó nyersanyagú termelői háttér nem tudja megadni azokat a minőségi garanciákat, amelyek nélkül a feldolgozóipar és a kereskedelem, valamint az egész, ún. „agribiznisz” más partnerei piacon maradhatnak az egyre erősödő nemzetközi versenyben.

A térségi és egyébként is atomizált mezőgazdasági termelők szervezése, csoportosítása és rangsorolása értékesítő-alkuszövetkezetekbe, sokféle előnyt is jelent az élelmiszeripar és a kereskedelem számára. Nem tekinthető véletlennek, hogy a nemzetközi kereskedelmi tárgyalásokon nem az ár az egyetlen meghatározó kérdés.

Sorrendben:

- első a termék minősége, az áru egyöntetűsége és az egyöntetű áru tömege,
- második a szállítási biztonság,
- harmadik a csomagolás, az áru előkészítettsége,
- és csak ezután következik az ármegállapodás.

A termelők és feldolgozók nemzeti összekapcsolódása a térségi termékpályás szövetkezetekben a nemzetközi piacokra való kijutás esélyét kínálja. Egy adott térség vagy ország mezőgazdasági termelőinek sorsa hosszú távon összekapcsolódik a termelési körzetbe települt élelmiszeriparral, ezért az érdekkülönbözőségek ellenére kapcsolataikban *meghatározó* a kiegyensúlyozott partneri viszony.

Nem ritka a mai magyar gazdasági gyakorlatban, hogy a régi termelőszövetkezetek vagy állami gazdaságok utódszervezetei üzemszervezési hatékonyságra hivatkozva profitorientált integrátorokként lépnek fel, és tényleges segítség helyett elzárják a kis- és középtermeleket a piacoktól.

Olyan nemzeti intézmény nélkül, mint a termékpályás szövetkezés, nem oldhatóak fel – ideiglenesen sem – a magyar árukibocsátást korlátozó akadályok, nem tehető mozgalommá a szövetkezés, nem hangolható össze a termékpályaszakaszok közötti jövedelemelosztás.

A rendszerváltás óta eltelt évek bizonyítják, hogy szükség van erős szövetkezeti együttműködésre. Hét év alatt több mint hetedére csökkent a mezőgazdasági szövetkezetekben dolgozók létszáma. Ez a tendencia ma is folytatódik azokban az üzemekben, amelyek a hagyományos munkaszövetkezeti rendszert akarják életben tartani a termékpályás szövetkezetek helyett. Az ilyen „zsákutcás” fejlődés mellett természetesen pozitív irányú elmozdulás is tapasztalható, például azokban a térségi – formálisan másodlagos szövetkezésnek nevezett – együttműködésekben, amelyek valójában primer termékpályás szövetkezetek.

A termékpályás szövetkezés

Hazai gyökerek, európai példák

A termékpályás szövetkezésnek értékes hagyományait ismerjük rég- és közelmúltunkból és gazdag európai tapasztalatokat is adaptálhatunk. Termékpályás szövetkezés volt például 1930-ban a Tolna megyei Gazdák Tejszövetkezete, amely Tolnára és Baranyára kiterjedően összegyűjtötte, feldolgozta és értékesítette a szövetkezet tagjainak termelését. A térségre jellemzően ilyen volt a két világháború között a szekszárdi szőlősgazdák pinceszövetkezete, a tolnai vagy baranyai gazdák számos raktárszövetkezete és az egész országra kiterjedő HANGYA beszerző és értékesítő szövetkezetek hálózata.

Hasonló jó példákkal találkozhatunk a rendszerváltás után élelmiszerfeldolgozó üzemekkel rendelkező és a valódi szövetkezeti elveket megtartó, korábban mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél. Különösen ott, ahol a régi szövetkezeti vezetők nem akartak gyorsan meggazdagodni a falu kárára, közösséget vállaltak a falu lakóival és nemcsak felismerték, de el is tudták fogadtatni tagságukkal a szövetkezés előnyeit. Ezek a megújult szövetkezetek nemcsak hogy talpon maradtak, hanem túljutva a kezdeti nehézségeken jelentős versenyelőnyre tettek szert a hazai és nemzetközi piacokon. Megfigyelhető, hogy ezek a szövetkezetek kivétel nélkül megtartották a szövetkezeti formát, nem estek szét kft.-kre és ezeket nem is alakították át rt.-kre a különböző belső érdekcsoportok.

Az európai minták közül a skandináv országok és Ausztria szövetkezeti hálózata adja számunkra a legfigyelemreméltóbb ismereteket. A szomszédos Ausztria termékpályás szövetkezeti rendszerét – amellyel 1994. december 31-én, vagyis az EU-csatlakozást közvetlenül megelőzően rendelkezett – az osztrák Raiffeisen szövetség hálózati felépítése mutatja, amely egyben az úgynevezett non-profit elszámolás tartalmát is jelzi (1. ábra).

A szervezet – mint látható – alulról építkezik és azt a célt szolgálja, hogy a különféle mezőgazdasági árutermelő tevékenységet folytató gazda minél kedvezőbb pozíciót érhesen el a beszerzések, a szolgáltatások, de különösen az értékesítés területén.

Az egész szervezetre jellemző a non-profit jövedelemelszámolási rendszer. Vagyis külső piaci kapcsolataikban profitorientáltak, ezért minél nagyobb árbevétel-eredményre törekszenek a gazdák tulajdonában lévő szövetkezeti szervezetek. Ugyanakkor csupán annyi eredményt hagynak vissza a szövetkezeti vállalkozásoknál, amennyi a szolgáltatás fenntartásához, a gazdák tevékenységének előmozdításához, értékesítési biztonságához szükséges.

Az eredményt a gazdák egymás között osztják szét, ők az adóalanyok a jövedelemadózás szempontjából, vagyis a „profitcentrum”, az egyes gazda, aki önállóságát megtartja, személyében, családi gazdálkodásában, akinek érdekében áll emiatt a tevékenységét segítő szervezetek menedzsmentjének – mint alkalmazottaknak – jó megfizetése. Ezen jellegzetességeknek köszönhetően ezek a szövetkezetek az árubeszállító vagy árubeszerző gazdák és nem a vezetők szövetkezetei.

Hiányzó nemzeti intézményünk

Magyarországon sokféle agrárintézmény épült ki a rendszerváltás után. Létrejötték az Agrárkamara, az agrárrendtartás, a terméktanácsok, a hegyközségek, az érdekvédelmi szövetségek stb. helyi, regionális és országos szerveződései. Csupán egyetlen életbevágó feladatkörben – a termelők piaci tevékenységében – hiányzik a hatékony szervezethez. Az Európai Unió országainak piacgazdaságában a termelők meghatározó érdekérvényesítő gazdasági intézménye a termékpályás szövetkezetek hálózati rendszere, amely minden lényeges mezőgazdasági termék piacgazdasági szerepét magában foglalja a termőföldtől a fogyasztói kereskedelemig haladó termékpályán.

1. ábra

Osztrák Raiffeisen Szövetség

Központi Szövetkezeti Banki Testület	Központi Osztrák Raiffeisen Árutőzsde	Osztrák Tej és Sajt Szövetség	Osztrák Állattartó Szövetk. Szövetség	Központi Szövetkezeti Ellátó Vállalatok	Fakitermelő Szövetkezetek Inf. Központ	Osztrák Méhész Szövetkezetek Szövetsége		
4 tartományi központi bank	4 áru-szövetség	5 tejipari szövetség	8 központi szövetség	15 központi ellátó vállalat	Bortermelők szövetsége	8 könyv-vizsgáló cég		
868 Raiffeisen Bank	164 Raiffeisen Raktárház	79 tejtermelő szövetkezet, 526 tejipari szövetkezet	186 élőállattenyésztő, -értékesítő és -feldolgozó szövetkezet	128 különféle szövetkezet	45 bortermelő szövetkezet	25 fafeldolgozó	16 gyümölcs- és zöldség-feldolgozó szövetkezet	4 méhész szövetkezet

Az Európai Unió országaiban még a minőségi árutermelést is erősen korlátozzák, kvóták és más eszközök segítségével. A határok nélküli EU-ban ez a korlát nem az országhatárhoz, hanem – nemzetileg is behatárolható – kisebb-nagyobb homogén térségekhez kötődik. Így válik érthetővé, hogy miért is a legfontosabb nemzeti intézmény a termékpályás szövetkezeti hálózat intézménye. Ez a szervezet ugyanakkor eurokonform, mert teljes egészében a piacra termelő gazda áll a figyelem középpontjában. Ez a fajta szövetkezés adja a mezőgazdasági árutermelők szövetkezéseinek döntő hányadát, közel 100%-át.

A termékpályás szövetkezetek közvetlen érdekeltségi rendszerük, piacgazdasági kapcsolataik miatt feltétlenül korszerűbbek, mint a főként munka- és üzemszervezeti kapcsolatokra koncentráló munkaszövetkezetek, ismertebb nevükön termelőszövetkezetek. A termékpályás szövetkezetekben az érdekeltséghez kötődően sokkal inkább a tagoké a szövetkezet, és erős az érdekérvényesítő készség.

Valószínűleg nem véletlen, hogy az eddigi rendszerváltó kormányzatok nem tartották fontosnak, hogy megismertessék a termelőkkel a termékpályás szövetkezetek európai gyakorlatát, hiszen a termelők piaci kapcsolatrendszerének feltárulása, a stratégiai érdeksérelem tudatosodása lehetetlenné tette volna a termékpályaszakaszok külön-külön privatizálását, a termékpálya egészének külön érdekekre való tagolását.

Szövetkezés és földbirtoklás

Vitathatatlan, hogy a mai agrárpolitika legizgalmasabb, legkényesebb kérdései közé tartozik a társasági és szövetkezeti földtulajdonlás ügye.

A társasági földtulajdonlás a vidéki lakosság többsége szempontjából egyértelműen a bérmunkás, az agrárproletár besorolást is jelenti. A társasági földtulajdonlás, illetve a nagybirtok általában extenzív növénytermesztést és az arra ráépülő intenzív, gépesített állattartást jelenti Magyarországon – kevés élömunikaigénnyel, koncentrált tőkeerővel és erős élelmiszeripari függőséggel. Ennek gazdasági versenylőnyeit – ha a szükséges tőkeerő rendelkezésre áll – senki sem vitatja. Ilyen volt – és ma is az – állami ménésbirtokként például Bábolna fejlett technológiájú gazdasága. Sokféle húzóerőt jelent környezete, partnerei számára. Ezen gazdaságok szerepe az integrációban akkor is igen jelentős, ha csupán néhány százalékot tesz ki területük az országos egészből.

Egész más azonban a kérdés a szövetkezeti földtulajdonlással. Ott arról kell dönteni, hogy a földtulajdonnal rendelkező tagok szövetkeznek-e egyéni boldogulásuk elősegítésére, vagy egy szövetkezeti jegyekkel is rendelkező gazdasági társaságnak van szüksége alkalmazottakra, bérmunkás tagokra, a kialakuló nagybirtokon?

Ha a szövetkezetek földtulajdonlásának kérdését termelési kooperáció, piacra jutás vagy tőkehasznosítás szempontjából vizsgáljuk, akkor viszont *teljességgel felesleges és értelmetlen dolog szövetkezetnek földtulajdonlásra jogot adni.*

Ennek okai között kell elsőként említeni, hogy ez árt mindenféle valódi szövetkezési ügynek:

- gyorsítja a munka(termelő)szövetkezetek szétesését és átalakulását társaságokká,
- lassítja átalakulásukat a modern piaci és tagi érdekeket megjelenítő termékpiac szövetkezetté,
- együttműködések helyett a vagyonmegszerzést állítja a figyelem középpontjába.

Gyakran találkozunk azzal a termelői problémával, hogy a tőkehiány nehezíti, sőt lehetetlenné teszi a gazdálkodást! Ezt mondják a mai mezőgazdasági munkaszövetkezeti vezetők is. Ha ez így van, akkor miért és miből akarnak földet venni? Tőkét kivonni a gazdálkodásból? Miért nem a bérlemény a megfelelőbb, olcsóbb megoldás?

A válasz erre a megközelítésre az szokott lenni, hogy a földbérlet drága, bizonytalan és sok a kívülálló földtulajdonos!

- Talán lehetne ezekre a kérdésekre az eddigi magyar feleletek helyett másfajta Európai Unióban megszokottabb válaszokat adni, pl.:
  - ha a földbérlet drága, akkor a föld valószínűleg túlságosan alulértékelt,
  - ha a földbérlet bizonytalanságokat hordoz, akkor törvényi garanciákkal kell védeni a bérlő és a tulajdonos jogait;
- ha sok a kívülálló – be kell hozni őket a szövetkezetbe, ahol a termékpiac szövetkezés az ő érdekeiket, esélyeiket javítja, miközben a nyitott szövetkezés újabb kooperációs kapcsolatokat hoz létre.

Vidékfejlesztés és szövetkezés

Az agrárgazdaság közgazdasági szabályozása során szociológiai megfontolásból is gyakran különválasztják a különböző méretű fő-, illetve részfoglalkozásban vezetett gazdaságokat. Ezek esélyegyenlőségét el kell ismerni, hiszen a vidéki lakosság jövedelemkiegészítő támogatásával előállított árukat is a piacra kell szállítani. Nincs két piac, melyek közül az egyik a versenyszféra, a másik az esélykiegyenlítést szolgáló szociális piac kategória. Ezért is meg kell oldani, hogy a szektorsemlegesség elvének tiszteletben tartása mellett, a valódi esélyegyenlőség is teret kapjon, tehát nem lehet közösségi agrármarketingről beszélni közösségi humánstratégia fejlesztése nélkül. Ez ma a vidék és térségfejlesztés meghatározó kérdése!

Közismert, hogy nem ritkán találkozhatunk 40–60%-ot meghaladó falusi munkanélküliséggel, főként olyan térségekben, ahol semmilyen ipari vagy szolgáltató munkahelyet nem kínálnak, a munkaerő pedig többségében képzetlen és elöregedett. Gazdálkodási szakismereteik is hiányosak, piaci kapcsolataik nincsenek. Mindezekből adódóan biztató jövőképpel sem rendelkezhetnek.

Gyakran előfordul, amikor a helyi önkormányzatok felkérésére szövetkezet-szervezésbe kezdünk, hogy az egyes gazdák termékének értékesítéséhez, vagy a beszerzendő áru olcsó megvételéhez nehezen találunk még nagyobb településeken is 10–20 embert, aki önálló vállalkozóként együttműködésre képes, netán vezetői adottságokkal rendelkezik. Ez az első pillanatban igazolni látszik azokat, akik a külső integrátorhoz kötve látják megoldhatónak ezt a problémát. A gondot csupán az jelenti, hogy ha ezt a megoldást választjuk a rövid távú előnyök érdekében, akkor nagy valószínűséggel nem fog kialakulni a településen az a viszonylag nagy számú magángazdaság, amely a parasztpolgárosodás alapja, és amelyre a jövőben bármilyen más szolgáltatást, így pl. a falusi turizmus, környezetvédelem stb., vagy humán infrastruktúrát igénylő fejlesztést telepíteni lehet.

Az EU országaihoz hasonlóan nálunk is ki kell építeni azt a szövetkezetfejlesztést segítő országos hatókörű szolgálatot, amely ugyan sok befektetést és türelmet igényel, de hosszú távon jobban szolgálja a struktúraváltást, a munkahelyteremtést és végső soron nemzetközi versenyképességünket teremti meg.

AZ ÁTALAKULT MEZŐGAZDASÁGI SZÖVETKEZETEK HELYZETE ÉS JÖVŐBENI SZEREPÜK

TÓTH ERZSÉBET

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megújítása az 1980-as évtized végére egyre inkább felerősödő gazdasági, pénzügyi nehézségek miatt – az 1990-es évek elején hatályba lépett és nem kifejezetten gazdasági indíttatású törvények nélkül is – elkerülhetetlen lett volna. Az átalakulás szükségessége tehát egyáltalán nem vitatható, de a lebonyolítás mikéntje, a szövetkezetek magukra hagyatottsága, sőt kiszolgáltatott helyzetbe hozása rendkívül káros, hosszú távon ható következményekkel járt, amelyek a közös gazdaságok létét veszélyeztető gondokat tovább mélyítették. Az agrárágazatban korántsem elhanyagolható hányadot képező, a falusi népesség eltartóképességében még mindig jelentős szerepet játszó szövetkezeti szektor gazdálkodási konszolidációjának jelei az átalakulást követő néhány év elteltével is csak nagyon csekély mértékben érzékelhetők. Ma még sokkal inkább jellemző a tulajdonváltással felszínre került feszültségek erősödése, mint tisztulása és ebből eredően a szövetkezetek többségében – a nem csupán gazdasági eredetű – létbizonytalanságnak, valamint a pénzügyi labilitás fokozódásának lehetünk tanúi. Alapvető érdek tehát ezen feszültségek valóságot tükröző feltárása, valamint – a gazdálkodó szervezetek véleményét is figyelembe vevő – mielőbbi mérséklése és feloldása, hiszen az agrárágazat ezen szektorának teljesítménye, a falusi népesség megélhetésében betöltött szerepe sem rövid, sem hosszú távon nem nélkülözhető. A mielőbbi cselekvés szükségességét még hangsúlyosabbá teszi az EU-hoz való csatlakozás körülmekintő, hazai adottságokat és érdekeket messzemenően figyelembevevő előkészítése, tekintettel arra, hogy tagországok közös agrárpolitikájának – jóllehet a mienktől gyökeresen eltérő történelmi háttérrel – szerves része a szövetkezés.

Ezen feladatok megoldásához kívántunk hozzájárulni a szövetkezetekben végzett reprezentatív vizsgálatainkkal (TÓTH E. – VARGA Gy.: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek helyzete és sorsa az átalakítás időszakában, 1995). A mezőgazdasági szövetkezetek élete az átalakulás után (1997), amelyek első szakasza az átalakulás folyamatát, a közvetlenül utána kialakult helyzetet elemezte, majd pedig a gazdálkodás szinte valamennyi területét érintve az átalakulás óta eltelt időszak változásait tárta fel, a mindkét felmérésben azonos – közel 100 szövetkezetet, illetve ezek jogutódját jelentő – vállalati körben.

A termelési szerkezet és a szervezeti rendszer változása

A szövetkezetek többsége 1992-ben, az átalakulást követően *termelő típusú maradt*, de elnevezésükben helyet kapott a szolgáltatás, a kereskedelem is. Az átalakulás ezen sajátossága természetesnek tekinthető, hiszen az átalakulással szinte egyidejűleg zárult le egy – már korábban megkezdett – folyamat, amelynek során a szövetkezetekből kikerültek azok a tevékenységek (az ún. melléküzemágak), amelyek leginkább gyengítették a tisztán termelő profilt. Az átalakulás óta eltelt években a termelő tevékenység mellett *egyre több gazdaságban tényleges tartalommal töltötték ki a szolgáltató és a kereskedelmi tevékenységet is*. Lényegében tehát *lassú profilmódosítás indult el* a gazdálkodó szervezetekben, *de ez a változás a vegyes profilú alaptevékenység meghatározó jellegét csak kismértékben csökkentette*. A vizsgált időszak alatt *fő tevékenységét a gazdaságok több mint egynegyede változtatta meg*. A profilmódosítás a Dunántúlon volt a legerőteljesebb, Észak-Magyarország gazdaságait viszont a mozdulatlanság jellemezte.

A gazdaságok nagyobb hányada a szervezeti változásoktól nem remélt pozitív hatást, hiszen *60%-uk nem változtatott szervezeti rendjén*. Fennmaradó hányadukban viszont *erőteljes, főleg gazdasági társaságokra alapozott változások következtek be*, amelyeket a vizsgált szövetkezetek 12%-a holdingszerűen működtet. A vállalkozási formák között *a kft.-k dominálnak, de jelentős az egyéni vállalkozói szerződéssel működtetett szervezeti egységek száma is*. A tevékenységi körök *rendkívül változatosak*, a skála a saját alapanyag feldolgozásától az ipari, a szolgáltató és a kereskedelmi tevékenységekig terjed. Igen sok helyen a mezőgazdasági alaptevékenység egy része is gazdasági társaságokban valósul meg. Megállapítható, hogy a belső szervezeti rendszer tekintetében *egyszerre van jelen a mozdulatlanság és a dinamikus változás*, a korszerűsítés. Ez arra utal, hogy a gazdaságok egy, *kétségtelenül kisebb része a belső szervezet modernizálását a gazdasági nehézségek mérséklésében szerepet játszó eszköznek tekinti*.

A tulajdon és a tulajdonosi szerkezet átrendeződése

A szövetkezeti átalakulás egyik *legneuralgikusabb* pontja a tulajdonosi tudat megerősítését, erősítését célzó, de ezzel éppen ellentétes hatást elérő *vagyonnevesítés volt*. A vagyonnevesítés „*hozadéka*” három nagy *ellenérdekeltségű tulajdonosi csoport* (aktív tagok, nyugdíjas tagok és kívülállók), továbbá számos *alcsoporthétrejött*, amelyek között az évek előrehaladtával *rendkívül egészségtelen – de ugyanakkor teljesen természetes – átrendeződés indult el*. A *kívülállók 1995-ben az összes tulajdonos 51,3%-át* (1992-ben 44,4%-át) alkották. Az aktív tagok az összes tulajdonosoknak *mindössze 17,8%-át teszik ki*, míg a *nyugdíjas tagok aránya 30,9%*. (1992-ben az aktív tagok aránya 24,0%, a nyugdíjasoké pedig 31,6% volt.) A döntéshozatal torzulását, *a nyugdíjasok szá-*

vazati fölényét jelzi, hogy az 1992-ben megfigyelt 59:41-es szavazói arány 1995-re 64:36-ra módosult.

Az átalakulást követően a vizsgált gazdaságok 96,4%-ában *élénk üzletrész forgalom indult el*, amelyre jóval a névérték alatti (15–30%-os) árfolyamon történő értékesítés volt jellemző. Hamarosan bebizonyosodott ugyanis, hogy a tulajdonláshoz kötődő *osztalékfizetési várakozás* – a gazdálkodás jövedelmi korlátai, a vagyon leértékelődése, valamint a megtermelt jövedelemből fejlesztésre fordítható források „kímélése” miatt – *szinte egyáltalán nem realizálódott*. Az emiatti elégedetlenség mindhárom tulajdonosi csoportban erősödött, de főként a nem aktív korú tagoknál és a külső üzletrész-tulajdonosoknál. Az évek során az is beigazolódott, hogy az *üzletrész* csak kevés jövedelmet termelő vagyon (mindössze 13 gazdaságban fizettek, átlagosan 2,6%-nyi osztalékot), amely egyre inkább nyilvántartási értékke „lényegül át”.

Az a tény, hogy szervezetzeti vagyonnak külső tulajdonosai vannak (lettek), idegen a klasszikus szervezetzeti elvektől. Nagyobb baj ennél, hogy ez a napról napra változó állapot a szervezetzet vállalkozási oldalát hozza képtelen helyzetbe, amely az *agrártárcától* – a jelenlegi elhúzódo, a szervezetzetekből folyamatos és ismétlődő tőkekivonást jelentő, ráadásul nem is mindenki számára hozzáférhető támogatási gyakorlat helyett – *gyors és generális megoldást sürget*. A cél a *kívülrálló tulajdonosi csoport megszüntetése, az üzletrészek állami forrásokból történő visszavásárlása. A nyugdíjas szervezetzeti tagok eddig örökölhető üzletrésze* ezentúl – az adott szervezetzetnél dolgozó örökös híján – *a közös vagyon „feltöltése” érdekében csak a szervezetzetre legyen átruházható* az örökös piaci áron való kifizetése mellett. A szervezetzetek számára az oszthatatlan szervezetzeti vagyon ily módon történő ismételt létrehozása kétségkívül előnyökkel jár, viszont óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy akkor miért is volt szükség az előző évek rengeteg ellentmondást, költséget és kárt okozó, a teljes vagyont érintő nevesítés folyamatára?

A földtulajdon és a földhasználat elmozdulásai

A földtulajdon és a földhasználat terén a tisztánlátás az átalakulás óta szinte semmit sem javult. Felmérésünk szerint a közös használatra bérbe adott terület aránya összesen 64–65% körüli. A fennmaradó egyharmadnyi rész pedig 1995-ben a magángazdálkodás alapjául szolgált. A közös és az egyéni művelés valós arányának regisztrálása a földtulajdont és használatot érintő folyamatok lezáratlansága és a statisztikai rendszer összeomlása miatt sok dilemma forrása. Az 1994. évi KSH-összeírás a magánművelésű területek arányát 23%-ban, majd kiegészítő becslés után 37,7%-ban jelölte meg. Véleményünk szerint a vizsgált szervezetzetekhez kapcsolódó földalap használatának 2/3–1/3-os megoszlása arra enged következtetni, hogy országosan a magánművelésű terület aránya valószínűleg csak néhány százalékkal haladhatja meg a földterület egyötödét, tehát

a területek közel 75%-a nagyüzemileg művelt, közös használatú terület. Nyomatékkal hívjuk fel a figyelmet a pontos regisztrálás szükségességére, hiszen ezen a téren az ismerethiány félrevezető és nehezíti a gazdaságirányításért felelősök mindennapi munkáját.

A földbérletek bizonytalansága mellett a földbérletért folyó verseny is erősödött, amely a díjtételek növekedésében nyilvánult meg. A gazdaságok 75%-ában a földbérlet körül kialakult jelenlegi helyzetet a gazdálkodás jelentős kockázati tényezőjének tekintik. A gazdaságok 86%-a – ha erre anyagi ereje és törvény adta lehetősége lenne – földet vásárolna. A bérletek törvényi szabályozásának elodázása a rövid távú és az esetleges döntéseknek kedvez, s szinte gerszti a feketegazdaság térhódítását.

A kárpótlás a vizsgált gazdaságok 31%-ában 1995. év végén még lezáratlan volt és jelentős részük késedelmesen jutott kárpótlási jegyhez. Ha az eladást választották, akkor az értékesítés járt jelentős értékvesztéssel, ha a privatizációba való bekapcsolódásra vártak, akkor pedig csak nagyon korlátozott mértékben, vagy egyáltalán nem jutottak hasznot is hajtó vagyontárgyhoz. A szövetkezetek számára tehát kárpótlási jegyek hányatott utóélete lényegében a tőke kivonás egyik újabb, közvetett formája lett. A vagyonnevesítés és a kárpótlás végrehajtása során egyébként a gazdaságok egyharmadában került sor jogvitákra, amelyeknek 75%-a zárult le 1995 végéig. Ezeknek 13%-a végződött a jogutódszervezetek elmarasztalásával, 87%-ban viszont a panaszosok fordultak bírósághoz megalapozatlan követelésekkel.

A termelési kapacitások változása és hasznosításuk főbb jellemzői

A vizsgált gazdaságok *termelőkapacitását* továbbra is a *csökkenés*, a *minőségi paraméterek romlása* jellemzi. Ennek ellenére a *kihasználás mértéke* – az alkalmazkodás kényszerítő ereje, a hasznosítás új lehetőségeinek keresése miatt – a *korábbi 68%-ról 75%-ra nőtt*. A szinte teljes egészében a kieső kapacitások pótlását célzó *új beruházások aránya* az 1993. évi összes kapacitáshoz mérten mindössze *6–12% volt*, tehát még a technikai avulás érdemleges mérsékléséről sem beszélhetünk.

Az állatállomány csökkenésének mértéke 1989–1995 között 50% ! Némi reményre ad azonban okot, hogy a szarvasmarha- és a sertéságazat anyáállatlét-számának visszaesése megállt, sőt némi gyarapodás is bekövetkezett. Ez a változás vélhetően a biológiai alapok visszaállítását, a tenyésztői munka színvonalának emelését ösztönző támogatásokkal függ össze, de ebből a rövid távon érzékelhető elmozdulásból aligha következtethetünk hosszabb időszakra. Az állattartás fejlesztését az anyagi források szűkösségén túl a romló jövedelmezőség, a rapszodikus értékesítési lehetőségek és a telepek közelében bérelhető földterületek szűkössége, vagy teljes hiánya is korlátozza.

A munkaerő és a foglalkoztatás helyzetének változása

Az agrárágazat továbbra is megtartotta első helyét a létszámkibocsátásban. A munkaerő létszáma 1989–1995 között közel 640 ezer fővel csökkent, tehát a hat évvel korábbi létszámnak 1995-ben már csak 35,3%-a dolgozott az ágazatban. A létszámcsökkenés változatlanul a szervezetkezeti szektorra koncentrálódott, hiszen 1989. évi létszámuknak már csak 20%-át tudták 1995-ben foglalkoztatni. Ennek ellenére a mezőgazdasági gazdálkodó szervezetek összlétszámának nagyobb hányadát – közel 60%-át – még mindig a szervezetek foglalkoztatják.

A felmérésben szereplő gazdaságokban 1995 végéig további 37,1%-os létszámcsökkenés következett be, sőt a gazdaságok közel egyharmada további létszámleépítést tervez! Az aktív tagok száma az átalakulást követően közel 27%-kal csökkent. Az átalakuláskor mintegy 80%-uk munkaviszonyban állt a szervezetkezettel, három évvel később már alig több, mint 50%-uk talált munkát a szervezetekben és csak tagsági viszonyukat tartják fenn. A drasztikusan csökkent munkaerő foglalkoztatása azonban még ma is gondot okoz a szervezeteknek. Ezért mindenképpen keresni kell a teljes munkaidős foglalkoztatás arányát mérséklő lehetőségeket a részmunkaidős foglalkoztatás, a szerződéses munkavégzés, a bedolgozás, a vállalkozói jogviszony létesítése javára. Ezek térnyeréséhez azonban különféle más nemzetgazdasági ágakhoz kötődő megélhetési lehetőségek társítása és állami támogatás is szükséges.

A korábbi gyakorlattal ellentétben a szervezetek szociális ellátásban való részvétele is jelentősen leépült, ami természetes lenne, ha az állam képes lett volna átvenni, vagy akár csak részben is pótolni az így keletkezett űrt. A szociális juttatásokat vállaló gazdaságok száma és aránya – a juttatási formától függően – felére, egyharmadára, egyötödére esett vissza. A tagi-alkalmazotti szolgáltatásokat, illetve a települések gyermekintézményeinek, sportlétesítményeinek támogatását azonban még mindig fontosnak tartják – teljes joggal – a szervezetek, tehát településeik életében betöltött szerepüket – ha sokkal szerényebben is, de – erejükhez mérten igyekeznek megőrizni.

A termelési szerkezet átalakításának szándékai

A gazdálkodó szervezetek termelési struktúrája tovább egyszerűsödött és még inkább az extenzív termelési módok irányába változott, de emellett a termelés némi diverzifikálása, a szolgáltatás és a kereskedelem fejlesztése is megfigyelhető volt. A jövőt illetően igen figyelmeztető, hogy a szervezetek 70–75%-a továbbra sem tervez struktúraátalakítást. Fennmaradó hányaduk elképzeléseiben a legnagyobb súllyal a magángazdaságok integrációjának bővítése, a gépi szolgáltatás fejlesztése szerepel. Az alaptevékenység szerkezetének módosítását tervező szervezetek a növénytermelésben a jól gépesíthető, tömegterméket adó kultúrák termelését részesítik előnyben. Az állattenyésztés bővítése pedig a tömegtakarmányt fogyasztó, extenzívebb állatfajok létszámának növelésére irá-

nyul. A képlet világos: növekedési folyamat hiányában szó sincs progresszív szerkezetátalakulásról, ésszerű alkalmazkodásról.

A szerkezetátalakító döntések motívumai közül mára már *szinte teljesen hiányoznak a foglalkoztatási szempontok*, s a gazdaságok szinte meg sem említik a nagyobb élömunkaigényű kultúrák, vagy a saját alapanyagra épülő feldolgozás fejlesztését. Ennek vélhetően a bizonytalan helyzet és a tőkehiány az oka.

A termelési integráció helyzete

Az átalakulást követő időszak egyik legjellemzőbb válságjelensége – a korábbi szövetkezeti gazdálkodás szerves részét képező – *kistermelői integráció szét- esése*. A vizsgált gazdaságok saját értékelése szerint a magántermelői integráció *közel 70%-ukban szűkült*, vagy a korábbi (lényegében visszaesést jelentő) *szinten maradt*. Az integráció visszaszorulásának ismert okai (pl. az előfinanszírozási nehézségek) mellett *új elemként jelentkezett a magántermelők részéről felerősülő igények csökkenése is*. Ez azonban *korántsem valós hiányból*, magántermelői érdektelenségből, vagy netán e vállalkozói csoport gazdasági megerősödéséből, „saját lábra állásából” fakad. Sokkal inkább abból ered, hogy *a magán-gazdaságok többsége nem tud áldozni ezekre a szolgáltatásokra*, vagy kedvezőbb – félig vagy teljesen illegális – ajánlatokat fogad el. Ismerethiány miatt, vagy *kényszerűen vállalja a szakszerűtlenséget*, az alacsonyabb minőségű biológiai alapok felhasználását, lényegében a termelési színvonal visszaesését. Ennek kedvezőtlen, a technika, a technológia, a biológiai potenciál elsivárosodását erősítő hatásával sajnos a továbbiakban is számolni kell.

A vizsgált gazdaságok – lehetőségeikhez mérten – *szinte teljes számban bővíteni kívánják a magántermelőkkel való együttműködést*, amelynek újbóli kiteljesedése elképzelhetetlen egy erős, megfelelő tőkeerejű szövetkezeti háttér nélkül.

A vagyoni és a pénzügyi helyzet változása

A vizsgált gazdaságok adózás előtti *eredménye* és nyeresége az átalakulás óta *jelentős javulást mutatott*, de ez korántsem ad okot optimizmusra. Az eredmény javulása ugyanis *számtalan fiktív, lényegében immobil elem* (kárpótlási jegyekből elért bevétel, hitelelengedés, inflációs hatás) *következménye*, amely teljesen független a termeléstől, a hatékonyság valós növekedésétől. A gazdálkodásra ténylegesen a *termelési eszközök leértékelődése*, felélése, egyszóval a válság jellemző. Ezt igazolja, hogy a *megnövekedett eredmény semmilyen jelentősebb beruházás finanszírozására nem volt elegendő*. Az is figyelmeztető tény, hogy a kötelezettségeknek az eszközállományhoz és saját tőkéhez viszonyított aránya növekedett. A gazdaságok *eladósodottsága sajnos általános jelenség*.

A hagyományosan alkalmazott jövedelmezőségi mutatók a „felfelé” torzító hatásokkal együtt 1995-ben 3–4%-os *jövedelmezőséget mutatnak, tehát rendki-*

vül *alacsonyak*. Az eredmény és az elért teljesítmény ennek ellenére sem lebecsülendő, hiszen *a vizsgált szervezetek* 1992 óta az igen ellentmondásos közgazdasági és politikai környezet ellenére is *talpon maradtak, működőképesek, vagy a működőképesség igen keskeny mezsgyéjén képesek egyensúlyozni*. Ez azonban további fennmaradásukhoz, eredményes működésükhöz igen szerény „muníció”. *Nagyon fontos a szervezetek további sorsának tisztázása, a jelenlegi diszkriminációk feloldása, amely csak egy határozott vonalvezetésű agrárpolitika kidolgozásával és következetes érvényesítésével lehetséges.*

A szervezetek jövőbeni szerepe

A vizsgálat kétségtelenül *nem túl lelkesítő eredményei ellenére sem kérdőjelezhető meg a szervezetek távlatilag is fontosnak tartott jelenléte az agrárágazat gazdasági szereplői között*. Az elmúlt évek – oly sokszor a Nyugat-Európára való hivatkozásaival átszőtt – szervezetellenes politikáját fel kell váltania az Európai Unió kifejezetten szervezetbarát gyakorlatával. S ez akkor is igaz, ha a mi szervezetjeink „származása” nem felelt meg a demokratikus gazdasági követelményeknek. Ezért a szervezetek biztonságos (biztonságosabb) gazdasági és politikai környezetben, a szerves fejlődés követelményeit is kielégítő megújítása *elkerülhetetlen követelmény*. *Egyrészt úgy, hogy a szervezeti múlt időtálló, perspektivikus elemei adjanak a jövőhöz mozgósítható tartalékokat, másrészt pedig épüljenek be a gazdálkodásukba az új – elsősorban saját döntéseiktől függő – jellemzők és megoldások, amelyek segítik a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodást, az EU-hoz való csatlakozás folyamatát, illetve az erre való felkészülést.*

A megújulás céljai között feltétlenül szerepelnie kell *a vidéki népesség megtartására való képességnek, a megélhetésben, a foglalkoztatásban való szerepvállalásnak*. Még akkor is, ha ennek korábbi mértéke már aligha állítható vissza. A célkitűzések megvalósítása *az érintett minisztériumok összefogását, összehangolt és az eddigiektől eltérően meg is valósuló programok kidolgozását, valamint a vidékfejlesztésben az agrártárca kiemelt szerepét igényli és feltételezi*. Az utóbbi években *felerősödött a szervezetek differenciálódása*. A gazdaságok *első csoportját az élenjáró, a megváltozott körülményekhez is jól alkalmazkodó, lépéstartó szervezetek alkotják*. Ezek jövője – az állandó kihívásokat, a megújulás követelményeit leszámítva – alig hordoz bizonytalansági tényezőket, illetve ezek (részben egyedi) „kezelési” technikája megoldottnak tekinthető. A *következő csoportba a működőképes, de a leírt problémák, gazdasági nehézségek miatt állandó veszélyeztetettségben lévő gazdaságok tartoznak, amelyek jövője igen kétséges*. *A szervezetek harmadik hányada a már leszákadott, a fennmaradásért napi küzdelmet folytató mezőnybe sorolható, ahol a kritikus mélységű pénzügyi gondok önerőből már nem oldhatók meg.*

A szövetkezetek jövőjét tekintve *különös figyelmet érdemel a szövetkezetek második csoportja, ahol a leszakadás veszélyeztetettsége idejében meghozott, átgondolt állami döntésekkel megszüntethető, a bizonytalan helyzetből való kilábalásuk még elindítható. Ellenkező esetben jelentős részük a már leszakadt, reményvesztett helyzetbe került szövetkezetek számát gyarapítja.* Ahol az állami döntések szükségesek, de már nem elégséges feltételnek minősülnek, radikálisabb beavatkozásra, pl. adósságrendezésre és más konszolidációs lépésekre van szükség.

A szövetkezetek fentiekben vázolt differenciálódása mellett – részben ezzel összefüggésben – *egyre élesebben vetődik fel egy másik hármastagozódás is, az ország „három részre szakadása”. A Dunántúl, az Alföld és az északi, északkeleti országrész a gazdasági értékmérők, a megélhetés, az életszínvonal csökkenő sorrendjét jelentik* (jóllehet, az egyes országrészekben belüli különbségek ténye sem tagadható). Az országrészenkénti különbségekből jól látható, hogy a viszonylag konszolidált Dunántúlhoz képest, majdnem az egész Észak-Magyarországot kritikus helyzetűnek lehet minősíteni.

Elkerülhetetlen tehát a növekvő területi, országrészenkénti differenciáltság valós okainak feltárása és a visszavonhatatlanul leszakadni látszó térségek helyzetének mielőbbi javítása. Márpedig erre – meggyőződésünk szerint – szövetkezetek nélkül (s legyenek azok bármilyen típusúak és formájúak) ma nincs semmilyen reális esély Magyarországon.

KI-MIT-TUD? SZÖVETKEZETEK ÉS TÁRSAS VÁLLALKOZÁSOK A MEZŐGAZDASÁGBAN

KOVÁCS KATALIN – BIHARI ZSUZSANNA

Előszó

1991, azaz a mezőgazdaság átalakulásának felgyorsulása óta kutatjuk a változást vezérlő erőket szövetkezetekben, kft.-kben, egyéni gazdálkodóknál. Pest és Baranya megyei terepeken dolgozva, kezdetben 40, majd 10 vállalkozást kutatva az volt a benyomásunk, hogy vannak ugyan nyereségesen, s ami éppen ilyen fontos, a helyi társadalom megelégedésére működő termelőszövetkezetek, de a veszteséges, vergődő, az átmenetiség jeleit magán viselő szövetkezeti utódszervezetek többségben vannak. Írásunkban azt vizsgáljuk két forrástípus tükrében, hogy vajon mit mutatnak a számok az országos elemzés szintjén; hogy az erőforrások megtartásáért ill. megszerzéséért folytatott versenyben az egyes üzemtípusok milyen pozíciókat szereztek az elmúlt évek során. Terjedelmi okokból csak tézisszerűen foglaljuk össze mondanivalónkat dolgozatunk három rövidke fejezetében. Először azokat a kérdőjeleket, kételyeket fogalmazzuk meg, amelyek mikro- (gazdaságszociológiai) vizsgálataink során merültek fel. Majd a rendelkezésünkre álló forrásokat elemezzük, természetesen arra törekedve, hogy kérdéseinkre választ kapjunk. Végül e források alkalmazhatóságának korlátairól szólnunk és kísérletet teszünk arra, hogy eredményt hirdessünk: miként is állott a verseny 1995-ben a szövetkezetek, a társas vállalkozások és a magángazdálkodók között, utóbbiak közé értve a kistermelők és a (mezőgazdasági) egyéni vállalkozók sokrétű, több százezres tömegét.

I.

A kilencvenes évek elején a mezőgazdasági termelőszövetkezetek sorsa megpecsételődni látszott különösen azokban a régiókban, amelyekben a mezőgazdaság súlya viszonylag csekély volt a helyben vagy közelben elérhető, más ágazatokban kínált munkalehetőségek relatív gazdagsága miatt. Ilyen vidékeken (nagyvárosi vonzáskörzetekben, ipari zónákban) a helyi közösség kisebb nyomást gyakorolt a szövetkezeti vezetőkre a szövetkezeti forma, a foglalkoztatás, a szociális juttatások fenntartása érdekében, mint azokban a falvakban, ahol gyakran a termelőszövetkezet jelentette az egyetlen valamirevaló munkáltatót a tanács, majd önkormányzat mellett. Így szabadabb volt az út a társaságok megalakulása előtt, a tagság is nyitottabb volt az ilyen irányú átalakításra, többek

között azért, mert az előbb belső, majd függetlenedő társas vállalkozások működésének tapasztalatai is ezekben a régiókban halmozódtak fel nagyobb mértékben. S hogy ilyen proto-társaságok (főként ipari és/vagy szolgáltató melléküzemágak formájában) voltak, mégpedig számosan a rendszerváltás előtti termelőszövetkezetekben, annak keresleti oldalát a gyenge termőhelyi adottságokból következő alacsony jövedelmezőség, továbbá a foglalkoztatási kötelezettség teremtette meg a szövetkezeteknél. Kínálati oldalát az ipari központok viszonylagos közelsége, ill. a nagyvállalatok vidéki telephelynyitása jelentette; továbbá a bér-, a munkaügyi-, és szervezeti szabályok megkerülésének igénye, illetve a szabadabb vállalkozási formák iránti kereslet gerjesztette a „szocialista vállalkozók” részéről. Pest megyében döntő, Nógrádban és Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyes tájközrteiben mérsékelt túlsúlyt képeztek a főként ipari és szolgáltató tevékenységet folytató, de mezőgazdaságinak nevezett szövetkezetek. Sokak számára meglepő módon ugyanez jellemezte a szakszövetkezeteket is, amelyek köztudottan Bács-Kiskun megyében maradtak fenn legnagyobb számban. Jelentős mértékű volt még az ipari-szolgáltató melléküzemágak szerepe Veszprém, Heves és Csongrád megyékben (Mezőgazdasági körzetenként lásd KOVÁCS Cs. 1993).

Az ilyen, elsősorban mezőgazdaságon kívüli tevékenységekre támaszkodó szövetkezeteket elfújta az ipar összeomlásának és szerkezeti átalakulásának szele; jó esetben gyökeres átalakítással, radikális létszámcsökkentéssel túléltek a rendszerváltást, de nagyrészt közülük kerültek ki a végelszámolással vagy felszámolással megszüntetett tsz-ek 1992–1993-ban. Mivel a termőhelyi adottságoknak döntő része volt eme folyamatokban, a kialakuló struktúra is markáns nagytáji különbségeket mutat: a széttöredezés inkább a Dunától keletre eső régiókra jellemző, míg a szövetkezeti vagy részvénytársasági formában működő nagy- és középzuzemek a Dunántúlon maradtak meg viszonylag nagyobb számban.

Gyenge termőhelyi adottságú vidékeken a szövetkezeti utódszervezetek között, bár hagyományos termelő típusú, azaz ágazati vagy önelszámoló rendszerben működő szövetkezeteket is találunk, a holdingok ernyői alatt dolgozó és a független korlátolt felelősségű társaságok vannak többségben. A kft.-k fölött gyakorolt szövetkezeti kontrol két leggyakrabban alkalmazott technikája a tagság által bent hagyott, a holdingok kezelésére bízott vagyon bérbeadása ill. a termelő társaságokban való, lehetőleg többségi tulajdonrészesedés ill. ezek kombinációja volt. Tapasztalataink szerint a holdingok, vagyis a nem termelő, de a tagok vagyonaért felelős szövetkezeti központok súlya évről évre csökken, és ezzel párhuzamosan a termelést folytató korlátolt felelősségű társaságok függetlenségi foka évről évre nőtt az utóbbi időben. Ugyanis a holdingoknak a vagyont ténylegesen működtető korlátolt felelősségű társaságok felett gyakorolt bérbe adói, és/vagy tulajdonosi hatalma hamar rohamos olvadásnak indult. Ebben jelentős szerepet játszott a reorganizációs program, amely különösen az in-

dulás évében (1993-ban) azokat a társaságokat részesítette előnyben, amelyekben természetes személyeké volt a többségi tulajdon. Az is tény ugyanakkor, hogy 1993-ban, főként a vezetők körében megindult a magánvagyonok gründerizálásának azóta is tartó folyamata, ami felgyorsította a szövetkezetek bomlását: abban a tíz szövetkezetben, amelyeket évek óta „szemmel tartunk” két kivétellel radikálisan csökkent a közgyűlésen résztvevők száma; az aktív korúak közül csak azok maradtak a szövetkezetekben, akik nem találtak másutt munkát; a nyugdíjasok néhány csökönyös, elkeseredett parasztember kivételével eladták üzletrészeiket 10%-on vagy még kevesebért. Jó, ha gyermekeik csináltak boltot az üzletmenet során alkalmazott kis manipulációkból, s nem az adó-visszatérítés reményében „befektetővé” avanzsált helyi középosztály prominensei.

Az említett kivételes esetek olyan holding-szövetkezeteket takarnak, amelyekben sikerült a nyugdíjasokat aránylag tisztességes módon „végkielégíteni”: egyikben a szövetkezetet a piaci ár hétszeresén vásárolta fel a nyugdíjas tagok szövetkezeti üzletrészeit, sőt, alternatívát is ajánlott (életjáradékra is be lehetett váltani az üzletrészeket), a másikban egy viszonylag jelentős vagyontárgy tulajdoni és működtetési jogát engedték át a nyugdíjas tagoknak. A megmaradók pedig nagyarányú üzletrészvásárlások révén jelentős hányaddal lettek résztulajdonosok. 1996-ban mindkét holding szövetkezet megszűnt: egyikük immáron független, a használt vagyon többségi tulajdonosaiból álló kft.-kre bomlott, másikuk részvénytársasággá alakult (I. BIHARI-KOVÁCS-VÁRADI, 1997; VÁRADI, 1997).

Tudjuk: a fentebb röviden vázolt, főként az ország keleti, északkeleti és középső régióira jellemző bomlási folyamatok nem, vagy alig jelennek meg a statisztikában ill. a makroszintű adatbázisokban, mégis azzal az igénnyel fordultunk eme források felé, hogy lássuk: milyen tendenciák olvashatók ki az országos adatokból; hogyan is áll a verseny a mezőgazdaságban működő üzemformák között; tetten érhető-e a szövetkezetek eróziója vagy sem.

II.

Két forrástípust használtunk fel: egyrészt a megyei statisztikai évkönyvek alapján tájékoztunk arról, hogy *miként oszlik meg a termőterület a földhasználók statisztika által azonosítható kategóriái között*; másrészt hogy *miként oszlik meg a „município” és a teljesítmény az adózásra kötelezett kettős könyvvitelt vezető mezőgazdasági vállalkozások között*. Terjedelmi korlátok miatt regionális eltérésekre csak nagytájak vonatkozásában utalunk anélkül, hogy részletes elemzésbe bocsátkoznánk.

Kezdve a *földhasználókról* szóló információkkal: a gazdasági társaságok 1991-hez képest 1995-re megkétszerezték a termőterület használatából való részesedésüket (12,6%-ról 28,5%-ra); gyakorlatilag megfeleződött a szövetkezetek részaránya (55,8%-ról 26,2%-ra), és több mint háromszorosára emelkedett az egyéni gazdálkodók földhasználata (16%-ról 45,2%-ra). Sajnos a statisztika nem bontja tovább a *gazdasági társaságok* kategóriáját részvénytársaságokra és kft.-kre, pedig még manapság is markánsan elkülönül a jobbára volt állami gazdaságokból álló rt.-k és a több forrásból táplálkozó kft.-k csoportja. Így aztán ebben a kategóriában keveredik minden: önálló kft. és rt., rt.-ként működő szö-

vetkezeti központ és szövetkezetként regisztrált központ alá tartozó kft. vagy rt., ezzel szinte lehetetlenné téve a tisztánlátást.

A másik, ugyancsak zavaros kategória az *egyéni gazdálkodóké*. Nemcsak azért, mert az egyéni vállalkozók, a statisztika valamikori „egyéb” sora, a több-százézer kistermelő mind e kategóriába sorolódik, hanem azért is, mert az egyéni földhasználók által megművelt területként regisztrált földeknek – becslésünk szerint – legfeljebb felét művelik ténylegesen magángazdák, kistermelők. Egyre nagyobb ugyanis azoknak a száma, akik a nevükre került vagy vásárolt földet nem adják bérbé szövetkezeteknek vagy azok utódszervezeteinek, hanem bér-munkában műveltetik „fehéren vagy világosszürkén” (főként szövetkezetekkel vagy gazdasági társaságokkal szerződve), vagy „szürkén”, kistermelőként vagy egyéni vállalkozóként bejegyzett gépi szolgáltatókkal. Az is gyakori, s az általunk vizsgált utódszervezetek között is van rá példa (KOVÁCS, 1997), hogy a szövetkezetek úgy próbálnak tagjaiknak kedvezni, hogy ebben a konstrukcióban, azaz bér-munkában termelik meg számukra a valamikori háztáji megfelelőjét, vagy ha sikerül, annál többet. A statisztika a gépi bér-munkát megrendelő tulajdonosokat egyéni földhasználóként értelmezi, végül is joggal, hiszen kalkulációt, a szolgáltatók közötti választást, előfinanszírozás feltételez eme „transzformációs” konstrukció. Mégis, véleményünk szerint ez a megoldás éppen annyira távol áll a hagyományos értelemben vett egyéni földhasználatától, mint a kolhoz típusú műveléstől; *igazi átmeneti forma*, amely tükrözi mind az új tulajdonosok, mind a szolgáltatók rugalmasságát, alkalmazkodóképességét.

Ténylegesen tehát mind a gazdasági társaságok, mind a szövetkezetek több termőföldet használnak, mint amennyit a statisztika regisztrál, azt azonban, hogy hogyan oszlik meg közöttük az egyéni gazdálkodók kategóriája alatt regisztrált (többlet-) föld, azt jelenleg nem tudjuk becsülni. Azt is hozzá kell tennünk, hogy a fent jelzett arányszámok tartalmazzák az erdőterületeket, ami felfelé húzza – és pedig az rt.-k révén – a gazdasági társaságokat. A szántó használatának tekintetében a szövetkezetek mind Észak-Magyarországon, mind a Dunántúlon 40%-os, a társaságokét jóval meghaladó részarányt képviselnek. Az is igaz ugyanakkor, s ez tovább bonyolítja a képet, hogy nemcsak a tulajdonosok és a földet tulajdonképpen megművelők közötti viszonylatok maradnak homályban a statisztika előtt, hanem a szövetkezetek és a társas vállalkozások közöttiek is. Ha ugyanis, és ez gyakran előfordul, a szövetkezet vett bérbé 1993-ban tagjaitól egy szóban forgó földterületet öt évre, hiába került az át időközben pl. egy kft. használatába, mivel „bérlet” további bérbé adását a törvény tiltja, a regisztráció szintjén öt évig marad minden a régiben, miközben a használók, sőt a tulajdonosok is többször változhatnak. Vagyis: mindössze annyi állapítható meg biztonsággal, hogy a szövetkezetek még mindig jelentős földhasználók voltak 1995-ben, különösen a szántóterületek művelésében, de többségi pozíciójukat már mindenképpen itt is elveszítették és visszaszorulóban voltak.

Nagyjából ugyanerre a végkövetkeztetésre jutunk akkor, ha szemügyre vesszük az (erdőgazdaságok nélküli) adózó mezőgazdasági vállalkozások nem kevésbé problematikus adatait. A problémát ugyanaz okozza, mint a földhasználat terén, vagyis a kettős könyvvitelt vezető adózó társaságok és szövetkezetek egymáshoz való viszonya, ill. eme viszony homályban maradása. A jövedelmek manipulációját tényként kezeljük és azt feltételezzük, hogy – meglehetősen vitathatóan – ebben a tekintetben nincs eltérés az egyes vállalkozási formák között.

A vitathatóság arra vonatkozik, hogy pl. a kft.-kben – különösen annak családiasan kicsiny változataiban – nagyobb tere nyílik a jövedelmek nem bér formájú kivételére, továbbá feketemunka alkalmazására, mint a szövetkezetekben és a részvénytársaságokban. Ennek is nyilvánvaló szerepe van abban, hogy a kft.-k költségszerkezetében a bérköltség csak fele akkora, mint a másik két szervezeti típusban.

Ami tehát azt a muníciót illeti, amivel az egyes vállalkozási formák 1992-ben elindultak a versenyben, kétségkívül a szövetkezetek voltak a leginkább felszereltek: az ágazatban működő, nem magánszemélyek által befektetett tőke 77%-át az ő nevük alatt regisztrálták, láttuk, ekkor még többségi földhasználók voltak, és a munkaeő 74%-át foglalkoztatták. 1995-re 12%-kal csökkent a (saját) tőkéből való részesedésük, de még mindig 65% feletti részaránnyal rendelkeztek, és a 11%-os csökkenés dacára a legnagyobb munkáltatók maradtak. Ugyanakkor a kft.-k 4%-ról 13%-ra növelték tőkerészesedésüket és 20%-ra foglalkoztatási kapacitásukat. (Az rt.-k növekedésének az állami gazdaságok privatizációjával való szoros összefüggése miatt e két kategória mozgására nem térünk ki.)

Meglehetősen kockázatos vállalkozás, amikor becsüljük a ténylegesen szövetkezeti használatban álló tőkehányadot, de úgy gondoljuk, hogy az legfeljebb 10–15%-kal haladhatja meg a szövetkezeteknek a szántóterületek használatában való részesedését, tehát 40–50% között mozoghat, azaz 15–20%-kal alacsonyabb a hivatalosan regisztrálnál. A fennmaradó tőkehányadot zömében kft.-k értékesítik eszköz- és ingatlan bérletek formájában; tőkehasználati részesedésük így 28–38%-ra tehető. Ezt látszanak igazolni az árbevételre vonatkozó mutatószámok: míg 1992-ben a szövetkezetek a vizsgált adózók árbevétel-tömegének 62%-át termelték meg, addig 1995-ben már csak kevesebb mint felét, 46%-át. Ugyanebben az időszakban a kft.-k 16%-ról 36%-ra növelték részesedésüket. Az is tény, hogy az utóbbi szervezetek nagyobb rugalmassága és a kereskedelemben való hangsúlyos szerepe erőteljesen meghatározza eme viszonyszámok értékeit, ami annál is inkább érthető, mert 1995-ben a korlátolt felelősségű társaságokban volt a legmagasabb, 33,5%-os a külföldiek tulajdonrésze. (Miközben a szövetkezetekben, vagy legalábbis a szövetkezeti központokban gyakorlatilag nincs külföldi tulajdonos és az rt.-kben is csak 4,8%-os a részesedésük. De ki tudja, hogy hány kisebbségi vagy többségi külföldi tulajdonban álló kft.-t fűz valamilyen szervezeti kapocs szövetkezetekhez vagy rt.-khez?) A rugalmassággal, a magas külföldi tulajdoni hányaddal és a nagymértékű termékkereskede-

lemmel függhet össze az, hogy a vizsgált vállalkozási körben az összes *exportárbevétel* tömegének több mint felét korlátolt felelősségű társaságok hozták 1995-ben, míg az rt.-k részesedése csak 31%, a szövetkezeteké 12% volt. (Az is igaz, hogy az exportárbevétel és a nettó árbevétel aránya az rt.-knél volt a legmagasabb, 11%, míg a szövetkezeteknél 2%, a kft.-k esetében 9%.) Vagyis a szövetkezetek szinte alig folytattak külkereskedelmi tevékenységet. Ez implicálja, hogy az exporttámogatásokból 1995-ben csak kismértékben részesülhettek. Ezzel együtt is az *igényelt és kiutalt támogatások* tömegének 52%-át szövetkezetek kapták, s csak 18%-kal részesültek az rt.-k, 28%-kal a kft.-k. Ha az összes ráfordításhoz mérjük a kiutalt támogatások összegét, akkor az nagyjából megegyezett, mert pontosan azonos értéket, 4,1%-ot mutatott az rt.-k és a szövetkezetek, valamint 3%-ot a korlátolt felelősségű társaságok esetében (ahol tudjuk, nagyobb tere nyílik a költségelszámolásnak).

Más mutatók is azt jelzik, hogy a legdinamikusabb vállalkozástípust a korlátolt felelősségű társaságok képviselték 1995-ben. Míg ugyanis 1992-ben a *beruházásokból* a kft.-k csak 17,5%-ot mondhattak magukénak, s a szövetkezetek részaránya 63% volt, addig 1995-ben a befektetések többsége kft.-kben valósult meg (52,3%), míg a szövetkezetek részesedése meglehetősen (32%). 1992-hez képest 25%-os növekedést mutat a kft.-k *rövidlejárata*, vélhetően forgótőkét tápláló *hitelállományból való részesedése*: a rövidlejárati kötelezettségek 41%-a kft.-knél, 18%-a rt.-knél (s 16%-os csökkenés után), 39%-a szövetkezeteknél volt 1995-ben, ami ugyancsak a nagy forgótőke-igényű kereskedelmi kft.-kben betöltött jelentős súlyát valószínűsíti, de a relatíve alacsony tőkésítettségi fokkal is kapcsolatban állhat.

III.

Végül eredményt hirdetve megismételjük fenti állításainkat: dinamizmus, árbevétel, külkereskedelem vonatkozásában kétségkívül a korlátolt felelősségű társaságok vitték el a pálmát, amelyek a jelen és közeljövő *protokapitalista középüzemeit* képviselik a társas vállalkozói szintéren. A részvénytársaságok, amelyek jelentős része fél-állami *kapitalista nagyüzem*ként működött 1995-ben (az állami tulajdon részaránya 44% volt 1995-ben ebben a posztvállalati körben), ugyancsak tartós és számban gyarapodó szereplői a magyar agrárgazdaságnak. (Vö. az átmenetiség állapotától fokozottan sújtott, helyüket kereső, újabb átalakulásra kész szövetkezetek ill. szövetkezeti vezetők várhatóan megélnéknél érdekklődését a részvénytársasági forma iránt, különös tekintettel az üzletrészek további koncentrációs folyamatára.) S eme zárójeles mondattal ki is mondtuk végítéletünket, hogy ti. a *szövetkezetek* képviselik a legkevésbé stabil, várhatóan további pozíciókat veszítő posztszocialista (nagy-közép) üzemtípust, amelyből a termelési funkciók kicsúszni látszanak, és úgy tűnik, hogy további vagyonszűkítésre van ítélve.

Utószó

Végül néhány megjegyzés, amelyek talán fontosak lehetnek, figyelembe véve a szekciótársakkal folytatott, jóemlékezetű, de bizony nagyon kemény vitát. A fenti adatforrásokat igyekeztünk elfogulatlanul, empirikus vizsgálataink tapasztalataival szembesítve elemezni. Az, hogy a Ki-mit-tud eredményhirdetéssel jár, s hogy egyesek vesztesekként, mások nyertesekként hagyják el a színpadot, nem azt jelenti, hogy a vesztes ellen foglalnánk állást, vagy hogy ilyen vagy olyan pártiak lennénk. Mi annak örülünk, ha valamely vállalkozás, legyen az szövetkezet, társas vagy magánvállalkozás, sikeresen működik. Írásunkkal többek között az volt a célunk, hogy óvatosságra készítssük azokat, akik döntéshozói pozícióban vannak, vagy ilyen személyek tanácsadói: óvakodjanak attól, hogy az állami források allokálásának elvi szektorsemlegességét a politika által okozott hibák korrekciójára való hivatkozással megkérdőjelezzék. Hiszen a politikai beavatkozásnál többet aligha ártott valami is annak az ágazatnak, amelyet mindannyian szeretünk, féltünk.

A SZAKTANÁCSADÓ HÁLÓZAT SZEREPE ÉS LEHETŐSÉGEI A VERSENYKÉPES GAZDÁLKODÁS ELŐSEGÍTÉSÉBEN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A SERTÉSÁGAZATBAN

PACHINGER ZOLTÁN

A hazai agrárágazatban fontos szerepet töltenek be a kistermelők és az önerőből gazdálkodó családi vállalkozások. A megfelelő mennyiségű és minőségű termékek előállítására nemzetgazdasági érdek. A szaktanácsadóknak jelentős szerepe lehet a termelés támogatásában, fejlesztésében. A sertéságazatban ez azért is különös figyelmet érdemel, mivel az előállított termék 49%-a a kistermelői körből kerül ki, ahol elengedhetetlen a szakmai támogatás nyújtása. A fejlesztés lehetőségei a minőségi sertésbúrázó-előállítás függvényében kerülnek meghatározásra, mely egyben rámutat a kitörési pontokra is.

A hazai agrár- és élelmiszeripari termékek jelentős hányada a kistermelői szférából kerül kibocsátásra. Különösen igaz ez a sertéságazatra, ahol az össztermék 49%-a itt kerül előállításra. Az elmúlt tíz év gazdasági változásai jelentősen befolyásolták az állati termék-előállítás volumenét és szerkezeti megoszlását. Lezajlott a földtulajdon privatizációja, a kereskedelem liberalizációja. A nyolcvanas évekbeli sikeres mezőgazdasági termelőrendszerek és a hozzájuk kapcsolódó háztájik integrációja tőke hiányában elsorvadt. Az új integrációs rendszerekre jobban illik a bértermeltetői megfogalmazás, amely nem minden esetben tartja szem előtt a termelők érdekeit. Hogy mégis működnek, az a termelők tőkehiányos és kiszolgáltatott helyzetének köszönhető. Az elmúlt 10 év alatt a sertéslétszám közel a felére csökkent, amit nagyban befolyásolt az exportpozíciók elvesztése, valamint a hazai piac beszűkülése. A falun élő magyar lakosság a múltban a piac igényeinek megfelelően és a szövetkezetek, állami gazdaságok segítségével tevékenyen vett részt a sertésbúrázóban. A saját évi 1–2 hízó mellett nem jelentett gondot 20–30 hízó felnevelése és értékesítése. Mivel egy ilyen méretű és jellegű termelés nem igényelt jelentős beruházást, így a piaci változások hatására a termelés rövid időn belül megszüntethető vagy éppen újakezdhető. Ez a nagymértékű fluktuáció károsan hat mind a termelésre, mind a termelés tervezésére. Ha a piaci körülmények úgy diktálják, egyik napról a másikra hagyják abba a termelést ezek a termelők. A sertés élettani sajátosságai miatt azonban ennek hosszú távú kihatásai van-

nak, ami még bizonytalanabbá teszi a tervezést és a termelést. A bizonytalan piaci helyzet és a vágóhidak közötti éles verseny miatt az felvásárlási árak instabilak, ami a termelés nyereségességének instabilitásához vezet. A kistermelők szakmai felkészültsége sok esetben nem teszi lehetővé a piac diktálta helyzetek kivédését, vagy legalább a racionális alkalmazkodást. Ebben nyújthat segítséget egy jól szervezett szaktanácsadó hálózat.

A szaktanácsadó hálózat felállításának többféle módja lehetséges. Ezek közül a leggyakoribbak:

- a központi szervezet által működtetett hálózat,
- az integrációban működő hálózat, amely független az integrációs partnerektől,
- az integrátor által felállított szaktanácsadó rendszer.

A központosított szaktanácsadó hálózat legnagyobb hátránya a bürokratikus működési forma és fenntartásának finanszírozási gondjai. A hálózat szakemberei nem minden esetben tartják a kapcsolatot a közvetlen termelői munkával, így munkájuk is inkább adminisztratív jellegű, semmint konstruktív szakmai. A különböző termelési láncokban többen kísérleteztek azzal, hogy koordinálva az integrációs partnerek munkáját szaktanácsadói rendszert állítsanak fel. Ezek többnyire azon buknek el, hogy nem képesek felvállalni az összes szereplő eltérő gazdasági érdekeit, valamint hogy profitorientáltságukból következően munkájuk ellenértékét a szaktanácsadásra valóban rászoruló kistermelők nem képesek megfizetni. Legkézenfekvőbbnek az integrátor által felállított szaktanácsadó rendszer tűnik, melynek elsődleges célja a gazdaságilag hatékony termelés elősegítése a felek érdekeinek szem előtt tartásával. Sajnos ez nem minden esetben valósul meg maradéktalanul. Ennek oka, hogy a szaktanácsadó hálózatot üzemeltető számos esetben saját gazdasági érdekeit helyezi előtérbe. Ez ellentétes lehet a kistermelő érdekeivel, és így végül a klasszikus integráció átalakul bértermeltetési formává.

Amennyiben a szaktanácsadó hálózat valóban hatékonyan akar működni, akkor egyenlően kell segítenie a termelési lánc minden szereplőjének munkáját és érdekeit. A kölcsönös egymásroutaltság felismerése, a hosszú távú tervezés és a mindkét fél számára előnyös gazdasági együttműködés az alapköve a szaktanácsadás sikerének. Erre lehet példa a következőkben bemutatott szaktanácsadói forma.

A szaktanácsadó hálózat elsődleges szerepe kell hogy legyen a termelés koordinálása, a termelési költségek csökkentése, a jó minőségű termék előállítása és az értékesítési biztonság elősegítése. Ha a sertéshús-előállító termelési láncot vesszük alapul, akkor a tenyésztési alaptól a szupermarketi értékesítésig több termelési szintet találunk. Tenyésztés, termelés, feldolgozás, szállítás és értékesítés. Mindegyiknek megvan a maga fontos szerepe a láncolatban. Felmerül a kérdés, hogy kié legyen a vezető szerep az integrációban? Magyarországon limitáló szerepe a húsiparnak van. Ez határozza meg a felvásárlás ütemét, a ter-

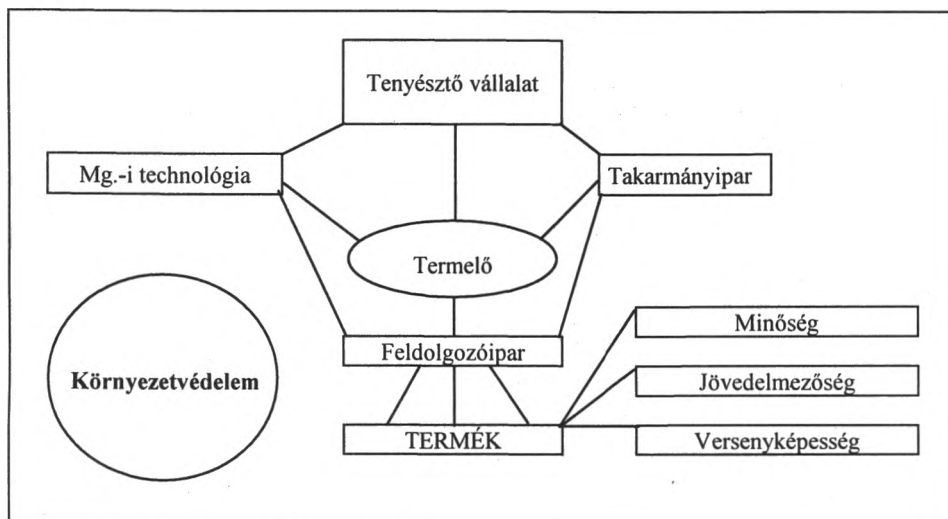
melés színvonalát, a termelés finanszírozásának nagyságát. Mivel hazai viszonylatban a vágóhidak és feldolgozó üzemek alig 50%-os kapacitáskihasználással működnek, így a termelés finanszírozása erőteljesen lecsökkent. Ha az integrációban részt vevő bármelyik vállalat vállalja a szaktanácsadó hálózat felépítését és működtetését, akkor a következő célokkal kell számolnia:

- az integrációs partnerek cél- és érdek-összeegyeztetése hosszú távon,
- minőségi termék-előállítás,
- a termelési költségek csökkentése,
- a termelők jó jövedelemhez való hozzásegítése,
- a versenyképesség elősegítése a piacon,
- farm-management fejlesztése,
- szaktanácsadás mint plusz szolgáltatás nyújtása és a költségeinek beépítése a fő termék árába.

Le kell szögezni, hogy a szaktanácsadásnak mindenekfelett a termelők érdekeit kell szolgálnia. Az egymásra utaltság felismerése igen fontos a hatékony mezőgazdasági termelés érdekében. A termelőnek minden esetben a képzeletbeli kör közepén kell állnia és minden tevékenységnek az ő érdekeit kell szolgálnia (*l. ábra*). Ez természetesen nem jelentheti a gazdasági racionalitás figyelmen kívül hagyását. Célszerű a szaktanácsadást hozzákapcsolni az integrátor tevékenységéhez, ami történhet a tenyésztő vállalatnál, takarmánygyárnál, feldolgozóiparnál. A szaktanácsadás nem lehet egy misztifikált, tartalom nélküli fogalom, hanem mindenkinek konkrétan tisztába kell lennie a céljaival és lehetőségeivel. Éppen ezért elkerülhetetlen, hogy olyan végezze, aki az adott termelési területre szakosodott, ugyanakkor tisztában van a vertikum egészével. Praktikusan megfogalmazva nem kívülről szemléli, hanem belülről megéli az eseményeket. Ehhez természetesen összhangot kell teremteni az egyes gazdasági szereplők között, hogy mindegyikük ugyanazért a célért dolgozzon. Jelen esetben ez a cél a minőségi sertéshús gazdaságos előállítása kistermelői körülmények között.

A mezőgazdasági kistermelői réteget jellemzi az erőteljes forgóeszközhiány, az alacsony technikai színvonal, a nem minden esetben megfelelő szakmai felkészültség és a termelési kedv nagyarányú hullámzása. Ezért a szaktanácsadás során a kiinduló pont a már fent említett célok meghatározása kell hogy legyen. Ebből különösen fontos a hosszú távú tervezés és gondolkodás, valamint a kölcsönös gazdasági érdekek elfogadása. Sajnos, az utóbbi években a kistermelők a falun élők kiszolgáltatottak lettek, és senki sem karolta fel igazán az érdekeiket. Az is igaz, hogy a jelenlegi gazdasági helyzetben nehezen megvalósítható a hosszú távú tervezés, hiszen minden területen a rövid távú nyereszkesedés, a gyors meggazdagodás vágya a jellemző. Ezért a kistermelők valódi partnerként való kezelése mindkét fél részéről nehezen megvalósítható folyamat. Ugyanakkor elengedhetetlen a gazdaságos termeléshez.

1. ábra

A szaktanácsok szerepe a termelésben:

- a piac által megkívánt minőség előállítás,
- a termelés technikai színvonalának emelése,
- a termelési költségek csökkentése,
- megfelelő technológiai eredmények elérése,
- jövedelmező tevékenység kialakítása.

Ahhoz, hogy a fent felsorolt célok megvalósíthatóak legyenek, elengedhetetlen a bizalmon alapuló, személyes kapcsolat kialakítása. A termelőnek képesnek kell lennie a közös munkára, nyitottnak az adatszolgáltatásban és nyitott gondolkodásúnak a fejlődéshez. Ezek hiányában nem képzelhető el konstruktív, hosszú távú munka.

A sertéstermelés területén elérhető eredmények a szaktanácsadó hálózat hatékony működtetésével:

- a takarmányozási költségek csökkentése a takarmányozási technológia fejlesztésével, a takarmány minőségének javításával és a fajlagos takarmányhasznosítás javításával,
- a tartástechnológia fejlesztése az egyedi körülményeknek megfelelően,
- a tenyésztési alapok jobb kihasználásának elősegítése,
- farm-management fejlesztése,
- az 1 kg előállított húsrá jutó legalacsonyabb termelési költségek megvalósítása.

Sajnálatos tényként megállapítható, hogy a termelési színvonal minden tekintetben elmarad a modern gazdálkodás eredményeitől. Az országon belül is szélsőséges értékeket találunk, ami főleg az alföldi termékek alacsony minőségi

színvonalában nyilvánul meg. Általános probléma az alacsony színhúskihozatal, a magas fajlagos takarmányhasznosítás, az alacsony szaporasági mutatók. Az egy kocára jutó vágósertés-kibocsátás alacsony értéke mutatja az ágazat nem megfelelő nyereségi szintjét, de ugyanakkor jelzi a fejlesztés lehetőségeit is. A főbb biológiai mutatók fejlesztése maga után vonja a gazdasági indexek javulását is. Ezek értéke nemzetgazdasági szinten elérheti a több milliárdos plusz árbevételt.

A szaktanácsadó hálózat így a termelés szervezésében és a piaci fluktuáció csökkentésében játszhatna szerepet. Ez mindenféleképpen hasznos a termelőnek, a feldolgozónak, végső soron a termelési lánc minden szereplőjének. Növelhető a termelési biztonság, teret kaphat a minőségi fejlődés és végül növelhető az ágazat nyereségi színvonala.

A jelenleg működő szaktanácsadó hálózatok nem töltik be azt a szerepet, amit gazdasági jelentőségük indokoltta tehetne. Ennek oka az általános gazdasági gondolkodásmódban és a most kialakuló újfajta piaci visszasságok között kereshető. Amennyiben az integrációt végző vállalatok valódi partnert látnak a kistermelőkben és nem csak a fejőstehenet nézik bennük, úgy fontos szerepük lehet a szakmai és gazdasági alapokon nyugvó szaktanácsadó hálózatoknak. A kistermelők fontos szerepet töltenek be a hazai nemzetgazdaságban. Nem megfelelő módon történő kezelésük hosszú távon súlyos károkat okozhat. Szakmai és pénzügyi hiányosságait nem az egyéni érdekek javítására kell kihasználni, hanem a kölcsönös gazdasági egymásrataltság szellemében a lehetőségek függvényében fejleszteni. Ez alapja lehet egy fejlettebb, érettebb gondolkozású társadalom létrejöttének is.

KUTATÓK ÉS SZAKTANÁCSADÓK VÉLEMÉNYE A MAGYAR AGRÁRGAZDASÁG EURÓPAI INTEGRÁCIÓJÁRÓL

KAJÁRI KAROLINA

Bevezető

Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz mindenekelőtt gazdaságpolitikai kérdés. A csatlakozás megvalósítása nem csak politikai óhaj, hanem elsősorban a megfelelő gazdasági helyzet és felkészülés következménye lehet. Ez utóbbi elérése a megfelelő intézményrendszer kialakítását feltételezi.

Elfogadtuk, hogy az unió agrárpolitikáját hosszú távon alakító környezeti feltételrendszer geopolitikai, szociálpolitikai, világ gazdasági, általános gazdaságpolitikai és ökológiai alrendszerekből áll (TÓTH, 1993).

A változó elemek viszont a konkrét problémák megoldási módját jelentik, és mindig a környezeti feltételrendszer által determináltak. Ennek következtében, amikor ma az EU agrárpolitikájának a magyar mezőgazdaságot érintő hatásairól beszélünk, mindig elsősorban ezekről a rövid távú, konjunkturális hatásokról esik szó. A szakirodalomban is legtöbbször ezek következményeinek és hatásainak elemzésével és értékelésével találkozhatunk (BORSZÉKI et al., 1991; CSETE et al., 1991; MÉSZÁROS et al., 1991).

Kutatásunk ideje alatt jelent meg a Nemzeti Agrárprogram, amelynek értékelései a csatlakozásról és annak hatásairól az agrárgazdaságra a következőkben összegezhetők:

- A csatlakozási folyamatban az agrárkérdések várhatóan meghatározó szerepet fognak játszani.
- A csatlakozás kihívás a magyar agrárgazdaság számára.
- A csatlakozás az agrárgazdaság fejlődési irányát és lehetőségeit hosszú távon befolyásolja.

A magyar agrárgazdaság feladatait a csatlakozással kapcsolatban a Nemzeti Agrárprogram a következőkben határozza meg:

- Tőkekoncentráció a feldolgozásban és a kereskedelmi hálózatban.
- A mezőgazdasági termelők teljes körű regisztrációja.
- A csatlakozáskor át kell vennünk az EU jog- és intézményrendszerét.

Az agrárprogram minősítése nem feladatunk, de általános megállapításai ebben a kérdésben helytállóak.

A Nemzeti Agrárprogram 11. pontjában definiált „Teljes versenyfeltételek közötti helytállás” szinte előrevetíti azokat az eredményeket és álláspontokat, amelyeket mi a kérdőíves lekérdezés során kaptunk (Nemzeti Agrárprogram, 1997).

A magyar agrárgazdaság helyzete főleg a kutatók és a szaktanácsadók véleményét illetően érdekes, mivel a kutatás-oktatás és szaktanácsadás alkotta tudáshálóknak kellene a gyakorlatban is előmozdítani az agrárgazdaságot az előzőekben felvetett irányba, hogy a csatlakozásból származó előnyöket kihasználni, illetve a hátrányokat kompenzálni tudja. Más célzatú kutatásunk egy része erre vonatkozott, és lehetővé tette a kutatók és szaktanácsadók EU-csatlakozásra vonatkozó véleményének megismerését is.

A megkérdezettek

Egy Delphy-ankéthoz csatolt kérdéssel egyetemi oktatókat-kutatókat és szaktanácsadókat kértünk meg, hogy röviden (maximum 50 szóban) vázolják véleményüket az Európai Unióhoz való csatlakozás feltételeiről.

A kérdőíveket a GATE (Gödöllő), a DATE (Debrecen), a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem (Budapest) és a PATE (Keszthely, Kaposvár, Mosonmagyaróvár) egyes kutatóinak juttattuk el.

A megkérdezett szaktanácsadókat a szaktanácsadói név- és címjegyzékből választottuk ki, véletlenszerűen.

Szakirodalmi ismereteink és a Delphy-módszerhez kapcsolódó korábbi tapasztalataink alapján egyetemenként 5 (összesen 30) kutatónak és 60 szaktanácsadónak küldtük el a kérdőívet. A visszaérkezett válaszok száma fölülmúlta várakozásunkat, főleg ami a szaktanácsadók által visszaküldött válaszokat illeti. A kutatók válaszadási aránya 66,7%, a szaktanácsadóké 51,7% volt, ami véleményünk szerint kiválóan mondható.

Az aránylag magas válaszadási arány szerintünk mindenekelőtt a téma aktualitását jelzi, valamint azt, hogy a mezőgazdasággal kapcsolatban lévő szakembereket komolyan foglalkoztatják a csatlakozás lehetséges előnyei és hátrányai.

Vélemények a csatlakozási feltételekről

A válaszadók véleményei, értékelésünk szerint, kiválóan szemléltetik az EU-csatlakozás problematikájának multidimenzionalitását. A legjellemzőbb az a vélemény, amely a csatlakozás természeti és emberi feltételeit adottnak, gazdasági-szervezettségi oldalát (gazdaságirányítás, közigazgatási szabályozás, érdekképviselő) pedig semmilyennek ítéli meg. A legtöbb válaszadó szinte egybehangzóan ez utóbbi, gazdasági oldalt elemezve támasztja alá saját véleményét és álláspontjait a csatlakozásról.

Nem kevés megkérdezett emelte ki válaszában azt, hogy a csatlakozás tulajdonképpen bizonyos értelemben lemondást jelent az agrárgazdaság kiemelkedő szerepéről a magyar gazdaságon belül, mert a gazdasági erőviszonyok jelenlegi állá-

sában az EU „védekező” politikája ezt követeli meg. Ez a vélemény teljesen meg-
egyezik VARGA (VARGA, 1996) véleményével. Az ilyen típusú válaszok valójá-
ban a válaszadók gazdaságpolitikai realitásérzékéről tesznek tanúbizonyságot.

Néhány tipikus vélemény erről a problémáról:

- „Az EU-nak nincs szüksége a magyar mezőgazdaságra.”
- „A feltételrendszer nem mi határozzuk meg. Helyzetünk kiszolgáltatott.”
- „...a nyugatnak nem termelő, hanem felhasználói piacra van szüksége.”
- „Gyanakvást kelt, hogy az EU – akár előre is – szívesen ad olyan célokra tá-
mogatót, ami csökkenti Magyarország agrárpotenciálját. (Pl. a mezőgaz-
dasági területek 20–30%-ának erdősítése, a közép- és kisvállalkozások ará-
nyának növelése stb.)”
- „Gyenge mezőgazdaság legyen.”
- „A jelenlegi EU-tagok saját mezőgazdaságuk védelmében, feltehetően ke-
mény feltételeket szabnak a jelentkező új tagok számára.”

A kapott válaszokról legáltalánosabban elmondható, hogy egyetlen megkérdé-
zett sem tiltakozott a csatlakozás ellen, nem kérdőjelezte meg annak szükségsze-
rűségét. A fenntartások inkább a csatlakozás időzítése, jobban mondva a jelenleg
köztudatban lévő időzítésre vonatkoznak. A rendkívül szűkszavú „álom” és a bő-
vebben fogalmazott „A csatlakozás erőltetését a mezőgazdasági, ipari, kereskedel-
mi, hitel és piac infrastruktúrájának fejletlensége miatt nem kellene ennyire sür-
getni, mert jelen és a közeljövőben várható állapotainkban csak kiszolgáltatottjai
lehetünk a csatlakozásnak” végletek között a megkérdézettek különböző intenzitá-
sú fenntartása főleg annak szól, hogy mezőgazdaságunk jelenlegi állapotában a
csatlakozás csak hátrányokat hozhat. Annak ellenére, hogy csak egy válaszadó fo-
galmazta meg konkrétan azt, hogy véleménye szerint a csatlakozás az ezredfordu-
ló utánra várható, a válaszokból érezhető a „minél később, annál jobb” értékelés.

A vélemények egy másik csoportját azok a gondolatok alkotják, amelyeknek
szerzői úgy ítélik meg, hogy a közvélemény számára hozzáférhető dokumentumok
nem elég elterjedtek, hogy jelenlegi ismereteik alapján nem képesek véleményt
mondani a csatlakozás feltételeiről, mert nem ismerik azokat teljes egészében.

Néhány tipikus megfogalmazás:

- „Nem lehetséges a feltételek pontos megismerése, mert az EU sem ismeri
önmagát.”
- „A feltételek ismertetése még nem történt meg.”
- „Számomra nem ismertek az EU előírásai.”
- „...az igazán érintettekhez nem jut el az információ.”
- „Megfelelő tájékoztatás szükséges, hogy mire lehet számítani az EU-csat-
lakozáskor.”
- „A feltételeket (egyáltalán a tárgyalások, lehetőségek jelenlegi fázisát) a
mezőgazdasági termelők nem ismerik, ezért őket folyamatosan tájékoztat-
ni kell.

- „Magyarországon gyakorlatilag senki sem ismeri az EU-csatlakozási feltételeket, különösen azt nem, hogy ezek egyes családi gazdaságokra milyen hatást fognak gyakorolni.
- „Az EU-csatlakozási feltételek, a csatlakozás előnyei és hátrányai a magyar mezőgazdaság résztvevői nagy része előtt nem ismertek. Célszerű lenne ezt tisztázni és ismertetni.

Persze, annak ismeretében, hogy maga az EU is jelenleg komoly nehézségekkel küzd a közös agrárpolitika területén, és hogy folyamatban vannak a CAP megváltoztatásának tárgyalásai, érthető, hogy valójában nem is világos mi az, amivel a csatlakozás kapcsán feltétlenül foglalkoznunk kell. A CAP reformjának az EU-ban jelenleg ütköző elképzelései (VARGA, 1996) még nem olyan mértékben definiáltak, hogy az általános vélemény szerint az ezredforduló utáni csatlakozásunkhoz megbízható és egyértelmű feltételeket tudnának nyújtani.

A csatlakozási feltételekről alkotott vélemények zöme ezért nem is a feltételekkel foglalkozik, hanem azokkal a változásokkal amelyek a magyar mezőgazdaság számára szükségesek a csatlakozáshoz, illetve a csatlakozás várható előnyeinek és hátrányainak az értékelésével.

Szinte minden válaszadó kiemeli a megfelelő intézményrendszer hiányát, valamint a szegényes támogatás folytán eleve hátrányos helyzetet, ami a magyar mezőgazdaságra várna a csatlakozás után.

Néhány tipikus vélemény ezekről a problémákról:

- „Stabil mezőgazdaság, használható, pontos, naprakész információs rendszer, stabil politikai, jogi és közgazdasági környezet, hosszú távú számítható agrárrendtartási intézkedések.”
- „A termelési, értékesítési, feldolgozási, finanszírozási és jogi feltételek megközelítően azonos színvonala szükséges a csatlakozáshoz.”
- „Élelmiszergazdaság (termelés-feldolgozás-értékesítés) integrálása.”
- „A csatlakozás erőltetését a mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, hitel és piac infrastruktúrájának fejletlensége miatt nem kellene ennyire sürgetni, mert jelenleg és a közeljövőben csak kiszolgáltatottjai lehetünk a csatlakozásnak.”
- „Megoldandó feladatok: tulajdonviszonyok, föld rendezése, centralizálás – új birtokpolitika kell, agrárszabályozás, finanszírozás átalakítása, beruházásösztönzés, hitel stb.”
- „További jogharmonizáció szükséges, megfelelő támogatási rendszer, hitelrendszer kialakítása, a beruházások nagyobb méretű támogatása.”
- „Intézményi harmonizáció, agrárpiaci rendtartás, minőségi, egészségügyi, környezetvédelmi stb. jogszabályok harmonizációja, megfelelő pénzügyi, kereskedelmi, szaktanácsadási, információs stb. infrastruktúra kiépítése.”

Jellemző az is, hogy a válaszok szinte minden dimenzióját átfogják a csatlakozási problematikának, kezdve az intézményrendszertől, a szervezettségen, az integráltságon, a kvótarendszeren és a támogatáson át egészen a tulajdonformák

egyenjóságáig. A szempontok ilyen sokrétősége egyrészt arról árulkodik, hogy a problematikával foglalkozó szakemberek aránylag széles látószögűen kezelik a csatlakozás kérdését. Másrészt, mivel egy-egy válasz rendszerint csak egy szempontot vagy legfeljebb kettőt érintett, elképzelhetetlen lesz a csatlakozás körüli konszenzus kialakítása a szakértők széles körének bevonása nélkül. A válaszok között is előfordultak olyan vélemények, mely szerint „...erős kormányzati, érdekképviseleti, szakmai szervezetek stb. közreműködése nélkül nem képzelhető el a zökkenőmentes csatlakozás véghezvitele.”

A kutatók és szaktanácsadók véleményének összehasonlítása során következtetésként adódott, hogy a szaktanácsadók válaszaikban inkább azokkal a gyakorlati problémákkal foglalkoztak, melyek meglátásaik szerint a csatlakozás kerékkötői lehetnek, illetve azokkal az előnyökkel, melyeket a csatlakozás közvetetten vagy közvetlenül a gazdálkodók számára jelenthet. Így a szaktanácsadók válaszaiban gyakrabban fordul elő olyan megfogalmazás, hogy a „Csatlakozáshoz kell...” vagy a „Csatlakozás lehetővé teszi...” a „Csatlakozás előmozdítja...” stb.

Véleményünk szerint a kutatók elmélyültebben foglalkoznak egy-egy kérdéssel. A szaktanácsadók gyakorlatiasabbnak értékelhető véleményei annak következménye, hogy kiválóan érzékelik, hogy az ő operatív munkájukban fog jelentkezni az a feladat, hogy a csatlakozás támasztotta követelményeket üzletfeleik számára is hasznosítható formába „fordítsák le”. Emiatt már a folyamat kezdetén annak gyakorlati dimenzióit és következményeit igyekeznek megragadni és megfogalmazni.

Zárógondolatok

Az Európai Unió „akarom-nem akarom” közösségi politikája (FEKETE, 1994) a kapott véleményekre nagyon rányomja a bélyegét. Nincsenek egyértelműen definiált kritériumok, amit azután a megkérdezettek vagy úgy élnek meg, mint hiányzó és nem eléggé definiált kritériumokat és ezeket saját elvárásaikkal helyettesítik, vagy pedig úgy, hogy a kritériumokról nem eléggé informálják őket.

Az értékelés kimaradásának egyéb okaiként kell említeni

- azt a rendkívül bürokratikus nyelvezetet, amely az EU különböző dokumentumaira jellemző és amelyekből még egyértelműbb helyzetben is gyakran nehéz kihámozni a lényegét;
- a nem eredeti informálódást, mert a megkérdezettek zöméhez csak hírmagyarázatokon, értékeléseken, illetve kommentárokon keresztül jutnak el az információk.

A problematika sokrétősége, a magyar mezőgazdaság jövőjére gyakorolt hatása szempontjából jó, hogy a vélemények szegmentálódnak, mert az egybehangzóság soha nem tud megfelelően konstruktív problémamegoldást eredményezni.

A TEJTERMELÉS BELTERJESSÉGÉNEK, A MEZŐGAZDASÁG- ÉS VIDÉKFEJLESZTÉSNEK AZ ÖSSZEFÜGGÉSEI

**SOMOGYI SÁNDOR – NEBOJSA NOVKOVIC –
BEBÁ MUTAVCIC**

Bevezető

A vidék és nagyvárosok fejlődése elszakadt egymástól. A gazdasági hatalom a városokba koncentrálódott. Ugyanakkor a vidékfejlesztés kritikus kérdéssé vált, mert az urbanizált központok normális működéséhez feltétlenül szükséges az életképes vidéki háttér. Másrészt a vidék mint élettér és a vidéki ember életminősége sem másodrendű kérdés. Ugyanúgy joguk és szükségük van a megfelelő életminőségre, mint a városi lakosoknak. A vidékfejlesztés ilyen körülmények között vált egy ma már jól érzékelhető sokrétű problémává.

Egyesek a vidékfejlesztés és a mezőgazdaság közé egyenlőségjelet próbáltak tenni. Szerencsére ez már meghaladott felfogás. A vidékfejlesztés sokkal összetettebb kérdés, mint a mezőgazdaság fejlesztése önmagában. Ennek ellenére tény az, hogy nem lehet vidékfejlesztésről komolyan beszélni, ha a mezőgazdaságot mellőzik.

A vidékfejlesztés helyzetét, lemaradását nagymértékben a mezőgazdasággal kapcsolatos megalapozatlan álláspontok és döntések okozták. A mezőgazdaság fejlesztésével kapcsolatos prekonceptiók, a méretökönómia téves értelmezése és alkalmazása hatalmas megrázkódtatásokat okoztak, és megfosztották ezt a fontos gazdasági ágazatot a normális, fokozatos fejlődés lehetőségétől. Közép- és Kelet-Európában ennek következtében feszítik hatalmas ellentétek a mezőgazdaságot ma is. Ez nehezebben elviselhető teher ezekben az országokban, mint a fejlett gazdaságúakban. A mezőgazdaság problémáinak megoldása nemcsak az ágazat világgpiaci pozícióit érinti, hanem a vidékfejlesztés záloga is.

A mezőgazdasággal kapcsolatos problémakör túl széles és összetett ahhoz, hogy ebben a tanulmányban megpróbáljuk áttekinteni, de a mezőgazdaság környezeti és piaci feltételekhez idomított átstrukturálása biztosan az egyik legfontosabb feladat. Ebből emeljük ki az állattenyésztés és azon belül is a tejtermelő szarvasmarhatenyésztés kérdését, aminek megfelelő szinten tartása a mezőgazdaság strukturálásának egyik sarokköve.

Ebben a kutatásunkban – más kérdések mellett – azt is vizsgáltuk, hogy melyek a legfontosabb feltételei e tőkeigényes, gazdaságilag érzékeny termelés megfelelő belterjességi szinten történő stabilizálásának.

A felvetett probléma fontossága

Közép- és Kelet-Európában szabály szerint az állattartási lehetőségeket alacsony szinten használják ki. Magyarországon például a rendszerváltás előtt is világszerte elismert eredményeket ért el mezőgazdaságával és állattenyésztésével. Sajnos, az állatállomány azóta csökkent és országos viszonylatban csak 30%-ban használják ki a kérődző és kevesebb mint 50%-ban a nem kérődző háziállatok tartásának lehetőségeit. A környező országokban a helyzet talán még rosszabb.

A feltételek jobb kihasználására, az állattartás fejlesztésére feltétlenül szükség van, mert ezekben a kevésbé fejlett országokban a mezőgazdaság nagyobb nemzetgazdasági jelentőséggel bír, mint a fejlett országokban.

Külön fontossággal bír a szarvasmarhatartás, amit sokszor a mezőgazdaság "nehéziparának" neveznek. Nem kíván bizonyítást, hogy sem országos, sem regionális szinten szarvasmarhatartás nélkül nem lehet mezőgazdaságot jól strukturálni. Ugyanakkor nem elhanyagolhatók azok a tények, amelyek azt mutatják, hogy a szarvasmarhatartás tőkeigénye kimondottan magas, tőkemegtérülése lassú, s ez gazdaságilag nagyon érzékennyé teszi. Nem csoda, hogy Európában szinte sehol nincs hatékony agrárszektor – de különösen nem állattartás – megfelelő állami beavatkozás nélkül. Ezzel Közép-Európában is számolni kell, még akkor is, ha az itteni fejletlenebb nemzetgazdaságok nehezebben viselik el a nagyobb számú mezőgazdasági termelő támogatását, a fejlett országoktól. A nehézségek ellenére ezekben az országokban fokozni kell a jövedelemnövelő preferenciákat, elmaradott térségek pozitív diszkriminációját, piacvédelmet és az agrárérdekek érvényesítését nemzetközi szinten.

Előzetes vizsgálódásaink során Anglia és Skócia adatai alapján megállapítottuk, hogy a szarvasmarhatartás egyensúlyban tartása komoly állami és EU-beavatkozás eredménye. A tejkvóták rendszere korlátokat szab, magába foglalja az esetleges tejkvótavásárlás magas árát, a túltermelés „büntetését”, de ugyanakkor a játékszabályokat betartó termelőknél a támogatások összege megközelítőleg megegyezik a megvalósított profittal. Fontos tapasztalatnak tekintjük, hogy az összehasonlítás céljából vizsgált fejlett állattenyésztő országokban is szigorú szabályozással biztosítják a tejtermelés stabilitását.

A kutatás céljai

Az előző alapgondolatokból kiindulva kerestük a tejtermelés megfelelő szintű belterjességét és stabilizálásának gazdasági lehetőségét. A korábban elvégzett regressziós és korrelációs vizsgálatainkból kiindulva elsődleges célként

megfogalmaztunk egy termelési függvényt, amely segít meghatározni az abrak-takarmány árparitásának hatását a gazdaságilag optimális tejtermelési szintre.

Másodlagos célként azt kívántuk meghatározni, hogy milyen beavatkozásra, támogatásra van szükség a tejtermelés stabilizálásához az adott körülmények között.

A kutatás módszere és az adatforrások

A mezőgazdaság eredményeire nagyon sok tényező hat. Ezen hatások elemzése legcélszerűbben az előző pontban említett termelési függvényekkel végezhető el, aminek közismert formája:

$$Y = f(x_1, x_2, \dots, x_i, \dots, x_n)$$

Lényegében ez azt jelenti, hogy a hozam (Y) a termelésre ható tényezők ($x_1, \dots, x_n$) változásának függvénye.

A módszer használhatóságát fokozza, hogy a kapott eredmények lehetővé teszik a hozam lehetséges alakulásának és gazdasági eredményének meghatározását a tényezők változásának függvényében. Ez annyit jelent, hogy meg lehet határozni a maximális és a gazdaságilag optimális hozamot, valamint az inputok optimális ráfordítását adott termék- és inputárarányok mellett.

Adatforrásként már több éve a PKB Belgrád Korporáció adatait használjuk, mivel méréseik és adatgyűjtésük szigorúan ellenőrzött és megbízható. Ebben az esetben az egyik tehenészet 1994–96-os havi kimutatásaiból vett tejtermelési és takarmányozási adatok kerültek felhasználásra, valamint az aktuális tej- és takarmányárak, amelyek az abrak-takarmány kilójaként 1,57 dinárt, míg a 3,6%-os zsírtartalmú tej litereként 1,71, illetve prémiummal együtt 2,11 dinárt tettek ki.

A maximális és gazdaságilag optimális tejhozam meghatározására a következő másodfokú függvényt alkalmaztuk:

$$Y = a + bx + cX^2$$

Y – havi tejhozam 3,6%-os zsírtartalommal (l)

x – havi abrak-takarmány-fogyasztás (kg)

A vizsgálat eredményei

Korrelációs és regressziós vizsgálataink megmutatták, hogy a különböző takarmányok különbözőképpen befolyásolják a hozamot. A vizsgálat megmutatta, hogy a tejhozamot legnagyobb mértékben az abrak-takarmány mennyisége befolyásolja. Megállapítottuk, hogy a tejhozamot az elfogyasztott abrak-takarmány 51%-ban determinálja ($R = 0,51$).

Erre való tekintettel a tényleges abrak-takarmány-fogyasztás és tejtermelés adatai alapján a következő termelési függvény lett megállapítva az adott tehenészet esetében: $Y = 431,022 + 1,306x - 0,004x^2$

Az adott periódusban a tehenek átlaglétszáma 1135 darab volt, a havi átlagos tehenenkénti hozam 510 liter, vagyis napi 17 liter. Ezt a termelési szintet havi 108 illetve napi 3,6 kilogrammos átlagos abrakfogyasztással érték el.

A maximális és gazdaságilag optimális hozam különböző szintű abrak-takarmány-felhasználással érhető el határérték-számítással. A maximális tejhozamot az abrak-takarmány-fogyasztás azon szintje biztosítja, ahol a marginális hozam egyenlő nullával, vagyis:

$$G_p = Y$$

$$Y = 1,306 - 0,008x$$

$$G_p = 0$$

$$1,306 - 0,008x = 0$$

Ebből következik, hogy az elérhető maximális tejhozam tehenenként havonta 537,6 liter, illetve naponta 17,92 liter lehetne, de 163,25 kilogrammos havi illetve 5,44 kilogrammos napi abrak-takarmány-fogyasztás mellett. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ez meg sem közelíti az optimálist, az adott kedvezőtlen árparitások mellett.

Ha összehasonlítjuk a ténylegesen megvalósított és a számított maximális hozamot és ráfordítást, akkor azt látjuk, hogy a maximális hozam 94,86%-a valósul meg a számított ráfordítás 66,18%-kal. Könnyen belátható, hogy nem lenne igazolt maximális hozamra törekedni. Napi egy literes hozamemeléshez 3,6 kg abrak helyett 5,44 kg-ot kellene ráfordítani, azaz majdnem 2 kg-mal többet. A ráfordítás : hozam problémáját még pontosabban fogja mutatni az árparitások alapján számolt optimális hozam.

A gazdaságilag optimális hozam : ráfordítás arányokat eltérő árparitásokra számoltuk ki úgy, hogy arányba állítottuk a marginális hozamot az abrak-takarmány árának és a tej árának hányadosával. A különböző árparitások melletti optimális ráfordítások és gazdaságilag optimális hozamok a következő táblázatban láthatók.

1. táblázat

A maximális és gazdaságilag optimális tejhozamok különböző abrak- és tej-árparitások mellett

	Abraktakarmány, kg/tehen/hónap	Tej 3,6% zsírtart., l/tehen/hónap
Maximális hozam	163,25	537,62
Optimális hozamok		
ha a paritás 0,918*	48,50	484,95
ha a paritás 0,774**	70,25	503,29
ha a paritás 0,6	88,25	514,77
ha a paritás 0,5	100,75	522,00

* A jelenlegi abrak-, tej-árparitás tejprémium nélkül

** A jelenlegi abrak-, tej-árparitás tejprémiummal

Könnyen belátható, hogy a jelenleg érvényes árparitások nagyon kedvezőtlenek, s nem teszik lehetővé a termelés belterjesítését. A magasabb ráfordítás nemcsak a genetikai kapacitások jobb kihasználását jelenthetné, hanem az abraktakarmány energiatartalmának jobb hatásfokú értékesítését is, de ezt a jelenlegi árparitások nem teszik célszerűen lehetővé.

A következő táblázatban kimutattuk a tejtermelés gazdasági hatékonyságát a különböző árparitások melletti maximális és optimális ráfordítások, valamint hozamok alapján.

2. táblázat

A tejtermelés gazdasági hatékonysága maximális és gazdaságilag optimális hozamok mellett

Árparitás	Termelési érték		Abraktakarm. költs.		Eredmény		Eltérés
	max.	optim.	max.	optim.	max.	optim.	optim.-max.
0,918	919,34	829,27	256,30	76,15	663,03	753,12	90,09
0,744	1134,39	1061,40	256,30	110,30	878,08	951,10	73,01
0,600	1408,58	1348,70	256,30	138,60	1152,30	1210,15	57,87
0,500	1431,84	1480,80	256,30	158,20	1431,80	1480,82	48,99

Könnyen belátható, hogy a gazdasági eredményesség mindig jobb az optimális, mint a maximális hozam esetében.

Az árparitás javulásával a maximális és optimális eredmény közötti eltérés csökken és elméletileg kiegyenlítődnének, ha az árparitás nulla lenne. Az eredményesség természetesen kedvezőbb árparitással lényegesen javul. Az árparitás 1%-os változása a vizsgált esetben megközelítőleg 2%-os (1,98) eredményváltozást okoz. Ez az adat rámutat arra, hogy milyen fontos szerepet játszik a megfelelő szabályozással, prémiumrendszerrel biztosított kedvező árparitás.

Az is feltűnő, hogy a vizsgált farmon több abraktakarmányt fogyasztottak és nagyobb tejhozamot hoztak ki az adott árparitás melletti optimális szintnél, ami napi 2,34 kilogramm abraktakarmányt, illetve 16,77 liter tejet tett volna ki tehenenként. Ez a gazdaságilag optimális szinttől történt eltérés tehenenként havi 44,56 dinár eredménycsökkenést eredményezett (951,1–906,54).

Záradékok

A tejtermelés belterjesítése tulajdonképpen a kedvező tej–abraktakarmány árparitás függvénye. A kedvező árparitás biztosíthatja a belterjesítés lehetőségét, míg a kedvezőtlen árparitás a termelés külterjesítését okozza.

Számolni kell azzal is, hogy az optimális arányokat könnyebb kiszámolni, mint betartani, de ha idejében figyelmeztetik a termelőket az árparitások okozta problémákra, akkor azoknak módjukban áll változtatni. Ellenkező esetben, ha ugyanis tapasztalati úton kell, hogy rájőjön, akkor biztos veszteség éri. Egy ideig talán el is tűri, de a végén felszámolja a termelését, még ha tudja is, hogy az újraindítás nagy tőkét, sok időt követel.

Ezért, megfelelő piaci szabályozással, szubvenciókkal biztosítani kell, hogy a termelők biztonságban érezzék magukat, ha azt akarjuk, hogy stabilizálódjon mezőgazdaságunk struktúrája és hozzájáruljon a kiegyensúlyozott regionális fejlődéshez és a lakosság megtartásához vidéken.

Természetesen ezt össze kell hangolni a lehetőségekkel is. Nem elég követelni. Azt is tisztán kell látni, hogy a kevésbé fejlettekre nagyobb terhet ró a szabályozás céljait szolgáló eszközök elvonása.

A tendenciák hasonlóak a közepesen fejlett és a fejlett országokban. Nehezebb helyzetben feltétlenül a kevésbé fejlettek vannak, mert a szubvenciók biztosítása nagyobb terhet jelent a költségvetés számára, mint a fejlett országok esetében.

A TEJTERMELŐ MAGÁNGAZDASÁGOK HELYZETE MAGYARORSZÁGON

BORBÉLY CSABA

A Pannon Agrártudományi Egyetem Vállalatgazdaságtani Tanszéke 1997-től egy nemzetközi kutatásba kapcsolódott be, amelynek európai koordinálója a Braunschweigi Mezőgazdasági Kutatóintézet Vállalatgazdaságtani Intézete. A német kutatócsoport tagjai már évek óta vizsgálják az Európai Unión belül a tejtermelő gazdaságokat, egymáshoz viszonyított versenyhelyzetüket, jövedelmezőségüket, a változó közgazdasági feltételekre adott reagálásukat.

A magyarországi bevezetésnek az ad különösen nagy hangsúlyt, hogy így konkrét képet kapunk a hazai gazdaságok versenyképességéről, mód nyílik a termelés szerkezetének, a költségek alakulásának nemzetközi összehasonlítására.

Bár a kutatási program még a kezdeti szakaszában van, az adatfelvételnél számos érdekes, említésre érdemes esettel találkoztunk.

A vizsgálaton belül fontos szerephez jutnak a magángazdaságok – annak ellenére, hogy rendkívül nehéz tőlük megbízható, pontos adatokat nyerni –, mivel a jelenlegi állomány mintegy egyharmada magángazdaságok istállóiban található.

A versenyképesség vizsgálata

Kit tekinthetünk ma versenyképes gazdálkodónak? Erre a kérdésre hadd válaszoljak dr. HEINRICH István szavaival: „Versenyképesnek azt a gazdát és vállalkozót tekinthetjük, aki a versenyben huzamosan megállja a helyét. Mindaddig sikeres, ameddig nem szorul ki a termelésből. Ez annyit jelent, hogy áruki-bocsátása, piaci részaránya nem csökken, hanem növekszik.” Ezt figyelembe véve felmerül a kérdés: vajon versenyképesek-e a magyar tejtermelő magángazdaságok, és ha igen, tudja-e tartani magát ez a versenyképesség az Európai Unión belül?

Nézzük először a hazai helyzetet! A problémák és gondok egész sorát kellené itt felsorolni; ezek közül a legfontosabbakat emelném ki.

Talán a legsúlyosabb problémák egyike a belföldi tejfeldolgozó üzemek koncentrálódása volt. Ez önmagában nemcsak a szállítási költségeket emelte meg, hanem azt is jelentette, hogy a tejüzemek azokat a telepeket részesítették előnyben, amelyek nagy mennyiségben, folyamatosan, jó minőségben tudtak tejet termelni (1. táblázat).

1. táblázat

A feldolgozott tej és tejtermékek fogyasztásának alakulása Magyarországon, 1991–1996

Évek	Feldolgozott tej (milliárd liter)	Fogyasztott tej (l/fő)
1991	2,4	167,9
1992	2,2	159,7
1993	2,0	145,1
1994	1,8	141,1
1995	1,8	n. a.
1996*)	1,5	n. a.

*) Becsült adat.

Forrás: KSH, Mezőgazdaság Élelmiszeripari Statisztikai Zsebkönyvek.

Ilyen megfontolásból a tartálykocsi csak olyan helyekre megy, ahol legalább 50 tehenet fejnek. Ha ez a létszám össze is jön, a különböző fizikai tisztaságú, eltérő beltartalmú tejekeket összevegyítve minősítik a friss tejet, ami melegágya a kistermelők közötti vitáknak, vádaskodásoknak.

Sajnos, klasszikus példa a kaposvári Class Tej Rt., amelynek bezárása mintegy 3000-rel csökkentette a vállalat gyűjtéskörzetében a tehenek számát. Azoknak a vállalkozóknak, akik továbbra is a tejtermelésből szeretnének megélni, szembesülniük kell azzal a ténnyel, hogy tejukeket a környező megyék tejipari vállalataihoz kell eljuttatniuk, ami az amúgy is magas költségeket tovább növeli.

A termelők egy része képes volt ezt a problémát is áthidalni közvetlen háztól való eladással, vagy ahogy nyugaton is nevezik, direkt értékesítéssel. Ezen értékesítések azonban szinte kivétel nélkül az illegális homálya alatt történnek, több ellenőrző hatóság megkerülésével.

Ennek ellenére ez a fajta eladás lehet az egyik mentsvéra a magángazdaságoknak, mivel egy liter teljes tejet csaknem azon az áron adnak ma, mint amennyibe fél liter zacskós tej kerül a boltokban. Ha erre az árra még rátennék a jelenleg kikerült járulékok nagy részét, még akkor is értékesíteni tudnák a terméküket.

További előny ennél az értékesítési módnál a gazda számára, hogy amíg a vásárló csak az érzékszerveivel vizsgálhatja meg a tejet, addig a tejfeldolgozók gyakorlatilag mindenre kiterjedő ellenőrzés után minősítik.

Ebből adódik az a probléma, hogy ma csak extra, esetleg I. osztályú tejet érdeemes a tejipar számára szállítani, mert az ennél alacsonyabb minőségű tejt akár 10 Ft-al is kevesebbet kap a termelő, ami semmiképpen nem fedezi a termelési költségeket.

Érdekes problémaként jelenik meg a tejkvóta kérdése. A kvóta fogalmának ma hazánkban nem ritkán negatív kicsengése van. Ezt elsősorban olyan nyugat-európai példák alapozzák meg, amelyekben arról hallhattunk, hogy a gazda kénytelen a csatornába önteni a tejét, mert „túltermelte” a számára engedélyezett mennyiséget.

A gazdák egy része ezért a lehetséges EU-csatlakozás hátrányaként a termésük mennyiségi behatárolását látják, a több támogatás és a magasabb felvásárlási árak – mint előnyök – mellett.

Már hazánkban is megtörtént a tejkvóták kiosztása, sőt egyes termelők egyfajta figyelmeztetést is kaptak a kvótatúllépés esetleges szankcionálására a tejterméktanácstól, de meggyőződésem szerint ennek a rendszernek ma Magyarországon nincs és nem is lesz létjogosultsága.

A jelenlegi helyzet azért képtelenség, mert az EU-harmonizáció egyik lépéseként bevezetett kvótarendszer teljesen eltérő viszonyok között fogant, mint a nyolcvanas évek elején Nyugat-Európában.

A kvótarendszert az Európai Unión belül egy hatalmas túltermelés megfékezésére vezették be, míg nálunk egy tejhiányos időszak kellős közepén került bevezetésre. Jövőjét pedig azért látom sötétben, mert ez a kvótarendszer nagy valószínűséggel 2000. március végével lejár, és mivel vele szemben egyöntetű ellenérzés fogalmazódott meg szinte minden országban, ezért nagy valószínűséggel felül fogják vizsgálni. Már most több modell létezik, az szinte biztos, hogy a jelenlegi rendszer nem marad meg eredeti formájában.

Összefoglalásként megállapítható, hogy bár jelenleg a magántermelők igen sok problémával küszködnek, de alapvetően optimistán néznek szembe a gondokkal. Ezt mutatja az is, hogy a vizsgálatba bevont gazdaságok mind a létszám bővítés gondolatával foglalkoztak, valamint az, hogy bár jelenlegi tejfogyasztásunk mintegy 30%-kal marad el a nyolcvanas évek fogyasztásától, nyilvánvaló, hogy ez a helyzet ennél már csak jobb lesz.

Erre ad okot többek között az a „Tej Napján” megalakult kezdeményezés, amely a tejivás kultuszát hivatott növelni, valamint az a tény, hogy tej a legolcsóbb fehérjeforrás, valamint az, hogy jelenleg ma Magyarországon mintegy 1,5 millió ember szenved oszteoporózisban, amit célirányos kalcium bevitellel – például tejjel – csökkenteni lehetne.

Bízunk benne, hogy az egészségesebb életmód térhódítása maga után vonja a tej és tejtermékek fokozottabb fogyasztását, és ez a gazdák jövedelmét is emelni tudja.

A GYEPGAZDÁLKODÁS ÉS A VIDÉKFEJLESZTÉS ÖSSZEFÜGGÉSEI

NAGY GÉZA – PETŐ KÁROLY

Bevezetés

A társadalmi-gazdasági változások eredményeként hazánkban is megszületett a területfejlesztési törvény. A törvény megszületésének nem titkolt célja volt az is, hogy elősegítse az ország európai integrációs törekvéseit. Értelmezésünk szerint a területfejlesztésnek szerves része a vidékfejlesztés. Ez utóbbi azért nevezhető alacsonyabb kategóriának, mert sokkal közvetlenebb kapcsolata van a termőfölddel, a földhasználattal és földhasznosítással, mint igen fontos természeti erőforrással.

A rendkívül sokoldalú és nehezen definiálható vidékfejlesztésnek többféle dimenziója van. Ezek a dimenziók nem önálló életűek, hanem ok-okozati összefüggésben állnak egymással. Elvárásaink és az ország gazdasági helyzete miatt a vidékfejlesztés elsődleges dimenziója anyagi-gazdasági természetű. Ennek eredője vagy vetülete – hazánkban sajnos sokszor inkább árnyéka – a társadalmi dimenzió. A fejlett jóléti társadalmak példája mondatja velünk, hogy érdemes külön kategóriaként emlegetni egy harmadik dimenziót is. Ennek a neve talán a tárgyasult környezet, a vizuális valóság, a vidék megjelenése lehet.

A vidék életető ereje évszázadokon keresztül a termőföld-hasznosítás, a mezőgazdasági termelés volt. Ennek célja a legutóbbi időkig alig változott, vagyis ki kellett elégítenie a vidék (ország) népességének élelmiszerszükségletét, ezen túl – amennyiben erre a lehetőségek adottak voltak – exportárujalapot kellett biztosítania. A társadalmi elvárások napjainkig nem nagyon változtak. A fejlett országok példája alapján azonban olyan új szempontokra is egyre inkább figyelemmel kell lenni, mint például a környezetvédelem, a természeti értékek védelme, a vizuális tájalakítás tudatos érvényesítése, a termeléssel összefüggő kulturális értékek megőrzése.

A gyepek (rét és legelő) mint földhasználati mód, az erdőhöz hasonlóan egy természetes vegetációtípus, így eredendően független az ember természetű tevékenységétől. Rendkívül széles ökológiai hatások között megtalálható, a legtöbb országban a területi aránya a földhasználati módok között a legnagyobb. A gyepekkel való gazdálkodás nagyon sokféle lehet. A gyepek termése állati terméké transzformálható (hús, tej, gyapjú, bőr). Jelentős a szerepük a talajtermék-

kenység javításában, a talajvédelemben. Kiemelkedő lehetőségeink vannak a környezet- és természetvédelemben. Ma még szinte kiaknázatlan a gyepek szerepe a táj formálásában. A dolgozat további részében az előző területeken szeretnénk feltárni a gyepgazdálkodás és a vidékfejlesztés néhány fontosabb összefüggését.

A gyepterületek mint földhasználati módok a '90-es évekig

Hazánkban a gyepek területe és a gazdálkodásban betöltött szerepe a század második felében fokozatosan csökkent. Tulajdonképpen párhuzam állapítható meg a mezőgazdaság intenzifikálása (termelékenységnövekedés, gabonaprogram, növekvő szántóföldi ráfordítások) és a gyepek szerepének csökkenése között. Mindez azzal magyarázható, hogy a gyepgazdálkodás kimaradt a mezőgazdaság műszaki fejlesztéséből.

A hetvenes évekre mintegy 1,2 millió hektár gyepterület maradt az országban, amely a mezőgazdasági területnek 20%-át, a termőterületnek mintegy 14%-át adta. Az akkori becslések szerint hektáronként 1,5 t szénaérték került hasznosításra. A társadalmi-gazdasági rendszerváltás, a tulajdonviszonyok és a termelőüzemi szerkezet átrendeződése nem volt hatástalan a gyepekre. Az utóbbi bő tíz évben jelentősen csökkent az ország gyepterülete. Leginkább az állatlétszám látványos csökkenésének köszönhetően mintegy harmadára esett vissza a gyepről betakarított összes szénatermés, és az ország történetében a legalacsonyabb termésátlagot (630 kg széna hektáronként) becsülték 1993-ban (1. táblázat).

1. táblázat

A gyepgazdálkodás fontosabb mutatóinak összehasonlítása az utóbbi évek alapján

Megnevezés	1981–85	1986–90	1991	1993	1995
A gyepek területe, 1000 ha	1256,8	1205,6	1165,8	1098,9	1148,3
Az összes termése, 1000 t széna	2020,0	1511,7	1327,6	691,0	854
A gyepek termésátlaga, 100 kg/ha széna	16,1	12,5	11,4	6,3	7,4

Forrás: KSH, 1996.

A gyepek területnagyságában és területi arányában a regionális különbségek változatlanul fellelhetők (2. táblázat). Az átlagosnál kisebb a gyepek területi aránya a Dunántúlon és Pest megyében, az ország keleti felében pedig délről észak felé haladva fokozatosan nő.

2. táblázat

A gyepek aránya a földhasználatban tájegységenként (1996. május 31-i állapot)

Tájegység	Gyepterület, 1000 ha	Gyep a mezőgazdasági terület %-ában	Gyep a termőterület %-ában
Pest megye	62,9	15,0	11,3
Észak-Magyarország	215,2	27,2	18,1
Észak-Alföld	261,8	19,5	16,9
Dél-Alföld	243,7	17,7	15,3
Nyugat-Dunántúl	117,9	17,6	11,6
Észak-Dunántúl	117,2	17,5	13,8
Dél-Dunántúl	124,0	14,4	10,4
Összes/átlag	1148,0	18,6	14,3

A vidék megjelenése szempontjából kiemelendő, hogy a gyepek területi tagoltságuknál fogva valamennyi település közigazgatási területén megtalálhatók. Ennek köszönhetően jelentős szerepük van a település, a táj, általában a vidék vizuális megjelenésében.

A gyepek szerepe az állati termékek termelésében

Hazánkban a kérődzőállat-állomány termelése összességében nem a gyepekre alapozott. Ezen belül azonban megállapítható, hogy a kevésbé intenzív állattartás (juh, növendék- és húsmarha) szorosabban, az intenzív tejelő tehenészet kevésbé kötődik a gyepekhez. Egy korábbi tanulmányban vizsgáltuk azt, hogy vajon van-e összefüggés a gyepek megyénkénti területi aránya és a megye kérődzőállat-állományának nagysága között. A juhállomány nagysága igen szoros korrelációban ($r = 0,80$) volt a gyepterületek termőterületen belüli arányával. Ez érthető, hiszen a juhot minősíti az agrárágazat „tipikus legelőhasznosító állatfajnak”.

Az utóbbi évek radikális állatállomány-csökkenése hatással volt a szalastakarmány-gazdálkodás szerkezetére. A kérődző állatállományon belül a juhlétszám erőteljesebben csökkent, ami együtt járt a gyepterületek alacsonyabb kihasználásával. Korábban a szárított szalastakarmányok között a gyepszéna aránya 50% körüli volt, ami napjainkra 35% körüli értékre esett vissza. A gyepterületek kihasználásának csökkenése hatással van a gyepek állapotára és növényi összetételére, ezáltal a táj képére. Az utóbbi években egyre gyakoribb, hogy elvénül az anyaszéna. A lábön maradó elszáradt termés gazdátlan vidék benyomását kelti. Hosszabb távon eluralkodnak a kórós szárú kétszikű gyomok és a gyombokrok, így a megszokott aprófűves táj képe is módosul.

A vidékfejlesztés és a gyepgazdálkodás összefüggéseinél szólni kell a legeltetés módjáról. Látnunk kell, hogy a nálunk fejlettebb nyugati országokban már sehol sem dívik a pásztorkodó legeltetés. A pásztorok helyét átvették a korszerű legelőberendezések (stabil kerítések, felhajtó utak, elektromos karámok). Ha vidékfejlesztésről beszélünk, a pásztorkodó legeltetés alkonyát kell látni. A mezőgazdasági munkának, főképpen pedig az állattartásnak nincs társadalmi presztízse. A hajdani generációs pásztor családok – akik mind az állatokhoz, mint a legelőkhöz jól értettek – már kihaltak. Emellett a termelés jövedelmezősége sem engedi meg, hogy a pásztorok bére és annak járulékos költségei is terheljék az állati termékeket. Néprajzi-turisztikai célból bizonyos területeken fenn fogják tartani a pásztorkodást és az ezzel járó szabad legeltetést, de az ország nagy részén – a vidék fejlődésével párhuzamosan – ez meg fog szűnni.

A gyeppek szerepe a természetvédelemben

Nemzetközileg és hazánkban is egyre nagyobb hangsúlyt kap a természet- és tájvédelem kérdése. Ebből a szempontból a kevésbé bolygatott élő vegetációknak, az erdőknek és a gyepeknek van a legfontosabb szerepe. A természetvédelem alá vont területek tájképét hosszú időre kívánjuk megtartani. A természetvédelmi területek nagysága fokozatosan nő hazánkban. A védett területek egynegyede a gyep művelési ágba tartozik (erdő kb. 50%, gyep 25%, szántó 12%, egyéb 13%). Fontos megjegyezni, hogy a legszigorúbb védettségű területeken, a nemzeti parkokban és a természetvédelmi területeken a gyeppek területe meghaladja még az erdők területét is (3. táblázat). Mindez azt jelenti, hogy a természetvédelmi területeken a vidékfejlesztés kiemelt szempontja az évtizedes vidéki táj megóvása, melyben a szigorúbban védett területeken éppen a gyepgazdálkodásra várnak a legfontosabb feladatok. Ehhez rendelkezésre állnak a szükséges hatósági eszközök, másrészt kidolgozásra várnak azok a technológiák és megállapodások, amelyek mind a mezőgazdasági termelők, mind a természetvédők érdekeit figyelembe veszik.

3. táblázat

A természetvédelmi területek megoszlása művelési ágak szerint

Védett területek	Szántó (ha)	Gyep (ha)	Erdő (ha)	Egyéb (ha)
Nemzeti parkok	14 304	66 247	63 558	33 629
Tájvédelmi körzetek	68 362	94 567	252 592	51 132
Természetvédelmi területek	2 451	7 526	11 028	89 986
%	12,7	25,1	48,8	13,4

Forrás: Természetvédelem 1994 (KTM TVH).

A gyephasználat gazdasági-társadalmi kérdései

A gyepterületek fokozottabb hasznosítása a vidékfejlesztésben számos gazdasági előnyt kínál. Legelőször azt kell megemlíteni, hogy a gyep, mint élő kultúra minden évben ráfordítások nélkül is hasznosítható termést ad, vagyis a legolcsóbb takarmányforrása a kérődző állatoknak. Különösen igaz ez legeltetési állattartás esetén, mivel a lelegelt fűvet betakarítási és tárolási költségek nem terhelik. A gyep hasznosításához, főleg a legeltetéshez nincs szükség költséges beruházásokra, így tökehiányos területeken is megvalósítható jelentős mennyiségű állati termék előállítását.

Az elmúlt néhány évtizedben a nagyüzemi termelési szerkezet nem kedvezett a gyep használatának. Jellemző, hogy a mezőgazdasági terület közel 19%-át kitevő gyep csak pár százalékkal járult hozzá a mezőgazdaság bruttótermék-kibocsátásához. A termeléskoncentráció elsősorban az üzem és munkaszervezés területén nehezítette a gyep kihasználását. Az elmúlt években látványosan átalakult hazánkban az üzemi szerkezet. Várható, hogy a magántulajdonon alapuló egyéni és társas vállalkozások jobban ki fogják használni a legolcsóbb tartási-takarmányozási mód, a legeltetési állattartás előnyeit. Ez a legeltetés azonban már egyre inkább bekerített saját tulajdonú gyepen történik majd, amely kisebb változásokat eredményez a kérdéses vidéki területek arculatában.

A gyepgazdálkodás jövőjét, a gyep művelési ágú területek sorsát és ezzel együtt a vidék képét a tulajdonviszonyok döntően befolyásolják. 1994. május 31-én az ország gyepterületének közel 20%-a a különböző vállalatok, közel 35%-a a különböző szövetkezetek és 46%-a az egyéb szervezetek kezelésében, vagy tulajdonában volt. A vidékfejlesztés, a vidéki kép alakítása szempontjából az utóbbi csoport, az önálló gazdálkodók és a lakossági tevékenység (46%) érdemel – több kérdőjelet is tartalmazó – figyelmet. Nem tudni ugyanis, hogy mi az új tulajdonosok szándéka a gyepterületekkel. A gyep feltörése – amire számos példa van – azon túl, hogy évszázados vidéki képet változtat meg, a gyep talajadottságai miatt biztos gazdasági kudarcra van ítélve. Ha mindez esetleg természetvédelmi területen történik, jövátéhetetlen károkat okoz. A sokszor kényszerűségből vagy gazdasági érdekből meginduló újrahásznosításnak is vannak kérdőjelei. Csupán a gazdasági haszonra koncentrál a tulajdonos, vagy tekintettel lesz a gyep igényeire és a takaros határ szempontjaira is? A legeltetési lúdtartás példájából tudjuk, hogy ha csak az elsőt tartja szem előtt, annak eredménye a hazánkban idegen sivatagszerű táj és a mérhetetlen növényi degradáció.

Az elkövetkező években a mezőgazdaság hazánkban is minden bizonnyal hasonló utat jár majd be, mint amit az Európai Unió tagállamainak mezőgazdasága tett meg az utóbbi 1-2 évtizedben. Ez a példák alapján a művelt terület csökkenésével, a szántó művelési ágból kivont területek más irányú hasznosítá-

sával fog járni. Megoldásként az erdősítés vagy a gyepesítés jöhet szóba. Miután az erdősítés meglehetősen tökeigényes, várhatóan nő majd a gyepek összterülete, ami a vidék fejlődésének eredményeként a megszokott táj változásával fog járni (pl. az eddig szántott meredek lejtőkön, a gyenge adottságú szántókon, a mélyfekvésű területeken).

A társadalmi feltételek kapcsán szólni kell a vagyonbiztonság kérdéséről a legeltetéses állattartásban. Ugyanúgy, mint általában a mezőgazdaság és az erdészet, a legeltetéses gyephasználat is rendkívül kitétnék nevezhető vagyonvédelmi szempontból. Sajnos, napjainkban a legelő állatok – főleg sötétedés után –, elsősorban a szociális bűnözés kapcsán nincsenek biztonságban. Amíg a magántulajdon védelmének eszközrendszere és társadalmi elfogadottsága valósággá nem válik, a legeltetéses állattartás előnyeit a vidékfejlesztésben nemigen tudjuk kiaknázni.

Hazánkban számos ún. rurális térség megélhetési forrása még napjainkban is a mezőgazdaság. A mezőgazdaságból származó jövedelmek korrelációban vannak a termőföldek minőségével. Szakmai körökben elfogadott, hogy napjainkban a gyepek a szántóföldi művelésre alkalmatlan talajokon maradtak csak fenn. Ebből adódóan azokon a területeken, ahol a gyepterületek aránya nagyobb, alacsonyabb a mezőgazdasági területek átlagos aranykorona-értéke. A közelmúltban vizsgáltuk a hét nagy földrajzi táj alapján, hogy van-e összefüggés a gyepek mezőgazdasági területi aránya és a családok egy főre jutó bruttó jövedelme között. A vizsgálat negatív összefüggést talált, ami azt jelenti, hogy a gyenge adottságú gyepterületek nagyobb területi aránya is szerepet játszhat az alacsonyabb családi jövedelmekben. Ha ez igaz, akkor a gyepgazdálkodás állami támogatása a szegényebb régiókban élőknek kínálna nagyobb anyagi segítséget.

A MOLDAVI CSÁNGÓ KÖZÖSSÉGEK ÉLETSZTRATÉGIÁI*

FARKAS TIBOR

Bevezetés

A moldvai csángók sokak számára csak hallomásból ismert népcsoport. Azok között is, akik hallottak már a csángókról, nagyon sok idealisztikus és romantikus elképzelés él velük kapcsolatban. Viszonylag sok írás foglalkozik az említett népcsoport gyakran egészen ősi jelleget is hordozó népi kultúrájával. Sokan feldolgozták hiedelemvilágukat, szokásaikat, imádságaikat és a kultúrájukkal kapcsolatos sok egyéb jelenséget. Nagyon kevesen foglalkoztak azonban a csángó közösségek gazdálkodási és gazdasági tevékenységeivel. A kutatás kezdeti fázisában több megközelítésben próbálom a moldvai csángók mai helyzetét, a csángó közösségek életstratégiáit megvilágítani, megérteni, vagy legalábbis az arra vonatkozó megfelelő kérdéseket feltenni.

A kutatás nehézségei és szükségessége

A csángók több évszázados elzártsága, a Kárpát-medencétől való földrajzi és szellemi távolsága, a legújabb kori történelmi események nagyon megnehezítették a Moldvát járó érdeklődők és kutatók dolgát. A látogatók, a tudományos adatgyűjtést és feldolgozást gyakran háttérbe szorítva, a csángók sorskérdéseinek vizsgálatát tekintették legfontosabb feladataiknak, hiszen elhagyatottságuk, elnyomásuk olyannyira szembeűnő és megrázó volt (HALÁSZ, 1994).

A moldvai csángókkal kapcsolatos kutatások eddig nagyrészt figyelmen kívül hagyták a csángók gazdálkodási tevékenységét, beleértve a gyűjtögetést, állattenyésztést, kertészeti tevékenységeket, piacozást is, és kevés teret szenteltek a halászatnak, földművelésnek, a szőlőtermesztésnek és borászatnak. Ugyancsak fontos megjegyezni, hogy a klasszikus értelemben vett szociográfiai, szociológiai, társadalom-néprajzi illetve kultúrökológiai vizsgálatok is hiányoznak a palettáról. Tulajdonképpen még alig foglalkoztak a moldvai vándormozgalmakkal és a csángók identitástudatával. Tekintve a vallás meghatározó szerepét,

---

* A tanulmány az F-024063. sz., A moldvai csángó közösségek életstratégiái című OTKA-kutatás keretében készült. – Itt szeretném kifejezni köszönetem Halász Péternek hasznos tanácsaiért és gondolataiért, valamint a klézsei és külsőrekecsini családoknak vendégszeretetükért.

ide sorolhatjuk a vallással kapcsolatos mélyrehatóbb vizsgálatok hiányát is (HALÁSZ, 1994).

A jelenleg folyó kutatás célja, hogy az imént említett területeken szociológiai és szociográfiai felvételezések történjenek, megértsük azokat a legfontosabb hatásokat, amelyek a csángók lehetséges életstratégiáit magyarázzák és hozzásegítsék őket ahhoz, hogy belső erőforrásaikkal maguk is gazdálkodni tudjanak. A vizsgálatok strukturált interjúk felvételével kezdődtek Klézsén és Külsőrekecsinben, és várhatóan kérdőíves felméréssel fognak folytatódni az elkövetkező években.

A moldvai csángók származása

A moldvai csángók eredetének tisztázása fontos kérdés, ugyanis az eltérő időpontban történt betelepedés különböző lehetőségekkel és identitással ruházta fel az egyes csoportokat.

A csángó kifejezés többféle népcsoportot illet meg. Moldvai csángók alatt a Kárpátokon túl, a Tatros és a Szeret folyók mellékén élő magyar illetve székely származású, római katolikus és többnyire magyarul beszélő népcsoportot értjük. (Csángók még a Brassó közelében élő hétfalusi csángók, a Gyimesben élő gyimesi csángók, és gyakran ideértik a Bukovinában élt székelyeket is (BALASSA 1989; KISZELY, 1992; GUNDA, 1994). Elnevezésüket tekintve a szakirodalom nem egységes, hívják őket csángómagyaroknak, moldvai magyaroknak és moldvai csángómagyaroknak is. A csángó főnév valószínűleg a kóborlást, vándorlást jelentő csáng igéből származik (BALASSA, 1989 et al.).

A moldvai csángók, amint az eddig leírtakból is látszik, nem tekinthetők egységes népcsoportnak. Többféle helyről és többféle időpontban érkeztek jelenlegi lakóhelyükre. Egyes elméletek szerint a honfoglaló magyaroknak a Kárpátokon kívül rekedt csoportja lenne. A fennmaradt leletek azonban nem bizonyítják folyamatos jelenlétüket a térségben, és egyben a népcsoport keletről történő betelepődését is megkérdőjelezzik (FODOR, 1993).

BENDA Kálmán történész a letelepedésüket tekintve négy nagyobb hullámot különböztet meg:

- Béla az 1240-es években, a mongolok visszatérését meggátolandó, katonai őrhelyeket telepít a Szeret folyó nyugati partján. Az ekkor kivándorolt csoport őrzi a legarchaikusabb néprajzi és nyelvi emlékeket.
- Az 1400-as években Csehországból Magyarországra is eljutnak a huszitizmus eszméi. *Zsigmond*, magyar király, és később *Hunyadi Mátyás* is üldözi követőit, így azok tömegesen menekültek Moldvába, ahol új falvakat hoztak létre.
- A XVI–XVII. sz. folyamán székelyek vándorolnak Moldvába, főként az adófizetés elől menekülve. Ők gyakran ma is székelyeknek tartják magukat. Az előttük bevándoroltaktól különbözik a kultúrájuk is.

- A legutolsó nagy bevándorlás a mádéfalvi veszedelem (1764) után történt. Egy részüket *Hadik* András Bukovinában telepítette le, ahol kálváriájuk még nem ért véget (BENDA, 1993).

Moldvai csángó életstratégiák

A háztartások vagy más közösségek (élet)stratégiája – néha túlélési stratégiája – olyan kifejezés, amely egy olyan közös cselekvés képét idézi fel, amelyet a közösség tagjai célszerűen megterveztek és racionálisan kifejlesztettek, és ami mindegyiküknek egyforma lehetőséget nyújt a döntési folyamatban való részvételhez. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az effajta idealisztikus meghatározás sok esetben tévedésekhez vezethet, ugyanis a háztartások viselkedését nagyon sok tényező határozza meg, a döntéshozó folyamat pedig komplex és sokszínű tevékenység (CLAY–SCHWARZWELLER, 1991).

Az interjúk feldolgozása után az alábbi hipotéziseket állíthatjuk fel: a csángó közösségek életstratégiáit – a makrogazdasági folyamatok mellett – döntően befolyásolják a helyi gazdálkodási viszonyok, erős vallásosságuk és az ezzel szorosan összefüggő demográfiai folyamataik, valamint identitásuk elvesztése és az asszimiláció. A válaszok: hagyományos önellátó gazdálkodás, vendégmunka, elvándorlás, alkoholizmus és a közösségek felbomlása.

A csángó falvak az átalakuló román mezőgazdaságban

1989 után alapvető változások kezdődtek a román mezőgazdaságban. A mezőgazdaság átalakítása és a földtulajdon kérdése azonban a mindenkori politikai erőviszonyoknak rendelődött alá. Csak részleges magántulajdont állítottak vissza, azaz a termőföldön kívül más termelőeszközök tulajdonformája nem változott meg, és ezért az újonnan létrejött kiscgazdaságok nem váltak működő- és fejlődőképpé. A jelenlegi viszonyok között is érezteti hatását a román mezőgazdaság azon sajátossága, miszerint a Magyarországon megszokott méretű háztáji termelést nem engedélyezte (VINCZE, 1994).

Az önellátáshoz szokott gazdálkodók nem rendelkeznek azzal a mezőgazdasági kultúrával, amely a továbblépéshez nélkülözhetetlen lenne. Az említett okok miatt a mostani kiscgazdaságok, családi gazdaságok alig alkalmasak piacorientált termelésre, noha az interjúk alapján úgy tűnik, bizonyos mértékű piaci tevékenységnek helye volna.

A csángó falvakban – a környező román falvaktól eltérően – többnyire nem alakultak ki gazdálkodással vagy mezőgazdasági termények feldolgozásával kapcsolatos új vállalkozások vagy szövetkezetek. A változások elsősorban a szövetkezetek, vagy ahogyan Moldvában nevezik: a kollektív megszűnését jelentették, a termelés egyelőre megrekedt a hagyományos paraszti termelés önellátó szintjén.

Az általunk vizsgált falvakban a gazdagság forrása és mérőszáma a birtokolt és bérelt földterület nagysága. Elmondás szerint Klézse 2000 ha-os területén 1200 család osztozik, az átlagos földterület családonként tehát 1–1,5 ha lehet. A 8–10 ha-os gazdák jelentősnek számítanak a falvakban. Főként a kis földterülettel rendelkezők bérelnek fél–egy ha földet, és jellemző a felesben való munka és a napszám is.

Lényeges különbségeket találunk Külsőrekecsin és Klézse között a rendszerváltás nehézségeit tekintve, ugyanis Külsőrekecsinben sohasem volt kollektív. A megszokott, bejáratott helyi együttélési, gazdálkodási formák közel változatlanok maradtak. Pénzhez eddig is nagyon nehezen jutottak, és most is csak akkor jutnak, ha valamilyen – általában mezőgazdasági – terméket értékesíteni tudnak vagy napszámban dolgoznak.

Külsőrekecsin szegényebb falu, egyrészt a földek gyengébb minősége, másrészt elzártsága miatt, mivel így a városba történő ingázás sem járulhatott hozzá a családok megélhetéséhez. Külsőrekecsinben a rendszerváltás/változás lassú, de egyre súlyosabb terhekkel járó folyamatát mégis könnyebben viselték el, részben a már vázolt okok, részben pedig a szövetkezet hiánya miatt a gazdálkodók tulajdonképpen folytatták a hagyományos paraszti gazdálkodást. Az eltelt évtizedek alatt bejáratott utak továbbra is járhatóak maradtak, és mivel a pénz mindig is hiányzott, a jelenlegi pénztelenséghez is könnyebben alkalmazkodnak.

A vizsgálatok megkezdése előtt is feltételeztük az informális gazdaság meglétét. Az informalitásra itt azonban az jellemző, hogy nem alapul kölcsönös bizalmon. Gyakori a közös munkavégzés. „*Én megsegítem magát egyféleképp, s maga megsegít engem másképp*” – mondja az egyik bácsika, de talán a pénz hiánya miatt a munkák elvégzése után pénzt kérnek, néha még a rokonoktól is. A gyűjtögetés jellemző; gyűjtenek gombát, terméseket, gyógyfüveket, tűzrevalót, követ és sok egyéb mást.

A gazdálkodással kapcsolatban nincsenek reményeik, terveik: „*Valami lesz, Istenke megsegít.*” Úgy tűnik, hogy azok a gazdák tudtak nagyobb sikerrel piacra is termelni, akik a rendszerváltás előtt a helyi feldolgozóiparban vettek részt, például szeszfőzdéjük vagy malmuk volt, ám a nehezedő adózási feltételekkel és a növekvő konkurenciával szemben már ezek a tevékenységek sem nyújtanak lehetőséget nagyobb jövedelem felhalmozására.

Vallás és identitás

A moldvai csángók a szándékolt és erőltetett identitás- és kultúravesztés elszenvetői. A román politikai erők – főképpen a jászói püspökség – tendenciózus és erőltetett asszimilációs politikát folytat. Katolikus voltukat merik vállalni, ez jelentősen az identitásuk legfontosabb forrását.

A moldvai csángók nagy részére jellemző, hogy még abban az időszakban kerültek mai helyükre, amelyben a magyar nép a mai értelemben még nem vált nemzetté. A másik figyelemre méltó körülmény, hogy nem rendelkeztek polgársággal, nemességgel, saját papsággal, sem saját értelmiséggel. Magyar nyelvű oktatás hiányában ma is a szóbeliség állapotában élnek, magyar nyelven írni vagy olvasni alig tud valaki közülük (HALÁSZ, 1991).

Az identitás- és kultúrávesztés, az elvándorlás és urbanizáció szorosan összefüggő jelenségek a moldvai csángóknál. Az asszimilációnak úgy látszik semmi sem szab gátat. A vegyes házasságok megengedettek. Ha a szülőknek ellenvetésük is lenne, az inkább az eltérő vallásgyakorlat miatt van, ám ez könnyen kiküszöbölhető egymás hitére való áttéréssel. Régebben a csángók inkább csak csángót vettek el, ma már nem ritkák a vegyes házasságok: „*Mikor elindul egy gondolat házasodjék, állítani nem bírod meg, most összevegyülnek*”.

Talán érthetetlennek tűnik, de a magyar nyelvterületre történő elvándorlás is gyakran román asszimilációval végződik. A moldvai csángók ugyanis könnyebben beilleszkednek a román kulturális viszonyok és viselkedési minták közé, mintsem a nyugatabbra élő magyarok közé. Így történik az is meg, hogy a kiválasztott csángó fiatalok, akiket Erdélyben magyar iskolákban oktatnak, teljesen magyar környezetben még inkább románná válnak. Így lehetséges az is, hogy Erdély addig többségi magyar területén, a betelepült moldvai csángók román nyelvű katolikus miséket kezdtek követelni, nem kis felháborodást váltva ki az addig teljesen magyar nyelvű szolgálathoz szokott hívőktől. A kutatás következő szakaszában, ennek a kérdésnek a vizsgálata, várhatóan még inkább előtérbe fog kerülni.

Magas termékenység

A moldvai csángók magas termékenysége összefügg erős vallásosságukkal. Jelenleg még mindig a demográfiai átmenet második szakaszában tartanak, tehát a születések száma meghaladja a halálozásokét. Egy családon belül lehet követni a demográfiai átmenet változásait. A nagyszülők generációjában nem ritka a 10–11 gyerek, a következőben az 5–6, de jelenleg már csak 2–3 gyereket vállalnak a szülők, ami a második szakasz lezárását is jelenti. A születésszabályozás különböző formáival találkozunk (naptármódszer, megszakított közösülés), de a modern fogamzásgátlás eszközei általában hiányoznak.

A gyerek a moldvai falvakban – a Romániától nyugatabbra levő országoktól eltérően – nem csak fogyasztó, hanem termelő egység is, illetve ilyen funkcióval is rendelkezik. A kisebbek fontos szerepet kapnak a ház körüli munkáknál, a nagyobbak a szántóföldi munkákban. Egy idősebb csángó asszony jegyzi meg leányáról: „*Kivégezte a nyolcat, s menünk kapálni!*” Sok esetben, az előbbieken túl, a gyermek jelenti a család egyetlen bevételi forrását is családi pótlék formájában.

Ingázás, vendégmunka

A csángók öröklési rendje eltér a Magyarországon megszokottól. A földön általában a gazdálkodást választó (fiú)gyermek osztoznak, míg a ház a legkisebb testvéré marad. A szűkösen rendelkezésre álló termőföld, a magas termékenység és családalapításhoz szükséges pénz előteremtése miatt a csángók ingázásra, vendégmunka vállalására vagy elvándorlásra kényszerülnek. Szinte minden családban találunk külföldön munkát vállalókat, esetleg végleg kivándoroltakat is. Az Erdélyből, Magyarországról, Izraelből és a nyugati országokból hozott tapasztalatok megvalósítására kevés az esély, a megszerzett pénzt leginkább fogyasztási cikkekre és megélhetésre fordítják.

Az Erdélybe való elvándorlás során az alkalmazkodás kétféle stratégiája között választhatnak: vagy a magyar, vagy a román közösséghez próbálhatnak asszimilálódni. Az etnikai feszültségekkel terhes viszonyok között a közties állapot nem fenntartható (TÁNCZOS, 1996).

A Magyarországra kivándoroltak helyzete sem kevésbé egyszerűbb. Magyarországon a közvélemény egyértelműen románnak tartja őket. Minden munkát elvállalnak, legtöbbször a szürkegazdaságban. Hazatérve a csángó nyelvüket szégyellik és sok esetben meg is tagadják, a nagyvárosi, legtöbbször durva és primitív nyelv válik meghatározóvá.

A külföldi munkavállalásból származó pénzt általában nem a gazdaság javítására vagy esetleg új vállalkozások beindítására fordítják. Jellemző, hogy fogyasztási cikket vásárolnak, vagy házat vesznek: „*Legénynek kell, hogy legyen háza, ha nincs mennek Ungáréba, csánnak parát (pénzt) és vesznek házat.*”

Az alkoholizmus is jelentős a családok életében. Az alkohol fogyasztása meglehetősen elterjedt, nem ütközik tulajdonképpen semmilyen normába, még az asszonyok alkoholfogyasztása sem.

Kutatási feladatok

A moldvai csángó közösségek az elmúlt 5–10 évben több évtizedes, talán több évszázados lemaradást próbáltak pótolni; felgyorsuló felzárkózás tanúi vagyunk, mely a közösségek szétzilálódásához vezet. Amint láttuk, az egyes családok gazdagságát még ma is a föld nagysága szabja meg, az ingázás lehetősége egyre inkább csökken, és a külföldi munkavállalásból származó pénzek nem kerülnek be a gazdaságba.

A kutatás további szakaszaiban választ kell adnunk több kérdésre. Az első módszertani jellegű: hogyan és milyen módszerekkel lehet a közösségeket és családokat érintő társadalmi kérdésekre választ kapni egy bonyolult etnikai és helyi politikai környezetben, alacsony műveltségű, megfélemlített, bizalmatlan emberek között, akik igazán sem románul, sem magyarul nem tudnak. Továbbá, a vizsgálatoknál nem lehet figyelmen kívül hagyni a közösségek eltérő eredetét,

nyelvhasználatát sem. Nem mindegy tehát, hogy székely vagy magyar csángó faluról van-e szó, elzárt-e vagy volt lehetősége ingázásra, valamint, hogy a faluban volt-e kollektív vagy sem. Feltárássra vár az elvándorolt, Magyarországon vagy Erdélyben élő csángók élete, és a későbbiekben fontos kutatási feladatot fog jelenteni az öröklési rend, a pénzhasználat és a családon belüli szerepek elemzése is.

A csángók sorsának alakulásában nem közömbös Magyarország „csángópolitikája”, ugyanis a csángókkal kapcsolatban kialakult mítoszok és a problémák idealisztikus vagy romantikus kezelése sokkal inkább árt, mint segít a csángó magyaroknak. A segítségnyújtás ebben a pókháló érzékenységgű közösségi, társadalmi és politikai összefüggésrendszerben nagyon körültekintő és alapos tudományos előkészületeket kíván, hiszen a végiggondolatlan segélyezési formák, beavatkozások gyakran többet árthatnak, mint segíthetnek a közösség fennmaradásában.

Az elkövetkező években remélhetőleg megteremtődik az a tudományos háttér, beleértve az ökológia, gazdálkodási, társadalmi jellemzők feltérképezését is, melyek alapját képezhetik egy Moldvára és benne a csángó falvakra kiterjedő regionális és térségfejlesztő politika kialakításának. A két ország közötti javuló politikai viszony és az Európai Unió csatlakozás közelsége várhatóan a vázolt kutatások és tevékenységek megfelelő keretét is szolgálnak.

MI REJLIK A BOROSHORDÓK MÖGÖTT?

NYERS NORBERT

A kilencvenes években a súlyos gondokkal küszködő magyar élelmiszergazdaságban olyan alapvető változások következtek be, amelyek a tulajdonviszonyokat, a birtok- és vállalati struktúrát, valamint a termék- és piacszerkezetet egyaránt érintették.

Az élelmiszergazdaság az 1991–94-es években a GDP-hez átlagosan 4,5%-kal járult hozzá, az összes export 20–24%-át adta. Aktív külkereskedelmi egyenleggel rendelkező része volt a nemzetgazdaságnak. Külkereskedelmi aktívuma az 1980-as évek végén 1 milliárd dollárt, 1995-ben 1,5 milliárd dollárt tett ki.

Az ágazat teljesítménye 1989-től 1993-ig jelentősen csökkent: az élelmiszeripar termelése kevésbé (mintegy 25%-kal), a mezőgazdaságé viszont megközelítőleg 40–50%-kal lett kevesebb. A mezőgazdaság minden területén egyre erőteljesebbé vált a tőke- és jövedelemhiány.

Az 1994-es és 1995-ös években megállt az 1989–1993. évek katasztrofális leépülése, 1994-ben 2,4%-os, 1995-ben 0,6%-os termelésbővülés következett be.

Valamelyest stabilizálódtak a tulajdonviszonyok és a mezőgazdasági termelés szervezeti keretei. 1994-ben szűkült az agrárrolló (95,6%), enyhén növekedtek az állami támogatások.

Jelentősek a környezetvédelmi összefüggések is az ágazat megítélése és jövője szempontjából. A kultúrált természeti környezet kialakításával és fenntartásával kapcsolatos igényeknek a tőkehiányos, ezer sebből vérző ágazat nem képes megfelelni. Gyakorlatilag alig van talajvédelem és talajjavítás.

A magyar borok itthon és külföldön egyaránt keresett árucikknek számítanak. Ezt mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy az 1985-ben a regisztrált egy főre jutó évi borfogyasztásunk értéke 22 literről napjainkra 30 literre növekedett.

A bor népszerűségét a szakemberek szerint annak is köszönheti, hogy sokrétságán kívül az egyik legkedvezőbb árfekvésű alkoholtartalmú itálnak számít. A sör és az égetett szeszesitalok adótartalma például olyannyira magas, hogy sok esetben meghaladja a szénhidrogén-származékokét.

Azonban a növekvő kereslet ellenére mégsem számít bombaüzletnek szőlővel foglalkozni, hiszen a legélénkebb belföldi érdeklődés a nem egészen szőlőből készült illegális borok iránt mutatkozik. Ezek az úgynevezett illegálisan ké-

szített és forgalmazott borok – a megfelelő hatósági ellenőrzés híján –, olcsóságuknak köszönhetően jókora előnyre tettek szert az egyre jobban elszegényedő fogyasztókért folytatott versenyben.

A külföldi piacokon sem nevezhető ideálisnak a magyar borok helyzete. A borgazdaságban – az élelmiszeripar néhány ágazatától eltérően – nem a választékbővítés címén beáramló külföldi termékek jelentik a legfőbb veszélyt (ezek a borexport teljes készletének alig 2–3%-át teszik ki), hanem a világpiacon egyre élesedő támogatási verseny. Tavalyi adatok szerint a nyugat-európai mezőgazdasági árbevételnek átlag 51%-át a különböző támogatások adták. Ilyen mértékű protekciónizmussal pedig nehezen tudnak versenyezni a magyar agrártermékek.

A magyar bortermelés múltja, a jelen helyzet kialakulásának okai

A jövő felvázolása, teendőinek megfogalmazása nélkülözhetetlenné teszi a visszapillantást a múltba, ha reálisan szeretnék próbálkozni a borgazdaság, azon belül a borkereskedelem helyzetének felvázolásával.

Hazánkban az elmúlt évtizedek során a szőlőtermelés, a borászat nem csak a hazai belső fogyasztási igényeket elégítette ki, hanem részese volt a nemzetközi borkereskedelemnek is. A KGST rubeleltszámolású piaca az utóbbi évtizedekben „elkényeztette” a magyar borgazdaságot.

Ez a negatív folyamat már 1986-tól lényegesen erőteljesebben jelent meg a magyar borászat jövőjét befolyásoló tényezők között, mint ahogyan azt az ágazat irányítói és résztvevői egyáltalán érzékelték, illetve befogadni képesek lettek volna.

A túlzott exportérdekeltségből adódó (az évi 5 millió hl körüli átlagtermés 60–70%-át exportáltuk) mennyiségi tömegáru-termelés szemlélete, minden természetes és ésszerű akadályt elsöpörve aratott diadalt.

A hazai érdekeltség nem viselte el azokat a korlátozó tényezőket, melyek a minőség és az érdekvédelem rendszerének működését voltak hivatva. A helyzet kialakulását nagymértékben segítette ezen időszakra jellemző közgazdasági szabályzórendszer is.

A felsorolt negatív tényezőket jól kiegészítette az 1989-ig érvényben lévő borkülkereskedelem állami monopóliuma, illetve a belkereskedelem területén kialakult helyzet, melyből hiányzott a tényleges hazai bor-nagykereskedelem.

A pincegazdaságok ezen utóbbi szerepét piacokonform módon egyáltalán nem, a termelő-feldolgozó (palackozó) termelőszövetkezetek, állami gazdaságok pedig csak részben tudták megvalósítani. Így az értékesítési szférát exportban a külkereskedelmi vállalatok, belföldön az élelmiszer-nagykereskedelmi vállalatok és az „árnyékgazdaság”-nak nevezett forgalmazási csatornák uralták. A termelőüzemek saját borkimérései – az adózottan mérhető forgalmat illetően – nem voltak meghatározóak, inkább csak „választékbővítő” szerepet láttak el.

Az 1989/90-es gazdasági év volt a magyar borágazat szempontjából – a szovjet exportpiac fokozatos elvesztéséből adódóan – a drámai fordulatot kikenyszerítő időszak záróéve, amikor is megszűntek az államközi áruforgalmi jegyzőkönyvek által biztosított exportértékesítési lehetőségek.

Éppen ezért a Szovjetunió meglétének utolsó évében már csak kb. 670 000 hl palackos bort és pezsgőt vett át. Ugyanakkor megszűnt a második legnagyobb exportpiacunk, az NDK is, amely kb. 450 000 hl felvásárló kapacitással rendelkezett.

Ezzel egyidejűleg a mérhető belkereskedelmi áruforgalom ugyancsak csökkenést mutatott. Az egy főre jutó átlagfogyasztás a 60-as évek végén jelzett 35 l-ről 20 l/fő körüli mennyiségre süllyedt.

Bár a borfogyasztás csökkenése a 80-as évek második felétől a hagyományosan nagy borfogyasztó országokban is megfigyelhető (Franciaországban és Olaszországban 10–15 l/fő fogyasztás-visszaesést regisztráltak), azonban mégsem mindegy, hogy a borivási kedv a 100 liter feletti fogyasztásról csökkent 10–20%-kal, avagy 35 literrel közel 40%-kal.

1992-ben bekövetkezett az, amire senki sem számított: a magyar pincékben 1992-ben 3 millió hektoliter eladatlan bor várta sorsát. Ekkor döntött úgy a kormányzat, hogy lehetővé teszi a kannásbor széles körű hazai forgalmazását, még-hozzá világviszonylatban példátlanul oly módon, hogy az így eladott bor után egy fillér adót sem kellett fizetni.

Az intézkedés pozitív hatása kétségtelenül megvalósult, a pincék készletei lassan lepadtak, a borfelesleg pedig a hazai fogyasztók szomját oltotta. Ám a kezdeti sikerek mellett az egyértelműen negatív következmények is egyre inkább felszínre jutottak. Mivel a forgalmazás ellenőrzése gyakorlatilag lehetlenné vált, a borhamisítás időszaka indult fejlődésnek a kereskedelemben.

A politikailag deklarált cél 1992-ben szükségszerűen a belföldi fogyasztói piacok rövid idejű megteremtése volt, ám ami akkor ideiglenes problémának látszott, az napjainkban már a borászat egyik fő kérdésévé nőtte ki magát.

Egy magyar és egy svájci gazdaság költségnemeinek összehasonlítása

Mivel úgy gondoltam, hogy a hazai bortermelés üzemi szintű hiányosságaira legjobban a külföldi tapasztalatokkal párhuzamba állítva tudnék rávilágítani, ezért a Svájcban található Lausanne-i Szőlő- és Borkutató Intézet példáját emelem ki. Az Argau kantonban lévő Hercznach Svájc egyik leghíresebb szőlőtermő vidéke. Az Intézetben eltöltött másfél hónap alatt gyűjtöttem össze a 18 hektáros gazdaság termelési paramétereit.

A meglévő adatokat egy olyan hazai gazdaság adataival próbáltam összehasonlítani, amely ökológiai adottságaiban és termelési színvonalában is hasonló a vizsgált svájci gazdasáéhoz.

Ezen irányelvek figyelembevételével jutottam el a villányi tsz 20 hektáros gazdaságába.

A két vállalkozás 1 hektárra jutó termelési költségeit összehasonlítva különösebb eltérést az összköltség százalékában egyik esetben sem tapasztaltam (1. táblázat).

1. táblázat

Az egy hektárra vetített termelési költségek a vizsgált gazdaságokban

Költségnemek	„Új Alkotmány” Mgtsz, Villány, 1000 Ft-ban	Jakob Hodler privátgazdasága, Herznach (Svájc), CHF-ben
1. Közvetlen költség	45,95 (10,49%)	3 647 (14,39%)
1.1. Műtrágya, szerves trágya	9,85	861
1.2. Növényvédőszer	20,85	2 772
1.3. Egyéb anyag	15,25	14
2. Közvetlen munkadíjak, munkabérek	165,85 (37,90%)	8 230 (32,47%)
3. Közvetlen munkadíjak, munkabérek közterhei	59,95 (13,74%)	2 140 (8,44%)
4. Értékcsökkenési leírás	25,10 (5,74%)	5 700 (22,49%)
5. Állóeszköz-fenntartás költségei	1,50 (0,30%)	510 (2,00%)
5.1. Javítóüzem költségei	1,50	510
6. Energiaszolgáltató üzemek	75,10 (17,16%)	3 520 (13,89%)
6.1. Traktorüzem	26,85	3 520
6.2. Tehergépkocsi-üzem	12,95	
6.3. Egyéb segédüzem (szem. szállítás)	35,3	
7. Különféle egyéb költségek	17,15 (3,90%)	570 (1,6%)
8. Közvetlen költségek összesen (1-7)	390,6 (89,23%)	24 317 (95,96%)
9. Gazdasági általános költségek	47,15 (10,77%)	1 023 (4,00%)
10. Termelés önköltsége (8+9)	437,75 (100,00%)	25 340 (100,00%)

Mivel mindkét gazdaságban a szőlőtermés saját feldolgozásra, illetve a bor saját palackozásra került, összehasonlíthattam a borkezelés és a palackozás költségvonzatait is (2. táblázat).

Ismerve az árbevételt és az összköltséget, kiszámíthattam a gazdaságok jövedelmezőségi mutatóit árbevétel- és költségarányosan (2. táblázat). Az adatokból kitűnik, hogy nem volt tapasztalható számottevő különbség a két gazdaság paramétereinek között.

Bár messzemenő következtetés a kapott eredményekből nem vonható le, mégis elgondolkasztató az a tény, hogy két eltérő finanszírozási lehetőségű gazdaságról van szó.

A beruházás ösztönzésének hazai nehézségeit az alábbi példa alapján szeretném szemléltetni.

2. táblázat

A vizsgált gazdaságok borászati költségei és jövedelmezőségi mutatói

	„Új Alkotmány” Mgtsz, Villány (Ft/ha-ban)	Jakob Hodler privát- gazdasága, Hercnach (Svájc), CHF/ha-ban
1. Palackozás költsége (2853 palack/ha)	199 657	5 173,6
Ebből: – effektív költség	17	0,11
– üveg	25	0,80
– dugó	18	0,15
– címke	10	0,1
2. Borkezelés, tárolás költsége	61 000	1 870
Szőlő és bortermelés összes költsége	698 407	32 383,6
Árbevétel	1 250 000	62 440
Jövedelmezőség		
– költségarányos,%	78,9	92
– árbevételarányos	44	48

1996-ban a szőlőültetvények létesítési költsége 700 000 és 2 000 000 Ft között változott, a termőhelyi adottságok (pl. dombvidék), a szaporítóanyag, valamint a támrendszer típusának függvényében.

A 3. táblázatban az investíció megtérülésének statikus és dinamikus mutatóival szemléltetem a beruházási kedv alacsony szintjének okait.

3. táblázat

*Megtérülés a hazai szőlőtermesztésben egy hektárra vetítve
(modellszámítás)*

Bekerülési költség: 700 000 Ft	
Teljes termőkorban, 4 nem termő és további 2 kisebb termésű év után a hozam 10 tonna	
Költségek: 230 000 Ft	
Bevétel: 400 000 Ft	
<i>A megtérülés mutatói</i>	
<i>Statikus mutatók:</i>	
– Megtérülési idő	6,1 év
– Jövedelmezőség	16,4%
<i>Dinamikus mutatók:</i>	
– NPV	307 000 Ft
– IRR	16,41%

Összefoglalás, a jövőkép felvázolása

A magyar borászat jövőképét többféleképpen lehet megfogalmazni. Kellő realitással nézve az elmúlt időszak elemzése és a trendképzéssel nyerhető irányvonalak alapján – megállapítható, hogy rövid időn belül látványos fellendüléssel nem számolhatunk.

Úgy gondolom, hogy minden esélyünk megvan arra, hogy a hazai szőlőtermesztési kultúra komperatív előnyeire építve, 5–10 év alatt helyreállítható az ágazat tényleges kereskedelmi alapokon nyugvó egyensúlya.

A hazai kulturált borfogyasztás visszaesése részben a tradíciók nem kellő ápolásában, részben a rosszul értelmezett kereskedelmi etika és a reklámtilalom együttes kedvezőtlen hatásában keresendő.

A tradíciók ápolásához megítélésem szerint elengedhetetlen a minőség minden feltételének biztosítása, a szakmai tisztesség érvényesülése. Ehhez szorosan hozzátartozik a vendéglátóipar, az idegenforgalmi intézmények áruismerete, ami szintén sok kívánalmat hagy maga után.

A megfelelő minőségű, a szakmai szervezetek és a hatósági szervek által garantált borok 50–60%-át belföldi forgalomban kell realizálni, kihasználva az idegenforgalom és a falusi turizmus által nyújtott lehetőségeket.

Az exportszerkezet kívánatosnál lassabban történő átrendeződését mi sem mutatja jobban mint az, hogy a legnagyobb tőkés piacunkon Németországban, az áru közel 50%-a még mindig hordós bor. Ez lényegében alapanyag-szállítói pozíciót jelent számunkra, melyből elsősorban az ismert német bornagykereskedők húznak hasznot. A magyar bor-nagykereskedelem megteremtése csak az árukörnek megfelelő bankszakmai háttér kialakításával, a körpinchálózat újra-élesztésével valósítható meg.

A borra és bortermékekre vonatkozó belföldi reklámtilalmat a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan – bizonyos kötöttségek fenntartásával – fel kéne oldani. A reklámtilalom feloldása a fogyasztási adó megszüntetésével együtt a belföldi piac bővülését eredményezné, ami a termékpálya egyensúlyi helyzetének visszaállításában az egyik legegyszerűbb módszer.

Lehetővé kéne tenni, hogy a cégek, vállalatok, termelők, kereskedők saját termékeik reklámozása mellett a már meglévő szervezetek (MBE, Terméktanács, Hegyközségek stb.) a magyar bor érdekében részrehajlás nélkül, egységes marketingtevékenységet folytassanak.

Amennyiben a belföldi forgalomba és az exportra kerülő bor és bortermékek után a forgalomba hozók az ár bizonyos részét fenntartási és közös tevékenység kifejtésére ezen szervezeteknek támogatási célból befizetnék, úgy az itt képződött forrás mind az export-, mind a belföldi piacon hatékony marketingtevékenységet tenne lehetővé, ami egy életképes piacgazdaság alapfeltétele.

Kérdés tárgyát képezhetné az is, hogy a fent említett célokra fel nem használt összeg intervenciók céljaira is felhasználható legyen. (A francia borgazdaság 1993-ban az Egyesült Királyságban 2,4 millió angol fontot, Új-Zéland 700 ezer angol fontot használt fel boraik és bortermékeik piacainak megtartására illetve bővítésére.)

A borászati szakma és a kereskedelem kapcsolata az elmúlt időszakban javult ugyan, de még sok teendő van az összhang megteremtése érdekében. Ki-

rívó jelenség, hogy a kereskedők gyakran eltérnek az ajánlott fogyasztói ártól. Így viszont korlátozzák az egyes borok eladhatóságát.

Kevés az olyan kereskedelmi egység is, ahol széles skálán találhatjuk meg a borokat termőtáj, fajta szerint elrendezve. (Nyugat-Európában majd minden nagyobb városban találhatók ilyen, vagy ehhez hasonló boltok.)

A kereskedők jelentős hányada általában szerény ismeretekkel rendelkezik az eladásra váró borokról. Ugyanakkor ezen tájékoztatói rendszer, valamint a további információs hálózat kiépítése és finanszírozása az egész vertikum szempontjából nagy fontossággal bírna.

Végezetül a magyar bor nemzetközi elismertségére utalnék az egyik neves szakíró – Hugh JONSON – szavaival, mellyel egyúttal távlati céljaink minőségi követelményeit is szeretném érzékeltetni:

„Nincs a világnak még egy olyan országa, ahol a nemzeti karakter a borban és ételben olyan határozott lenne mint Magyarországon.”

ÖSSZEFOGLALÓ AZ „AGRÁRGAZDASÁG” SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

TÓTH LÁSZLÓ

A szekcióba bejelentett 21 előadás négy nagyobb témakör köré csoportosítható. Kár, hogy ennek 1/3-a nem hangzott el, ebből következően – az előadók fegyelmezett időtartása révén – viszont megnőtt a vitaidő, ami a résztvevők *rendkívül élénk és színvonalas vitája* révén nagyban kárpótolta a jelenlévőket.

A négy témakör közül logikailag az elsőbe a *mezőgazdaság, az agrárpolitika és a vidékfejlesztés összefüggéseinek* elsősorban elméleti szempontú előadásait sorolhatjuk. A második csoportot a *mezőgazdaság és a vidékfejlesztés kérdéseit nemzetközi kitekintésben* taglaló előadások alkották. A harmadik problémacsoportot azok az előadások képezték, amelyek a *magángazdaságok, családi gazdaságok*, mondhatni „*létkérdéseivel*”, a magyar vidék és a családi gazdálkodás különböző vetületben való vizsgálatával foglalkoztak. Az utolsó, negyedik, ám jelentőségében és főként vitatottságában az első háromhoz képest egyáltalán nem másodrendű témakört a *szövetkezetek jelenére, jövőjére, a szövetkezetek és a vidék* megváltozott és megújításra váró viszonyának kérdéseivel foglalkozó előadások fémjelezték.

Természetesen az egyes témakörök, illetve az egyes előadások ilyen merev elválasztására (szerencsére) a vitában nem került sor, inkább az volt jellemző, hogy az *egyes témakörökben megfogalmazott problémák, kérdések a vita során újabb és újabb megvilágításba kerültek*, a vita újabb összefüggésekre mutatott rá, tovább gazdagítva így ismereteinket, érvrendszerünket azokról. A vitában elhangzott hozzászólásokból, megjegyzésekből, észrevételekből többé-kevésbé az *alábbi kérdéskörök* emelhetők ki.

Szinte minden hozzászóló érintette valamilyen összefüggésben, hogy a *mezőgazdaság piactudományi intézményrendszere nem működik megfelelően*, ami egyik első számú okozója a falu, a vidék általános válsághelyzetének. Hiányzik az érdekvérvényesítés annak ellenére, hogy bár ilyen intézmények vannak, azonban ezek nem egyirányban „húznak”, illetve munkájuk nem kellően hatékony. Ezek a problémák jelentős részben a még mindig rendezetlen tulajdoni és használati viszonyokban gyökereznek. Ezzel kapcsolatban vita volt az *átalakult szövetkezetekkel* kapcsolatos vagyongazdaságról, ezen belül a további vagyoneértékelődés megakadályozásának szükségességéről, az *oszthatatlan szövetkezeti va-*

gyon esetleges visszaállításáról, a *földforgalom* korlátairól és lehetőségeiről. A korábbi integrációs formák, rendszerek és a nyugat-európai szövetkezés gyakorlatának tapasztalataira alapozva fogalmazódott meg az *ún. termékpályás szövetkezetek* létrehozásának igénye, amelyek meghatározott feltételek között az élelmiszer-monopóliumok által szervezett, és a piaccal, az erőfölénnyel való visszaélés korlátozására, valódi piacgazdasági működésre lennének képesek a falun, a vidéken élők érdekében.

Ezen a ponton kapcsolódtak a résztvevők a *vita következő csomópontjához*. A mezőgazdaság fejlődéséhez, a családi vagy szövetkezeti gazdálkodáshoz ugyanis elengedhetetlen bizonyos *feltételrendszer* megléte, amely biztosítja a szükséges *jövedelmet* nem csupán az ilyen-olyan szintű megélhetéshez, hanem még a *felhalmozáshoz* is. A vitában szinte minden megközelítésből egybehangzóan az a vélemény csendült ki, hogy a mai viszonyok, feltételek között a kis- és a nagygazdaság egyaránt életképtelenségre ítéltetett, a mezőgazdasági vállalkozások mindkét meghatározó csoportja jelentős részben kényszervállalkozás, amit nem lehet sem abbahagyni anélkül, hogy rövid távon ne okozna drasztikus és megoldhatatlan egzisztenciális problémát, sem folytatni, ami nem oldja fel a feszültségeket, csupán időben megnyújtja a „kínlódat”. E gazdaságok konszolidálását a *támogatások* mai rendszere nem igazán segíti. Az *ártámogatás* hatékonyságot rontó rendszere mellett kérdéses továbbra is, hogy a támogatás egyáltalán támogatás-e, vagy csupán a mezőgazdaságból elvont jövedelem egy részének bizonyos, nem mindig a mezőgazdaság érdekeit szolgáló visszajuttatása (lásd pl. az exporttámogatásokkal történt több milliárdos csalás lehetőségét megteremtő szabályozást). A *közvetlen jövedelemtámogatás* ezen a problémán elvileg segíthetne, azonban ma még korántsincs megoldva a versenyszféra és a szociális szféra elkülönítése ebből a szempontból, márpedig a támogatás alapjának meghatározása elodázhatatlan kérdés. Többen hivatkoztak ezzel kapcsolatban arra a tényre, hogy Nyugat-Európában ma egyre erőteljesebb törekvés van a *vidéktámogatásra*, ami valójában nem is gazdaságpolitikai, agrárpolitikai, hanem társadalompolitikai, a vidéket, a vidéki társadalmat a maga összetettségében, komplexitásában kezelő támogatási rendszer.

A gazdasági feltételrendszer jelzett problémái mellett külön is szó esett arról, hogy mennyire fontos lenne a megfelelő jogi szabályozás, a *gazdálkodás precíz jogi kereteinek* mielőbbi biztosítására. Ma a jogi szabályozás hiányosságai, ellentmondásai, „kiskapui” számos területen teljesen rendezetlen jogi viszonyokat eredményeznek, ami nemcsak *kiszolgáltatottá* teszi a mezőgazdaságban tevékenykedőket, nemcsak *kiszámíthatatlanná, tervezhetetlenné* teszi a gazdálkodást még rövid távon is, hanem lehetőséget ad a legkülönbözőbb olyan visszaélésekre, amelyek a falu, a vidék életfeltételeinek, jövőjének alapját képező *vagyon „kirablását”* még mindig megengedik.

A *negyedik sarkalatos vitapont* a *hatékonyság* és az *üzemmellet* kérdéskörét foglalta magában. Általánosnak mondható a vita résztvevőinek véleménye,

hogy az agrárpolitikai kérdések megítélésében, eldöntésében nagyon gyakran hiányoznak a politikusok „kelléktárából” azok a közgazdasági alapok, amelyek a *mikroökonómiai törvényszerűségekre* alapozva segíthetnék a megalapozott, „objektív” véleményalkotást és az erre építő gazdaságpolitikai gyakorlatot. Ezért „fals” sok esetben a szektorsemlegesség hangoztatása, ez ugyanis önmagában semmit nem mond a problémák lényegéről. Legalább ilyen fontos lenne az esélyegyenlőség szempontjának érvényesítése, amely pozitív megközelítésre ad lehetőséget mindenféle „szektortól” függetlenül. Káros, ezért megengedhetetlen minden olyan politikai szempontú értékítélet, amely mintegy kívülről dönti el, hogy akár az egyik, akár a másik típusú gazdaság, vállalkozás „életképtelen”. Ezt egyedül a tulajdonos (tulajdonosok) mondhatja (mondhatják) ki, ha úgy látja (látják), hogy az adott módon, keretek között gazdálkodni nem érdemes, nem lehetséges.

A falu, a vidék problémáinak megoldása elképzelhetetlen egy korrekt, jól felépített és a mai feltételeknek megfelelően jól működő *agrár-információs rendszer* nélkül. Nem volt vita a tekintetben, hogy nemcsak a döntéshozók nem ismerik kellően azt a közeget, amelyre vonatkozóan döntenek, hanem nagyon sokszor a kutatók sem pontosan tudják azt, amiről vitáznak. Egyfelől hiányoznak azok a statisztikai adatok, információk, amelyek a gazdaságok helyzetét, állapotát regisztrálják a szükséges helyen és időben. Másfelől hiányoznak – bár már van néhány biztató kezdeményezés, eredmény – azok a „mélyfúrások”, empirikus vizsgálatok is, amelyek segítségével tiszta képet lehetne nyerni azokról a változásokról illetve arról a helyzetről, amelyek túlmutatnak a pusztai statisztikán, de amelyek kellő ismerete nélkül bármiféle agrárpolitika, vidékpolitika csak ingoványos talajra építhető.

Külön problémát okoz, hogy rendkívül *hiányos és torz ismereteik* vannak nem csupán a vállalkozóknak, gazdáknak az *Európai Unió agrárviszonyairól és agrárpolitikájáról*, hanem az irányítás és az érdekképviselők különböző szintjein dolgozó szakembereknek is. Ez az alul- illetve dezinformáltság a csatlakozásra való felkészülést is nehezítheti.

A megfelelő informáltság, illetve korszerű tudás mindezek mellett azért is létkérdése a mezőgazdaságnak és a vidéknek általában, mert elengedhetetlen feltétele a *tudati viszonyok* elkerülhetetlen megváltozásának, megváltoztatásának. A valóságos viszonyok ugyanis gyorsabban változnak, mint ahogyan a gondolkodásé, beleértve az agrárgazdaság minden szereplőjét, az egyszerű parasztektől egészen az agrármérnökig. Hiszen az agrármérnök hiányos ismeretei a piacgazdaságról, a modern (főként nyugat-európai) családi gazdaság munka- és üzemszervezési, pénzügyi-gazdálkodási viszonyairól legalább olyan helytelen magatartást sugallhatnak, mint a magángazdáknak a korábbi egyoldalú, sok esetben negatív tapasztalatokra épülő viszonyulása mindenfajta szövetkezéshez.

Azt is meg kell tanulnia mindenkinek, hogy a *minőség, a hatékonyság és az ár a piacgazdaságban egymástól elválaszthatatlan*. A rossz, hozzá nem értő gazdálkodást, a határidő be nem tartását, a szerződésszegést a piacgazdaság nem tűri el. Aki ezt nem tanulja meg, az elbukik, mert arra sem számíthat, hogy állami támogatásból vagy egyéb más módon megtérítik veszteségeit. Továbbá meg kell tanulni *önállóan dönteni*, mert a vállalkozó, a vállalkozás helyett a gazdálkodás konkrét kérdéseiben nem dönt más. Megfelelő szabályozás, statisztikai és piaci információs rendszer, szaktanácsadó hálózat segíthet a döntés megalapozásában, azonban maga a döntés és az ezzel járó kockázat – tetszik-nem tetszik – a gazdáé illetve a vállalkozóé.

A tudati viszonyok változtatása azért is bír elsősorú fontossággal, mert az anyagi, gazdasági problémák kezelésén túl ettől is ugyanúgy függ a falu, a vidék sorsa, jövője, mint az előbbiektől. A *társadalmi-gazdasági átalakulás folyamataiban* – és ebben lényegében mindenki egyetértett – *ezidáig a falu, a vidék a nagy vesztes*. Az elmúlt mintegy egy évtized során újból bebizonyosodott, hogy a *mezőgazdaságban nincs helye a „nagy ugrásoknak”*, minden ilyen kísérlet mérhetetlen károkat okoz. Az átalakulással járó masszív falusi munkanélküliség és tömeges elszegényedés *demográfiailag és mentálisan* is megviselte a magyar falvak népét. Elhangzott olyan, felmérésre alapozott megállapítás, mely szerint ebben a tekintetben a mintegy 3000 faluból 1000 helyzete válságos. Nem szabad hagyni, hogy ezek a falvaink elpusztuljanak, tönkremenjenek, elnéptelenedjenek, nem szabad megengedni, hogy nemzeti vagyonunknak ez az értékes, mással nem pótolható része elvesszen.

Sajátos, kedves, egyben szakmailag is érdekes színfoltja volt a szekció munkájának és a vitának is a kolozsvári egyetem professzorának VINCZE Máriának egy, az *erdélyi agrárviszonyokra* vonatkozó empirikus kutatását, annak főbb megállapításait bemutató előadása. Nem egyszerűen információkat kaptunk, hanem lehetőség volt bizonyos összevetésekre, összehasonlításokra az átalakulási folyamatot illetően. Jó lenne, ha több ilyen lehetőség adódna, pontosabban megismerhetnénk egymás helyzetét, tanulhatnánk a többiek tapasztalataiból.

A *vita* valójában *nem zárult*, mert nem is zárulhatott le. Nézetkülönbségek, eltérő álláspontok, megítélések az összefoglalóban vázoltakkal kapcsolatban bőven maradtak. A résztvevők mégis jó érzéssel gondolhatnak a szekció munkájára, mert a *vitát* nem a konfrontáció, hanem a *tolerancia, egymás nézeteinek tisztelete, a problémák megoldására való törekvés jellemezte*. Ez akár követendő is lehet mások számára.

GONDOLATOK A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉSRŐL ÉS A FENNTARTHATÓ MEZŐGAZDASÁGRÓL

CSORDÁS LÁSZLÓ

Bevezetés

A politikusok és a gazdaságpolitikusok már régebben küzdenek a gazdaság és a környezet konfliktusának problémájával világszerte. Nem véletlen, hogy e dilemma megoldására a BRUNDTLAND-jelentésben (1987) megtalált formula, a „fenntartható fejlődés” igen nagy visszhangot váltott ki az egész Földön. A fenti jelentés szellemében került sor 1992-ben Rio de Janeiro-ban az eddigi legnagyobb ENSZ-konferencia összehívására, s ott dolgozták ki a fenntartható fejlődés munkatervét, az 500 oldalas, 40 fejezetre tagolt AGENDA 21-et. Az ENSZ XXI. századra szóló cselekvési programjának központi eredményeit 178 állam fogadta el, s kinyilvánították készségüket arra, hogy saját országukban a fenntartható fejlődésre és a fenntartható gazdaságra töreksszenek.

Előzmények, a fenntartható fejlődés fogalma, értelmezése

Előzmények

Nemzetközileg a fenntartható fejlődés fogalma szoros kapcsolatban van az addig külön kezelt környezeti és fejlesztési politkával. Az 1980-as évek közepéig a nemzetközi környezeti egyezményeket elsősorban az ipari államok között kötötték (pl. a határokon átnyúló savas esők, a folyószennyezések stb.), míg a fejlesztési vonzatú politika elsősorban az ún. fejlődő országokra, a „déli félteke” államainak növekedési problémáira koncentrált és megfelelő fejlesztési segélyprogramokat hajtott végre. Csak a helyi környezeti problémák fejlődő országokbeli tömeges jelentkezése, valamint a globális környezeti problémák megjelenése vezetett a környezeti és a fejlesztési politika együttes kezeléséhez. Világossá vált, hogy a Föld ökológiai tönkretételét jelentené, ha a fejlődő államok az adóssághorzisból oly módon menekülnének, hogy közben természeti kincseiket elpazarolnák és az ipari államok globális igényeit kielégítenék. Az ipari országokban is meg kellett állapítani, hogy a környezeti probléma jelentős hatással van a gazdaság működőképességére, s ezzel az ökológiai szempontból korlátozott gazdasági fejlődés éppen ellentétes.

E problémahelyzet felismeréséből fejlődött ki a fenntartható fejlődés koncepciója, amely az ember természetes életfeltétele védelmének követelménye és a gazdasági fejlődés szükségszerűsége közötti látható és tényleges ellentmondás feloldását kell, hogy jelentse. Ahhoz, hogy a jövőben a Föld erőforrásainak megosztását a generációk között és a jelen generáción belül (Észak–Dél között) biztosítani tudják, a fenntartható fejlődés szellemében a gazdasági és a szociális érdekek mellett a környezeti szempontokat is integrálni kellett a fejlődési fogalomba. *Magyarul a fenntartható fejlődés ökológiai alapon álló, gazdaságilag jövedelmező és társadalmilag elfogadott.*

Tulajdonképpen tehát ezen új fogalomban semmi új nincs, „csak” a szemlélete új, elméletileg semmilyen teljesen újszerű termelési módszert és politikai intézkedést nem határoztak meg a gyakorlat számára. A fenntartható fejlődés fogalom nem természettudományos-technikai, hanem a *3 szféra: (a környezeti, a gazdasági és a társadalmi) integratív hálózata, együttes kezelése.*

A fenntartható fejlődés három alapvető értelmezési típusa

1. *Az ökológiai értelmezés, az ún. zöld definíció* szerint a fejlődés akkor válik hosszú távon fenntarthatóvá, ha a természet erőforrásaiban tartósan nem következik be veszteség, vagy csökkenés, azaz:
  - a megnyitható erőforrások mennyisége nem csökken, a nem megnyithatók kitermelése pedig alatta marad az új potenciálok felfedezésének;
  - a természetet terhelő szennyezés, ártalom mennyisége csökken, s a természet abszorpciós képessége alatt marad;
  - a biológiai diverzitás (a fajták, fajok, biotópok és ökoszisztémák száma és változatossága) fennmarad.
 Könnyen belátható, hogy amennyiben szigorúan értelmezzük e definíció követelményeit, akkor fenntartható fejlődés sehol sincs. Az ásványkincsek, különösen az energiahordozó-lelőhelyek, források felfedezésének üteme már régóta alatta marad a kitermelés, a kiaknázás ütemének. A légkör és a talaj szennyeződése elkerülhetetlenül fokozódik. A fajok keletkezése milliószer lassúbb folyamat, mint azok kipusztulása, s ezen rövid időn belül nem lehet változtatni.
2. *A gazdasági jellegű definíció* szerint fenntartható az a fejlődés, ahol a mai szükségletek és fogyasztás kielégítése nem megy a holnapi szükségletek és a fogyasztás, vagy a következő generációk rovására.
3. *A szociális jellegű definíció* szerint – amelyet fenntartható megélhetésnek nevezhetünk – a kormányzatok eszközei a fenntartható fejlődés biztosítására korlátozottak, és a társadalomnak éppen az alacsonyabb jövedelmű rétegei azok, amelyek nincsenek abban a helyzetben, hogy lemondjanak pillanatnyi jövedelmükről a fenntartható fejlődés érdekében. A kormányzat feladata tehát az, hogy a társadalom alsó rétegeit hozza olyan helyzetbe, hogy tevékenységük ne legyen, vagy kevésbé legyen ellentétes a fenntartható fejlődés kritériumaival.

Mindezek alapján a kérdés az, hogy kijelenthető-e, hogy fenntartható fejlődés nem létezik? Úgy gondolom igen, hiszen e három szféra egyidejűleg nem teljesen „fenntartható”.

A fenntartható mezőgazdaság

Az AGENDA 21 értelmében a „fenntartható mezőgazdaság” fő célja a Föld állandóan növekvő népességének hosszú távú, biztonságos élelmezése. Ennek megfelelően kell kialakítani a fenntartható, a területi elhelyezkedésnek megfelelő mezőgazdaságot és vidékfejlesztést. A fenntartható fejlődés mezőgazdasággal kapcsolatos programjai mintegy felváltották a FAO „zöld forradalom” nevű programjában már évtizedekkel korábban megfogalmazott elképzeléseket.

A fenntartható mezőgazdaság érdekében szükséges intézkedések és teendők hatásterületenkénti felsorolását a tanulmány végén található 1. táblázat mutatja.

Milyen is legyen a fenntartható mezőgazdaság?

- A gazdaságok természeti forrásbázisának fenntartásához, javításához hozzájáruló, a mezőgazdasági aktivitást pozitívan befolyásoló;
- olyan gazdaságilag profitáló rendszer, amely képes nemcsak az ebben a szektorban (a mezőgazdaságban) tevékenykedő személyek elfogadható bevételeinek elérésére, hanem az élelmiszerek minőségét és elérhetőségét hosszú időre biztosítani tudja;
- olyan, amely a gazdasági szektorokat átfogó követelményeket biztosít a közjavak területén regionális, társadalmi és kulturális tekintetben.

A fenntartható mezőgazdaság realizálásakor figyelembe kell venni:

- Fenntarthatóság a mezőgazdaságban ökológiai szempontból nem létezik, mivel más szektorok ökológiailag nem gazdálkodnak fenntartható módon, azok emissziói által a fenntartható mezőgazdaság gyakorlatát is lehetetlenné teszi.
- Ökonómiai alapon sem létezik a fenntartható mezőgazdaság, mert a törvényi előírások nem teszik lehetővé a hiányzó rentabilitás miatt, hiszen egyetlen gazdálkodó sem tud fennmaradni, aki ezen előírásokat követni akarja, illetve követni tudja.
- A fenntarthatóság a mezőgazdaságban akkor sem adott, ha az előírások a szektor átlagában ökonómiai fenntarthatóságot adnak, ezek ugyanis túlságosan növekvő egyensúlytalanságot okozhatnak regionális, strukturális, társadalmi vagy kulturális szempontból.

Mindezek után feltehető a kérdés, hogy törekedni kell-e a fenntartható mezőgazdaságra, ha elérni különböző okok miatt teljesen nem is lehet. A válasz úgy gondolom, hogy mindenképpen igen, hiszen saját életünk és a jövő generáció élete függ attól, hogy a XXI. századra megfogalmazott AGENDA 21 cselekvési programja egy-egy településen, régióban, országban, kontinensen és az egész Földön hogyan valósul meg.

1. táblázat

Intézkedések és teendők a fenntartható mezőgazdaság érdekében (az AGENDA 21 alapján)

Hatásterület	Intézkedések, teendők	Fejezet (*)
Külkereskedelem	<ul style="list-style-type: none"> • Az Uruguay-i forduló eredményeinek elismerése, egy nyitott, kiegyensúlyozott, biztonságos, diszkriminációmentes és kiszámítható többoldalú kereskedelmi rendszer támogatása 	2
	<ul style="list-style-type: none"> • A mezőgazdaság számára nyújtott magymértékű és folyamatosan növekvő szubvenciók és segélyek leépítésének támogatása, elsősorban az export- és piachoz jutási támogatások belgazdasági intézkedései 	2.7
	<ul style="list-style-type: none"> • A fejlődő államok piachoz jutásának támogatása, az ipari államokhoz való szerkezeti illeszkedés, a vámok leépítése, a környezetkímélő nyersanyag-egyezmények lezárása a fejlődő országokkal 	2
Kereskedelem és környezet	<ul style="list-style-type: none"> • A környezeti és a kereskedelmi politika összehangolása 	2, 29, 14
	<ul style="list-style-type: none"> • Javítani kell a környezetre vonatkozó szabályozások hatékonyságát, meg kell akadályozni, illetve csökkenteni kell mindazon indokolatlan és torz hatásokat amelyeket a kereskedelem a környezetben okozhat 	2, 39.3.d
	<ul style="list-style-type: none"> • A nemzetközi környezetvédelmi problémákat érintő intézkedéseknek nemzetközi konszenzuson kell alapulnia 	2, 39.3.d
	<ul style="list-style-type: none"> • Figyelembe kell venni, hogy az ipari államok számára érvényes környezeti normák indokolatlan társadalmi és gazdasági költségekkel járhatnak a fejlődő országokban 	2.20, 2.22

(*) A számok az AGENDA 21 megfelelő fejezeteit jelzik. A ponttal kapcsolódó számok a fejezeten belüli pontot mutatják (pl. 39.3.d. a 39. fejezet 3.d pontja). A vastag betűvel írott számok az egész fejezetre utalnak, mivel a fejezeten belül több mint 3 pont vonatkozik az adott hatásterületre.

táblázat folytatása

Hatásterület	Intézkedések, teendők	Fejezet
Piac- és árpolitika	<ul style="list-style-type: none"> • Az élelmiszertermelés növelése fenntartható módon, úgy, hogy az élelmiszerellátást világméretben hosszú távon biztosítsa 	14.1, 14.2
	<ul style="list-style-type: none"> • Környezeti jelentőségű integráció és fenntartható fejlődés a politikai analízisekben 	14.6, 14.8
	<ul style="list-style-type: none"> • Támogatni kell a gazdálkodóknak a „fenntartható fejlődésre” vonatkozó döntéseit pozitívan befolyásoló tényezőket (pl. árkonoszolidációs mechanizmusokat, kereskedelempolitikai intézkedéseket, adózási ösztönzést) 	8, 2.6.a,b
	<ul style="list-style-type: none"> • Olyan árpolitikát kell támogatni, amely a környezeti költségek internacionalizálására törekszik 	8.33, 8.37
Döntéshozatal	<ul style="list-style-type: none"> • Meg kell akadályozni a bürokratikus fogyatékoságokat, a piaci feltételek elégtelen kontrollját, a kormányzati munkában és a döntéshozatalban növelni kell az átláthatóságot 	8, 2.37.a,b
Javak és termelés	<ul style="list-style-type: none"> • Azon használati és termelési minták támogatása, amelyek a környezeti terhelés csökkenéséhez és egyidejűleg az emberi alapszükségletek kielégítéséhez vezetnek (pl. termékismertető, recycling-technológia) 	4, 21, 14.27.a
Termelési módszerek	<ul style="list-style-type: none"> • A mezőgazdasági termékek betakarítási módszereinek javítása, a tárolás, a feldolgozás, az elosztás és eladás támogatása 	14
	<ul style="list-style-type: none"> • A fenntartó módon termelő mezőgazdasági üzemek termelékenységének támogatása, a sokszínűség, a vidéki bevételek növelése, miközben a környezetet (az ökörendszert) érő veszélyeket minimalizálják 	14
	<ul style="list-style-type: none"> • Az üzem-management integrált technológiáinak támogatása, a vetésforgó bevezetése, szerves trágyázás, takarékos mezőgazdasági növényvédőszer-felhasználás, valamint a külső inputok hatékony használata 	14

táblázat folytatása

Hatásterület	Intézkedések, teendők	Fejezet
Növényvédelem	Egy alkalmas, integrált növényvédelem felépítése, pl. az alternatív tájépítészeti gyakorlat átvételével, a kártevők elleni védekezés integrált formáinak támogatása	14, 19
Trágyázás	<ul style="list-style-type: none"> Az integrált növényfenntartás támogatása keretében a nemzeti tápanyag-felhozatal és -vesztés mérlegét meg kell állapítani, ki kell dolgozni a földtermelékenység fenntartásának stratégiáit, valamint a növények szükségleteinek optimalizálásával a tápanyagok felhasználását 	14, 19
Energia	<ul style="list-style-type: none"> Tovább kell támogatni – az élővilág teljes körforgására való tekintettel – a mezőgazdaság energiaforrásainak hasznosítását 	14.93–94, 9.18.e
Klíma, megújuló nyersanyagok	<ul style="list-style-type: none"> A hajtógázok csökkentésével és tartalékolásával támogatni kell a fenntartható gazdálkodást, beleértve a biomasszát, a táj ökoszisztémáját, valamint a mezőgazdaság védelmét a káros UV-sugárzástól 	4, 9, 14
Erdősítés	<ul style="list-style-type: none"> A mezőgazdaság által károsított (megsebzett) területek erdősítése, az arra alkalmas hegyvidéki területeken, illetve a talajerózió megelőzése érdekében 	11
Hegyvidékek	<ul style="list-style-type: none"> A gazdasági források megőrzésének és a hegyvidéki régiók társadalmi-gazdasági fejlődésének a támogatása 	13
Talajforrások	<ul style="list-style-type: none"> Szabályozók felállítására a talaj degradációjának megakadályozására, pl. agrárstruktúra, bérleti és használati szabályok, talajmegtartó és meliorációs programok, a megfelelő helyi technológiák támogatása A fenntartható fejlődés számára hasznosítani a jelentős mezőgazdasági jövedelempotenciállal rendelkező beépítetlen területeket A fenntartó talajtermelékenységet biztosító mezőgazdasági termelés támogatása 	13, 10 13, 10 12, 14.26.c

táblázat folytatása

Hatásterület	Intézkedések, teendők	Fejezet
Vízforrások	<ul style="list-style-type: none"> • A vízminőség javítása érdekében teendő intézkedések (a külső ráfordítás csökkentése, a káros mezőgazdasági növényvédő szerek tilalmának megfontolása), • A vízfelhasználás csökkentését szolgáló intézkedések, annak következtében, hogy javítják a vízellátás rendszerét és a mezőgazdaságban újrahasznosítják a szennyvizeket 	<p>6, 18, 17</p> <p>14, 19</p>
Növény- és állatgenetikai források	<ul style="list-style-type: none"> • Megfelelő programokkal biztosítani kell a növénygenetikai források fenntartását (pl. a génbankokon és a kímélő földhasználaton keresztül, amelyhez a tradicionális mezőgazdasági módszerek támogatása is hozzátartozik.) • Az állatok genetikai forrásához: akcióprogram kidolgozása a fenyegetett fajok azonosításához és védelméhez, így a helyi fajokat meg kell őrizni a kiszorító kereszteződéstől • A hatásos gazdasági és társadalmi ösztönzési intézkedések megragadása, ezáltal is támogatva a biológiai sokszínűség megtartását 	<p>14.54–64.</p> <p>14.65–73</p> <p>13, 15</p>
Biotechnológia	<ul style="list-style-type: none"> • A biotechnológiának támogatni kell a biztonsági és határellenőrzési előírások nemzetközi megállapodásainak betartását, azért, hogy többek között javítsák az élelmiszerek és a takarmányok termelékenységét, az élelmiszerek minőségét és eltarthatóságát 	16
Mezőgazdasági környezeti mutatók és adatbázisok	<ul style="list-style-type: none"> • Az agrárkörnyezeti jelzőszámok felállítása, mindenek előtt a földhasználat fenntarthatósága, a környezetminőség, az életminőség vonatkozásában, ill. a termékek forrásfelhasználására különösen nemzetközi téren • A mezőgazdaságról és a környezetről szóló adatok és információk gyűjtése, analizálása, elemzése és aktualizálása 	8, 14, 40

táblázat folytatása

Hatásterület	Intézkedések, teendők	Fejezet
Kutatás, képzés, tudati képzés	<ul style="list-style-type: none"> • A fenntarthatóság fentebb említett aspektusairól szóló kutatást – lehetőleg interdiszciplináris együttműködés keretében – intenzívebbé kell tenni • Erősebben kellene támogatni a környezeti és fejlesztési területeken folyó képzést, valamint a köztudatban fel kell hívni a figyelmet a fenntartható fejlődés jelentőségére 	mindegyik fejezetben, de a 35. fejezetben
Részvétel	<ul style="list-style-type: none"> • A mezőgazdászokat, a nem kormányzati szervezetek (NGO), a tudományt és a technikát támogatni kell, és bővíteni kell a fenntartható mezőgazdasággal kapcsolatos döntéshozatali kör nagyságát 	27, 28, 31,32
Az itt nem tárgyalt intézkedések	Az AGENDA 21-ben kialakított agrárpolitikai követelmények, amelyek a fejlődő országokban hozzájárulnak a fenntartható fejlődés megvalósításához. Emellett szó van még a technikai, fejlesztési együttműködésről, a fejlődő országokra vonatkozó speciális intézkedésekről, és a fenntartható fejlődéshez szükséges technológia átadásáról	mindegyik, pl. 33.10, 2,14, 14.9f

FENNTARTHATÓSÁG – TERÜLETFEJLESZTÉS – VIDÉKFEJLESZTÉS

JÁVOR KÁROLY

KINCS Lajos tanár úr, a gimnáziumban a latin órán mindig azt mondta nekünk, amikor egy új olvasmánnyal kezdtünk foglalkozni: „Lássuk a képet!”

Hasznos tudnunk, hogy mi folyik körülöttünk a világűrben, milyen hatások várhatók a Naprendszerből.

Feltétlenül ismernünk kell egyre inkább globalizálódó világunk trendjeit és felelőtlenség úgy véleményt alkotni, hogy nem ismerjük hazai viszonyainkat.

Lássuk tehát a képet, mi folyik a világban és mi a helyzet itthon, ha a fenntarthatóságot akarjuk értelmezni. Miért van egyáltalán szükség fenntartható utakat, megoldásokat keresni?

Mielőtt belevágunk, figyeljünk Chris MASERRE, aki a „Resolving Environmental Conflict” című művében így ír: „Amikor 1992-ben a Brundtland jelentésben megjelent a fenntartható fejlesztés, akkor a fenntartható jelentette az egyensúlyt és a korlátokat, ahogy az időben előre haladunk, a fejlesztés pedig a határok nélküli növekedést. Azonban ha ma beszélünk fenntartható fejlesztésről akkor a fenntartható szónak legalább két nagyon fontos tartalmi eleme van: 1) a generációk közötti egyenlőség és a jelenlegi generáció felelőssége saját tagjaiért, valamint leszármazottaiért 2) a pontos meghatározása annak, hogy *mi az ami fenntartott kell, hogy legyen.*”

A „Getting to the 21th Century: Voluntary Action and the Global Agenda” (A huszonegyedik század küszöbén: önkéntes cselekvés és a világméretű program) című, 1990-ben született könyv a fokozódó szegénység, a környezetpusztulás és a társadalmi bomlás hármasságával foglalkozik, és a válság gyökereit azoknak a modelleknek a válságára vezeti vissza, melyek a fejlesztés céljaként a gazdasági növekedést tűzik ki és az embereket csupán ennek eszközeként kezelik. A változást a szerző, David C. KORTEN *önkéntes polgári akciótól* várja. Néhány további idézet David C. KORTENTŐL (s a történet, ahogy eddig, rólok is szól): „A gazdasági globalizáció kiveszi a hatalmat a közjóért felelős kormányok kezéből és egy maroknyi tőkés társaság és pénzügyi intézmény kezébe juttatja, melyeket egyetlen kényszerítő erő mozgat – *a rövidtávú pénzbeli nyereségre* való törekvés. Ugyanennek az elitnek az *abszolút részese-*

dése a természeti erőforrások csökkenő közös készletének termékeiből jelentős mértékben továbbra is egyre nő.

A rendszer lekapcsolta a pénzteremtést a reálvagyon létrehozásától és a kivonó, nem pedig a termelő beruházásokat jutalmazza.

A piacok és a technológiák egyre szorosabb ellenőrzése révén mind az alvállalkozókat, mind pedig a helyi közösségeket a mértékadó normák csökkentéséért egymással folytatott versenyre kényszerítik. A globális gazdasági rendszer messze az emberi ellenőrzés hatókörén túl működik.

Kistermelők, akik egykor szegény de stabil közösségek gerincét alkották, eredeti környezetükből kiszakítva nincstelen, vándorló bérmunkásokká válnak. Becslések szerint csak Thaiföldön, Sri Lankán és a Fülöp-szigeteken 500 000 gyermekprostituált van.

Míg felsőszintű vállalati vezetők, bankárok, pénzügyi spekulánsok több milliárd dolláros évi jövedelemmel bírnak, addig a világ népességéből mintegy egymilliárd kétségbeesett küzdelmet folytat azért, hogy megéljen kevesebb mint napi egy dollárból!”

Az a baranyai falu pedig, ahol 1997-ben emberek hitelbe vesznek tejet, kenyeret, nincs egyedül az országban. ORBÁN István értékelése a MTA „Modernizáció – Társadalom – Erkölcs” c. konferenciáján a térségünkben működő gazdaságról: fertőzően erkölcstelen. *Ezt akarom (akarjuk) fenntartani?*

A fenntarthatóságnak természetesen ilyen értelmezése is használatos, sőt divatos. Fenntartani azt ami ma van, fenntartani azt a gazdasági rendszert, mely folyamatosan extraprofitot termel a jól szervezett üzleti érdekcsoportoknak a szervezetlen polgárok tömegeinek a zsebéből. Erről szólt a világ hét legfejlettebb állama és Oroszország denveri csúcstalálkozója (szabad út a nemzetek feletti tőkének és a globális kereskedelemnek, az egyes államok ellenőrzési jogának csökkentése a multinacionális befektetők és vállalatok felett, a helyi tözsdék nemzetközi ellenőrzése stb.), ahol egy új nagyhatalmi rendszer alapjait vetették meg.

„Az emberi kultúrák többségének világgépével ellentétben, az a nézet, amely a modern technikai társadalmak alapítását jellemzi, az élet mechanikus értelmezését sugallja: azt a meggyőződést, hogy az ember mint tulajdonos és mint fel-sőbbrendű jelenik meg a természetben. A pusztítás megállításához az ember és az élet kapcsolatának újra értelmezése, egy új világszemlélet megalkotása szükséges” mondta Chellis GLENDINNING 1990-ben.

Nem az élet fenntarthatósága a legfontosabb számunkra?

Sokan a fenntarthatóság, a fenntartható fejlesztés elméletében és gyakorlatában vélik felfedezni ezt az új világszemléletet.

Nagyon érdekesek a különböző definíciók:

- Az egyéni és közösségi szükségleteknek környezeti szempontból felelőségteljes módon történő kielégítése.
- Gazdaságilag életképes, a környezetet kímélő, társadalmilag elfogadható.

- A legrövidebb és épp ezért a legtalálób: *az élet minőségét a fogyasztás mennyisége fölé helyezni.*

Az USA Wisconsin államában egy River Falls nevű kisváros egyetemén 1996-ban agrárgazdaságtanból mester fokozatot szereztem. Tanulmányaim, tapasztalataim, élményeim alapján tanúsítom, hogy amit David C. KORTEN mondott a globalizálódó gazdaságról és hatásairól, az igaz (tudományosabban fogalmazva egybeesik az én megfigyeléseimmel). Disszertációmban (Sustainable Agriculture in Dairy Farming, 1996) statisztikai módszerekkel bizonyítottam, hogy a fenntartható mezőgazdaság jövedelmező. Charlie OPITZ, egy wisconsini farmer, aki tejtehenészetében áttért az istállózásról a legeltetésre, így jellemzi állatait: „Egészségesebbek és boldogabbak” (A Farming Revolution. National Geographic, 1995. december). Ugyanezt a saját szememmel is tapasztaltam Ralph LENTZ barátom farmján, aki Minnesota államban húsmarhákat nevel riedgartással.

Amerre jártam az úgynevezett fejlett világban (USA, Észak- és Nyugat-Európa néhány országa) a városokban – is – ismeretlen a madárdal és sehol sem éreztem földszagot. Érdemes elgondolkodni a Világ Természetvédelmi Alap által közrebocsátott ábrán (WWF, 1991), amely még a berlini fal és a vasfüggöny idején a fauna állapotát érzékelteti öt állatfaj egyedszámainak összehasonlításával Európa keleti és nyugati fele között. Olyan állatfajok ezek, amelyek korábban mindenütt előfordultak Európában. A vasfüggönytől keletre 1991-ben hússzor annyi vidra (*Lutra lutra*), negyvenszer annyi fehér gólya (*Ciconia ciconia*), ötvennyolcszor annyi rétisas (*Haliaeetus albicilla*), ötször annyi haris (*Crex crex*) és százszor annyi barna medve (*Ursus arctos*) volt, mint nyugatra. Európa nyugati felén ma jelentős anyagi áldozatokkal próbálják helyrehozni a korábban okozott károkat. Feltétlenül végig kell járnunk a „nyugati” utat? Nem jobb tanulni a példájukból hátrányunkból előnyt kovácsolva?

A fenntarthatóság fogalmának úgyszólván valamennyi magyarázata vagy megközelítése kiemeli az ökológiai (környezeti) és társadalmi szempontok fontosságát. Ez az a pont, ahol kapcsolódunk a területfejlesztéshez, ami nem más mint a területi társadalmi-környezeti-gazdasági folyamatok figyelése, értékelése és a tervszerű beavatkozási irányok meghatározása, és mint ilyen, a prevenciónak és az utókezelésnek egyaránt hatásos eszköze lehet. Az utóbbi évtizedek területi folyamatait figyelve alakította ki az Európai Unió azt a területfejlesztési politikát és támogatási rendszert, amelynek vezérelve a fenntarthatóság, és amelynek célja az elmaradott, hátrányos helyzetű térségek felzárkóztatása és esély biztosítása az ott élőknek vagy letelepedni szándékozóknak.

A céltudatos magyar területfejlesztési politika komoly eredménye a törvény megalkotása. Ez a decentralizáló szellemű jogszabály a területfejlesztés intézményrendszerének felvázolásával megteremtette a lehetőségét az „önkéntes polgári akcióknak”, amiben KORTEN a változás-változtatás lehetőségét látta. A törvény elvei (szubszidiaritás, addíció, forráskoncentráció, partnerség és progra-

mozás) közül az utóbbi kettőre hívom fel külön a figyelmet. A fejlesztés nem a közpénzek hivatali természetű elosztását jelenti, hanem a közképviselet, a társadalom és a gazdaság szereplőinek a szabályozott együttműködése révén alakul ki. Fejlesztési támogatásban nem egyes elszigetelt beruházások részesülnek, hanem olyan koherens és összefüggő programok, amelyek összekapcsolódó elemei az adott térség problémáit rendszerszerűen oldják meg. A program olyan „középtávú terv”, amelyet az érintett térség határoz meg, a finanszírozása pedig többféle csatornán át történik (dr. SZALÓ P.–MIKLÓSSY E.: A magyarországi területfejlesztés új rendszere).

Különböző költségvetési helyeken 200–300 milliárd Ft nagyságrendű összeg fordítható területfejlesztésre. Nem mindegy tehát, hogy mi történik a pénzzel. A gyakorlat azt mutatja, hogy részben a megyeszékhelyek, de főképp a KSH statisztikai kistérségek központi települései használják fel – és nem is mindig területfejlesztési célokra – a rendelkezésre álló eszközöket.

Ezért Magyarország készülő Vidékfejlesztési Programjában különös gondot fordítunk a különböző mechanizmusok felülvizsgálatára (képviselet, intézmény, eszközök). Ez a munka keret és ajánlás a kistérségek leendő vidékfejlesztési programjainak. A vidékfejlesztési program vidéki térségekre készülő területfejlesztési program. Készítésének oka, hogy a vidéki térségek adottságainak hatékony kibontásához *kitörési stratégiára*, az elmaradott, hátrányos helyzetű települések problémáinak kezeléséhez *biztonsági hálóra* van szükség.

Nagyon fontos látnunk azt is, hogy a műszaki-fizikai mutatókkal mért, értékelte, úgynevezett elmaradott település vagy térség gyakran gazdag emberi és természeti értékekben, erőforrásokban, kultúrában, mert még nem érte utol a „fejlett” települések vagy térségek sorsa.

A vidékfejlesztés célja, hogy a vidéki térségek ökológiai, társadalmi-kulturális, gazdasági funkciójának biztosításával a vidéki életmód és lakóhely választásának esélyét a nemzeti színvonallal összevethető életszínvonalon lehessen felkínálni a népesség számára. A program prioritásai:

- képzés, tájékoztatás, felkészítés a programalkotásra,
- a környezet, a természet, a táj tudatos védelme, gondozása, fejlesztése a jobb életminőség és a gazdasági tevékenységek hosszú távú hatékonysága érdekében,
- az adott térség adottságainak megfelelő mezőgazdasági vagy egyéb gazdasági tevékenység és fiatal vállalkozók letelepedésének támogatása.

A szép elmélethez pedig meg kell találni azt a technikát, ami végre helyzetbe hozza a vidéki kistételepüléseket és a szűkös helyi forrásokat hatékonyra tévő közpénzeket *eljuttatja azokhoz, akikre mindig hivatkozunk, de akiket sosem szólítunk meg.*

A STRATÉGIAI TERVEZÉS SZEREPE A FÖNNTARTHATÓ FEJLŐDÉSBN

LANTOS TAMÁS

Bevezetés

Ez a dolgozat egy gyakorlatban dolgozó „területfejlesztő szakember” tapasztalatainak és a fenntartható fejlődés eszméjének ötvözetéből eredő – egyáltalán nem kiforrott – gondolatokat tartalmaz. Látva a mélységes szakadékot a területfejlesztéssel foglalkozó szakemberek illetve politikusok törekvései, a helyi lakosok véleménye és cselekedetei, valamint a fenntartható fejlődés általános ismervei között, azt az egyet biztosan regisztrálni lehet, hogy valami nagy baj van ezen a területen. A bajt még csak tetézi az a jószándékú segítség, amellyel – egyéb lehetőség híján – felszínes és átmeneti megoldásokkal, a problémák tüneteinek eltüntetése mellett a valódi okok megszüntetése nem következik be. A természeti és emberi erőforrások meg csak egyre fogynak, a későbbi fejlődés esélyét folyamatosan csökkentve.

A stratégiai tervezésben szerzett csoportvezetői gyakorlatom legfontosabb tanulságait is beépítem a következő elemzésbe, pl. azt, hogy tiszteljük a dolgok összetettségét, valamint a megismerés és a racionalitás korlátait döntéseinkben, azt, hogy ne sajnáljuk végiggondolni az ok-okozati összefüggéseket, mert a ráfordított idő bőven megtérül, vagy azt, hogy a stratégiai tervezés nemcsak, illetve elsősorban nem külső szakemberek feladata.

A Föld, az annak szerves részét képező bioszféra, beleértve az emberi fajt és társadalmát is, változik a maga útján. Az emberek hajlamosak ezt a változást valamilyen – általában pontosan nem megfogalmazott – kritériumok alapján minősíteni. Bizonyos minőséget fejlődésnek, mást pedig leromlásnak (degradálódásnak) nevezünk. Mi egy emberközpontú szemléletmódot képviselünk: nem lehet fejlődés az a változás, ami olyan állapotot eredményez, amely az ember érdekeit sérti. Ebből azonban az is következik, hogy nem lehet fejlődés az sem, ha azok a feltételek degradálódnak, amelyek a ma élő emberek és utódaik életéhez és boldogulásához nélkülözhetetlenek. A fenntartható fejlődés képviselői ezt az állítást komolyan veszik. Ennek megfelelően a fenntartható fejlődés egyik alapelve az, hogy jelenlegi tevékenységünk ne csökkentse sem a magunk és kortársaink, sem utódaink lehetőségét az életre és a boldogulásra helyi, regionális és globális szinten egyaránt. Másik alapelve a boldogulás figyelembe vétele: nem tarthatjuk fejlődésnek azt, ami – bár az emberi életet lehetővé teszi, de – az egyének vagy közösségek boldogságát nem.

A fenntartható jelzöt sok olyan rendszerhez is kapcsolhatjuk, amelyek működése az ember életfeltételeit és boldogulását biztosítja. Lehet fenntartható az egész Föld, egy régió, egy táj, egy település, egy közösség vagy egy család. Ezeknek az integrált rendszerként működő egységeknek a szektorokra bontása után beszélnek fenntartható mezőgazdaságról, erdőgazdálkodásról, vagy turizmusról. A területi, települési, közösségi vagy családi egységek azok, amelyek a fenntartható fejlődés egyik alapelve, a holisztikus megközelítés alapján elfogadhatók. Az egyes szektorok kiemelése viszont nem illeszkedik a holisztikus szemlélethez. Pontosan az egységben, a rendszerben való gondolkodás az, ami új távlatokat nyithat a fejlődésre vonatkozó elképzeléseinkben.

Ma Magyarországon úgy tűnik, hogy van egy, a fejlődésre vonatkozó nézet, mondhatnánk, hogy hiedelemvilág, ami olyan erős, hogy bizonyos tételeire még csak kérdést sem szokás, illetve illik föltenni. Ebben a dolgotban négy olyan kérdést emelek ki, amelyek szorosan összefüggnek a fejlesztési stratégia alkotásával, a területfejlesztés gyakorlatával.

1. Ki kompetens a fejlesztési koncepció, politika, stratégia, program (a továbbiakban: fejlesztési terv) kidolgozásában?
2. A fejlődés egyetlen útja-e a cél szerinti fejlesztés, vagy van azon kívül, illetve azt kiegészítő más fejlődés/fejlesztés is?
3. Mi a fejlesztés eredménye?
4. Hogyan építhetők be a fenntartható fejlődés elvei a fejlesztési tervekbe?

1. Ki kompetens a fejlesztési terv kidolgozásában?

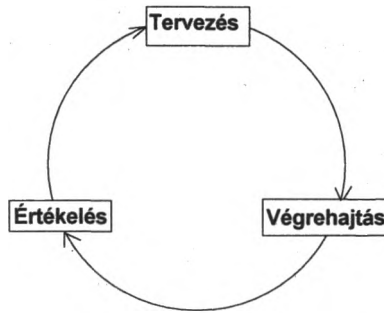
A kérdés más megfogalmazásban az, hogy kinek a dolga egy adott területen vagy közösségben

- a változások minősítéséhez a kritériumokat megállapítani, és azok alapján a változást fejlődésnek vagy degradálódásnak minősíteni;
- a változások befolyásolására irányuló törekvéseknél azok kívánt irányának (a jövőképek) a meghatározása
- a fejlesztési terv kidolgozása (ami a jövőkép felé vezető állapotváltozások sorozatának megállapítása)?

A fejlesztés három alaplépése az alábbi jól ismert körfolyamatban történik:

a) Laikusok vagy szakemberek tegyék-e meg a körfolyamat lépéseit?

Kérdezhetnénk úgy is, hogy külső vagy belső emberek feladata a fejlesztési lépések megtétele, ami pontosan megfelel a fenti kérdésnek. A laikust magától értetődően belsőnek, a térségben illetve a közösségben élőknek tekinthetjük, hiszen semmi sem indokolja azt, hogy az adott terület vagy közösség fejlődésében egy abban nem is érintett és a fejlesztés kérdéséhez nem is értő ember részt vegyen. A szakembert pedig külső szereplőnek tekintjük, mert még ha a fejlesztendő közösség tagja is, és az adott területen él is, azzal, hogy a szakember identitásával és szerepében fordul a fejlesztés kérdéséhez, kívülről viszonyul a területhez és közösséghez, tehát – ebben a vonatkozásban – külsővé válik.

Mind az elmúlt évtizedek, mind a jelen időszak gyakorlata az, hogy szakemberek vagy szakértői szervezetek kapnak megbízást egy-egy területfejlesztési koncepció vagy program kidolgozására, aminek az alábbiak a következményei:

- A koncepciók kidolgozása szinte mindig komoly költséggel jár, amit a megbízó kifizet a munkát végzőnek, vagyis a szakember anyagi érdeke a munka elvégzése. Ettől a szakember a saját szakmai nézetét és közvetlen anyagi érdekeit képviseli. Ez az oka annak, hogy a szakember elidegenedik az adott terület fejlődésének (és különösen a fenntartható fejlődésnek) a hiteles képviselőjétől, és szükségszerűen főképpen a szakmai ambícióit és anyagi érdekeit képviseli. Ezzel a fejlesztési koncepció kidolgozása *szakmai és üzleti* alapokra helyeződve kikerül a laikus lakosság hatásköréből.
- A szakmaiság azt a rejtett véleményt hordozza magában, hogy a fejlődés kérdéseinek eldöntésére csak az erre specializált, tanult szakemberek alkalmasak. A fejlesztési terv legitimitását nem a közös munka, hanem a *kész vélemények és tervek helyi lakosokkal való elfogadtatása* jelenti. A fejlődés „elszenvedőinek” szerepe tehát *nem az aktív részvétel, hanem a passzív felelőtlenkedés*. Ez azonban szükségszerűen hibás fejlesztési tervhez vezet, mert bizonyos elemeinek meghatározásában csak a helyi lakosok lennének illetékesek. Pl. senki sem mondhatja meg helyettük, hogy mi hiányzik nekik, mik a vágyaik, mi az egyéni vagy közösségi jövőképük; egyik szakember sem képes a helyi viszonyok és erőforrások finomstruktúráját megismerni stb. A koncepció kidolgozásának szakmai feladattá minősítése egy még súlyosabb következménnyel is jár: a helyi laikus lakosságba beivódik az a nézet, hogy *nem alkalmas* erre a feladatra, így a fejlesztés irányítását átruházza szakemberekre.

Ez a jelenség az intézményesülés problémakörébe tartozik: A fenntartható fejlődés egyik kritériuma lehet, hogy a jól működő természetes folyamatok, rendszerek ne intézményesüljenek pl. azzal, hogy a helyi lakosok természetes tudását leértékelve külső intézmények hatáskörébe adjuk a koncepcionális és stratégiai gondolkodás feladatát. Ez a tudás a gondolkodás és a felelősségérzet intézményesítése.

- A megbízó is jelentős hatást gyakorol a fejlesztési tervre. A megbízó érdekei akkor is megjelennek a tervben, ha a megbízottnak azt az utasítást adja, hogy „járjon el a szakmai meggyőződése szerint”. A szakembernek szüksége van a következő megbízásra is, ezért a megbízótól független, netalán az érdekeit sértő tervet nem várhatunk el tőle. Ez nem jelenti mindig konkrét elvárások kielégítését, de a megbízó alapvető fejlődési elveinek követését, érdekeinek figyelembevételét igen. A megbízó a neki megfelelő szakember kiválasztásával eleve meghatározza a készülő fejlesztési terv szakmai irányultságát. A helyi lakosok érdekei csak akkor lennének hitelesen képviselve, ha *közvetlenül ők adnák a megbízást*. Ezzel a kezükben tartanák az irányítást, és a szakembereknek csak egyes részletkérdések megoldását adnák ki.

b) Befolyásolja-e a fejlesztési terv sikerét az, hogy a három lépés domináns szereplői azonosak vagy különbözőek?

Adott táj lakói határozott elképzelésekkel rendelkeznek a jövőjükéről, még ha az nem is fordítható le a modern területfejlesztési tervtől elvárt nyelvezetre és formára. A helyi lakosok konokul ennek az elképzelésnek a jegyében cselekszenek, függetlenül attól, hogy milyen szakmai fejlesztési tervek készültek. Ennek az a következménye, hogy a szakember által készített terv, illetve az annak keretein belül kidolgozott projectek iránt a helyi emberek érzéketlenek és értetlenek maradnak. A koncepció érvényesülését ebben az esetben csak külső kényszerpályák kiépítésével lehet biztosítani: előírások, tiltások, (anyagi) ösztönzések és a tudat befolyásolása. Ez azonban azzal a veszéllyel jár, hogy a térségbe szervesen nem illeszkedő projectek indulnak el, amelyek csak addig tartanak, amíg a külső kényszerpályák fennállnak. Számtalan példa igazolja, hogy a szervesen nem illeszkedő projectek a táj természetes működése során kihullanak, illetve a táj erőforrásait károsítják. Ilyen volt pl. a múlt rendszerben a melioráció, a jelenben a legelők föltörése szántóvá, vagy a teleházak erőltetett terjesztése. Optimális esetben tehát a *tervezés, a végrehajtás és az értékelés egy kézben, a helyi lakosok kezében kell, hogy összefusson*. A fejlesztési tervek közé tartoznak azok a projectek is, amelyeket a különböző, általában külső érdekeket a térségbe tuszoló támogatási vagy hitellehetőségek kiaknázására készítenek.

2. A fejlődés egyetlen útja-e a cél szerinti, tervezett fejlesztés, vagy van azon kívül, illetve azt kiegészítő más fejlődés/fejlesztés is?

Itt merül föl a különbségtétel igénye a fejlődés és a fejlesztés között. Ha ugyanis adott cél felé tudatosan befolyásolják a változás irányát, akkor azt *fejlesztésnek* nevezhetjük. Ha azonban a rendszeren belül lévő, annak részét képező emberek tudatosan követett célok nélkül járulnak hozzá a változásokhoz, akkor az már a rendszer immanens mozgása, és a változás *fejlődésnek* (vagy degradálódásnak) nevezhető.

Egy közösség tagjai, illetve egy terület lakói a döntéseiket vagy tudatosan, a vele kapcsolatos összefüggések ismeretében hozzák meg, vagy dominánsan a mindennapi közvetlen tapasztalatokból természetesen következő kis döntések sorozatát hozzák, anélkül, hogy a háttérben húzódó összefüggésekről tudomásuk lenne. Ez az utóbbi mechanizmus éppen olyan helyes cselekvésekhez vezet, mint ahogy helyes a tanulatlan giliszta tevékenysége a talajban, a madaraké az erdőben.

Ha a viselkedést meghatározó környezeti tényezők kiszámíthatatlansága, a közösségek dezorganizációja és a helyi kulturális veszteségek nem haladnak meg egy kritikus szintet, akkor ezek a spontán, természetes cselekvések a fenntartható fejlődés biztosítékai lehetnek. Nevezzük a feltételeknek ezt az együttesét természetes állapotnak, az ilyen cselekvést természetes cselekvésnek, és a természetes cselekvés általi fejlődést természetes fejlődésnek. A fenntartható fejlődés egyik metodológiai feltétele az, hogy a természetes fejlődés és a cél szerinti fejlesztés megfelelő aránya és harmóniája érvényesüljön.

3. Mi a fejlesztés eredménye?

A fejlesztés tudatos, célt követő, tervezett tevékenység. A kitűzött célok elérésének mértéke a fejlesztés eredménye. Van-e különbség a fejlődés és a fejlesztés eredménye között, és ha igen, mi az?

A fejlesztés három alaplépése (tervezés, végrehajtás, értékelés) közül az utolsót – talán pont ezen nehézségek miatt – el szokták hanyagolni. Itt az értékelés sokféle nehézsége közül csak a tervezés során fölállított célhierarchia és az értékelés kapcsolatát emelem ki. A stratégiai tervezés alapja azoknak a céloknak a meghatározása és hierarchiába rendezése, amelyek szerint a stratégiai projecteket kiválasztjuk.

A Magyarországra belopódzó menedzsment-terminológia szerint fontos megkülönböztetni a célok különböző szintjeit, és az azoknak megfelelő operatív kifejezéseket (amelyek utalnak az elvégzendő feladatokra). Vázlatosan ezek az alábbiak:

Leíró jellegű kifejezések

- a) Jövőkép (vision)
- b) (Fő) célok (goal, aim)
- c) Célkitűzések (objective, target)

Operatív jellegű kifejezések

- Küldetés
- Program
- Stratégiai project

(A kifejezések angol nyelvű megfelelőit azért tüntetem föl, mert a magyar szavak ezek adaptációi.)

A fejlesztést általában a célkitűzés szintjén szokás értékelni, mert itt van csak a mérhetőség és az ütemezhetőség fogódzója. Ha egy ökológiai tárgyú tanfolyamot tartanak, akkor általában az minősül eredménynek, hogy hányan, hány órát vettek részt a képzésben, illetve hányan vizsgáztak le – ez a célkitűzés szintje. Ebből azonban még nem tudjuk azt, hogy mennyiben változtatta meg a

képzés pl. a résztvevők ökológiai kultúráját – ez felel meg a fő célnak. Azt pedig végképp nem tudjuk, hogy a szerzett új ismeretek mennyire hatottak a résztvevők viselkedésére, ami már a jövőkép szintjének megfelelő állapotváltozás lehet. A közhasznú foglalkoztatásnál is az az eredménymutató, hogy hány embert mennyi ideig foglalkoztattak; az már nem képezi értékelés tárgyát, hogy változott-e a település gazdasági szerkezete úgy, hogy a lakosok nagyobb aránya jusson munkához.

Ezek az értékelések több fejlesztési csapdát tartalmaznak:

- a) Csak a felszínes változásokat mérik, amelyek rövidtávú eredmények. Így az eredmény sokszor csak látszateredmény, ami pozitív visszacsatolásként segíti a helytelen fejlesztési gyakorlat meghosszabbodását. (Pl. évekig lehet értelmetlen tanfolyamokat tartani úgy, hogy eredményesnek minősülnek; hatalmas adathalmazt lehet összegyűjteni drága mérésekkel anélkül, hogy kiderülne a használhatatlansága stb.)
- b) Arra ösztönöznek, hogy a fejlesztési célokkal elsősorban a mérhetőség és az ütemezhetőség szintjén (a felszínen) foglalkozzanak, így sokszor a lényeg vész el: a strukturális szintű változás, a fenntartható fejlődés.
- c) Leszoktatja mind a fejlesztőket, mind a helyi lakosokat az oknyomozó gondolkodásról, és eltűnik a cselekvés radikalizmusa, mert a problémákat nem a gyökereknél (radix-nál) oldják meg.
- d) Véső soron a mérhetőségre és különösen a pénzben való kifejezhetőségre való kizárólagos törekvés a fenntartható fejlődés ellen dolgozik, mert átmeneti eredményeket szül és nem derülnek ki a hátulütői (pl. az erőforrások károsítása).

4. Hogyan építhetők be a fejlesztési tervekbe a fenntartható fejlődés ismérvei?

Ebben a részben a lakosok bevonására helyezem a hangsúlyt, amit az indokol, hogy ez a fejlesztési tervek készítésének legelhanyagoltabb része. A szakemberek szerepét elsősorban a helyi lakosokkal való foglalkozásban, és nem a fejlesztési szakmai kérdések területén említem meg.

a) Melyek a fenntartható fejlődés ismérvei?

A fenntartható fejlődés elvei, kritériumai és indikátorai egy hierarchiát képeznek, ami többé-kevésbé összevethető a stratégiai tervezésben használt célhierarchiával. Az indikátorok nagyjából a célkitűzések szintjén helyezkednek el, hiszen mindkettő jellemzője a mérhetőség, a számszerűsíthetőség. A kritériumok nagyjából a fő célok szintjének értelmezésére szolgálnak. Ha pl. a biológiai diverzitás fenntartását tartjuk a rurális területek fejlődésénél az egyik fenntarthatósági kritériumnak, akkor csak az a főcél felel meg a fenntartható fejlődésnek, ami a biológiai diverzitást növeli (így pl. az iparszerű, monokultú-

rás növénytermesztés erősítése nem!). Ha az önálló, ökológiai ciklusokban működő gazdálkodás egy másik fenntarthatósági kritérium, akkor pl. egy külföldi uborkatermelető cég, ami egy részfeladatot ad ki a helyi termelőknek és ezzel kiszolgáltatja őket a termeltető cégnek, még akkor sem illeszkedik a fenntartható fejlődéssel szembeni elvárásokhoz, ha nagyon sok munkahelyet teremt.

Adott helynek a fenntartható fejlődését, annak kritériumait és indikátorait csak az ott élő lakosság részvételével lehet értelmezni, hiszen csak ők ismerik bizonyos vágyaikat, céljait, erőforrásaikat – és ők rendelkeznek a természetes tudás maradványaival, amelyeket minden fejlesztésnél figyelembe kell venni.

b) Hogyan lehet érvényesíteni a fenntartható fejlődés ismérveit?

A stratégiai tervezéssel összefüggő módszertani elvek:

- A helyi lakosok elkerülhetetlen részvétele érdekében a fejlesztendő területet illetve közösséget olyan mértékben kell kis egységekre tagolni, hogy
  - a tervezésbe bevont helyi lakosok többé-kevésbé reprezentálják az egész közösséget,
  - a tervezésben szereplő intézmények a helyi lakosok közvetlen ellenőrzése és felügyelete alatt álljanak.
- Elő kell segíteni a kis területi egységeknek (és közösségeiknek) az optimális szintű autonómiáját.
- A lakosság – esetleg külső segítséggel kialakított kommunikációs kényszerpályákkal – maga végezze el a terület problémaelemzését; válassza ki a stratégiai céljait illetve határozza meg stratégiai projectjeit; és végezzen egy ún. következményelemzést. Ezek az elemzések illetve választások csoportmunka esetén a legeredményesebbek.
- A tervezésbe bevont lakosok számára érthetővé kell tenni a fejlődés mögött húzódó tényeket és összefüggéseket – de anélkül, hogy a még meglévő, bármilyen csekély természetes tudást károsítanánk. Harmonizálni kell a terv szerinti és a természetes fejlődés elemeit.
- Segíteni kell a terület illetve közösség természetes állapotának újjáéledését.
- Akár a fejlesztési beavatkozások, akár a természetes fejlődés következményei visszahatnak az őket előidéző okokra. Ezeknek a negatív visszacsatolásoknak szabad utat kell engedni, hogy szabályozó funkciójukat elláthassák. Ha egy településen pl. a rossz termelési szerkezet, a nem megfelelő földtulajdonosi szerkezet, vagy az alkalmazott termelési technológiák miatt nagy a munkanélküliség, akkor a külső bértámogatások (pl. közhasznú munka támogatása, az életképtelen vállalkozások életben tartása) elfedik a problémát, elodáztatva ezzel az okok szintjén történő problémamegoldást.
- Teret kell adni a stratégiai tervezés ún. küldetési nyilatkozatában végiggondolt lépéseknek, amelyek a következők: jövőkép és küldetés, fő cé-

lok, alapelvek és alapértékek, fogalommagyarázatok. Az alapelvek, az alapértékek és a fogalommagyarázatok a jövőkép, a küldetés és a fő célok háttérét képezik.

A közös tervezésnél a konkrét ügyekről folyó beszélgetések során szinte törvényszerűen fölmerülnek a résztvevők mélyen rejlő értékei és elvei. Ezek azok a belső tényezők, amelyek – legalábbis „ép” értékek és elvek esetén – elkülönítik a helyes cselekvések körét, a helytelenektől. Ez az „iránytű” beemeli a természetes fejlődés elemeit a tervezési folyamatba, amit tiszteletben kell tartani még akkor is, ha egy külső szemlélő számára értelmetlennek tűnő cselekvésekhez vezet. Ilyen pl. az, amikor a falusi ember akkor is rendet akar a portáján, ha az racionális úton már nem magyarázható, ha járda helyett ravatalozót építenek a faluban stb. Az értékek és elvek akkor a leghasznosabbak, amikor az érthetetlenül bonyolult helyzetekben kell zöld ágra vergődni, amikor az egymásnak ellentmondó szakértői vélemények miatt a racionális végiggondolás nem alkalmazható a döntésekben.

A fogalommagyarázatok abban segítenek, hogy a laikus lakosság is végiggondolja egy-egy fogalom mentén a szakmai kérdéseket. Ilyenkor – megfelelően vezetett beszélgetések során – a professzionalizálódás gyors folyamata figyelhető meg.

Az értékelést a célkitűzések mérhető szintjéről a célhierarchia felsőbb szintjére, a fő célokhoz kell helyezni. Az értékelésnek ez a minőségi változása teszi lehetővé azt, hogy a látszat- vagy átmeneti eredményeket megkülönböztessük a tartós, valódi eredményektől, és hogy a nehezen észlelhető jelenségeket (pl. az erőforrások leromlását), a feed-back erősítésével észlelhetővé tegyünk. Végző soron a fő célok szintjén történő értékeléssel válnak elkülöníthetővé a fenntartható fejlődés elemei a nem fenntartható fejlődés elemeitől.

A HAGYOMÁNY ÉRTÉKEI ÉS A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS

HAJNAL KLÁRA

Mintegy tíz éve annak, hogy a fenntartható fejlődés fogalma megjelent a globális krízis elemzésével foglalkozó modellek, jelentések sorában. A *Brundtland-bizottság* „Közös jövőnk” című jelentése írta le először, szinonim használatban a harmonikus fejlődés kifejezéssel.

A számítógépes és verbális modellek – amelyek egy része a Római Klub megbízásából, egy része pedig ENSZ megbízásból készült – összefoglaló jelentését végző szerzők (D. MEADOWS – J. RICARDSON – G. BRUCKMANN) 1982-ben jelentették meg a „Sötétben tapogatózva” című munkájukat.

A világmodellezés első évtizedének eredményeit értékelő utolsó fejezet gondolatai a következők:

*„A globális modellek alapvető mondanivalója nem új,
és nem kellene meglepőnek lennie.
Nincs szükség számítógépes modellre ahhoz, hogy megtudjuk:
nem szabad lerombolnunk a rendszert, amelytől túlélésünk függ,
a szegénység rossz és elkerülhető,
egy ember vagy egy nemzet kizsákmányolása megnyomorítja mind a
kizsákmányoltat, mind a kizsákmányolót,
a harcnál jobb az együttműködés az egyének és nemzetek számára,
ugyanúgy kell szeretnünk az emberiséget és a jövő nemzedékeket, mint ahogy
a számunkra kedves embereket szeretjük,
ha nem tesszük mindennapivá ezeket az elveket, világunk nem fog
fennmaradni,
a kezünkben van a jövő, nem lesz sem jobb sem rosszabb annál, amelyenné
tesszük.
Mindez évszázadok óta tudott
Különböző formákban merül fel újra és újra
most éppen a globális modellek eredményeiben.
Ha gondolatok ilyen sokáig fennmaradnak és olyan távoli forrásokból
erednek, mint amilyen távol állnak a guruk tanításai az input-output
mátrixoktól, akkor azoknak nagyon közel kell lenniük
az igazsághoz.
Az igazságot mindannyian tudjuk
ott rejtezik valahol
mélyen bennünk...”*

A számítógépes modellek tanulságai tehát egybevágóak nemcsak a verbális modellekével, hanem a hagyományok bölcsességével.

A hagyományok értékeire való odafigyelés első nemzetközi dekrétuma a Brundtland-jelentésben olvasható, ezt követően pedig a Rio-i Föld Csúcs Záródokumentuma is részletesen foglalkozik a problémakörrel.

A fenntartható fejlődés nemzetközi dokumentumai – Brundtland-jelentés, Rio-i Föld Csúcs – a hagyományokat a törzsi népek kultúrájához kötik.

Az emberi jogok védelméen túl fennmaradásuk okát a következőkben jelölik meg.

„E népcsoportok elszigeteltsége a hagyományos életmód és a természeti környezet közötti szoros harmónia megőrzését jelentette. Túlélésük, fennmaradásuk ökológiai szemléletüktől és alkalmazkodóképességüktől függött. E közösségek a hagyományos ismeretek és a tapasztalatok olyan óriási tárházával rendelkeznek, amelyek az emberiséget ősi eredetével kapcsolják össze.”

Tudásuk sok generáción keresztül fejlődött ki, természeti erőforrásaikról és környezetükről holisztikus, hagyományokon alapuló tudományos ismeretekkel rendelkeznek.

Eltűnésük maga a társadalom számára is veszteség, mert saját bonyolult ökológiai rendszerünk harmonikus kezeléséhez sokat tanulhatunk a hagyományos ismeretekből.

Ugyanakkor borzasztóan ironikus, hogy a fejlődés egyre mélyebb behatolása éppen azokba a trópusi erdőkbe, sivatagokba és más elszigetelt területekre, éppen azokat a kultúrákat fenyegeti pusztulással, amelyek egyedül voltak képesek virágozni abban a környezetben.

A Rio-i Csúcs teendőként jelöli meg tradicionális értékeik és ismereteik, gyakorlatuk beépítését a nemzeti politikákba, a természeti erőforrás-gazdálkodásba és más programokba.

A Fenntartható Fejlődés Bizottság szerint pedig erősíteni kell azokat a kutatási és oktatási programokat, amelyek a bennszülött népcsoportok ismereteinek és tapasztalatainak jobb megismerését szolgálják.

A fogyasztói társadalom rövid távú sikereinek megtévesztő látszateredményeivel és agresszív technológiájával, agresszív módszereivel követésre kényszeríti, s ezzel felmorzsolja a tradicionális kultúrákat, amelyek nem tudnak védekezni, és eltűnésük a kulturális sokszínűséget rohamosan csökkenti.

A ma is igen gyakran „primitív népek”-nek nevezett törzsi kultúrákat még valamennyi kontinensen megtaláljuk, Európa kivételével.

Ugyanakkor Európában, és különösen hazánkban és a Kárpát-medence kisebb tájain él még egy olyan idősebb falusi népesség, amely rendelkezik ezzel a tudással.

Miben rejlik a tradicionális tudás ereje?

Mi a magyarázata, hogy az ősi tudást hordozza magában?

Mi a magyarázata, hogy Európa közepén még ma is felfedezhető?

A válasz egyszerűen csak annyi: mert természetes, szerves kultúra.

Mit értünk hát szerves kultúrán?

A természetben élő ember megmaradása, alkalmazkodása érdekében meg kellett, hogy ismerje a világot. Meg kellett találnia az állandónak tekinthető tájékozódási pontokat, irányokat, objektumokat, s a változást hordozó rendszereket.

„Vele született tudása, és mindenkori környezetében a Nap, Hold, a csillagok, a Föld, a víz, tűz, a levegő, a növények és az állatok beszéde volt az „üzenőrendszer”.(MOLNÁR V. J.)

Ismereteinek rögzítésére jeleket használt, amelyeket analóg módon használt. Tárgyi kultúrájával, szokásainak rítusaival, mitológiájával modellezi az őt körülvevő Mindenséget.

A megmaradás kényszere a Teremtett világ rendjéhez igazította a régiség emberét, annak közösségét. A rendet törvényként élte meg, az életben maradás, a közösség megmaradásának természeti törvényeként és Teremtő Istenének törvényeként. A régiség embere ős-tudásával, valamint a tapasztalatok generációkon keresztül felhalmozott gyakorlatával felismerte a Mindenség rendjét, s életét ehhez rendezte, igazította.

A Természet és az Isten törvényeit betartva a legteljesebb értelemben vett ökológiai tudatosságot valósította meg a régiség embere, amelyben gazdálkodás, a naptári ünnepek és jeles napok, az emberi élet fordulópontjai, a tárgyi kultúra, a mitológia a legtökéletesebb összhangban állt az őt körülvevő Teremtett világgal.

A régiség embere hihetetlennek tűnő tudással rendelkezett a természetről, a növények, állatok viselkedéséről. Pl. Magyarországon még ma is él olyan pásztor, aki több betegségét ismeri a juhok, mint az állatorvosok, és természetesen valamennyit gyógyítani is tudja. Vagy az öregek ismerik a holdfázis hatását az élővilágra. Tudják pl., mikor kell a fát kivágni, attól függően, hogy házat építenek, bútort ácsolnak belőle, vagy tűzifának használják-e majd. Mikor kell a gyógynövényeket begyűjteni, s mire lehet használni.

Valódi tudás ez, nem információ. Nem iskolában megtanított, felmondott lecke, hanem az egyén és a közösség életben maradását, fennmaradását biztosító tudás, amely ritka, bizonyos esetekben a kiválasztottak kapott tudása, általában pedig a többség megszerzett, megtapasztalt tudása, amelyet hagyományosan továbbadtak.

A változatlanlanságot a természet alapvető törvényeinek változatlanlansága, az ősök iránti tisztelet, s a Teremtő akaratának feltétel nélküli elfogadása biztosította. A régiség embere az esztendő ritmusát követve tette a dolgát, művelte a földet, gondozta a jószágot, a jeles napok rítusával lelkét, szellemét igazította a Mindenség Rendjéhez. Megtette, ami az ő dolga volt, a többi Teremtőjére bízta. Ez volt az alapja lelki-szellemi harmóniájának. Pl. elfogadta a földművelés ma már elfogadhatatlannak, s rossznak kikiáltott „veszteségeit”: kell, hogy jus-

son a szegényeknek, az ég madarainak. Ugyan, ezzel látszatra keresztényi cselekedetet hajtott végre, de tudnunk kell, hogy minden vallás mögött az életben maradás, a lét- és fajfenntartás törvényei húzódnak meg. Ebben a törvényben pedig benne foglaltatik a körülöttünk lévő élőlények iránti felelősség is.

Az évkör ritmusára igazított naptári ünnepek és jeles napok segítettek eligazodni a léleknek, szellemnek. A természet ritmusával együtt élő ember a természet minőségétől függően hol egyedül, hol családban, hol pedig közösségében élte meg a kifelé- és a befeléfordulást, a lefele és fölfelé való tájékozódás rítusát, mikor minek volt épp ideje.

Mondhatni divatos kifejezéssel: kollektív pszichoterápia történt, kollektív drámapedagógia, azzal a tökéletes koreográfiával, hogy mindez a megfelelő helyen, és az évkör megfelelő időpontjában történt.

Ezek a közösségi rítusok szabályozták a benne élők életét, megszabták cselekedeteik határait, kialakították erkölcsi normáikat. Az egészséges közösség védte tagjait, gondoskodott róluk, az egyén biztonságban érezhette magát.

Az egyén a Kerek Világ (Világkerekség), az egész részeként élte meg életét, az „egész”-ségnek volt része, s ezzel együtt az „igaz”-ságnak. Holisztikus gondolkodása magától értetődő, azaz természetes volt.

A magyarság szerves kultúrája jól ismert. Még élő hagyományokból, s a nemrég-múlt öregjeitől főleg néprajzkutatók, néplélekrajz-kutatók áldozatos munkájával, öregjeinkkel együttélő, együttműködő módszerével nagyon sokat tudunk mindarról a tudásról, amely a valóban fönnttartható gazdálkodás alapja volt. Természetesen folyamatosan vannak kutatási feladatok, s külön nagy munka a hagyományok újjáélesztése egy megváltozott környezetben.

Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy az előző évtizedek hivatalos tudományos néprajzi tevékenysége nem kedvezett ennek a folyamatnak, sőt néha olyan érzésünk van, hogy tudatosan „primitív” beállítódást kapott szerves műveltségünk. Napjaink információáradata sem kedvez ennek a folyamatnak. Tény, hogy mai világunkban az információnak van legnagyobb pénzben kifejezhető értéke. S emiatt jóval pontosabban tudjuk a tőzsdei mozgásokat, árfolyamokat, vagy a másik végletként szenzációs sztorikat a szórakoztatóiparból a világ túlsó feléből, mint hagyományos műveltségünk legfontosabb tényeit.

Meg kell jegyezni, hogy ennek a szerves műveltségnek az értéke ennél jóval nagyobb, minthogy csak a fenntartható gazdálkodáshoz nyújtson hasznos ismereteket.

Egyértelmű tény, hogy a fenntarthatóság gyakorlata a fogyasztás jelentős mérséklését követeli meg a világ gazdagabbik kisebbségétől. A fogyasztási aszkézis senki számára sem szimpatikus, s önmagában nem is járható út. Nemcsak arról van szó, hogy a fogyasztás elvesztett örömét, mámorát valamivel kompenzálni kell, hanem jóval többről. Újratanulni a szerves műveltséget, rátalálni azokra a lelki, szellemi értékekre, amelyek teljessé teszik létünk hármasságát: a materiális, a lelki és a szellemi szféra harmonikus egységét.

A legmodernebb rendszerdinamikai módszerrel készített számítógépes globális modellek eredményei és az ősi bölcsesség tanítása a természet és ember kapcsolatáról teljesen egy és ugyanaz.

Arról van szó tehát, hogy nem „kitaláltuk” a fenntartható fejlődést”, hanem újra megtaláltuk azt az utat, amelyet a bölcsesség kontrolljával is helyesnek tartunk.

A gazdasági növekedésre tervezett, s egyre inkább csak a fogyasztás növekedésében kimerülő, „fejlődésnek” nevezett út drámai véget érhet, ha engedünk továbbra is a rövid előnyök, a kényelem, a megszokás csábításának.

„De mi nem megyünk!” s megmakacsolja magát a legkisebb, a legkedvesebb fiú, mert tudja, hogy

csak tiszta forrásból...

Létkérdésünk, hogy megértjük-e a Cantata profana üzenetét, s képesek leszünk-e eszerint rendezni dolgainkat.

A VADGAZDÁLKODÁS, AZ IDEGENFORGALOM ÉS A TERÜLETFEJLESZTÉS ÖSSZEKAPCSOLÁSÁNAK MAGYARORSZÁGI LEHETŐSÉGEI

GODÓ NÁNDOR

Magyarország számára a turizmus produkálja a GDP mintegy 3,5%-át, ami 1995-ben a külgazdasági bevételek 11%-ának felelt meg. Nem véletlen tehát, hogy a turizmusban jövőknek egyik „húzóágazatát” látjuk. Sokszínű, egyedi, speciális természeti és kulturális adottságaink turisták ezreit vonzzák. A vendégek ellátása üzlet a mezőgazdaság és a kereskedelem számára, hiszen helybe jön a vevő, aki ezek mellett persze különböző szolgáltatásokat is igénybe vesz.

De a turizmusnak nem csak fejlesztő, hanem romboló hatásai is vannak, ha nem gyakorolnak felette kontrollt. Negatív hatásai között szerepel a környezet-szennyezés éppúgy, mint a maffia és a prostitúció terjedése, vagy a kábítószer-kereskedelem. Hatalmas felelőség hárul ezek miatt a vezető beosztásúakra – a kormánytól a szállodaigazgatóig –, hogy tudatos tervezéssel megelőzze vagy csillapítsa a rombolást.

Sokáig élt a köztudatban, hogy a turizmus előnyei egyenlők a fogadóterületen elköltött pénzek összegével. A tömegméretűvé vált turizmust kutatók a pénzbeli bevételek mellett más hatásokat is feltártak, amik a természeti, társadalmi és a kulturális környezetben éreztetik hatásukat. Ugyanakkor azt is megállapították, hogy a tömegturizmus saját létalapját, az ép természeti és társadalmi környezetet teszi tönkre.

Magyarország esetében ez többek között az alábbiakban nyilvánul meg:

- természeti értékek pusztulása – erdők kivágása, állatok életterének visszaszorítása, őshonos növényfajok kipusztítása,
- folyó- és tópartok nádasainak eltűnése, a természetes vízi élővilág pusztulása,
- nem a környezetbe illő, igénytelen építkezés,
- műemlékek tönkretétele, egyéb esztétikai és tájrombolás,
- az infrastruktúra nélküli területek használatbavétele, valamint az ezzel járó szennyezés,
- közterületek szétparcellázása, zsúfolt üdülőterületek kialakítása,
- a zöld területek csökkentése, bebetonozása,
- szemetelés, rendezetlenség,
- deviáns viselkedési formák és a szervezett bűnözés terjedése,
- uniformizálódás (McDonalds, Pizza Hut, Topless Night Club stb.),

- idegen szavak használata magyar szövegek környezetben (Mutter, money, projekt, shop(ping) stb.),
- a magyarságtudat gyengülése, „nyugatbálványozás”.

A folyamatok megfordítása persze nem megy egyik napról a másikra. Rengeteg munkát igényel, melyben meghatározó szerephez kell hogy jusson a nevelés, a helyes szemléletmód kialakítása. Döntő fontosságú, hogy az emberekben kialakuljon az igény a tiszta, rendezett környezet iránt és tevékenyen hozzájáruljanak annak megőrzéséhez. Fontos feladat, hogy mindenki érezze annak fontosságát, hogy megőrizzük magyarságunkat annak minden előnyével. (A kolbász maradjon kolbász, és soha ne váljon hazánkban „Wurst”-tá.)

Ha sikerül felszámolni a szakszerűtlenséget és igénytelenséget, a turizmus pozitív hatásai egyre inkább érvényesülni fognak. Mindenki számára világossá kell tenni, hogy Európát a sokszínűsége teszi nagyszerűvé, és nem szabad, hogy az integrálódással egyidejűleg a „magyar szín” eltűnjön a kontinensről. Szakszerű tervezéssel kell meghatározni azokat a feladatokat, amelyek a turizmus fejlődését vonják maguk után, illetve annak káros tényezőit szorítják vissza; majd ezeket következetesen végre is kell hajtani. A teljesség igénye nélkül – csak példaként – meg kell néhány feladatot nevezni:

- műemlékvédelem,
- nemzeti parkok, természetvédelmi területek létrehozása,
- erdők védelme, turistautak kiépítése (tájékoztatók, jelzések, szemégyűjtők),
- a városkép alakítása és helyi építkezési normák bevezetése,
- az ország és tájainak arculatának megőrzése, továbbfejlesztése,
- a környezetszennyezés megelőzése, illetve csillapítása és minimális szintre csökkentése az infrastruktúra fejlesztésével,
- a vendégfogadásra való felkészítés,
- a vendégfogadás európai normáinak meghatározása és betartatása.

Kevesen ismerik fel a turizmus pozitív hatását a természeti környezetre, ami abból áll, hogy a vendégeket fogadók szívesen támogatják a természet védelmét annak érdekében, hogy vendégüket a szép környezet megragadja és visszavonzza hozzájuk. Egyébként a lakosság döntő többsége vállalna erőfeszítéseket a turizmus fejlesztése érdekében, ami a környezetre is pozitív hatással lenne (virágosítás, közművesítés stb.) Az ilyen irányú elhatározásokat maradéktalanul ki kellene használni, és a környezetvédelemmel összhangban álló tevékenységek felé terelni.

Elsőként a TRAVIS (1988) által „alternatív” turizmusnak nevezett új idegenforgalmi fejlődési irányt mutatom be, amely a '80-as évek elején jelent meg annak köszönhetően, hogy felerősödtek az addigi tömegturizmust fejlesztő politikákat megkérdőjelező vélemények. Ez a meglátás vonta maga után azt a feladatot, hogy új, alternatív utakat kellett keresni, miszerint a tömeges turizmus intenzív felfuttatása nemcsak gazdasági előnyökkel jár, hanem káros hatással is van úgy a természetre (a táj antropogenezálódása), mint az ott lakó népességre, közösségre (deviáns viselkedési formák erőteljes terjedése), valamint a transz-

kulturáció révén azok tradícióira is, és az ott lakókból averziót vált ki. Az ökológiai öntudatos gondolkodásmód bevezetése a fenti problémák kiküszöbölésére tett sikeres próbálkozások első jeleként értelmezhetők.

Az idegenforgalom fejlesztésében a '70-es években egy másik fontos dolog is történt, amit leginkább „forgatókönyv”-váltásként értelmezhetünk. E módosulás eredményei leginkább abban mérhetők le, amelyek az idegenforgalom arányosabb területi képének kialakítása, új fogadóterületek feltárása, új kínálatok megteremtése irányába hatottak. Az addigi, turisztikailag alig látogatott vidéki térségek a közönség figyelemének középpontjába kerültek. Ami viszont a politika érdeklődését felkeltette az az volt, hogy ezekben a régiókban összekapcsolható a turizmus és a területfejlesztés. A két gazdasági terület között ugyanis rendkívül erős érdekazonosság figyelhető meg, és ez a több lábon állás komoly eredményességgel kecsegtet a rurális térségek felemelkedése szempontjából. A területfejlesztés mindig azzal a gonddal küzdött – és küzd még ma is –, hogy sohasem jutott rá elegendő pénz, illetve ha sokat is tudott adni egy ország fejlődésben lemaradt területének, azt nem tudták úgy forgatni, hogy az egy öngerjesztő folyamatot indítson el. Ez a gond a turizmus kiszélesedésével megszűnt.

Dr. Kurt CULBERTSON és munkatársai ezek ismeretében fogalmazta meg a „szelíd” turizmus definícióját, mely szerinte az olyan vendégforgalom fogalmaként értelmezhető, ami a helyi lakosság és a vendégek közötti kölcsönös megértést segíti elő; nem veszélyezteti a meglátogatott területek kulturális sajátosságait, lehetővé teszi a táj megkímélését. *A szelíd idegenforgalom koncepciója tartalmazza tehát a természeti alapok korlátozott használatát, az emberi környezet természetes és művi elemeinek kímélő igénybevételét, a helyi kultúra és tradíciók megerősítését, valamint a helybéliek bevonását a fejlesztésbe.* E turisztikai irányvonal tökéletesen megfelel a Rió-i konferencián az államfők által is elfogadott, és a világ természetvédői által intenzíven terjesztett harmonikus fejlődés elméletének.

Az idegenforgalom és a területfejlesztés szoros kapcsolata régóta ismert a szakemberek előtt. Az a felismerés, miszerint a turizmus „húzóágazat” és multiplikátor tulajdonságának köszönhetően jelentős tovagyűrűző hatást fejt ki más szektorok életére, valamint a különböző gazdasági tevékenységek fejlődésére, ösztönzően hat a vidéki régiók gazdaságának és társadalmának megmozdítására, hogy a turizmus révén saját területüket fejlődési pályára irányítsák.

A területfejlesztési szakemberek a nyugat-európai államokban a II. világháború óta beszélnek a vidéki régiók válságáról, amely a mezőgazdaság teherbíróképességének meggyengülésével párhuzamosan a rurális térségek népességmegtartó erejének csökkenésében és a lakosság elvándorlásban volt megragadható. A mezőgazdaság az ipari forradalom után veszítette el vezető szerepét az országok gazdaságában, mint húzóágazat ugyan megmaradhatott az egyes régiókban, de kimagasló helyzete ott is tompult. A termelőeszközök fejlődése szintén munkaerő-felszabadulással járt az agrár szektorban a II. világháború után, és

mivel nem volt semmilyen tényező, ami a népséget megtartsa vidéken, a lakosság elvándorolt a városokba.

Az urbanizáció fokozódásának lefékezésére nem bizonyult elegendőnek az agrárgazdaság támogatása; más anyagi és fejlesztési forrásokat is kellett találni a megoldások érdekében. A struktúraszegény körzetek *harmonikus* fejlődésének szem előtt tartása hasonló problémákat vetett fel, mint maga a fejlesztés. Ha a TÓTH-féle tetraéder modellel a rurális térségek falvainak struktúráját ábrázolnánk, majd a sűrű textúrájú területek falvainak modelljével összehasonlítanánk, már első pillanatban szembeötlő különbségeket tapasztalnánk. Ahány terület falvait vizsgálunk, annyi féle falustruktúrát ismernénk meg. E fejlettségi különbségek csak úgy szüntethetők meg, ha a fejlesztéseknél az ott lakók igényeit messzemenően figyelembe vesszük, illetve őket is bevonjuk a feladatok megoldásába. Az eredményes falufejlesztésekhez pénz és emberek szükségesek, akik magukénak érzik a települést. Ezt a kapcsolatot szorosabbá lehet tenni, ha a lakosok megélhetést találnak falujukban és érzékelik mások érdeklődését is az iránt. Fontos, hogy az emberek lélekben ne érezzék elszigeteltnek, halálra ítéltnek a lakóhelyüket. A turizmus mindkét kritériumot biztosítani tudja. Tehát mint lehetőséget az ilyen elmaradott vidéki térségek felfuttatására, mindenképpen meg kell ragadni. *A turizmust a helyi erőforrások feltárásának, és ezen keresztül a vidéki gazdaság dinamizálásának eszközeként vehető számításba.*

Áttekintve a vidéki turizmusból nyerhető előnyöket megállapítható, hogy:

- a turizmus a szélesedő kínálat hatására területileg és időben is széthúzódik;*
- a területfejlesztés a helyi energiák mozgósításával fejlesztési erőt vihet a helyi gazdaságba; támogathatja az agrártevékenységet, kiegészítő jövedelmekhez juttathatja a helyi lakosságot.*

A vidéki turizmus fő vonzerőiként a természet közelsége, a még élő tradíciók (tárgyi-szellemi kulturális, valamint termelési hagyományok), a vidéki életmód, a családi milió, a városnál mindenképpen szorosabb emberi kapcsolatok emelhetők ki. Mindezek azonban nem egy meghatározott turizmusváltozat alapját jelentik, hanem a sokszínű, tájegységenként, településenként, de akár vendégfogadónként is eltérő kínálat, a vidéki turizmus számos típusának nyújt lehetőséget.

A szelíd turizmus részterületeinek is megvannak már a bázisországai, melyek szinte behozhatatlan előnyt szereztek előttünk az elmúlt évtizedek során. A falusi turizmus legelterjedtebb Németországban, Ausztriában és Franciaországban. Sportturizmus területén az Alpok országai mutatnak kiemelkedő eredményt, míg a gasztronómia és borturizmusban Olasz- és Franciaország eredményei számottevőek.

A turizmus piacán viszont az figyelhető meg, hogy egyre nagyobb a konkurencia minden területen. Egyre több ország kínálatában jelennek meg azonos programok. A jövőben igazi áttörést elérni csak egyedi programmal lehetséges. Minden ország próbálkozik, de csak igen kevés ötlet van, amely számunkra is

használható, és még nincs végleges lemaradásunk a nyugati országokkal szemben. Az, hogy nyomába érjünk bármelyik alpesi országnak a kiránduló- vagy sport turizmus területén, egyelőre szóba sem jöhet. Nincs olyan széles tömegeket megmozgató vonzerőnk, amit fel tudnánk használni, ugyanakkor annak versenyképesnek is kellene lennie a megfizethetőség terén.

A vadászat, a horgászat és a természetfotózás esetében viszont meg lehet alapítani valamiféle viszonylagos helyzeti előnyünket is. Jó természeti adottságokkal rendelkezünk mindhárom esetében, de csak a vadászat területén vannak – a szó igazi értelmében – hagyományaink.

Magyarország a vadgazdálkodás területén kiemelkedő eredményekkel dicsekedhet. Nem csak arról van itt szó, hogy a nálunk természetes körülmények között élő vadak trófeáinak világranglistáján sok a magyar, vagy az egységnyi területen elejtett apróvad mennyiségében is a vezető országok között vagyunk, hanem a vadbiológiában, az élővad-kereskedelemben és vadászati kultúrában betöltött szerepünkről is.

Országunk ma még nem rendelkezik teljes egészében kiépült idegenforgalmi struktúrával, és válaszut előtt áll, hogy a mediterrán „nyaraló-országok” útjára, vagy a modern követelményeknek eleget tevő országok útjára lépjen.

Követhetjük az olasz–görög–spanyol példát, biztosan sok vendégünk is lenne. A vízparti üdülés (esetünkben a Balaton és a Tisza-tó jöhet szóba), mint nemzetközi stílus divatja, a trendek szerint még sokáig fennmarad. Badarság is lenne arra gondolni, hogy a turizmus egyik napról a másikra átalakul tömegesből szelíddé. Viszont felvetődik a kérdés, hogy szabad-e ott tovább növelnünk a fogadókapacitást, ahol a turizmus már így is károkat okoz.

A kereslet oldalán egyre nagyobb az igény olyan programok iránt, ami ösztönzi az egyén élményszerzését és aktivitását. A vadászat ilyen élményeket nyújt, nem is beszélve arról, hogy azon kevesek közé tartozik, amely széles körű ismereteket nyújt és azt változatosan is „tálalja”. A hagyományos utazási formák – melyek javarészt a látnivalók „kipipálását” jelentik – mindezt nem biztosítják az utazóközönség számára.

A horgászatközpontú vendégfogadás jelentősége 1990-től növekszik, de még mindig nem jelent igazán jelentős vonzerőt. A Duna és a Tisza jó hírnek örvend, Európa horgászai körében elismerést váltanak ki az itteni eredmények, egyre többen érkeznek e céllal Magyarországra. A horgászok inkább a nomád körülményeket kedvelik, nagyon kevés akad közöttük, aki legalább kempinget vagy panziót vesz igénybe, és ők is a turisztikai főszezonban, azaz nyáron látogatnak el hozzánk. Ezzel szemben a vadászok többsége ősszel és télen érkezik, és ezzel jelentős mértékben járulnak hozzá a vidéki szálláshelyek kihasználtságának javításához. 1996-ban közel 25 ezer vendégvadász járt hazánkban, átlagosan 4,7 vendégejszakát eltöltve. A vadászszervezők általában 65 német márkát kérnek egy éjszakai szállásért és a reggeliért. 1996-ban a szállásért, étkezésért, vadászszervezésért, a tolmácsolásért és a kísérők díjaként több, mint

60 millió német márkát fizettek. A vadászati bevétel – ami az elejtett vadak ellenértéke – meghaladta az 50 millió márkát.

A természetfotózás szintén terjedőben van, de nincs akkora felvevőpiaca sem mint a horgászatnak, ezért még megközelítőleg sem jár akkora bevétellel, hogy arra komoly fejlesztéseket lehetne alapozni.

A vadászati turizmus bevételei elenyészőek az ország gazdaságának összbevételéhez képest. Kevés lenne ez a bevétel mindenféle egységes területfejlesztési koncepció végrehajtásához. Viszont ennek a dolognak három igazán fontos oka van: az egyik az, hogy a vadászat, mint ágazat nemcsak a turizmusból él, hanem jelentős élő- és lötvadexportot is lebonyolít amellet, hogy sok az egyéb szolgáltatásaiból származó bevétele is. Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy a magyar vadászok többsége minimális összeget fizet vadászataiért, és a szállásadással kapcsolatos bevételek nem a vadászat nyereségéeként jelennek meg a statisztikákban.

Magyarországon a vadgazdálkodás alá van rendelve a mező- és erdőgazdálkodás érdekeinek. Sajnálatos módon az is elterjedt gyakorlat, hogy ahol a vadgazdálkodás jobb eredményeket tudna produkálni egy területen, ott továbbra is elsősorban mezőgazdálkodási tevékenységet folytatnak. Szakemberek szinte egybehangzó állítása szerint 10–12 aranykorona-értékig kedvezőbb egy területet vadgazdálkodásra használni, mint növénytermesztésre. Ez pedig azt jelenti, hogy az ország jelentős területeit kitevő szikes, belvizes vagy gyenge talajadottságú területeken ez a gazdaságosabb. Amennyiben intenzív vadgazdálkodást folytatnánk, még a közepes adottságú területeken is versenyezni tudna a mezőgazdasággal.

Ilyen jellegű terület köztudottan sok van az országban. Biztosan felvetődik a kérdés, hogy akkor miért nem preferálják jobban a vadgazdálkodást, miért a mezőgazdaságot, holott Európa egyre inkább arrafelé halad, hogy csökkentni a mezőgazdasági termelést és támogatást. Az Európai Unión belül a mezőgazdasággal kapcsolatos az egyik fontos napi téma az, hogy csökkentik a mezőgazdasági termékek előállítását és ezek támogatását. A CAP-program első két évében már 5,9 millió ha-val csökkentették a megművelt területek nagyságát. Magyarország EU-tagságának is rázós kérdése lesz, hogy hogyan tudjuk integrálni mezőgazdaságunkat az Unióéhoz, hiszen a már jelenleg is tag országok között markáns verseny, kiélezett pozícióharc folyik.

A vadgazdálkodásnak van még több előnye is a mezőgazdálkodással szemben: a vadak trófeái vámmentesek, míg a mezőgazdasági termékek nem. A vad és a hozzá kapcsolódó bevételek láthatatlan exportként realizálódnak az országban, nem terhelik szállítási és csomagolási költségek. A vadászati ágazat – mivel az ország teljes területén kiépített infrastruktúrával rendelkezik – nem kíván nagyobb állami finanszírozást, önel tartó tudna lenni az első pillanattól kezdve. Az államra csupán a jogi szabályozás és az egész tevékenységet átfogó fejlesztési irány meghatározása hárulna.

A gyenge termőadottságú területek hasznosításának, a várható integrációs problémák megelőzése és a turizmus útválasztásának kérdése – véleményem szerint – megoldható a vadgazdálkodás, a vadászat előtérbe helyezésével, vagy legalább azzal, hogy komolyan vesszük ezt a lehetőséget. Nem állítom, hogy a bérvadászat és a vadgazdálkodás egycsapásra megoldja a vidéki Magyarország problémáit, de hozzásegíthet a kívánt eredmény eléréséhez.

Ma van egy esélyünk, melynek kihasználásával újfajta, egyedi módon tudnánk megoldani problémáinkat. Az EU tagországaiban kb. 5 millió vadász él. Azt hiszem, hogy ez nem sok az összlakossághoz képest, de elegendő piacként jelentkezne abban az esetben, ha a vadászat nem lenne ilyen drága, mint ma. Amennyiben növeljük a kínálatot – a közgazdaságtan alaptételének megfelelően – az árú ára csökken. Csökkent árral minden valószínűség szerint több nyugati vadászvendéget tudnánk országunkba hívni, ami ellensúlyozná az árcsökkenés miatt kiesett vadászati bevételeket, és jelentős mértékben növelhetné a vendéglátás bevételeit.

Arra a kérdésre pedig, hogy Magyarország vadászterületei hány vadászt tudnak eltartani, elég egyszerűen megadható a válasz. Jelenleg kb. 60 ezer hazai puskás vadászik hazánkban a 25 ezer külföldi mellett. Az ország összes vadászterülete 8,1 millió ha, azaz 100 ha jut egy vadászra. Azokon a vadászterületeken, ahol szakszerű vadgazdálkodás folyik, a terület „vadászeltartó képessége” 40–70 ha/fő. Intenzív gazdálkodású területeken, tehát ahol a vadászat élvez prioritást, 28–40 ha/fő. Tehát még jelentős tartalékaink vannak ezen a területen, sőt, ha a magyar vadászok is tisztességes árat fizetnének a szórakozásukért, és nem a külföldiek vadászataiból befolyt összegekkel fedeznék ezek költségeit is, jelentős bevételekhez lehetne juttatni az ágazatot.

A vadászat és a vadgazdálkodás alapelveinek megváltozása piacorientálttá tette ezt a gazdasági ágat is. A vadászterületek többségén már nem, vagy nemcsak a vadásztársaságok gazdálkodnak. A vadászati jog gyakorlására sok helyen olyan cégek alakultak, melyeknek tagjai a földtulajdonosok, a földhasználók (tsz-ek, mezőgazdasági szövetkezetek), a vadásztársaságok és kereskedelmi cégek. Az ilyen jellegű cégek 80%-ának vidéken, legtöbbször falvakban vannak a székhelyei. A nyereségükön a vidékiek osztoznak, a cégek fejlesztéseinek szintén a rurális területek lesznek a színterei, bevételeik után az adóhatóságon keresztül a falvak önkormányzatainak több pénz jut, és nem utolsó sorban egy taggal bővíthet azoknak a sora, akik részvételükkel elősegíthetik egy-egy terület fejlesztéséért benyújtott pályázat nyeresési esélyeit.

Nem vagyunk sem nagy, sem gazdag ország, de ha áttörő sikereket tudnánk elérni a turizmus ezen ágában, nyugati szomszédunkhoz hasonló módon jutna pénz a terület- és településfejlesztésre. Van egy kínálkozó alkalom, amit ha nem használunk ki, ki tudja mikor adódik egy hasonló. A megoldásra váró feladat pedig az, hogy a mezőgazdaság egyes ágazatai között is biztosítsuk az egészséges verseny feltételeit.

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS TÉRSÉGI TERVEZÉSE A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS KRITÉRIUMAINAK FIGYELEMBEVÉTELÉVEL

SÁRI LÁSZLÓ – PÁZMÁNY GÁBOR

Az elmúlt években lezajlott gazdasági-politikai változásokat követően reális eséllyel pályázhatunk az Európai Unió fejlett országaihoz való csatlakozásra. A csatlakozást megelőzően azonban még számos igen fontos gazdasági és társadalmi változtatásra van szükség, melyek megvalósítása hosszú távra fogja megszabni az ország jövőjét, az Unióban betöltött pozícióját. Elengedhetetlenül fontos tehát, hogy az ilyen nagy hatású változtatásokat gondos tervezés előzze meg. Napjainkban ennek szellemében egyre-másra készülnek különböző fejlesztési koncepciók. A hazai területfejlesztésről szóló törvény – az Európai Unió regionális fejlesztési projectjeihez hasonlóan – teret nyit a vidékfejlesztési elképzelések számára is. A vidékfejlesztés az utóbbi évtizedekben új értelmezést kapott Európában. Magában foglalja egy adott térség erőforrásainak felhasználását, alkalmazását és az erőforrások széles körű fejlesztését. A gazdasági és társadalmi élet egyes részterületeinek kiemelése helyett az integrált vidékfejlesztés nyert teret. Az integrált vidékfejlesztés célja a széles körű regionális erőforrások hasznosításának feltételeit megteremtve javítani a lakosság életfeltételeit és jövedelemviszonyait. Ez alapvetően a gazdasági és társadalmi feltételek javításában jelentkezik. A vidékfejlesztés ugyanakkor az agrárgazdaságot az egyik legfontosabb gazdasági bázisként fogalmazza meg. A térségek fejlesztésének a mezőgazdaság vonatkozásában alapvető célja, hogy az ökológiai potenciálhoz, helyi adottságokhoz és hagyományokhoz igazodó versenyképes struktúra alakuljon ki. Ennek megfelelően az agrárpolitika területi prioritásai között első helyen a mezőgazdasági tájtermelési körzetek kialakítása a tájkörzet alapanyag-termeléséhez igazodó, a teljes termékpályára kiterjedő fejlesztés, táj-, fajta- és az eredetvédelem megvalósítása áll. Egy versenyképes agráragazat kialakításához nélkülözhetetlen tehát a termőhelyi adottságokhoz igazodó földhasznosítás megteremtése, azaz a termőterületeket az optimális művelési ágakkal kell hasznosítani. Az agrártermelés korábbi fejlesztési stratégiáját nem a hozamok egyoldalú növelésére törekedve, hanem az úgynevezett fenntartható mezőgazdasági fejlődés követelményei szerint kell újrafogalmaznunk. Vagyis csak az olyan gazdálkodást szabad szorgalmazni, amely megfelel a következő kritériumoknak (ÁNGYÁN J. 1995.):

1. Környezetgazdálkodási szemléletű, azaz a környezet védelmét, termelési és fogyasztási célú használatát, valamint alakítását és tervezését egyaránt magába foglalja.
2. Diffúz védelmet valósít meg a szigetszerű termeléssel és fogyasztással, melynek alapvető eszköze a természetes biotópálózat meglévő elemeinek megőrzése, hiányzó elemeinek pótlása és a rendszer ápolása, fenntartása.
3. Természeti, társadalmi és gazdasági környezetéhez alkalmazkodó, saját mezőgazdálkodási és kulturális tradícióiból táplálkozó, környezet- és tájgazdálkodást megvalósító.
4. Természetes–mesterséges energiaráfordítási arányok változtatásában elmozdul az ökológikus (ciklikus) rendszerek irányába.
5. Szabályozása közgazdasági és gazdaságpolitikai szempontból környezetgazdaságtani (environmental economics) alapkoncepcióra épít.

Így hosszabb távon a termelési struktúra természeti adottságainkhoz igazodó átalakítást követel, amit a fokozódó nemzetközi versenyben, valamint az EU-hoz való kapcsolódásunkkal összhangban kell megvalósítanunk. Adottságaink jobb kihasználása révén a nemzetközi kereskedelemben elsősorban áruink sokféleségével indokolt bekapcsolódnunk.

Az eddigiekből érzékelhető, hogy egy-egy komoly vidékfejlesztési project elkészítése mennyire bonyolult és ennél fogva hosszadalmas feladat. Márpedig ezen tervek elkészítése, de legfőképpen megvalósítása egyre sürgetőbb feladatunk. A mezőgazdaság példájánál maradva hosszú távon szabhat határt kibontakozási lehetőségeinknek az az eshetőség, hogy az Európai Unióhoz történő csatlakozásunk esetén az ágazatot minden bizonnyal azon a mennyiségi és minőségi színvonalon fogják elbírálni és részünkre azt a kvótát fogják adni, amelyet a csatlakozás időpontjában teljesítettünk. Ezért lenne fontos, hogy az elkészülő tervek minél hamarabb realizálódjanak, és még a belépés előtt teremtsük meg egy olyan gazdálkodás alapjait, amely hosszú távon lehetőleg optimálisan kihasználja természet adta lehetőségeinket, annak tönkretétele nélkül. A fejlesztési koncepciók elkészítéséhez viszont mindenekelőtt arra van szükség, hogy minden önkormányzat pontos adatokkal rendelkezzen a területén lévő értékekről, potenciálokról, így az emberi erőforrásokról, a termelési potenciálról, a természeti potenciálról, illetve települési potenciálról. Ezen adatok felvételéhez, rendszerezéséhez és kiértékeléséhez nyújt segítséget korunk egyik csúcstechnológiája: a *térinformatika*.

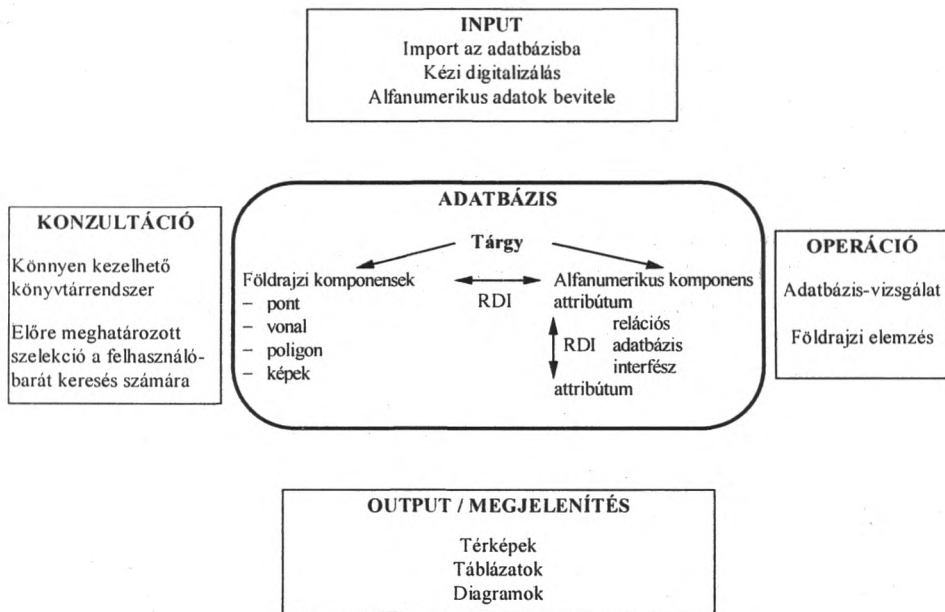
A térinformatika az informatika egyik speciális ága. Alkalmazhatóságának sokoldalúsága forradalmasította a természettudományokat, így a GIS (Geographical Information System: földrajzi információs rendszer, magyar neve térinformatika.) technológiák segítségével olyan problémák, összefüggések bemutatására és elemzésére nyílt lehetőség, ami ma már a GIS nélkül elképzelhetetlen lenne. A térinformatika leegyszerűsített megfogalmazással azzal foglalkozik, hogy a számítógépben integrálja, „összeházasítsa” az egy-egy földrajzi ponthoz

tartozó térképészeti jellegű és szöveges adatokat, információkat. A geográfiai és társadalmi jellegű adatok gépi feldolgozása, a földrajzi adatbázisok felépítése immáron nélkülözhetetlen eleme az ökológiai, a mező- és erdőgazdálkodási, a közlekedési, a várostervezési és -irányítási problémák megoldására tett kísérleteknek.

Egy kutatási programot szeretnék most bemutatni, amelyben a vidékfejlesztést és a térinformatikát úgy szeretnénk „összeházasítani”, hogy létrejöjjön egy, a vidékfejlesztés mezőgazdasági részrendszerének megtervezésére alkalmas módszer, amely az optimálishoz közelítő mértékben használja ki a természet adta lehetőségeket, ugyanakkor maximálisan törekszik megfelelni a fenntartható fejlődés kritériumainak. A tervek szerint az eljárás adatgyűjtési fázisa 1997 őszéig lezárul, maga az eljárás pedig még ugyanabban az évben tesztelhető állapotba kerül. A módszer a Somogy Megyei Környezetvédelmi Információs Rendszer (továbbiakban SMKIR) bázisára épül (1. ábra), ami flamand kormánytámogatással készült el.

1. ábra

Az SMKIR általános felépítése

Az SMKIR egy környezetvédelmi szempontú, területfejlesztési célokra megvalósított, térinformatika alapú területi információs rendszer, amely segítséget nyújt adott szempontok alapján optimális helyek kiválasztásában. A környezeti adottságok együttes kiértékelésével, döntéselőkészítő háttér-információval szolgál a területfejlesztés számára.

A rendszer szoftverháttéré

- Operációs rendszere: Microsoft Windows NT.
- Térkép feldolgozása: Mapinfo 4.0 egyvektoros asztali térképező rendszer.
- Az alfanumerikus adatbázis: A nagy adatbázisok kezelésére széles körben használt Oracle 7.0 Workgroup szerver. Más felhasználások miatti interakciók szabványos SQL nyelven történnek.
- SMKIR alkalmazói program: A MapInfo lehetőségeit bővítő, MapBasic-ben fejlesztett alkalmazás két fő részből áll:
  - Adatkezelési rendszer (Data management system),
  - Föld alkalmassági analízis (LSA Land Suitability Analysis).

Annak érdekében, hogy a valóságban is működőképes módszer születhessen, a munka két konkrét térségfejlesztési programba becsatlakozva kerül elkészítésre. Az egyik ilyen a „ZSELICA” Kistérségi és Területfejlesztési Szövetség fejlesztési programja, mely 24 településre terjed ki. A térség földrajzilag Somogy megyében található, a termelési tájkörzet tekintetében homogén, területe a Zselicséghez tartozik. Kiterjedése kb. 475,5 km², ahol majd' 17 000 ember él. A másik Nagyatád egykori járás területén 21 település összefogásával létrejött térségfejlesztési együttműködés. Szintén Somogy megye területén található ez a térség, mely bár szomszédos az előzővel, adottságaiban határozottan elkülönül. Tájkörzetileg homokvidék kb. 850 km²-es területén több mint 33 000 ember él.

Az említett térségek kiválasztásánál a következő szempontok voltak a meghatározóak:

- Legalább két térség kerüljön kiválasztásra annak érdekében, hogy a módszer eltérő adottságok között tesztelhető legyen.
- Területileg kezelhető méretűek legyenek.
- A SMKIR adatbázisában lehetőleg álljanak rendelkezésre a szükséges adatok, vagy belátható időn belül beszerezhetőek legyenek.
- Álljon rendelkezésre korábban elkészült fejlesztési elképzelés, mellyel szintén összevethető lesz az új módszerrel elkészített terv.

A térinformatikai rendszer alapjára épített elméleti módszer lépései

1. Adatgyűjtés

- A digitális alaptérképen a terület lehatárolása. A digitális alaptérkép az OTAB (Országos Térinformatikai Alapadatbázis) 1:100 000 méretarányú változata. Tartalma: vízrajz, közlekedés, létesítmények, települések, határok.
- Az elemzéshez szükséges további adatok beszerzése és digitalizálása.

Éghajlat: csapadékmennyiség, középhőmérséklet, napsütéses órák száma.

Talaj: talajtípus, alapkőzet, termőréteg vastagsága, kötöttség, pH, humusztartalom, talajvízszint, talaj vízgazdálkodása, AK. *Domborzat:* lejtési viszonyok. Létező, ill. tervezett természetvédelmi területek térképe.

2. Paraméterek meghatározása

- A növénytermesztésben számításba vehető fajok két technológiai variáns (integrált, bio) szerinti input-igényeinek és output-teljesítményeinek meghatározása az alapadatok minőségének függvényében.
- Az állattartási technológiák input-igényeinek és outputjainak meghatározásához szolgáló adatbázist főképpen a Pannon Agrártudományi Egyetem Állattenyésztési Karán, Kaposváron folytatott kísérletek és kidolgozott technológiák adatai szolgáltatják. A területhasználat tervezésekor természetesen csak a térigényes állattenyésztési ágazatokat érdemes számításba venni. Ezek a következők: juhászat, húsmarhatartás, legelőre alapozott tejtermelés, vágólótenyésztés, gímszarvas-tenyésztés, szabadtartásos sertéstartás.

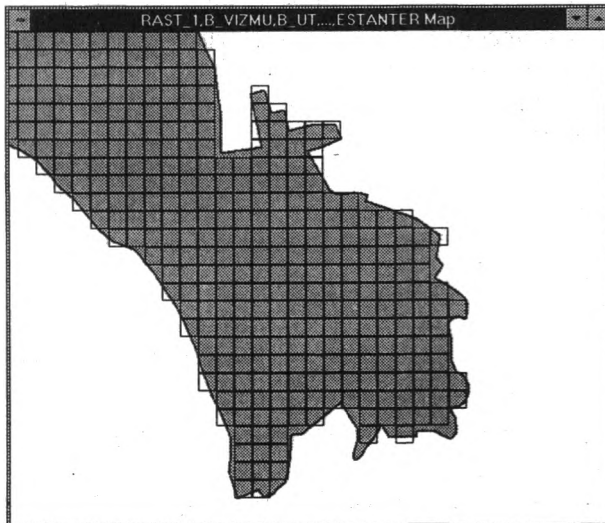
3. Elemzés

3.1. Első lépés egy háló definiálása

A hálót az elemzésre kiválasztott területre kell létrehozni. A háló méretének meghatározásában fontos szempont az, hogy a megoldandó feladat milyen pontosságú helymeghatározást igényel.

Figyelembe véve az 1:100 000 méretarányú alaptérképet és rajzi részletességét, első megközelítésben a 250 m x 250 m-es rácsméretű háló megfelelő az elemzéshez (2. ábra). Ez a háló lesz az alapja a továbbiakban végzendő analízisnek. Az elemzések során a hálómezők értékeket kapnak, előzetes besorólásuktól függően.

2. ábra

3.2. Kizárt területek meghatározása

Azok a területek kerülnek ebben a fázisban kijelölésre, ahol valamilyen oknál fogva nem lehet mezőgazdasági tevékenységet folytatni. A kizárt területeket pufferképzéssel határozzuk meg az objektumok körül. A pufferzónák sugarát törvényi előírásokkal összhangban választjuk ki.

A kizárásra kerülő területek: települések, felszíni vizek, utak. Mivel az elemzés a környezetvédelmi szempontokat súlyozottan veszi figyelembe, ezért a szántóföldi növénytermesztés szempontjából kizártnak kell tekinteni a létező természetvédelmi területeken felül azokat a területeket is, amelyek előreláthatólag a közeljövőben védettség alá kerülnek. Ezen kívül differenciált kizárás érvényesül a gyepek, szántó- és erdőművelési ágaknál a domborzat, valamint a talajminőség szempontjából.

3.3 A kritériumok meghatározása

Az alábbi menüablakban felsorolt lehetőségek beállításával definiáljuk a kritériumokat. Itt adható meg a kritérium neve, rövid leírása a későbbi visszakeresés számára, valamint a számolás típusa, hogy melyik adattartalomra vonatkozzon a módszer, a lépésköz, a sorrendiség. Az objektumok a hozzájuk tartozó értékeknek megfelelően súlyozás alá kerülnek a 3. ábrán látható menü kínálta lehetőségek alapján. A súlyozás annyi lépcsőből áll, ahány objektumosztályra a kritérium meghatározása kiterjed. Ez minden kijelölt adatkör esetében megtörténik. A három, sőt a kétlépcsős kritériumoknak is lesz jelentőségük az analízis során.

3.4. Analízis

Az elemzés során a felállított kritériumokat súlyozva kapjuk az eredményt. A növénytermesztés szempontjából számításba vehető területek növényfajonként több lépcsőben vannak rangsorolva. Piros szín jelzi a termesztés szempontjából alkalmatlan helyeket, zöld szín a legalkalmasabbakat. A két szín között 10 fokozatban jelzi a térkép az átmenetet. Erre a rétegre kerülnek a kizárt területek is, így minden adat egyszerre, szemléletesen jelentkezik. A művelet raszteranalízis, ahol a tényezők együttesen adják a 100%-ot. Ezen belül különböző variációk állíthatók elő a tényezők súlyozásának változtatásával.

4. Eredmények

A program lefuttatásával kapott eredményekből a következő grafikusán is megjelenített információk nyerhetők:

- Kijelölhető a feltétlen szántóföld, a gyepeként hasznosítható terület és az erdők határa.
- A termőképesség fokozása érdekében elvégzendő melioráció jobban tervezhetővé válik.

– Kialakítható egy optimális, a táj adottságainak legjobban megfelelő vetésszerkezet a vizsgálatba bevont növények termőhelyi optimumának meghatározása által.

Könnyen megtalálhatóak a biogazdálkodásra leginkább alkalmas területek.

– Az állatsűrűség kérdése elsősorban a talaj takarmánytermő képességétől függ. Az optimális vetésszerkezetből és a gyepterületek alapján kiszámítható takarmány mennyiségéből kiszámítható a terület állattartó képessége konkrét mennyiségi értékekkel, és állatfajonként differenciáltan.

– A mezőgazdálkodás környezetre mért terhelése az adatok alapján előre prognosztizálható.

– Az adatok folyamatos aktualizálásához (éghajlati változás, elvégzett melioráció hatása, fajok genetikai előrehaladása, új technológiák alkalmazása stb.) a program rugalmasan alkalmazkodik, így reálisan mérhetőek fel a lehetőségek a változások tükrében.

– A vidék mezőgazdasági munkaerő-szükségletéhez jó támpontokat nyújt.

3. ábra

Criteria Information

Név: Datasource: TALVIZ_1

Leírás:

Calculation:

Tipus: ↓

Column: ↓ Steps: ↓

Method: ↓ Round by: ↓

0-1 m: 0
 1-2 m: 25
 2-3 m: 50
 6 m alatt: 100

Order:

Ascending

Descending

Default value:

Amennyiben sikerül az előbbieken leírt módszer kidolgozása, reményeink szerint egy olyan eszköz kerül a komplex vidékfejlesztés szolgálatába, amely a mezőgazdaság szempontjából szakmailag megalapozott döntések meghozatalát elősegíti. Különösen fontos ez azért is, mert a mezőgazdaságnak – a nemzeti jövedelemtermeléshez való közvetlen hozzájárulását messze meghaladó mértékben – van szerepe a vidék (az adott táj) kultúrállapotának fenntartásában és fejlesztésében, a környezetvédelem és környezetgazdálkodás megvalósításában. Ezzel jelentősen hozzájárul a nemzeti identitás és hagyomány ápolásához, a magyar nép jövőképeinek pozitív alakításához.

A KÖRNYEZETVÉDELMI DÖNTÉSHOZATAL VÁLTOZÓ KONFLIKTUSAI EGY FALUSI MEZŐGAZDASÁGI SZÖVETKEZETBEN

TIMÁR JUDIT

A környezetvédelmi politika kialakítói, befolyásolói és végrehajtói, de egyben a környezetszennyezés forrásai is a gazdasági szereplők, a helyi önkormányzatok, a lakosság és a központi kormányzat. A közöttük lévő kapcsolatrendszer a poszt szocialista időszakban jelentős átalakuláson megy át. Vajon mi determinálja a környezetvédelmi politika formálódását a települések, a helyi társadalmak szintjén? Megfogalmazzák-e helyi környezetvédelmi politikát az újonnan alakult önkormányzatok? Mennyire tartják fontosnak a környezetvédelmi szempontokat, mennyire tartják be az előírt szabályokat a piacgazdaság építésének részeseivé vált gazdasági szervezetek, vállalkozások? Hogyan befolyásolják a helyi/központi döntéshozatalt? Milyen körülmények szükségesek a helyi társadalom kontroll-szerepének mobilizálásához? Ilyen és ezekhez hasonló kérdések megválaszolása, a környezetvédelmi politika magyarországi megvalósításának megismerése céljából indított több éves kutatási programot Chris PICKVANCE és Katy PICKVANCE a nagy-britanniai Economic and Social Research Council támogatásával, magyarországi kutatók bevonásával.

Egy országos önkormányzati felmérés tanulságait 6 – gazdasági szervezetről, illetve településről készülő – esettanulmány eredményei teszik teljesebbé. A vizsgálat egyik mintaterülete egy alföldi falu – nevezzük itt „Peresföldnek” –, különösen annak mezőgazdasági szövetkezete. A statisztikai módszerek alkalmazásán, dokumentumelemzéseken kívül egyelőre 12, az önkormányzatnál, valamint a szövetkezetben készített mélyinterjú tapasztalatai állnak rendelkezésre. Bár a kutatás még korántsem fejeződött be, talán érdemes vállalni néhány eddigi részeredmény közzétételének kockázatát, kihasználni a falukonferencián megszokott viták konstruktivitását.

Ez az előadás elsősorban a peresföldi mezőgazdasági szövetkezet környezetvédelmi tevékenységének, valamint az ehhez kapcsolódó konfliktusoknak a legfontosabb változásait foglalja össze, kutatva a falu-mezőgazdaság-környezetvédelem viszonyrendszer mai, általánosítható jegyeit is.

Átalakuló falu – átalakuló mezőgazdasági szövetkezet

Peresföld egy hátrányos helyzetű kistérség települése. A legközelebbi kisvárostól gépkocsival tízpercnyi, a nagyobb centrumtól jó félórányi távolságra fekszik.

szik. A hosszú ideje népességfogyással jellemezhető falu még mindig több ezer lelket számlál, ez a népességnagyság (-szerkezet) azonban nem bizonyult eleendőnek a nagyobb lakosság számára szolgáló szolgáltatások kiépítésére, illetve megtartására.

A helyhatósági választások nem hoztak drasztikus személyi változásokat a település irányításában. A jelenlegi képviselő-testület egyharmada a rendszerváltás előtt is tanácsstag volt, az 1990-ben megválasztott képviselők 60%-a ma is a testület tagja. Az 1980-as évek végén tanárból lett tanácselnök második polgármesteri ciklusa közepén sem tudta pontosan felsorolni az egyébként vele együtt zömmel függetlenekből álló testület tagjainak pártállását, -támogatottságát. 40 év tapasztalata alapján települését „higgadt, kiegyensúlyozott, sokszor még túlságosan is higgadt” falunak látja.

A megkérdozett vezetők szemében a 90-es évek legnagyobb eredménye a környezetszennyezést is csökkentő szennyvíztisztító telep megépítése, az új kutak fúrása, a vízhálózat bővítése, a gázvezeték megépítése és a telefonhálózat bevezetése volt. A nagymérvű elöregedés és a mintegy ötszáz regisztrált munkanélküli problémájával azonban nem tudnak megbirkózni. Mégis – bár nagyon is jellemző módon – a helyi adók kivetésével sokáig rendkívül óvatosan bántak. A vállalkozók kommunális adójának 1994-es bevezetését az iparüzési adó csak két évvel később követte. Igaz, az egykor kétszáz munkást foglalkoztató budapesti gyár helyi üzeme, valamint az ötven főnek munkát adó állami gazdasági telep közelmúltban történt bezárása után már csak egy nyugati cég tulajdonába került vegyipari üzemtől és az átalakult mezőgazdasági szövetkezettől remélhetnek helyi viszonylatban komolyabb összegű befizetést. Mindazonáltal a 13 fős testület kedvezőbb adókulcsot állapított meg a magát három fővel képviselő szövetkezet számára.

A téesz-átalakulás következtében történt jelentős munkaerő-leépítés, az ipari üzemben éppen jelenleg zajló munkahely-bővítés következtében a mezőgazdasági szövetkezet mára a „falu legnagyobb foglalkoztatója” címet is elveszítette. Az elnök becslése szerint azonban a legtöbb helyi lakos – mintegy kétezer ember – valamilyen módon (alkalmazott, nyugdíjas tag, föld tulajdonosa stb. és ezek családjai) még most is hozzájuk kötődik. Túléltek a „szocialista szövetkezeti múlt” számos nehézségét. Elődjük az 1970-es évek közepi országos egyesítési láz eredményeként jött létre négy peresföldi téeszből. Akkoriban kb. 1500 tagot számláltak, akiknek kétharmada aktív dolgozó, míg egyharmada nyugdíjas volt. A létszám azonban fokozatosan csökkent, a rendszerváltás küszöbén már csak 950 főt (közülük kb. 500 aktív dolgozót) ért el. Szerteágazó tevékenységeik közül legfontosabb a több mint 9000 ha-on gazdálkodó, gabonára, napraforgóra, fénymagra szakosodott növénytermesztés volt. A „vidék iparosítása” és részben „a falusi nők helyi foglalkoztatása” jegyében ez a téesz is számottevő kiegészítő üzemágot szervezett.

1992-ben ezek közül két jelentősebb üzem, valamint az építőágazat és mindössze 8 magánszemély vált ki közös megegyezéssel. Előbbiek csődbe mentek, illetve feloszlottak, a „bent maradt” veszteséges melléküzemágakat fokozatosan felszámolták, sokan kedvezményes nyugdíjba vonultak, más munkahelyet kerestek vagy munkanélkülivé váltak. Az új típusú mezőgazdasági szövetkezetben mára már csak 550 körüli (közülük mindössze 150 aktív) tag maradt. Elsősorban a 9–10 ezer ha-on jelentős részben külföldi piacokat megcélzó, a korábbihoz hasonló profilú növénytermesztésnek, a 10 ezer ha területre kiterjedő kistermelői tevékenység integrálásának, a magas színvonalú gépesítettségnek köszönhetően a peresföldi szövetkezet az országos élvonalban van.

A szövetkezetet immár két évtizede irányító, munkabírájáról és szigoráról híres „erős” elnök mindig tudott alkalmazkodni a változó körülményekhez – a kevesebb mint harmadára csappant aktív tagság legalábbis nyertese lett túlélési stratégiájának. A 90-es évek elejének „tsz-bomlasztó” politikájára panaszkodó mondatai jól megvilágítják hozzáállását: *„Én azzal vigasztaltam magam, hogy a szocializmus időszakában is a jó kulákok át tudták vészelni az időszakot és megmaradtak embernek, mert a kulákokat irtotta az a rendszer. Nekünk is ki kell bírni, hát kibírtuk.”* Hogy milyen vezetési módszerekkel, arról talán az ő saját értékelése is eleget mond:

„... én nem tartok eligazítást sosem. Itt kerekasztal nincsen, igazgatótanács-ülést évente kettőt, ha tartunk, esetleg hármat, közgyűlések előtt. Az emberekkel, vezetőkkel napi kapcsolatomban van, én a vezetőkre bízom a gondolkozást, cselekvő készséget, és én egy rugó vagyok az egészben, amelyiket úgy összefogok.”

Többek szerint a faluban – pozíciójánál fogva – három „meghatározó ember van: a polgármester, a szövetkezet elnöke és a vegyi üzem igazgatója. Amint azonban azt az egyik interjúalany kifejtette: *„...régen is és most is, ha az önkormányzat, a termelőszövetkezet és a nagyipari üzem vezetői istenigazából le tudtak volna ülni egy asztalhoz, akkor ez a település nem ott állna, ahol van.”*

Változó mezőgazdasági szövetkezet – változó környezeti problémák

Lévén, hogy az átalakult peresföldi mezőgazdasági szövetkezetben megszűntek a kiegészítő ipari tevékenységek, így mára a környezetvédelmi problémák is a mezőgazdasághoz, ott is alapvetően a növénytermesztéshez kapcsolódnak. A birtokviszonyok megváltozása, valamint a gépesítés, illetve a modernizáció bizonyos területeken csökkentette a környezetszennyezés mértékét. A nagy, összefüggő táblák feldarabolása miatt például kerülnek a repülőgépes vegyszerezést. 6–8 éve a szalmát gépi úton dolgozzák vissza a talajba, így nem végeznek többé tarlóégetést. Korszerű porelszívó berendezéseket alkalmazó vetőmagtisztítót és tárolót építettek, a szárítónál gázfűtésre álltak át. Környezetbarát vetőkultivátorokat vásároltak, világszínvonalú permetezőkkal, vegyszerekkel dolgoznak.

Ezzel szemben jelentősen megnőtt a gépek, ipari termékek használata során keletkezett veszélyes hulladék mennyisége. Az olajos fűrészpor és törlőrongyok, használt akkumulátorok elhelyezése mellett egyes években akár 50–60 q vegyszeres göngyöleg, a több ezer liternyi fáradt olaj s a felhalmozódott, több száz q használt gumiabroncs tárolását, ártalmatlanítását kell/kellene a szövetkezetnek megoldania.

Az ilyen és hasonló, a modernizálódó nagyüzemi mezőgazdaságra általában háruló környezetvédelmi feladatok mellett a peresföldi szövetkezet hosszú ideje egy speciális problémával is küszködik. Bár maga a probléma valóban egyedinek látszik, nyilvánossá válásának, kiteljesedésének, megoldatlanságának története a hazai környezetvédelem számos gyermekbetegségére hívja fel a figyelmet. A szocializmus időszakára, a mezőgazdasági és ipari tevékenység és érdekszféra termelőszövetkezeti melléküzemágakban történő összefonódásának idejére vezethető vissza ez több vizsgálatot megért „környezetszennyezési ügy”:

Az egykori téesz a 70-es évek közepétől lassan bővülő, végül egy nagyobb részleggé fejlődött melléküzemágában olcsó bér munkát végzett egy budapesti könnyűipari vállalat számára. A fővárosból már krómcserezett bőrt szállítottak Peresföldre további feldolgozás céljából. A csupán később veszélyesnek nyilvánított hulladék a faluban maradt, azt először kellő körültekintés nélkül deponálták. Mindez már a rendszerváltás előtt napfényre került, ezért a téesz tíz millió forintos beruházással két döngölt agyagtalaj-ágygal, több sor fóliával ellátott, homokkal befedett, figyelőkutakkal felszerelt, azonban csak tíz évig ideiglenesen működtethető tárolót épített. A félevenként megismételt laboratóriumi mérések egyelőre nem találták szennyezettnek a talajvizet és a gabonatermést.

A rendszerváltás után azonban egy feljelentés kapcsán újabb probléma vált nyilvánossá. Egy kárpótlással megszerzett földterületnek a – komplex melioráció megvalósítását ellenőrző – tulajdonosa rájött, hogy azon a területen kísérleti jelleggel a drénárkokban is elhelyeztek bőrhulladékot. Mivel a fővárosi cég azóta megszűnt, a területileg illetékes környezetvédelmi felügyelőség most a szövetkezetet akarja kötelezni a teljes hulladékmennyiség dorogi égetőbe való elszállítására. Mivel a szövetkezet a száz millióra becsült költséget nem vállalja, az ügy jelenleg a bíróságon van.

Mindenestre e „bőrügy” kapcsán kirobbant – vagy akár az egyéb környezet-szennyezéshez kötődő – konfliktusok a falu, a nagyüzemi mezőgazdaság és a környezetvédelmi politika átalakuló viszonyáról sok általánosítható tanulsággal szolgálnak.

Változó környezetvédelmi politika – átalakuló konfliktusok

A peresföldi szövetkezetnek a környezetvédelmi politika további meghatározóihoz való viszonyát a rendszerváltás nem hagyta érintetlenül. Leginkább talán *a gazdasági szereplőkhöz*, különösen a megjelenő, illetve megerősödött kisvállalkozásokhoz *fűződő kapcsolata* rendeződött át.

Az egykori téesz helyi mezőgazdaságban betöltött egyeduralmi pozíciója mindenképpen csorbát szenvedett. A kárpótlás és a téesz-átalakulás Peresföldön sem zajlott minden érintett kölcsönös megelégedésével. A drénárok szennyezése miatt tett feljelentésben azonban a környezetvédelem csak ürügyül szolgált – mögötte tulajdonosi érdekkellentétek húzódtak meg. A privatizáció tette „nyilvánossá”, hogy a komplex melioráció megnövelte a földek értékét. Az egyik önkormányzati képviselő szerint például senki sem foglalkozott volna az ügygel, *„ha ez a bácsi nem a drénezés miatti fölháborodásában nézte volna meg, hogy akkor most van-e dréncső benne. Nem a bőrt kereste, hanem a dréncsővet!”*

A téesznek persze korábban is voltak konfliktusai, csak hogy azok a partnerek a háztáji-tulajdonosok voltak, akik erős függő viszonyban álltak vele. A repülőgépes vegyszerezés miatt a méhészeknek mégis kártérítést kellett fizetniük. A szövetkezet környezetvédelemért felelős beosztottja azonban ezt úgy értékelte, hogy amit lehetett, „házon belül” intéztek el.

A 90-es évek változásainak hatására az elnök a „bőrügyet” már egyértelműen politikai ügynek tekinti. A szövetkezeti érdekek sérülése mellett a kistermelők – legalábbis a jogvédelem színpadán – egyenrangú versenytársakká, sőt ellenfelekké váltak:

„Most 90-ben robbant ki... Szövetkezetellenesség és semmi több, tehát mindenféleképpen ártani. Mert azért, ha egy faluban nincs egy szövetkezet, akkor azért itt a kiskirályok sokkal jobban élnek, mint emígy. Ez tudvalévő, mert mi behatároljuk pl. a szolgáltatások díjait, mi olcsóbban szolgáltatunk a kistermelőknek, mint a kisgazdák, és ezt nem szeretik. Nem szeretik, mert az ő profitjuk akkor kevesebb... Ők jobban szeretik a káoszt, szétszedni a szövetkezetet...”

Valós gazdasági versenyről persze nem lehet beszélni. A továbbra is monopolhelyzetben lévő szövetkezet vezetője azonban már gazdasági érdekek szerint mérlegeli, összeveti és igazságtalannak tartja a környezetvédelmi előírásokat, ellenőrzéseket.

A környezetvédelmi feladatok végrehajtásánál a szövetkezet egyszeriben egy új vállalkozói réteggel találja magát szembe. Üzleti alkura kényszerül, ha például túl akar adni a felhalmozódott veszélyes hulladékán. A jogtanácsos már egyenesen „hiénák” megjelenéséről beszél:

„A hiénák alatt értem ezeket a környezetvédő kft.-ket, akik már ott vannak a tárgyaláson és figyelik, hogy köteleznek engem vagy nem. És ha köteleznek, akkor abban a pillanatban felajánlja, hogy ezt meg azt a munkát eszméletlen pénzéért elvégzi.”

A legnagyobb gondot okozó „bőrügy” kapcsán az egykori budapesti állami vállalat egy részének utódjaként létrejött Rt.-vel nincs kapcsolata a szövetkezetnek. Bár vezetői tulajdonosi megközelítésből indulnak ki – azt hangoztatva, hogy a bőrhulladék „papír szerint” sem az övék –, a konfliktust egyértelműen az állammal, a központi környezetvédelmi politika döntéshozóival, illetve a végrehajtás ellenőrzésért felelős területi környezetvédelmi hivatallal szemben élik meg. A jogtanácsos ugyan megfogalmazza, hogy, *„ha megszűnik egy cég, ha rosszul gazdálkodik, eltűnik, akkor az állam viseli a környezetvédelmi költségeket.”* Itt viszont van egy Rt. *„Meg kellene azt nézni!”* Úgy érzi, a szövetkezet-

ben találták meg a megfelelő „palimadarat”, akire „rá lehet húzni a vizes lepedőt”. Az elnök egyfajta állami ellenérdekeltség kimondásáig megy. Szerinte most már „a Környezetvédelmi Minisztérium bizonyos pénzeszközöket kell, hogy áldozzon.” A szövetkezet már Hollandiában is próbálkozott olyan módszer keresésével, amivel helyben lehetne megoldani az egyébként nem csak peresföldi problémát. Ehhez segítség kellene, csakhogy – mint mondja – „a környezetvédelem, tisztelem őket, de azért, hogy most megépítettek egy nagy művet (a dorogi égetőt), azért próbálják kihasználni, és minden áron arra törekednek, hogy oda elvigyük a bőrhulladékot.”

Bár a szövetkezetben megkérdezettek a területileg illetékes környezetvédelmi hivatallal való kapcsolatukat javulónak ítélik, minden más ellenőrzésben is a bürokrácia hatását érzik, mondván, hogy „minket nagyító alá vettek”. Kívülállónak tekintik a hatóságot („kibicnek semmi sem drága”), nem értik a döntéseit. Ennek egyik oka a helyi szakértelem hiánya. Ezzel maga a 8 osztályt végzett, nyugdíj előtt álló szövetkezeti környezetvédelmi felelős is tisztában van:

„Rámutattak, hogy „ezt mától te fogod csinálni”. ... Én ezzel úgy voltam mindig, hogy szükséges rossznak tekintetem a saját részemről. Én nem is vagyok vele kibékülve most sem. Kényszerből csinálom, ahogy tudom gyötöröm, csinálom. ... Ez egy olyan feladat, aminek csak azok örülnek, akik ezt tanulják az iskolában és ezt végzik. Az ilyen laikus embernek, akinek abszolút semmi fogalma nem volt ehhez, ... ez nem való.”

A jogtanácsos is beismeri e helyzet tarthatatlanságát. Ugyanakkor felháborodva közli: „Az megint hülye volt, aki olyan követelményeket támaszt, hogy ehhez egyetemi végzettség kell. Peresföldön hogy szerezzek ilyet, -annyi fizetéssel?”

A faluban még bizonyos régi rendeletek beszerzése is gondot okoz. Igénylik is a hatóság segítségét, ugyanakkor azonban megkérdőjelezzik a szakmai döntéseit. Egyrészt megtapasztalták, hogy a szakértők is tévedhetnek: az a környezetvédelmi hivatal, amelyhez az 1980-as évek elején tartoztak, négy évvel a krómcserezett bőrt veszélyes kategóriába soroló rendelet megjelenése után is veszélytelennek nyilvánította a Peresföldön levő hulladékot, amit aztán a másik hivatal felülbírált. Másrészt a környezetvédelmi szabályok szigorodását nem fejlődésnek, hanem a bürokrácia növekedésének tekintik, szembeállítják az évszázados gazdálkodási tapasztalatokkal és szokásokkal. Még az elnök is úgy védekezik a melioráció során bőrhulladékkal szennyezett „kísérleti tábla” körül kirobbant botrányban, hogy: „meg lehet nézni, ... milyen szép búza van rajta, hogy semmi baja nincsen”. A környezetvédelmi felelős pedig kijelenti: „A parasztember mindig tudatába volt annak, hogy a bőr az nem lehet veszélyes hulladék.”

Az bizonyos, hogy ma még elsősorban külső kényszerítő tényezők, a rendeletek, illetve a hatóság ösztönzik a szövetkezetet a környezetvédelmi szempontok figyelembevételére. A jószándék mellett sem tudnak azonban kilábalni bizonyos problémákból. Már nem vásárolja fel a használt gumiabroncsokat a gumiforgalmazó, már a partvédelem sem szállítja el a folyótöltésekhez, már nem

veszi át a fáradt olajat a MOL, már nem kapnak engedélyt az olajos rongyok égetésére. Nincs kiépítve az a feltételrendszer, amely segítené a szabályok betartását.

Környezeti kérdéseket tekintve *a szövetkezetnek az önkormányzathoz fűződő viszonyában* nem történt érzékelhető változás. Ennek egyik oka az információ-áramlás, az általános kapcsolattartás alacsony szintje. Kölcsönösen még csak arról sem tudtak a megkérdezettek, hogy a másik fél rendelkezik egy helyi környezetvédelmi intézkedési tervvel, illetve rendelettel. A másik ok sokkal inkább általánosítható, a vizsgálatban szereplő dunántúli falura ugyanígy jellemző: szinte teljesen hiányzik a mindennapi gondolkodásból a környezetgazdálkodás fontossága.

Részen ezzel magyarázható, hogy *a szövetkezet és a helyi lakosság között* sem robbant ki súlyos konfliktus még a nagy nyilvánosságot kapott „bőrüggy” kapcsán sem. Mindenesetre egyetlen olyan társadalmi csoport sem alakult, amely akár komolyabb tájékoztatást kényszerített volna ki a szövetkezet vezetőiből. A nyilvánosság ereje csak egyedi akciók, véleménynyilvánítások életre hívásához segített hozzá (azóta viszont a helyi vegyipari üzem tervezett bővítése már szélesebb körű konfliktust váltott ki.) Az ilyen emberekre azonban a megkérdezett vezetők könnyen rányomják a „nem szeretnek dolgozni”, „feltűnési viselkedésben szenvednek” bélyeget.

A falusiak, akik részben kistermelőkként próbálnak megélni, saját gazdaságukban sem figyelnek a környezeti szempontokra, egyelőre még saját egészségük védelmére sem. Mai gondolkodásukról az egyik önkormányzati képviselő által adott láttelep fontos része annak a mozaiknak, amit a fent vázolt kutatás eddig feltárt a falu, a mezőgazdaság és környezetvédelem viszonyáról:

„Azt hiszem, amikor az embernek túlélés a célja, akkor bizonyos érdekeket sem a súlyának megfelelően kezel. ...Egy ilyen átmeneti helyzetben, mint amiben most vagyunk, sajnos a környezetvédelem – éppen az anyagiak hiánya, meg a más fokú rálátás, meg az emberek, a pesszimista szemlélet miatt – nincs méltó rangban.”

A FENNTARTHATÓ GAZDASÁG FEJLESZTÉSÉNEK DILEMMÁI EGY NEMZETI PARKBAN

FODOR ISTVÁN

A Stockholmban megrendezett Környezetvédelmi Világkonferencia (1972) óta az emberiség tanúja lehet annak, hogy a világ országainak kormányai is felismerték a Földünket fenyegetett globális ökológiai krízis veszélyeit, és a tudomány az NGO-k mellett a hivatalos politikával együtt keresi a környezet romlása megállításának lehetőségeit, feltételeit. Számottevő eredményt azonban a XX. század végéig sem sikerült elérni. A globális katasztrófa elhárításának új lehetőségét fogalmazta meg a Brundtland-jelentés (Our Common Future 1987), a fenntarthatóság filozófiájával, amelyet az ENSZ Környezet és Fejlődés Világkonferenciája általánosan elfogadottá tett (Rio de Janeiro 1992). A probléma jelentőségét mutatja, hogy az Európai Uniónak a „Fenntarthatóság felé” című Ötödik Környezetvédelmi Akcióprogramja (amelyet még az Európai Közösség fogalmazott meg) külön súlyt fektet a természetvédelemre és a biológiai sokféleség megőrzésére. „A Közösség stratégiájának célja az európai biodiverzitás fenntartása, elsősorban fenntartható földhasználattal a Közösségen belül és kívül. A Natura 2000 elképzelés alapján élőhelyek összefüggő hálózatát kellene kialakítani maguknak az előfordulási helyeknek, valamint az összekötő folyosóknak a helyreállításával és fenntartásával. A hálózat kialakítása és fenntartása nagymértékben függ attól, mennyire gondosan alakítják a jövőben a közlekedési, a mezőgazdasági és az idegenforgalmi politikát.”

A fenntartható gazdaságfejlesztésnek a természetvédelem által megkívánt feltételei és arányai a kelet-közép-európai régióban még nem alakultak ki igazán. Az Európai Unió környezetvédelmi politikájával harmonizáló Magyar Nemzeti Környezetvédelmi Program (1996) Nemzeti Természetvédelmi Alaptervének értékelése világosan rámutat arra, hogy a kelet-közép-európai államokban végbemenő gyors ütemű gazdasági-politikai változások, a magánosítás folyamata, a tulajdonviszonyok és a gazdasági szerkezet erőteljes átalakulásának kedvező jelenségei mellett nem kívánatos, számos esetben visszafordíthatatlan negatív jelenségekkel is találkozunk. Az urbanizáció és az iparosítás évtizedeken át rossz térkihasználása, a természeti erőforrásokkal történő, sokszor átgondolatlan gazdálkodás, a természeti környezet adottságait és törvényszerű-

ségeit figyelmen kívül hagyó fejlesztési koncepciók, a megfelelő ellenőrzés esetenkénti hiányosságai, a távlatos, fenntartható gazdálkodás követelményeit mellőző szemlélet, a közöny és gazdálkodás elérte azt a kritikus küszöböt, amely a természeti környezet megfélemezhető károsodásával, minőségromlásával, általános pusztulásával fenyeget. Csökkent a természetes erdőállományok, a vadon élő növény- és állatvilág élőhelyeinek területe, erőteljesen romlott azok minősége. Fontos körülmény, hogy a veszteség, a sokféleség csökkenése, az egyetemes értékek pusztulása, állapotromlása közvetlenül nem számszerűsíthető.

A káros folyamatok megállítása különösen a jelentős természeti értékeket képviselő területeken fontos, amelyet a védetté nyilvánítással lehet legbiztosabban elérni. Ez becslések szerint Magyarország területének mintegy 11–12%-át teheti ki. De jure és de facto ez a biztos védelem leginkább a nemzeti parkok területén valósítható meg. A Magyar Parlament 1996. évi LIII. évi törvénye a nemzeti parkok lényegét, funkcióját úgy definiálja, hogy az ország jellegzetes, természeti adottságaiban lényegesen meg nem változtatott, olyan nagyobb kiterjedésű területe, melynek elsődleges rendeltetése a különleges jelentőségű, természetes növény- és állattani, földtani, víztani, tájképi és kultúrtörténeti értékek védelme, a biológiai sokféleség és természeti rendszerek zavartalan működésének fenntartása, az oktatás, a tudományos kutatás és a felüdülés elősegítése.

Természetesen ez azt is jelenti, hogy a nemzeti parkok területén a fenntartható gazdálkodás sokkal szigorúbb követelmények mellett valósulhat meg, mint a védelem alá közvetlenül nem vont területeken.

Ennek megfelelően *a fejlesztések célja* itt az lehet, hogy a nemzeti parkok kiépítése során biztosítsa a természeti értékek konzerválását, fejlesztését az elszennvedett károk helyreállítását, emellett *a Nemzeti Park és térsége gazdasági fejlesztésének feltételeit a fenntartható fejlődés elvével összhangban a természetvédelem elsődleges érdekeinek szem előtt tartásával*. Ennek feltételeit jól segíti a korszerű, európai normákat szem előtt tartó törvényi háttér, mint a már említett természetvédelmi törvény, valamint az 1995. évi LIII-as környezetvédelmi törvény, az 1996. évi erdő- és vadgazdaságról, a területfejlesztésről stb. szóló törvények.

Alapvető társadalmi érdek, hogy a nemzeti parkok természeti értékeinek védelme mellett a társadalmi, gazdasági és területfejlesztési programok biztosítsák az ott élő népesség gazdálkodásának, életkörülményeinek fejlesztési lehetőségeit. A gazdaság fejlesztése azonban új beavatkozásokat tesz szükségessé; az említett törvények új megyei, kistérségi és települési, fejlesztési koncepciók elkészítését valószínűsítik, amelyek további konfliktusok forrásai lehetnek. Ezért a nemzeti parkok érdekeinek érvényesítése feltétlenül megkívánja e területfejlesztési koncepciók természetvédelemnek megfelelő harmonizálását a szükséges beavatkozások által előidézett konfliktusok feloldásához.

A Duna–Dráva Nemzeti Park és térségének fejlesztési lehetőségei és korlátai

A továbbiakban Magyarország egyik legfiatalabb nemzeti parkjának a Duna–Dráva Nemzeti Park fenntartható gazdaságfejlesztésének néhány dilemmájával foglalkozom. A Duna–Dráva Nemzeti Parkot 1996-ban nyilvánították védetté. *Természeti értékekben – elsősorban a vízi és nedves élőhelyek tekintetében – európai viszonylatban is egyik leggazdagabb térség. Figyelemre méltó biodiverzitása mellett páratlanul gazdag néprajzi hagyományai is jelentős értéket képviselnek, amelyek akár a fejlesztés új erőforrásaivá is válhatnak a XXI. század küszöbén. Nem csupán sokszínű természeti, néprajzi, történeti stb. értékeivel és ezek komplexitásával, valamint valódi ökológiai folyosó jellegével tűnik ki a többi Nemzeti Park sorából, de azzal is, hogy térbeli szabdaltsága révén a természeti értékeit veszélyeztető konfliktusok eredetük szerint is heterogénebbek, a konfliktusok kezelése is sokrétűbb megközelítést igényel.*

A Duna–Dráva Nemzeti Park és térségének sajátos helyzete abban is nyilvánul, hogy csupán a szűkebb térségét figyelembe véve közel 225 000 ember megélhetését kell biztosítani és ugyanakkor a térség több szempont alapján is támogatottságra jogosult. A Magyarország kistérségeit elemző Phare-tanulmány 1996. évi elemzések alapján Szekszárdot és Baját még a fejlett központi városias térségek csoportjába sorolja, a Nemzeti Park nagyobbik része azonban a rurális kistérségek hátrányos helyzetű csoportjába került a kedvezőtlen demográfiai viszonyok, a gyenge infrastrukturális alapellátottság, a tartós munkanélküliség, valamint az alacsony termelékenységű és eltartóképeségű, az átalakulás miatt gyengülő színvonalú és egyoldalú mezőgazdaság alapján. A határmentiség amellett, hogy hosszú ideig lehetővé tette a természeti értékek fennmaradását, konzerválta és dominánssá tette a periférikus állapotot is, amely további súlyos hátrányokat jelentett. Ugyanakkor a határmentiség nem csupán az országhatár által előidézett sajátos helyzetet jelenti, mert ez a Nemzeti Park négy megye területét érinti, ezért a fejlesztési stratégiának a megyék közötti átjárhatóság megteremtésére is különös gondot kell fordítani.

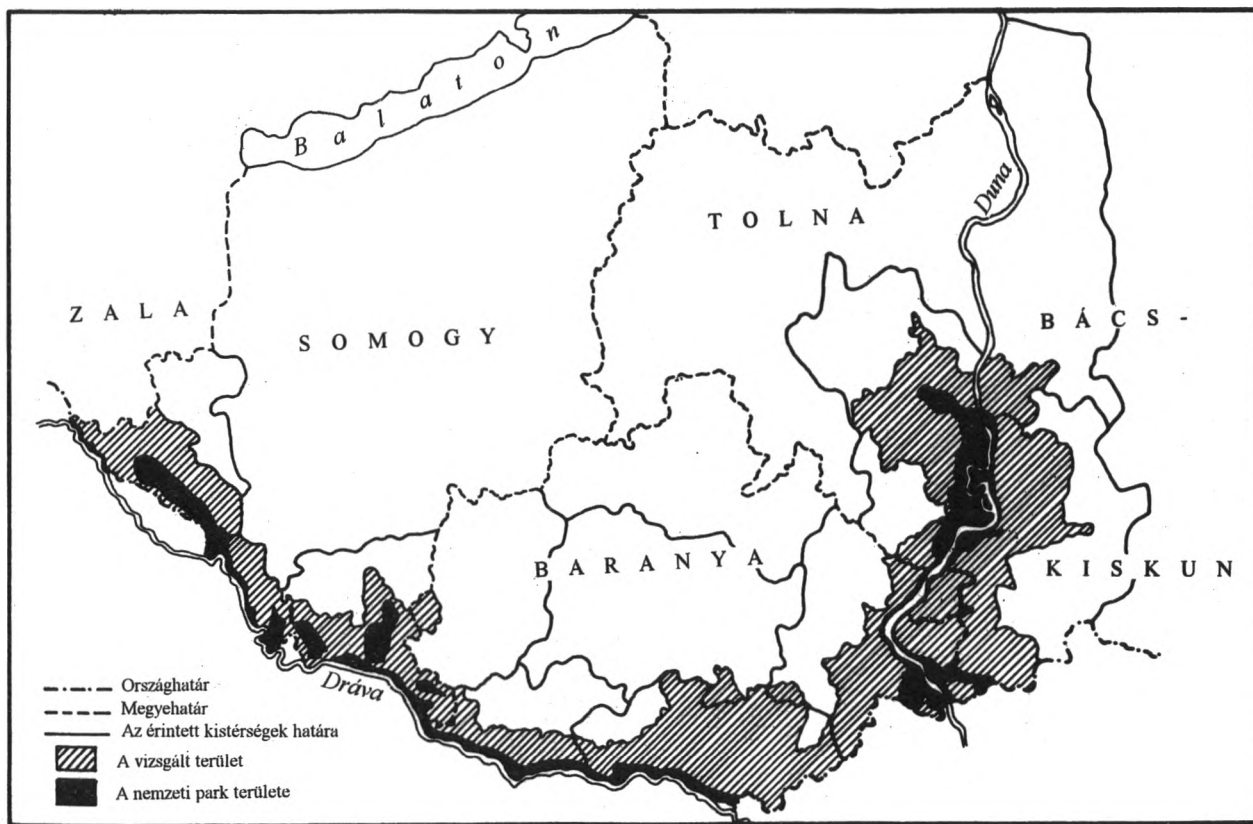
A Duna–Dráva Nemzeti Park védett, ill. szigorúan védett területe egy sajátosan diszperz eloszlású struktúrát mutat. A védelemre kijelölt területek egymástól térben elkülönülten és részben elszigetelten jelennek meg a Duna és a Dráva mentén (1. ábra).

Védett területeinek védőövezete különböző mélységben foglalja keretbe és egységbe a védett területeket, s egészében véve mintegy 3014 km² területet ölel fel. Térstruktúrájában háromosztatú: a Dráva és Duna menti térség, a Baranya-háromszög határterülete, mely utóbbi nem foglal magába védett területeket.

Közigazgatásilag a Nemzeti Park négy megye (Baranya, Bács-Kiskun, Somogy, Tolna) területéből ölel fel részeket, s a négy megyén belül eltérő jelentő-

1. ábra

A Duna–Dráva Nemzeti Park a térben

ségű súllyal van jelen. A védőövezet Baranya megyében mintegy 1108, Bács-Kiskunban 724, Somogyban 715 és Tolna megyében 468 km² területet foglal keretbe. A védőövezet mintegy 225 ezer fős lakosság száma megyénkénti megoszlásában jelentős különbségek vannak (Baranya 67, Bács-Kiskun 63, Somogy 36 és Tolna megye 59 ezer fővel).

Területe mind az országon belül, a Dél-Dunántúlon és a Dél-Alföldön, mind pedig az egyes megyéket tekintve periférikus elhelyezkedésű. Nemcsak topográfiai tekintetben jelenik meg periférikussága, hanem a gazdasági, ellátási, vonzáskörzeti és (Tolna megyét leszámítva) fejlesztéspolitikai tekintetben is.

A Duna–Dráva Nemzeti Park térbeli szabdaltsága meghatározza a társadalmi struktúra és a gazdaság heterogén voltát is. Gazdaságilag a Nemzeti Park területe két eltérő karakter. A Dráva mente egyértelműen hátrányos. A társadalmi-szociális feszültségek tekintetében hasonlóan nagy különbségek mutatkoznak. A települések többségében 17–25%-os a munkanélküliség. Szélsőséges esetekben azonban eléri a 40–50, sőt 60%-ot is (Vejtiben a munkanélküliek aránya 1995-ben 68,4% volt). A tartós munkanélküliek arányát tekintve még rosszabb a kép az országos átlaghoz viszonyítva. Az iskolázottság hasonló szélsőségeket takar. Mindezek eredményeként a természeti értékeket veszélyeztető konfliktusok forrásuk és megjelenésük szerint is heterogénebbek, mint bármely más nemzeti parkunk esetében. Ezért a fejlesztés skálája és a konfliktusok kezelése is sokrétűbb kell, hogy legyen.

A Nemzeti Park térbeli rendkívül elnyúlt, ezért a Dráva mentén pl. korábban a vízi és nedves élőhelyek félig, vagy teljesen zárt védettsége kitűnően érvényesült. A határmentiség átjárhatóságából következően ugyanez a földrajzi fekvés új konfliktusok forrásává válik.

A területfejlesztés új törvényi keretekkel új fejlesztési lehetőséget kínál.

Az új lehetőségek azonban további új konfliktusforrások feltételeit rejtik magukban. Ezért a jövőben különösen fontos szerepet kap a kistérségi és megyei területfejlesztési koncepciók, tervek harmonizációja a Nemzeti Park érdekeivel. Ebből a szempontból fontos tanulság, hogy a Nemzeti Park nem csupán települési struktúráját illetően mutat kettősséget, de saját erőforrásai tekintetében is nagy eltérés tapasztalható a Dráva mentén található aprófalvas települések rovására. Igen jellemzően mutatja ezt a tényt, hogy ha a természeti gazdasági és társadalmi erőforrások kedvező adottságait összevetjük ugyanazon térségek hátrányos adottságaival, akkor ez az arány a Duna mentén Tolna és Bács-Kiskun megyék településein azonos arányt mutat (a SWOT típusú értékelés alapján a nyolc pontot mutató kedvező adottságra kb. ugyanannyi gyenge pont mutató jut), addig ez az arány a Dráva mentén 3:8. Kitűnik, hogy Baranya és Somogy megyék településein a hátrány a Nemzeti Parkon belül több, mint kétszeres. A hátrányok közül említést érdemel az aprófalvas településszerkezet, az alacsony népsűrűség, az elaprózott igazgatási struktúra, több infrastrukturális elem fejletlensége, hiánya, a mezőgazdaság szervezeti, tulajdoni struktúrájának

kialakulatlansága, a térség jelentős részének rossz termőhelyi adottsága, a társadalmi összetétel problémái, a népesség eróziója stb.

A különbségeket tovább fokozza, és az aprófalvak leszakadásának veszélyét az is növeli, hogy a környezet és természet védelme nagy összegű befektetéseket igényel. Ezért a társadalom felelősségének fokozottabban kell megnyilvánulnia e térségek fejlesztése iránt. A nemzeti parkok fenntartása és fejlesztése ugyanis az egész társadalom érdekét szolgálja, ezért az államnak kötelessége, hogy a központosított adóbevételekből e települések megfelelő módon részesüljenek. A központi források megnyitása mellett azonban a jövőben a falvak önkormányzatai fokozottabb aktivitására is nagyobb szükség van a különböző külső források feltárása terén, hogy megvalósíthatók legyenek saját fejlesztési programjaik. Mindezekkel együtt saját gazdagodásuk szempontjából is elvárható, hogy a közérdek ismeretében az önkormányzatok a lehető legteljesebb mértékben érvényesítsék a területükön található természeti értékek védelmét a környezet- és természetvédelmi hatóságok tevékenységével összhangban. Az Európai Unióhoz való csatlakozás kiteljesedése során a természetvédelemmel kapcsolatos önkormányzati hatáskör tovább szélesedik. Ez különösen nagy felelősséget ró valamennyi nemzeti park közvetlenül védett területéhez kapcsolódó, annak gazdasági és természeti háttérét, úgynevezett puffercsónáját képező térség településeinek önkormányzataira. Ezekre a területekre ugyanis már nem vonatkoznak a nemzeti park magjához tartozó természeti értékeket szigorúan védő rendelkezések. Így sok vonatkozásban az önkormányzatok saját mérlegelésének hatáskörébe kerülhetnek a természetvédelemmel kapcsolatos döntések a földhasználat, az állat- és növényfajok, az erdők és más fontos ökoszisztémák védelmével kapcsolatban, ezért kulcsszereplőivé válnak a jövő természet- és tájvédelmével kapcsolatos feladatok ellátásának. A térségfejlesztés szempontjából azért fontos e tényre rávilágítani, mert a Duna–Dráva Nemzeti Park puffertérségében még számos jelentős természeti érték védendő, amelyeknek a Nemzeti Park által történő kisajátítására pénzhiány következtében még nem kerülhetett sor. Ezek a természeti értékek azonban a Nemzeti Park fejlesztésének további tartalékait biztosítják.

KÖRNYEZETVÉDELMI INNOVÁCIÓK A KÖZÉP-TISZA-VIDÉK TELEPÜLÉSEIN*

NAGY I. IMRE

Jelen tanulmány, Szolnok közvetlen vonzáskörzetében, a fejlett és kevésbé fejlett magyarországi régiók törésvonalán, a Tisza árterében megbújó falvak lakosságának a környezetfejlesztés új tendenciáira való hajlandóságát tanulmányozza. A kutatás kapcsán olyan értékelési módszert dolgoztam ki, amely hozzájárulhat az aprófalvak környezetminősítéséhez, plasztikus képet adva a jelenlegi és várható tendenciákról, beleértve a környezet-innovációs részfolyamatokat is. Az ilyen egyszerűsített módszer, véleményem szerint, az aprófalvak régióon belüli súlyozásához, terület- és településfejlesztéséhez, valamint területrendezési terveinek elkészítéséhez szolgálhat útmutató adatbázisként.

A környezetvédelmi innovációk definiálása

Környezetvédelmi innováción értünk minden társadalmi, jogi, területrendezési-urbanisztikai, technológiai újítást, amely tágabb értelemben a földrajzi burok komponenseinek egyensúlyát, szűkebb értelemben pedig az ember és környezeteinek kapcsolatában fellépő egyensúly-felbomlások megelőzését vagy visszaállítását segíti elő.

Más szóval a környezeti innovációk összességükben vagy parciálisan a naponta felbomló ember-környezet kapcsolatot a társadalmi, gazdasági, technológiai feltételek interdiszciplináris eszközrendszerével törekszenek oly módon felújítani, hogy az humánökológiai és környezetbarát szempontoknak feleljen meg.

A környezet – innováció értékelésének módszere

A kutatást megelőző elemző fázis a jelenlegi rurál-környezeti állapotokat tükrözi. Tekintettel arra, hogy aránylag kis népességű, ipar nélküli településekről van szó, ahol a környezetterhelés nem a termelőszférából várható, a *környezetkímélő infrastruktúra* állapotának elemzését numerikus súlyozással végeztem, figyelembe véve azokat a változókat, amelyek közvetlen vagy közvetett úton befolyásolhatják a környezet állapotát. Ezt az értékelést az önkormányzatok *polgármestereivel* készített interjúk segítségével egészítettem ki, súlyozva a kapott környezetinnovációra vonatkozó információkat.

---

* A tanulmány az MTA RKK Tudományos Tanácsának támogatásával készült 1994-ben

A legmagasabb rangcsoport-értékeket (*súlyérték*) azok az infrastruktúrák képezik, amelyek az *egészségkárosodás és a településhigiéni*a szempontjából a legdöntőbbek a települések belterületének döntő hányadán. Az infrastruktúra állapotát illetve megnyilvánulási értékeinek lehetőségeit *értékintervallumokként* tüntettem fel. Ezeknek az intervallumoknak, a környezeti fedettségől függően súlyfaktorok vannak odarendelve. A környezeti szempontból fontosabb infrastruktúrafedettség tehát a magasabb *súlyérték*-szorzószámot kapja, és a fedettség intenzitásának értékintervallumához rendelt *súlyfaktorral* szorzandó. A szorzatok összege adja a település környezet-infrastruktúra értékét.

Az innovációs lehetőségeket, készségeket a *lakosság* kérdőív általi lekérdezésével, az oktató-nevelői munkát pedig az iskolák *földrajz, biológia és kémia szakos tanárainak* környezetoktatásban alkalmazott innovációs készségei alapján, szintén kérdőíves felmérés alapján értékelttem.

A településenkénti 30 kérdőív elemzésre és értékelésre kerülő kérdései a következők voltak:

1. Érdemesnek találja-e, hogy a lakossággal elfogadtassák a hulladék szétválasztott begyűjtését?
2. Megoldhatónak tartja-e, hogy az Ön családja is elkülönítve gyűjtse a háztartási hulladékot?
3. Támogatná-e térségi hulladékártalmatlanító építését?
4. Használ-e otthonában környezetkímélő megoldásokat?
5. Részt venne-e egy biogazdálkodást népszerűsítő tanfolyamon?
6. Hajlandó lenne-e alkalmazni a természetes trágyázást, vegyszermentes növénytermesztést annak érdekében, hogy amit termesztett, felvásárolják öntől?

A válaszadás véletlenszerű mintavételi csoportok lekérdezésével történt, amelyeket a környezeti szempontból pozitív feleletek százalékarányának figyelembevételével, a következő módon pontoztam:

$$\begin{aligned} 0 - 39\% &= 0 \\ 40 - 59\% &= 0,5 \\ 60 - 89\% &= 1,0 \\ 90 - 100\% &= 1,2 \text{ pont} \end{aligned}$$

Az iskolák biológia, földrajz és kémia szakos tanáraival készített interjúkat a következő kérdések alapján végeztem, 1–5-ig terjedő értékelési skálával:

1. Javaslatok a környezetvédelemre való nevelés innovációjának érdekében?
2. Évente hány olyan szakköri munka van a tantervben, amelyek ezt a problematikát tárgyalják?
3. Vannak-e a tanórán kívül olyan tevékenységek, ahol a környezetvédelemre való nevelés eredményesen fejleszthető?
4. Részt vesz-e az előadó más, iskolán kívüli munkában a környezetvédelem terén?
5. Hogyan vesznek részt a „Tisza” a „Tisza védelme” és a „Tisza-part fejlesztése” fogalomkörök a tanításban?

1. táblázat

A települési innovációs funkciók értékelésének mutatói

Innovációs mutatók	Pontszám
Közcsonna-hálózat – kiépített	5
Közcsonna-hálózat – tervezett	1
Szennyvíztisztítómű – kiépített (üzemben)	5
Szennyvíztisztítómű – kiépített (üzemen kívül)	2
Szennyvíztisztítómű – tervezett	1
Szelektív hulladékgyűjtés (tervezett)	1
Szelektív hulladékgyűjtés	3
Biogazdálkodás (az egész faluban)	5
Biogazdálkodás (mintaterületen)	2

2. táblázat

A települések rurálökölógiai állapota

Település	Település			Fűtés		
	területe	lakosság-száma	lakások	gáz-vezeték	távfűtés	egyéb fűtési mód
Tizsasüly	167	2103	783	–	–	–
Tizsabura	132	2670	856	–	–	–
Tizaroff	148	2262	952	–	–	fűtőolaj, szén, fa
Tizsabó	176	2021	598	–	–	fűtőolaj, szén
Kőtelek	232	2000	793	–	–	fűtőolaj, szén
Nagykörű	203	2031	876	–	–	fűtőolaj, szén, fa
Tizsasas	132	1331	605	–	–	–

Település	Útburkolat		Zöldövezet		Hulladék	
	burkolt	burkolatlan	parkok/m ²	Védőövezetek/ha	Rendszeres hulladékgyűjtésbe bekapcsolt lakások száma	Tisztán tartott területek (1000 m ²)
Tizsasüly	10,7	6,3	6360			
Tizsabura	8,5	9,0		300		
Tizaroff	16,4	30,0	45	650	250	209
Tizsabó	23,1	55,2	3086	600	9	235
Kőtelek	11,0	14,0	1000	300		15
Nagykörű	9,1	7,3	3545		497	1572
Tizsasas	14,0	1,0	4100		15	4

A 2. és 3. táblázatból kitűnik, hogy a környezetkímélő infrastruktúra fejlettsége, amely ilyen településeknél környezeti ártalmak szabályozója lenne, teljes egészében hiányzik. Igaz, az útburkolat a főutcákon adott, de azok peremvonalai útszegélynélküliek, ezért mindenütt széles porzofelületként jelentkeznek, ami a nyári szárazságok idején első számú légszennyezési tényező. A közcsonnahálózat is esetleg csak a tervezés fázisában van, annak végérvényes tisztítóberendezéssel ellátott megoldása vártni fog magára.

3. táblázat

A környezetkímélő infrastruktúra állapota

Települések	Táv- fűtés	Egyéb fűtési mód	Útbur- kolat	*Zöld- övezet	Hulla- dék	Tisztán tartott terület /100m ²	Vízve- zeték	Közcsa- torna- hálózat	Összesen (-1,2-30)
Tiszasüly	0	0,1	0,2	0,7	0,3	0	1,5		2,8
Tiszabura	0	0,1	0	0,7	0,3	0	1,5		2,6
Tiszaroff	0	0,3	-0,2	0,7	0,3	0,2	1,5		2,8
Tiszabó	0	0,3	0	0,4	0,3	0,2	3,0		4,2
Kőtelek	0	0,2	0	0,7	0,3	0,1	3,0		4,4
Nagykőrű	0	0,2	0	1,2	0,3	0,4	3,5		5,6
Tiszasas	0	0							

4. táblázat

*Az önkormányzatok által támogatott tervezett környezeti innovációs
tevékenységek értékelése*

Innovációs változók	Közcsatorna- hálózat	Térségi víztisztítómu	Szelektív hulladékgyűjtés	Biogazdálkodás formái	Összpont (Max. 18)
Tiszabura	+		+		2
Tiszaroff	+	+			2
Tiszabó		++			2
Tiszasüly	++	++			4
Kőtelek	++	++			4
Nagykőrű	++	++			4
Tiszasas	+	+	+	+	4

A polgármesteri hivatalok környezetinnovációról kialakított véleménye alapján csak a közcsatorna-hálózat problémamegoldása szerepel, a szelektív hulladékgyűjtés és a biogazdálkodás csak a távoli jövőképpen, vagy mint (szervezési lagymatagság miatt) lejáratott téma.

Mint a lekérdezés értékeléséből is kitűnik, az innovációra való készség adott minden településen. Kőtelek és Nagykőrű alacsonyabb összpontszámai a biogazdálkodáshoz való érdektelen hozzáállásból erednek, ami a polgármesterekkel való beszélgetés alapján a köztudatban jelenlevő, de lefutott téma.

Az iskolák oktatói munkájában a környezetvédelemhez való innovatív hozzáállást próbáltuk vizsgálni. Az iskola igazgatóival, szaktanáraival való beszélgetésből is kiderült, milyen innovatív erők rejlenek a szűkös anyagi háttér ellenére az iskola oktatási tevékenységében a környezetvédelem iránt.

A jelen eredmények alapján megállapítható, hogy a közép-tisza-vidéki falvak környezetvédelmi tevékenysége innovációs holtpontról való elindulást mutat. Ez főleg a nevelő-oktatói munkában látható, Tiszasülyön és Tiszasason.

5. táblázat

A környezetinnovációra való hajlandóság kérdőíves felmérésének értékelése (Maximális 9 pont)

Települések/ kérdések	Tizsasüly	Tizsabura	Tizaroff	Tizsabő	Kötelek	Nagykörű	Tizsasas
1.	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
2.	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
3.	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,0	1,5
4.	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
5.	1,5	1,5	1,5	1,0	0,5	0,5	1,5
6.	1,5	1,5	1,5	1,5	0,5	1,0	1,5
Összpontsz.	9,0	9,0	9,0	8,5	7,0	7,0	9,0

6. táblázat

A nevelő-oktatói tevékenység környezetinnovációs jellegének értékelése (Max. pontsz. településenként 12)

Települések/ kérdések	Tizsasüly	Tizsabura	Tizaroff	Tizsabő	Kötelek	Nagykörű	Tizsasas
1.	1,0	0,3	5,0	5,0	10,0	6,0	12,0
2.	1,4	0,8	3,0	8,0	8,0	9,0	10,0
3.	0,9	0,5	5,0	5,0	10,0	5,0	13,0
4.	1,1	0,2	2,0	2,0	6,0	5,0	10,0
5.	5,0	0,0	3,0	1,0	3,0	0,0	0,0
6.	1,4	0,2	0,0	5,0	3,0	4,0	12,0
7.	1,0	0,0	0,0	5,0	0,0	5,0	7,0
8.	1,1	0,6	2,0	10,0	8,0	7,0	10,0
Összegzés	8,3	2,6	2,0	4,1	4,8	4,1	7,4

7. táblázat

A környezetállapot és az innovációs lehetőségek integrált értékelése

Települések	Klasszikus környezetkímélő infrastruktúra	A kérdőíves felmérés alapján nyert innovációs értékelés	Innovált környezetkímélő eljárások	Innovált környezetoktatás/ nevelés	Rang- sor
Tizsabura	2,6 V	9,0 III	2,0 V	2,6 IV	IV
Tizaroff	2,6 V	9,0 III	2,0 V	2,0 V	V
Tizsabő	4,2 IV	8,5 III	2,0 V	4,1 IV	IV
Tizsasüly	2,8 IV	9,0 III	4,0 IV	8,3 II	III
Kötelek	4,4 IV	7,0 IV	4,0 IV	4,8 IV	IV
Nagykörű	5,6 IV	7,0 IV	4,0 IV	4,1 IV	IV
Tizsasas	4,6 IV	9,0 III	4,0 IV	7,4 III	II

A környezetinnovációra való hajlandóság azokban a falvakban mutatkozik legerősebben, ahol a környezetkímélő infrastruktúra kevésbé fejlett, de vannak innovációra utaló hajlandóságok a biogazdálkodás terén is. Ez azonban nem mondható el azokra a falvakra, ahol a fejlődés erőteljesebb irányt vett és, ahol ezekre a továbbfejlesztésekre valóban szükség lenne. Nagykörűn a biogazdálkodás a mezőgazdasági ágazati szerkezet alapján vezető helyen kellene hogy álljon, azonban az érdeklődés alatta marad a fejletlenebb településekénél.

A végső rangsorolás csak tájékoztató jellegű, tekintettel arra, hogy az tartalmazza a jelenlegi állapotok értékelését, és az újításra való hajlandóságot is. A kulcsfontosságú infrastruktúra, valamint a konkrét innovációs tervek hiánya egyelőre távol tartja e településeket a konkrét környezetinnovációs programoktól, a mindennapi életbe való beépítésétől, ezért azok közül egyik sem rangsorolható az I. kategóriába.

TOVÁBB A „HARMADIK ÚTON”? A FALUSI TÁRSADALOM ÉS GAZDASÁG FEJLŐDÉSÉNEK TAPASZTALATAI A '90-ES ÉVEKBEN EGY ESETTANULMÁNY KAPCSÁN

BALI JÁNOS

A néprajzi módszerű jelenkutatások arra keresik a választ, hogy mik a magyar falusi társadalom esélyei és lehetőségei a rendszerváltást követően, a '90-es években arra, hogy prosperáló helyi gazdasági formációk létrehozásával megfelelő perspektívát jelentsenek mind az ott élőknek, mind pedig a nemzetgazdaságnak. Az előadásomban összegzett tanulságok két, egymással szorosan összefüggő kutatás eredményeire támaszkodnak.

Egy észak-magyarországi málnatermelő településen – a Váctól északra, mintegy 20 km-re fekvő Nógrád községben – a 20. század gazdasági és társadalmi szerkezetváltozásait kutattam, középpontba állítva a málnatermelést (málnatermelők gazdasági stratégiái, agrotechnika, munkaszervezeti formák), amely a település meghatározó gazdasági tevékenysége. Ennek folytatásaként kutatásomat kiszélesítettem a Nagymaros környéki málnatermelő táj gazdaság- és társadalomtörténetére. E településcsoport nagyjából a Börzsönyvidék községeit foglalja magában egy képzeletbeli Szob – Bernecebaráti – Érsekvadkert – Kosd – Nagymaros vonalon belül, és ehhez a körzethez tartozik Nógrád község is. A néprajzi módszer lényegét jelen esetben úgy foglalhatnám össze, hogy mindezelőtt a személyes megfigyelések, a közvetlenül nyert tapasztalatok és a helybeliekkel készített interjúk jelentik az adatok fő forrását; valamint célszerű részt venni a település életében, hogy még jobban megértsük az ott élők gondjait és gondolkodását. Ahhoz, hogy a jelen és a közelmúlt eseményeiről hű képet kapjunk, ismernünk kell az adott település gazdasági és társadalmi hagyományait, mivel sokszor egy-egy gazdasági döntés háttérében éppen ezek a hagyományok állnak.

Nógrád község esetében az 1950-es évek közepéig kell visszamennünk ahhoz, hogy megértsük azt, ami a '90-es években történik a helyi gazdaság és társadalom szintjén. Az első málnatermelők az '50-es években hozták be az első töveket, melyeket szántóföldi parcelláikba ültettek el. Szándékuk egyértelmű volt: a gazdasági és társadalmi válság kellős közepén olyan mezőgazdasági kul-

túrát igyekeztek meghonosítani földjeiken, amelyből a megtermelt javakat pénzzé lehet tenni. A helyiek eleinte kételkedve fogadták a vállalkozó gazdák kísérleteit, ám miután néhány éven belül meggyőződtek a málnatermesztés anyagiakban is megnyilvánuló előnyeiről, maguk is követték a példát. A málnatermelés azóta is – kisebb hullámvölgyeket leszámítva – folyamatosan emelkedő népszerűséggel a település elsődleges profittermelő gazdasági tevékenysége.

Felmerül a kérdés, miért válhatott a málna Nógrád község és persze a Börzsönyvidék sikerágazatává? Az okok összetettek:

- A terület és különösen egyes települések, például Nagymaros, jelentős gyümölcsstermesztési hagyománnyal rendelkeztek. A német etnikumú település a különböző gyümölcskultúrák meghonosodásával kihasználta a Duna nyújtotta szállítási és értékesítési lehetőségeket. A századforduló környékén például kofahajók indultak a főváros és Bécs felé, melyek gyümölcscsel voltak megrakodva. Nagymaroson könnyebben terjedhetett el a málna, mint azokon a területeken, ahol a gazdaság szinte kizárólagosan egy extenzív, szántóföldi gabonatermesztésre épült.
- A körzet belső információs csatornái jórészt kialakultak a málna elterjedéséig. Egy már működő, települések közötti kapcsolatháló mentén az ismeretek átadása-átvétele, a málna értékesítése és felvásárlása is könnyebben ment. Ezt bizonyítja az is, hogy a terület nagy része néhány év eltéréssel, szinte egyszerre indította be a málnatermesztést.
- A térség, elsősorban a Börzsöny és vidékének erdőségeiben nagy mennyiségű vadon termő bogyós gyümölcs található, mint például a vadmálna is. Kiegészítő tevékenység, de általánosan üzött foglalatosság volt a gyűjtögetés (pl. Bernecebaráti). A málna és a többi bogyós nem volt teljesen idegen, még akkor sem, ha a vad és a termesztett málnafajok állapota között jelentős eltérések vannak.
- Az itt lévő települések „exogám jellegűek”, tehát fogékonyak a kívülről jövő újra is. Miután Nógrád község 1910-ben vasútállomást kapott, a lakosok előtt még nagyobb lehetőség kínálkozott más településen munkát vállalni. A lányok Budapestre mentek cselédnek, a férfiak esetenként napszámos vagy idénymunkát vállaltak a falun kívül. A „nyitott társadalmi szerkezet” nagyban hozzájárult a málna gyors elterjedéséhez.
- Az előző ponttal összefüggésben elmondható, hogy a területen már a málnatermesztést megelőzően kialakultak a profitorientált piaci szemlélet előzményei. A Börzsönyvidék településeiről asszonyok hátikosárral („hátyi”) vitték termékeiket a váci és a budapesti piacokra. Különösen a főváros népességének 1860–70-es évektől kezdődő robbanásszerű gyarapodása jelentett konjunktúrát a terület mezőgazdasági termékei iránt. A Duna mentén kiépült élelmiszerfeldolgozó ipar (Szobi léüzem, Dunakeszi konzervgyár, stb.) jelentős felevevőpiaccá duzzadt századunkra.

- A térség éghajlati-ökológiai viszonyai kedveznek a málnának. Elsősorban az agyagos talaj, a lankás földek és a magas talajmenti páratartalom érdemel említést. A málna hőmérséklet-, csapadék- és napsütésigénye közepes. Különösen a virágzás és a termés által határolt időszakban veszélyes a termésmennyiségre nézve, ha az időjárás szélsőséges (túl sok napsütés, túl kevés csapadék stb.).
- A körzet településeinek nagy része a 20. század első felében társadalmi és gazdasági válságba került. Az apró, több tagból álló családi gazdaságok országos viszonylatban rossz minőségű földeken gazdálkodtak. Az extenzív szántóföldi gabonatermelés képtelen volt biztosítani a családok megélhetését. A málna előnye, hogy kis földeken, tagosítás nélkül művelhető, sokkal magasabb profitot hoz, mint az ugyanakkora földdarabon termesztett gabonakultúrák. A szőlő, amely az egész régió arculatát meghatározta, a filoxéra után elvesztette jelentőségét.
- A kollektivizálás következtében megszűntek az életképes családi gazdaságok. A keresőkorú népesség nagy része később a főállás mellett folytatott mezőgazdasági tevékenységet. A málna művelése lehetséges e foglalkozási szerkezet mellett is, mivel a munkacsúcs a szedés idejére, három-négy hétre korlátozódik, mely idő alatt a gazdálkodó szabadságot vehet ki munkahelyén. Tehát a málna kiválóan illeszkedhetett egy új társadalmi-gazdasági szerkezetbe. Azokon a településeken, amelyek kiterjedt málnatermelést folytattak, ideális volt a tsz és a második gazdaság viszonya. Sok helyen a termelők telepítéskor a tsz-től vásárolták meg a töveket, szedéskor pedig a tsz felvásárlóhelyein adták le a málnát. A tsz maga is telepített málnásokat, amelyeket részesben azok is művelhettek, akiknek egyébként nem, vagy csak kevés saját málnájuk volt.
- A málna – jellegeből adódóan – nem igényelt a korábbi szőlő- és gyümölcskultúráktól gyökeresen eltérő gazdasági ismereteket és eszközkészletet, vagyis az itt élőknek nem kellett megtanulni sorközt és tőközt kapálni, vagy metszeni és kötözni, mindezen ismereteknek már birtokában voltak.
- Egy málnaültetvény beruházási igénye csak az első évben jelent nagyobb kiadást, de még akkor sem olyan jelentőset, mint megannyi más, hasonló profitot hozó gazdasági vállalkozás (pl. tehenészet). Egy ültetvény 8–12 termőéve alatt igazán csak a munkaerőráfordítás kérdése jelent megoldandó feladatot egy gazdaság számára. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a málna az egyik olyan mezőgazdasági kultúra, amely úgy hoz magas profitot, hogy viszonylag csekély a beruházási igénye.
- Végezetül, a málnatermelés sikerében jelentős szerepet játszott a földek jogállásának kérdése. Jellemző a területre, hogy a kollektivizálás második hulláma (1960 körül) a településeken nem vonta kollektív művelés alá az egész határt, hanem a rosszabb, főként meredekebb, nehezen megközelít-

hető és művelhető területeket meghagyta ún. „zártkerteknek”. Ez azt jelentette, hogy a családok tulajdonában és kezelésében megmaradtak azok a néhány száz négyszögöles kerti parcellák, amelyek majd a málnatermesztés legfőbb keretét adták. A málna ugyanis egy olyan növénykultúra, melynek termelése során hosszabb távra – 10–15 évre – előre kell tervezni. A háztáji földek, mégha azokat nem is kellett minden esetben évenként cserélni, nem jelentettek biztosítékot az évekre előre tervezésben. Több településen tehát – bár természetesen az egy család tulajdonában lévő kerti állományra is érvényes volt, hogy nem haladhatta meg az egy holdat – a második gazdasági ártermelés fő színtere nem a háztáji föld volt, hanem a zártkert.

Ha a rendszerváltás és a földrendezés tapasztalatait néhány év távlatából megvonjuk, azt mondhatjuk, hogy Nógrádon a családi gazdaságok töredéke, csak mintegy 1%-a választotta a nyugati (farm) típusú, egész munkaidős, monokulturás, első gazdasági formációt. A döntések háttérében ezeknél a családoknál kivétel nélkül a kényszer szerepel. A méhészetre, a marha- és lótarásra szakosodott gazdaságok előzményeit az első gazdaság alkalmazotti munkakörének megszűnése (nyugdíjazás, leszázalékolás, munkanélküliség) jelenti. A minták nem a monokultúrából származnak, hanem a szülők és nagyszülők kollektivizálás előtti vegyes gazdaságából (ló- és marhatartás) vagy a korábbi munkatárs hobbigazdaságából (méhészkedés). A később monokultúrává fejlődő gazdasági tevékenység eleinte hobbinak indul. Csak a körülmények sodrásában válik tudatosan fejlesztett gazdasági tevékenységgé. Megmarad azonban az önellátás és a hagyományos paraszti eszmények egy bizonyos szintje. Egy vagy két sertést hizlalnak, konyhakertet, gyümölcsfákat gondoznak. Ebben a gazdaságszerkezetben a málna nem kap szerepet. Nógrádon a farmtípus nem tiszta formájában és nem tudatos döntéshozatal eredményeként jelenik meg.

Az önellátó, vegyes gazdaságokon belül a nógrádi társadalomban három típus különíthető el:

1. Mintegy 4%-a próbál a kollektivizálás előtti gazdaságszerkezethez visszatérni. A döntés ez esetben tudatos, a földrendezés során kivett szántóföldi területeken takarmánynövény-termesztés indul, mely egy elsősorban önellátás igényéből fakadó, a ház körüli ló- és marhatartás takarmányigényét elégíti ki. A gazdaság területigénye minimálisan 10 kat. hold. A három közül ez a legnagyobb egység, melyből a piacon elsősorban a tejet és a tejtermékeket értékesítik.

2. A konyhai szükségleteket kielégítő, kizárólag az önellátást biztosító kerti vetemények, valamint a szőlő, a krumpli és néhány gyümölcsfa termése.

3. Ebbe a típusba a málnatermelők tartoznak. A málna megőrizte jelentőségét és azt a tulajdonságát, hogy az önellátásban vállalt aránya minimális. A jelentős munkaerő-ráfordítást igénylő üzemtípus első gazdaságként működtethető, ami nem zárja ki, hogy akad a családtagok között olyan, akinek hivatalos

munkahelye van. Az önálló jellegű vegyes gazdasági forma nem teljesen a klasszikus formában, hanem inkább a 90-es évek gazdasági és társadalmi helyzetéhez igazodva született újra.

A nógrádi családok mintegy 95%-a a második gazdaság keretében végzi a málnatermesztést. A földrendezés során nem, vagy csak minimális mértékben növelte földtulajdonát és málnásának területét, amely így általában 3 hold alatt maradt. A málna mellett szerepet kaphat a sertés, a baromfi, a szőlő, a vetemények, a krumpli stb. A málnát teljes egészében értékesítik, ez az egyetlen termék, amit piacra visznek. Továbbra is az első gazdaságból befolyt alkalmazotti fizetés vagy nyugdíj, illetve egyéb iparosi és vállalkozói tevékenységből származó jövedelem az alapja a családi gazdaságoknak. Emellett a málnatermesztés továbbra is a szabadidőben vagy a részmunkaidőben végzett jelentős súlyú kiégyesítő tevékenység.

A nógrádi társadalom a rendszerváltást és a földrendezést követően, a 90-es években is folytatja a kollektív gazdálkodás idején kiépült és intézményesült szocialista agrárvállalkozói utat, amely még a 60-as évek tájékán kiváló táptalajra lelt a gazdasági fellendülést biztosító helyi málnatermelésben. A 80-as évek elejére a belterjesedett, kiépült felvásárlási intézményrendszerrel párosult málnatermesztés a második gazdaság keretében virágkorát élte, melyet a nógrádiak nem egy kényszerhelyzetként, hanem egy szabad döntéseken alapuló jól prosperáló gazdasági tevékenységként éltek meg. A makrogazdasági folyamatok, mint a csekély hitellehetőségek, vagy a mezőgazdasági termények felvásárlási árai, nem ösztönzik a magángazdaságokat, hogy a helyi hagyományoktól eltérő, „földről” propagált útra térjenek. Sokkal inkább azon az „úton” mennek, amelyik sikeresen illeszkedett a helyi hagyományokhoz, az ökológiai, a gazdasági és a társadalmi körülményekhez, és a térség jellemző kultúrnövényéhez, a málnához. A nógrádi társadalom egyenesen folytatja a kikövezett irányt, a „harmadik utat”.

Felmerül a kérdés, hogy miért nem fejlődhet(ett) tovább a málnatermelés, például egy egész munkaidős farmtípusú gazdasági szerkezet keretének irányába? Az okok a következőekben foglalhatóak össze:

- A málnatermelés gépesítettsége az 1980-as évek elejére elérte a „maximumot”, ami annyit jelentett, hogy a családi gazdaságok majd mindegyike rendelkezett motoros kapálóval, esetenként motoros permetezővel. A málna sajátosságaiból adódóan termelése kistermelői viszonyok között tovább nem gépesíthető. Főként a szedés, illetve a tövek kapálásának kézi munkaereje nem látszik felcserélhetőnek gépi munkával. Ebből is adódik az, hogy a málnából nyert profitot a termelők nem forgatják vissza a gazdaságba, hanem az beolvad a háztartás éves fogyasztásának büdzséjébe.
- Az, hogy a szedés munkafolyamatát nem tudják gépesíteni, a nógrádiak körében állandó munkaerőhiányhoz vezet. A szedés 3–4 hetes időszakában szinte az egész település már kora reggeltől a málnásokban serényke-

dik. Egy 3–4 fős család, rokon kíségetőket is beleszámolva, maximum 600–800 négyszögöl málnást képes folyamatosan szedni. A településen nincs fölös, napszámban alkalmazható munkaerő, hiszen ahogy a helyiek mondják, „aki akar dolgozni, annak ügyis van saját málnása, akinek pedig nincs, az úgysem akar dolgozni”. A máshonnan hozott napszamosok pedig sokba kerülnek, illetve a szakértelmük, a munkaintenzitásuk sem olyan, mint a helyieké. A nógrádiak ezért épp annyi málnát vállalnak, amennyit még családi, rokoni kereten belül képesek megművelni.

- A piac bizonytalansága, konkrétan a málna átvételi árának évenkénti ingadozása óvatosságra inti a termelőket. Ők azt érzékelik, hogy egyik évről a másikra felére csökkenhet az átvételi ár, de volt olyan év is, hogy a málnaátvevő helyek át sem vették a málnát egy bizonyos mennyiségen fölül. A piac – mivel a fagyasztott „gurulós málna” exportképes termék – kiszolgáltatott a külföldi versenytársaknak (legutóbb az olcsó jugoszláv málnának). A világgpiaci tendenciák mellett a málnafelvásárló cégek közös megállapodása is hatással lehet mind az átvételi árak alakulására, mind pedig az átvett gyümölcs mennyiségére.
- Az éghajlat és a kórokozók okozta bizonytalanság erősen fékezőleg hat a málnatermő terület növelésében. Egyik évről a másikra negyedére, ötödére csökkenhet egy adott terület termőképessége az imént említett okok következtében. A málna az egyik legkényesebb intenzív gyümölcskultúra, amely érzékenyen reagál a szélsőséges időjárási körülményekre.

Mindezek alapján érthető, hogy miért nem történt kísérlet a málnatermesztés intenzívebbre tételére.

Ha a nógrádi málnatermelés mögött rejlő, és az azt mozgató értékrendet és mentalitást jellemezzük, azt mondhatjuk, hogy középutas vagy átmeneti, illetve egyszerre maximalizál és minimalizál. Mit értünk ezalatt? Nógrádon a málnatermelés kapcsán (annak előzményeként vagy következményeként?) egy olyan mentalitás alakult ki, amely tükrökepe a tényleges gazdasági és társadalmi helyzetnek és lehetőségeknek. Szóltunk arról, hogy a málnatermesztés továbbfejlődésének elsődleges gátja a munkaerőhiány, az, hogy a szedés nem gépesíthető, és a szükséges ráfordított munka egy hónapra koncentrálódik. Ennek megfelelően az indoklásban, hogy miért nem növelik a málnás területét, pedig földterület rendelkezésre áll, a válasz többnyire az, hogy nem lenne kivel megművelni. Aki pedig mégis megpróbálkozott napszamosokkal szedetni a málnáját, annak a szomszédok rosszallásával kellett szembenéznie. Többnyire elítélték azt, aki a családi munkaerő adta lehetőségeken túl vállalt málnatermelést. A helyi mentalitás maximalizálja a vállalható málna területmennyiségét, de ugyanúgy minimalizálja is. „Akinek nincs málnája, az nem is szeret dolgozni.” Negatív megítélés alá esik az, aki a szedési idő alatt csak pihen, és sehol sem szedi a málnát. A nógrádi értékrend azt a formát preferálja, melyben egy család a maximális kiterjedésű málnát termeszti, amelyet még a családi kereteken belül szépen tud

gondozni és le is tud szedni. Éppen azért, mert elsősorban nem a művelt málnás területe bír státuszértékkel, hanem a málnás szépsége, gondozottsága. A nógrádiak osztályozásában a másik málnatermelő értékelése azon múlik, hogy időben el vannak-e végezve az aktuális munkálatok, nincs-e gaz a málnában, szépen meg vannak-e kapálva a sorközök, és minőségi-e a termés. A biztonságra törekvő árutermelő magatartás a termelők értékesítési stratégiáiban érhető tetten. Nógrádon e szempontból két alapvető lehetőség kínálkozik. A termelő a málnáját vagy a Hűtőházhoz, vagy pedig a magán átvevőhelyek egyikére adja le, melyek egy-egy konzervgyár megbízásából működnek. A Hűtőházhoz előre kell leszerződni egy bizonyos mennyiségre, melynek átvételét a Hűtőház garantálja. A magán átvevőhelyek nem ígérnek meg előre, hogy mennyi málnát tudnak átvenni, de általában pár forinttal többet fizetnek a gyümölcs kilójáért, mint a Hűtőház. A nógrádi málnatermelők ezért általában csak egy bizonyos mennyiségre (nem a várható teljes termésre!) szerződnek előre a Hűtőházhoz, az e fölött keletkező mennyiséget a magánátvevőhelyekre viszik.

Tanulságok, melyeket az agrárpolitikában is érdemes figyelembe venni:

- A magyar falusi társadalom a 20. század gazdasági és társadalmi változásai és krízisei során megtanulta, hogyan kell egyszerre több lábon is állni. A kettős gazdaság (első és második), illetve a kiegészítő jövedelempótló tevékenységek jelenleg is szerves részét képezik a falvak életének. Éppen ezért – pusztán politikai és ideológiai szempontokból – nem célszerű siettetni egy nyugati típusú farmgazdasági szerkezetre való áttérést, ha annak nincsenek meg a feltételei (kedvező hitellehetőségek, értékesítési-felvásárlási viszonyok fejlettsége, a mezőgazdasági termékek felvásárlási árának stabilitása stb.).
- A magyar falusi társadalom akárcsak a múltban – még a kollektív gazdaság időszakában is –, a jelenben is rendkívül heterogén képet mutat. Válságkörzetek mellett találunk olyan vidékeket, falvakat is, ahol a helyi gazdaság (például esetünkben a málnatermesztésnek köszönhetően) jól prosperál. Az egyes területek lehetőségei és társadalmi, gazdasági hagyományai közötti különbözőségei más és más utat jelölnek ki a falvaknak. Éppen ezt a sokszínűséget kellene figyelembe vennie hazai falupolitikánk az egyes döntéshozatalokban.
- „Nem szabad a fürdővízzel együtt a gyereket is kiönteni”, tehát biztosítani kell a fenntartható fejlődést azokon a területeken és településeken, ahol már korábban megteremtődtek egy jól működő helyi gazdaság alapjai. A helyben lefagyasztott nógrádi gurulós málna pedig joggal remélhetően továbbra is exportképes termék marad, és megállja a helyét az EU által támasztott minőségi követelményeknek.

A MEZŐGAZDASÁGI TÁJHASZNOSÍTÁSRA HATÓ TÁJHASZNÁLATI TÉNYEZŐK ELEMZÉSE A TIHANYI-FÉLSZIGET PÉLDÁJÁN

**GRÓNÁS VIKTOR – LŐRINCZ MARGARÉTA –
BARCZI ATTILA – KIRÁLY HENRIETT**

Bevezetés

A nagybirtokrendszerrel napjainkig terjedő intervallum nemcsak a politikában és a történelemben hozott nagy változásokat, hanem a mezőgazdaságban is. Az agrárfejlődés minden korban meghatározó jelentőségű volt a társadalmi élet egészére. A félf feudális nagybirtokrendszer kezdeti állapotát meghatározó kisparcellás gazdálkodást – amely alkalmazkodott az ökológiai és környezeti feltételekhez – az egyensúlyi állapot jellemezte. Ezt váltotta fel a szocialista mezőgazdaság. A mezőgazdaság átszervezése a természeti adottságok és az évszázados termelésstruktúra figyelembevétel nélkül zajlott le. Kialakult a nagytáblás és a termésmennyiség növelésére orientált gazdálkodás.

Az intenzív gazdálkodás felbomlása életre hívhatja azt a gazdálkodási struktúrát, amely figyelembe veszi a terület ökológiai, környezeti, társadalmi és infrastrukturális adottságait, és felhasználja az elmúlt évtizedek termelési tapasztalatait.

Jelen munkánkban fő célunk a természeti adottságok és az ezt használó társadalom gazdálkodási struktúrájának elemzése volt. Bemutatjuk a mezőgazdasági táj változásában szerepet játszó tényezőket, ezek egymásra hatását, végső soron a tihanyi táj közel száz éves változását. A tájértékeléssel, a különböző tájhasználati módok felméréssel, ütköztetésével a funkcionális, tájökölógiai vagy a vizuális-esztétikai tájhasználati konfliktusok megoldására is lehetőség kínálkozik (CSEMEZ 1996).

A kutatásban mintaterületként a Tihanyi-félszigetet jelöltük ki, hiszen itt jól vizsgálható a természet, a társadalom, a gazdálkodás hármának összefüggése és egymásra hatása.

A vizsgálati terület kiválasztása

A Tihanyi-félsziget a Balatoni Riviéra kistájhoz tartozik. A kistáj Veszprém megyében helyezkedik el, területe 100 km², ebből Tihany 13 km²-t tesz ki. Ifj.

LÓCZY a következőket írja róla (1937): „Balatoni Riviérának a veszprémi fennsík magas pereme és a Balaton között, Aszófőtől Almádiig húzódó 2-3 km széles, lankás, abráziós partszegélyt nevezzük, amely termékeny és szőlőművelésre igen alkalmas földje, déli lejtése és sűrűn lakott kultúrterülete alapján e nevet méltán megérdemli.” A kistáj értékelésével foglalkozó művek (MAROSI és SZILÁRD 1975, ÁDÁM et al. 1987–1988, MAROSI és SOMOGYI 1990) természeti értékekben, kultúrtörténeti és mezőgazdálkodási hagyományokban egyaránt gazdag vidékként tüntetik fel. A Tihanyi-félsziget természeti kincseire a századelőn figyelt fel a nagyközönség, és az idegenforgalom kialakulásában fontos szerepet játszottak a kor neves Balaton-kutatói is, akik mind a szakmai (CHOLNOKY 1932), mind a nagyközönség (CHOLNOKY 1928, 1943) figyelmét felhívták az egyre népszerűbbé váló félszigetre. Az egyedülálló természeti értékek hangsúlyozása mellett (CHOLNOKY 1944) figyelmük a műemlék értékű kulturális emlékekre is kiterjedt.

A tájhasználati módok hatása a mezőgazdaság alakulására

Tihany hagyományos tájhasználatát a mezőgazdálkodás volt. A következőkben a három kiemelkedő tájhasználati tényezőt együtt, illetve az idegenforgalom és a természetvédelem mezőgazdálkodásra gyakorolt hatását vizsgáljuk.

A tihanyi táj változásai nem kötődnek a hagyományosan vizsgált politikai és/vagy gazdasági változásokhoz, hanem ennek a kis régióknak sajátos, egyedi élete van. A századelőn a község még elzárt volt. Az alacsony számú népesség fő megélhetési forrása a földművelés volt, az iparosok száma kevés. A lakosság 76,8%-a él a földművelésből. Ekkor az országos átlag 67,5%. A gazdálkodás módjára jellemző, hogy az őket körülvevő erőforrásokat (erdő, föld, legelő, víz) inkább csak használja, mint átalakítja (KOVACSICS és ILA 1988).

A kis- és szétszórt parcellákon a tihanyiak hagyományos paraszti gazdálkodást folytatnak. Mindenből egy keveset termelnek. A birtokok nagy része 5 kat. hold alatt volt (SÖRÖS 1911). A terményeket nem a piacon értékesítették, hanem saját fogyasztásra használták. A félszigetet borító erdőterület használata is csak melléktermék-hasznosításból áll (makkoltatás, fagyöngyszedés, gubacsgyűjtés, cserszömörce vágás, hamuzsír égetés), mivel a fának a vasútvonalak és vízi útvonalak távolsága miatt nem volt piaca (MAGYAR 1986). A természeti erőforrások mennyisége és a tájhasználati funkciók között szoros az összefüggés. Az így kialakult egyensúlyi rendszer felbomlását a növekvő népesség földigénye okozta, mivel a szükséges területeket a tihanyiak csak két módon képesek biztosítani: egyrészt az erdőterületek irtásával, másrészt a legelőterületek csökkentésével (MAGYAR 1986). LETTRICH (1970) a századfordulóra a fejlődés problémájaként a földhiányt, a jó termőterületek hiányát, az egyházi nagybirtok túltengését és a paraszti gazdaságok elaprózódását nevezte meg, holott éppen ez utóbbi felelt meg a félsziget talajtani és termőhelyi adottságainak.

Tihanyban az állattenyésztés általában csak saját szükségletre szolgált. A nagy számú állattartást a félsziget kis területe nem tette lehetővé. A XIX. századig komoly szerepet játszik a takarmányozásban az erdei legeltetés, ami nagyban hozzájárul Tihany elkopárosodásához (MAGYAR 1986).

Az 1920-as évektől a növekvő idegenforgalom nyújtott időszakos munkalehetőséget a falu lakosainak. Az élénkülő idegenforgalom következtében emelkedtek a telekárak. Így sorra eladásra kerültek a szántók, legelők, szőlők, gyümölcsösök, ezzel a mezőgazdasági területek aránya csökkent, a beépített területké pedig nőtt.

Tihany idegenforgalma az 1930-as évek után vált meghatározó tényezővé, ezt segítette elő egyrészt a Balatonfüreddel való autóbusz összeköttetés, másrészt a be- és kivándorlások megnövekedése, és a községbe került idegen munkásokkal való egyre gyakoribb összeházasodás (BALATONPARTI SZOCIOGRÁFIÁK 1959).

1945 után megkezdődött a földosztás, megalakult a rövid életű termelőszövetkezet, majd az Állami Gazdaság. Az Állami Gazdaság elsősorban a szőlőterületek visszaállításában játszott jelentős szerepet. Ugyanakkor – a foglalkozásokat tekintve – az őstermelők száma csökkent, a környék lassú iparosodása (Balatonfüredi Hajógyár stb.) az iparban foglalkoztatottak számát, az idegenforgalom pedig az egyéb foglalkozásúak számát növelte. A község jövőbeni fejlődését a következő tényezők határozták meg: az idegenforgalom, a mezőgazdasági fejlődés, a népesség kicserélődése és átalakulása, valamint a ki- és bevándorlás növekedése. 1949-ben a lakosság 59%-a él földművelésből (BALATONPARTI SZOCIOGRÁFIÁK 1959).

Az 1950-es évektől meginduló szakszervezeti üdültetés tovább növelte az idegenforgalom jelentőségét, Tihany több pontján jelentős beépítések történtek a szántók és legelők rovására.

Nagy változást hozott az 1952-es év; ekkortól alakították ki a Tihanyi-félsziget Tájvédelmi Körzetet. A Tájvédelmi Körzet kialakításakor a védendő természeti értékek megóvása mellett két fontos pont is szerepelt: az egyes ingatlanrészeken művelési ág változtatást csak az Országos Természetvédelmi Tanács engedélyével lehetett volna megváltoztatni (de a szántóföldek művelése nem volt korlátozva), és a Tájvédelmi Körzet területén mindennemű építkezés és átalakítás csak az Országos Természetvédelmi Tanács hozzájárulásával végezhető (az ORSZÁGOS TERMÉSZETVÉDELMI TANÁCS 392/1952. SZÁMÚ HATÁROZATA). A természet- és tájvédelem tovább csökkentette a szántók, legelők arányát, megnőtt az erdőterület, újra növekedni kezdett a nádasok aránya. Továbbra is jelentősen növekedett a beépítések száma. LETTRICH (1970) többször utalt arra a rendeletre, amely kimondta, hogy Tihanyban csakis hagyományosan épített, a faluképbe illő házakat lehet építeni, de már a cikk írásának idején is az egykori falukép csak nyomaiban lelhető fel. Nem kérdőjelezzük meg, hogy ez szükség-szerű volt-e Tihanyban, de véleményünk szerint az általunk már csak képekről

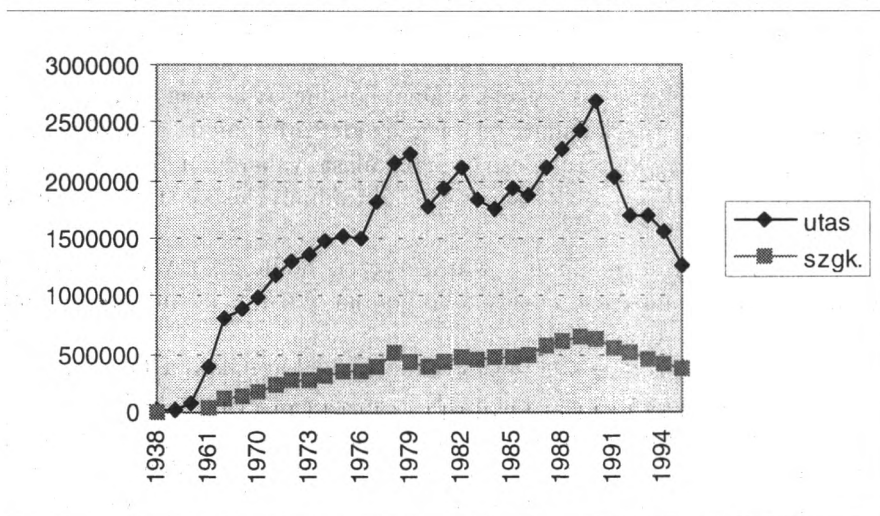
ismert, kevésbé zsúfolt, hagyományos épületek ma is sok látogatót vonzanának és gyönyörködtetnének.

Az 1952-es Tájvédelmi Körzet létesítés a turizmus fejlesztését jelölte meg irányelvként. Ezzel szemben Tihany „modern üdülőterületté” kezdett kiépülni (FORRÓ 1969–70). Az új beruházások már a tartósabb itt-tartózkodást, üdülést is lehetővé tették. Lassan beépül és benépesül a Sajkod, a Gödrös és a Diós területe. Az idegenforgalom elsősorban a szakszervezeti (SZOT) beutalókra, a vállalati üdülőkre épült, a nyaralók, üdülők számának növekedése jelentős területeket hódított el a természettől.

Az 1970-es évek közepétől meginduló külföldi idegenforgalom elsősorban az akkori NDK, NSZK, Csehszlovákia területéről érkező vendégeket jelent. A folyamatosan növekvő idegenforgalmat az 1. ábrával szemléltetjük (a MAHART Rt. 1996-os adatai alapján).

1. ábra

A Tihanyrév–Szántódrév kompjárat forgalma 1945–1995-ig a MAHART Rt. adatai (1996) alapján

Bár az ábra az átmenő forgalmat is magába foglalja, az adatok mégis rámutatnak a 70-es évekig megjelenő SZOT üdültesésre és a 70-es évek közepétől élénkülő külföldi turizmusra. Azonban koránsem beszélhetünk minőségében is fejlődő turizmusról: a gépjárművel közlekedő vendégkör többnyire rövid időre érkezik, elsősorban az apáttság értékeire kíváncsi, és sem a falusi, pihentető turizmus, így sem a természeti értékeket bemutató ökoturizmus nem alakult ki. A minőségi differenciálódás helyett kialakult tömeg-idegenforgalom fokozott terhelést jelent a környezet számára is. Ezért szükséges a védett területek fokozot-

tabb őrzése és kiszélesítése. Ez nem az idegenforgalom leszűkítését, hanem minőségi átszervezését jelentené. A növekvő idegenforgalom tehát nem a területekből vesz el, de a környezet terhelése jelentősen növekszik (CSANÁDI et al. 1976), és ez a tény mind a természetvédelmet, mind a mezőgazdaságot – ha kezdetben nem is látványosan – érintette. Kisebb ingadozások után 1989 és 1995 között a látogatók száma visszaesett.

Megvizsgáltuk, hogy az 1989-es politikai változások hatottak-e a tájalakításra, a táj hasznosítására. Az utóbbi tíz év változásait a következő táblázatban foglaltuk össze (1. táblázat).

1. táblázat

*Tihany művelési ágainak változása 1986–1995-ig
(a Balatonfüredi Földhivatal adatai alapján)*

Művelési ág	1986		1992		1995	
	%	%	%	%	%	%
Szántó	–	5,1	–	5,4	–	5,7
Gyümölcsös	–	1,7	–	1,6	–	1,7
Szőlő	–	5,2	–	3,9	–	3,7
B.kert	–	–	–	4,8	–	4,8
Gyep	–	11,3	–	7,7	–	7,5
Mezőgazd. terület	42,0	23,8	–	23,4	–	23,5
Erdő	–	10,3	–	10,3	–	10,3
Nádas	–	4,6	–	4,9	–	4,9
Termő terület	42,0	38,7	–	38,6	–	38,7
Kivett	58,0	61,3	100,0	61,3	100,0	61,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A privatizációnak köszönhetően a szántóterületek kismértékben gyarapodtak. Ez részben a szőlő rovására történt. A gyümölcs, a kert és az erdők mennyisége nem változott. A természetvédelmi területek kiterjesztése kismértékben csökkentette a legeltetett gyepek arányát, és kismértékben javulnak a nádasok. A területhasznosítás jobban figyelembe veszi a területi adottságokat, bár a természet- és talajvédelemnek megfelelően – a szaktanácsokra alapozva kell javasolni a termelők és állattartók számára.

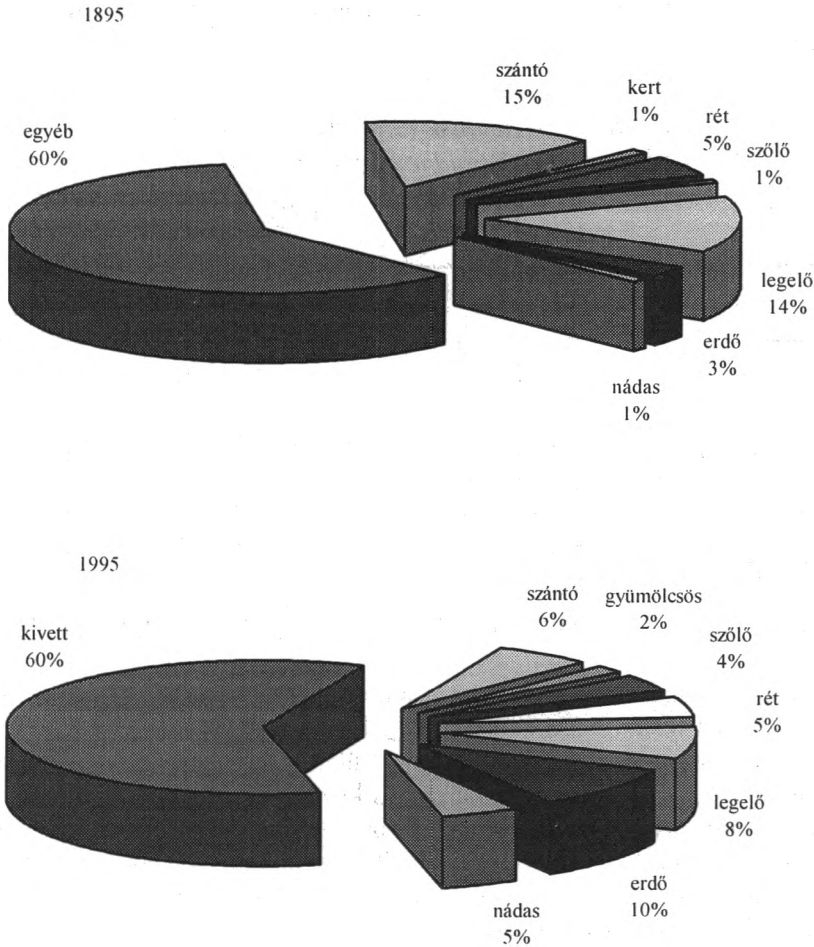
Tihanyban 1995-ben 59 mezőgazdasági, 89 közlekedési és ipari, valamint 166 kereskedelmi, vendéglátói és szolgáltatói vállalkozás működött (az ÉSZAK-BALATONI KONZULENS CSOPORT adatai, szóbeli közlés). Ezek a számok is megerősítik az idegenforgalom szerepét a félsziget lakosainak életében.

Az eddigieket összegezve kiértékelhető az utóbbi 100 év tájhasznosításának változása (2. ábra). 100 év alatt a szántóterületek aránya a hagyományos mezőgazdasági termelés szerepváltása miatt csökkent. A szőlő területe az 1960-as

telepítések következtében megnövekedett, és a bor is visszanyerte „hírnevét”. A természetvédelmi felügyelet és az újratelepítések következtében az erdőterület megnövekedett és a nádasok is lassan növekedő tendenciát mutatnak.

2. ábra

A művelési ágak megoszlása 1895-ben és 1995-ben

A legelőterületek csökkentek. A kivett területek aránya felülmúlja az összes többi területet. Ide nemcsak a mezőgazdasági művelésre alkalmatlan területek tartoznak, hanem a növekvő üdülő- és nyaralóterületek is. A változás nyomon követhető a félsziget légifotóin (1950-ben és 1989-ben készült légifotók), és a

talajtérképeken is (GÓCZÁN 1970, BARCZI 1996). Az üdülési célú tájhasznosítás elsődlegesen a mező- és erdőgazdaságilag hasznosított területekre települhet rá (CSEMEZ 1996), Tihanyban ennek megfelelően a fokozódó beépítés újabb területeket vett el a gazdálkodástól és a természetvédelemtől is, a félsziget 15%-a beépítés alatt áll. Ez a tendencia nem egyezik meg a természetvédelem eredeti célkitűzésével. A fokozott beépítés és az ugrásszerűen megnövekedett idegenforgalom a tervezett kirándulóövezet helyett zsúfolt, és a környezetet jelentősen terhelő üdülőtérületet hozott létre. Mivel az üdülési igény is a változatos, szabdalt tájat, térségeket kívánja meg, ezért a természetvédelmi területek pufferzónáinak védelme, a fokozott ellenőrzés, a mezőgazdasági táj helyes, alkalmazkodó művelése és a tájak kondicionálása a megoldandó feladatok közé tartozik.

Összefoglalás

A Tihanyi-félsziget – bár jellemvonásaiban egyre jobban megfelel az üdülőtáj besorolásnak (CSEMEZ 1996) – tradicionális természetőtáj is maradt. Eredeti, természetközeli állapotukban csak a sziklagyepek, a bokorerdők és a visszaállított lápterületek maradtak meg. A mezőgazdálkodásnak a természeti adottságokhoz való alkalmazkodása sokat változott egy évszázad alatt. A jelenlegi, kisebb mértékű mezőgazdasági hasznosítás jobban megfelel a talajadottságoknak. A természetvédelmi törekvések komoly súllyal esnek latba a tájhasználatban. A falukép megváltozott; az utóbbi évek törekvései között szerepel, hogy a hagyományos falukép megújuljon. Jelentős terhelést jelent az idegenforgalom, amelynek minőségi átalakítása a megoldandó feladatok közé tartozik. Tihany ötvözi azokat a tájképi értékeket, amelyeknek megóvását különös gonddal kell végrehajtani.

A BODROGKÖZ AGROÖKOLÓGIAI ADOTTSÁGAINAK ÉRTÉKELÉSE A NÖVÉNYTERMESZTÉS SZEMPONTJÁBÓL*

KUPI KÁROLY

Bevezetés

A magyar mezőgazdaság fejlődéséhez jelentős tartalékok mozgósíthatók a gazdálkodás területi optimalizációja révén. A növénytermesztés természeti adottságokhoz történő igazítása a környezetterhelés csökkentésének is hatékony eszköze lehet, mivel a termőhely adottságaihoz alkalmazkodó termelés kisebb energiafelhasználás mellett is jövedelmező lehet.

A mezőgazdaság jelenleg folyó átalakulása talán még inkább szükségessé teszi a természeti adottságok részletes ismeretét. A privatizációval földhöz jutottak egy része kisparaszti gazdálkodást folytat, amely csak akkor lehet versenyképes, ha a termőföldben rejlő előnyöket tökéletesen ki tudja használni a termékek minőségének növelésére.

Munkánk során a tájtermesztés, mezőgazdasági táj kutatás nagy hagyományokkal rendelkező témaköréhez szerettünk volna csatlakozni. A tájankénti vagy agroökológiai körzetenkénti differenciált agrotechnika alkalmazása, a megfelelő növényfajok és fajták kiválasztása és ezek tájhoz alkalmazkodó termesztése széles körben elismert célkitűzése a növénytermesztés, és tágabban a környezetgazdálkodás szakmai közvéleményének.

Meggyőződésünk, hogy a fenti alapelveket nem elég táji, illetve kistáji szinten alkalmazni. Ennél jóval differenciáltabb megközelítésre van szükség. A természetföldrajzi kistájak sem tekinthetők a növénytermesztés szempontjából homogénnek, további körzetesítésük az alkalmazkodó, integrált növénytermesztést szem előtt tartva elengedhetetlen. Nem megoldás az sem, ha a mindenkori táblahatárokat tekintjük ezen mikrokörzetek határvonalainak, hiszen a táblakialakítások során sokkal inkább döntő szerepet játszottak a gazdasági, társadalmi, mint a természeti tényezők.

Mindezek alapján célunk egy kiválasztott kistájon – a Bodrogeközön – belül az agroökológiai adottságok részletes feltérképezése, és ennek függvényében a növénytermesztés szempontjából homogénnek tekinthető körzetek kialakítása.

---

* Kutatásainkat az OTKA-F013095 pályázat keretében végezzük.

Anyag és módszer

A területi kutatások egyik legfőbb nehézsége a célkitűzésnek megfelelő adatbázis összeállítása. Ennek sikeressége vagy sikertelensége befolyásolja a további lépéseket, meghatározza az alkalmazható módszereket. Hangsúlyozni kell, hogy a területi kutatások eltérő megközelítése – még azonos célkitűzések esetén is – gyakran onnan fakad, hogy különböző vizsgálati területeken nagyon eltérő színvonalú adatbázist sikerül felállítani, majd ezekhez illeszteni megfelelő metodikai eljárásokat.

Jelen esetben az adatbázis felépítésénél a növénytermesztési szempontból jelentős agroökológiai hatásokra összpontosítottunk. Így például, figyelmen kívül hagytuk a domborzat alakulását, lévén, hogy vizsgálati szempontunkból a kistáj síkvidéknek tekinthető. Más tájaknál ez a tényező meghatározó lehet.

A vizsgálathoz szükséges adatbázist egyrésztől a kistáj agroökológiai adottságait rögzítő térképi, szöveges és numerikus adatok összegyűjtésével teremtettük meg, másrészt szintén begyűjtöttük az 1980-as évekre vonatkozólag a területen folyó gazdálkodás táblatorzskönyvi adatait. 1990-től a birtokviszonyok átalakulása miatt a nagyüzemi gazdálkodás a kistáj keleti részén megszűnt, így a táblatorzskönyvi adatok jobbára a nyugati részre korlátozódnak.

Az összegyűjtött térképeket először a számítógép számára is olvasható formába kellett alakítani, így első lépésként a térképek digitalizálását végeztük el. A digitalizált térképeket azonos méretarányra hoztuk, ami azért fontos, hogy a későbbiekben a térképek egymásra fektethetők legyenek. A topológiaépítés és a letisztítások után történt a számszerű és leíró adatok hozzárendelése az egyes poligonokhoz.

Az agroökológiai egységek lehatárolása

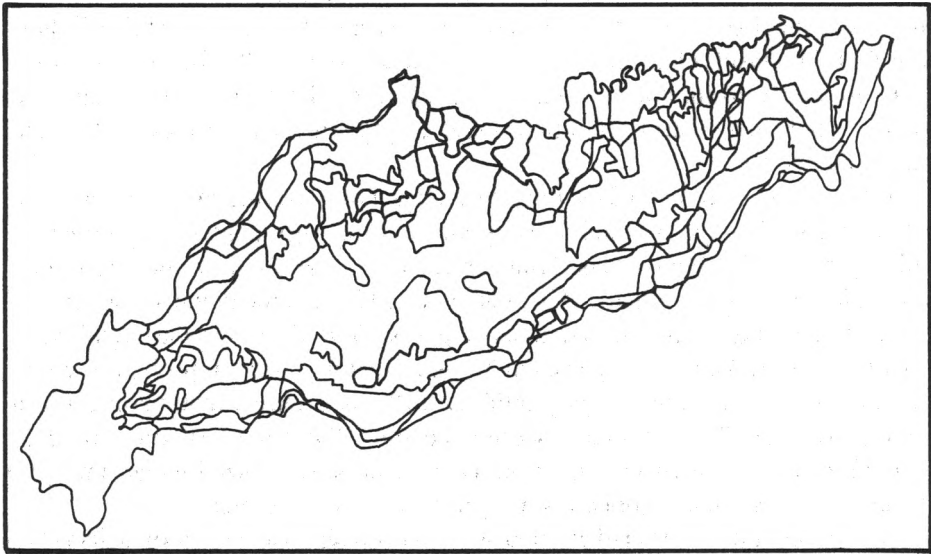
Az egységek lehatárolása során az egyes – immár azonos méretarányú – alaptérképeket fektettük egymásra, és tartalmilag (leíró és térbeli adatokkal együtt) „összeolvastottuk” őket (*1. ábra*).

Ennek eredményeképpen az új térképhez tartozó attributumtábla már tartalmazza az adatok összességét, azaz esetünkben az egyes egységekről lekérdezhető az ökológiai adottságokat leíró, korábban külön-külön nyilvántartott összes információ.

Eredmények

Az előzőekben felsorolt agroökológiai adottságok térképeinek egymásra vetítésével az „Anyag és módszer” fejezetben leírt módon készítettük el az agroökológiai egységek eredménytérképét 1:100 000 méretarányban. Jelen kiadvány formájához igazodva a térképet kicsinyítettük (*1. térkép*). A körzetesítés eredményeképpen 141 db egység született.

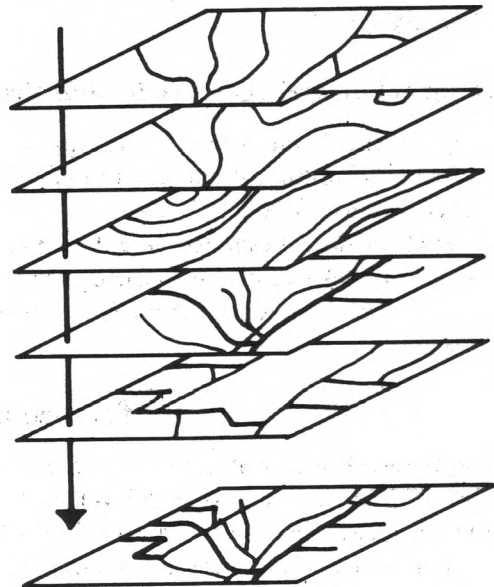
1. ábra

Az agroökológiai egységek kialakítása

1. térkép

A Bodrogek köz agroökológiai egységei

- Talajtérkép
(Agrotopográfiai térkép, 1:100 000)
- Talaj pH térkép
(Talajjavítási kartogram, 1:25 000)
- Nyári félévi átlagos talajvízszint
(VITUKI, 1:100 000)
- A talajok vízgazdálkodási tulajdonságai
(Agrotopográfiai térkép, 1:100 000)
- Időszakosan vízzel borított területek
(Talajjavítási kartogram, 1:25 000)
- Agroökológiai egységek
eredménytérképe 1:100 000

A talajjellemzők leírását az 1. ábrán felsorolt térképekről leolvasható információkon (talajtípus, fizikai talajféleség, vízgazdálkodási tulajdonság, pH) kívül kiegészítettük a termőhelyi értékszámra vonatkozó adatokkal. Az éghajlati adottságokat az éves és nyári félévi csapadék mennyiségével, valamint az éves és nyári félévi középhőmérséklettel jellemeztük. Ezen kívül megtalálhatók még a nyári félévi átlagos talajvízszint magasságára vonatkozó adatok.

Az agroökológiai egységek kialakítása számos további kutatást segíthet. Lehetőséget teremt a táblákhoz kapcsolódó gazdálkodási adatokkal történő együttes elemzésekre. Ílymódon a táj – agrotechnika – növény (termés) kapcsolatrendszer régóta kutatott kérdéséhez nyújthatunk hasznos eszközt, hiszen lehetővé válik a különböző térbeli információk azonos szintre hozása révén az ökológiai és agrotechnikai tényezők hatásának együttes táblaszintű elemzése.

További vizsgálati szempont lehet annak felderítése, hogy mennyire esnek egybe a különböző szántóföldi növények eltérő ökológiai igényei az általunk meghatározott agroökológiai egységekkel. Feltételezhető hogy a növényfajok nem minden egységre reagálnak eltérő terméssel, így összevonásokkal kategorizálható lenne az adott növényre jellemző agroökológiai igény teljesülése. Mindezeket természetesen a különböző agrotechnikai színvonal tükrében lehetne végezni.

Folyamatos adatszolgáltatás esetén a napjainkban igen intenzív birtokhatár változások és az agroökológiai egységek kapcsolata is nyomon követhető lenne, amely során az aranykorona-értéket jól kiegészítené az agroökológiai egységben foglat számos információ.

A KÖRNYEZETÁLLAPOT HATÁSA A TELEPÜLÉSFEJLŐDÉSRE AZ ALSÓ-DUNA- VIDÉK NÉHÁNY KÖZSÉGÉBEN

WILHELM ZOLTÁN

Bevezetés

Vizsgálatunk tárgyát néhány Pakstól D-re elhelyezkedő, a Duna jobb partján települt falu képezi. Ezek: Gerjen, Bogyiszló, Ócsény, Pörböly, Báta, Dunaszekcső, Bár, Kölked (*1. ábra*). Munkánk elméleti megalapozásához az egyik ismert településmeghatározást hívjuk segítségül. E szerint: a települést az adott földrajzi környezetében, annak elemeivel intenzív kölcsönhatásban élő gazdasági, társadalmi és műszaki struktúrák rendszereként értelmezhetjük. Ez a felfogás az egyes struktúrák harmonikus fejlettségét feltételező optimális esetben leginkább egy tetraéderrel tehető szemléletessé, amelynek alapja a földrajzi környezet, három másik lapja pedig a gazdasági, társadalmi és a műszaki (infrastrukturális) szféra (TÓTH J. 1988).

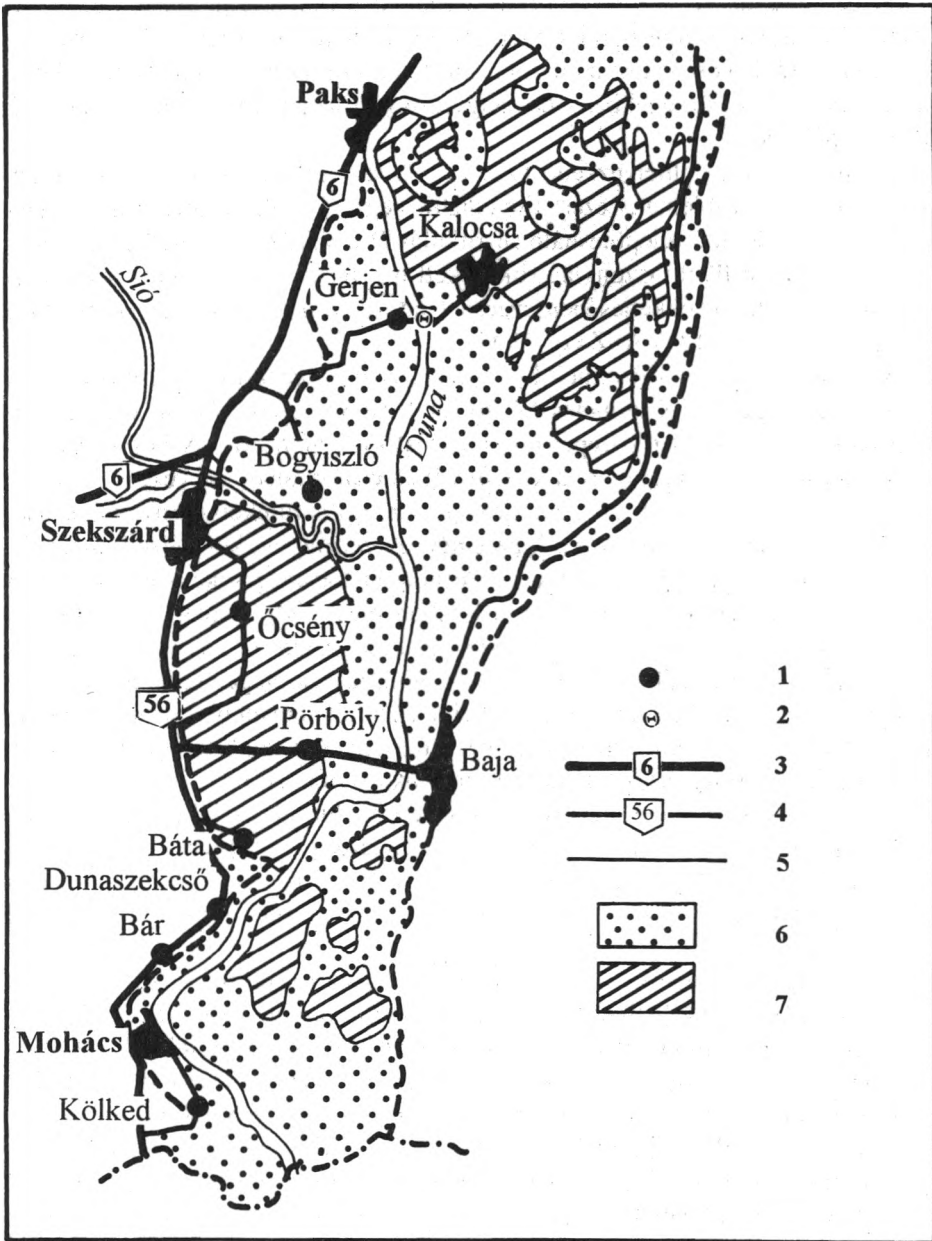
A görcső alá vett településeken optimális állapotról nem beszélhetünk, így a modellként szolgáló tetraéder is torzul. Jelen tanulmányban az alapstruktúra, a környezet mai állapotának feltárására teszünk kísérletet. Pontos állapotmeghatározásra nincs esélyünk, hiszen az adatbázisok, illetve a monitoring teljes hiányával kell megküzdenünk. Csak közvetett módon juthatunk el néhány olyan konkrétumig, amelyek alapján a környezeti elemek állapotát minősíthetjük.

Eredmények

A vizsgálat alá vont települések eltérő felszínmorfológiai környezetben találhatók, és ez a problémák egy részét is determinálja. Alapvetően két típust különböztethetünk meg (*1. ábra*); az elsőbe a dombságperemi településű falvak tartoznak (Báta, Dunaszekcső, Bár), a másodikba az ártéri szinten lévők (Gerjen, Bogyiszló, Kölked az alacsony ártéren, Ócsény, Pörböly a magas ártéren). Az első típushoz tartozó községek esetében komoly feladatokat ad a polgárok és az önkormányzatoknak a löszfalak omlásának megakadályozása, illetve jelentős csapadék esetén az eróziós folyamatok meggátolása. Egy-egy nagyobb eső után óriási mennyiségű löszös anyag pusztul le a domboldalokról, pl. a közeli Szekszárdon 1961. június 10-én egy 90 perces felhőszakadás következtében

1. ábra

A vizsgált települések elhelyezkedése

Jelmagyarázat: 1 – vizsgált község, 2 – kompátkelő, 3 – nemzetközi és országos főút, 4 – elsőrendű főút, 5 – összekötő út, 6 – alacsony ártér, 7 – magas ártér

20 000 m³ talaj és kőzet erodálódott, 15–25 cm vastag üledékkal borítva el a várost (ÁDÁM L. 1964). Az említett településeken – nem lévén megfelelő csapadékelvezető rendszer – (1. táblázat) az üledék az utcákon felhalmozódik, idővel kiszárad és a gépjárműforgalom hatására por formájában a levegőbe kerül. Az ólommal összekapcsolódva szinergikusan nő az egészségkárosító hatása, különösen azokban a községekben ahol nagy a tranzitforgalom okozta terhelés (1. ábra, 2. táblázat).

Az ártéri szinten elhelyezkedő falvak esetében egykor a belvíz és az áradások jelentettek problémát, ezért figyelhető meg a Sárköz területén a Dél-Dunántúlon egyedülálló településhálózat-ritkulás (LOVÁSZ Gy. 1979). Ma azonban ezzel a veszéllyel viszonylag ritkán kell megbirkóznuk az ott lakóknak. A belvizes területek csökkenésében szerepet játszik a gátak közé szorított Duna medermélyülése is (LOVÁSZ Gy. 1994).

A településeken ipari üzemek híján elsősorban a háztartások, a közlekedés, illetve a mezőgazdasági termelés tehető felelőssé a szennyeződésekért. Az infrastrukturális ellátottság közepesnek mondható (1. táblázat). A hét községből háromnak reménye sincs, hogy a közeljövőben csatornahálózat vezesse el a keletkező szennyvizet. Nem túl szívdertítő tény ez, egy sérülékeny ivóvízbázis esetében a Duna–Dráva Nemzeti Park peremén. A viszonylag környezetkímélő fűtésre lehetőséget adó gázvezeték csak Pörbölyön fog még sokáig hiányozni. A szervezett hulladékgyűjtés mindegyik faluban megoldott, ennek köszönhetően az önkormányzatok által ismert illegális lerakók száma alacsony. Öröndetes, hogy a helyi vezetés néhol már ezek felszámolását elsődleges feladatnak tartja. Kölkeden a rekultivált szemételepek helyén parkot létesítenek őshonos növények telepítésével. Erre azért is szükség van, mert a vizsgált települések belterületén kevés zöldterületet találunk. Ennek oka a már említett felszínmorfológiai típusokban keresendő, ugyanis az ártérre települt, gördöngön lévő falvakban rendkívül kevés beépíthető hely volt. Kanyargós szűk utcák, sűrűn épített házak adják ezen települések sajátos képét. A dombságperemi községek esetében az egyik korlátozó tényező a folyó, a másik a meredek lejtőkkel leszakadó dombvidék volt.

A szűk utcák, a beépítettség miatt nehezen átszellőző területek különösen ott jelentenek gondot, ahol jelentős gépjárműforgalom terheli az utakat (1. ábra, 2. táblázat). Szembetűnő Pörböly, Dunaszekcső és Bár igénybevétele. A két utóbbi településen az 56-os út vezet át, amelynek nyomvonala évszázadok óta ezen az ármentes teraszon fut. Pörbölyön a bajai hídon átvezető 55-ös út miatt rendkívül magas a tranzitforgalom. Az adatokat összehasonlítva a pécsi Illyés Gyula úton mértekkel (ez az út köti össze a város egyik legújabb lakótelepét a belső területekkel) megállapíthatjuk, hogy a vizsgált településeken rosszabb a helyzet a nehézgépjárművek magas aránya miatt. A nehézgépjárművek károsanyag-kibocsátása nagyobb, rezgés- és zajterhelésük jelentősebb ezeken a településeken, mint Pécs említett forgalmas helyein.

1. táblázat

Infrastrukturális ellátottság

	Lakosság- szám (fő)	Közcsatorna	Gázvezeték	Vezetékes ivóvíz	Szilárd útburkolat aránya	Hulladék- gyűjtés módja	Illegális lerakók száma	Vízvezető árkok
Ócsény	2762	+	+	H	80%	1 S	3	szikkasztó
Bogyiszló	2446	x	+	V	75%	1 Tolna	1*	szikkasztó
Dunaszekcső	2258	+	+	HV	95%	1 S	2	szikkasztó +
Báta	2026	x	+	H	95%	2 Bátaszék	2	szikkasztó +
Gerjen	1378	-	x	H	100%	2 Paks	1	szikkasztó
Kölked	1146	-	+	V	100%	1 S	-**	szikkasztó
Bár	658	+	+	V	100%	1 Mohács	2	szikkasztó
Pörböly	655	-	-	V	100%	2 Bátaszék	-	szikkasztó

- + : van, vagy már építik
 x : a közeljövőben elkezdik építeni (források rendelkezésre állnak)
 - : nincs és belátható időn belül nem is lesz
 H: helyi kutakból
 V: környező városból
 HV: kevert ivóvíz
 1 S: hetente gyűjtik, saját lerakóhelyre szállítják
 2 Paks: kéthetente gyűjtik, Paksra szállítják
 1*: félillegális
 -**: két illegális lerakóhelyet számoltak fel és rekultiváltak
 szikkasztó+: szikkasztó jellegű árkok és betonozott elvezetőárkok kombinációja

2. táblázat

A reggeli és a délutáni forgalmi csúcsidőben, illetve a napközbeni minimum időszakában a mérőpontokon áthaladó gépjárművek megoszlása

	6.30 – 7.30				13.30 – 14.30				16.30 – 17.30			
	nehézségi.	külf. g.j.	külf. ng.j.	össz. g.j.	nehézségi.	külf. g.j.	külf. ng.j.	össz. g.j.	nehézségi.	külf. g.j.	külf. ng.j.	össz. g.j.
Őcsény	41 (18,8%)*	–	–	218	15 (15,3%)	2 (2,0%)	–	98	29 (16%)	1 (0,6%)	–	181
Bogyiszló	17 (18,5%)	–	–	92	9 (17,6%)	–	–	51	12 (16,4%)	–	–	73
Dunaszekcső	86 (25,1%)	16 (4,7%)	9 (2,6%)	343	55 (20,8%)	19 (7,2%)	4 (1,5%)	264	51 (15,5%)	7 (2,1%)	7 (2,1%)	328
Báta	11 (12,4%)	–	–	89	9 (19,1%)	–	–	47	11 (15,9%)	–	–	69
Gerjen	12 (17,1%)	–	–	70	6 (14,6%)	1 (2,4%)	–	41	10 (16,1%)	2 (3,2%)	–	62
Kölked	10 (15,8%)	–	–	63	13 (41,9%)	–	–	31	11 (21,2%)	–	–	52
Bár	80 (25,7%)	12 (3,9%)	7 (2,3%)	311	50 (23,5%)	17 (8,0%)	3 (1,4%)	213	47 (16,3%)	6 (2,1%)	3 (1,0%)	289
Pörböly	143 (35,2%)	31 (7,6%)	19 (4,7%)	406	78 (26,3%)	24 (8,1%)	17 (5,7%)	297	78 (22,2%)	17 (4,8%)	18 (5,1%)	351
Pécs, Illyés u.	17 (4,2%)	–	–	406	12 (6,6%)	–	–	182	19	–	–	357

* A mérőponton az adott időintervallumban áthaladt összes jármű százalékában
(A mérések hétköznapokon, kedden, szerdán, csütörtökön történtek, kiküszöbölendő az esetleges hétfői, illetve pénteki torzításokat.)

A mezőgazdaság környezetterhelése a piac szabályozó hatása miatt a rendszerváltozás óta csökkent (FODOR I. 1994). Ez történt az Alsó-Duna-vidéken is, konkrét javulásról azonban – részben az adatok hiánya miatt – nem tudunk beszámolni.

A környezet jelen állapotát jól szemlélteti egy abszolút szubjektív elem, nevezetesen az adott településen „second house”-t vásárlók száma. A vásárlásra készülők sohasem fognak degradált környezetet keresni szabadidejük eltöltésére. Kizárólag a tiszta, természetközeli állapot jelenthet vonzerőt. E tekintetben a jól megközelíthető, de a forgalomtól nem érintett, megfelelő infrastruktúrával rendelkező Duna-parti falvak egyes területei vezetnek. Dunaszekcső és Bár fogadja be a legtöbb „második otthon tulajdonost”.

A természeti környezet oktalan és indokolatlan birtokbavétele ott is tovább tart, ahol már a legszigorúbb védelmet kellene megkapnia, a Duna–Dráva Nemzeti Park területén. A lakosság egyes csoportjai ma is ősi jogként használják a törvény által óvott erdőt (faizás), orrvadásznak, illetve orvhalásznak. Szinte közhelynek tűnik, de ebben az esetben is hangsúlyoznunk kell, hogy a környezetvédelem ügyét az egyénnel kell elfogadtatni, az emberek csak személyesen győzhetők meg. Persze a gazdasági kényszer hajtja a helyi polgárokat törvénytelenések elkövetésébe a, viszont így esélyük sem lesz a gazdasági felemelkedésre, mivel a turistákon kívül a befektetők is elkerülik az esetlegesen silány, degradált környezetet.

Összefoglalás

A vizsgált területen a természeti környezet degradációja döntő mértékben a társadalmi és gazdasági szféra „túlburjánzásának” terméke. A környezeti elemek minőségromlásának alapvető okai a következők:

- a települések felszínmorfológiai adottságai
- hiányos infrastruktúra következtében a háztartások szennyezései
- a közlekedés okozta terhelés
- kevés zöldterület
- az iparszerű mezőgazdasági termelés

A környezet minőségét a közeljövőben mindenképpen javítani szükséges, elsősorban az infrastruktúra fejlesztése révén. Vannak azonban olyan apró előrelépési lehetőségek amelyek nemcsak a környezet megóvására irányulnak, hanem munkahelyeket is biztosítanak, legalább közmunka szinten. Ilyen lehet a falugondnok-hálózat kiépítése, a biofarmok támogatása, környezetvédelmi örök, felügyelők alkalmazása és persze az infrastruktúra építése.

Összességében elmondhatjuk, hogy a vizsgált falvakban a környezetállapot nem rosszabb az országos átlagnál, azonban vannak fenyegető veszélyek, melyek elhárítása komoly investíciót kíván.

ÖSSZEFOGLALÓ A „FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS” SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

FODOR ISTVÁN

A fenntartható fejlődés szekcióban 12 értékes előadás hangzott el. A szerzők közül sokirányú megközelítésből azonban az is kitűnik, hogy a vidékfejlesztésnek ezek a döntő fontosságú kérdései mennyire heterogén tudományos reakciókat váltanak ki a kutató szakemberekből. Az is kitűnt, hogy a fenntarthatóság általánosan elfogadott filozófiája mellett mennyire árnyaltan sokrétű és ellentmondásoktól sem mentes az az útkeresés, amely e filozófiának a vidékfejlesztésben megnyilvánuló gyakorlati érvényesülését keresi. A feltett kérdésekre adott válaszok többnyire mély tudományos megalapozottsággal bírnak, más esetekben azonban fellelhető az elbizonytalanodás, vagy a problémakör túlzottan átfogó voltát bizonytalanul ostromló parciális nézőpontok is teret kapnak. Olyan fejlesztésről van szó, amelynek lényeges tétele az ökológiai szempontú értékmegőrzés, de mik ezek az értékek? – teszi fel a kérdést az egyik előadó. Egy fertőzően erkölcsstelen gazdaságot akarunk-e megőrizni, vagy valami mást. S ha ez utóbbi, mi ez a más és hogyan valósítható meg?

A szekció előadásait és az azokhoz kapcsolódó vitát tartalmában a következő öt kérdés köré csoportosíthatjuk: a fenntarthatóság elméleti értelmezése és a hozzá kapcsolódó fogalmak vitája, a hagyományok szerepe e folyamatban, mit kell fenntartani és hogyan lehet, hogyan kell e folyamatban aktivizálni a helyi társadalmakat, végül pedig a szekció előadásait és vitáját azzal zárta, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás milyen hatással lesz a környezetvédelmi céloknak az agrárpolitikában történő integrálására.

1. *A fenntarthatóság elméleti értelmezése* során a vita abból az AGENDA 21. megállapításból indult ki, hogy a vidékfejlesztést valóban szolgáló fenntartható mezőgazdaság kialakításához és létrehozásához a mezőgazdasági, környezeti és makrogazdasági politika irányelveinek gyökeres átalakítására van szükség, nemzeti szinten, a hazai adottságok, érdekek és lehetőségek maximális érvényesítése mellett. Az elméleti definíciók ismertetésének mellőzésével a vita olyan problémakörökre világított rá, mint pl. a fenntarthatóság tartalmában megnyilvánuló kompromisszumnak érvényesülni kell az egyén és társadalom viszonyában éppen úgy, mint a különböző társadalmak együttélésében a Földön. Ehhez sokkal inkább valósággá kell válnia a sokféleség, a másság elfogadásának, az igényekben megnyilvánuló önmérsékletnek, gondolkodásunkban, magatartásunkban és cselekvésünkben egyaránt. Vita tárgya volt, hogy milyennek kell

lennie az ún. fenntartható egyensúlynak. Kompatibilis értelmezésre van szükség, amely biztosítja a természet ritmusával együtt élő ember egészséges fennmaradását. Egy másik aspektusa e vitának a fenntartható fejlődés területi követelménye volt.

2. A hagyományok szerepe a fenntartható fejlődés megalapozásában.

Az előadások és a hozzájuk kapcsolódó vita egy másik csoportja arra kereste a választ, hogy a helyi társadalmaknak milyen szerep jut, illetve milyen szerepet szánnak. A tudatos emberi részvétel szünteti meg a politika és az integrált erőforrás-gazdálkodás közti különbséget. Minél nagyobb a közösség erőfeszítése azoknak az erőforrásoknak a felhasználásában, amelyekben léte alapszik, annál nagyobb lesz az ösztönző erő a humán erőforrás fejlesztésében és a gazdasági fejlődésben. Sajátos szerepet kapnak e folyamatban a hagyományok, a kultúra. Óriási erőforrást jelenthet a tradíciók intézményesítése pl. a falusi turizmus fejlesztése terén (vendégszeretet stb.). Fontos annak felismerése is, hogy a hagyományos gazdálkodás tapasztalatai hogyan érvényesíthetők egy teljesen új társadalmi gazdasági környezetben.

3. Az előadások egy következő csoportja azzal foglalkozott, hogy mit kell fenntartani. Megfogalmazták a kelet-közép-európai régió „fertőzően erkölcstelen gazdaságának” számos jegyét – a kérdéssel együtt: „Ezt akarjuk fenntartani?” Természetesen nem. Finomabb fogalmazásban, árnyaltabban is megfogalmazták a hagyományos gazdaság válságát. Az okok között olyan is elhangzott, hogy „kevés az ötlet” a kitörés, a fejlődés új „csomópontjainak” kikapintásához. A helyi társadalmak gyakorta nem eléggé innovatívak, problémáik megoldásához külső segítséget, a felsőbb fórumok közbeavatkozását várják. A vadgazdálkodás, az idegenforgalom és a területfejlesztés összekapcsolása szinte kimeríthetetlen lehetőségeket nyújt Magyarországon. Más aspektusból hangsúlyozást nyert, hogy a környezetállapot igen markáns hatással van a településfejlődésre is. Magyarországon jellemző számos település kisebb-nagyobb részének lepusztulása, romlik az épületek állapota, a települési infrastruktúra és a köztisztaság helyzete. Különösen a gazdaságilag hanyatló területeken a probléma együtt jelentkezik az életminőség és az épületállomány állagának romlásával, amit tovább súlyosbít az évtizedek óta elmaradó felújítás.

A települések felhagyott iparterületeinek rehabilitációja nem megoldott, a rehabilitáció helyett nagyléptékű zöldmezős beruházások folynak, melyek a természetes környezet területi arányának csökkenésével, a települések szétterülésével és növekvő közlekedési igényekkel járnak.

Ugyanakkor a jó környezetminőség komoly és egyre jelentősebb fejlesztő tényezővé válik. Az agroökológiai adottságok értékelésével a földhasználat kérdése is előtérbe került. A jelen földhasználati gyakorlat igen gyakran nem veszi szakszerűen figyelembe a talaj teherbírását, amely a fenntartható fejlődés igényével homlokegyenest ellenkező eredményeket produkál. Ennek számos oka

van, amelynek megszüntetésére a környezetvédelmi politikán belül a földvédelemre kell különös hangsúlyt fektetni.

4. *A fenntarthatóság hogyanjára* keresett választ több előadó. Az ökológiai, ökonómiai és társadalmi érdekek harmóniáját a helyi társadalmak szintjén kellene megteremteni, de gyakran a munkahelyen is felvetődhetnek ezek vagy hasonló problémák.

A helyi döntéshozatal ugyanakkor számos konfliktus forrása is, amelynek legtöbbször a kellő szakképzettség, a környezetvédelem terén való járatlanság, illetve képzetlenség az oka, máskor a közös nevezők hiánya okoz nehézséget, vagy az időközben megváltozó jogszabályok. Előfordul, hogy a környezetvédelmi szabályozók kiterjesztése révén ugyanazzal a tevékenységgel környezet-szennyező gazdálkodóvá válik az a vállalkozó, aki korábban zavartalanul végezhette munkáját. Még kényesebb a helyzet, ha valaki ilyen tevékenységet folytató üzemet vásárol és a korábbi szennyezésért is vállalni kell a felelősséget. A fenntartható fejlődést szolgáló helyi környezetvédelmi döntéshozatalok minősége nagymértékben függ a környezetvédelem terén szerzett biztos ismeretek birtoklásától (oktatás fontossága!).

5. A szekció előadásait és vitáját a környezetvédelmi célok integrálása az agrárpolitikában az *Európai Unióhoz* való csatlakozást megelőző időszakra kérdéskörrel zártuk. A vitának egyik tanulsága: úgy kell gazdálkodni, hogy közben kíméljük természeti erőforrásainkat. Ez nagy szakértelmet igényel, tehát a képzés mindenkor kiemelt szerepet kap. A másik kardinális kérdés az, hogy melyek azok a strukturális alapok, amelyek egy EU csatlakozás esetén a mezőgazdaság számára hozzáférhetők, de amelyek eléréséhez nagyos erős szakmai és kormányzati támogatásra van/lenne szükség Magyarországon.

A MEZŐGAZDASÁG SZEREPE A VIDÉKFEJLESZTÉSBN

SARUDI CSABA

A tanulmány célja a mezőgazdaság vidékfejlesztő szerepének értékelése és térségfejlesztő hatásának erősödését akadályozó tényezők elemzése.

A vidék fogalma többféle módon is megközelíthető: vizsgálható a városok és falvak, továbbá a hagyományos agrárövezetek és az elmaradott térségek oldaláról egyaránt. Az *Európai Unióban* – Európai Egységokmányban a Vidéki Térségek Európa Kartájában és az OECD ajánlásaiban foglaltakat alapul véve – azokat a 150 fő/km²-nél ritkábban lakott területeket tekintik vidékinek, ahol a termőföld nagy részét mezőgazdasági, erdészeti, halászati, természetvédelmi és nem városi jellegű turisztikai célokra hasznosítják, továbbá az átlagnál nagyobb a mezőgazdasági foglalkozásuk aránya és a népességcsökkenés üteme. A vidék tehát ebben a felfogásban nem jelent feltétlenül mezőgazdasági térséget, és a falvakon kívül a kisvárosokat is magában foglalja.

Magyarországon a témával foglalkozó szakemberek zöme az EU értelmezését fogadja el és azt adaptálja a hazai viszonyokra. A községi jogállású településeken kívül a 10 ezernél nem nagyobb lélekszámú városokat, illetve azokat a térségeket tartja vidékinek, ahol az országos átlagnál nagyobb a mezőgazdasági foglalkozásuk aránya és nagyobb az agrárágazat súlya. Az említett ismérvek szerint 2931 község és 68 kisváros sorolható a vidék kategóriájába, ami az ország területének 83%-át, lakosságának pedig 42%-át (4285 ezer fő) teszi ki.

A vidékpolitika az ágazati és a regionális politikák része, amely az elmaradott vidéki területek felzárkóztatására, az ott élők gazdasági-társadalmi esélyegyenlőségének megteremtésére irányul. Magában foglalja mindazokat a célokat, eszközöket és intézményeket, amelyek a vidék öfenntartó fejlődését, gazdasági versenyképességének növelését, továbbá a lakosság jövedelemszerzési, ezáltal megélhetési körülményeinek javítását szolgálják, s ily módon elősegítik a vidék népességeltartó/megtartó erejének növelését. A vidékpolitika feladatai közé sorolhatók azok a tényezők is, amelyek hozzájárulnak a fenntartható mezőgazdasági termelés feltételeinek biztosításához, a mezőgazdaság természeti erőforrásainak megőrzéséhez, a földdel kapcsolatos kultúrfunkciók kibontakoztatásához, továbbá a vidéki társadalmi közösségek erősítéséhez és a helyi hagyományok ápolásához. A vidékpolitika tehát a mezőgazdaságot csak a vidékfejlesztés egyik tényezőjének tekinti, bár kétségtelen, hogy a mezőgazdaság a

1. táblázat

A mezőgazdaság helye Magyarországon
és az Európai Unióban

M e g n e v e z é s	M a g y a r o r s z á g					EU15
	1990	1993	1994	1995	1996	1995
Az élelmiszeripar hozzájárulása a GDP-hez	13,0	11,0	10,8	11,3	11,9	..
Ebből: mezőgazdaság ^{a)}	10,9 ^{b)}	6,6	6,7	7,2	7,0	2,5
élelmiszeripar	3,4 ^{b)}	4,4	4,1	4,1	4,9	..
A mezőgazdasági aktív keresők az összes aktív kereső %-ában	18,0	10,1	9,3	8,9	8,0	5,7
A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek kivitelének aránya a nemzetgazdaság kivitelében (folyó áron)	23,1	21,4	20,6	22,0	18,4	8,0
A mezőgazdaság aránya az új állóeszközök beruházásában	5,9	3,0	2,9	3,1	3,1	..

a) mezőgazdaság, vad- és erdőgazdálkodás és halászat együtt; b) becült arány.

Forrás: KSH, Budapest, 1997. Eurostat 1996.

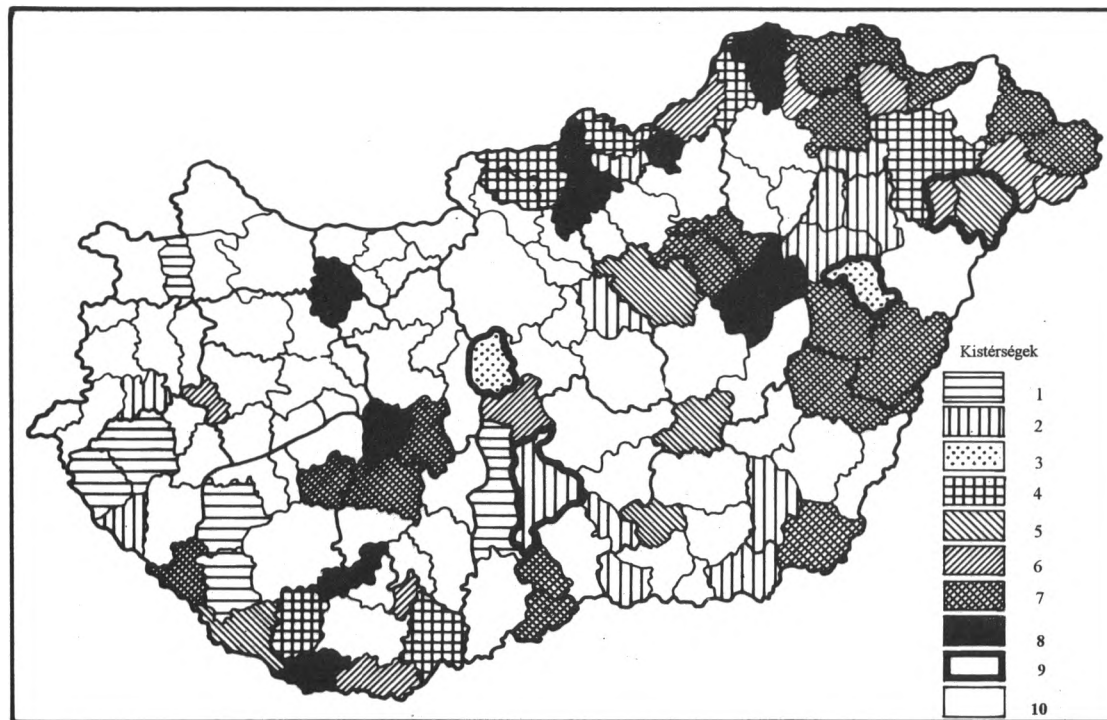
- Az ágazat nemzetközi versenyképessége komplex módon nehezen ítélhető meg, de az tény, hogy az agrártámogatások radikális csökkenése, az agrárrolló nyílása, a kamatterhek növekedése és más közismert körülmény hatására 1990 óta tovább csökkent a mezőgazdasági termelés korábban is alacsony jövedelmezősége.
- Jelenleg is megoldatlan a kedvezőtlen termőhelyi adottságú agrártérségek problémáinak kezelése, pedig a mezőgazdaságilag művelt területek 15–20%-án – piaci viszonyok között – versenyképes termelést nem lehet folytatni.

A mezőgazdaság *foglalkoztatási szerepe* jelentősen mérséklődött, hiszen az ágazat aktív keresőinek száma 1990-hez képest 65,4%-kal csökkent, ezáltal a népesség-eltartó ereje kevesebb, mint felére zsugorodott.

A *községi munkanélküliek aránya* 1990-ben átlagosan 4 százalékponttal haladta meg az országos átlagot (11,8%), és közel kétszerese volt a budapestinek. Az összes munkanélküli 44%-a a községekben él. A *mezőgazdasági keresetek* színvonala évről évre nagyobb mértékben marad el a nemzetgazdasági átlag mögött. Amíg 1990-ben ez az elmaradás „csak” 16,3%-ot, 1996-ban már 25,1%-ot tett ki. Mindezek az adatok a *falusi elszegényedés* ütemének gyorsulását jelzik. A mezőgazdaság és a vidék gondjainak kiéléződése kimutatható még az infrastruktúrában, a népesség demográfiai helyzetének romlásában, az oktatási, a művelődési lehetőségekben és számos más mutató vonatkozásában is.

A *mezőgazdaság ökológiai funkciói* ellentmondásosan érvényesültek. Amíg a környezet terhelése – a kemikáliák csökkenő felhasználása következtében – mérséklődött, addig a biológiai alapok romlottak, s nem történt érdemi előrelépés a természet- és tájvédelem terén sem. A privatizáció és a piaci viszonyok fokozatos kibontakozása nyomán a *mezőgazdaság szociális funkciói* szinte teljes mértékben megszűntek, s az ágazat *társadalmi és kultúrfunkcióinak* kibontakozása is várat magára.

Támogatható kistérségek a négy támogatási cél alapján (1977)

Jelmagyarázat: 1 – csak mg. vid. fejl. (6), 2 – csak elmaradott (9), 3 – csak ipari (2), 4 – csak mg. nélküli (6), 5 – mg. és elm. (32),
6 – mg és m.nélk. (26), 7 – mg. elm. és mn. (26), 8 – mg elm., mn. és ip. (9), 9 – ip. és más hátr. (4), 10 – egyéb (66)

Forrás: 80/1996. (VI. 7.) Korm. rend. Területi Statisztikai Évkönyv, Bp., 1996 alapján saját összeállítás

A mezőgazdaság vidékfejlesztési szerepének kibontakozását nehezíti, hogy a hátrányos helyzetű, ún. „kedvezményezett” térségek besorolásánál a KSH 1993-ban kialakított mikrokörzeti (kistérségi) beosztását vették figyelembe. Az a körülmény, hogy kistérségek települései a városokat (megyeszékhelyeket) is magukba foglalják, egyrészt elfedi az adott vidékre jellemző, az elmaradottsággal összefüggő sajátosságokat, másrészt mivel a körzethatárok többszörösen is átlépik az azonos gazdasági adottságokkal (erőforrásokkal) rendelkező földrajzi térségek határait – csupán átmenetileg fogadhatók el a területi politikai beavatkozási területeinek.

A hátrányos helyzetű térségek négy típusa megegyezik azzal, ami az Európai Unióban működik (1. ábra és 2. táblázat).

2. táblázat

A területfejlesztés kedvezményezett (hátrányos helyzetű) térségei (1997)

Megnevezés	Az ország összes kistérsége	Hátrányos helyzetű térségek	Társadalmi, gazdasági szempontból elmaradott térségek	Ipari szerkezet-átalakítás térségei	Mezőgazdasági vidékfejlesztés térségei	Jelentős munkanélküliséggel sújtott térségek
<i>Térségek</i>						
– száma, db	138	72	51	17	41	42
– aránya, % 1.	100,0	52,2	37,0	12,3	29,7	30,4
2.	–	100,0	70,8	23,6	56,9	58,3
<i>Települések</i>						
– száma, db	3125	1500	940	326	936	1024
– aránya, % 1.	100,0	48,2	30,1	10,4	30,0	32,8
2.	–	100,0	52,7	21,7	62,4	68,3
<i>Lakosság</i>						
– száma, ezer fő	10 212	2815	1816	621	1292	1767
– aránya, % 1.	100,0	27,6	17,8	6,1	12,7	17,3
2.	–	100,0	64,5	22,1	45,9	62,7

Forrás: 80/1996. (VI. 7.) Korm. rend. Területi Statisztikai Évkönyv, Budapest, 1996. alapján saját számítás

Az ábrából és a táblázatból egyaránt kitűnik, hogy a 72 hátrányos helyzetű kistérség között jelentős kölcsönös átfedések vannak. Ha csupán a tipikusan vidékinek tekinthető 42 mezőgazdasági vidékfejlesztési térséget vesszük szemügyre, részletesebb vizsgálatok alapján megállapítható, hogy közülük 32 egyidejűleg elmaradott, 26 tartós munkanélküliséggel sújtott, 9 pedig az ipari szerkezetátalakításra szoruló térségtípusba is besorolható.

A hátrányos helyzetű térségek támogatásának forrását a területi kiegyenlítést szolgáló és a területfejlesztési decentralizált célelőirányzatok képezik. A négy térségtípusra vonatkozó támogatható célok között azonban alig vannak különbségek. A térségtípusok kölcsönös átfedése és a támogatási célok nagyfokú azonossága miatt szinte lehetetlen megállapítani a mezőgazdasági vidékfejlesztés-

tési térségeknek nyújtott támogatások összegét, hiszen csupán nézőpont kérdése, hogy a támogatásokat melyik térségtípusra vonatkoztatjuk.

A tisztánlátást az is nehezíti, hogy az Önkormányzatok címzett és céltámogatásai, a Gazdaságfejlesztési célleírányzat, a Központi Műszaki Fejlesztési Alapprogram, a Turisztikai célleírányzat, a Földművelésügyi támogatások, továbbá a Munkaerőpiaci, a Vízügyi és Környezetvédelmi Alapokból, az EU Phare programjából, valamint más hazai és külföldi pénzeszközökből megvalósuló fejlesztések egy része is a vidék fejlesztésére kerül felhasználásra.

Az előzőekben leírtak alapján a következő javaslatok megfontolása vethető fel:

1. Célszerű lenne nemzeti és regionális (megyei) szintű vidékfejlesztési koncepciók kidolgozása és megvalósítása.
2. Pontosítani kellene a területpolitika beavatkozási területeinek számító kistérségek lehatárolását.
3. Feltétlenül szükséges lenne a vidékfejlesztést is szolgáló különböző források átláthatóságának biztosítása, valamint a felhasználásuk koordinálásának és számbavételének intézményesített megoldása.
4. Az agrárágazatokon belül mielőbb ki kellene alakítani az ágazat vidékfejlesztési funkcióinak megfelelő EU-konform támogatási formákat, s biztosítani az ehhez szükséges pénzügyi forrásokat.

Irodalom

1. Az 1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről. Magyar Közlöny 1996. 26.
2. Dorgai László: A vidékfejlesztés néhány agrárgazdasági vonatkozása Magyarországon. In.: Regionális-agrárkutatási és vidékfejlesztési Workshop (Szerk.: Csete László) MTA, GATE „Fleischmann Rudolf” Mezőgazdasági Kutatóintézet, Kompolt, 1997. május
3. Kovács Teréz: Milyen vidékfejlesztést szeretnénk? In.: Regionális-agrárkutatási és vidékfejlesztési Workshop (Szerk.: Csete László) MTA, GATE „Fleischmann Rudolf” Mezőgazdasági Kutatóintézet, Kompolt, 1997. május
4. Sarudi Csaba – Szabó Gábor: A vidékfejlesztés kérdései az Európai Unióban és Magyarországon. In.: Regionális-agrárkutatási és vidékfejlesztési Workshop (Szerk.: Csete László) MTA, GATE „Fleischmann Rudolf” Mezőgazdasági Kutatóintézet, Kompolt, 1997. május

HELYMARKETING A VIDÉKFEJLESZTÉSBN

KRAFTNÉ SOMOGYI GABRIELLA

A helyek – községek, városok, térségi társulások, régiók, országok – emberek, kultúrák, történelmi örökség, természeti javak és lehetőségek összességei. A helyeket ma minden elképzelhető szempont szerint rangsorolják, értékelik: hol érdemes üzleti vállalkozásba kezdeni, házas társat keresni, nyugdíjasként letelepedni, hol tudna a család felemelkedni, hova kell menni nyaralni, vacsorázni, hol lehet a legsikeresebben konferenciát szervezni?

A kilencvenes évek olyan változásokat hoztak a magyarországi települések életében, amelyek jelentősen módosították a települések, térségek, régiók fejlesztéséért felelős személyek, csoportok, szervezetek összetételét, gondolkodását, gazdálkodását. Néhány nagyváros – Budapest, Székesfehérvár, Győr, Szeged – sikerei a többi számára is igazolják a település-, város-, helymarketing létjogosultságát. Arra azonban még kevés példát találni, hogy alulról jövő kezdeményezés révén kialakult térségi területfejlesztési társulás a marketing elveit, eszközeit kívánná szisztematikusan alkalmazni társadalmi-gazdasági céljainak elérésére, a forrásokért, beruházásokért, turistákért, lakosokért folytatott versenyben. Holott a hatékony vidékfejlesztés elképzelhetetlen a marketing elveinek alkalmazása nélkül.

A kiterjedt nemzetközi szakirodalom a helymarketinget olyan módszerként definiálja, amelyet a települések arra tudnak felhasználni, hogy javítsák versenyképességüket a piacon. A helymarketing célja a különféle célcsoportok megismertetése a település, térség előnyeivel, meggyőzésük arról, hogy ott érdemes hosszabb rövidebb látogatást tenni, befektetni, letelepedni, sőt mi több, a holland iskola értelmezése szerint a települést mint terméket a fogyasztók igényei szerint kell kialakítani – tervezni, fejleszteni.

A helymarketing lényege KOTLER–HAIDER–REIN szerint négy tevékenységet foglal magába:

- A közösségi, települési jellemzők és szolgáltatások helyes keverékének megtervezése – termékpolitika;
- Termékeik és szolgáltatásaik használói, potenciális és aktuális fogyasztói számára vonzó ösztönzők kialakítása – árpolitika;
- A hely termékeinek és szolgáltatásainak közvetítése, eljuttatása a fogyasztóhoz a lehető leghatékonyabb módon – csatornapolitika;
- A hely értékeinek és imázsának promocionálása, hogy a potenciális fogyasztók teljes mértékben tisztában legyenek a hely megkülönböztető versenyelőnyeivel.

A marketing szemléletű terület- és településfejlesztés olyan eljárások és stratégiák halmaza, amelyek segítségével a települési tér a lehető legnagyobb mértékben alkalmazkodik a kiválasztott célcsoport igényeihez, miközben eleget tesz annak a követelménynek is, hogy az adott területen elősegíti a gazdasági és társadalmi folyamatok optimális feltételeinek kialakulását; ezzel eleget téve korunk követelményének a fejlődés fenntartható keretek között tartásának.

A települések, térségek marketingjével kapcsolatban a legtöbb ember csak a reklámozásra gondol, holott ez ennél lényegesen összetettebb feladatsor. Magába foglalja a helyzetelemzést; a fejlesztési filozófia, stratégiai célok megfogalmazását; marketing végrehajtását, mix-eszközök megválasztását és a marketingellenőrzést.

A helyzetelemzés során a hagyományos SWOT-elemzésen túl választ kell keresni a következő kérdésekre is:

- Mit képes az önkormányzat – főként jogszabályi és anyagi korlátaitól megkötötten – befolyásolni?
- Mik az objektív tények és mik a szubjektív vélemények?
- Milyen információkat birtokol a helyről a célközönség és a hely tágabb környezete?

A települést, térséget – mint terméket – a hely imázsa testesíti meg, akár a vevő, akár az eladó oldaláról vizsgáljuk. Ezért elengedhetetlen a hely belső és külső imázsvizsgálata már a helyzetelemzés szintjén. Az imázs hiedelmek meggyőződések, elképzelések és benyomások összessége, amelyekkel az emberek egy helyről rendelkeznek.

Az arculat kialakítása sok különböző információforrás segítségével történik: a versenytársak piaci eloszlásának ismeretétől a környezeti minőség érzékeléséig, a különböző területeken szerzett személyes tapasztalatoktól a média által használt sablonos kijelentésekből eredő előítéletekig.

A területi imázs fontos szerepét játszhat a telepítési – desztináció, célpont – döntések meghozatalában, így az imázközlés a település-, területfejlesztési folyamat igen jelentős részének tekintendő.

A reklámszöveg hangzatos felhívásától kezdve a személyes kapcsolatok és együttműködések finom, láthatatlan befolyásolásán keresztül a helyi szervek szakemberei megpróbálják már a döntéshozó elméjében megerősíteni a kedvező képet, miközben kétségbe vonják és megsemmisítik a településre vonatkozó hátrányos információkat.

A helyhez kötődő benyomások és a tényleges adottságok összevetése három különböző helyzetet eredményez, amelyek ismerete megbízható támpontot ad a stratégia kidolgozására. Ha az imázs kedvezőbb, mint a település adottságai, a helytermék fejlesztése jelölhető meg a legfontosabb feladatnak, a hiányosságok diszkrét eltitkolása – kiküszöbölésükig – megengedett. Ha az adottságok jobbák mint az imázs, a kedvezőtlen benyomások megváltoztatása érdekében a hely marketingjéért felelős szervezetnek intenzív promóciós kampányba kell fognia.

Amennyiben a hely jó adottságokkal és ezt híven tükröző kedvező imázssal rendelkezik legfontosabb feladat ezen helyzet fenntartása.

A külső környezetből eredő lehetőségek és veszélyek befolyásolására nem képesek a helyek, viszont a hozzájuk való alkalmazkodás, proaktív magatartás növeli a hely versenyképességét. A lehetőségeket és veszélyeket hordozó legfőbb tényezők:

- a központi kormányzat területi, fiskális és monetáris politikája;
- a gazdaság nemzetközi fejlődésének aktuális és potenciális trendjei;
- a fogyasztói magatartásban várható változások: a környezetminőség felértékelődése, a munkával szemben a szabadidő előtérbe helyeződése, a hedonista szemlélet térhódítása stb.;
- a jelenlegi és potenciális versenytársak piaci magatartása.

A veszélyek és a lehetőségek összevetésével megítélhetjük a hely átfogó attraktivitását.

A helyek átfogó attraktivitásának mátrixa

		Lehetőségek	
		nagy	kicsi
Veszélyek	nagy	spekulatív hely	problémás hely
	kicsi	ideális hely	érett, unalmas hely

A helyzetértékelés lehetővé teszi azon piaci területek, irányok kijelölését, amelyekben a helynek jó lehetőségei vannak a fejlődésre.

A marketing stratégiai célok meghatározása nem nélkülözheti a piac szegmentálását és a célcsoportok meghatározását, amely leggyakrabban a „vásárlói hasznok” alapján történik. E szempont szerint a szakirodalom öt fogyasztói szegmenst különít el, amelyek tovább tagolhatók:

- lakosok: állandó, ideiglenes, potenciális,
- helyi vállalkozók, vállalkozások, termelő, szolgáltató szervezetek,
- befektetők, beruházók: hazai, külföldi,
- turisták, látogatók: belföldiek, külföldiek, üzleti és szabadidős céllal utazók, rokonlátogatók, napi, hétvégi, tartós üdülők,
- hivatalok, pártok, nemzeti és nemzetközi szakmai és társadalmi szervezetek.

A helyek adottságai és a piac kínálta lehetőségek függvényében a település, térség fejlesztéséért felelős önkormányzatok négy lehetséges marketingpolitika közül választhatnak:

Az önkormányzatok marketingpolitikájának négy típusa

A terület adottságainak		
	Megtartása	Fejlesztése
Létező fogyasztók	Konzolidációs politika	Minőségfejlesztő politika.
Új fogyasztók	Expanziós politika	Diverzifikációs politika

- A kedvező adottságokkal, megfelelő számú vendéggel rendelkező, társadalmi, gazdasági, szociális problémáktól mentes környezetben élő közösségek a meglévő tevékenységek megerősítését – konszolidációs politikát választanak.
- Új versenytárs megjelenésekor a létező fogyasztók megtartása érdekében a településnek a minőségfejlesztő politikát kell alkalmaznia.
- Az expanziós politika új fogyasztókat kíván megnyerni már létező kedvező adottságok, vonzerők számára.
- A leginnovatívabb, ugyanakkor nagy kockázattal járó politika a diverzifikációt célozza új adottságok bevonásával, fejlesztésével, új fogyasztói igények kiszolgálására.

A fejlesztési elképzeléseket végleges formába öntő akcióterv megvalósításának eszközéül a marketing mix elemei szolgálnak.

A termékfejlesztés részeként a stratégia kialakításával egyidőben lépéseket kell tenni a kiválasztott célcsoportok igényeinek megfelelő feltételek kialakítására, egyrészt szükséges az egységes megjelenés, arculat létrehozása, amely föl-támasztja a település korábbi szellemét, és mind a lakosság mind a vállalkozók és külső célcsoportok igényeit kielégítő környezetet teremt. Másrészt az adott település térség által betölteni kívánt szerep ellátásához nélkülözhetetlen anyagi és szellemi infrastruktúra megteremtése – víz- és szennyvízhálózat fejlesztése, megközelítési lehetőség javítása, fogadási feltételek kompletttirozása, munkaerő ki- és átképzése, a nyelvi képzés mellett a lakosság legszélesebb értelemben vett kommunikációs készségének javítása. Nem elhanyagolható a település, térség marketing tevékenységében résztvevő emberek állandó továbbképzése, a lakosság körében annak tudatosítása, hogy vendégszeretettelükkel, a látogatókhoz, munkához, értékeikhez való viszonyukkal településük sorsának, sikeres fejlődésének letéteményesei.

A helymarketingben az ár szerepét a költségek veszik át, amelyek megjelenhetnek helyi adók, közlekedési és parkolási költségek, közterület-használati díjak, lakás és irodabérleti díjak stb. formájában. A helytermék komplexitásából fakad, hogy az összetevők költségeit – szolgáltatások, megélhetés, képzés, egészségmegőrzés stb. – az aktuális illetve a potenciális fogyasztó nem külön-külön, hanem összevontan mérlegeli.

A hagyományos marketingben a csatornapolitika az értékesítési utat, az eladás helyét foglalta magába. A helymarketingben ez inkább a szolgáltatásokhoz, információkhoz való hozzáférést és annak csatornáit jelenti. Így az elosztás csatornái nehezen választhatók el kommunikációs csatornáktól, a promóciótól.

Promóció – ösztönzés, piacbefolyásolás – a termék és a célpiac közötti kapcsolat. Célja az egymásra találás meggyorsítása, nem szűkül le a reklámra, egyenértékű eleme az értékesítésösztönzés, a közönségkapcsolatok és a személyes meggyőzés. Ez utóbbinak a település, térség minden lakója részese; viselkedésétől, meggyőződésétől függően ki pozitív, ki negatív irányba mozdítja el a

potenciális fogyasztót a vásárlási döntés folyamatában. A tudatos promóciós tevékenység *egy már meglévő információs halmazzal dolgozik*, megerősítve a kialakult pozitív benyomásokat, korrigálva, kioltva a nemkívánatosakat.

Magyarországon ma a rurális térségek, települések fejlődésének letéteményesei a beruházók, befektetők, a turisták és a potenciális lakosok, tehát a külső piac szereplői, ezért különösen fontos a kedvező adottságok, fejlesztési szándékok kommunikálása a célpiac szereplői felé. E kommunikációban az önkormányzatoknak és társulásaiknak kiemelkedő szerepe van.

A FALUSI TURIZMUS SZEREPE AZ INTEGRÁLT VIDÉKFEJLESZTÉSBN

CSEPREGI TIBOR – HAJÓS LÁSZLÓ

Vitathatatlan tény, hogy a közeljövő mezőgazdaságának egyik legfőbb prioritása az integrált vidékfejlesztés. A mezőgazdaság általánosan, de hazánkban kifejezetten rossz jövedelemtermelő képessége miatt rendkívül lényeges a rurális népesség társadalmi integrálása, a társadalmi életszínvonalban szemmel látható különbségek tompítása, így a város és a falu közötti egyre növekvő gazdasági és szociális feszültségek enyhítése. Az integrált vidékfejlesztésnek – mint deklarált politikai programnak – célja a produktív foglalkoztatás, a termelési források hozzáférhetővé tétele, a megtermelt javak egyenlőbb elosztása, végül – de nem utolsó sorban – a helyi döntési lehetőségek révén a helyi természeti, gazdasági és humán erőforrások pontos feltárása és racionális felhasználása.

Az integrált vidékfejlesztés módszerei és eszközei országonként igen különbözőek lehetnek, abban viszont egyértelmű az összhang, hogy a rurális területek felzárkóztatásához a falu politikai és termelési struktúrájának átalakítására, az ezt célzó intézményrendszer és szolgáltatások kiépítésére és bővítésére van szükség. A legutóbbi években a vidékfejlesztés fogalomkörén belül különös hangsúlyt kapott az ún. endogén fejlesztési irányzat, melynek lényege, hogy az adott régióban élő népesség autonómiát, de mindenképpen az eddiginél jóval nagyobb szerepet kap a fejlesztési elképzelések kidolgozásában, megvalósításában és monitoringjában.

A rurális térségek gazdasági szerkezetének modernizálása elképzelhetetlen a gazdasági tevékenységek diverzifikációja, az alternatív vállalkozási formák ajánlása és támogatása nélkül. A farm diverzifikáció alatt a hagyományos mezőgazdasági termelés felváltását vagy egyéb jövedelemtermelő tevékenységgel történő kiegészítést értjük. Fontos tehát, hogy az agrárkormányzat megismeresse a falusi rétegeket az alternatív termelésben, feldolgozásban, kézműiparban, gyártásban, a kereskedelemben és a helyi szolgáltatásban rejlő gazdasági, vállalkozási lehetőségekkel.

A diverzifikáció alaptípusai közül – úgy tűnik – igen nagy tartalékok szunnyadnak a térségi szolgáltatások bővítésében, mindenképp a falusi turizmus fejlesztésében. A falusi turizmus térnyerésének okai több oldalról is megközelíthetőek. Felgyorsult élettempójú világunkban a hagyományos turistavidékek túlszűfolttsága tömegek rekreációs érdeklődését irányítja a vidék, a magyar falu felé, ahol a kellemes táj, a nyugalom, a jó levegő, a természethez való kö-

zelség leginkább garantálhatja a munkás hétköznapi utáni kikapcsolódást, felüdülést. Környezeti ártalmaktól beárnyékolta világunkban egyre többen értékelik fel az egészséges életmódot, amelynek megélésére úgyszintén kiváló lehetőséget kínál a falun töltött vakáció.

A város lakó ember számára sok élményt tartogat a vidéki ember életstílusának, értékrendjének, gazdasági motivációinak és életfilozófiájának megismerése. A felpörgetett városi élettempó sok esetben tűnik hiábavalóságnak a stresszmentesebb vidéki hétköznappal történő szembesítésben. A falusi élet, a gazdaság megismerése, a személyes kontaktus a falu emberével, a várositól teljes mértékben eltérő környezet, mind-mind alkalmas a munkában töltött hónapok során felhalmozódott pszichikai feszültség oldására, a fizikai fáradalmak kipihenésére. A falusi turizmus jó alkalmat kínál a faluhelyen született, de a városban megélhetést talált középkorú vagy idős generációk egészséges nosztalgia-zására, a patrimonális örökségek felelevenítésére, a családi gyökerek bölcs újraértelmezésére.

Egy bizonyos életkor után óhatatlanul meglepi az embert az anakronisztikus múltba fordulás, mely során értékelheti, sorra veheti pályafutása sikereit és kudarcait. Nos az ilyen jellegű meditációra és számvetésre is kiváló lehetőséget nyújt a vidéki turizmus miliője.

A falusi turizmus – mint idegenforgalmi divátágazat – határozott fellendülésében nagy szerepe van annak, hogy a falu számos, többnyire csak vidéken üzhető szórakozási lehetőséget is kínál. Azokban a régiókban ér el átütő sikert a falusi turizmus, ahol gazdag a speciális érdeklődési körnek megfelelő tevékenységek és szolgáltatások kínálata. A teljesség igénye nélkül nézzük melyek a tevékenység alapú falusi turizmus kínálatának legpopulárisabb elemei: lovaglás, állatorvosi szüreti munkák, piacolás, madár- és vadles, horgászat, vadászat, kirándulás, kerékpártúra, hegymászás, barlangászat, festés, szövés, faragás, népzene és néptánc, falusi fesztivál és búcsú, vidéki lakodalom, kirakodó vásári és bolhapiaci nézelődve vásárlás, golf, céllövés, újszat, vadvízi evezés, modellezés.

Az agrár kultúrtáj már magában is látványosság, de a vidéki jó levegő, a csend, az egyedüllét, de legalábbis a túlszűfoltosság hiánya, a nagy szabad tér önmagában is nagy vonzerőt képvisel. A falusi vendéglátást az is vonzóvá teszi, hogy a falusi kúriák, kis kastélyok historizáló luxusától a pajtaszállók szalmafekhelyéig a legszélesebb igények kielégítésére is képes. És végül, de nem utolsósorban az is lényeges az agroturizmus térnyerésében, hogy egy viszonylag olcsó szabadidő eltöltést kínál. A falusi turizmus, mint alternatív vállalkozásforma egy nagyon lényeges célja és előnye a meglévő épületvagyon és az adott régió természeti értékeinek hasznosíthatósága. Hazánk legújabb kori agrártörténelméből jól kiviláglik, hogy az egzisztenciális létben bizonytalan parasztság a termelési ciklusok halmozódó jövedelmét egy ponton túl a nagy kockázat és a nyereszkeskedő társadalmi megítélés miatt már nem a termelésbe forgatta vissza,

hanem – onnan azt kivonva – egyéb beruházásba, a legtöbb esetben valamilyen ingatlan vásárlására vagy építkezésre fordította. Így alakult ki mára legtöbb vidéki településünk siralmas esztétikai képe. Ugyanis az átgondolt helyi építési koncepciók hiányában a típustervek elnyomták az adott tájegység építkezési kultúrájának sajátos jegyeit, sematikussá, uniformizálttá vált a magyar falu. A gazdagságot demonstráló, a szomszédot pukkasztó többszintes, a magyar falusi nyeregtetős építkezéstől eltérő sátor tetős családi házak sablonja sajnos tájidegen vonása a vidék arculatának. Ugyanakkor az esetek többségében ezek az építmények improduktív vagyонként könnyelhetőek el, hiszen a családi hétköznapi színtere a hátsó öreg házrész vagy a nyári konyha maradt. A falusi vendéglátás arra kínál esélyt, hogy a szinte soha nem használt „tiszta szobák” – egy higiéniai modernizálás után – alkalmassá váljanak az adott térség természeti szépségei iránt érdeklődő turisták fogadására. A szállás biztosításán túl, a vendégre főzni és mosni kell, a városi vendéget szórakoztatni szükséges, tehát bővíthető a vidéki foglalkoztatottság. Nagy előnye a vidéki vendéglátásnak, hogy a saját vagy helyi termékek direkt módon értékesíthetőek.

A falusi turizmus járulékos célja a népszokások, ősi népi mesterségek felelevenítése, az ezekkel kapcsolatos hagyományok újraélesztése és felkínálása a turisztikai szolgáltatásokban.

A falusi turizmus, mint alternatív szolgáltatás divatját és fejlődését jól jelzi, hogy az Európai Unióban a mezőgazdasági termelők átlagosan 10%-a lát fantáziát ebben a vállalkozásformában. A sikert mutatja az Unió lakosságának töretlen érdeklődése, kereslete a turisztikai szolgáltatások iránt. Ennek következménye a falusi vendégágyak számának permanens növekedése, Ausztriában – ahol a lakosság 40%-a él falun, éppen a falusi turizmusra igen nagy mértékben építő idegenforgalom érdekében a két ágazat összehangolt lobbyzásának eredményeképpen a tevékenység igen kedvezően, alacsonyan adózik – több mint 300 ezer a falusi vendéghehelyek száma. Az országban a falusi szállásadás és programszervezés ma már kb. 45%-kal több embert tart el, mint a mezőgazdaság. És akkor még nem beszéltünk a „járulékos” területeken (túravezetés, kereskedelem, kézművesség, vendéglátás, sport- és kulturális szolgáltatások, közlekedés stb.) megélhetést találókról. Németországban félmillió vidéki vendégférőhely várja a kikapcsolódni és pihenni vágyókat. Angliában már a 70-es évek közepén a farmerek jelentős része tartott fenn szálláshelyeket és látott vendégül turistákat farmján.

Franciaországban az aktív keresőknek – az EU fejlett országait jelentősebben meghaladó arányú – a mezőgazdasággal foglalkozó része a mezőgazdaságból megélni nem tudván egyéb tevékenységet is folytat, így – többek között – kb. 750 ezer vendég fogadására elegendő kapacitású falusi szálláshelyet üzemeltet.

Érdekes tény, hogy az Unióban a falusi turizmus vendéggörében igen nagy, közel 80% a belföldi turisták aránya. Ha már a vendéggörnél tartunk az is jel-

lemző, hogy elsősorban a többgyermekes városi családok érdeklődése a legmarkánsabb a vidéki turisztikai szolgáltatások kínálata iránt. Jól magyarázható az értelmiségiek és a menedzserek egyre fokozódó érdeklődése is. Utóbbiak esetében a falu és vidék infrastrukturális hátrányaiból sikert és vonzerőt tud kovácsolni, hiszen a menedzsertelefon, fax, internet és egyéb információs technikák hiányában hatékonyan tud „visszavonulni”. Az is garantált számára, hogy néhány napra valóban ki tud szakadni stresszdús vállalkozói munkakörnyezetéből.

A falun vakációt töltő vendégek egy igen lényeges szeletét a városi nyugdíjasok és – különösen nyáron – a szünidőt töltő tanulóifjúság teszi ki. Végül, de nem utolsó sorban a „zöldek”, a gazdasági fejlődésben az ökológia és a környezetvédelem érdekét szolgáló egyének, családok, csoportok is sok esetben keresik rekreációs igénnyel a vidéket.

Ha a falusi turizmus szolgáltatásait igénybe vevők számát prognosztizálni kívánjuk, akkor azt is meg kell említeni, hogy Európában már kb. 5–10 éve minden ötödik ember, azaz mintegy 45 millió fő a szabadságát lakóhelyétől távol, falusi üdülőkörzetekben töltötte. Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy a határok lebontása, az utazási könnyítések a külföldi üdülésekben résztvevők számának jelentős növekedését eredményezték. Hazánk EU-tagságával ez nálunk is jelentkezni fog. Az európai szakemberek 2000-re már minimálisan 50 millió falusi turistával számolnak, és közülük a további egyszerűsítés miatt – pl. az euro bevezetése – egyre többen töltik szabadságukat külföldön.

A továbbiakban ismerkedjünk meg a falusi turizmusban rendkívüli sikereket elért uniós ország, Írország eredményeivel és a siker okaival, melyek számos tanulsággal szolgálhatnak a hazai agriturizmus fejlődése kapcsán.

Az ír turizmus sikere akkor kezdődött, amikor a két világháború között rendszeressé, sőt menetrendszerűvé vált a légi közlekedés az öreg kontinens és az Egyesült Államok között. Az Amerikába tartó és az onnan érkező utasszállító gépek utolsó, illetve első légi kikötőjének a nyugat-írországi Shannon repülőtérre kínálkozott a legbiztonságosabbnak. A légi utasforgalom rendszeressé válásával a repülőgépek tankolásának és átvizsgálásának időtartamára egy helyi közösség ingyenes buszkirándulást szervezett az utasok szórakoztatására egy közeli műemlék kastélyba. A grátisz turisztikai szolgáltatás számos európai utast ismertetett meg a „smaragd” sziget páratlan természeti szépségeivel, különleges folklórával, mesés középkori kastélyaival. Az Amerikába utazó európai és az onnan érkező amerikai utazóközönségből később sokan tértek vissza Írországba, mint turisztikai célállomásra. Az iménti történet tanulsága, hogy egy-egy eredeti ötlet (lásd: ingyenes buszkirándulás) képes meghatározni egy adott ország megismerése mellett döntő turisták számát.

Az ír falusi turizmus fejlődésének egy újabb mérföldköve az volt, amikor egy jól szervezett és átgondolt reklámkampánnyal megcélolták az Amerikában élő ír leszármazottak több milliós taborát. E kampány következtében rendkívüli

mértékben megugrott a tengerentúlról érkezett, az etnikai gyökereiket kereső turisták száma.

A fent említett eredeti ötletek mellett az ír falusi turizmus átütő sikere arra is visszavezethető, hogy a szaktanácsadás eszmei és gyakorlati segítségével kialakultak olyan helyi fejlesztő és érdekvédelmi közösségek, amelyek feltárták az adott térség turizmusában rejlő vállalkozási lehetőségeket, majd a konkrét régió márkázásával kialakították a szolgáltatási egységcsomagot. Az ír példát látva a turizmus márkázása, védjegyzése rendkívül fontos, hiszen a jól hangzó turisztikai régióelnevezés „csomagolja be” és teszi egyértelműen beazonosíthatóvá a térség idegenforgalmi szolgáltatásait és azok várható minőségét.

Az adott hely imázsteremtésében jól ki lehet használni az emóciókat és a nosztalgikus múltba fordulás növekvő igényét. Az ír siker egy további záloga, hogy az államilag finanszírozott szaktanácsadó hálózat (TEGASC) felvállalta a falusi turizmus, mint alternatív vállalkozás ismeretanyagának oktatását, valamint a hatékony promóció, marketing és reklám kidolgozását. A végső lökést az ír falusi turizmus fejlődésében a határozott állami szerepvállalás és az EU jelentős támogatása adta meg.

A következőkben lássuk a hazai falusi turizmus múltját, jelenét és a jövő tartogatta siker esélyeit, feltételeit.

A falusi turizmusban Magyarország már a két világháború közötti időszakban is szép sikereket könyvelhetett el. Az utolsó békeévben, 1939-ben Magyarország 252 vidéki települése több, mint 69 ezer vendég vakációjáról gondoskodott, és így több mint 6,5 millió pengő árbevételt realizált. E sikerben nagy része van SÁGI Ernő Miklósnak, aki 1934-ben megjelentette „A falusi vendéglátás mestersége” című könyvecskéjét, amelyben a kor ízes stílusában kedvet csinált ennek a turisztikai tevékenységnek, egyben meghatározta a korrekt vendégfogadói stratégia legfontosabb alapszabályait.

A második világháborút követően az 1989/90-es politikai rendszerváltásig a szó szoros értelmében vett falusi turizmusról nem beszélhetünk. A külföldi példát és hazai lehetőségeket kihasználva mintegy 6–7 éve tapasztalható a falusi vendéglátás reneszánsza az igen különböző fogalmú és méretű vállalkozások formájában. A turisztikai alternatív vállalkozók tevékenységének többsége szervesen kapcsolódik az adott tájegység nyújtotta természeti és kulturális adottságokra, de már a felszínes áttekintés során is szembe ötlük, hogy a falusi turizmus hazai tevékenységi és kulturális kínálata nyugat-európainál jóval szegényebb. A hazai falusi turizmusban az ad okot optimizmusra, hogy a vállalkozók többsége határozottan folytatni, sőt fejleszteni kívánja ez irányú tevékenységét.

Magyarország természeti adottságaiban Európa különleges pontja, ugyanakkor maga a magyarság is unikum az európai népek családjában. Az integritás útján haladó kontinensünk felértékel minden különleges és mással össze nem hasonlítható karaktert, ami a falusi turizmussal kapcsolatban szép reményekre jogosíthat. Magyarország ma a világ ötödik legnagyobb turisztikai országa, hi-

szen a nemzetközi turizmusban a fogadott vendégek számát illetően 4%-kal rendelkezik. Az utóbbi években átlagosan 40–42 millió külföldi lépte át a magyar országhatárt. Azonban, ha ezen valóban meghökkentő statisztikák mögé nézünk, már nem ennyire kedvező a kép, hiszen Magyarország a világturizmus összes bevételéből már csupán 0,4%-kal részesedik, hiszen a hazánkba irányuló turizmus a minőségi szerkezetet tekintve kedvezőtlenül alakult: csökkent az igényes vendégkör, és nőtt az országban rövid időt töltő és kevés pénzt költő turista, illetve átutazó vendég.

Ennek ellenére Magyarország számos olyan tájegységgel rendelkezik, melyek egyidejűleg kínálják az urbanizációtól mentes környezetet és a speciális érdeklődési körnek megfelelő tevékenységekhez való hozzáférést. Ilyen lehet – számtalan egyéb hely mellett – Pest megye is, amely még további kistérségekre is osztható, és ahol már jelenleg is 21 településen van lehetőség pihenni. Ebben a térségben a szobákhoz általában már természetes, hogy fürdőszoba is tartozik, bár az még néhol a háziakkal közös, akárcsak a konyha. Ez persze az árakban is tükröződik, napi 600 és 2500 Ft között mozog.

Határozott európai integrációs tevékenységünk tükrében a falusi és tanyasi vendéglátás járulékos előnye, hogy „munkaintenzív” jellegénél fogva hozzájárul a foglalkoztatási gondok mérsékléséhez, illetve hagyományos mezőgazdasági tevékenységek korlátozásához, extenzifikációjához.

A továbbiakban koncentráljunk arra, hogy mire van szükség a hazai falusi turizmus fellendüléséhez, további fejlődéséhez:

- Az ír példát is szem előtt tartva feltétlen első helyre kívánkozik a nagyobb állami szerepvállalás. Az agrárkormányzatnak fel kell ismernie, hogy a falusi turizmus támogatása jól szolgálja európai integrációs követelményeink teljesülését, így a mezőgazdasági túltermelés mérséklését, a természeti környezet védelmét és a foglalkoztatottság növelését. Az állam feladata, hogy adókedvezménnyel és vonzó hitelkonstrukciókkal támogassa ezt a vállalkozásformát. Ma a 10 vendégágyra és 300 ezer Ft bruttó árbevételre vonatkozó adókedvezmény mellett elenyésző a pályázható támogatási alapok, illetve a kedvezményes hitelek köre. Az államnak kellene felvállalnia a vidéki vendéglátás oktatását, képzését és az ezzel kapcsolatos szaktanácsadást is. Szomorú tény, hogy az agrárkormányzat, illetve a rendszer-váltást követő két kormány egyike sem ismerte fel a vidék fejlődésének a szaktanácsadásban rejlő lehetőségét, noha ezt számos európai gyakorlat igazolja.
- A falusi turizmus jövője szempontjából rendkívül lényeges, hogy az endogén vidékfejlesztés helyi szervezetei a realitások talaján maradván tárják fel és propagálják a térségnek a turisztikában kihasználható erőforrásait, s eredeti, imázsformáló ötletekkel fűszerezve alakítsák ki az adott régió turisztikai egységcsomagját. Ahogy Írország – még ha egy rövid vakációra is – haza tudta csábítani Amerika ír leszármazottainak nagy részét, Ma-

gyarországnak is megvan az esélye az „amerikás” magyarság nosztalgiára és honi érzelmekre építő hazavárására.

- Végül a hazai agriturizmus fellendüléséhez egy átgondolt és korszerű technikára épülő reklámtevékenységre van szükség. A magyar vidék turisztikai megismertetésére vonzó, színes, nevet és címet tartalmazó, az igénybe vehető szolgáltatásokat jelző prospektusokat kell készíteni, és azokat az érdeklődők számára hozzáférhetővé kell tenni. Ha mindez megvan, már csupán a morális megújulás szükségeltetik, amelynek következtében várható az országos takarítás, hogy az erdőszéli területekről eltűnjenek a szeméthegek, a magyar táj esztétikáján ne ejtsen csorbát hanyag honfitársaink környezettel szembeni alacsony szintű felelősségérzete.

Reményünk szerint a fent ismertetett gondolatok jól kidomborítják, hogy a falusi turizmus mint alternatív vállalkozás számos olyan gazdasági jellemzővel rendelkezik, amely alkalmassá teszi azt a vidékfejlesztésben neki szánt feladat betöltésére.

AZ ÉLELMISZERGAZDASÁG MIKROSZINTŰ INTEGRÁCIÓJÁNAK ALAKULÁSA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN A DÉL-ALFÖLDÖN*

ABONYINÉ PALOTÁS JOLÁN

A Dél-Alföld hazánk azon területeihez tartozik, amelynek gazdaságában az élelmiszertermelés megkülönböztetett fontosságú. Ebben a kedvező természeti földrajzi adottságokon kívül számos társadalmi-gazdasági tényező (tradíció, felhalmozott termelési tapasztalat, stb.) is szerepet játszik, melyek együttes hatására az élelmiszertermelés sajátos arculata alakult ki.

Ez a térség lényegesen több élelmiszeripari alapanyagot, valamint különböző feldolgozottsági szintű élelmiszert állít elő, mint amennyit az itt élő lakosság elfogyaszt, illetve az ország más régiói igényelnek, ezért az export szerepe is nagy. Így érthető, hogy megkülönböztetett figyelem irányul az élelmiszer gazdaságnak a régióban is jelentkező ellentmondásaira, feszültségeire, tartalékaira, szűk keresztmetszeteire, minden olyan anomáliájára, ami újonnan jelentkezik, vagy változatlanul jellemző, netán javuló tendenciát mutató folyamat megtorpanását jelzi.

Ezért más gazdasági ágakban kívánatos előrelépés szükségességének lebecsülése nélkül megállapítható, hogy a Dél-Alföld stratégiájának kialakításában a mezőgazdaság feldolgozás, forgalmazás, tárolás, szállítás és értékesítés szféráinak (az egész élelmiszergazdasági vertikumnak) kulcsszerepe kell hogy legyen.

A Dél-Alföldön a mezőgazdaságilag művelt terület 1398700 ha, amelynek nagyobb hányadát magángazdálkodók hasznosítják. A magángazdálkodók számáról és a gazdálkodás paramétereiről naprakész pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, csupán a gazdajegyzők becsléseire támaszkodhatunk. (A régi statisztikai információs rendszer már nem, az új pedig még nem tud megfelelni az elvárásoknak). A helyes döntések pedig csak pontos adatokra támaszkodva lehetségesek, ez pedig a gazdálkodás egész területét felölelő gazdakataszter elkészítését teszi szükségessé.

---

* T/024173 sz. OTKA támogatásával.

Egy-egy településen igen eltérő a gazdálkodók száma, másként alakul a földtulajdonosok száma és igen differenciált képet mutat az östermelői igazolvánnyal, valamint a vállalkozói igazolvánnyal rendelkezők száma is.

Szatymaz pl. egy 3700 fős Csongrád megyei település, amelynek szőlő- és gyümölcskultúrája, valamint a szántóföldi növénytermesztése nagy hagyományokkal rendelkezik. A település életében az élelmiszergazdaság egészének és egyes elemeinek ma is megkülönböztetett szerepük van.

A tulajdon- és birtokviszonyok sajátosan módosultak. A rendszerváltozást követően Szatymaz mezőgazdaságának tulajdonviszonyai is gyökeres változáson mentek keresztül. A községben működő mezőgazdasági szövetkezetek vezetése és tagsága különböző módon döntött a továbbműködésre vonatkozóan. A *Finn–Magyar Barátság Szövetkezet* tagsága a közös gazdálkodás felszámolását, az osztható vagyon kivételét, az oszthatatlan részek értékesítését választotta. A szövetkezeti törvény lehetővé tette a csoportos kiválást, amellyel éltek is a tagok, de a csoport működésképtelen maradt. A Finn–Magyar Barátság Szövetkezet a jogutód nélküli megszűnést választotta, a végelszámolás folyamata zajlik. A végelszámolást lelassította a szövetkezeti központ értékesítési nehézsége. A végelszámolás neuralgikus pontjának tűnik a részarány tulajdonba adott és kárpótlásra kijelölt bizonyos területek meliorációval és öntözési beruházással terhelt forintösszegek behajtása. Feltehetően célravezetőbb lett volna – más szövetkezetek mintájára – e költségek leírása.

A *Szegedi Móra Szövetkezet szatymazi* üzembrészében jelentős beruházások nem létesültek, így az átalakulás egyszerűbben zajlott. Az utódszövetkezet nem szatymazi székhellyel működik, a tagok által művelésre visszaadott területen gazdálkodik, illetve szolgáltat. A *Szatymazi Homokgyöngye Szövetkezet* az átalakulás után is működik.

Szatymazon a gazdajegyző becslése szerint mintegy 480 magángazdálkodó van. A gazdálkodók elaprózott, átlagosan 3–4 ha-os területen gazdálkodnak. A táblaméreték még kisebbek, átlagosan 1,2 ha-nyit tesznek ki. Általános az a kép, hogy egy 10 ha-os birtok 5 táblában (és 5 helyen) található.

1. táblázat

A gazdálkodók megoszlása területnagyság szerint

Terület nagyság (ha)	Az összes gazdálkodó %-ában
– 1,0	15
1,1 – 3,0	30
3,1 – 5,0	22
5,1 – 10,0	20
10,1 –	13

A 1. táblázat adatai is azt bizonyítják, hogy igen kevés a 10 ha fölötti területtel gazdálkodó egyén. A 100 ha fölötti gazdálkodók száma pedig csupán 3–4, akik túlnyomórészt gabonatermeléssel foglalkoznak saját, illetve bérelt földjeiken.

A gazdaságok gépekkel való ellátottsága rossz. A géppark nem célszerű, kedvezőtlen összetételű, magas fogyasztású korszerűtlen, elöregedett. Túlnyomó részük a volt szocialista országokból a nagyüzemi gazdálkodásra vásárolt, rossz hatásfokú, amelyeknek a kiváltására indult kedvező tendencia megfelelő támogatás hiányában megtorpant. (Az új pályázati rendszer is kevés „esélyt” ad a beszerzőknek). Lassan – a föld árának emelkedésével – megindul a földtulajdon, valamint a gazdálkodási egységek koncentrációja is.

Csongrád megyében pl. 1995-ben 272 jogi személyiségű gazdasági szervezeti, 160 jogi személyiség nélküli gazdasági szervezet és 3189 egyéni vállalkozás működött a mezőgazdasági szférában. Azóta ezek száma csökkent. Jelenleg a megyében 14000 fő rendelkezik östermelői igazolvánnyal.

A földbirtokok elaprózottsága miatt a növénytermelés szakosodottsága lényegesen kisebb lett a korábnál. Azonban a kisparcellákon nemcsak hogy sokrétűbb a termesztett növények köre, hanem vegyesebb az alkalmazott technológia, szakszerűtlenebb a növényvédőszer felhasználása, csökkent az öntözött terület nagysága, visszaesett a termésátlag, heterogénebb lett a fajtaösszetétel, és minőségét tekintve romlott, az értékesítés szervezetlenebbé, sokszor esetlegessé vált, az árak pedig nagymértékben szóródnak. A mezőgazdasági fő ágak a korábnak csak a töredékét produkálják.

Természetesen romlottak az exportlehetőségek is. Így ma már kevésbé mondhatjuk el azt, hogy jó minőségű homogén összetételű nyersanyagot termelünk, ami a magyar nagyüzemi gazdálkodás hallatlan vívmányaként a múltban nagy eredmény volt.

A magyar mezőgazdaság az elmúlt fél évszázadban háromszor alakult át gyökeresen. Az 1990 utáni privatizáció során a korábbi szövetkezeti és állami tulajdonú gazdaságok túlnyomórészt magántulajdonon alapuló különböző típusú gazdasági egységekké alakultak át. Ez az átalakulás érintette a legtöbb személyt (közvetlen és közvetve) és a három változás közül ekkor esett vissza leginkább a termelés.

A magyar mezőgazdaság modernizálása és versenyképességének növelése megkívánja a túlzottan elaprózott birtokok koncentrációját. Ma országosan mintegy 1,8 millió háztartás rendelkezik földtulajdonnal. Ezek 57%-a 0,2 ha-nál kisebb földterületen gazdálkodik. Ezeken versenyképesen nem lehet gazdálkodni.

A velük kialakítandó kapcsolat során jelentkező gondokkal a kereskedelmi-forgalmi szférán kívül az élelmiszeriparnak is meg kell küzdenie. A múlthoz viszonyítva a nyersanyag-felvásárlás sokkal több gondot okoz a tartósítóiiparnak (a Dél-Alföld esetében elsősorban a konzerviparnak), de új helyzet állt elő a cukoripar, a húsipar, a baromfi- és a tojásfeldolgozó ipar és más élelmiszeripari ágazatok esetében is. Csak növeli a nehézségeket a tulajdonviszonyok (ideiglenes), átmeneti helyzete.

A termelés személyi és tárgyi tényezőinek fejlődésével a nemzetgazdaságokban rendszerint olyan objektív folyamat játszódik le, amelynek eredményeként a kisebb gazdasági egységek nagyobbakká alakulnak át. Ez a folyamat vonatkozhat a termelésre és a tulajdonra egyaránt.

A rendszerváltás után olyan markáns átalakulások játszódtak le az élelmiszergazdasági vertikum minden szintjén mind a gazdasági egységek mérete, mind pedig a tulajdon alapján, amelyek az elaprózódást és ezzel egyidőben az elkülönülést eredményezték.

Az élelmiszeripar elvesztette homogén összetételű, jó minőségű, koncentrált nagy volumenű nyersanyagbázisát és vállalati szinten elkülönült a korábbi termelőszövetkezetek és állami gazdaságok keretében folyó feldolgozó-forgalmazó tevékenység is. Az egykori állami élelmiszeripari, nagykereskedelmi szféra és a korábbi szakosított külkereskedelmi vállalatok partnerei nagy gazdaságok voltak, most pedig az átalakult új struktúrájú, diverzifikált mezőgazdasági termelők.

A nagyüzemi gazdaságok általánossága idején a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fontos szerepet játszottak a marketingmunkában, az áruk értékesítésében, tárolásában, szállításában, esetleg feldolgozásában. A régi értékesítési formák túlnyomórészt már nem, az új formák pedig még nem működnek. Ezért szükség van bizonyos beszerző-értékesítő szövetkezet létrehozására, annak integrátortevékenységére, amely biztosítja (megtermelteti) a megfelelő minőségű vetőmagot, palántát,

- beszerzi a növényvédőszeret, gyomirtókat, fóliát és egyéb szükséges anyagokat,
- gondoskodik a felvásárlásról, értékesítésről,
- biztosítja egy korszerű nagybani piac működtetését,
- biztosítja a gazdálkodáshoz szükséges gépeket, szállítóeszközöket,
- vállalja a képzést, továbbképzést, szaktanácsadást,
- megoldja a tárolás, szállítás, előhűtést és egyéb manipulálást,
- megszervezi, illetve elvégzi a feldolgozást,
- vállalja a külföldi értékesítéssel kapcsolatos teendőket.

Érthető, hogy 1990 óta a Dél-Alföld élelmiszeripari teljesítménye is visszaesett. A recesszió elsősorban a konzerv-, a bor-, a hús- és a baromfiipart sújtotta. Ezeket az ágazatokat az áruhiány miatt esetenként a kapacitás kihasználatlanság is jellemzi. Ez növeli a fajlagos költségeket, az ágazat fejlődése ellen hat és foglalkoztatási konzekvenciái vannak. Az élelmiszeripar privatizációja előrehaladottabb más iparágakénál, de összességében a dél-alföldi privatizáció fáziskéséssel bontakozott ki a dinamikusabb térségekhez képest. A külföldi működőtőke szerepe is kisebb és további privatizációs lehetőségek adóttak. Sajnálatos, hogy e nagymérvű gazdasági átalakulás során mind ez ideig nem érvényesült a Dél-Alföld adottságaihoz igazodó, szelektív és kontraszelektív fejlesztés eredményeként kirajzolódó racionálisabb élelmiszergazdasági struktúra.

A térség élelmiszergazdaságának felvirágoztatásához és versenyképességének kialakulásához nemzetgazdasági érdekeink fűződnek. Olyan irányú fejlesztés kívánatos, amelynek eredményeként exportorientált ágazattá válik. Ennek feltétele a tulajdonviszonyok minél gyorsabb rendezése, a megfelelő kapacitások kiépítése, korszerű technológiák alkalmazása, jó minőség, megfelelő ár, mert csak így lehetünk versenyképesek a világpiacon. De míg az élelmiszergazdaság jövedelmezősége nem javul, amíg a privatizációs átalakítások nem jutnak nyugvópontra, amíg a tőkehiány az élelmiszertermelés minden szféráját áthatja, a belső piacok nem bővülnek és a külső piacok nem tisztázódnak, a Dél-Alföld élelmiszergazdasága nem lehet a térség fejlődésének motorja.

A MAGYAR AGRÁRVÁLLALKOZÁSOK STRATÉGIÁI

KOCSONDI JÓZSEF – LAKNER ZOLTÁN

Vizsgálataink célkitűzései

A Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány által támogatott kutatómunkánk a mezőgazdaságban tevékenykedő, környezetük által valódi, piacorientált vállalkozásoknak tekintett egyéni gazdálkodók stratégiai céljainak meghatározására, helyzetének feltérképezésére irányult. Ennek során 500 vállalkozót kérdeztünk meg, többségében intervallumskálákat tartalmazó kérdőívek segítségével, kérdésbiztosok bevonásával. Felméréseink eredményeit matematikai-statisztikai módszerekkel dolgoztuk fel és az egyes megállapításokat mélyinterjúk segítségével verifikáltuk.

Vállalkozói stratégiák az iskolai végzettség függvényében

A mezőgazdasági vállalkozások gazdaságosságának növelését, piacképességének fokozását szolgáló lehetőségek megítélése nagy eltérést mutatott a megkérdezett vállalkozók iskolai végzettségének függvényében (1. táblázat). A környezetkímélő termelési és tenyésztési eljárások alkalmazásának jelentőségét a viszonylag alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező válaszadók sokkal kisebb mértékben tekintik fontosnak, mint az iskolázottabb, képzetesebb interjúalanyok. Ez jól magyarázható a válaszadók közötti tájékozottságbeli különbségekkel. A különleges minőségű, egyedi termékek előállításának fontosságát is nagyobb mértékben ismerik fel az iskolázottabb válaszadók. Hasonló a helyzet a magyar mezőgazdaság jó hírnevének öregbítésével és a termőtájból adódó imázsépítési lehetőségek felismerésével is. Figyelemreméltó, hogy az egyenletes minőségű termékek előállításának jelentőségét gyakorlatilag azonos mértékben értékelték a szakmunkásképzőt végzetek, az érettségizettek, továbbá az egyetemi, illetve főiskolai diplomával rendelkezők. Kedvező, jelzésértékű az a tény, hogy a fenti három csoport ezt a szempontot fontosságának megfelelően, négy feletti pontértékkel hangsúlyozta.

A termelési költségek csökkentését elsősorban az általános iskolát, a szakmunkásképzőt végzetek és az érettségizettek tartják fontosnak. Ez jól értelmezhető azzal a ténnyel, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők már bizonyára pontosan ismerik ezen stratégia alkalmazásának nyilvánvaló korlátait, például a növényvédőszer vagy a műtrágya technológiailag indokoltnál alacsonyabb szintű felhasználásából, vagy az elavult gépek alkalmazásából adódó hátrányokat.

1. táblázat

A mezőgazdasági vállalkozások gazdaságosságának növelését, piacképességének fokozását szolgáló lehetőségek jelentőségének megítélése a válaszadók iskolai végzettségének függvényében

Megnevezés	8 ált. alatt (A)	8 ált. (B)	Szaktanács- képző (C)	Érettségi (D)	Egyetem, főiskola (E)	Szignifikáns differencia
Környezetkímélő termelési és tenyésztési eljárások alkalmazása	1,81	3,52	3,27	3,37	3,36	A-B,C,D,E
Különleges minőségű, egyedi termékek előállítása	2,36	3,47	3,28	3,62	3,73	A-B,C,D,E
A magyar mezőgazdaság jó hírnevének öregbítése itthon és külföldön	2,45	3,29	3,72	3,76	3,71	A-B,C,D,E B-C,D,E
Az adott termőtáj jó hírnevének kialakítása és megőrzése	2,09	3,64	3,82	3,82	3,71	A-B,C,D,E
Egyenletes minőségű termékek előállítása	1,63	3,82	4,38	4,62	4,35	A-B,C,D,E B-C,D,E
A termelési költségek csökkentése	2,45	4,23	4,25	4,47	3,99	A-B,C,D,E E-B,C,D
Alacsonyabb értékesítési árak	1,45	2,17	2,51	2,53	2,21	A-B,C,D,E B-C,D,
A termelői tulajdonban lévő értékesítési szövetkezetek létrehozása	0,81	3,05	3,29	3,22	3,8	A-B,C,D,E B,C,D-E
Gépkörök szervezése	1,27	2,58	3,27	3,2	3,01	A-B,C,D,E B-C,D,E
Az élelmiszeripari vállalatok kerüljenek a mezőgazdasági termelők tulajdonába	2,00	3,23	2,94	3,16	3,43	A-B,C,D, E,C-E
Kedvezőbb szerződések megkötése a felvásárlókkal	2,18	3,82	4,46	4,35	4,18	A-B,C,D,E B-C,D,E
Sokféle termék előállítása a termelői és értékesítési biztonság növelése érdekében	1,90	3,05	3,01	3,16	2,90	A-B,C,D,E
Nagyobb méretű vállalkozások létrehozása a gazdaságosabb termékelőállítás érdekében	1,36	2,88	3,21	3,04	3,27	A-B,C,D,E B-C,D,E
A mezőgazdasági termelők beszerzési szövetkezeteinek létrehozása	2,81	4,23	3,95	4,03	3,83	A-B,C,D,E B-C,D,E
Olcsóbb termelési eljárások alkalmazása	2,00	3,88	4,05	3,77	3,66	A-B,C,D,E C-E
Az agrárvállalkozók képzettségének növelése	2,36	3,35	3,94	4,15	4,23	A-B,C,D,E B-C,D,E
Szakosodás egy-egy termék előállítására	1,36	3,11	3,43	3,34	3,52	A-B,C,D,E
Szakosodás egy-egy piac (egy-egy feldolgozó üzem) igényeinek kielégítésére	1,45	3,17	3,73	3,29	3,36	A-B,C,D,E C-B,
Korszerűbb gépek, eszközök alkalmazása	2,36	3,00	4,36	4,38	4,28	A-C,D,E B-C,D,E

Kedvező jelenség, hogy az alacsonyabb értékesítési árak szempontja viszonylag kisebb pontértéket kapott, ami azt igazolja, hogy a válaszadók többsége mindinkább megérti és elfogadja az áverseny gyakran öngyilkos jellegét és az ilyen típusú versenystratégia alkalmazásából adódó nyilvánvaló korlátokat.

A termelői tulajdonban lévő értékesítési szövetkezetek létrehozásának gondolata az iskolai végzettség növekedésével mindinkább elfogadhatóvá válik a vállalkozók körében. A nyolc általánost, vagy még azt sem végzetek jelentős hányada az idősebb generáció tagjai közül kerül ki, így valószínű, hogy ők azért is adtak ennyire alacsony pontszámot az értékesítési szövetkezetek létrehozásának, mert abban számukra a tsz-szervezés időszakának hagyományai sejtettek fel. Figyelemreméltó azonban, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők fontosnak, perspektivikusnak ítélték az értékesítési szövetkezetek létrehozását. A gépkörök szervezését elsősorban a szakmunkásképzőt végzetek, illetve érettségivel rendelkező válaszadók preferálták.

A magasabb feldolgozottsági fokú termékek értékesítésének lehetőségét nyújtó megoldás, az élelmiszeripari feldolgozó vállalatok mezőgazdasági termelők által történő tulajdonlása, elsősorban ugyancsak a magasabb képzettségű válaszadók körében került előtérbe. Ez a réteg volt az, amelyik fokozott lehetőséget látott a jelenleginél kedvezőbb szerződések megkötésében a felvásárló, illetve feldolgozó szervezetekkel.

A termékszerkezet diverzifikációjában rejlő lehetőségek felismerése ugyancsak figyelemreméltó különbségeket eredményezett az egyes válaszadó csoportokban, és a nagyobb méretű vállalkozások létrehozását, a méretgazdaságosság elérését ugyancsak a felkészültebb válaszadók látták fontosnak. Az olcsóbb termelési eljárások alkalmazása főleg a szakmunkásképző-végzettséggel rendelkezők körében bizonyult népszerűnek. Az agrárvállalkozók képzettségének növelésében rejlő lehetőségeket főleg a közép- és felsőfokú végzettségű szakemberek ismerik el.

Az egy-egy termék előállítására szakosodó, összpontosító stratégia alkalmazása szempontjából erősen megoszlottak a vélemények, de az agrárvállalkozók többsége összességében nem tulajdonít nagy jelentőséget ezen alternatívának. Ennek okát a bizonytalan piaci viszonyokban kell keresnünk. Hasonlóan megoszlottak a vélemények arról is, vajon célszerűnek tekinthető-e egy-egy piac (pl. feldolgozó üzem) igényeinek kielégítésére törekedni. A kérdőívhez kapcsolódó interjúkban a megkérdezettek aláhúzták, hogy ezzel kapcsolatban számos kedvezőtlen tapasztalatuk van. Például Zala és Somogy megyékben több kertészeti vállalkozó jelezte, hogy a Goldsun (az egykori Zalaegerszegi Hűtőház) több mint egy évet késik az átvett termékek kifizetésével, így rendkívül bizonytalannak ítélik a jövőt. A korszerűbb gépek és eszközök alkalmazása nyújtotta technikai fejlődési lehetőségek ugyancsak a magasabb iskolai végzettségű agrárvállalkozók körében voltak népszerűbbek.

A vállalkozói stratégiák elkülönítése faktoranalízissel

A lehetséges fejlődési irányok csoportosítását faktoranalízis segítségével végeztük el. A faktoranalízis alapján hat olyan faktor volt elkülöníthető, melynek sajátértéke egynél nagyobb és ezek a vizsgált alapsokaság varianciájának 60%-át adták. A faktorok markánsabb elkülönítése érdekében a varimax-eljárással megvalósítottuk azok rotációját is. A faktor analízis alapján az egyes vállalkozókhöz faktorsúlyokat rendeltünk és elvégeztük ezek clusterelemzését. Így lehetőségünk nyílt a vállalkozók automatikus osztályozására és csoportosítására. Összesen négy csoport elhatárolását tudtuk így megvalósítani. Annak alapján, hogy az egyes vállalkozók az alkalmazott fejlesztési stratégia szerint mely csoportba kerültek, megállapítható volt az is, hogy az adott csoportba tartozó agrár vállalkozók más egyéb vizsgálati szempontok alapján mely közös jellemzőkkel rendelkeznek.

Számos ilyen, az egyes csoportokat közösen jellemző tulajdonság létezik, és ezért ezen tulajdonságok alkalmasak az egyes csoportok leírására. A vizsgált vállalkozói clustereket a 2. táblázaton mutatjuk be. A könnyebb azonosíthatóság érdekében a vizsgált clustereket nevekkal is elláttuk, melyek megítélésünk szerint jól tükrözik az adott csoportba tartozó vállalkozó magatartásának, gazdasági stratégiájának legfőbb jellemzőit. A fenti logika alapján a „minőségközpontú,” az „alkalmazkodó,” a „bővítő” és a „takarékos” jelzőkkel láttuk el az egyes csoportokat.

A „*minőségközpontú*” vállalkozó elsősorban főállásban végzi tevékenységét, és jellemzően legalább középfokú végzettséggel rendelkezik. Vállalkozói motivációi közül nem csupán piachoz alkalmazkodó, nyereségorientált termelés emelendő ki, hanem még ezen vállalkozói típusnál is megtalálhatók olyan indítékok, mint például a visszakapott föld hasznosításának célszerű lehetősége. Ez a vállalkozói csoport külső tőkebevonással is igyekszik vállalkozását fejleszteni, és a fejlesztést gátló tényezők közül éppen a tőkebevonás korlátozottsága okoz számára gondot. Vállalkozása legfőbb fejlesztési irányának a jó minőségű, sajátos termékek előállítását tartja. Fontosnak tekinti szakmai ismereteinek bővítését is.

Az „*alkalmazkodó*” jelzővel ellátott vállalkozói kör igen nagyszámú vállalkozót foglal magába. Köztük a mellékállásban tevékenykedők vannak többségben. Itt kisebb a felső- vagy középfokú végzettségük aránya, és a vállalkozás indítékaként sok esetben jelölték meg a korábbi munkahely megszűnését, vagy bizonytalanná válását. Ez a vállalkozói kör számos esetben vett igénybe családi-baráti segítséget és stratégiáját a változó viszonyokhoz történő alkalmazkodás jellemzi. Ezen alkalmazkodási törekvés jegyében sokféle termék előállítását tartja szem előtt, és termelési költségeit, piaci pozícióit a többi gazdálkodóval történő szorosabb együttműködéssel, gépkörök, beszerzési és értékesítési szövetkezetek létrehozásával is igyekszik stabilizálni. Ezen vállalkozói kör sok esetben bizonytalan. Ezzel is magyarázható, hogy csak kevés lehetőséget lát az egy-egy termék, vagy piac igényének kielégítésére irányuló, fókuszáló stratégia alkalmazására. Jelentős problémának tartja, hogy igen drágák a termeléshez felhasznált különböző erőforrások.

2. táblázat

A vállalkozók csoportosítása a faktor- és clusteranalízis kombinált alkalmazásával és az egyes vállalkozói csoportok legfőbb jellemzői

Jellemzők	C l u s t e r e k			
	„a minőség- központú”	„az alkalmazkodó”	„a bővítő”	„a takarékos”
Fő- vagy mellék- állásban végzi-e tevékenységét?	főállású 60%	főállású 30%, mellékállású 70%	főállású 60%	mellékállású 70%
Iskolai végzettség	közép- vagy felsőfokú	8 ált. vagy az alatt 60%, szakmunkásképző 40%, érettségi 30%, felsőfokú végzettségű 10%	közép- vagy felsőfokú 75%	8 ált. vagy az alatt 50%, szakmunkás- képző 30%, érettségi 10%
Vállalkozás indítéka	– családi hagyományok folytatása, – visszakapott föld és eszközök hasznosítása, – profitszerzés	korábbi munkahely megszűnt, vagy igen erősen bizonytalanná vált	látta, hogy szükség van erre, családi hagyományok folytatása	– jövedelemkiegészítés a főállás mellett, – lakóhelyén, együtt dolgozhat a család
Külső erőforrás bevonása	– bankhitel, – mezőgazdasági fejlesztési támogatás	családi, baráti segítség	– bankhitel, – mezőgazdasági fejlesztési támogatás	nem vett igénybe külső erőforrást
Fő fejlesztési irány	– különleges minőségű, egyedi termékek előállítására – a magyar mezőgazdaság jó hírnevének öregbítése itthon és külföldön – az adott termőtáj jó hírnevének kialakítása és megőrzése – az agrárvállalkozók képzettségének növelése	– sokféle termék előállítására a termelési biztonság növelése érdekében, – beszerzési szövetkezetek, gépkörök szervezése, korszerűbb gépek, eszközök beszerzése	– nagyobb méretű gazdaságok létrehozása, – termelési költségek csökkentése	– termelési költségek csökkentése, – kedvezőbb szerződések megkötése a felvásárlókkal – szakosodás egy-egy termék előállítására, – szakosodás egy-egy piac igényeinek kielégítésére
Legkevésbé fontos (perspektivikus) fejlesztési irányok	– alacsonyabb értékesítési árak – olcsóbb termelési eljárások alkalmazása	– szakosodás egy-egy termék vagy piac igényeinek kielégítésére	– szakosodás egy-egy termék előállítására, – szakosodás egy-egy piac igényeinek kielégítésére	– környezetkímélő termékek előállítására – különleges minőségű termékek

2. táblázat folytatása

Jellemzők	C l u s t e r e k			
	„a minőség- központú”	„az alkalmazkodó”	„a bővítő”	„a takarékos”
Legfőbb problémák	<ul style="list-style-type: none"> - nehézkes a hitelhez jutás - nem lehet kiszámítani a piacot - nem fizetik meg a jobb minőséget - a hivataloknál nehézkes az ügyintézés 	<ul style="list-style-type: none"> - drágák a gépek, - magasak az üzemanyag- és vegyszerárak 	<ul style="list-style-type: none"> - a túl sok mezőgazdasági termelő lenyomja az árakat - nehézkes a hitelhez jutás - drága az alkalmazottak foglalkoztatása 	<ul style="list-style-type: none"> - a felvásárlók túl magas minőséget követelnek - drágák a gépek, nehéz eladni a jobb terméket - alacsonyak a felvásárlási árak, - nem lehet kiszámítani a piacot
Kik képviselik az érdekeit ?	országgyűlési képviselő, gazdakörök, parasztszövetség helyi szervezete		országgyűlési képviselő, gazdakörök,	politikai pártok, parasztszövetség
Mire költené az addicionális jövedelmét ?	mezőgazdasághoz kapcsolódó vállalkozását fejlesztené	mezőgazdasági vállalkozását fejlesztené	földet, állatot venne	bankba tenné
Van-e mezőgazdasági biztosítása ?	87%-nak	64%-nak nincs	68%-nak van	82%-nak nincs
Tervezi-e jelenlegi mezőgazdasági vállalkozásának fejlesztését a következő 3 évben?	<ul style="list-style-type: none"> - állattenyésztésben - gazdasági épületek építésével - élelmiszerfeldolgozással - gépek, eszközök vásárlásával - növénytermesztésben 	a termelési szerkezet átalakításával	földterület növelésével, állatállomány növelésével	82% nem tervez fejlesztést
Milyen ismeretekre lenne szüksége ?	<ul style="list-style-type: none"> - pénzgazdálkodási és adózási ismeretek - a banki hitelekkel, agrártámogatásokkal kapcsolatos ismeretek - piaci ismeretek 	<ul style="list-style-type: none"> - pénzgazdálkodási és adózási ismeretek - a banki hitelekkel, agrártámogatásokkal kapcsolatos ismeretek - piaci ismeretek 	<ul style="list-style-type: none"> - pénzgazdálkodási és adózási ismeretek - a banki hitelekkel és agrártámogatásokkal kapcsolatos ismeretek - piaci ismeretek 	pénz- és adóügyi ismeretek
Szakmai ismereteinek bővítése	rendszeresen vásárol szakkönyvet, szakfolyóiratot,	szakfolyóirat	szakkönyv, szakfolyóirat	tv, rádió

Saját tapasztalatai alapján kénytelen belátni: a rendszeres szakmai képzés és továbbképzés elengedhetetlen feltétele a versenyképesség növelésének. Figyelemreméltó, hogy amíg a minőségközpontú csoport pótlólagos tőkefelhasználását elsősorban a mezőgazdasághoz kapcsolódó vállalkozásainak (pl. feldol-

gozás) fejlesztésére fordítaná, addig ez a csoport elsősorban mezőgazdasági vállalkozását fejlesztené, pl. gépek, berendezések vásárlásával.

A „*bővítőnek*” nevezett harmadik csoport elsősorban azokat a gazdálkodókat fogja át, akik viszonylag magas képzettséggel, döntően a már meglévő vállalkozásuk méreteinek növelésével, a méretgazdaságosság elérésére irányuló törekvéssel kísérlik meg javítani piaci helyzetüket. A méretgazdaságosság követelményét azzal is meg kívánják közelíteni, hogy igyekeznek szűkíteni termékpalalettájukat és így az erőforrások koncentrált felhasználásával egy-egy piac sajátos igényeinek megfelelő termékek előállítását valósítják meg. Ők különösen gyakran szembesülnek a vállalkozásuk bővítéséhez szükséges tőke bevonásának nehézségével. Napi tapasztalataikból tudják, milyen nagy jelentősége van a szakmai ismeretek bővítésének.

A vállalkozók negyedik csoportját a „*takarékos*” megnevezéssel illettük. Ez a vállalkozói kör tevékenységét általában mellékállásban végzi, és közöttük jelentős a viszonylag alacsony képzettségűek aránya. Fő fejlesztési iránynak a termelési költségek csökkentését látják és szeretnének kedvezőbb pozícióit elérni a beszerzési, illetve értékesítési piacokon. Ők azonban még sok esetben idegenkednek a szövetkezés, a többi gazdával történő együttműködés gondolatától. Mezőgazdasági biztosítással ritkán rendelkeznek, ismereteiket elsősorban a tömegkommunikációs eszközökből szerzik. Nagy valószínűséggel állítható, hogy a következő években ezen termelői kör aránya jelentősen csökken, mert kihullanak a piacgazdaság rostáján. Ezt ők is érzik, mert jelentős hányaduk nem tervez fejlesztést.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a bemutatott, a faktor- és a clusteranalízis kombinációján alapuló módszer hatékony eszköznek bizonyult a vállalkozók csoportosítására és olyan vállalkozói tipizálásra, amely alkalmas lehet a differenciált vállalkozásfejlesztési stratégia megalapozására is.

AZ ÚN. ÜZEMKIEGÉSZÍTŐ (ELŐMOZDÍTÓ) TÍPUSÚ SZÖVETKEZÉS ELŐNYEI AZ ÖNÁLLÓAN GAZDÁLKODÓK SZÁMÁRA

SZABÓ G. GÁBOR

Bevezetés

A mezőgazdasági szövetkezésben elkülöníthető két alapvető irány lényegesen különbözik egymástól. A termelőszövetkezetektől eltérően az ún. előmozdító típusú szövetkezetek (ellentétben az eddig megszokott hazai gyakorlattal) általában egyfajta tevékenységet folytatnak és az egyes tagok üzemeit kiegészítik, s ennek során gazdálkodásuknak csak egy-egy mozzanatát ragadják ki a gazdálkodási folyamatból. IHRIG Károly szövetkezeti lényeg meghatározásának is talán az egyik leglényegesebb vonása a gazdasági célú előmozdítás, a gazdálkodási tevékenység kiegészítése, és ami ezzel együtt jár, a tagok gazdaságának az adott funkción kívüli különállásának hangsúlyozása.

Nagyon lényeges, hogy a „kiemelt” funkció, a termelőszövetkezetek lényegével ellentétben, a legritkábban a termelő tevékenység. Ennek megfelelően a vizsgált típusú szövetkezés azokban az országokban (pl. Dánia, Hollandia) elterjedt, amelyekben családi, illetve farmgazdaságokon alapuló mezőgazdasági alapanyag termelés folyik és a vertikum azt megelőző, illetve követő szakaszában jelennek meg a szövetkezetek.

A termelőtagok azért hoznak létre szövetkezetet, mert hatékonyabban, olcsóbban tudnak valamilyen tevékenységet megszervezni. Nyilván egy olyan (általában forgalmi) funkciót foglalnak közös keretbe, amelyet külön-külön nem tudnának elvégezni, vagy csak sokkal drágábban. Nagyon fontos, hogy a szövetkezet mindig a tagoknak hajt hasznot, azok gazdálkodásának hatékonyabbá tételével. Az előmozdító szövetkezés alapvető célja gazdasági, végső soron a tag mezőgazdasági üzeméből származó jövedelem növelése. A szövetkezet tehát saját maga nem törekszik nyereségre, hiszen csak elősegíti, hogy a tag gazdálkodása során minél kedvezőbb eredményt tudjon elérni. Ebből a szempontból a szövetkezet „csak” egy (gazdasági) eszköz a termelők kezében.

Nem minden országban, illetve ágazatban ugyanolyan fontos a termelők számára az üzemkiegészítő szövetkezetek jelenléte. Általában a mezőgazdasági szövetkezetek létrehozásának szükségessége függ:

- a piac szerkezetétől (monopolszervezetek jelenléte);

- a mezőgazdasági termékek jellemzőitől (romlandóság, szállíthatóság stb.);
- az adott terméknek a farmer jövedelmében betöltött szerepétől (mennyire fő termék).

A felsorolásból látható, hogy például egy tejtermelő gazda számára létfontosságú a tejszövetkezeti tagság, hiszen általában monopol felvásárló szervezetekkel áll kapcsolatban, terméke romlandó és gazdálkodásában a tej a fő termék.

Az ún. üzemkiegészítő (előmozdító) típusú mezőgazdasági szövetkezet meghatározása és „kettős természete”

A mezőgazdasági szövetkezetre vonatkozó alapvető amerikai elképzelés, amely – lényegét tekintve – egybe esik a holland és a dán felfogással is, röviden megfogalmazva a következő:

„A szövetkezet egy olyan vállalkozási forma, melynek igénybe vevői egyben tulajdonosai is annak és egyben igazgatják is azt, valamint a hasznból az igénybevétel alapján részesednek” (BARTON, D. G., 1989: What is a Cooperative? In: COBIA, D. W. [ed.]. Cooperatives in Agriculture. Prentice-Hall, Inc. New Jersey. Chapter 1; p. 1.)

Lényeges az ún. *hármasság*: *tulajdonos* (kockázatviselő) – *irányító* (főbb döntéseket hozó) – *használó* (a szövetkezet szolgáltatásait igénybe vevő) megléte, melynek értelmében a tagok egyszerre tulajdonosai a szövetkezetnek, tehát viselik a kockázatot, meghozzák a főbb döntéseket a (közös) vállalkozást illetően és forgalmat bonyolítanak le a szövetkezettel, azaz igénybe veszik a szövetkezetet, mely a vállalkozás gazdasági tevékenységének alapja. Nagyon lényeges, hogy ebbe a szövetkezeti definícióba *nem fér bele munkavállalói dimenzió*, tehát ebben a vonatkozásban is lényegesen különbözik a termelőszövetkezettől. Ez persze nem jelenti azt, hogy a szövetkezetnek nincsenek alkalmazottai, de a tagok nem mint munkavállalók, illetve bérmunkások jelennek meg.

Már IHRIG professzor is élénken foglalkozott a *szövetkezetek kettős természetével*.

A szövetkezet *kifelé*, mint *„piac- és profitorientált gazdasági társaság” viselkedik* és a piacon a legfőbb célja: jövedelem termelése. Azonban csálóka és külső jelek alapján a szövetkezetet, mint (profit orientált) vállalatot definiálnunk. A szövetkezet működése során keletkezett többlet a tagokat illeti meg, hiszen azért hozták létre. *A tagoknak elkötelezett szövetkezet értelemszerűen velük szemben nem törekszik nyereségre*, hanem a „külső ügyletekben” megtermelt hasznot a szükséges tételek (tartalék, a részjegytőke után fizetett korlátozott osztalék, esetenként kulturális és oktatási stb. alapok) levonása után általában a szövetkezettel lebonyolított forgalom arányában visszaosztja azoknak (a tagoknak), akik tevékenysége segítségével keletkezett. Ebben különbözik a szövetkezet a tisztán tőkeértékesítő gazdasági társaságoktól (rt., kft. stb.), ahol lényegtelen, hogy a részvényes, illetve a befektető köt e üzletet a vállalattal vagy

feléje sem néz, csupán a befektetett tőkéje után várja a megfelelő százaléku osztalékot. Összességében elmondhatjuk, hogy a klasszikus előmozdító szövetkezet és a tagok között csak ún. *látens piac* létezik.

A vizsgált szövetkezetek gazdasági jelentősége a holland és a dán szövetkezés gyakorlati tapasztalatai alapján

Az említett előmozdítási ismérveken kívül a következő jellegzetességek jellemzik mind a dán, mind a holland szövetkezést. Alapvető kiinduló pontként kell figyelembe venni, hogy a szövetkezetek megalakulása mindkét országban *teljesen önkéntes, alulról szerveződő* volt, melyet kézzelfogható *gazdasági szükség-szerűség indukált*.

A mezőgazdasági alapanyag termelése jórészt családi gazdaságok keretében történik, ezért ahhoz, hogy a farmer gazdaságosan tudjon termelni, s ezáltal jövedelmét növelje, szükség van az üzemét kiegészítő szövetkezetekre, hiszen ezek *egy-egy gazdasági mozzanatot általában olcsóbban* tudnak elvégezni. A szövetkezetek mindkét országban *csak egy-egy tevékenységet* végeznek a termelési folyamathoz kapcsolódóan (pl. vagy csak beszerzést vagy csak értékesítést), ellentétben például a nálunk is elterjedt termelőszövetkezetekkel, melyek beszerzést, termelést és értékesítést egyaránt végeznek.

A dán és a holland szövetkezeti rendszer egyik közös jellegzetessége, hogy bár az alapanyag termelésében is koncentrációs folyamat figyelhető meg a specializálódás mellett, ennek ellenére a többi nyugat-európai országhoz hasonlóan *nem jellemző a „közös termelő szövetkezetek”* jelenléte. A rendkívül intenzív termelés, melynek eredményeképpen *nagy hozzáadott értékű termékeket* állítanak elő a farmerek, megnövelte egyes (például a dán sertés- és a holland tejfeldolgozó) szövetkezetek jelentőségét, hiszen nélkülük a gazdálkodó nem lenne képes állni a versenyen.

Az *egyénileg fellépő farmer önmagában ugyanis „túl kicsi”* a piacon, tehát nincs elég információja, illetve megfelelő áttekintése arról, termékei romlandóak és csak elhanyagolható mennyiséget jelentenek a piac számára, melyet így értelemszerűen nem képes csekély mértékben sem befolyásolni. A mezőgazdasági szövetkezetek létrejöttének legfontosabb gyakorlati jelentőségű gazdasági oka tehát, a GALBRAITH által ún. *piaci ellensúlyozó* erőnek (countervailing power) elnevezett hatás elérése, amely *az egyes farmerek versenyhelyzetének javítására*, s ezáltal jövedelmének növelésére szolgál. Ennek segítségével sikerül a piacot bizonyos mértékig a kvázi tiszta verseny irányába elmozdítani, részben az ún. *„sugárzó hatásuk” (radiation effect)* révén. Utóbbi gyakorlatilag annyit jelent, hogy a szövetkezet tevékenysége hatással van az összes megtermelt termék árszínvonalára, az elért piaci áraktól pedig hosszabb távon egyetlen vállalat sem térhet el a piacról való kiszorulás nélkül.

A szövetkezetben rejlő említett *előnyöket* az egységek *leginkább mint rendszer*, illetve mozgalom képesek kihasználni, ezért van szükség az elsődleges szövetkezetekre épülő *másodlagos (regionális) szövetkezetekre*, illetve (*országos szintű*) *szövetkezeti központokra*.

A szövetkezetek a vertikum termelést megelőző (beszerzés), illetve következő (feldolgozás és értékesítés) szakaszaiban *gyakorlatilag az egész élelmiszer-gazdaságot behálózzák*. Csaknem minden termék tekintetében jelentős a szövetkezetek piaci részesedése, egyes területeken, például a dán sertéshústermelés, illetve a holland tejtermék-feldolgozás és virágértékesítés esetében kiemelkedően magas a szövetkezetek részaránya. Hollandiára és Dániára is jellemző az *élelmiszerexport igen magas aránya*, s ennek lebonyolításában, illetve a kiváló minőségű árualap megteremtésében szintén tekintélyes részt vállalnak a feldolgozó és értékesítő (marketing) szövetkezetek.

Fontos tendencia az Európai Unióban – főként az értékesítő-marketing szövetkezetek esetében – a *nemzetközivé válás*, mely folyamatban a holland tej- és a dán sertéshús-feldolgozó szövetkezetek élen járnak, tevékenységi köreikhez kapcsolódó leányvállalatok alapításával, egyesülésekkel, külföldi vállalatok létrehozásával stb.

Végül meg kell említenünk, hogy az állam semleges hozzáállása folytán mindkét országban a szövetkezeteknek már a kezdetektől önerőből, illetve nagyrészt banki forrásokból kellett finanszírozniuk tevékenységüket. A hitelhez a bank számára szükséges biztosítékot az alapszabályban lefektetett következő szabályok garantálták:

1. A farmer köteles minden termékét a szövetkezeten keresztül értékesíteni.
2. Kilépés esetén büntetés fizetése.
3. Korlátlan felelősség a szövetkezet tartozásaiért.

Szintén igen fontos jellemző, hogy a szövetkezetben a tagok az *ún. arányosság alapelve szerint* osztják meg a kockázatot; *fektetik be a szükséges tőkét*, hiszen a szövetkezeti tőkéhez való hozzájáruláskor a részjegyek jegyzése általában a szövetkezettel folytatott potenciális forgalommal arányos; illetve *részesednek a megtermelt többletből*. *Bizonyos határig a szavazati jog is* a szövetkezettel lebonyolított *tranzakciókkal arányos*, bár a dán szövetkezetek hivatalosan a nemzetközileg elfogadott egy tag – egy szavazat elvét deklarálják.

Az ún. előmozdító típusú szövetkezés jövője Magyarországon

A II. világháború utáni Magyarországon is voltak elődei az előmozdító szövetkezésnek: a *szakszövetkezetek*. Gyakorlatilag bennük élt tovább a klasszikus mezőgazdasági szövetkezés, s adott gazdasági és politikai körülmények között megőriztek bizonyos fontos *megkülönböztető jegyeket a termelőszövetkezetektől*.

Az előmozdító szövetkezés jövőjét illetően, valószínűsíthető, hogy Magyarországon az újonnan alakuló szövetkezetek egy része egyfajta tevékenységű lesz, melyek létjogosultságát az előadásban is bemutatott nyugat-európai gyakorlat igazolta. Ezek mind az *input*, mind az *output* oldalon nagy szerepet játszhatnak, csakúgy mint a termeléshez szükséges szolgáltatások nyújtásában.

A holland és a dán szövetkezeti életet vizsgálva igen fontos *tanulság* a magyar szövetkezetek fejlesztése szempontjából, hogy *szövetkezeteik már túljutottak a fejlődés első lépcsőjén*, tehát már *nem a megtermelt mezőgazdasági nyersanyag piacra való bejutásának a biztosítása (piacszervezés), a piaci részesedés növelése az alapvető feladat*, hanem az értékesített (feldolgozott!) termékek minőségének és hozzáadott értékének a növelése.

Az egyes konkrét szövetkezeti fajtákat tekintve, meg kell állapítanunk, hogy a Hollandiában és Dániában elterjedt legfejlettebb értékesítő szövetkezetek, tehát, amelyek feldolgozó és teljes marketing tevékenységet is (beleértve az exportot) folytatnak, tömeges létrejöttének igen kicsi az esélye ma Magyarországon. Ennek megfelelően első lépésként, valószínűleg, az egyfajta tevékenységet végző szövetkezetek jelentősége is piaci *egyensúlyozó erő* létrehozása lenne, akár *regionálisan kiépítve* azt. Utóbbi természetszerűleg együtt járna a tagok számára *stabil piac biztosításával* is. Akadálya az említett hatás elérésének, hogy az csak bizonyos méreten (azaz a forgalmazott termékek egy bizonyos mennyiségén) felül érvényesül.

Ennek megfelelően kezdetben bizonyos kisebb (falusi) *tejszövetkezetek* létrehozása elképzelhető, melyek az adott településen, esetleg, a kapacitás kihasználatlansága esetén, a szomszédos falvakban előállított *tej összegyűjtését* végzik, s ezt értékesítik regionálisan alapvetően, mint folyadék tejet, s ezzel némi munkalehetőséget is biztosítana az ott dolgozó alkalmazottak részére.

Kisebb, esetleg speciális termékeket gyártó, *sajt szövetkezetek* is hasznosak lehetnek, ha meg tudják oldani a speciális berendezésekhez szükséges befektetések biztosítását, illetve az értékesítést olyan széles körben, hogy a kapacitás megfelelő módon legyen kihasználva. Utóbbi feltételek biztosítása érdekében elképzelhető együttműködés szövetkezeti és magánvállalkozásokkal is.

Kisebb vágóhídi szövetkezetek középtávon szintén életképesek lehetnek, bár a mostani nyersanyagalap (pl. sertéshús) számára a hasonló, s általában nem szövetkezeti kézben levő üzemek kapacitása elégségesnek tűnik.

Zöldség-gyümölcs esetében is elképzelhető bizonyos egyszerűbb értékesítő, ún. *alkuszövetkezetek* létrejötte, melyek csak a tagok által megtermelt termékek minél magasabb áron való értékesítésében érdekeltek, s az áruval esetleg nem is foglalkoznak. Gazdasági szempontból indokolt lenne holland mintára ún. *szövetkezeti aukciós rendszer* (veiling) kialakítása is, melynek számtalan előnye lenne mind a termékek állandó és megbízható minőségének biztosításában, mind a szabálytalan áralakulás kizárásában. Jó és ami fontos létező! példa a gyümölcs és zöldség előmozdító típusú szövetkezeteken keresztül való piacra juttatására a

Szatymaz Térségi Termeltető és Értékesítő Gazdaszövetkezet, illetve a Móra-halmi Mórakert Beszerző és Szolgáltató Szövetkezet. Utóbbi megszületéséről, működési alapelveiről, illetve jövőbeli terveiről jelen szekció egy előadása részletesen foglalkozik. Remélhetőleg a jövőben szaporodnak az említésre méltó életképes kezdeményezések.

Meg kell említenünk a (vizsgált országokhoz képest) magyar specialitásként is értékelhető *pinceszövetkezeteket*, melyeknek szintén helyük van a szövetkezeti palettán, a gazdák a bor közös értékesítésén túlmenő együttműködésének megszervezésével.

Nagyon fontos lenne egy megbízható *hitelszövetkezeti rendszer*, mely a holland Rabobankhoz hasonlóan megoldaná a mezőgazdaság finanszírozási problémáit. A megfelelő kondíciókkal (hosszú lejárat, a mezőgazdaság termelési viszonyait figyelembe vevő törlesztési és kamatozási feltételek stb.) felvett hitelek a gazdálkodási tevékenység alapját jelentik.

A *szolgáltató szövetkezetek* közül a *gépkörök* és a speciális céllal létrejött *biztosítási szövetkezetek* szintúgy elősegíthetik a gazdálkodók munkáját, mint a számítógépes felszereltséggel rendelkező ún. könyvelési szövetkezetek. Az említett példák Hollandiában általánosak, s Magyarországon is valószínűleg képesek lesznek megállni a helyüket a jövőben.

A *beszerzés* (vetőmag, műtrágya, gépek stb.) terén szintén van keresnivalójuk a szövetkezeteknek, hiszen a növekvő input árak és a beszerzendő anyagok minőségének biztosítása szükségessé teszik az önszerveződést ezen a fontos területen is.

Az *említett tevékenységek messzemenően megalapozhatják* a későbbiekben kifejlődő, fejlettebb *mező- és élelmiszergazdasági szövetkezeti rendszer* kialakulását Magyarországon.

Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a mezőgazdaságnak és benne a szövetkezeteknek egyre inkább *környezetgazdaság-tani és tájvédelmi szerepet* is szánunk az Unióban, hiszen ezek közvetetten, az eredeti családi farmi szerkezet megőrzésével hatékonyan tudják biztosítani a környezetvédelmi célt. Igaz ezek a szövetkezetek kicsit kívül estek az előadás témakörén, de fontos megemlíteni őket, mert a jövőben jelentős szerepet játszhatnak. Magyarországon az említett okokon túl, a gazdaságpolitikai megfontolások mellett, a vidékfejlesztési stratégiák szintén érvként szolgálnak az *önszerveződő, a regionális fejlődéshez alkalmazkodó, integráló mezőgazdasági szervezetek* szükségességére.

Mint az a dán és a holland példánál, remélhetőleg, világosan érzékelhető volt: *az előmozdítási típusú szövetkezeteket nem lehet rákényszeríteni a gazdálkodókra*, hiszen ez a típusú szövetkezés még inkább igényli az önszerveződés erejét a hatékony működéshez. Ehhez, természetesen megfelelő kulturális háttér mellett, olyan átgondolt gazdaságpolitika és az ebbe szervesen beilleszkedő agrárpolitika, valamint az előzőeket tükröző *jól áttekinthető gazdasági környezet* szükséges, *melyben a gazdálkodó világosan láthat, s a felismert érdekeinek ér-*

vényesítésére megvannak a megfelelő szervezetek. Ezek közül az egyik típus, amely üzleti szempontból a legfontosabb (legalábbis az említett két ország farmeri számára) a szövetkezet, mely gyakorlatilag a legfontosabb eszköz a gazdálkodók számára jövedelmük hosszabb távon való biztosítására és egyes esetekben növelésére.

Idetartozik még, hogy a szövetkezet „a demokrácia iskolája”, melyet kiválóan bizonyít a dán gyakorlat, hiszen itt a tagok megtanulnak együttműködni és öngazgatás útján az őket érintő demokratikus döntési folyamatokban részt venni. Természetesen a méretek növelésével a „szövetkezeti demokrácia” kicsit elhalványul, illetve egyre inkább előtérbe kerül az ún. közvetett demokrácia. Nem elhanyagolható azonban azoknak a fent említett makrogazdasági kereteknek egyértelmű megrajzolása sem, amelyek a potenciális szövetkezők számára gazdálkodásuk eredményét kiszámíthatóvá teszik, hiszen csak ebben az esetben képesek felismerni (gazdasági) érdeküket, s ennek megfelelően cselekedni. Adott esetben ez akár szövetkezet alapításhoz is vezethet...

A TELEPÜLÉSI EGYESÜLETTŐL A TÉRSÉGI SZÖVETKEZETIG

NÓGRÁDI ZOLTÁN

A magyar gazdaság ágazati megosztását hűen tükrözi az az adat, mely szerint a nemzetgazdasági össztermék egyharmadát az élelmiszeripar teszi ki. Ez a teljesítmény több mint 1 millió háztartást érint, főként a mezőgazdasággal való kapcsolata miatt. Ugyanakkor a vidék helyzete, egzisztenciális háttere nincs arányban e jelentős gazdasági szerepvállalással.

Nem véletlen tehát, hogy az EU-csatlakozás közeledtével egyre nagyobb hangsúlyt kap a vidékfejlesztés. Magyar viszonylatban ez a fogalom az elmaradottság csillapítását, a vidék népességmegtartó erejének, valamint családi jövedelemtermelő képességének a növelését jelenti. A vidékfejlesztés jelentős terheket ró a központi költségvetésre. Különösen jelentős lehet ez a teher, ha a kormányzat nem ismeri fel új szerepét, és a központi programok végrehajtásával, finanszírozásával kívánja megoldani a vidékfejlesztés problémakörét. Ebben az esetben ugyanis nem vesz figyelembe egy eddig kihasználatlan új erőforrást: az önszerveződő képességet. Ez a képesség fontos pénzügyi forráspótló eszköz lehet. Ennek megfelelően a kormányzati szerepvállalás az alulról jövő kezdeményezések koordinációjában, és nem felülről diktált programok megvalósításában értelmezhető.

Nem vitatható, hogy a vidékfejlesztés nem egyenlő a mezőgazdaság fejlesztésével, viszont nagyon fontos elemét kell, hogy képezze. Azonban mind a vidéki Magyarország, mind a mezőgazdaság a fejlesztések komplex módon való kezelésére képes intézmények hiányától szenved.

Véleményem szerint a következő évezred Magyarországa és az európai gazdasági folyamatokba integrálódott mezőgazdaság egyik alapintézmény-rendszere a szövetkezeti hálózat. A vidék egyik gazdasági motorjaként értelmezhető szövetkezeti rendszer két fontos sajátossággal bír: az integrációval és a demokráciával. Az integráció ebben a formában egyfajta egybefoglalást jelent, a benne szereplők alapérdekeinek, egyedi sajátosságainak és önállóságának megtartása mellett. Lényeges, hogy az integrációt nem egybeolvasztásként kell kezelnünk, hanem az integráltak legalapvetőbb érdekeit szem előtt tartó, bizonyos funkciók ellátására vonatkozó szerveződésként. Ez a szerveződés a demokratikus alapmechanizmusok szerint működtethető. Sokan vitatják azt, hogy a gazdasági szférában lehet-e motiváló erő a demokrácia? Ugyanakkor, ha a vidéki gazdasági struktúra rendkívül diverzifikált érdekrendszerét vizsgáljuk, akkor a

lényeges, közös érdekérvényesítés intézményeiben nem dominálhat a tőkehatalmi elv. Ekkor ugyanis a sokszínű és nagyon eltérő gazdasági potenciállal rendelkező szereplők elvesztik érdekeltységüket az összefogásban és a közösen megszervezhető funkciók meghatározásában.

A demokratikus integráció – mai értelmezés szerint – a termékpályás szövetkezést jelenti. A termékpályás szövetkezet képes érdekközösséget teremteni a különböző vertikális szintek között, és többszintű szerveződése révén képes térségi komplex fejlesztésben gondolkodni. Ez a rendszer jelenti az egymásra épülő és közös érdekeken nyugvó minőségi kontrollt és – ami a magyar mezőgazdasági termékek szempontjából rendkívül lényeges – mennyiségi koncentrációt. A termékpályás szövetkezetek és az ezekre épülő, ún. térségi marketing szövetkezet közvetlen támogatási rendszert, működtethető informatikát, nélkülözhetetlen funkcionális képzést és speciális vállalkozásfejlesztést jelent.

Milyen lehetőséget teremt a különböző méretű gazdaságok számára a termékpályás szövetkezet?

- Esélyegyenlőséget a piacrajutási lehetőségekben,
- tisztességes monopóliumellenes versenyt,
- a pénzügyi forrásokhoz való hozzájutás lehetőségét,
- önállóságot és biztonságot,
- tisztességes ágazati profitmegosztást.

A termékpályás szövetkezetek szervezése időigényes és nem problémamentes folyamat. A termékpályás primer szövetkezet alakítására példaként a mórakörmői szövetkezetet mutatom be:

Mórakörmőn a lakosság 75%-a foglalkozik mezőgazdasággal. A szélsőséges talajadottságok és éghajlati viszonyok alakították ki a vetésszerkezetet. A gazdák alacsony humusztartalmú, rossz vízgazdálkodású területeken gazdálkodnak. A szántóterületek egy részét gabonafélék (rozs, triticales, búza és kukorica) foglalják el. Ezek termését a gazdák saját gazdaságukban állati takarmányként hasznosítják. A szántóterületek nagyobb részén zöldségtermesztés folyik. Főbb kultúrák: burgonya, paprika, paradicsom és káposztafélék. Ezek képezik az áru-termelés alapját, ugyanis e termékek nagy része értékesítésre kerül. Ezenkívül jelentős területet foglalnak el a különböző termesztőberendezések (fóliasátrak, üvegházak), amelyekben primőr zöldségtermesztés folyik.

A rendszerváltás előtt a legfőbb gazdálkodó szervezet a szakszövetkezet volt. Ez a szervezet – mint köztudott – jobban lehetővé tette az egyéni gazdálkodás fennmaradását, mint a termelőszövetkezetek. A szakszövetkezet azonban jogutód nélkül megszűnt, és kb. 1500 magángazdaság lépett a helyébe. A gazdák a visszakapott, illetve megszerzett földterületeken egyénileg, önállóan kezdtek el gazdálkodni. Átlagosan 3–5 hektáros földterülettel rendelkező gazdaságok jöttek létre, amelyek gépi ellátottsága kielégítő volt. Tehát minden feltétele megvolt annak, hogy a termelés gazdaságosan, kiváló minőségben folyjon.

A gazdák azonban mégsem voltak elégedettek, ugyanis abban a pillanatban, amikor kiléptek a piacra akár vásárlóként – amikor beszerezték a szükséges anyagokat a termeléshez –, akár eladóként – amikor a megtermelt termékeiket szerették volna értékesíteni –, egyedül, kiszolgáltatott helyzetben találták magukat. Ekkor merült fel az a gondolat, hogy egy olyan laza szervezetet hozzanak létre, amelynek az alapelve: összefogás az előrelépés érdekében. Így, mint első lépcsőfok, alakult meg 1994 januárjában a Móraalmi Közös Mezőgazdasági és Vállalkozói Egyesület 35 alapító taggal. Az egyesület fő tevékenysége – a közös programok szervezése mellett, ahol a gazdák kicserélhetik tapasztalataikat – a beszerzések koordinálása volt. Ez főleg a műtrágya és a vetőmag közös, nagy tételben való beszerzését jelentette, ahol a volumen és a készpénzzel való fizetés következtében akár 20%-os költségmegtakarítás is elérhető volt.

Mivel az egyesület a tagsági díjából tartja fenn magát, nem rendelkezett annyi forgótőkével, hogy a beszerzéseket finanszírozza. Ezért a gyakorlatban ez úgy zajlott le, hogy a tagok előre összeadták a szükséges pénzt és ebből vásárolták meg az alapanyagokat. A szállítás napjára a tagok kiértékesítést kaptak, saját gépjárműveiken gazdaságukba szállították az árut és ott történt a további tárolás. Ezeknek a közös beszerzéseknek rendkívül nagy sikerük volt. De a fő problémát nem a beszerzések, hanem az értékesítés megszervezése okozta. A továbblépést az Egyesület vezetése szorgalmazta. Így jött létre 1995 áprilisában 52 alapító taggal a Móraalmi Mórakert Beszerző és Szolgáltató Szövetkezet. Az egyesület továbbra is megmaradt. A két szervezet tehát párhuzamosan, egymás mellett, a feladatokat megosztva működik. Az egyesületbe való belépés feltétele a szövetkezetbe való bekerülésnek.

A szövetkezet sem saját földterülettel, sem saját gépi kapacitással nem rendelkezik. Egyedüli és legfőbb célja a termelők integrálása, a beszerzések és az értékesítések koordinálása.

A szövetkezet szervezeti felépítése

Tulajdonosa az az 52 termelő, akik saját földterületen, saját eszközökkel gazdálkodnak és egy meghatározott összegű részjegy megvásárlásával jogosultak igénybe venni a szövetkezet szolgáltatásait (beszerzés, értékesítés, szaktanácsadás), valamint a tagok kötelesek a szövetkezet munkájában is részt venni.

A szövetkezet legfőbb szerve a közgyűlés. A közgyűlést az igazgatóság hívja össze évente legalább egy alkalommal. Ez a szerv dönt a szövetkezetet érintő kérdésekben, és itt történik az igazgatóság megválasztása is. Az igazgatóság elnökét három évre, egy-egy tagját pedig kettő, illetve egy évre választják, így biztosítva a folyamatos rotációt. A közgyűlés választja meg a Felügyelő Bizottságot is, amely szintén elnökből és két tagból áll. Az előbbi funkciókat a tagság közül választott személyek töltik be, társadalmi munkában. Az operatív, mindennapi munka irányítását az ügyvezető igazgató végzi, akinek személyét szintén a közgyűlés hagyja jóvá. Az ügyvezető igazgató nem tagja a szövetkezet-

nek, teljesen független, kívülálló személy, aki alkalmazottként meghatározott munkabér ellenében végzi munkáját. Ő foglalkoztatja a többi alkalmazottat is.

A szövetkezet eddigi működése

A szövetkezet munkája először az egyesülettől átvett kapcsolatok révén a beszerzések koordinálására koncentrálódott, hiszen ez volt az egyszerűbb feladat.

Később azonban jelentős előrelépés történt az értékesítés területén is. Ehhez azonban egyrészt kellett a tagság szemléletmódbeli változása is, hiszen pl. áruját akkor is oda kellett adnia, ha a szövetkezet az akkori nagybani piaci árnál egy-két forinttal olcsóbban vette meg az árut. Ezt azonban kompenzálta az, hogy nem kellett elszállítania, hiszen helyben, a szövetkezet telephelyén történt az átvétel, nem kellett a piacozással az idejét töltenie, és az így megtakarított időt a gazdaságára tudta fordítani. Így nagy tételben folyamatosan tudta áruját eladni és nem volt kiszolgáltatva a piaci árak ingadozásának. Másrészt az értékesítés beindulásához kellett az is, hogy a gazdák elfogadják a vetésszervezést, vagyis a szövetkezet által ajánlott kultúrákat termesszék.

Sokan megértették, hogy hosszú távon az árak kiegyenlítődnek és mindenféleképpen jól járnak. A szövetkezet mindezek érdekében kereste és keresi a különböző értékesítési csatornákat: kapcsolatban áll külkereskedelmet folytató exportörökkel, belföldi áruházláncokkal és természetesen kisebb-nagyobb egyéni kereskedőkkel is. Összességében, a tavalyi évet nézve az export dominált a belföldi értékesítéssel szemben.

A szövetkezet előtt álló alapvető cél, hogy akkora nyereséget kell csak produkálnia, hogy az önfenntartó költségeit fedezze. Tehát ez is mutatja, hogy a szövetkezet gazdálkodásában a nonprofit jelleg érvényesül.

Az idei év célkitűzései, tervei

Biztosítani akarjuk már előre a megtermelt áruk helyét a piacon. A feltételek között sikerült elérni, hogy a szükséges vetőmagmennyiséget a vevőink előre finanszírozták és így a vetőmagköltségeket levették a termelők válláról.

Fejlesztési tervek

Mivel nem cél, és nem is lehet olyan nagy nyereséget elérni, hogy abból jelentős beruházásokat végezzünk, ezért más forrásokhoz kell folyamodnunk. Pályázati úton, illetve a tagok hozzájárulásaiból igyekszünk a beruházások anyagi háttérét megteremteni. Ezáltal érjük el, hogy tagjaink a szövetkezet vagyonát saját tulajdonuknak is tekintik. Itt kell megemlítenem, hogy a mórahalmi önkormányzat erkölcsi és anyagi támogatása biztos háttérbázist jelent a szövetkezet számára.

Jelenleg folyik egy 60 m²-es konténerhűtő üzembe helyezése, amely ebben az évben biztosítja a hűtve tárolást. Jövőre tervezzük egy 400 m²-es objektum felépítését, amiben 200 m²-es hűtőházrész és egy 200 m²-es zöldségmanipuláló

rakodó rész kerül kialakításra. További terveink, hogy nemcsak átmeneti tárolással, hanem előkészítéssel, csomagolással és később bizonyos termékek feldolgozásával is foglalkozunk.

A továbbiakban nézzük meg, hogy milyen módon lehetséges a 13 település által alkotott kistérségi együttműködés keretein belül indukálva a településeken a mórահalmihoz hasonló primer szövetkezetek megalakítását, térségi szövetkezetfejlesztési modellt kialakítani és a szekunder szintet, a szövetkezetek szövetkezetét megalakítani. Így a komparatív előnyöket kihasználva egységes, kiváló minőségű és nagy mennyiségű árukészlettel jelentkezhetnénk a piacon. A program általános célja olyan integrált vidékfejlesztési projectrendszer kialakítása, amely több szektort érintve, kistérségi viszonylatú szervezetfejlesztés révén a térség intézményesítésével biztosítja a fenntartható fejlődést.

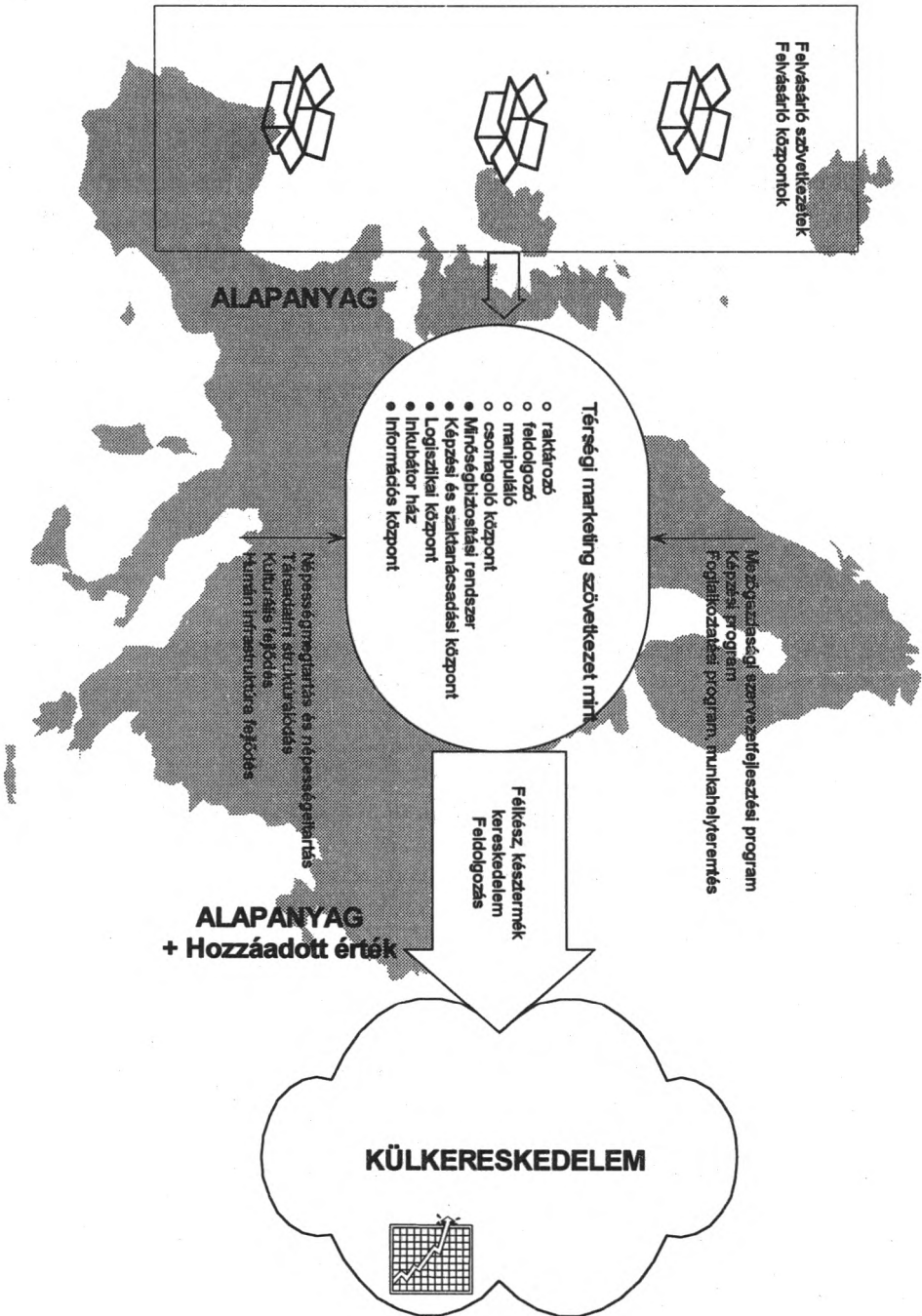
Szükségességét a következők indokolják:

- A Dél-Alföldön a mezőgazdasági tulajdonviszonyok rendezésével több ezer egymástól független magángazdaság alakult ki.
- A magángazdaságokat integráló szövetkezeti rendszert felszámolták.
- A kistermelői magángazdaságok termelői kapacitása ellenőrizhetetlen, az általuk kibocsátott termékek piaca szervezetlen, gyakran túltermelést vagy áruhiányt okoz.
- Az állami (vagy esetleg később az EU-) támogatások nem juttathatók el hatékonyan a termelői szektorhoz.
- A kistermelői réteg tagoltsága miatt a szereplők egymás rovására érvényesítik érdekeiket, ami jelentős részük tönkremeneteléhez vezet.
- A termékek minőségi és mennyiségi koncentrációja nélkül nem lehetséges a vertikumépítés.
- A mezőgazdasági orientációjú térségekben a lakosság helyben tartása csak a mezőgazdaságot is felölelő integrált fejlesztési programmal oldható meg.
- A program hatékonysága szempontjából csak térségi méretekben lehet gondolkodni.
- Az integráció szükségességét bizonyítja az is, hogy a mezőgazdasági tagoltság, elaprózódás mellett a településszerkezet is hasonló képet mutat. A nagy külterülettel és sok tanyával rendelkező településeken a gazdasági és társadalmi folyamatok összehangolására és fejlesztésre csak integrációs törekvés mellett kerülhet sor.

A kistérségi szövetkezeti szervezetfejlesztés a dán mezőgazdasági szervezetfejlesztés mintájára épül. Figyelembe veszi, hogy a térségben ki kell alakítani olyan szervezeteket, amelyek képesek települési és térségi funkciókat ellátni.

A program (1. ábra)

1. Valamennyi településen létre kell hozni azt a primer szövetkezetet, amely helyismerete révén képes:

- helyi gazdaságfejlesztési funkciókat felvállalni,
- termelés-szervezésre,
- elsődleges minőségi kontrollra,
- mennyiségi koncentrációra,
- a kistermelői réteg integrálására,
- tagsága irányában célirányos és funkcionális vállalkozásfejlesztésre.

A településeken megvalósítandó primer szövetkezet megalakítását nem lehet kikerülni, hiszen olyan kedvező folyamatokat indukálhat a településen, melyeket más esetleges központi irányítással nem lehet elérni.

2. A térségen belül szükséges olyan szervezet létrehozása, amely a dán minta szerint a másodlagos szövetkezeti funkciót látja el. Ez a szövetkezet ún. térségi marketing szövetkezet, a szövetkezetek szövetkezete.

Feladatai a következők:

- Olyan beruházások megvalósítása, amelyek az egész térséget kiszolgáló kapacitással rendelkeznek, s nem célszerűek primer szinten megvalósítani, s a működtetésük is csak kistérségi szinten hatékony.
- Technológiai adaptációra és közvetítésre alkalmas (technológiai transzferközpont).
- Olyan manipuláló, feldolgozó és csomagoló kapacitás megteremtése (termék-specifikusan decentralizálva), amellyel a térségből a mezőgazdasági alapanyag hozzáadott értékkel kerülhet ki.
- Egységes minőségbiztosítási rendszer működtetése.
- Célirányos képzési (posztsekunder) és szaktanácsadási program működtetése.
- A Dél-alföldi Logisztikai Fejlesztési Programhoz kapcsolódva logisztikai alközpont.
- A primer szövetkezetek számára inkubációs feladatok ellátása.
- Kistérségi, egységes információs rendszer működtetése.

A térségi marketing szövetkezet jelentősége az, hogy integráló erejénél fogva a térség kapcsolódását elősegíti más kistérségekhez, és intézményesített fejlesztése révén kapcsolódni tud a nagyrégiós területfejlesztési törekvésekhez. Fontos, hogy integratív jellegénél fogva a népességmegtartást és népességeltartást, a humán infrastruktúra-fejlődést és társadalmi strukturálódást segítse elő. Mezőgazdasági szervezetfejlesztési programja mellett képzési alprogramja nem elhanyagolható, foglalkoztatási és munkahely-teremtési kihatása is jelentős.

A program végrehajtása révén a „Homokháti” Önkormányzatok Kistérségi Területfejlesztési Egyesületének 13 tagönkormányzata, s mintegy 40 000 fős régió számára biztosítható a tartósan fenntartható fejlődés feltételrendszere. A program összetételében megfelel a Magyar Kormány által meghatározott területfejlesztési prioritásrendszernek.

Emellett a magyar vidék fejlesztéséhez nélkülözhetetlen intézményrendszert hoz létre.

A CSALÁDI VÁLLALKOZÁSOK SZEREPE AZ ÁTALAKULÓ MAGYAR MEZŐGAZDASÁGBAN

BARANYI BÉLA – SÜLI-ZAKAR ISTVÁN

Helyzetértékelés

Magyarországon az *élelmiszergazdaság* a nemzetgazdaság egészén belül lényegesen nagyobb súlyt képvisel a termelés, a foglalkoztatás és az export tekintetében, mint más hasonló fejlettségű országokban. A mezőgazdaság főbb mutatóinak részaránya – akárcsak a legtöbb közepesen fejlett országban – a fontos nemzetgazdasági ágak sorában ugyanakkor egyre csökken. Ez az egyik jellemzője a nemzetgazdaság mai szerkezeti átalakulásának, ami nem jelenti azt, hogy az élelmiszergazdaság meghatározó szerepéről, stratégiai jelentőségéről a jövőt tekintve – akárcsak átmenetileg is – le lehetne (vagy kellene) mondani. Tény viszont, hogy a magyar mezőgazdaság az 1970–80-as években érte el csúcspontját, a 90-es évektől napjainkig azonban a termelés régen látott mélységekbe süllyedt. Az 1950. évi bruttó termelést 100-nak véve 1990-ben 210, 1994-ben viszont már csupán 146 egységet teljesített a hazai agrárium.

A *gazdasági rendszerváltással együttjáró gyökeres szerkezeti és szervezeti átalakulás* eddigi eseményeinek az ismeretében is egyre nyilvánvalóbb ma már, hogy a rendszerváltás során újraindult viszonylagos *gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamat vesztesei* közé tartoznak az alföldi és keleti-északkeleti országhatár és megyehatár mentén fekvő *falusi térségek*. A városi agglomerációkon és a dinamikus térszerkezeti tengelyeken kívül eső falusi települések hanyatlása a jelenlegi tendenciák szerint szinte elkerülhetetlen, hiszen *a csak mezőgazdaságra építő falvak jövője igen bizonytalan*. Nyilvánvaló azonban, hogy Magyarország ma is *erősen agrárjellegű, halmozottan hátrányos helyzetű* térségeiben, az egész Kelet-Magyarország, azon belül is különösen az *Alföld* kiterjedt körzeteiben, az *agrárszektorban zajló folyamatok határozzák meg döntően a társadalmi-gazdasági rendszerváltás minőségét, jellegét és jellegzetességeit*. Nem is szólva arról, hogy a hazai piac és a jövedelemtermelő képesség drámai zsugorodása különösen nagy veszélyekkel fenyegeti a tipikusan *agrár-térségek* népességét.

Joggal feltételezhető, hogy a *mezőgazdaság* továbbra is a falu életképességét, a magyar gazdaság egészét jelentősen meghatározó tényező marad. Magyarország területének 83%-a ugyanis vidéki, rurális térség és itt él a lakosság

30%-a. Kedvezőtlen körülmények között azonban – mint amilyen természetesen a jelenlegi helyzet – a falu a magyar gazdaság, társadalom és politika *destabilizáló* tényezője lehet, sőt *egy elhatalmasodó agrárválság megnehezítheti Magyarországot EU-csatlakozását.* (Egy versenyképes mezőgazdaságot az Unió is kevesebb pénzből tudna finanszírozni, mint egy tönkrementet.) Számos jel mutat ugyanakkor arra, hogy a gazdasági rendszerváltás során megrendült mezőgazdaság gondjainak, mindenekelőtt a rendkívül súlyos *falusi munkanélküliség* enyhítésében egyre inkább alkalmassá válhatnak a meglehetősen mozgékony és a piaci helyzetet általában meglepő gyorsasággal kihasználó *háztáji és kisegítő gazdaságok, illetve a családi agrárvállalkozások és az egyéb* (ipari-szolgáltatási jellegű) *kisvállalkozások.*

A kibontakozást nehezíti az a körülmény, hogy fölöttébb ellentmondások azok a változások, amelyek az elmúlt években a privatizáció kapcsán, a vállalkozók és a vállalkozások sorsának alakulásában mutatkoztak meg az *Alföld mezőgazdaságában.* A *tulajdonviszonyok radikális átrendeződése,* a városlakók számára a földhöz jutás csábító lehetősége vagy/és a munkanélküliség előli menekülés miatti *tömeges visszatelepülése,* az általános *gazdasági recesszió* hatása, valamint a mezőgazdasági *termelőszövetkezetek* és melléküzemági tevékenységük *leépülése* nyomán rohamosan *megnőtt* a magángazdálkodók, a *mezőgazdasági kisvállalkozók száma* a falvakban. A *magyar falu* akarva-akaratlanul *népesség-visszafogadó település lett.* A korábban önszántukból, vagy éppen gazdasági kényszerűségből városba költözők egy része most megváltoztatva a mobilitás irányát, újfent önszántából, vagy új keletű gazdasági kényszer hatására ismét útra kelt, ezúttal a falut választva lakóhelyéül, s a mezőgazdasági tevékenységet megélhetése forrásául. Eközben a *társadalomszerkezetnek* is megjelentek olyan elemei, amelyek évtizedek óta hiányoztak. Faluhelyen – mondhatni társadalmi anakronizmusként – az elszegényesedés miatt újfent kialakultak a *napszámosok és az egyéb nincstelen rétegek.*

Az agráriumot, illetőleg a családi vállalkozások fejlődését befolyásoló hátrányos következmények akkumulációjának a forrása továbbá, hogy az ipari válságfolyamatok is jelentős mértékben az agrártérségekben fejtik ki hatásukat. Míután az elbocsátások elsősorban a zömmel falvakból naponta, vagy ritkábban el- és bejáró egymilliónyi úgynevezett ingázó, többnyire segéd- és betanított munkást érintették az országban (az Alföldön mintegy 450–500 ezer főt). Az ipari válság hatásai sem az ipari központokban jelentkeznek elsődlegesen, hanem áttevődtek más, főleg *agrártérségekbe* (pl. a Borsodi Iparvidék leépülése, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei ingázók kiszorulása a munkaerőpiacról stb.).

A kilencvenes évek első felében Kelet-Magyarországon, döntően az Alföld falvaiban egyetemisták bevonásával, a családi gazdaságok megosztására és típusaira vonatkozóan végzett, mintegy 2500 kérdőíves *szociálgeográfiai felmérésünk eredményein alapuló,* s éppen Pécsen, a harmadik Falukonferencián közreadott, majd az 1996-ban és 1997-ben megismételt (kontroll)vizsgálataink

egyaránt azt támasztották alá, hogy a családi gazdaságok típusait és tevékenységét illetően, 1994 és 1997 között alig történt lényegi és érdemleges elmozdulás.

A magyar mezőgazdaság ma is még azzal jellemezhető a leginkább, hogy *világos magyar agrárkonceptió, egyértelmű és hatékony központi agrártámogatás hiányában*, a felaprózódott néhány hektáros kis gazdaságok többségét relatíve alacsony színvonalú „*paraszti önellátó*”, *jövedelempótló, illetve kiegészítő tevékenység jellemzi*. Jobbik esetben is csak az agrártevékenységet végzők nem egészen egyharmada foglalkozik a piaci igények szerinti árutermeléssel is, s *mindössze 9–10%-ra tehető azoknak a családi vállalkozásoknak az aránya*, amelyek megújult szellemben igyekeznek megfelelni a modern piacgazdaság magasabb követelményeket támaztó kihívásainak. A családi gazdaságok mintegy 35%-át azok a *kisegítő gazdaságok* alkotják, ahol a családi jövedelem döntő hányada, legalább 75%-a „külső” munkaviszonyból adódik, 56%-át pedig azok a *részmunkaidős családi gazdaságok* teszik ki, amelyekben a külső munkaviszonyból és a családi gazdaságból származó jövedelem aránya megközelítően egyforma súlyt képvisel. A családi gazdaságok mindössze 9%-át teszik ki azok a vállalkozások, amelyekben a megszerzett jövedelem nagyobbik része, legalább 75%-a már az árutermelő tevékenységből keletkezik, míg a külső munkaviszonyból származó családi bevételek aránya 25%-ra redukálódott. Túlzás nélkül állítható azonban, hogy az összes *paraszti gazdaságok túlnyomó többsége, közel 70%-a kényszervállalkozóként, afféle „kvázi vállalkozásként” hagyományos mentalitáson alapuló önellátó, itt-ott szinte a naturálgazdálkodás szintjén mozgó mezőgazdasági tevékenységet folytat, különösen a hátrányos helyzetű kelet-magyarországi térségekben*.

A családi gazdaságok különböző típusaira vonatkozó vizsgálatok, az előbbi viszonylag egzaktan tekinthető számszerű megállapításokon túl azt az előzetes feltételezésünket is alátámasztották, hogy a *családi gazdaságként* megnevezett agrártevékenység messze *nem homogén jelenség*. Az országosan mintegy 3 millióra becsült mezőgazdasági tevékenységet (is) folytató ember nem kezelhető egyformán. Igaz, hogy a magyar háztartások 60%-ában van kisgazdaság, de ezek 2/3-ában kizárólag az önellátás a cél (hobby- és házikertek). A maradék 1/3-nyi rész sem egységes, hiszen a teljes körű élelmiszer-önellátásra berendezkedő, s csak mellékesen piacozó gazdaságoktól a kifejezett árutermelő modern vállalkozásokig igen változatos a kép.

A kérdőíves felmérés szerint a tulajdonviszonyok részben még ma is tartó átrendeződése közepette, az agrárnépesség megosztott abban a kérdésben, hogy milyen *szervezeti feltételek* mellett kíván gazdálkodni, és abban is, hogy *főfoglalkozásként* vagy *melléktevékenységként, részmunkaidőben kíván-e gazdálkodni*. A gazdálkodás formájára vonatkozóan bizonyosra vehető, hogy az alábbi *három jellemző fő típus* lesz megtalálható – persze eltérő súllyal – a falusi településeken: a) a *nagyüzem* (a volt szövetkezetek vagy új szövetkezetek, társulások bázisán alapuló, nagytömegű árutermelés); b) az *árutermelő (családi) ma-*

gángazdaság; c) a *részmunkaidős kisgazdaság* (tevékenysége az önellátástól a szűk specializáción alapuló árutermelésig terjedhet). Ám a tulajdonosok egy része ma még *kényszervállalkozó, távolról sem tekinthető modern, ún. polgár-paraszti árutermelőnek*.

A kitöltött adatlapok és az interjúk a magyar mezőgazdaságot jellemző *értékesítési válság és a krónikus tőkehiány bizonytalanságot és kilátástalan jövőképet eredményezett* a gazdálkodók egy részében. A mezőgazdasági termelőeszköz kereskedelemre vonatkozó adatok pedig már egyenesen arra utalnak, hogy a mezőgazdaság szinten tartásához szükséges eszközöknek, anyagoknak csak töredékét képesek értékesíteni a kereskedők. (Némi – igazából csak szerény – növekedés 1995 tavaszától figyelhető meg). Az értékesítési válság és a krónikus tőkehiány káros következményeinek a csökkentése, valamint az EU-hoz történő csatlakozás gyorsítása érdekében nem tartható tovább az a helyzet, amelynek egyik legfőbb jellemzője, hogy az 1980-as években a magyar agráriumnak nyújtott átlagos központi támogatást (évi 80,3 Mrd Ft) 100%-nak véve az ágazat támogatási szintje 1996-ra 25,3%-ra zsugorodott.

Az ország regionális fejlődése szempontjából is alapvető jelentőségű az a tény, hogy azok a régiók, ahol a mezőgazdaság jelentősebb, annak a következtében kerülhetnek hátrányos helyzetbe, hogy még a *jól működő mezőgazdaság sem rendelkezik* – a nemzetközi tapasztalatok szerint – *húzóágazat-jelleggel*. A növekvő termelési költségeknek az árakban történő érvényesítése az élelmiszerfogyasztás, illetve élelmiszerkereslet piaci sajátossági miatt általában nem teljes mértékű, illetve késleltetett, emiatt romlik a termelők jövedelmi pozíciója. Az *állam általános érdeke, hogy ezt támogatásokkal kompenzálja*. A termelési tényezőknek elsősorban a földdel összefüggő közismert helyettesítési rugalmatlansága, valamint a mikro- és a makroszintű piaci hatások eltérő jellege miatt a *mezőgazdaság strukturális alkalmazkodása nehézkes*. Ez költségkihatásokkal jár, amit általában csak további támogatásokkal lehet ellensúlyozni. A támogatások miatti fogyasztói teher jelenlegi szintje azonban hazánkban tovább nem fokozható (és nem tartható), mert több tekintetben már eddig is nem kívánatos, sőt nem sokáig tolerálható következményekhez vezetett.

A termelés színvonalának a meghatározásához a gazdálkodás ökonómiai feltételeit (a föld aranykorona-értéke, az álló- és forgóeszközök értéke, állatsűrűség) és a gazdálkodás eredményességét (területegységre és egy dolgozóra jutó termelési érték) jelző mutatók alapján *az ország területének a legnagyobb részét a közepes színvonalú körzetek foglalják el*.

A *kiemelkedő színvonalú* térségek viszonylag kicsiny, s eléggé szórta elhelyezkedő foltokból tevődnek össze. Általában nem a hagyományosan legmagasabb termőképességűnek ítélt alföldi löszhátakon rajzolódtak ki, bár a Dél-Duna völgyében (Észak-Bácska, Mohács körzete), s a Tiszántúlon (Hajdúhát, Békés–songrádi löszhát) is előfordultak kiemelkedő színvonalú agrártérségek. A *legalacsonyabb színvonalú*, fokozottabb támogatásra szoruló *kedvezőtlen*

adottságú agrárterületek egybeesnek a kedvezőtlen természetföldrajzi adottságokkal (hegy- és dombvidékek, homokvidékek, szikes területek) bíró területekkel. Ez azt mutatja, hogy a termőföld minősége jelentősen differenciálja a ráfordítások hatékonyságát, alapvetően befolyásolja a gazdálkodás színvonalát.

A kedvezőtlen természeti-gazdálkodási feltételek hátrányos következményeit – várhatóan hosszabb időre – csak konzerválja az a körülmény, hogy a rendszerváltást követően az ország politikai vezetése a gazdaság átalakításának alapjául és *elszámú követelményeként a privatizáció szükségességét jelölte meg*, amely azután a mezőgazdaság tekintetében kimondva-kimondatlanul a korábbi kollektivizált nagyüzemek megszüntetésének, a nyugat-európai családi típusú farmgazdasági általánossá tételének céljában öltött testet. Magyarországon a rendszerváltást követően a *politikai indíttatású kárpótlás* anélkül bontotta szét a nagyüzemi rendszert, hogy megteremtette volna az *új, életképes üzemsztruktúra kialakulásának* és működésének feltételeit. Az agrárprivatizáció során a föld visszaigénylésének útja a vártnál szabályozatlanabb, bizonytalanabb és bonyolultabb lett, nem jött létre hatékony kompetatív agrárpiaac. Az agrárgazdaság egészében – de különösen a fejlődni kívánó kisgazdaságokban – általános a tőke és a technikai infrastruktúra hiánya, s az agrártermelés korábbi állami támogatottsága is drasztikusan csökkent. Ugyanakkor az agrártermelés sok tekintetben túlszabályozott, ami az agrárpiacon anarchikus állapotokat teremt. Nemcsak a földvagyron és eszközvagyron privatizációja vált külön, hanem az agrártermelő eszközök birtoklása és használata is.

A fejlesztés lehetőségei, prioritásai

A magyar mezőgazdaság rövid távú célkitűzése, egyszersmind érdeke a *fenntartható agrárfejlődés esélyeinek a biztosítása*. Fontos szem előtt tartani, hogy a vidéki társadalom és gazdaság elmaradottsága elsődlegesen *strukturális jellegű*, s így az elmaradottság enyhítése csak megfelelő *szerkezetátalakítással* lehetséges. Alapvető feladatunk azt kutatni, hogy az alföldi rurális társadalom- és gazdaságszerkezetben – a fenntartható fejlesztés kívánt elérése szempontjából – , melyek az egészséges, esetleg megújítható részletek. Ezek megerősödésétől, erősítésétől, illetve az előrevivő *új irányzatok meghonosításától* függ a mezőgazdasági térségek sikeresebb jövője.

A *mezőgazdasági szerkezetváltás* tehát érzékenyen érinti az *eltartóképességet*. A magántulajdon dominanciájával a foglalkoztatási nehézségek nem csökkentek, csak megjelenítési helyük változott meg. A hazai termelőszövetkezetek korábban az előállított értékhez képest lényegesen nagyobb munkamennyiséget vettek igénybe, mint a fejlett országokban. A most folyó agrár-szerkezetváltás, az önálló gazdaságokon kívül természetesen termékszerkezet-módosulást (egyszerűsödést) is eredményez, amelynek eredményeként tovább csökkenhet az élők munkai igény.

A mezőgazdaságban a privatizáció eredményeként várható a *magángazdaságok sokágúvá válása*. Az értékesítési nehézségek, a munkanélküliséggel járó elszegényedés a kisgazdaságokban, a háztáji gazdaságokban és a kényszervállalkozásokban az önellátás szerepének fokozódását, sokágú *autark gazdaság* kiépítését eredményezik. Ez a befeléfordulás természetesen a területi specializáció ellen hat. Az élelmiszergazdaságban a specializáció elmélyülését, illetve kiépülését a hazai és külpiazi fogadóképesség javulásától, illetve a földrajzi környezet adottságait egyre jobban kihasználó paraszti árutermelés, családi típusú farmergazdálkodás hatékonyságának növekedésétől várható.

A jövőben a mezőgazdasági piac fellendülésével *azoknál a nagyobb családi gazdaságoknál lehet majd a termelés jelentős bővítésére számítani, amelyek már jelenleg is számottevő mértékű árutermelést folytatnak*. Náluk van ugyanis továbbfejleszhető, bővíthető kapacitás, befektethető tőke, beszerzési és értékesítési tapasztalat, valamint olyan emberi magatartás és értékrend, amely nem idegenedett el a mezőgazdaságtól. S természetesen ők rendelkeznek megfelelő személyes kapcsolatokkal is.

Az agrárpiac nekilendülésével az új kihívásokra nem a mai paraszti zárványterületek (DK-Nyírség, Bihari-térség, Cserehát), hanem *a nagygazdaságokkal eddig is szimbiózisban élt piacorientált családi vállalkozások lesznek képesek megfelelő választ adni*. A jövőben a *családi munkán alapuló*, szűk profilú családi vállalkozások jelenthetik majd az *agrártermelés bázisát*. Ezek a családi üzemek azonban továbbra sem nélkülözhetik az átalakuló szövetkezetekkel való együttműködést. A szövetkezeti és a családi típusú gazdálkodás között *rugalmas és folyamatos átmenet szükséges*, elsősorban az agrártermelés jellegéből adódóan, amely az ellátás biztonsága miatt is egy bizonyos kontinuitást követel meg. *A piacgazdaságokban reális kényszer az innovációk keletkezése, terjedése-befogadása. Magyarország falvaiban egy megfelelően széles társadalmi csoport máris készen áll új agrártevékenység, új szervezetek, ismeretek és technológiák befogadására, s ezt nem a paraszti mentalitás restaurálásával, paraszti földhözragadtsággal kívánja elérni. A leendő magyar agrárkoncepciónak elsősorban ezt az agrárvállalkozói réteget kell megcéloznia.*

A hátrányos helyzetű falusi térségek problémáinak *terapikus javallatai között* nagy súllyal kell, hogy szerepeljen a *vállalkozásélénkítés*, az agrárátalakulás jelenlegi és várhatóan elhúzódó nehéz időszakaiban egy fokozott és eredményes *állami „intervencionista” politika* révén. Annál is inkább, mert a magyar élelmiszergazdaság a kelet-európai kapcsolatok szétzilálása utáni helyzetben, a külpiazi, főleg az EU-országok fogadókészségének a romlása és a hazai fogyasztás drasztikus csökkenése miatt *súlyos értékesítési válsággal küszködik*. Ennek eredményeként a magyar mezőgazdasági termelés jelentősen csökkent. A csökkenés tendenciáinak a feltartóztatása középtávú, egyszersmind stratégiai cél is.

Az *agrárprrotekcionizmus* következményeként eltorzult nemzetközi agrár munkamegosztás, ami ma a világ agrárgazdaságát jellemzi, Magyarország szá-

mára rövidebb – az ezredforduló környékéig belátható – távon biztosan kedvezőtlen hatású lesz, hiszen sem gazdasági fejlettségünk, sem nagyságrendünkől fakadó csekély piaci erőnk révén nem gyakorolhatunk számottevő, érzékelhető hatást a nemzetközi viszonyokra. A liberalizálási elképzelések és megoldási törekvések igazából rajtunk kívül zajlanak, s nem a mi érdekeink által meghatározottan.

Milyen legyen tehát a magyar élelmiszergazdaság kívánt és lehetséges jövőképe az új évezred elején? Az elkövetkező évek következetes agrárpolitikájának nem a topográfiai és a társadalmi perifériára szorult hagyományos parasztgazdaságokat kell követendő példaként „favorizálni”, s az évtizedekkel ezelőtti „virágzó” paraszti állapotokat sem lehet már restaurálni. Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben az is bebizonyosodott, hogy a családi gazdaságok – a kisárutermelés „stabil” jellemvonásai mellett – mindig képesek voltak meglepően gyorsan alkalmazkodni a lehetőségekhez, ami tehát a falusi társadalom jelentős részének rugalmasságát és innovációérzékenységét bizonyítja.

A gazdasági szerkezetváltás legfőbb ösztönzője a tulajdoni rendszer átalakulása, a magántulajdon térhódítása. Az előrelépést erősen hátráltatja többek között a földpiac csaknem teljes hiánya, az alacsony földárak és a földtől fizikailag elszakadt tulajdonosok magas aránya. A földtulajdonhoz jutó örökösök tulajdonosi érzése, gondolkodásmódja nélkülözi a földszertetet érzelmi töltését. Ezt jelzi a földet eladni szándékozók nagy száma és a föld iránti alacsony kereslet. E téren módosulást a bérlők színrelépése hozhat, bár a jövedelmezőségi viszonyok ma még nem kedveznek a bérleti rendszernek. Az ezredfordulóig mindenestre erőteljesebb lesz a tulajdonosok és a használók elkülönülése. Néhány év múltán a termelés egyre inkább a magángazdák, a családi vállalkozások „feladata” lesz. Ezért is lenne különösen fontos a ma még 9–10%-nyi családi vállalkozói rétegnek a megerősödése (akár megerősítése), amely jövedelmének túlnyomó részét, de legalább 75%-át már saját gazdaságából biztosítja. Nem is annyira a réteg számszerű növelése, sokkal inkább a használatában lévő termőföld nagyságának a koncentrációja, a termelés technikai, műszaki feltételeinek a javítása a kívánatos cél. Esélyeiket javítanák az egyelőre csaknem teljes mértékben hiányzó termelői-kereskedelmi integrációk. Ezek megteremtése és erősítése az elkövetkező évek kiemelt jelentőségű feladata lesz.

A családi vállalkozásoknak az átalakuló magyar mezőgazdaságban játszott szerepét erősíthetné, egyszersmind a falusi gazdaság diverzifikált fejlesztését is szolgálhatná, a családi gazdaságok többségét, mintegy 56%-át kitevő részmunkaidős családi gazdaságok vállalkozói jellegének a kiteljesedése. Ők jelenthetnék azt a utánpótlást, amelyből kifejlődhetne az igazi paraszt-polgári társadalmi réteg, s akik közül sokan a családi vállalkozók leggazdagabb, a paraszti „vállalkozói hierarchia” csúcsán álló, legszűkebb, ám legtehetősebb csoportját gyarapíthatnák.

Magyarország kiterjedt agrártérsegeiben a foglalkoztatási gondok enyhítésében a *mezőgazdaság* viszonylagosan alacsony tőkebefektetési igényével az egyik *kitörési pont lehet*. Le kell szögezni azonban, hogy a *mezőgazdaság önmagában nem tud* a helyi, térségi *gazdaság dinamizáló erejévé válni*. Szerepe azonban stabilizáló lehet és teherviselés abban az értelemben, hogy piacot nyújt a helyi munkaerőnek, a térségi feldolgozóiparnak, olcsó élelmiszert kínál a lakosságnak. Arányos hányadot vállal a társadalmi terhekből (pl. környezetvédelem) és a szociális gondok megoldásából.

Tőkehiánnyal és értékesítési gondokkal küszködve, megfelelő *agrártámogatás és piac hiányában*, a mezőgazdasági vállalkozó igen nehéz helyzetben van. Az igazi „kitörés” várhatóan csak keveseknek adatik majd meg. *Egyre többen kerülhetnek rövid időn belül a társadalmi-gazdasági élet periferiájára*. Mindez pedig *agrárterületek társadalmi, egyszersmind a területi léptékű leszakadáshoz vezethet*, és egy később már nem, vagy csak óriási nehézségek árán visszafordítható folyamat felgyorsítója lehet.

Rövid távon – az elkövetkező 3-4 évben még minden bizonnyal – a *fenntartható fejlődés* és a *hanyatlás kombinációja* fog érvényesülni agrárvidégeinken. A válság várhatóan kistérségi léptékű marad, *elzárt falusias területeket* érint majd tartósan, főként az Alföld hátrányos helyzetű, leszakadó kistérségeiben. Az utóbbiak felzárkóztatása tehát a magyar gazdaság elemi érdeke, a fenntartható fejlődés előfeltétele.

Számolni kell azzal, hogy a magyar mezőgazdaság szereplői – köztük a jobb sorsra számító és érdemes családi vállalkozások – a jövőben nagyon nehezen, *s csak jelentős külső segítséggel lesznek képesek kikeveredni a régóta tartó elszegényedési folyamatból*. A külső és belső gazdasági feltételrendszer kialakítása az induló feltétele annak a modernizációs folyamatnak, amely nélkül nem valósítható meg az agrárszektor talpra állítása. A korszerűsítés azonban csak bővülő piac, megfelelő árak, a nem mezőgazdasági foglalkoztatottság növekedése, a mezőgazdaság sajátosságaihoz igazodó tőkebevonás mellett lehetséges. Enélkül az élelmiszergazdaság jövője meglehetősen kilátástalan marad mind rövid, mind hosszú távon egyaránt.

„TANAKODÁS A TANYÁKRÓL” – HELYZETKÉP EGY FEKETEFÖLDI TANYÁS VIDÉKRŐL NAPJAINKBAN

MOLNÁR MELINDA

A feketeföldi tanyás vidék jelenét egy – a sorsával a térség jellegzetességeit híven tükröző – város vizsgálatán keresztül kívánom bemutatni. Ez a település Jász-Nagykun-Szolnok megye keleti csücskében található. Emlegetik a „Nagykunság fővárosaként” is. Neve Karcag, mely a XX. század harmincas–negyvenes éveiben csaknem kétezer tanyát mondhatott magáénak, szemben a mára alig több mint százzal.

1. táblázat

*A jelenlevő népesség és a lakott hely számának alakulása
Karcag külterületén 1949–1990 között*

Év	Össznépesség szám szerint	Külterületi*		Lakott hely
		száma szerint	össznépesség %-ában	
1949	25100	6805	27,1	2357
1960	26030	5291	20,3	–
1970	24638	2348	9,5	735
1980	25230	1260	5,0	372
1990	24273	735	3,0	236

* Lakónépességre vonatkozik *Lakónépesség*: bejelentett állandó lakással bíró és máshol bejelentett ideiglenes lakással rendelkező, vagy bejelentett ideiglenes lakással rendelkező személyek.
Forrás: Népszámlálási kiadványok.

Akár a külterületi lakónépesség, akár a lakóhelyek számát vizsgáljuk, szembevetendő a megtizedelődés. A kor tanyapolitikájának célja a tanyák, mint a kollektivizálás legfőbb akadályozóinak felszámolása volt. 1949 és 1970 között a külterületi lakott hely kevesebb mint harmadára, 1970 és 1980 között a felére esett vissza. A külterületi lakónépesség 1960 és 1980 közt 10 évenként nagyjából megfeleződött. A legnagyobb arányú csökkenés 1960 és 1970 közt mérhető. A megindult „településrendezés” olyan mértékű volt Jász-Nagykun-Szolnok megyében, hogy a külterületi népesség legerőteljesebb fogyása országosan itt következett be. (LAKATOS I.–VINCZE GY., 1990, SZABÓ L., 1990) A tanyafelszámolás folyamata nem egyformán érintette a különböző mezőgazdasági kultúrára épülő tanyás vidékeket. Ott ahol a szántóföldi takarmánynövények, gabonafélék termesztése volt hagyományosan jellemző, ott könnyebb volt a nagyüzemi táblásítás megvalósítása. A feketeföldi tanyás vidék épp ezért sínylette

meg oly nagyon a kollektivizálást. Szerencsére itt is késleltette a teljes tanyafel-számolást, a később kistermelést is lehetővé tevő szocialista mezőgazdaság „magyar modellje” (DURÓ A., 1990).

A kérdés az, hogy vajon a rendszerváltás, amely új körülményeket teremtett a földhasználat terén, milyen irányban befolyásolja ezen tanyák jövőjét. A múlt és jelen összefüggésében öt szinten kívánom vizsgálni a tanyák helyzetét: *a gazdálkodás, a tulajdon, demográfia, az életkörülmények és a tanya-város kapcsolat* szintjén. A múlt vizsgálata részben saját, részben más forrásokból átvett adatokra épül, míg a jelenről készült kép egy 1994–95-ben végzett önálló kérdőíves felmérés eredménye. A jelen vizsgálatában szükségesnek bizonyult elkülöníteni két tanyatípust, az állandóan, és az időszakosan lakott tanyák típusát, mivel a fent megjelölt kérdéskörök értékelésekor típusonként eltérés mutatkozott. Az *állandóan lakott tanya* olyan tanyatípus, melyben egész éven át háztartást vezetnek. Az *időszakosan lakott tanya* pedig olyan tanyatípus, ahol a tulajdonos csak napközben, éjszaka legfeljebb „dologidőben” tartózkodik.

A gazdálkodás

A feketeföldi tanyás gazdálkodás múltbeli gyökerei

A XIX. sz. közepéig a természetföldrajzi viszonyok elsősorban az állattartás hagyományos formáinak kedveztek. Korábban ugyanis a vizsgált település esetében a határ „keleti részét a Hortobágy vize borította, míg a dél-délnyugati határ részen keresztül a Tisza árvize hömpölygött a Hortobágy–Berettyó irányában, hol pedig a Hortobágy–Berettyó vize húzódott északra állandóan vagy időszakosan víz alatt tartva a határ nagy részét” (PETROV I., 1976). Ez a település történetének kezdetén kiváló adottságnak számított, a víz halászatra és más haszonvételekre, az árvízmentes magaslatok megtelepedésre és művelésre voltak alkalmasak. (HOLLANDER A. N. J., 1980.) A határ nagy részét rét és legelő foglalta el, ezért ekkor a mezőgazdaságban a szilaj állattartás dominált. Korábban ez nagy haszonnal járt, mivel a jószág – főleg a szürkemarha – lábon elhajtható volt a távoli piacokra. Eljutottak Moszkvába, de Velencébe is. (HOLLANDER A. N. J., 1980.)

A mezőgazdaság szerkezetének megváltozására a szántóföld növekedésére, a növénytermesztés térhódítására az árvizek megszűntetése és a belvizek levezetése után kerülhetett sor. Ezt követően a kiszáradt réteket felosztották. Karcagon ez három ütemben történt: 1851-ben, 1864-ben, és 1895-ben. Ezzel párhuzamosan a rideg állattartás is egyre kisebb területre húzódott vissza. A szántóterület Karcag esetében 100 év alatt csaknem 40 ezer katasztrális holddal gyarapodott. Részesedése az összterületből 23,7%-ról 75,2%-ra növekedett. Ez a változás szükségszerűen együtt járt a mezőgazdaság szerkezetének átalakulásával (PETROV, 1976). A karcagi szántóföldi tanyás térségben a monokultúrás búza-termesztést egy korszerűbb vetésszerkezet váltotta fel, melyben a búza vetésste-

rülete csökkent, a kukoricáé, takarmánynövényeké nőtt. Ezzel együtt az állattartásban nemcsak a tenyésztés módjában, hanem a tartott jóságok összetételében is változás állt be. 1895 és 1935 között a szilaj állattartás visszaszorulásával párhuzamosan a szarvasmarha és a juhállomány jelentősen csökkent. Később az istállózásra alkalmas új fajták meghonosodásával számuk ismét növekedni kezdett. Elterjedt a sertés- és baromfitartás is, amely kiválóan illeszkedett az új földhasznosítási formához. (TÓTH T., 1980; PETROV I., 1976)

Tanyasi gazdálkodás napjainkban a feketeföldi tanyás térségben

A szántók részesedése az összterületből ma is igen magas. A termesztett növények csakúgy mint régen, az állatok takarmányozásának szolgálatában állnak. Karcagon a tanyasi ember ma is a jószágértartásból él. A tanyák ideális telephelyei a jószágértartásnak, mert a takarmány ott terem meg, és a trágya ott helyben hasznosul.

A rendszerváltás óta két tényező hat különösen kedvezőtlenül a gazdálkodásra. Egyrészt a tőkeszegénység, másrészt a bizonytalan felvevő piac. A pénztelenség miatt a szántók jelentős része nem kerül művelésre. Az állandóan lakott tanyák közt a vizsgálataim szerint a gazdák 19%-a, az időszakosan lakott tanyák esetében 25%-a nem vetett semmit. Márpedig a megtermelt takarmány mennyisége szabja meg, hogy mennyi jószágot tarthat a gazda, és mennyit értékesíthet. A művelt területeken a vetésszerkezet hagyomány szerint alakul. Tapasztalataim szerint ma is főleg takarmányozás céljából gabonaféléket, illetve talajjavítás céljából pillangósokat termesztnek. Nagyobb újtási kedv az időszakosan lakott tanyák esetében figyelhető meg. Itt más haszonnövényekkel is próbálkoznak (2. táblázat).

2. táblázat

*Vetésszerkezet Karcag tanyavilágában
az adott haszonnövényt termesztők %-ában (1994)*

	Állandóan lakott tanya	Időszakosan lakott tanya
kukorica	100,0	66,7
búza	76,5	66,7
árpa	41,2	66,7
lucerna	17,6	44,4
borsó	11,8	33,3
here	29,4	22,2
zab	11,8	22,2
napraforgó	–	11,1
szemes cirok	–	11,1

A másik kedvezőtlen tényező a bizonytalan piac, a kiszámíthatatlan felvásárlási árak. Márpedig egy-egy tenyészállomány felnevelése hosszú idő. Mire jövedelmezővé válhatna, a piac ki tudja mit kíván. Ami a közvetlen jövedelemfor-

rást, azaz a haszonállatokat illeti a piacon leginkább a szarvasmarha és a sertés keresett. Bár baromfifélet mindenhol tartanak, ezek csak a családi szükségletet elégítik ki. A korábban oly jellemző juhtartás mára visszaesett. Az időszakosan lakott tanyáknál nagyobb az újítási kedv, más haszonállatokkal is próbálkoznak több-kevesebb sikerrel pl. galamb, méh stb. (3. táblázat).

3. táblázat

*Az állattartás szerkezete Karcag tanyavilágában
az adott haszonállatot tartók %-ában (1994)*

	Állandóan lakott tanya	Időszakosan lakott tanya
tyúk, csirke	100,0	100,0
sertés	81,0	91,7
szarvasmarha	76,2	75,0
kacsa	71,4	58,3
gyöngyös	61,9	58,3
liba	52,4	58,3
juh	42,9	41,7
pulyka	33,3	16,7
ló	23,8	41,7
nyúl	4,8	16,7
galamb	–	8,3
méh	–	8,3
kecske	–	8,3

Tapasztalataim szerint azok a tanyák mutatkoznak életképesebbnek, amelyek nem csupán egyetlen háziállatfélére specializálódnak, és emellett rugalmasan képesek reagálni a piac kihívásaira. A gazdaságok igyekeznek biztosítani magukat vevőkkel eleinte a rokonság és az ismerős körből, később különböző kereskedelmi kft.-ekkel.

A tulajdon

A tanyai gazdaságok hagyomány szerint családi alapon működnek. Bennük egy sajátos nemzedékváltkozás van jelen. Mind az időszakosan, mind az állandóan lakott tanyák tulajdonosainál megfigyelhető, hogy életük folyamán házra tesznek szert a városban. A tanyát általában mindig az idősebb nemzedék igazgatja egészen addig, míg a munkabíró képessége ezt lehetővé teszi. Mikor már nem boldogulnak, a fiatalok veszik át tőlük a gazdaságot. Ilyenkor a fiatalok vagy kiköltöznek a tanyára, vagy a városból tartják fenn a gazdaságot, míg szüleik végleg a városba költöznek.

Megjelent – bár el nem terjedt – a tanyáknál is a kft, mint tulajdonforma, amely idővel elképzelhető hogy jobban elterjed, mivel általa az anyagi és a fizikai terhek is jobban megoszlanak.

Demográfia

4. táblázat

Karcag tanyavilágának demográfiai mutatói (1994)

		Állandóan lakott tanya	Időszakosan lakott tanya
Nem	férfi	48,1	54,8
	nő	51,9	45,2
Korcsoport	0–14	14,8	12,9
	15–39	31,5	29,0
	40–59	40,7	41,9
	60–X	13,0	16,1
Közös háztartásban élők (átlag)		2,57	2,58
Iskolai végzettség	3 osztály	2,2	–
	4 osztály	8,7	11,1
	5 osztály	4,3	–
	6 osztály	13,0	7,4
	7 osztály	4,3	–
	8 osztály	39,1	33,3
	szakmunkásképző	26,1	22,2
	szakközépiskola	2,2	11,1
	gimnázium	–	3,7
	felsőfokú	–	11,1

A kérdőíves vizsgálat alapján a tanyagazdák legnépesebb korcsoportjai a 40–59 év közti. Eltűnően van a tanyákra korábban oly jellemző nagycsalád. Miután ez az életforma sok lemondással jár, így zömmel csak azok vállalják, akiknek hagyomány szerint van kötődésük a földhöz. A kérdezettek döntő többsége tősgyökeres karcagi volt. Az állandóan és az időszakosan lakott tanyák közti különbség különösen az iskolai végzettségben nyilvánul meg. Az állandóan lakott tanyákon a felnőtt népesség kb. 70%-a nem jutott túl az általános iskolán. Az időszakosan lakott tanyák esetében a felnőtt népességnek csak kb. fele nem tanult tovább valamilyen középfokú intézményben. Tehát, közülük többen szereztek középfokú végzettséget, és felsőfokút is, főleg agrárdiplomát. Ez önmagában is megmagyarázza a gazdálkodás kedvezőbb mutatóit az időszakosan lakott tanyák esetében. Az a tapasztalat, hogy a tanult emberek gyorsabban képesek reagálni a piac kihívásaira, rugalmasabb, váltásra kész emberek. Köztük találjuk azt a kevés tanyát, ahol a gazdák nem egyszerűen csak megélik a munkájukból, hanem nagy haszonnal forgatják gyarapodó tőkéjüket.

Az életkörülmények

Az életkörülmények múltbeli gyökerei a feketeföldi tanyás térségben

Az első tanyák, amelyek ebben a térségben épültek, egyszerű sárból, nádból rakott épületek voltak, amelyekben az istállót (vagy ahogy a Kunságban nevezték: az ólat) nem választották el fallal az emberi tartózkodásra szolgáló résztól, a tüzelőhelytől. A Nagykunságban tüzelős ól, tüzes ól volt az ilyen tanyák neve. (ERDEI S., 1973) Ilyen építménnyel ugyan nem találkoztam Karcagon, de többen mesélték, hogy a mostani tanyájuk helyén hajdanán ilyen – Karcagon úgy mondják – „pitaról” állt.

Életkörülmények napjainkban a feketeföldi tanyás térségben

A Karcag határában ma álló tanyák zömmel a huszas évektől az ötvenes évekig tartó időszakban épültek. A hatvanas évektől a kor tanyapolitikájának következményeként megállt a tanyásodás.

A ma létező épületek is főleg vályogból készültek, de a tetőt már nem nád, hanem cserép fedí. A lakószobák száma kevés. Átalakítást elsősorban azokban a tanyákban találni, melyek állandóan lakottak, hisz számukra a tanya az otthon is jelenti. Igyekeznek tehát minél komfortosabbá tenni. A földes padlózatot itt fölváltja a linóleum, beton, mozaik, padló, illetve a tégl. A villany bevezetését is főleg ők szorgalmazzák. Az időszakosan tanyán élőket ugyanakkor nem fűzi érdek ezekhez az átalakításokhoz, mivel számukra a tanya elsősorban munkahely. Így aztán a néprajzkutató és a történész szemével ez utóbbi típusba tartozó tanyák rejtik az igazi kincseket: a kemence, a petróleumlámpa itt ma sem múzeumi tárgy (5. táblázat).

Tanya–város kapcsolat

A tanyák nem önálló települések, mindig valamely községhez, városhoz tartoznak. Az időszakosan lakott tanyák gazdáinak mindegyike házzal rendelkezik a városban. Tapasztalataim szerint az állandóan tanyán élőknek is több mint fele rendelkezik házzal Karcagon. Az esetek többségében persze ezek nem lakatlanul állnak, hanem a fiatal, már családos gyermekeik élnek benne. (Lásd: Tulajdon-nemzedékváltakozás)

Szorosabb tanya–város kapcsolat érthetően az időszakosan tanyán élőknél figyelhető meg, mivel ők legfőljebb csak a nyári hónapokban költöznek ki a tanyájukra, egyébként pedig – ha bérlő nem lakja – nap mint nap kijárnak, így számukra különösen fontos a tanya megközelíthetőségének kérdése. Ebben nem is annyira a várostól mért távolság, hanem a kövesút közelsége a döntő. Szorosabb a kötődésük a városhoz, hisz itt az otthonuk, sokszor munkát is ez ad. Természetesen az állandóan tanyán élők számára sem mellékes mindez, hisz alapvető élelmiszerért a városba, vízért a tsz-központba akkor is el kell menni, ha sáros-havas az út.

5. táblázat

Életkörülmények Karcag határában (1994)

		Állandóan lakott tanya	Időszakosan lakott tanya
Épületszám	2	57,1	38,5
	3	23,8	30,8
	4	9,5	23,1
	5	4,8	7,7
	6	4,8	–
	Tető	cserép	71,4
	pala	19,0	23,1
	hullámpala	–	7,7
	cserép + pala	9,5	–
Építőanyag	vályog	71,4	69,2
	tégla	4,8	15,4
	vályog + tégla	23,8	15,4
Lakószobák száma	1	66,7	92,3
	1,5	9,5	–
	2	19,0	7,7
	3	4,8	–
Földes padlózat		23,8	46,2
Villanyal rendelkező tanyák (%)		81,0	46,2
Ivóvízellátás	ásott kút	19,0	53,8
	fűrt kút	61,9	48,2
	egyéb	19,0	53,8
Fűtés	cserépkályha	42,9	23,1
	kemence	9,5	46,2
	vaskályha	47,5	30,8
	olajkályha	4,8	7,7

Zárszó

Ahogy ezen a vidéken mondják: a föld szolgát, a jószág rabszolgát kíván. Erre vállalkozni áldozatokkal terhes. Az ingatag piac, a még kidolgozatlan agrárprogram mind elemi csapásként sújt a tulajdonosokra. Az nagyon valószínű, hogy a közművektől távoli területeken elnéptelenedik a határ. Sőt az sem kizárt, hogy a meglévő gazdaságok közül is elpusztulnak az életképtelenek, vagy legalábbis gazdát cserélnek. A termőföldről szóló törvény és az Országos Építésiügyi Szabályzat (OÉSZ) egyaránt megnehezíti az „újratanysodást”. A termőföldről szóló törvény értelmében ui. földvédelmi járulékot köteles fizetni az, aki lakóépületet emel külterületen, azaz a művelésből termőterületet von ki. Az OÉSZ pedig előírja, hogy lakóépülethez lakhatási engedély csak akkor adható ki, ha az alapvető közművekkel ellátott. Egyelőre tehát marad a régi épületek birtokba vétele. Ez a maroknyi megmaradt tanya mindenesetre élni akar. Kell hogy legyen helyük a jövő agrárpolitikájában.

A RENDSZERVÁLTÁS VESZTESEI SZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI EGY HATÁR MENTI FALUSI TELEPÜLÉSEN, BAGAMÉRBAN

DIEBEL ANDREA – SZARVÁK TIBOR

Írásunk esettanulmány arról, hogy egy országhatár menti, igen magas munkanélküliséggel sújtott település, Bagamér lakossága – a rendszerváltást követő időszakot átvészelve – milyen megoldási módokat, stratégiákat alakított ki létfenntartása biztosítása érdekében.

Véleményünk szerint az itt élő emberek sorsa lehetőségei jól példázzák e keleti határ menti perifériális térség falusi lakosságának jelenlegi léthelyzetét. Azt a társadalmi-gazdasági szituációt, amely a rendszerváltást követően alakult ki és az e térségben élők jelentős része esetében drasztikus életszínvonal csökkenést hozott magával.

Hajdú-Bihar megye országhatár mentén elhelyezkedő települései – közöttük Bagamér is – az Alföld halmozottan hátrányos helyzetű térségei közé tartoznak, ahol a rendszerváltást követően súlyos foglalkoztatási válság alakult ki. A helyzetet előidéző tényezők sokrétűek. Az országos folyamatok (a KGST felbomlása, piacvesztés, privatizáció, elmélyülő gazdasági recesszió) regionálisan és településtípusonként is eltérő formában jelentkeztek Magyarországon. Egyes régiók sikeresen alkalmazkodtak a megváltozott körülményekhez, más területek – erre nem lévén képesek – fokozatosan gazdasági-társadalmi perifériára szorultak. Az általunk vizsgált térség ez utóbbi nehezen alkalmazkodó területek közé tartozik. Néhány tényező már előre jelezte, hogy a piacgazdaságra történő áttérés az átlagnál jóval súlyosabb foglalkoztatási gondokat fog okozni ebben a régióban: így a vidéki iparfejlesztés ellentmondásai, a relatív túlnépesedés következtében az ingázók magas aránya, a női munkaerő foglalkoztatásának nehézségei, az infrastrukturális fejlesztések elhanyagolása, a kedvezőtlen életkörülmények miatt a népesség szelektív elvándorlása, stb. És végül fokozottan hátrányos helyzetű pozíciót okoz a térség településeinek a határmenti fekvés is, hiszen a határok elszakították az eredeti gazdasági, kulturális vérkeringés kialakult útvonalaival.

Munkaerőpiac, foglalkoztatás

Az említett okok együttesen határozták meg Bagamérban is az elmúlt években a foglalkoztatás és a munkanélküliség alakulását.

1990-ben a 2549 fő lélekszámú Bagamér aktív keresőinek (800 fő) jelentős része (36%) a mezőgazdaságban, az ipari keresők (25%) helyi munkalehetőség híján, ingázóként főként Debrecen (BARNEVÁL, DEKO, MÁV-Járműjavító, HÁÉV stb.) és részben Budapest ipari üremeiben vállaltak munkát. Viszonylag magas volt a tercier ágazatban dolgozók aránya is (39%), többségük szintén ingázóként, Debrecenben tudott csak elhelyezkedni már a rendszerváltást megelőző időszakban is. (A településen az ingázók-helyben dolgozók aránya 49–51% volt 1990-ben.)

A gazdasági szerkezetváltás alapvetően átformálta a település foglalkoztatási szerkezetét és a következő változásokat eredményezte:

1. A debreceni és a budapesti vállalatok privatizációjával 1991–92-ben először az iparban foglalkoztatottak többsége és az érintett vállalatok szolgáltatási munkaköreiben dolgozók váltak munkanélkülivé, hiszen közismert, hogy a nagyvállalatok leépítéseik első hullámában az ingázó vidéki dolgozóiktól igyekeztek megszabadulni.
2. Időben ezt a folyamatot követve zajlott 1992–93-ban a mezőgazdasági termelészövetkezetek átalakulásának folyamata, amely újabb leépítési hullámot indított el. A tulajdonviszonyok rendezetlensége bizonytalan helyzetet eredményezett az agrárszektorban és a termelést is hosszú időre visszavetette. Igazán jól működő mezőgazdasági vállalkozás ma is csak elvétve akad a faluban. A munkanélkülivé vált tsz. dolgozók többsége kényszervállalkozóként csak a létfenntartáshoz szükséges jövedelmet képes megtermelni, vagy még annyit sem.

A vázolt folyamatok eredményeként 1993-ra a faluban aktív keresőként nyilvántartottak létszáma az 1990-es értékek kevesebb mint 10%-ára zuhant. Ezzel párhuzamosan a regisztrált munkanélküliek száma ugrásszerűen megemelkedett és 1993 decemberében elérte a maximumát, ami 285 főt tett ki.

A település munkaerő piacának kedvezőtlen helyzete 1997-re sem változott meg gyökeresen. Az aktív keresők egy vékony rétege jelenleg is Debrecenben dolgozik abban az egy-két üzemben, amely biztosítja dolgozói számára az utaztatást, illetve annak költségeit. A település munkaerőpiacának legjelentősebb foglalkoztatói a helyi önkormányzaton kívül 1993-tól a Liptai-Food Kft., amely tormafeldolgozással foglalkozik és szezonális időszakban mintegy 80 főt alkalmaz telephelyén; illetve a Bagaméri Mezőgazdasági Szövetkezet, mellyel jelenleg mintegy 60 fő áll munkaviszonyban. Viszonylag jelentős hatást gyakorol még a település foglalkoztatási helyzetére a kokadi TOPA Konzervgyár, amely a szezonális hónapokban akár 200–300 fő foglalkoztatását is biztosítja a környező településekről. Ebben az évben némiképpen változott a helyzet, mert a tulajdonos újabban debreceni középiskolás diákok foglalkoztatásával oldja meg munkaerőhiányát. További lehetőséget jelent még a rendszeres helyi munkavállalásra a vállalkozóvá válás. Ez azonban igen szerény mértékű a településen, hiszen jelenleg 38 fő a vállalkozók száma Bagamérban.

Összegezve: a munkalehetőségek igen korlátozottak a településen és környékén és úgy tűnik, hogy ez az állapot a közeljövőben sem fog gyökeresen megváltozni. A debreceni székhelyű munkavállalást pedig a magas utazási költségek teszik lehetetlenné. (A buszbérlet ára Debrecen–Bagamér viszonylatában közel 10 000 Ft). Marad a mezőgazdaság, mint egyetlen helyben megtalálható jövedelemforrás.

A regisztrált munkanélküliek összetételének alakulása

A rendszerváltást követően Bagamérban a munkanélküliség igen magas szintje alakult ki. A munkanélküliségi ráta 1996-ban 26% volt, amely érték a megyei átlag (10,4%) mintegy 2,5-szerese (1. táblázat).

A térségben élők elhelyezkedését az utazási költségek és a helyi foglalkoztatók hiánya mellett más tényezők is korlátozzák, így a munkaerő-állomány sok szempontból igen kedvezőtlen összetétele. A munkanélküliek *iskolai végzettség és állománycsoportok* szerinti megoszlása különösen kedvezőtlenül alakul a településen.

1. táblázat

A regisztrált munkanélküliek iskolai végzettség és állománycsoportok szerinti megoszlása (%)

	Iskolai végzettség					Állománycsoport		
	8 ált. kev.	8. ált.	szakm	szakköz. gimn.	felsőfokú végz.	fizikai	szellemi	össz.
Bagamér	19	46	25	9	1	93	7	100%
Megyei átlag	7	37	36	18	2	85	15	100%

Forrás: Hajdú-Bihar megyei Munkügyi Központ 1996 január.

A munkanélküliek mintegy 65%-a 8, vagy annál kevesebb osztályt végzett, míg a megyei átlag e tekintetben 44%. Igen alacsony a megyei átlaghoz képest a településen élő munkanélküliek között a korábban szellemi foglalkoztatottként nyilvántartottak aránya is (7%). Kedvezőtlen tendenciát jelent a *munkanélküliség időtartamának* növekedésével a tartósan munkanélküliek arányának emelkedése a regisztrált munkanélküliek között. 1996 januárjában a munkanélküliek 72%-a volt már több mint fél éve – tehát tartósan – munka nélkül. A regisztrált munkanélküliek ellátás szerinti megoszlása is ezt a folyamatot tükrözi, hiszen egyre jelentősebb közöttük a jövedelempótló támogatásban részesülők aránya (2. táblázat).

2. táblázat

A regisztrált munkanélküliek ellátás szerinti megoszlása (%)

	Munkanélküliek járadéka	Pályakezdek segélye	Jövedelempótló támogatás	Járad. nem rész. együttműködők	Össz.
Bagamér	23	7	62	8	100%
megyei átl.	35	7	41	18	100%

Forrás: Hajdú-Bihar megyei Munkügyi Központ 1996 január.

Bagamér tartósan munkanélküli lakosságának szociológiai vizsgálata

A Bagamért is magában foglaló határmenti térségben igen magas munkanélküliségi szint alakult ki. Ez a tartósan elhúzódó állapot az utóbbi években komoly társadalmi feszültségek forrásává vált. Az életszínvonal rohamos csökkenését, a lakosság széles köreit érintő elszegényedést eredményezett ebben a faluban. Kutatásunk során azt vizsgáltuk, hogy e – gazdasági rendszerváltásból vesztesként kikerülő – térségben az egyének számára milyen túlélési, az életszínvonal esését fékező stratégiák kínálóznak.

Vizsgálatunk módszerül az árnyaltabb, mélyebb információkat biztosító – társadalmi jelenségek, folyamatok mérésére leginkább alkalmas – adatgyűjtési módszert, az interjúzás technikáját alkalmaztuk. Választott településünkön Bagamérban a 84 jövedelemptótló támogatásban részesülő személy közül 27 fő (33%) véletlenszerűen kiválasztott személlyel készítettünk félig strukturált mélyinterjút 1997 áprilisában. A megkérdezettek átlagéletkora 36 év volt, a nők–férfiak aránya 37–63%, közel 80%-uk 8, vagy annál kevesebb osztályt végzett, átlagosan 4 éve munkanélküliek.

A falusi munkanélküliség sajátosságai Bagamérban

A település munkaerőpiacának állapotáról az előzőekben már szó esett. Eszerint a magas utazási költségek, illetve a humán erőforrás korszerűtlen képzettségi struktúrája miatt a lehetőségek a településen csak a helyi mezőgazdasági termékeket feldolgozó környékbeli két üzemre, a mezőgazdasági szövetkezetre, az egyéni termelésre és az ahhoz kapcsolódó alkalmi munkalehetőségekre (napszám) korlátozódnak.

A helyi munkaerőpiac alapvető sajátossága a *szезonális foglalkoztatás*. Mind a mezőgazdasági termelés, mind az annak eredményét feldolgozó üzemek időben igen behatároltan, évente mintegy kétszer 3 hónapon keresztül képesek munkalehetőséget biztosítani foglalkoztatottjaik számára. A feldolgozás alacsony szintje miatt a helyi tormafeldolgozóban és a kokadi konzervüzemben is gyakorlatilag télen és nyáron már alig akad munka. Az itt élők jövedelemszerkezetében igen nagy szerepet játszó alkalmi munkalehetőségek, „a napszám” is ebben az időszakban jelentkezik jelentősebb bevételi forrásként.

Komoly gondot okoz az elszegényedett vidéki lakosság számára a mezőgazdasági tevékenység szintén alapvető jellemzője, a ráfordítások, tehát a *befektetett tőke és munka utólagos megtérülése*, hiszen ez a tevékenység évente csak egyszer, általában ősszel jelent bevételt a termelők számára.

A térség jellegzetes és *meghatározó gazdasági növénye a torma*. A növény termesztésének kezdetei az I. világháború előtti időszakra nyúlnak vissza. A váradi káptalan honosította meg a környéken. Az előző gazdasági rendszerben a helyi tsz. már 25 hold tormafölddel rendelkezett. A rendszerváltást követően a

bagamériak létfenntartási stratégiája nélkülözhetetlen részévé vált a tormatermesztés. A gazdajegyző szerint ma már valamilyen szinten minden második helyi lakos foglalkozik ezzel a növényvel. A tormatermesztés a lakosság körében bizonyos szempontból strukturáló tényezőként is értelmezhető, hiszen a torma-föld nagysága, a föld tulajdonviszonya igen jól jellemzi a falu egyes lakóinak jövedelmi viszonyait, vagyoni helyzetét. A torma termesztésének titkait a régi termelők, akik a kárpótlási licitálások idején komoly földterülethez jutottak, jól ismerik. Az új termelők, akik a megkapaszkodás útját szintén e növény termesztésében látják, főleg az idénymunkákhoz kapcsolódó napszámban, valamint a kisebb földbérleti lehetőségekben sajátítják el a tormatermesztés-kultúrát.

A helyi lehetőségek tehát igen behatároltak és még inkább érvényes ez a tartalékokkal nem rendelkező tartós munkanélküliek esetében. A szezonális időszak (tavaszi, őszi hónapok) a – nehéz fizikai munkát jelentő – *napszámos munkát* bíró lakosok számára ugyan viszonylagos anyagi biztonságot jelent, de a nyári időszak már több, a téli pedig komoly gondot okoz a bagaméri munkanélküliek számára. Ezekben a hónapokban az egyetlen bevételi forrást a különböző szociális juttatások (jövedelempótló támogatás, munkanélküli segély, családi pótlék, nevelési segély stb.) jelentik a családok számára. Ezek a jövedelmek azonban a nagy gyermeklétszámú családok esetében (ami igen jellemző, hiszen mintegy 26%-os roma kisebbség él a településen) gyakran a minimális élelmszükségletek biztosítására sem elegendők. Az ilyen családok körében bevett szokás, hogy a téli tüzelőt a közeli erdőségekből szerzik be folyamatosan a tél során. Ez a tevékenység akár napi 4–5 óra időtartamú „alkalmi munkát” is jelenthet a családfők számára.

A falu nyújtotta gazdasági lehetőségek, illetve a munkanélküliek fizikai és mentális adottságai, alkalmazkodókészsége mentén alakulnak ki azok az egyéni megoldási stratégiák, amelyek a munkanélküliség okozta krízishelyzetre adott egyéni válaszlehetőségeket jelentik.

Stratégiák

Annak ellenére, hogy számos interjút készítettünk Bagamér munkanélküli lakossága körében, illetve az önkormányzat és a helyi szociális iroda munkatársaival, nagyon nehéz lenne pontosan tipizálni ebből a szempontból az érintett réteget. Szinte ahány embert, annyiféle alkalmazkodási típust, élethelyzetet, szituációt ismertünk meg. Így inkább csak arra vállalkozunk, hogy a teljesség igénye nélkül néhány – a vizsgált társadalmi rétegben – véleményünk szerint tipikusnak tekinthető stratégiát, alkalmazkodási módot mutassunk be:

1. Az „állami segítségre várók”.

Mint az közismert, a munkanélküliség tartóssága a társadalmi és egyéni problémák katalizátoraként értelmezhető. Általánosan jellemző, hogy a munkanélküliség okozta krízishelyzetre adott válaszok egyik típusa a különböző mentális be-

tegségek, illetve deviáns magatartásformák jelentkezése és esetenként elhatalmasodása az érintett személyeken. Azok körében, akiknél rögzül ez az állapot, kialakul a tartósan állami jövedelempótlásra szocializált magatartásforma. Ebbe a típusba sorolható megkérdezetteinknek több mint fele 50 évnél idősebb férfi volt, akik már több mint 5 éve éltek munkanélküliként, és iskolázottságuk szintje igen alacsony volt (maximum 8 osztályt végeztek). Egészségük hosszú időtartamú munkaviszonyuk alatt a végzett nehéz fizikai munka következtében megromlott. Jellemző volt, hogy jövedelmi helyzetük végleges megoldása érdekében rokkantsági nyugdíjazásra adták be kérelmüket. A helyi szociális iroda munkatársának véleménye szerint a rokkantsági nyugdíj illetve az 50%-os munkaképesség-csökkenésért járó szociális járadék igen jellegzetes menekülési útvonalát jelenti a bagaméri, tartósan munkanélküliek idősebb korosztályának. A fiatal (30 év alatti) korosztályok esetében is tapasztalható az állami segélyekre való szocializálódás. Esetükben a megfelelő – a munkavállalást alapvető értéknek tekintő – szülői magatartásminta hiányát érezzük döntő tényezőnek ezen alkalmazkodási típus kialakulásában. Ahogy az interjúkból is kiderült, ennek a csoportnak a tagjai csak akkor hajlandóak munkát vállalni, ha az önkormányzat vagy a munkaügyi központ valamilyen módon kötelezi erre őket (pl. ellenkező esetben kilátásba helyezi a jövedelempótló támogatás, illetve a munkanélküli segély megvonását). A fenti stratégiát követő fiatal munkanélküli nők a tartós munkanélküliség elől menekülve gyermekek vállalása mellett döntenek, racionálisan határozva arról, hogy így kívánják átvészelni ezt a krónikus munkanélküliséggel sújtó, számukra teljesen kilátástalannak tűnő időszakot.

Az előzőekben vázolt csoport tagjai alapvetően napról napra élnek és még rövid távú tervekkel sem rendelkeznek. A munkanélküliek további, általunk megfigyelt csoportjai már csak részben, vagy egyáltalán nem választják ezt a passzív alkalmazkodási formát.

2. A „megkapaszkodók”

E munkanélküli réteg esetében már fokozottabb igény jelentkezik a megélhetés hosszabb távú biztonságának megteremtésére. A jövőről kérdezve bizonytalanul ugyan, de megfogalmaztak – főleg anyagi jellegű – célokat. Ezeknek a céloknak a megvalósítása és az anyagi biztonság megteremtése érdekében igen racionálisan gondolkodnak a munkavállalás tekintetében. Bár legális munkalehetőségek keresése őket sem jellemzi, – főként alacsony szintű érdekérvényesítő képességeik miatt – de a felkínált állásokat örömmel elfogadják, hiszen „kellenek az évek a nyugdíjhoz”. Jellemző, hogy az alkalmi munkalehetőségeket is maximálisan kihasználják, igyekeznek a fekete munkaerőpiacon megbecsültségre, jó pozíciókra szert tenni, (tehát megbízhatóan, lelkiismeretesen dolgozni) hogy a szezonális időszakban folyamatosan biztosítva legyen legalább az ilyen típusú munkalehetőség számukra. Ebbe a csoportba tartozók közül egyre többen próbálkoznak az egyéni tormatermesztéssel is, anyagi helyzetüknek megfelelően

eleinte csak bérelt földterületen. Ezt az utat követők jelentős része a termelésből származó várható jövedelmét földvásárlás céljára kívánja fordítani, ami már hosszú távú tervezésre enged következtetni. Összességében tehát ez a csoport már viszonylag aktívan részt vesz jövedelme (vagy annak legalább egy része) biztosításában és nem csak az államtól várja helyzete megoldását. Az ilyen stratégiát folytató interjúalanyaink középkorúak (28–44 évesek) voltak és egészségi állapotukkal általában nem volt gond. (E falusi régióban az egyének fizikai állapota, úgy tűnik alapvető tényezőjévé vált az utóbbi időkben a helyi munkaerőpiac követelménystruktúrájának.)

3. A „fontolva haladók”

Van a munkanélkülieknek egy vékony rétege, amely munkanélkülivé válásának első perce óta racionálisan tervezi és átlátja helyzetét és lehetőségeit. Az állami támogatást ők is maximálisan kihasználják, de már nem építenek erre a jövedelemforrásra, amely számukra már csak kiegészítő jövedelemként funkcionál. Egy jelentős csoportjuk közvetlenül a rendszerváltás után kárpótlási jegyek segítségével jelentősebb földterületekhez jutott és azóta azon gazdálkodva kimondottan jó életszínvonalat képes biztosítani családjának, de kedvezőtlenebb lehetőségekkel bírók sem panaszkodtak megélhetési gondjaik miatt. Az e stratégiát folytatók kiemelkedését a korábban felhalmozott tartalékok, illetve már a múlt rendszerben folytatott háztáji gazdálkodás tapasztalatai is segítették. Ebbe a típusba tartozók jövőjüket is falun képzelik el, hiszen itt megtalálták számításukat, míg szakértelmük, tudásuk egy városi településen nem lenne kamatoztatható. A földművelés, egyéni gazdálkodás segítségével tehát hosszú távon megoldottnak látják helyzetüket. A csoportot interjúalanyaink között szintén a 30–40 éves korosztály képviselte a jellemző.

4. „Felesleges emberek” diplomával.

A falusi munkanélküliek 4. jellegzetes csoportját a magasan kvalifikált, egyetem-, főiskolát végzett egyének alkotják. Ők már megtették az első lépést, mert egyéni, szülői vagy tanári motiváció eredményeképpen komoly kulturális tőkére tettek szert. Ezt az adottságukat azonban az ilyen településtípusban nem tudják kamatoztatni. A rendszerváltás, a társadalom alrendszerében bekövetkezett változások keresztülhúzták számításaikat és úgy tűnik, nagyon nehezen reagálnak az előállt helyzetre. A „kulturális tőke” nem eredményezte számukra a várt kiemelkedést, mobilitást. Esetükben a munkanélküliség sokkal nehezebben feldolgozható krízist okozott, mint képzetlenebb társaik számára.

Összegezve: vizsgált településünkön, mely az ország halmozottan hátrányos helyzetű régiójának része, az utóbbi években komoly foglalkoztatási feszültségek alakultak ki. A korábban rejtve maradt helyi foglalkoztatási nehézségek most nyíltan jelentkeznek. A tartós munkanélküliséggel sújtott – korábban jó-részt ipari és terciér szektorban foglalkoztatott – lakosság az ingázás lehetőségének közel teljes felszámolódásával egy, a megszokottól teljesen eltérő, más

megélhetési alternatívákat nyújtó szituációba került. Többségük esetében, a bekövetkezett kényszerű életformaváltás – amely felkészületlenül érte őket – komoly krízishelyzetet eredményezett. Az alkalmazkodás folyamata pedig egyénenként más és más módon zajlik. Bizonyos párhuzamok mégis megfigyelhetőek a lakosság túlélési stratégiáit illetően. Kutatásunk eredményeként a következő négy legjellegzetesebb megoldási módot követő munkanélküli csoportot különítettük el: „állami segítségre várók”, „megkapaszkodók”, „fontolva haladók”, „felesleges emberek diplomával”. A falusi társadalom számára a legsúlyosabb gondot a legelsőként említett munkanélküli réteg jelenti. Ez a marginalizálódó, leszakadófélben lévő társadalmi csoport – amelynek többségét a helyi roma lakossága alkotja – munkaerőpiacra történő önálló reintegrálódásának esélye, jelen állapotok szerint igen kicsi. Helyzetük mielőbbi megoldása átfogó, központi támogatást is igénylő foglalkoztatási programot, aktív önkormányzati szociálpolitikát követel meg. Kedvező tapasztalatunk volt, hogy ez irányban a helyi önkormányzat részéről komolyabb elmozdulás figyelhető meg a településen.

A HUMÁN ERŐFORRÁSOK SAJÁTOSSÁGAI ÉS SZEREPÜK A TERÜLETFEJLESZTÉSBN, HEVES MEGYE DÉLI RÉSZÉNEK PÉLDÁJÁN

MÁRKUS JÁNOS

Az elmúlt néhány év példaértékűen igazolta, hogy a politikai és gazdasági rendszerváltást követően igen nagy mértékben felértékelődött a humán erőforrások szerepe. A minőségi munkát és szakértelmet igénylő termékek megkövetelték és előtérbe helyezték a képzetlenebb szakemberek jelentőségét.

A szellemi potenciál ily módon vált a fejlesztési tervek elengedhetetlenül fontos tényezőjévé, illetve a települések, kistérségek, különböző társulások mozgató rugójává (TEPERICS K. 1996). Heves megye déli részének példáján keresztül be kívánom mutatni, hogy a humán erőforrások eltérései milyen szerepet játszanak a területfejlesztésben, mennyire segítik elő vagy hátráltatják azt. A vizsgálat *Újlőrincfalva, Poroszló, Sarud, Tiszanána, Kisköre, Kömlő, Átány, Hevesvezekény, Pély, Tarnaszentmiklós* községek és Heves város közigazgatási területére terjedt ki.

Ahhoz, hogy a címben megfogalmazott sajátosságokat érzékeltetni tudjuk, mindenképpen meg kell vizsgálni a terület szellemi potenciálját, emberi értékeit, illetve azok különbségeit. Ehhez többféle mutató áll rendelkezésünkre, melyek egy része parametrikus (a hét évesnél idősebb népesség legmagasabb iskolai végzettsége, az aktív keresők iskolai végzettsége, a munkanélküliek iskolai végzettsége, a korcsoportonként elérhető legmagasabb iskolai végzettség stb.), másik része nem számszerűsíthető (családi környezet, egyéni lehetőségek stb.). Bár az utóbbiak jelentős meghatározó tényezők, mégis a statisztikai adatokra kell támaszkodnunk, mert ezek az ismert, felmérhető mutatók. Ezen mutatók közül a hely szűkössége miatt a korcsoportonként elérhető legmagasabb iskolai végzettséget jelöltem ki, mert ezeket az országos mutatókhoz viszonyítva kapjuk a térségről a leghitelesebb képet. A négy korcsoport a következő:

1. a 10 évnél idősebb népességből (10–X) egyetlen osztályt sem végeztek százalékos aránya,
2. a 15 évnél idősebb népességből (15–X) legalább az általános iskola 8. osztályát befejezők százalékos aránya,
3. a 18 évnél idősebb népességből (18–X) legalább befejezett középiskolával rendelkezők százalékos aránya,
4. a 25 évnél idősebb népességből (25–X) legalább befejezett felsőfokú iskolával rendelkezők százalékos aránya.

Az első kategória értékei az analfabéták arányát mutatják. Bár a XIX. századi kötelező oktatás törvénye kizárja ezek létezését, a gyakorlat azonban megcáfolja ezt. Ráadásul ez az adatsor nem tartalmazza az úgynevezett „funkcionális analfabétákat”, akik 1-2 osztályt jártak és úgy maradtak ki az iskolából, vagy elvégeztek néhány osztályt, csak azóta elfelejtettek írni, olvasni. Ugyanakkor azok is ide sorolandók, akik ugyan egy osztályt sem végeztek, de mégis tudnak írni, olvasni. A második kategória a népesség alapfokú iskolázottságát, műveltségét mutatja. A harmadik kategória az, melyet a kutatók a „potenciális szellemi tőke”-ként tartanak számon, ők azok akik képesek magukat az új igényekhez mérten képezni, a már bevált új technikákat, technológiákat átvenni, alkalmazni. A pozitív változások lehetőségét hordják magukban. A negyedik kategória a legértékesebb végzettséget mutatja. A szellemi képzés felső fokán ők jelenthetik majd a jövőben a fejlődést, a térség számára oly fontos felemelkedést.

Az 1. táblázat elemzése kapcsán az országos átlag a 100%, és a (10–X) korcsoportban a 100-nál kisebb értékek jelzik a pozitív mutatókat szemben a többi kategóriával.

A kistélepülések adatsorai két ellentétes értéksort mutatnak. Újlőrincfalva esetében az országos átlagoktól való jelentős negatív irányú eltérések okaként a csekély számú lakosság (279 fő), melyek többsége közép- és nyugdíjas korú, az alapellátottság hiánya, illetve a cigány etnikum aránya tehetők felelőssé. Ezzel szemben Hevesvezekényen fiatalos korstruktúra, a cigány etnikum teljes hiánya jellemző, melyet tovább erősít a munkanélküliség réme miatti hosszabb önképzési igényük.

1. táblázat

*Az iskolai végzettség alakulása a vizsgált területen
a vonatkozó országos adatok százalékában (1990)*

	10–X	15–X	18–X	25–X
<i>1000 fő alatti települések</i>				
Újlőrincfalva	179,0	76,6	31,1	19,2
Hevesvezekény	47,4	110,6	116,4	100,0
<i>1000–4999 fő közötti települések</i>				
Átány	165,0	73,6	49,0	59,5
Kömlő	181,3	68,8	55,3	83,8
Kisköre	193,8	90,5	95,6	113,5
Pély	131,3	92,0	64,5	64,9
Poroszló	112,5	88,3	83,8	91,9
Sarud	156,3	77,4	58,4	89,2
Tarnaszentmiklós	116,8	72,7	49,7	56,8
Tiszanána	181,3	80,2	72,7	94,6
<i>20 000 fő alatti városok</i>				
Heves	223,1	91,1	132,9	104,1

Forrás: 1990. évi népszámlálás, XII. kötet.

A középfalvak esetében megállapítható, hogy a két legnagyobb település (*Poroszló, Kisköre*) értékei állnak legközelebb a mértékadó országos átlaghoz. A magyarázat egyszerű, a nagyobb lélekszám miatt olyan – a lakosság ellátásához szükséges – egységek is működnek, melyek a kisebb településeken hiányoznak, itt viszont képzett munkaerőt kötnek le. A többi községről általában elmondható, hogy az önképzés, illetve a „taníttatás hagyománya” miatt igen magas a különféle képzettségeket szerettek aránya, melyet a cigány etnikumra jellemző értékek rontanak le. Azért fontos kiemelni őket, mert a fejlesztések során alapvető feladat lesz, hogy mennyire tudják őket bevonni a továbbképzésbe és a termelésbe (ugyanis mai helyzetük kilátástalan mind saját maguk, mind a társadalom számára).

A térség központja, az egyetlen város (*Heves*) jelentős szerepet tölt be. A kulturális és művelődési szféra fellelőjét jelenti, hiszen a területen belül egyedül itt működik középfokú oktatási intézmény, amely széles oktatási repertoárjával vonzza magához a térség tanulóit, erősíti a térség szellemi integrációját. Épp ezért mutatói nem meglepően – az analfabéta kategóriát kivéve – javítják az országos átlaghoz viszonyított értékeket.

A település méret szerinti vizsgálódása után nézzük meg az egyes kategóriák szerinti mutatókat. A (10–X) kategória esetében *Hevesvezekény* az egyetlen település, amely az országos átlagnál jobb mutatókkal bír. Ezen értéket néhány település adatsora megközelíti, de a többi község mutatói jelentősen, olykor kétszeresen elmaradnak tőle. *Heves* város mutatói még ennél az értéknél is rosszabbak (223,1%). A (15–X) esetében szintén *Hevesvezekény* emelkedik ki, de a többi település értékei számottevően javultak az előbbi kategóriához képest. Az érettségizetteket tekintve (18–X) nagy szórás jellemző az országos átlag egyharmadától a háromnegyedéig. A legrosszabb mutatóval a legkisebb település (*Újlőrincfalva*) rendelkezik, míg a legkedvezőbb értékeket *Heves* és *Hevesvezekény* adatai mutatják. A felsőfokú végzettség tekintetében (25–X) – néhány települést kivéve – kedvező kép tárul elénk. Mivel az országos mutatót jelentősen megközelítő, sőt annál jobb adatokkal rendelkező települések is vannak, célszerű ezen kategória további vizsgálata.

A 2. táblázatot elemezve láthatjuk, hogy a diplomások közül jelentős arányt képviselnek a pedagógusok ((60%). Az egészségügyi dolgozók száma megfelel az egyes települések által támasztott követelményeknek. A mezőgazdasági diplomások aránya messze alatta marad az Alföldre jellemző igen magas értékeknek (FORRAY R. K. 1993). A műszaki és egyéb kategóriák részaránya is igen alacsony.

Mielőtt a területfejlesztés szempontjából következtetéseket vonnánk le, hangsúlyoznunk kell, hogy ezen települések többsége hátrányos, vagy halmozottan hátrányos helyzetű. Épp ezért indokoltnak tűnik, hogy a területfejlesztésen belül elkülönítsük a válságkezelést és a vidékfejlesztést. Erre azért van szükség, mert a probléma megoldásához más-más eszközöket igénylő feladatok

szükségeltetnek. Ugyanakkor legalább ilyen fontos az is, hogy ezen feladatok megoldása egymáshoz illeszkedjen, egymásra szervesen épüljön és ne képezzenek gátakat egymás számára (FEHÉR Alajos 1992, 1994).

2. táblázat

A diplomások számának szakirány szerinti megoszlása (n. a. (nincs adat))

Települések nevei	Egészségügyi	Pedagógusok	Mezőgazdasági	Műszaki	Egyéb	Összesen	Diplomások aránya (%)
Heves	n. a.	n. a.	≈60	n. a.	n. a.	572	4,89
Hevesvezekény	–	7	4	–	1	12	1,45
Átány	4	22	3	–	6	35	2,09
Kömlő	6	21	7	2	4	40	2,11
Kisköre	n. a.	n. a.	≈14	n. a.	n. a.	153	4,68
Pély	1	21	3	–	1	26	1,59
Poroszló	6	35	15	3	8	67	2,05
Sarud	3	25	3	3	8	42	2,93
Tarnaszentmiklós	2	6	5	–	4	17	1,64
Tiszanána	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	65	2,40
Újlőrincfalva	1	–	–	–	–	1	0,36

Forrás: 1990. évi Népszavazás XII. kötet és saját gyűjtés.

A válságkezelés fő feladatai:

- megállítani a népesség számának csökkenését,
- éghajlati, talajtani, környezeti adottságokhoz illeszkedő gazdálkodás folytatása,
- a mezőgazdálkodást folytató szervezetek megerősítése,
- a mezőgazdaságra épülő könnyű- és élelmiszeripari (esetleg egyéb) lehetőségek támogatása,
- az oktatás és művelődés további szélesítése, a kulturális szint emelése.

Mindezek mellett igen komolyan kell számolni a vidékfejlesztéssel is, mert sok más kistérséggel szemben itt valós bázist képez a vidékfejlesztés egyik alternatív térhasználati módjához, a turizmus fejlesztéséhez a Tisza-tó. Őt község (Poroszló, Újlőrincfalva, Sarud, Tiszanána, Kisköre) hatványozottan is számolhat ezen előnyökkel, mivel közigazgatási területükhöz tartozik a tó egy bizonyos része. Szerepüket hangsúlyozza, hogy a bal parti túlszűfoaltsággal (*Tiszafüred, Abádszalók*) szemben ezt a területet az utóbbi 3–4 évben kezdték felfedezni, a Balatonról kitiltott motoros „hobby-járművek” részben „átjöttek” ide, illetve a falusi turizmus kibővüléséhez is jó alapot nyújtanak a térség természeti és kulturális adottságai (horgászat, vadászat, népszokások, hagyományok). Épp ezért a főbb feladatok megoldása közben erre is hangsúlyt kell helyezni, kezdve az infrastruktúra kiépítésétől a környezetvédelmen át a tó egyéb irányú hasznosításáig.

A feladatokat vizsgálva láthatjuk, hogy a legfontosabb az oktatás, művelődés fejlesztése, ugyanis ennek segítségével érhetjük el, hogy mindezen problémák megoldódjanak, a térség kikerüljön a válsághelyzetéből. Az oktatás széles körű elterjesztése iskolatípusonként más-más feladatok előtérbe helyezését követeli meg. S ekkor válik igazán fontossá az, amit a 2. táblázat mutat, jelesen a pedagógusok jelenlétének pozitív kihasználása.

Az iskolatípusonkénti legfontosabb feladatok:

1. Óvoda:

- egyénre szabott foglalkozási terv
- a hátránnyal induló gyerekek (cigány etnikum) szintrehozása
- alapvető viselkedési normák elsajátítása
- iskolaérettség elérése
- „szocializáció” a szó nemes értelmében

2. Általános iskola:

- az iskola köteles korhatárig minél több osztály elvégzése
- a tanulni akaró felnőttek befejezhessék hajdan félbehagyott tanulmányaikat
- deviáns, fogyatékos gyerekek térségen belüli képzése
- gyakorlatiasabb oktatás: mosás, főzés, varrás(metszés, oltás, gazdálkodás)
- egy idegen nyelv elsajátítása, legalább alapfokú szinten
- a napközi otthonos ellátás szinten tartása, javítása

3. Középfokú képzés:

- továbbra is fontos a felkészítés minőségének további javítása a felsőfokú intézményekben történő továbbtanulásra.
- minél több irányú képzés
- növekvő szerep a felnőttképzésben, továbbképzésekben
- egy vagy két idegen nyelv hétköznapi beszéd szinten történő elsajátítása

4. Felsőfokú képzés:

- értékeesebb szakemberállomány képzése
- sokoldalú, gyakorlatiasabb képzés
- külföldi ösztöndíjak, csereprogramok biztosítása

5. Mindegyik iskolatípus:

- az intézmény tárgyi feltételeinek biztosítása
- új innovációk behozatala (számítógép)
- fiatal munkaerők bevonása
- könyvtárfejlesztés
- a képzett cigányszakemberek bevonása (FEKETE György 1995).

A népesség számának csökkenését munkahelyteremtéssel, vállalkozók térségbe csábításával, adókedvezményekkel, térségmarketinggel érhetjük el. A természeti adottságokhoz igazodó gazdálkodás csak a megfelelő végzettségű szakemberek bevonásával, példamutatásával vihető véghez. Épp ezért igen fontos a

mezőgazdasági diplomások számának növelése, különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy az innovációt, a fejlesztést, a váltás szükségességét leginkább a magasabb végzettségű vállalkozók érzik magukénak (FEHÉR A., KURUCZ Gy., SZEPESY E., 1995). Az iparfejlesztés egyértelműen a tőke és szakirányú végzettség idecsábításával vagy kinevelésével lehetséges. Ezek megoldása után beszélhetünk csak konkrét fejlesztésről, melyet azonban ez a diplomás szerkezeti összetétel már valójában nem tud ellátni. S itt a probléma, mert ekkor már szükséges lenne a gazdasági fejlődéshez a jogi, műszaki, közgazdasági, ügyvitel-szervezői, térségmenedzseri végzettségűek jelenléte. Alacsony számuk nem hogy segítené, hanem hátráltatja a fejlődést. Az ide „máshonnan ingázó vagy száműzött” diplomás soha nem fogja sajátjának érezni ezen terület feladatait, csak a minél nagyobb és gyorsabb meggazdagodás reménye fogja vezérelni (ROMÁNY P. 1996). Ezért szükséges és igen fontos lépés, hogy a térség megtartsa a maga által kinevelt ilyen végzettségű hallgatóit, támogassa az ezen irányban továbbtanulni kívánó polgárait. Szükségszerű megemlíteni, hogy a térség számos ilyen szakembert ad az ország más részeinek, mert ott jobb körülményeket, megélhetést biztosítanak számukra. Ezen szakterületek hiányát jól jelzi a Munkanélküli Központ által szervezett különféle tanfolyamok, képzések sora: ügyvitelszervezői, nyelvvizsga-, számítógép-programozó, -kezelő, marketing-és reklámmenedzser-, idegenvezető-hostess stb. tanfolyamok.

Azt is biztos tényként szögezhetjük le, hogy ha más területeket nem fejlesztünk, az előbb említett turizmus sem fog fejlődni, egyéb gátló tényezők miatt. Gondoljunk itt elsősorban a mezőgazdaság fejlesztésére – mint a térség egyik fő erőforrására. Egyértelműen kiderül, hogy azok az agrártermelők, mezőgazdasági szervezetek fogékonyak a technológia, a fejlesztések, a környezetvédelem iránt, amelyek élén diplomás vezető áll (LAKATOS D. 1994). Ha visszatekintünk a 2. táblázatra, láthatjuk, hogy ezen diplomások száma kevés, s így a szövetkezeteket alacsonyabb végzettségű vezetők irányítják, akik nem feltétlen fogadják el az idegenforgalom és a tó megőrzése miatt szükséges környezetvédő gazdálkodást. Itt kell megemlíteni azt is, hogy a diplomások többsége olyan főiskolán szerezte oklevelét, amelyek technikumokból nőtték ki magukat, s igen kevés az egyetemi végzettségű mezőgazdász.

Igen nagy probléma, hogy az egyéni gazdálkodók, kisebb vállalkozások sem rendelkeznek megfelelő szaktudással, befektetői, szervezői ismeretekkel, s ezért sok mindentől kimaradnak, vagy hasznuk jelentős részét fizetik ki különböző szaktanácsadóknak. Azért is fontos, hogy ezen vállalkozók részére különféle tanfolyamokat szervezzenek, hogy a megtermelt javaikon kívül megtanulják magukat is „eladni” a piacon.

A másik fontos lépés az idegenforgalom terén történő változtatások szükségessége. A térség fő vonzereje a fent tárgyalt Tisza-tó, a termálvizek, a háborítatlan természet, a csendes pihenés lehetősége. A vendégkör bővítésével, az itt tartózkodási idő meghosszabbításával az alábbi fő célok jelölhetők ki:

- *Víziturizmus:*
  - vízitúra-állomáshely létrehozása
  - hajókirándulások megszervezése
  - sportközpont létrehozása
- *Termálturizmus:*
  - a már meglévő strandok korszerűsítése
  - a kiskörei strand kiépítése – gyógyszolgáltatásokkal
- *Kerékpárturizmus:*
  - a Tisza-tó körüli kerékpárút kiépítése
  - a Tisza-tóhoz vezető kerékpárút kiépítése

Külön kategóriát képez a falusi turizmus, melyben a térség minden települése bevonható az adottságai miatt. Előnyt jelent még a térség számára az, hogy egy-két órás autóúttal olyan nevezetes idegenforgalmi helyek is elérhetők, mint: a Mátra, a Bükk és a Hortobágy. Ahhoz azonban, hogy a falusi turizmus jól kiépülhessen, a benne résztvevőknek több tanfolyamot kell elvégezni, a szakmai képzéstől a nyelvi ismeretek elsajátításáig. Ezeket a feladatokat igen jelentős mértékben támogathatják mind szellemi, mind anyagi javakkal a térségben alakult különféle civil szerveződések. Szerepük a jövőben tovább növekszik: részt kell venniük a fejlesztési programokban, a terület lakóit kell mozgósítaniuk, bevonniuk ezekbe. Másik fontos szerep a már nyugdíjas diplomásokra hárul, akik megszerzett szaktudásukkal jelentős mértékben tudják segíteni a térséget, akár szaktanácsadással, akár nyugdíj melletti aktív foglalkoztatással.

Vizsgálataink egyértelműen rámutattak arra, hogy az adott területen is nagy körültekintés szükséges a humán erőforrások minősítéséhez. A településenkénti eltérések mellett számolnunk kell a műszaki-gazdasági értelmiség viszonylag alacsony arányával. Ez a terület szempontjából mindenképpen hátrányos, a fejlődést gátló tényező. A kialakult helyzetben az itteni humán értelmiségre szélesebb körű és más jellegű feladatok várnak, mint a fejlettebb területeken élő társaikra. A feladatok eredményes megoldásának egyik alapfeltétele az életkörülményekben meglévő tartós különbségek mérséklése, a regionális válságok kezelése és vidékfejlesztési programok indítása.

A TÉRSÉGFEJLESZTÉSI KUTATÁSOK NÉHÁNY SZEMPONTJA AGRÁRTÉRSÉGBEN, A DÉL-BÉKÉSI KISTÉRSÉGI KUTATÁS PÉLDÁJÁN

BAUKÓ TAMÁS – GURZÓ IMRE

A dél-békési kistérségi kutatás szervezése, a fejlesztés stratégiai alapelvei

A Dél-Békési Önkormányzatok Területfejlesztési Társulása és a Békés Megyéért Vállalkozásfejlesztési Alapítvány a dél-békési kistérség gazdaság- és vállalkozásfejlesztési terve elkészítésére szóló megbízással egy rendkívül igényes feladatot adott a megye regionális fejlesztési kérdésekkel foglalkozó kutatói és szakemberei számára. A munka különlegessége abban állt, hogy a helyi gazdaságfejlesztési lehetőségek feltárása az ismert statisztikai és általános informatikai viszonyok között teljesen újszerű megoldásokat követelt a feladat teljesítésére vállalkozó munkacsoporttól.

Békés megyében szinte nincs egyetlen gazdasági folyamat sem, amely általánosnak lenne mondható és határozott iránnyal rendelkezne. Az átalakulás forrongó környezetéből nehéz kiemelni a meghatározót, az előremutatót, a tartósnak ígérkezőt. Ezért vált szükségessé a különböző tudományágak művelői és a rendkívül gazdag helyismerettel rendelkező vezetők, szakemberek tartalmas munkakapcsolatának kialakítása a kistérség gazdasági (azon belül is főleg élelmiszergazdasági) helyzetének, fejlődési feltételeinek és irányainak vizsgálata során. Az együttműködés lehetővé tette sok eddig nem ismert eseménynek és jelenségnek felszínre hozását és elemzését. A szerzők koncepcionális összhangja megmutatkozott annak elfogadásában, hogy a helyi gazdaságot meghatározó *dél-békési agrárvilág sem vonhatja ki magát azoknak a kényszerítő, készítő és korlátozó tényezőknek a hatása alól, amelyek a világ élelmiszertermelésének változásait befolyásolják* a harmadik évezred küszöbén. Ezek a hatások eltérően érvényesülnek a hatást fogadó térség adottságainak függvényében.

A dél-békési kisrégió élelmiszergazdaságának arculata a fejlett és a fejlődő országok mezőgazdaságának köztes jellemzőit hordozza magán, azzal a kiegészítéssel, hogy a természeti adottságok összességében kedvezőnek, a munkaerő-ellátottság pedig bőségesnek minősíthető. Elmaradott viszont az eszközellátottság, a szervezettség, az intézményi és a pénzügyi infrastruktúra.

A vizsgált témaerületek – az elfogadott tematika szerint – az alábbi sarokpontok köré csoportosíthatók:

- földrajzi helyzet, természeti erőforrások, környezetállapot,
- humán erőforrások,
- a gazdaság állapota,
- településhálózati jellegzetességek, térszerkezeti összefüggések,
- infrastrukturális viszonyok,
- helyi társadalom, az átalakulás társadalmi következményei.

Tekintve, hogy a hivatalos adat- és információbeszerzési források beszűkültek, részletes regionális kutatási, fejlesztési munkára jószerével alkalmatlanok, a kutatás kezdetén megkerestük a településszövetséget és az érintett önkormányzatokat, kérve segítségüket. A munka, a forrásgyűjtés három síkon haladt. A részvevő szakemberek:

- összegyűjtötték a térségről az általuk elérhető statisztikákat, adatokat, írott szöveges elemzéseket,
- interjúkat készítettek önkormányzati és iskolai vezetőkkel, gazdajegyzőkkel, más szakemberekkel,
- egy „önkormányzati” kérdőívet szerkesztettek, majd kérdeztek le. (Az „önkormányzati” kérdőívvel a települések általános társadalmi-gazdasági-infrastrukturális állapotát, az önkormányzatoknak a vállalkozásokhoz való viszonyát igyekeztünk feltárni.)

Az elemzések a megszerzett szöveges és verbális információk, valamint a regionális és országos folyamatokról rendelkezésünkre álló anyagok alapján készültek.

A fejlesztés stratégiai alapelvei az alábbiakban körvonalazhatók

1. *Dél-Békés agrárvállalkozásainak beépülése az EU-hoz kapcsolódó folyamatokba*
Az EU-agrárpolitika logikája gyökeres fordulathoz érkezett. Megindult a termékcentrikusság felszámolása, és helyébe a termelőközpontú vidékfejlesztő filozófia lépett.
2. *Térségi felzárkóztatás*
A térségi leszakadás további veszélyeinek elhárítása elsődleges fontosságú a prioritások és a konkrét cselekvési program megfogalmazásánál. Dél-Békés élelmiszergazdaságának fejlesztése Kelet-Magyarország, s azon belül is Békés megye gazdasági felzárkózásának keretében valósulhat meg.
3. *Rendszerszemléletű megközelítés, programalkotás és -megvalósítás*
Az élelmiszertermelés két szektora, a mezőgazdaság és az élelmiszeripar, inputjaik és outputjaik forgalmazásával együtt egységes rendszert (vertikumot) alkot. Fejlesztése csakis integrált termékpályák egymásba fonódó rendszereként kezelve lehetséges. A fejlesztési stratégiának magában kell foglalnia a közgazdasági, valamint a települési-társadalmi kölcsönhatásokat is.

4. Versenyképes termelés

A fejlesztés célja a piachódítás, az agrárvállalkozások versenyképességének állandó fokozásával.

5. A fenntartható fejlődés filozófiájának megvalósítása

A fejlesztési irányok meghatározásának lényeges behatároló tényezője a hosszú távon is életképes, ésszerű környezetgazdálkodás kialakítása, a környezetállapot megőrzése, javítása, a megújuló erőforrások optimális hasznosítása.

6. Exportorientáltság

Dél-Békés élelmiszergazdaságában nagyon fontos a kistérség kívüli piacokra termelés, ezért már ma is jelentős és a jövőben is döntő szerepet kell kapjon a direkt vagy indirekt exportorientáltság.

A kutató-fejlesztő munka területeinek rövid leírása

A kutatási programot alapvetően meghatározó térségfejlesztési célok objektív keretét döntően a következők adták:

- az ökológiai adottságok,
- a térség rendkívül sérülékeny gazdasági szerkezete,
- a munkaerő-felesleg (munkanélküliség) növekvő terhe,
- a népesség felgyorsult megfogyatkozása,
- az infrastruktúra állapota,
- a határmenti földrajzi helyzet,
- a középtelepülések túlsúlya a térszerkezetben,
- a gazdálkodás intézményesültségének alacsony foka,
- a közgondolkodásban az új iránti fogékonyság ellentmondásos alakulása.

Dél-Békés legjelentősebb homogenizáló tulajdonsága a kifejezetten egységes *ökológiai-természetföldrajzi arculat*. A kistérség kiváló talajadottságai közismertek; mind a talajszerkezet és a talaj kémiai összetétele, mind a csaknem teljesen egyenletes síksági fekvés gyakorlatilag valamennyi szántóföldi növénykultúra befogadására alkalmas. A *talajkészlet megőrzése* és ésszerű hasznosítása a fenntartható agrárfejlődés nélkülözhetetlen feltétele.

A *térség gazdasága* kifejezetten a mezőgazdasági termelésre épül. A rendszerváltás után a korábbi évek iparosítási kezdeményezései nyomán létrejött termelőegységek rövid idő alatt elsorvadtak vagy leépültek. Ráadásul a mezőgazdaság foglalkoztatási szintje is lényegesen csökkent. A súlyos munkahelyvesztésekhez *piacgazdasági zavarok* társultak: kedvezőtlenül alakultak a piaci viszonyok a helyileg termelt áruk többsége iránt. Megbomlottak az áruforgalmi kapcsolatok, és a termelőknek sem az országos, sem a nemzetközi élelmiszerpiacok valószínű keresletéről *nem közvetítettek hiteles információkat*. A korábbi rendkívül színes összetételű termékkínálat beszűkült, és ezáltal a mezőgazdaság helyzete a korábrinál sérülékenyebbé vált.

Hazai és nemzetközi prognózisok a helyileg termelhető áruk választékának módosítását ajánlják. A nagy volumenű *hagymányos gabonatermékek* piaca a már kiépült malom- és takarmányipar kapacitásának kihasználása érdekében valamelyest bővíülhet. Az ipari növények termelésében keresleti problémák mutatkoztak, mindenekelőtt a cukorágazatban (a mezőhegyesi gyár sorsa már rövid távon is kétségessé vált). Az *olajnövények* (napraforgó, repce) feldolgozása hosszabb távon ugyancsak jelentős technológiai változásoknak néz elébe. A bioenergetikai hasznosítás ismételt napirendre tűzése a keresleti oldal növekedését valószínűsítheti. A jellegzetes térségi kiságazatok, mint a *cirok*, a *földimogyoró*, a *dinnye*, a *primőr zöldpaprika*, *zöldborsó*, *zöldbab* iránti kereslet – a piaci igények hullámzó alakulása ellenére – tartósan szilárdnak tekinthető. A gabonatermelésre épülő *sertés- és baromfiágazatok* mára meglehetősen leépültek. A jövőre nézve azonban egyértelmű, hogy bármifajta agrárfejlesztési variánsban a jelenleginél jóval nagyobb volumenű és minőségileg is magasabb színvonalú állattenyésztéssel kell számolni. A mennyiségi felfejlesztés mellett különösen hangsúlyosan kell kezelni a minőségi fejlesztést, mind a biológiai alapokban, mind a takarmányozási, mind pedig a tartási technológiában. A sertés- és baromfitenyésztésnek (a vízi szárnyasok kivételével) az egész térségben egyformán jó lehetőségei vannak. Az ún. nehézbaromfi (hízott liba, hízott kacska) ágazatok további térhódítása a gazdag takarmánybázisra alapozva a hagyományosan kiépült mérték felett is reálisnak látszik. A megyében található feldolgozóipar (Mezőkovácsháza, Békéscsaba, Orosháza) középtávon is vevőként jön számításba. Az abrakfogyasztó fajokhoz képest alárendeltebb *szarvasmarha* ágazat tej- és húskibocsátása a korábban már elért szintjét a piaci kereslet függvényében visszaállíthatja.

A *kistérség munkaerő-helyzete* szerteágazó társadalompolitikai problémákkal terhes. Dél-Békés lakosságának súlyos munkahelyvesztésekkel kell megküzdenie. A munkanélküliség több, egy irányba ható folyamat következménye, mégpedig:

- a mezőgazdasági nagyüzemek megszűnése illetve átalakulása nyomán beszűkültek a helyi foglalkoztatási lehetőségek;
- növelte a helyi munkanélküliek számát a nagyvárosi munkahelyek számának radikális csökkentése, amely jelentős részben a falvokról bejáró dolgozókat érintette;
- a kistélepülésekről városi munkahelyre bejárók száma is lényegesen kisebb lett.

1997-ben a hivatalosan nyilvántartott munkanélküliek száma a dél-békési kistérségben kb. 4500 fő, a ténylegesen munka nélkül lévő, elhelyezkedni szándékozók becsült száma ennek jó kétszerese, 9–10 ezer fő, vagyis az *aktív népesség több mint egyharmada!* Ez a körülmény rendkívül fontossá teszi a mezőgazdaságban és a többi gazdasági ágban is a *munkahelyteremtő fejlesztéseket*.

A térség gazdasági (mezőgazdasági) szerkezetének munkaigényes irányú fejlesztése létkérdés csaknem valamennyi település számára. Az objektív adottságokból kiindulva elsősorban az élelmiszergazdasági foglalkoztatás növelése látszik reálisnak. Ezen belül a *belterjes növénytermesztés és állattenyésztés* foglalkoztatási szerepe érdemel kiemelt figyelmet. Itt nemcsak mennyiségi, hanem minőségi követelmények kielégítéséről is gondoskodni kell. Az a tény, hogy a belterjes termelés kis területen nagy élő- és holt értékeket foglal magába, a külterjes gazdálkodással szemben hatványozott gondosságot igényel a termelési technológiákban. A munkaigényes termelés elsősorban nem a fizikai teljesítő-képesség, hanem a *munkakultúra, a szakismeret és az általános műveltség* mai viszonyokhoz szükséges elemei tekintetében támaszt lényegesen új követelményeket.

Az ismeretszerzés intézményi háttere lehet a *tanfolyamos, népfőiskolás rendszer*. Ennek keretében a gazdatársadalom képzésében rendkívül fontos

- a piaci ismeretek bővítése,
- az adminisztrációs, könyvelési, nyilvántartási, statisztikai feladatok számbavétele (e feladatok értelme a termelő helyes döntéseinek megalapozása s nem a hatóságok kiszolgálása!),
- az alapvető adó- és pénzügyi ismeretek megszerzése, továbbá,
- a fontosabb törvények, jogszabályok, hatósági előírások dzsungelében történő eligazodás.

Dél-Békés fejlődésében a *falusi turizmus* fejlesztésének adottságai és – főként a foglalkoztatás szempontjából – kényszerei vannak jelen. Az adottságok: a védett, védendő természeti értékek, a vadászati lehetőségek, a hévizek, a műemlékek és a nemzetiségi kuriózumok. A kistérség vendégfogadóinak az idegenforgalom keretében érkező látogatók három csoportjával érdemes távlatilag foglalkozni, mégpedig:

- kisgyermekes családok,
- idős párok, vagy kisebb nyugdíjas csoportok,
- exkluzív látogatók (vadászok, gyógykezelésre érkezők stb.).

A dél-békési kistérség *infrastruktúrája* a megyei átlaghoz közeli, de összességében alacsony színvonalú. A továbbfejlődéshez jelenleg leghátrányosabb induló helyzetben a *hírközlés és a csatornázás* van. Az itt lévő szigorúan védett felszín alatti ivóvízkincsből következően a *vízkezelő infrastruktúra* (ivóvíz, szennyvíz, gyógyvíz, belvíz, árvíz) műszaki színvonalának folyamatos és lényeges emelése mind biztonsági szerepének fenntartása, mind gazdasági szerepének elmélyítése, mind pedig jóléti funkcióinak felelős fenntartása szempontjából indokolt és fontos. A vízmegőrző és a vízborítást bővítő fenntartható agrárfejlődés növeli az utak iránti igényeket. Rendkívül fontos lenne az *úthálózat fejlesztése* mind a burkolat minőségi javítása, mind pedig a közlekedés hiányzó térszerkezeti elemeinek kiépítése, komplettírozása. Az úthálózati bővítés, modernizálás fontos lenne amiatt is, mert ezáltal oldódna a kistérség országhatár

menti periférikus jellege, csökkenne Dél-Békés elzártsága az ország belsejében lévő fejlettebb régióktól. A növénytermelés szerkezeti módosulása és ennek hatása a szállítási, tárolási, szárítási, tisztítási, keverési, osztályozási („post-harvest”) módszerekre az egész *tárolási kultúra* megújítását is szükségessé teszi. Az infrastruktúra leggyorsabban bővülő tényezőcsoportját a *szolgáltatások* alkotják (élelmiszer- és iparcikkellátás, javítás, karbantartás, energiaszolgáltatás stb.). A szolgáltatások mennyiségi tekintetben kielégítőek, minőségük, szervezettségük, választékuk, pontosságuk fejlesztésre szorul. Az európai színvonaltól a legmesszebb esnek a *pénzügyi szolgáltatások*. Súlyos hátrány a mezőgazdasági termelők saját hitelintézményeinek, hitelszövetkezeteinek hiánya. A jelenlegi pénzügyi környezet a dél-békési gazdák számára vagy teljesen használhatatlan, vagy rendkívül előnytelen.

A Trianon után több egykori megyedarabból kialakult kistérség történetileg váltakozó közigazgatási (járási, megyei) kapcsolódásai, az országszéli elhelyezkedés, a vonzásközpont (Arad) elvesztése és egyéb szerkezetbefolyásoló tényezők nyomán *térszerkezetiileg nem vált egységes területi tömbbé*. Ennek egyik akadálya a korábban kialakult vonzásvonalak szétszakadása. Az új helyzet nem hozott létre szerves gazdasági-infrastrukturális és közigazgatási egybefonódást. A térszerkezetet a közepes nagyságú és népességű települések túlsúlya jellemzi, itt *több város látja el a központi funkciókat* és fejt ki vonzását környezetére (Battonya, Mezőhegyes, Mezőkovácsháza). A dél-békési kistérség országon belüli helyzete szempontjából meghatározó a fejlett régióktól, az ország centrumától való nagy távolság, ezzel együtt a rossz megközelíthetőség. A *periférikus, országhatár menti helyzet* a legutóbbi időkhöz – ellentétben az osztrák–magyar határral – sokkal inkább hátrányos, semmint előnyös volt. Új *határátelölőhelyek* kialakításával és a meglévők fejlesztésével a határon áthaladó személy- és áruforgalom érdemleges bővülése várható.

A javasolt fejlesztési projektek

Az elemző-szintetizáló munka eredményeként a térség fejlesztését szolgáló 9 db kiemelt, ún. „nagyprojekt” és 35 db „kisprojekt” megvalósítására tettünk javaslatot. A nagyprojektek a térségfejlesztés kardinális területeit érintik, és a teendők vonatkozásában értelemszerűen sokkal részletesebb kidolgozottságúak, mint a kisprojektek. Terjedelmi korlátok miatt itt csak a „nagyprojektek” tartalmának néhány mondatos felvázolására, illetve a „kisprojektek” programcsoportjainak felsorolására van mód.

A) Kiemelt fejlesztési projektek

1. *projekt*: Élelmiszergazdasági szerkezetváltás

A projekt leírja a szerkezetváltás indokoltságát, vázolja a szerkezetátalakítás feltételeit, és körvonalazza a várható eredményeket.

2. *projekt*: Térségi agrármarketing és szövetkezetfejlesztés

A programban leírásra kerül az új típusú (beszerző-értékesítő, ill. a termékpályás) szövetkezők szerepe és a megvalósítás lehetőségei a délbékési kistérségben.

3. projekt: Közraktározás, tárolószövetkezet-fejlesztés

A projekt először bemutatja a közraktározás jelentőségét, célját, funkcióit, számba veszi a lehetséges ügyfeleket, az elérhető előnyöket. Leírja a közraktározás alapvető közgazdasági összefüggéseit, mérlegre teszi a hitelkamat és a közraktározási költség viszonyát, becslést ad a közraktározás szezonális nyereségére. Felméri a közraktározás terén meglévő igényeket, summázza a megvalósítás és a működés érdekében szükséges tevékenységi köröket.

4. projekt: Komplex vízbázisvédelem és hulladékkezelés

A tervezet bemutatja a térségben a vízbázisvédelem fontosságát és helyzetét, számba veszi a veszélyforrásokat és a veszélyeztetettség mértékét, ír a tennivalókról a komplex vízbázisvédelem és a hulladékkezelés terén. Végül a finanszírozás és az ütemezés lehetőségeit taglalja.

5. projekt: Vízhelyzet javítása – különös tekintettel a Szarazérre

Bevezetésként a projekt általános térségi hidrológiai helyzetképet ad, majd bemutatja a felszíni vízhálózat sajátosságait. Felsorolja a régióban működő, a programban érdekelt vízügyi szervezeteket, végül konkrét javaslatokat tesz a vízhelyzet javítására.

6. projekt: A közúthálózat korszerűsítése (különös tekintettel a Battonya–Mezőkovácsháza–Orosháza útvonalra)

A program először jellemzi a délbékési régió jelenlegi közúthálózatát, majd javaslatot tesz több fontosabb útkorszerűsítési részprogramra, ezek ütemezésére, finanszírozására.

7. projekt: Térségi fásítás, erdősávrendszer-kialakítás

A projekt bemutatja az erdősávok jelentőségét, mint a biotóp-hálózatok szükséges elemeit. Ezt követően körvonalazza az erdősávok létesítésének általános szempontjait, majd taglalja a környezetre gyakorolt kedvező hatásukat. Végül vázolja a szükséges teendőket Dél-Békés területén (tervtanulmány megalapozása, javasolható fafajok stb.).

8. projekt: A térségfejlesztés szervezeti hátterének kialakítása és működtetése

A tervezet tartalmazza a szervezeti háttér kialakításának és működtetésének célkitűzéseit, az alapelveket, számba veszi a térségi sajátosságokat és az elvégzendő feladatokat.

9. projekt: Térségfejlesztés az Európai Unió csatlakozás követelményei tükrében

A program összegzi az Európai Unióhoz történő csatlakozás nyomán a délbékési kistérség élelmiszer-gazdaságával szemben jelentkező igények változásait, a falusi turizmus fejlesztéséhez szükséges teendőket, summázza az EU-konform fenntartható agrárfejlődés követelményeit, a fenntarthatóság lehetőségeit és korlátait.

B) Javasolt fejlesztési projektek („kisprojektek”)

Az alacsonyabb kidolgozottsági fokú, esetleg területileg is kisebb hatókörű ún. „kisprojektek” három, jól elkülöníthető kategóriába sorolhatók, az alábbiak szerint (a területi korlátok miatt a projektek tételes felsorolásától itt el kell tekintenünk):

- a) *Gazdaság és humánszféra* (19 projekt)
- b) *Infrastruktúra* (9 projekt)
- c) *Környezet* (7 projekt)

A térségfejlesztési térkép

Talán igazi nóvum a térség fejlesztési lehetőségeit ábrázoló térkép. Magyarország 1:250 000 méretarányú digitális atlasza megfelelő szelvényeinek alapként való fölhasználásával, a korábbi tervezési/fejlesztési térképektől eltérő koncepcióval szerkesztett mappa született a kutatás esszenciájaként. A térkép nem követi a korábbi általános gyakorlatot, miszerint a jelkulcsban egy nagy blokkot alkotnak a meglévő objektumok, jelenségek (s ez a blokk tölti ki nagyobb részt a „fejlesztési” térképet), egy másikat a fejlesztési elképzelések (legtöbbször nem tudni, milyen koncepció, milyen problémafölvetés alapján).

A dél-békési kutatás esetében a térképi ábrázolás filozófiája az volt, hogy a ténylegesen létező helyzetre alapozva a potenciálisan megvalósítható, a fejlesztési projekteken megfogalmazott elképzeléseket ábrázoljuk a térben. Ezen az alapon a jelmagyarázat a „probléma → megoldási lehetőség” séma szerint került megalkotásra.

A tematika első csoportját az *ágazatfejlesztési lehetőségek* alkotják, amelyek a hagyományos (gyakorlatilag az agrár-) termelésre alapozódnak, illetve ahhoz kapcsolódnak a növénytermesztésben, az állattartásban, valamint az élelmiszer-gazdasági kiegészítő tevékenységek szférájában.

A második csoport a *vonalas infrastrukturális fejlesztési lehetőségeket* foglalja magában, amelyek nélkül a kistérség fölzárhoztatása egyértelműen elképzelhetetlen.

A harmadik tematikus csoportot a *környezet-, illetve természetvédelmi fejlesztési feladatok*, valamint azok a *korlátozások* alkotják, amelyeket figyelembe kell venni minden fajta termelésfejlesztésnél.

Konklúzió helyett

Az általunk eddig megismert más kistérségi kutatások, valamint a dél-békési alapján úgy tűnik, egységes séma nem alkalmazható az ország különböző adottságú térségeiben. Mindazonáltal az egyes tapasztalatok legszélesebb számbavétele, szükség szerinti adaptálása minden bizonnyal elősegíti az egyes (kis)térségek fejlesztési lehetőségeit megcélzó elemzések sikerességét. Reméljük, ehhez hozzájárul az általunk vezetett dél-békési kutatómunka is.

ÖSSZEFOGLALÓ „A FALUSI GAZDASÁG DIVERZIFIKÁLT FEJLESZTÉSE” SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

HRUBI LÁSZLÓ

A falusi gazdaság diverzifikált fejlesztése lényegében részeleme, mégpedig fontos részeleme egy tágabb keretnek, amit vidékfejlesztésnek hívunk.

A vidékfejlesztés új kategóriája a területfejlesztésnek és általában a fejlesztési politikának, egyelőre nincs egységes értelmezése és használata a hazai gyakorlatban. A gyakran divatból használt kifejezés mögött sokszor hiányzik a tartalmának ismerete. Pedig nem kell „kitalálni” a fogalmat, az európai szakmai közvélemény és gyakorlat rendelkezik olyan dokumentációval, amely a magyar adaptáció számára közvetlen forrásul szolgálhat. A Vidéki Térségek Európai Chartája rögzíti a vidékfejlesztés tárgyát, az azonosítás kritériumait, amelyek minden további nélkül használhatók hazai viszonyainkra. A legfontosabb ebben a tekintetben az, hogy a vidék – ellentétben a hazai frazeológia leggyakoribb megnyilvánulásával – nem azonos az elmaradott vagy hátrányos helyzetű térségekkel, de még csak a „városias” ellentettjeként sem értelmezhető. Az egységes kategória-használat gyökeret verése halaszthatatlanul szükséges (a nemzeti agrárprogram részeként megfogalmazott vidékfejlesztési programrész elveiben követi a chartát, alkalmas lehet e tisztulási folyamat ösztönzésére).

A vidék, a falu, a falusi gazdaság az új, piacgazdasági körülmények közepette versenyhelyzetbe került, a fejlődése érdekében el kell tudnia adni magát. Ha csak olyan egyszerű példát veszünk, mint a gyakran szinte megváltó és alapeszköznek tekintett falusi turizmus, a kijelentés kézenfekvőnek látszik. A gazdasági és közösségi szférának egyaránt a piac felé kell fordulnia, a versenypozíció a helymarketing szükségességét veti fel: a településfejlesztés és a marketing összefüggő rendszert alkot. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy sajátos ellentét feszül a gyakorlatban: a településfejlesztés törekvései általában egyediek, egy-egy vagy néhány tényezőre szorítkoznak, ezzel szemben viszont a keresleti oldal a településfejlesztés kapcsán is komplex jellegű igényeket támaszt (példaként ismételtlen a falusi turizmus hozható fel).

A diverzifikált fejlődési modellben még sokáig fennmarad a mezőgazdasági tevékenység meghatározó jellege. Ennek a vidék fejlődésében lényegében négy funkciója van: a szűkebben vett gazdasági funkció, a foglalkoztatási szerepkör, az ökológiai funkció és a kulturális-hagyományörző feladat. A fejlődés esélyeit

rontja, hogy lényegében egyik funkcióhoz sem kapcsolódik valamilyen közvetlen fejlesztési prioritás.

A mezőgazdaság szervezeti rendszere az átalakulás fázisában van. Egységei újraszerveződnek, a korábbi jellemző formák helyébe új típusok lépnek. Az újfajta osztályozásuk történhet a földhasználat és a tulajdon alapján. A földhasználat szerinti a kialakulatlanabb, hiszen az alapszituáció az, hogy működő gazdaság elvétele történt, és ezt követően holt vagyon juttatása ment végbe.

A tulajdon alapján a tipikus formák a következők lehetnek:

- a nagy tulajdoni alapú egységek, jellemző sajátosságuk a sokirányú integráció;
- a közepes tulajdoni alapú egységek (családi vállalkozások vagy „zseb-szerződéses” üzletek), jellemzőjük a tőkeszerzésre irányuló aspiráció (többségében sikeresen);
- a kicsi tulajdoni alapú egységek, amelyeknek csekély a tőkeszerző képessége, ezért általában „házilagos módon” végzett gazdálkodást folytatnak.

Egy másfajta csoportosítási lehetőséget adhat (ugyancsak empirikus vizsgálati bázisra támaszkodva) a mezőgazdasági vállalkozók karakterizálása. Az első csoportot a minőségközpontú vállalkozó jelenti (általában főállású, legalább középfokú végzettségű, visszakapott földön gazdálkodik, és a külső tőke bevonása a célja a feldolgozás kiépítése érdekében). A második csoport a méretgazdaságosság okán a növekedésre törekszik, és ebben a szakmai ismeretek fontosságára apellál. A harmadik csoport az alkalmazkodók tömeges csoportja (általában mellékfoglalkozású kényszervállalkozók, sok terméket állítanak elő, családi segítséggel és bizonytalan stratégia alapján; tőkére a gépbeszerzés miatt van szükségük). A negyedik csoport pedig a takarékos jelzővel illelhető (az idetartozó vállalkozók szintén mellékfoglalkozásúak, de alacsony az iskolázottságuk, a költségek minden áron való csökkentésére kényszerülnek, kevés és felszínes a szakértelmük, így minden valószínűség szerint az elbukók nem is kicsi csoportját képezik).

Hajdú-Bihar megyei példa alapján a mezőgazdasági vállalkozások egy harmadik fajta osztályozása is előkerült, amely a jövedelemszerzésben való szerep alapján szelektál. Eszerint a komolyabb, fejlettebb, úgynevezett családi mezőgazdasági vállalkozások (amelyek a jövedelmek 75%-ánál nagyobb részt biztosítanak) aránya 9–10%-ra tehető. A kiegészítő (főmunka melletti, a családi jövedelemnek legfeljebb az egynegyedét adó) vállalkozások aránya 35% körül van, míg a részmunkaidős gazdálkodásé (ahol inkább a „paraszt-polgári” fejlődés esélye a fontos, mintsem a jövedelem) 55–56%.

Az egyénileg gazdálkodó apró gazdaságok meghatározó súlya ellenére – még az esetleg felismert előnyök ellenére is – kicsi az egyéni gazdák szövetkezési (társulási) hajlandósága. A „közösködés” sok esetben a kolhoz típusú szövetkezés képével társul, holott új típusú szövetkezési formák is alkalmazhatók lennének, miként arra külföldi és most már hazai példák is vannak. Ilyen példák

ul az üzemkiegészítő típusú (vagy úgynevezett előmozdító) szövetkezés, amikor egy-egy gazdálkodási (de általában nem a termelési) funkció kapcsán jön létre az összefogás, úgy hogy a többi funkciót a szövetkezés nem érinti. Célja a tagok (és nem a szövetkezet) jövedelmének a növelése. A tulajdonos nem lehet egyzersmind munkavállaló is. Hollandiában, Dániában sokféle ilyen önálló egyesülés működik (például a hitelre, a pincehasználatra, a közös géphasználatra, beszerzésre, értékesítésre stb.).

Hazai példa ezen újfajta szövetkezésre a „mórahalmi modell”, amely szervezetileg egy egyesület és egy szövetkezet kettősségére támaszkodik. A szövetkezet termékpályás szövetkezet, a vertikum egészére (alapanyag biztosítása, kereskedelem, feldolgozás) kiterjed. Piacra jutást biztosít, támogatja az esélyegyenlőség megvalósulását, tőkepiaci pozíciót erősít stb. Egyfelől mennyiségi koncentrációt, másfelől minőségi kontrollt jelent. Az ilyen típusú szövetkezetek hálózatszerű rendszerre is válhatnak, ahol a nagyobb térségi szinteken a szövetkezetek szövetkezetei jöhetnek létre. Célja minden esetben az, hogy lehetőleg minél nagyobb hozzáadott érték legyen az output. A szervezési tapasztalatok azt mutatják, hogy a települési önkormányzatok szerepvállalása ma még nélkülözhetetlen ezek létrehozásában, továbbá, hogy döntő súlya van a sikerben a humán erőforrások fejlettségének. Az önszerveződő képesség – amelyben hatalmas fejlődési potenciál rejlik – leginkább ezen áll vagy bukik.

A humán erőforrások fontosságára más példák is felhívják a figyelmet. Egy dél-hevesi kutatás például a lokális fejlődés szempontjából meghatározó helyi népesség (társadalom) szélsőséges összetételét mutatta ki: az országos népességi szerkezethez legközelebb még a diplomások aránya volt (bár ők elsősorban tanárok és egészségügyiiek), viszont példának okáért 2–2,5-szeres mérvű analfabétizmussal találkoztak a kutatók. Ilyen környezetben a vidékfejlesztés inkább válságkezelés, és a humán erőforrások fejlesztésére kell koncentrálnia. Célja a hagyományos készségek elsajátítása lehet, vagyis egyfajta elsődleges szocializáció előmozdítása. Rendkívül fontos szerep hárul e folyamatban a civil szerveződésekre.

A szekcióülés a falusi gazdaság fejlesztésének speciális eseteire, problémáira is szolgáltatott példát.

Az egyik ilyen az aprófalú problémája, amely dél-baranyai és -somogyi falvak kapcsán került szóba. Jellemző e körben a szegénység, és ezért az egész problémakör alapvetően szociális indíttatású is.

A másik sajátos övezet az alföldi tanyás települések köre (a szekcióülésen egy Karcag környéki vizsgálat alapján került terítékre). A hagyományos mezőgazdasági profilú tanyákon sokkalta nagyobb volt a pusztulás, mint a specializáltabbak (például a zöldségtermelők) között. Ezzel együtt a hajdan volt 2000 tanya helyén e környéken ma mindössze 100-at találhatunk. Sajátos az átrendeződés is: az állandó tanyákat az idősebbek működtetik, jórészt hagyományos módon; az időszakos tanyák gazdálkodói inkább újak, a gazdálkodási profilt is

inkább az újszerűség jellemzi. Mindazonáltal összességében az ismert gazdálkodási, tulajdoni, demográfiai és életkörülményekbeli problémák eléggé drámai képet adnak.

A falusi gazdaság fejlesztése csak átgondolt stratégiák alapján lehetséges, amely a megfelelő intézményrendszer meglétének és hatékony működésének a fontosságára is ráirányítja a figyelmet. Ebben egyelőre az önkormányzatok tekinthetők egyedül fix szereplőknek, amelyeknek gazdaságszervező, -fejlesztő szerepre is vállalkozniuk kell. Az önkormányzati társulások (és optimális esetben azok munkaszervezetei) a fejlesztési projektek formálásában és a vagyonegyeztetésben játszhatnak az eddiginél sokkal fontosabb szerepet. A városok esetében tapasztalható társulási ambivalencia komoly korlát lehet a térségi fejlődésben. A helyi intézményrendszer harmadik eleme célszerűen a civil szervezetek, kamarák, egyéb társadalmi-szakmai csoportok köre lehet. Ma még eléggé ritka, hogy mindhárom elem „célszerűen működve” egy-egy térségben rendelkezésre áll. Pedig enélkül nehezen képzelhető el az alulról építkező stratégia, a megfelelő gazdasági szervezetrendszer kiépülése, a program- és projektalkotás és -megvalósítás.

A dél-békési komplex kistérségfejlesztési program – mintegy esettanulmány módjára – a programszerű építkezés módszerét példázta.

A VIDÉKFEJLESZTÉS IGAZGATÁSI ÖSSZEFÜGGÉSEI

PÁLNÉ KOVÁCS ILONA

A falusi gazdaság és igazgatás fejlődését jellemző ellentmondások

A vidéki Magyarországon a rendszerváltást követő kétségtelen jó szándékú intézkedések ellenére súlyos problémák halmozódtak fel, új ellentmondások keletkeztek.

1. Gazdasági hanyatlás kontra helyi politikai „boom”

A falvak helyi társadalma a helyi önkormányzati rendszer bevezetésével történelmi elégtételt kapott, egyenjogú politikai szereplőjévé vált a közjogi rendszernek, egyúttal azonban elveszítette azt a gazdasági bázist, amely a megkapott politikai jogok mellé a létbiztonságot garantálná. Ezt az ellenmondást a rendszerváltással együttjáró gazdasági folyamatok ugyan szükségszerűen hozták létre, mint ahogy az agrárgazdaság ártértékelődése, átalakulása szinte mindenütt a fejlett világban drasztikus változásokat hozott a vidék számára, ugyanakkor nem kis mértékben a politika maga is felelős érte.

- A magyar mezőgazdaság szervezeti és földtulajdoni struktúrájának szétrombolásával párhuzamosan nem alakultak ki az agrárgazdaság megújulásának új jogi-szervezeti keretei.
- A mezőgazdasági termelés állami támogatási rendszere egyik napról a másikra leépült.
- Az ipar szerkezetváltása paradox módon ugyancsak a rurális térségek lakosságát sújtotta.
- A várostól távoli falvakban a munkanélküliek nem részesülhettek az ún. aktív foglalkoztatáspolitikai eszközökből.

2. Normatív és versenyszemléletű elosztás kontra pozitív diszkrimináció

Tudjuk azt, hogy a rendszerváltás előtt a falvak hátrányosabb fejlődési esélyeit jórészt a politikai mérlegelésre épülő elosztási rendszer eredményezte. A korábbi szakmai és politikai viták nyomán már a rendszerváltás előtt módosult az elosztási rendszer a normativitás irányába. Az új rendszer lényege a normativitás mellett az addicionalitás, azaz a saját erőforrások bevonása a fejlesztésekbe. A

vidékfejlesztés viszont alapvetően szociális szempontokat követ, a méltányosság elvének érvényesülését igényli, hiszen a vidék nem lesz képes versenyképes maradni az endogén forrásokra épülő, hatékonyságorientált területfejlesztési politikában.

Az önkormányzati modellváltás nyomán a normatív állami támogatási rendszer tulajdonképpen a kistelepüléseknek, tehát a rurális térségeknek kedvezett.

- A költségvetési támogatásban lényegében nem tesznek különbséget falusi és városi önkormányzatok között, sőt éppen a falvak számíthatnak bizonyos pótlólagos segítségre – például a körjegyző bérének finanszírozásában.
- A fejlesztési támogatások rendszerében éppen a kisebb falvak élveztek elsőbbséget. Az általános önkormányzati fejlesztési finanszírozási, céltámogatási rendszer mellett a területfejlesztési források jelentős része is a lakossági infrastruktúra kiépülését szolgálta.

A kétségtelenül nagy áldozatvállalást, ráfordítást igénylő lakossági, infrastrukturális beruházások azonban nem tudták megakadályozni a falusi agrárgazdaság leépülését, a munkanélküliség növekedését. *A magánszféra szegénysége nem enyhült a közösségi beruházások nyomán.*

A területfejlesztésről szóló törvény meghirdette a regionális politika új alapelveit, céljait, szabályozta a területfejlesztés intézmény- és eszközrendszerét. A törvény által létrehozott modell a rurális térségeket természetesen támogatásra szoruló térségtípusnak tekinti, ugyanakkor a fejlesztési forráshoz jutás lehetősége sokkal szigorúbb feltételekhez kötődik, lényegében versenyt hirdetve az egyes térségek között.

- A rászorultság elve önmagában ugyanis még nem jogosít a támogatások elnyerésére. A programozás elve alapján a rurális térségek fejlesztését is hosszú távra kell megtervezni, mégpedig a gazdasági alapok megerősítése élvez elsőbbséget a fejlesztési programok között.
- Az addicionalitás elve alapján nem elegendő a rászorultság és a jó program, hanem saját erőforrásokat is biztosítani kell a tervezett fejlesztésekhez. A kétségtelenül ésszerű megfontolás nyilvánvalóan azzal jár, hogy a saját források felhasználását a támogatási rendszer erősen befolyásolja. A legkisebb önkormányzatok, a falvak tehát a városokhoz képest kényszerpályára kerülnek, a kifejezetten szegény települések pedig saját erő híján elesnek a támogatásoktól is, s többnyire már az is akadályba ütközik, hogy szakszerű fejlesztési programot állítsanak össze.

A meghirdetett regionális politikai modell tehát a programok, források, helyi adottságok mentén indít versenyt az egyes térségek között, s ebben *a legszegényebb versenyképessége legfeljebb erős pozitív diszkriminációval biztosítható.* A kistérségekre korlátozódó, szétszórta elhelyezkedő városiányszomszoros falusi körzetek viszont méretük, érdekérvényesítő képességük alapján nehezen tudnak elérni fokozottabb támogatást.

3. A települési önállóság lehetősége kontra az integráció kényszere

A decentralizáció elsődleges címzettjei a települési önkormányzatok, ám a vidék csak lényegesen szorosabb integráció esetén képes kihasználni az önkormányzatiság előnyeit, s idővel az önállóság élménye a magárahagyatottsággal párosult.

– A helyi döntéshozók száma a modellváltás nyomán megkétszereződött, anélkül, hogy a településirányításhoz szükséges szakmai, személyi és gazdasági alapok kiépülhettek volna.

– A paternalizmus és hierarchia leépítésének jegyében fosztották meg a megyéket korábbi hatalmuktól, s ezzel a falvak segítő nélkül maradtak.

1990-ben az önkormányzati törvény megalkotásának idején a települési önállóság biztosításának célja mellett a koordináció, a területi integráció szükségessége szinte fel sem merült. Az önállóság élménye más reflexeket váltott ki a falvakban és a városokban.

– A kisfalvakban megválasztott polgármesterek, a helyi társadalom néhány évig azt hihette, hogy fejlődését az önállóságnak köszönheti, s látszólag megerősítést nyert az a korábban uralkodó vélemény, hogy a korábbi közös tanácsi szisztéma, egyáltalán a közösködés volt az oka lemaradásuknak, visszafejlődésüknek illetve stagnálásuknak.

– A városok ugyancsak örültek az önállóságnak, s szinte egycsapásra meg is feledkeztek korábbi terhükről, a körzeti ellátási felelősségről a környezetükben lévő falvak irányában.

Az önállóság jegyében szétzilálódott illetve szétzilált irányítási rendszer hamarosan kimutatta gyengeségét, hiszen világossá vált, hogy a települések autarkia-törekvéseit finanszírozni esztelen és lehetetlen is. *A lassan kibontakozó kistérségi társulási mozgalom már az integráció szükségességének felismerését jelezte.*

Az államháztartási reform és a közigazgatás korszerűsítésének programja már egyértelműen megfogalmazta a közigazgatási integráció, a költségvetési források hatékony felhasználásának szükségességét. A költségvetési megszorítások kényszere is erős nyomást gyakorolt a politikára. Ennek ellenére a reform nem ígérkezik könnyűnek:

– A „bottom up” s a szubszidiaritás elvének szinte dogmatikus merevségű követelménye még azon települések számára is fontos maradt, amelyeknek már fel kellett ismerniük, hogy egyedül nem megy. A társulás legfeljebb a szükséges rossz státuszát nyerheti el a jövőben a kistérsülések politikusainak és helyi társadalmának szemében, s ami még aggasztóbb, hogy nem csitul az önálló községgé nyilvánítási mozgalom sem.

– A megyei önkormányzatok integráló szerepe sem erősödött, annak ellenére, hogy az új kormány reformot hirdetett a területi közigazgatásban, mégpedig elsősorban a megyei önkormányzatok rehabilitálása formájában.

Összességében tehát *a települési egoizmust még alig korlátozza integratív mechanizmus*, s legfeljebb a forráselosztás rendszerének megváltoztatásától lehet remélni, hogy az igazgatás modernizációja megindul, s ezzel a vidéki térségek esélyei is javulnak a felzárkózásra.

A területfejlesztés új intézményei

A területfejlesztésről szóló törvény talán legnagyobb jelentősége az, hogy rákényszerítette a kormányzatot és a helyi döntéshozókat egyaránt forráselosztási, fejlesztési tevékenységük regionális politikai szempontjainak mérlegelésére, amellyel, hogy jelentősen decentralizálta is a döntéshozást, s ezzel a fejlesztési politika területi hatékonyságának eleve nagyobb esélyt adott. A decentralizáció szintjeinek kiépítése során azonban nem dőlt el egyértelműen, hogy milyen munkamegosztás, egyáltalán milyen viszonyrendszer jön létre a régió, a megye és a kistérség között, s ilyen értelemben az sem, hogy speciálisan a vidékfejlesztés feladata melyik szinten lesz hangsúlyos.

1. A kistérségi szint az, amelyik a legközelebb esik a faluhoz, és *kétségtelen, hogy ez az a térségi szint, illetve szervezetrendszer, amelynek az elmúlt években már módja volt a területfejlesztési politikában rutint szerezni.*

- Az 1993 táján indult, a kistérségi mozgalom során létrejött, ún. kistérségi társulások egyértelműen önkéntesek voltak, többnyire társadalmi szervezeti formát öltöttek, tagjaik között nem csak önkormányzatok, hanem gazdasági és civil szereplők is helyet foglaltak, s végre-valahára az összefogás gondolatát hirdették. E társulások zömében azonban a körzetközpont város nem vett részt. A társulások ugyan elindultak a fejlesztési programkidolgozás, az önmeghatározás útján, de közösségi gyökerük folytán kezdeményezéseik elsősorban szociális, kulturális érdeklődésre utaltak. E kistérségi mozgalom inkább a szocializáció, a közösséggé válás, érdekérvényesítés elérésében szerzett vitathatatlan érdemeket, semmint a modernizáció, a helyi gazdaságfejlesztés céljait szolgálta.
- *A területfejlesztési törvény e kistérségi mozgalmat meglehetősen megváltoztatta, több szempontból is.* Egyrészt kényszereket diktált annak érdekében, hogy a mozgalom, illetve szervezetrendszer megfeleljen a regionális politika elvárásainak. A kistérségi szövetségek számára az ún. társulási formát írta elő, nagyságrendjüket, földrajzi léptéküket pedig a KSH által lehatárolt körzetekhez igazította. A törvény szerint csak azok a kistérségi szerveződések vehetnek részt tagként a megyei területfejlesztési tanács munkájában, amelyek a fenti előírásoknak megfelelnek. A kistérségi mozgalom a törvény nyomán jelentős részét tekintve megkettőződött, létrejöttek az árnyéktársulások, alkalmazkodva lehetőleg a KSH körzetekhez is, kizárólag azért, hogy a tanácsban képviselőlethez jussanak. Mindkét szervezetrendszerre nyilvánvalóan nincs szükség, vagy legalábbis nem lesz annyi fejlesztési és működési forrás, amelyik mindkét rendszert képes lenne működésben tartani.

Tulajdonképpen az lenne a jó, ha mindkét szervezeti forma előnyeit egyesíteni lehetne, s ki lehetne küszöbölni az új fúziókból a hátrányos vonásokat:

- Az alulról létrejött *kistérségi szövetségek* nagy előnye éppen a közösségi jelleg, illetve az, hogy képes összefogni a vidékfejlesztésben érdekelt valamennyi szereplőt, így a gazdálkodókat, gazdasági vállalkozásokat, civil szerveződéseket.
- Nagy hátrányuk viszont, hogy többnyire nem foglalják magukba a körzet-székhely-várost, nem rendelkeznek professzionális döntéselőkészítési-végrehajtási apparátussal, s természetesen viszonylag kevés a saját erőforrásuk, tehát elsősorban állami forrásokra pályáznak.
- Az *önkormányzati társulási forma* előnye, hogy földrajzi méretét tekintve életképesebb, részese a város is, s a területfejlesztésről szóló törvény elvileg e szerveződéseknek ad bizonyos jogosítványokat.
- Hátránya viszont, hogy kétségtelenül vannak szociológiai feszültségek e „kényszertársulásokon” belül, különösen ambivalens a városok viselkedése, hiszen többségük a korábbi években egyáltalán nem törődött a vidékével. Tipikus érdekellentét például, hogy a városok többnyire vállalkozásélénkítő, innovációs fejlesztésekben érdekeltek – természetesen a saját területükön –, míg a környéki községek sokszor elemi alap-infrastrukturális problémáikat szeretnék a területfejlesztési forrásokból megoldani.
- Hátránya az önkormányzati típusú társulásnak, hogy az önkormányzati törvényt szigorúan értelmezve az önkormányzatokon kívüli partnerek közvetlenül nem vehetnek részt a munkában illetve döntéshozásban.

A szervezeti forma megválasztása nem könnyű, hiszen ebben rejlik a teljes vidékfejlesztés nagy dilemmája is: a vidékfejlesztés és a kistérség elsősorban az életkörülmények javítását, a helyi szolgáltatásokat és a *helyi közösséget szervező, menedzselő, a szociális feszültségeket kezelő térbeli keret lesz, vagy bekapcsolódik a gazdaságélénkítő, innovációt és modernizációt hordozó regionális politikai szereplők illetve szintek sorába.*

Kétségtelen veszély az is, hogy amennyiben az elosztás elsődleges kedvezményezettjei nem a kistérségi polgármesteri lobbik kezdeményezte szociális indíttatású projektek, hanem a nagyobb térségekre szerveződő, professzionálisabb, partnerségre épülő gazdaságfejlesztési programok lesznek, akkor a kistérségek – saját erőforrások híján – elorvadhatnak, források és professzionális fejlesztési szervezetek, ügynökségek nélkül legfeljebb statisztálni fognak a megyei területfejlesztési tanácsai döntésekhez.

2. A megyei szint, a területfejlesztési politika ún. hatalmi szintje. A területfejlesztési törvény a megyei szintet jelölte meg a hatalmi illetve forrásdecentralizáció címzettjének.

A létrehozott területfejlesztési tanácsok lényegében kötelezően elrendelt „korporációk”, amelyek ellen érdekes módon nem protestáltak az önkormányzatok. Az önkormányzati társulással ellentétben ez esetben többletforrásokat re-

mélhetek az együttműködéstől, s nem a meglévő források és hatáskörök egymás közötti megosztására kényszerültek, mint a társulások esetében. *E tanácsok – függetlenül attól, hogy létrehozásuk nem a közvetlen választásra épülő képviseleti demokrácia elvei szerint történik – alkalmasak arra, hogy a korábbi években gazda nélkül maradt megyék különböző szereplőit összefogják, párbeszédre, sőt közös döntéshozásra kényszerítsék.*

A területfejlesztési törvényben egy sajátos munkamegosztás alakult ki a területfejlesztési tanács és a megyei önkormányzat között.

- A tanács birtokolja a hatalmat, hiszen a tanács rendelkezik a stratégiai döntéshozási kompetenciákkal (elfogadja a megyei fejlesztési koncepcióját illetve programjait, csatlakozik regionális fejlesztési tanácshoz stb.), és a tanács birtokolja a területfejlesztési forrásokat is, hiszen a tanács jogosult a decentralizált források elosztására pályázati rendszerben. A forráselosztás pályázati rendszere elvileg igazságos és szakszerű döntéseket tesz lehetővé, bár a decentralizált keretek felosztását szabályozó központi normák erőteljesen korlátozzák a helyi döntéshozók szabadságát, s az elosztás ellenőrzése, nyilvánossága, jogorvoslati rendje is kidolgozatlan. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a területfejlesztéshez kötődő források túlnyomó része továbbra is központi, szó sincs tehát arról, hogy a megyei területfejlesztési tanácsok megmámorosodtak volna hatalmuktól és gazdagságuktól.
- Az igazi frusztrációt mégis a megyei önkormányzatok élik át a területfejlesztési politikából való kiszorulásuk nyomán. A megyei önkormányzat többnyire véleményezési jogosítványokkal rendelkezik, illetve feladatokat kapott a területi információs rendszer működtetésében. Egyetlen „hatalmi” jogosítványának valószínűsíthetően nem fog örülni, hiszen a kompetenciájába adott rendezési tervezésről előre lehet tudni, hogy súlyos érdekkonfliktusokkal jár, és meg fogja tépázni a megyei önkormányzatok maradék tekintélyét is. Különösen a vidékfejlesztés szempontjából érdekes a megyei önkormányzatok azon feladata, hogy felkérés alapján hangolják össze a települési önkormányzatok fejlesztési tevékenységét. Az elvárás következetlensége továbbá, hogy a településfejlesztési tevékenység összehangolására éppen a kistérségi társulások alkalmasak, s azzal, hogy e társulások tagjai a területfejlesztési tanácsnak, nyilvánvaló, hogy a tanács alkalmasabb az összehangolásra.

Az eddigi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a területfejlesztési tanácsokon belüli erőviszonyok bonyolultak, a tanácson belüli érdekköalicciók nem állandósulnak, hanem esetről esetre újraszerveződnek.

- Egyáltalán nem biztos, hogy a kistérségi képviselők minden esetben a rurális, fejletlen térségekből származó pályázatokat támogatják; egyértelműen érzékelhetőek rivalizálási tendenciák is a kistérségek között. Az elosztásnak az az elve, hogy az ún. kedvezményezett térségtípusokban megvalósuló

beruházások, fejlesztések juthatnak területfejlesztési támogatáshoz ugyan-csak feszültségekkel jár, hiszen minden kistérségnek az az érdeke, sőt a megyei területfejlesztési tanácsnak is, hogy lehetőleg érintett legyen valamelyik kedvezményezett kategóriába. A pozitív diszkrimináció természetesen hátrányosan érinti azokat a kistérségeket, amelyek paramétereik alapján nem kerültek egyik kedvezményezett kategóriában sem, s csak abban az esetben remélhetnek megyei támogatást, ha fejlesztési programjuk szorosán kapcsolódik a megyei fejlesztési elképzelésekhez.

- A tanácson belüli konfliktusok forrása lesz az is, hogy a kistérségek egy része nem jutott volna közvetlen képviselőhöz abban az esetben, ha területük eltér a KSH körzetbeosztástól, ezért a kistérségi vezetők többnyire felváltva vesznek részt a tanács munkájában, ami megfelel ugyan az esélyegyenlőség elvének, de elbizonytalanítja a tanács tag és a konkrét delegáló kistérség közötti felelősségi, érdekeltségi kapcsolatot, s egyik képviselő sem tud igazán integrálódni a tanács munkájába.
- A források szétforgácsolódásának veszélye nemcsak az egyes kistérségek között, hanem az ágazatok között is kísért, hiszen a Földművelésügyi Minisztérium fejlesztési forrásainak decentralizációja nem a területfejlesztési tanácsokhoz, hanem a megyei földművelési hivatalokhoz történik, s ha van is bizonyos koordináció a két elosztási rendszer illetve a döntéshozó személyek között, a források racionális koncentrálásának esélye egyelőre csekély.

Összességében tehát a megyei szint birtokolja ugyan a döntési és elosztási hatalmat, ugyanakkor jelentős érdekkonfliktusokkal kell megküzdenie, s féltő hogy az állami források elosztásán túl nem lesz képes olyan belső kohéziót teremteni, amelynek alapján megyei léptékű programokat kezdeményezhetne, s maga is hozzájárulna saját erőforrásaival a megye fejlődéséhez.

Márpedig a vidékfejlesztés igazi megújulást, minőségi fejlődést igénylő forrásigényes és komplex programjainak végrehajtására külön-külön az egyes kistérségek többségében nem lesznek képesek, s elkülönülten az agrár és területfejlesztési alapok sem, hanem megyei összefogásra és forráskoncentrációra van szükség.

A vidékfejlesztés és területfejlesztés tisztázatlan viszonya

Az eddigiekből nyilvánvalóan kitűnt, hogy a vidékfejlesztés, a területfejlesztés és az irányítás szorosán összefügg ugyan, egymást jelentősen befolyásolja, ugyanakkor az egymásnak való megfeleltetés korántsem egyértelmű. Miközben a területfejlesztési politika részének tekinti a vidékfejlesztést, hiszen a területi kiegyenlítés funkciója szükségszerűen vidékfejlesztést is jelent, addig a vidékfejlesztés egyben az agrárpolitika része is, hiszen a tárca illetve a kormány felismerte, hogy az agrárgazdaság fejlesztése elképzelhetetlen komplex területi

szemlélet érvényesítése nélkül. A vidékfejlesztés fogalma a falufejlesztéssel összefonódott, a vidéket – az egyik elterjedt értelmezés – a városiányos, falusias térséggel azonosítja.

A vidékfejlesztésben is váltani kell: a lakossági életkörülményeket megalapozó infrastruktúra fejlesztése önmagában nem képes javítani az alkalmazkodási képességet, sokkal inkább a gazdaság megújulásának munkaerő, technológiai és információs szükségleteire, illetve a közlekedési elzártság megoldására kell a hangsúlyt helyezni.

Azt is tudomásul kell venni, hogy az agrárgazdaság nem lesz képes eltartani a vidéket; a vidék gazdaságát diverzifikálni kell. Az agrárgazdaságon belül is élesen szét kell hogy váljon a jó adottságú térségekben folyó, versenyképes agrártermelés, és a szociális szempontokat követő, helyi foglalkoztatást és létfenntartást biztosító gazdaság a rossz termelési adottságú, többnyire periférikus körzetekben.

A fenti követelményeknek meg kellene jelenniük az irányításban is, ám egyelőre jelentős bizonytalanságok tapasztalhatók:

- A területfejlesztés és a vidékfejlesztés, miközben tipikusan tárcaközi feladat, külön tárcához tartozik, s ha közöttük – éppen a területfejlesztésről szóló törvény nyomán – jelentősen javult is a koordináció (valószínű, hogy az Országos Területfejlesztési Tanács keretében vidékfejlesztési bizottság alakul), a cél-, eszköz- és forrásrendszer, részben pedig az intézményrendszer elkülönül. Az utóbbi időben a földművelési tárca törekvései abba az irányba mutatnak, hogy a vidékfejlesztés az agrárium politikai felértékelődése nyomán a tárca feladata legyen, amely mellel több forrással is rendelkezik a KTM-hez képest. A vidékfejlesztési források decentralizálása sem a területfejlesztési tanácsokhoz történt, hanem a megyei földművelési hivatalokhoz. Emellett a falufejlesztésben a Belügyminisztériumnak és közvetlenül a parlamentnek is jelentős szerepe van, amennyiben a településfejlesztési források tekintélyes része felett a tárca illetve a parlament rendelkezik, a céltámogatási és egyéb állami támogatási rendszer keretei között.
- Területi szinten a szereplők között ugyancsak vannak bizonyos tisztázatlanságok. Mint láttuk, különösen a kistérségek, de a megyei szereplők is ellátnak vidékfejlesztési feladatokat, de természetesen az sem zárható ki, hogy a megalakuló regionális tanácsok is szerepet vállaljanak a vidékfejlesztésben.

Az irányítási, forráselosztási rendszer alakítása során

- *egyrészt tehát arra kell ügyelni, hogy a vidék amúgy is gyengébb érdekérvényesítő képessége javuljon, a döntéshozásban kezelhetőek legyenek a méltányossági-szociális és a professzionális, hatékonysági szempontok egyaránt,*

- *másrészt viszont jelentősen javítani kellene a források koncentrációján és a döntési rendszer összehangoltságán.*

Ennek a kettős követelménynek a jelenlegi rendszer még nem felel meg annak ellenére, hogy a decentralizáció egyik kedvezményezett szintje a rurális kistérség, s a forráselosztásban is pozitív diszkrimináció illeti meg a rurális térségeket.

Követelmények a vidékfejlesztés irányításával szemben

A vidék érdekérvényesítési esélyei csak egy sokkal szilárdabb és intenzívebb együttműködési, integrációs rendszer létrehozásával javulhatnak, a kérdés csak az, hogy mi legyen az integráció alapja illetve technikája.

- *A kistérségi társulási rendszer alkalmas lehet arra, hogy a vidékfejlesztés és a falusi közigazgatás, településüzemeltetés, szolgáltatásszervezés szakmai-szervezeti háttere legyen, de nem a jelenlegi formában. A társadalmi szervezeti forma ugyanis nem alkalmas hatáskörök átruházására, állami pénzeszközök kezelésére, a működés önkéntessége és szabályozatlansága bizonytalanná teszi a létfontosságú funkciók gyakorlását. A kistérségi önkormányzati társulások viszont egyelőre csak fedőszervezetek, nincs kiépült apparátusuk, saját forrásaik, s ami a legfontosabb, nem épülnek felismert és elfogadott érdekközösségre. A kistérségi társulási rendszer tehát akkor válik alkalmassá a vidék integrálására, komplex igazgatási, szolgáltatási és fejlesztési feladatok ellátására, ha állandósul, igazgatási szempontból intézményesül és professzionalizálódik. Különösen fontos, hogy ezekhez a társulásokhoz csatlakozzon a térség központja, amelyik többnyire város, illetve az is, hogy méretük alkalmas legyen a komplex feladatok befogadására, az erőforrások kumulálására. Sokan azért ellenzik a szorosabb, városok köré épülő („járási, városkörnyéki”) rendszert, mert a hierarchia visszatérésétől féltik a falvak önállóságát. Kétségtelen, hogy a körzetközpont város szociológiai, gazdasági, szolgáltatási fölényét nem lehet egyetlen társulással megoldással sem teljesen kivédeni, s az erőfölény vélhetően érvényesül is a közös döntésekben. Társulás nélkül azonban ezek az ellentmondásos viszonyok nem szabályozhatóak, nem irányíthatóak, tehát a kiszolgáltatottság még erőteljesebb, mert mechanizmus sincs a kezelésére.*
- *A kistérségi társulások nem elegendőek sem a vidéki közigazgatás, sem a vidékfejlesztés integrálására, arra, hogy a vidék szempontjai kellő súllyal érvényesüljenek a magasabb szintű területi és a központi döntésekben. A vidékfejlesztés intézményi-döntési mechanizmusa egy teljes irányítási vertikumot jelent, amelyben kitüntetett szerepe van illetve lehetne a megyéknek. A vidékfejlesztésben vállalt megyei szerepkör azonban nem elsősorban a vidéki érdekek képviselőjére koncentrálódik, hanem a speciá-*

lis vidék és az általános területfejlesztési aktivitás összehangolására, hiszen a területfejlesztési tanácsok kompetenciája természetesen kiterjed a vidékfejlesztésre: Amennyiben nem lesz megyei szinten koherens az egyéb területfejlesztési célokkal összehangolt vidékfejlesztési stratégia, akkor a megyei szintre decentralizált források szétforgácsolódnak alapvetően szociális szempontokat követő egyedi településfejlesztési célokra, s nem lesznek képesek ellene hatni a vidéki társadalom és gazdaság további leépülésének.

- *A vidékfejlesztésben a regionális összefogást sem lehet kizárni, sőt erősíteni kell.* Az integrált élelmiszergazdasági klaszterek kialakítása, a piacok szervezése, környezetvédelmi beruházások, az agrárgazdasághoz kapcsolódó K+F tevékenység vélhetően még a megyei léptéket is meghaladó forrásokat és összefogást igényel.

A KÖZSÉGI DEZINTEGRÁCIÓ ÚJ KORSZAKA? (KÖZSÉGALAKÍTÁSOK MAGYARORSZÁGON 1990–1996 KÖZÖTT)

HAJDÚ ZOLTÁN

Bevezetés

A települési (községi, városi) önkormányzati igazgatás sok tekintetben új feltételek közé került az 1990-es önkormányzati törvénnyel. Az önkormányzati törvény minden korábbinál erőteljesebben felértékelte, sőt részben abszolutizálta a helyi önkormányzatiságot. A községek – a magyar igazgatástörténetben először – „megszabadultak” az önkormányzati igazgatás tekintetében a területi szint alárendeltségétől.

Az egyes városok, községek a rendszerváltás időszakában magukban hordták a korábbi történeti fejlődés (s nem csak az államszocialista időszak) alatt a közigazgatási egyesítések, becsatolások révén felhalmozott településen belüli feszültségeket. Ezek a településen belüli feszültségek új tartalmat, s a korábban becsatolt településrészek az önkormányzati törvény községalakításra vonatkozó szabályozásával új lehetőségeket kaptak.

A településen belüli közigazgatási, településszerkezeti feszültségeket sok helyen új község létrehozásával kívánták megoldani. A települések kiválási törekvései mögött sokszor teljes lakóközösségek, egyes esetekben elsősorban személyi, avagy csoportérdekek húzódtak meg.

A következmény a magyar közigazgatás történetének egyik legintenzívebb községi dezintegrációja lett. A vizsgált időszakban – Budapest XXIII. kerületét leszámítva – 68 község alakult, ill. részben alakult vissza önálló entitássá. Szinte minden új község alakítása egyedi sajátossággal ment végbe; bennünket elsősorban az általánosabb összefüggések és következmények érdekelnek.

A községek száma folyamatosan változott korábban is, de a változások kétösszetevősek voltak

1920-ban – az új országhatárok között – 11 törvényhatósági jogú, 36 rendezett tanácsú város, 1006 nagyközség, 2494 kisközség (összesen 3547 város és község) jelentette a magyar települési igazgatás új kereteit. A két világháború közötti időszakban – a belügyi kormányzat tudatos döntései következtében 1925-től – a községyesítések révén csökkent a települési igazgatási egységek száma. 1945-ben 13 törvényhatósági jogú, 45 megyei város, 1088 nagyközség és 2142 kisközség

(összesen 3288 város és község) képezte a magyar települési igazgatás bázisát. A kisközségek száma radikálisan csökkent, az egybeépült, ill. egymáshoz közel fekvő kisközségeket egyesítették, avagy beolvastották. A közigazgatási egyesítéseket gazdasági, községi háztartási kényszerekkel indokolták.

A községalakítások elméleti és gyakorlati problematikáját vizsgáló Alsó László 1935-ös klasszikus monográfiájában tudatosan alapozta meg a „racionális” községnagyság fogalmát, s fogalmazta meg a községi igazgatás továbbfejlesztésének, az integrálás és a szükségszerű új községalakítások települési és igazgatási összhangja megteremtésének a szükségességét.

Az államszocialista rendszer települési közigazgatása kialakításakor 54 város, 2808 önálló tanácsú, 361 közös tanácsú község, összesen 3223 város és község kezdte meg működését az új politikai feltételek között. 1950 – 1970 között egyaránt sor került községalakításra és községegyesítésekre, de a városok és községek együttes száma szinte változatlan maradt (1970. I. 1-jén 73 város, 3151 község, mindösszesen 3224 egység működött). 1970-től felgyorsult a községegyesítések folyamata, s 1980. I. 1-jére 3122-re csökkent a városok és községek együttes száma. A rendszerváltást megelőzően 1990. I. 1-jén 3070 város és község volt az országban.

A rendszerváltás községi dezintegrációja

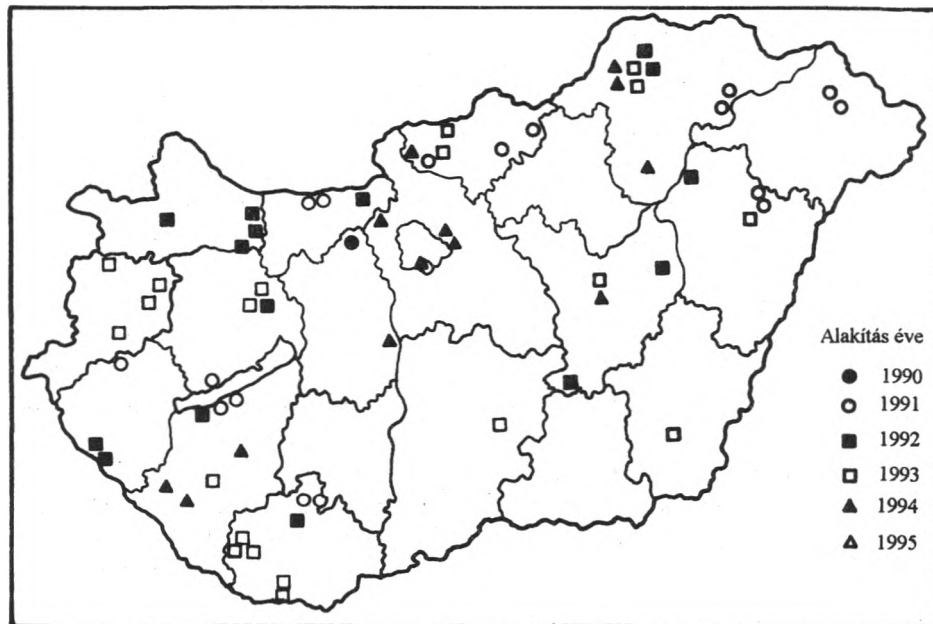
Az 1990. évi önkormányzati törvény V. fejezete szabályozta a községek, városok területét, alakításuk feltételeit és folyamatát. Az új község alakításának alapkritériuma „elkülönült, lakott településrész”, amely „feltételei alapján képes az alapvető önkormányzati jogok gyakorlására”. A községalakítást a törvény a kiépült közszolgáltatások meghatározott minimumához kötötte (legalább alsó tagozatos általános iskola, körzeti orvosi rendelő), s feltételül szabta, hogy mind az új község, mind pedig a megmaradó képes legyen a minimális közfeladatok ellátására.

A törvényalkotó külön számolt a korábbi községegyesítések megszüntetésére irányuló törekvésekkel, s ezért úgy fogalmazott, hogy: „Községegyesítés megszüntetése esetén – eltérő megállapodás hiányában – a községek területe azonos a községegyesítést megelőző területükkel”. A törvény – megítélésünk szerint sajnos – nem határozott meg „lélekszámminimumot” az új község alakítása feltételeként, s ezzel, mintegy akarva-akaratlan maga is szinte szorgalmazója lett a települési dezintegrációnak. Megítélésünk szerint helyes volt a korábban létező községek – lélekszámtól független – státusának elismerése, de az új községek alakítása során meg kellett volna határozni a minimális lélekszámot. (Az önkormányzati törvény 1994-es módosításakor meghatározott 300 fős alsó határ alacsony.)

Az 1990-ben beindult községalakítási folyamatok (1. ábra) szinte öngerjesztővé váltak. A községalakítások térbeli eloszlásából az is megállapítható, hogy a vizsgált időszakban az egyes megyékben különböző időben jelentkeztek a szétválások, másrészt egyes mikrotérségekben valóságos „dominó hatásról” beszélhetünk.

1. ábra

Községalakítások Magyarországon,
1990. január 1. – 1996. január 1.

Az új községek alakítását a KSH öt típusba sorolja: 1. községegyesítés megszüntetése, 2. községegyesítés megszüntetése, egyidejűleg városi cím adományozása, 3. városból történő kiválás, az egykori községegyesítés megszüntetésével, 4. városhoz csatolás megszüntetése, 5. városból, ill. községből történő kiválás. Jól látszik, hogy a „technikailag és tartalmilag is” új községalakulások nagyobb része a korábbi egyesítések felszámolását célozta, ill. azon keresztül valósult meg.

Mindegyik kategória izgalmas, s egyedileg pedig tanulságos. A községegyesítések megszüntetése (23) során azok a korábban egyesített községek váltak szét, amelyek nem tudták mindkét fél számára elfogadható módon megoldani az együttélésüket. A szétválás után a községek lélekszáma erőteljesen csökkent, ennek ellenére szinte minden új községben helyi fejlesztések indultak meg. A helyi fejlesztések elsősorban az iskolai oktatás helybeni továbbfejlesztését célozták és szolgálták. A szétválással újonnan alakult községek csak hosszabb távon mérhetik fel döntésük teljes konzekvenciáit.

Külön kategóriát képez Balatonboglár, Balatonlelle, valamint Hajdúhadház és Téglás problematikája. A községeket a várossá nyilvánítás céljával egyesítették (Boglárlelle – 1978, Hajdúhadháztéglás – 1984), de az új városok nem váltak szerves települési-térbeli egységgé, a részek megőrizték érdekelkülönültsé-

güket, részben tudatos különállóságukat. A szétválás után mind a négy település megőrizte városi státusát. Számukra az „egymásmellettiség” új tartalmának a megélése a legfontosabb feladat.

A városokból történő kiválás, a korábbi községi becsatolás megszüntetése (15) azt jelzi, hogy a korábbi kritériumok alapján kialakított várostestek részben szétestek, a kiváló községek számára nem volt elegendő a „városi cím”, további boldogulásukat nem a város keretei között, hanem önállóan képzelik el. Ede-lény és Zirc különösen jelentős veszteségeket szenvedett el a községek önállóvá válásával. Ezeknek a kiválásoknak, községi újraönállósodásnak van egy másik, sajátos üzenete is, nevezetesen: a városi cím, a városhoz tartozás elveszítette nemcsak korábbi gazdasági preferenciáit, de ezen községek lakossága számára elveszítette értéktartalmát, települési presztízsét is.

A városhoz csatolás megszüntetése (4) során azok a községek váltak le a városokról, melyek fizikailag viszonylag távol feküdtek a város magterületétől, s a városhoz történő csatolás után is megőrizték egyfajta különállóságukat. Számukra is nagyobb vonzerőt jelentett az önállóság, mint a „városi titulusból való részesedés”.

Jelentős számban (22) beszélhetünk az új településfejlődési folyamatok által létrejött, korábban önálló községi múlttal nem rendelkező új községek (Alsóbo-gát, Balatonrendes, Berekfürdő, Bocskaikert, Csabaszabadi, Csataszög, Csin-cse, Eplény, Folyás, Hunyadfalva, Kaszó, Kulcs, Lakhegy, Móricgát, Ormosbá-nya, Pálmajor, Pilisjászfalu, Rudolftelep, Tarjánpuszta, Tokodaltáró, Tormásli-get, Uzza) kialakulásáról. Ezen új községek lélekszáma rendkívül eltérő. Az új községek között egyaránt találunk városokból (Berekfürdő, Bocskaikert, Csaba-szabadi, Eplény) és községekben kiváló településrészeket. Az új községek kö-zött funkcionális értelemben ipari, mezőgazdasági és üdülő-idegenforgalmi funkciójú települések egyaránt jelen vannak.

A dezintegráció hatásai az önállóvá vált községekben

A községalakítások egyik következménye, hogy az amúgy is aprófalvas megyék községállománya még inkább elaprózódik, a közép- és nagyfalvas megyékben pedig új nagyságrendek jelennek meg az alsóbb lélekszám kategóriákban. Ez nem egyszerűen „statisztikai”, hanem jelentős részben funkcionális kérdés. A legtöbb új község nem rendelkezik teljes értékű ellátó hálózattal, így elsősorban csak közigazgatási önállóságát éli meg.

Izgalmas kérdés, hogy hogyan alakul a „függetlenné vált községek” és az „elengedő község vagy város” viszonya. A kis lélekszám, s az intézményi hiá-nyok miatt a szétváló települések jelentős részben egymásra utaltak maradtak. Ez vonatkozik még Mázára és Szászvárra is, amelyek az együttélés időszakában is részben megőrizték korábbi intézményhálózatuk egy részét. Különösen erős maradt a városokból kiváló községek városra utaltsága.

Az újonnan létrejött községekben – már a „függetlenségi mozgalommal egyidőben” – erőteljesen megmozdult a helyi társadalom. Olyan új csoportszerveződések jelentek meg, amelyek korábban nem léteztek, s olyan helyi fejlesztési célok és igények fogalmazódtak meg, melyeknek a lehetőségeit korábban sem nem látták, sem pedig nem tételezték fel.

A községi önállósulás új települési eliteket hoz létre, ill. pozícionál. Az önállósulásnak sajátos munkahelyteremtő hatása is van a közszolgáltatban. Ennek viszont az lehet a hatása, hogy az újonnan alakult községek költségvetésének jelentős része az új „bürokráciára” fordítódik.

Az önálló községgé válás az egyik oldalon rendkívül pozitív hatást gyakorol a helyi társadalom aktivitása növekedésében, a pályázatok számának ugrásszerű emelkedésében, a közösségért végzett munka mennyiségének növekedésében, másrészt a települési elaprózódás folyamatát gyorsítja fel, s ezáltal hosszú távon növeli a településüzemeltetés társadalmi költségeit.

Összegzés

Az új községek „tömeges” alakulása óta még csak néhány év telt el, így nem lehet „végső ítéletet” alkotni sem az egyes esetekről, sem pedig a folyamat egészéről. Ha azt nézzük, hogy az új települések közül még egy sem kérte „visszavételét”, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy szerintük az önállósulás pozitív volt.

A községi dezintegráció társadalmi költségei feltehetően magasabbak, mint amennyit a községenkénti 2 millió Ft-nyi alanyi jogon járó támogatás növekedés jelent. Ugyanakkor a mérleg másik serpenyőjében ott a megnövekedett helyi aktivitásból fakadó hozadék.

A dezintegráció folytatódott 1996-ban, és 1997-ben is napirenden van. Potenciálisan akár 500 új községalakulással is számolhatunk hosszabb távon a jelenlegi szabályozás és feltételrendszer mellett.

A településközi kapcsolatokat megmérgezheti a szétválás körüli összeütközések módja, hangneme. Zamárdi és Szántód 1997-es szétválásának országos sajtó- és politikai visszhangot kiváltó módja, folyamata és következményei intő példaként kellene, hogy szolgáljanak mind a „kiválók”, mind pedig az „elbocsátók” számára. Mindenkinek tudomásul kellene vennie, hogy a szétváló községek a szétválás után is „szomszédok” lesznek, egymásra utaltak és együttélésre kényszerítettek.

HOL TART A POLGÁROSODÁS A VIDÉKI MAGYARORSZÁGON?

KOVÁCS ERNŐ

Előjáróban ki kell jelentenünk, hogy a polgárosodáskutatás módszertana kialakulatlan. Magának a polgárosodásnak a meghatározása is problémák sorát veti fel. Sokan a polgárosodást a modernizációval azonosítják. Mások történeti folyamatként, egyszeri és megismételhetetlen jelenségként értelmezik, hangsúlyozva, hogy ez a mára nem érvényes. Igazából a társadalomtudományokban nincs megegyezés arról, hogy mi is ez a folyamat.

A magyar POLGÁR szó hasonló jelentésű, mint a német BÜRGER, tehát a francia CYTOYEN és a BOURGEOIS jelentését egy szóban egyesíti. A polgár, vagy Bürger egyszerre jelent állampolgárt és vállalkozót, kapitalistát, vagy burzoát. A polgár és polgárosodás kifejezés kényelmes pontatlansággal kétértelműséggel használható: ha valakit polgárnak nevezünk, nem biztos, hogy egyben kapitalistának, burzoának, vállalkozónak is gondoljuk. Ez a kétértelműség különösen alkalmassá teszi a polgárosodás fogalmát arra, hogy különböző jelenségek nevéként használjuk. A fogalom az 1970-es évek végén került használatba kulturális és politikai értelemben. A kulturális, politikai-társadalmi értelemben autonóm embereket nevezték polgároknak, megkülönböztetve őket az állami alattvalóktól. Az 1980-as években a magánszektor, a második gazdaság megerősödésével a polgár fogalma egyesek számára kezdi a vállalkozókat jelenteni. Pl. JUHÁSZ Pál a családi agrártermelés fokozódó vállalkozói orientációját értelmezi polgárosodásként.

Leszűkítve a szociológusok ERDEI Ferenc polgárosodásfelfogásához nyúlunk vissza, amely szerint a parasztság mint társadalmi rend nem épült be a magyar társadalomba, és ezt a betagozódást hívják polgárosodásnak. A parasztpolgárok, akik a hagyományos paraszti gazdálkodásból a családi vállalkozásokat létrehozzák, ERDEI szerint ellen tudnak majd állni a proletárizálódási folyamatnak, a szovjet kollektívizmusként, de ellen tudnak állni a nyugati kapitalizmus alternatívájának is. Ezt vallotta NÉMETH László is a „Kert-Magyarország” koncepciójában.

A történelem fintora, hogy ERDEI, a polgárosodás szószólója, az 1960-as években a magyar kollektívizálás fő teoretikusa lett, aktívan közreműködve a parasztság proletarizálódásában.

1945 után a harmadikutas elméletek második rövid életű hulláma BIBÓ István nevéhez fűződik, majd Kelet-Európában egészen a lengyelországi szolidari-

tási mozgalom megjelenéséig a harmadikutas elméletek lekerültek a napirendről. (A Szolidaritás teoretikusai a szovjet stílusú szocializmus olyan alternatíváját próbálták kidolgozni, amely szintén különbözött volna mind a szovjet, mind a nyugati társadalmi-gazdasági rendszerektől.)

SZELÉNYI Iván (1992) „Polgárosodás a vidéki Magyarországon”, majd MÁRKUS István 1996-ban megjelenő könyve „Polgárosodó parasztság” címmel, újból a vidéki polgárosodást veszik górcső alá.

SZELÉNYI a „félbeszakadt polgárosodás”- folyamatának újrakezdéséről ír. Bár a „harmadik út” kifejezést távolságtartóbban, ironikusan használja, szerinte Magyarország egy olyan kettős rendszerű társadalmi rétegződés felé halad, amely mind a szovjet szocializmustól, mind a nyugati kapitalizmustól megkülönböztethető, és amely jobban megfelel a társadalomszerveződés magyar és kelet-európai tradícióinak.

Magyarország vidéki fejlődése egészében nem térhet vissza abba az állapotba, amelyben 1949-ben, még kevésbé, amiben 1945-ben volt, de visszatérően van arra a fejlődési pályára, amelyet jó ideig követett. A szövetkezetek domináns formája mellett fontos szerepet fognak játszani a részmunkaidős és teljes munkaidős családi gazdaságok.

A vidéki polgárosodás, a paraszti létből a piacorientált családi gazdálkodásba való átmenet mind Kelet-Európában általában, mind Magyarországon évszázadokat késett. Az első visszaesés a falusi polgárosodásban valószínűleg már a XVI–XVII. században bekövetkezett, amikor az országnak a töröktől való visszahódítását követően újból megerősödött a feudális földesúri rendszer (ez a „második feudalizmus” kialakulásának ideje). A jobbágyok a törökök 150 éve alatt kezdtek földjük magántulajdonosaiként, szabad parasztként gazdálkodni, paraszt-polgárokká válni.

A XVIII. századra a junkerbirtokok rendszere megszilárdult, a magyar parasztok korai polgárosodása megakadt.

Bár az utóbbi két évszázadban a junkerbirtok fokozatosan elveszítette hatalmát a társadalom felett, meghatározó szerepe a II. világháború végéig megmaradt.

Annak ellenére, hogy 1848-ban a jobbágyok millióiból szabad kisbirtokos lett, de pl. az egykori zsellérség szántóföld nélkül maradt, majd a faluhatárokat megosztó „arányosítás” és „tagosítás” révén legelő- és erdőhasználati jogaitól is megfosztották. A jobbágyfelszabadítás majd a későbbi földreformok nem oldották meg a szegényparasztság földhöz jutását.

A századfordulón és a két világháború közötti időszakban a vállalkozói orientációjú családi gazdaságok szerepe növekvőben volt, de alapjában nem tudta megváltoztatni a fontos gazdasági-politikai szerepet játszott nagybirtokok súlyát a magyar társadalomban.

A junkerbirtok továbbélése a két világháború között döntő befolyással bírt a magyar társadalom kettős társadalmi struktúrájának kialakításában. A modern

polgári társadalom mellett párhuzamosan létezett az ún. történelmi nemzeti társadalom, amelynek elsődrendű támasza a nagybirtok volt. Érdekességként megemlíthetjük, hogy bár a rendi társadalom jogilag már megszűnt, de létezett az ún. virilis jog, amely választás nélkül biztosított részvételi jogot a nagybirtokosoknak a községi és vármegyei igazgatásban.

A második világháború után végrehajtott radikális földreform ismét megnyitotta a falusi polgárosodás lehetőségét. 1945 és 1949 között a vidéki Magyarország gyors változásokat élt át.

Az utána következett kollektivizálás a vidéki polgárosodási folyamat második megszakítását eredményezte. ORBÁN Sándor „A két agrárforradalom Magyarországon” c. munkájában (Budapest, Akadémia Kiadó, 1972) ezt a gazdaságszervezés egy korábbi formájához, a nagybirtokhoz való visszatérésként értelmezi. A termelészövetkezeti rendszer és az uradalom között számos hasonlóság figyelhető meg. A szövetkezeti parasztok 1 hold földet tarthattak meg családi művelésben – ugyanannyit, mint az uradalmi cselédek a két világháború között a junkerbirtokon. Megtiltották, hogy a családi vállalkozásoknál ló legyen a tulajdonukban, ugyanúgy, ahogyan a feudális birtokok évszázadokon keresztül tiltották, hogy szolgálk lóval rendelkezessenek. Ezek az intézkedések arra voltak hivatottak, hogy megakadályozzák a munkásokat abban, hogy túl sok időt töltsenek a családi parcelláikon és ezáltal jobban függjenek a nagybirtoktól, ill. a szövetkezettől. A szövetkezetek sok tekintetben a nagybirtok munkaszervezését is utánozták.

SZELÉNYI szerint a családi agrárgazdálkodásnak a 70-es évek végén, a 80-as évek elején tapasztalható újjáéledése az 1949-ben másodszer félbeszakadt polgárosodási pályára való visszatérésként értelmezhető.

A vidéki Magyarországon ebben az időben négy életcél lehetett megkülönböztetni:

- a kádert,
- a proletárt,
- a *paraszt munkást*,
- a vállalkozót.

SZELÉNYI a polgárosodás fogalmát a vállalkozás szinonimájaként használta, kísérletet téve arra, hogy megindokolja, hogyan öröklődött a vállalkozási hajlam, amikor a föld és a tőke nem volt örökölhető?

Szerinte, eredetét nézve főleg közép- és gazdag paraszti szülők gyermekeiből lett vállalkozó, akik értékrendjükben örökölték mindazokat az értékeket (magántulajdon iránti tisztelet, önállóság, kockázatvállalás), ami hozzájárult ahhoz, hogy újból vállalkozni merjenek. Azok tudtak visszalépni a polgárosodási pályára, akik ellen tudtak állni a proletarizálódás és a káderesedés kényszerének, akiknek sikerült ezek között egy közbülső helyet elfoglalniuk a redisztributív gazdaság monopóliumának éveiben. Metateoretikus következtetésként meg-

állapíthatjuk, hogy a szocialista társadalomban a kulturális tőke öröklődése játszott fontos szerepet.

A további kutatásaink célja, hogy megfigyeljük, milyen változások zajlottak le a vidéki Magyarországon a rendszerváltás után. Kétségtelen tény, hogy a proletarizálódási folyamatok felgyorsultak, megjelent a munkanélküliség, és a paraszt munkások helyzete is jelentősen romlott. (Ők leginkább az építőiparban dolgoztak, és ennek az iparágnak a hanyatlása és átalakulása drasztikusan csökkentette az ingázó falusi paraszt munkások számát.)

A proletarizálódási folyamat mellett a polgárosodási folyamat is jelen van a falusi társadalomban, még ha nem is olyan nagy arányban (A 80-as években 5–15% becsülték).

A rendszerváltás után a mezőgazdaság átalakulási válsága az egyéni gazdaságok termelését kevésbé vetette vissza, mint a szövetkezetekét és az állami gazdaságokét, annak ellenére, hogy számuk háromszázezerrel csökkent.

A privatizáció és a kárpótlás nem gyorsította lényegesen az új mezőgazdasági magángazdaságok kialakulását.

Az 1992 novemberében és decemberében végzett KSH felmérés szerint a legnagyobb kisgazdaságokban is meghatározó a saját és a családi munka (pl. az állattenyésztésben az idegen munkaerő alkalmazása nem éri el az 5% sem).

A polgárosodásnak mint folyamatnak a megnyilvánulása több dimenzióban követhető nyomon. A magántulajdonhoz való kötöttségen kívül nagyon fontos a kulturális dimenzió, a polgári életmód és életvitel, az individuumnak erős értéként való megjelenése, és az ezzel kapcsolatos polgári és politikai szabadságjogok.

E dimenziókban a változások nem párhuzamosan, szinkron módon történnek. Ha csak a mezőgazdasági magánvállalkozások fejlődését nézzük, akkor több markánsan elkülönülő periódust vélünk felfedezni. A 60-as évektől a „parkoló pályán” levők és családtagjaik egyre több időt töltenek a háztáji gazdaságokban. A 70–80-as években egyes magángazdaságok már a csak a piacra termelnek, ez válik fő jövedelemforrásukká. A 90-es évektől a piacképes vállalkozások tőkekoncentrációja megy végbe (földvásárlás, bérlet, gépvásárlás, gazdasági épületek vásárlása révén.) E folyamat még ma is tart.

Az eredeti tőkefelhalmozás a kisgazdaságok fő célja, amely így háttérbe szorít minden más tevékenységet, ezért a falusi lakosság körében polgári életmódról és életvitelről nem nagyon beszélhetünk. Igaz, hogy esetenként találkozunk pazarló fogyasztással, de ez már inkább a fogyasztói társadalom torzító hatásához kapcsolódik és nem a polgári életmód jellegzetessége.

A kérdés, amely ezzel kapcsolatosan felmerül az, hogy ezt a folyamatot, amely ma zajlik a magyar társadalomban, az újrapolgárosodás első stádiumának nevezhetjük-e, vagy valami másnak? S ha valami másnak, akkor minek?

AZ UDVARHELYSZÉKI SZÉKELY FALUKÖZÖSSÉGEK ÉS A VIDÉKFEJLESZTÉS

VOFKORI LÁSZLÓ

Udvarhelyszék aprófalvas településhálózata

A vizsgált terület nagysága: Székelyudvarhely, Székelykeresztúr és Szentegyháza városok és 21 község (124 faluval) területe. Ezt a tervezési területet összefoglaló néven *Udvarhelyi térség* vagy *régió* néven írjuk le. A terület nagysága 2253 km², ahol 1992-ben összesen 126 594 lakos élt. Az Udvarhelyi régió területe sokkal kisebb, mint a történeti Udvarhelyszék területe. Az *Udvarhelyi régió, térség természetföldrajzi állapotvizsgálata* (a régió általános adatai, kistájak és azok természeti képe, a tájalakító tényezők együttes értékelése, környezeti hatásvizsgálat, tájértékelés és környezetminősítés) mellett az *Udvarhelyi régió társadalomvizsgálatát* célozzuk meg, ahol a vizsgált térség alapadatai (népesség, településhálózat, falusi térség, mezőgazdaság, ipargazdaság, a terciér ágazat, infrastruktúra állapota, a privatizáció, környezetgazdálkodás) találhatóak.

A terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos egy-egy *rész tényező vizsgálata* csak akkor lehet sikeres, ha pontosan ismerjük ezen rész tényezők helyét és kapcsolódási körét a *rendszeren belül*. Ezért az *interdiszciplináris szemléletmód* érvényesítése indokolt. Nem elég a *településhálózat jövőjét megtervezni*: szükséges az oda vezető út(ak) és az előnyös változásokat elősegítő gazdasági ösztönző rendszer megtervezése is. Mindezt a helyi közösségek széles körű konzultálásával, a mindenkori csoportértékek figyelembevételével és felhasználásával kell megtervezni. Enélkül kudarcba fulladhatnak a legjobb fejlesztési szándékok is, vagy azok egy része. Minden terv annyit ér, amennyit *megvalósítanak* belőle. A nagyobb távlatokra (5–15 évre) érdemes néhány *alternatívát* kidolgozni, ezáltal könnyebb lesz alkalmazkodni a jövőbeni változásokhoz. Lehet, hogy az *alkotás jellegű koncepció* nem talál azonnali meghallgatásra: sok minden utópisztikusnak tűnik, de benne van/lesz a jövő.

Napjaink településhálózatának távlati alakulásában a *stratégiaalkotás elméleti kérdéseit* egyetlen önkormányzat sem kerülheti ki. A felvázolt javaslatok legtöbb esetben címszerűek, ezért továbbgondolásuk, részletezésük a továbbiakban indokolt. A *régió jövőképe* keretében az Udvarhelyi térség jövőbeni fejlődési lehetőségeit próbáljuk felvázolni. A tematikus tervezésből az önkormányzatokra és a kistérségekre háruló feladatok sokasága kerül terítékre, még akkor is,

ha néhányuk kivitelezésére évtizedekre lesz majd szükség. Az általános ajánlások mellett az EU-konform programok elérésére és igénybevitelére is van lehetőség éppen az új regionális politika kapcsán, amely a régiók közötti különbségek mérséklését célozza. Ezen ún. „strukturális alapok” (pl. Regionális Fejlesztési Alap) felhasználásával az Udvarhelyi régió előrelépése biztosított lenne. Mivel regionális fejlesztési koncepcióról és rendezési kerettanulmányról van szó, lehetetlen valamennyi, a térséget érintő kérdéskör alapos kibontása. Ez a feladat az önkormányzatokra és a kistérségekre hárul. Romániában elfogadott új törvények újabb lépéseket jelölnek ki a *területi politika* társadalmi rangjának emelése terén. A terület- és településfejlesztés regionális szereplői a településpolitikai gyakorlat megújításának kulcsfontosságú intézményeivé alakulhatnak át (gondolunk egy regionális terület- és településfejlesztési ügynökség létrehozására). Mindezekhez a *kistérségi fejlesztési stratégiák kidolgozására* van szükség, ahol a térségi és településközi együttműködő szervek *együttesen tudják*, hogy mit akarnak megvalósítani. Ennek elsődleges eszköze a *pályázat*. Az alábbiakban az *önerős területi fejlesztés* lehetőségeinek bemutatásával próbáljuk segíteni az Udvarhelyi régió önkormányzatait a fenti témakörben felmerülő elméleti és gyakorlati jellegű feladatok számbavételével és megoldási módokat felemlítésével.

Legfontosabb megállapításunk az, hogy az *Udvarhelyi térség* (régión) *hátrányos helyzetű térség*. Külön kérdés, hogy milyen *településfejlesztési stratégiát* dolgozunk ki, és hogy azt hogyan követjük az idő múlásával. E kérdéscsoport súlya ma egyre jelentősebb, különösen akkor, ha falvaink és városaink életmódja, életminősége felől közelítjük meg a témát. Külön gond az udvarhelyszéki aprófalvak sorvadása, gazdasági-társadalmi vitalitásának csökkenése. Nem vitás, minden megközelítés ugyancsak nézőpont kérdése.

Az Udvarhelyi térség (azaz Udvarhely régió, a volt Udvarhely megye, a történelmi Udvarhelyszék legnagyobb része) *területe* 1996-ban: 2.253 km². Az Udvarhelyi régió Hargita megye területének 34,1%-át teszi ki. Székelyudvarhely belterülete 742 ha, Székelykeresztúr 360 ha, míg Szentegyház 241 ha.

Udvarhely térségének népességi adataiból:

- A lakosság adatai 1992-es népszámlálás szerint: 126 594 fő (ebből városi lakosság 58 168 fő).
- 1995-ben összesen 126 284 fő volt. Ebből a három város összlakossága 58 105 fő volt, míg a 21 község alkotta falusi térség összlakossága 68 179 fő volt. 1985-ben a városok összterülete 16 685 hektár, míg a falusi térség falvainak összterülete 197 470 ha volt
- *január 1-jén* (a Hargita megyei Statisztikai Hivatal adatai szerint): az összlakosság: 127 261 fő, ebből városi népesség 58 263 fő (45,78%) a falusi népesség pedig 68 998 (54,22%). Az összlakosságból férfi 63 761 (50,10%), és nő 63 500 (49,90%).

- 1996-ban az Udvarhelyi régióban él Hargita megye lakosságának több mint 1/3-a (36,85%). Az Udvarhelyi régió *népsűrűsége* 1995-ben: 56,48 fő/km². A *városi lakosság* aránya 1995-ben: 46,02%. A *népesség korcsoportjai* (Bögöz, Etéd, Farkaslaka, Homoródalmás, Kányád, Kápolnásfalva, Lövéte, Oklánd, Székelyvarság, Szentábrahám, Újszékely, Zetelaka községekre számítva) az összlakosságból (3422 fő) a 20 évnél fiatalabbak aránya a régióban 23,51%, míg a nyugdíjas korúak aránya 22,41%.

Az Udvarhelyi régió urbanizációs foka (a városi lakosság arányszáma): 46%.

Az Udvarhelyi térség területe és lakossága (1995)

Települések	Lakossága (fő)	Területe (ha)
<i>*Városok</i>		
1. Székelyudvarhely	38 985	4 779
2. Székelykeresztúr	11 468	4 462
3. Szentegyháza	7 652	7 444
<i>Összesen városok:</i>	<i>58 105</i>	<i>16 685</i>
<i>*Községek:</i>		
1. Etéd	2 962	13 778
2. Szentábrahám	2 526	5 842
3. Fenyéd	3 558	5 670
4. Kápolnásfalva	2 068	7 564
5. Korond	6 364	11 351
6. Oroszhegy	3 826	9 695
7. Székelyderzs	1 348	4 196
8. Felsőboldogfalva	2 990	7 600
9. Lövéte	3 889	10 166
10. Farkaslaka	4 532	12 519
11. Homoródszentmárton	3 090	13 931
12. Homoródalmás	1 582	10 846
13. Bögöz	5 866	11 509
14. Oklánd	1 321	6 129
15. Parajd	7 032	18 003
16. Románandrásfalva	1 362	7 427
17. Újszékely	2 500	4 043
18. Siménfalva	3 846	11 828
19. Kányád	1 336	7 063
20. Székelyvarság	1 552	7 669
21. Zetelaka	6 037	20 676
<i>Összesen községek:</i>	<i>68 179</i>	<i>194 740</i>
<i>Mindösszesen:</i>	<i>126 284</i>	<i>211 425</i>

Forrás: Hargita megye Statisztikai Hivatala. Csíkszereda. Adattár. 1995.

Falvak száma az Udvarhelyi régióban: 124 falu (1992-ben összesen 68 426 fő lakossággal, míg 1995-ben 68 179 fő volt). 1997-ben és 1992-ben Parajd községhez tartozó Sásverésen a népszámláláskor nem jegyezték fel lakost.

Az Udvarhelyi régió kistájai és mikrokörzetei:

Az Udvarhelyi régióban a természeti és gazdasági-társadalmi tényezők egybevetésével 7 kistáj és mikrokörzet határolható el: 1. Sóvidék 2. Nyikómente 3. Udvarhely vidéke 4. Keresztúr vidéke 5. Hegyalja 6. Nagy-Homoród mente 7. Kis-Homoród mente. Közigazgatásilag az Udvarhelyi térség az alábbi közigazgatási egységeket öleli fel:

1. *Sóvidék:* Parajd és Korond községekkel
2. *Nyikómente:* Farkaslaka és Siménfalva községekkel
3. *Udvarhely vidéke:* Székelyudvarhely város és Fenyéd, Oroszhegy, Zetelaka, Székelyvarság, Felsőboldogfalva. Bögöz, Kányád, Székelyderzs községekkel
4. *Keresztúr vidéke:* Székelykeresztúr város és Újszékely, Székelyandrásfalva, Szentábrahám, Etéd községekkel.
5. *Havasalja: Szentegyháza város* és Kápolnásfalva községgel.
6. *Nagy-Homoród mente:* Homoródszentmárton községgel.
7. *Kis-Homoród mente:* Lövéte, Homoródalmás és Oklánd községekkel.

Az 500 főig az Udvarhelyi térségéhez összesen 87 település tartozik. Az 501 és 1000 fő közötti települések száma 19. Az 1001 és 2000 közötti települések száma 12 (Fiatfalva, Etéd, Oroszhegy, Székelyszentkirály, Farkaslaka, Bögöz, Nagyalambfalva, Felsősófalva, Alsósófalva, Székelyszenterzsébet, Siménfalva, Székelyvarság). A 2001 és 5000 közötti települések száma 5 (Kápolnásfalva, Lövéte, Parajd, Zetelaka, Máréfalva), míg az 5001 és 10 000 közötti települések száma 2 (Szentegyháza város és Korond falu). A 10 000 feletti települések száma 2 (Székelyudvarhely és Székelykeresztúr városok).

Az Udvarhelyi régióra vonatkozó más általános mutatók:

Az aktív keresők aránya az össznépeség viszonyában: 24,38%

A mezőgazdasági keresők aránya az aktív népességből: 3,46%

Az ipari és építőipari keresők aránya az aktív népességből: (1995-ben): 62,33%

A tercier ágazatban dolgozók aránya az aktív népességből: 34,33%

Vasútállomással rendelkező települések száma: 10

A tartós munkanélküliek száma 1996-ban: 1176 fő

Az 1000 lakosra jutó telefon-főállomások száma 1995-ben: 14

A hatvanéves és idősebb népesség aránya: 23,51%

Az 1000 lakosra jutó gépjárművek aránya: 78,57.

Az Udvarhelyi régió lakosságának életkörülményeit meghatározó mutatók:

100 aktív keresőre jutó inaktív kereső és eltartott együtt, 1995-ben: 311 fő.

Általános iskolai tanerők száma 1995-ben: 1107 fő.

Iskolai tantermek száma 1995-ben: 882.
Pedagógusok száma 1995-ben: 1951 fő.
Orvosok száma: 169 fő.
Egészségügyi középkezelők száma: 600 fő.
Kórházi ágyak száma: 915.
Lakások száma: 44 658.
A lakfelület nagysága: 1 438 000 m².
Az ivóvízvezeték hossza: 4826 km.
A gázvezeték hossza: 902 km.

Az Udvarhelyi térség gazdasági-társadalmi felfuttatásának igazi elmozdítója a *közösségszervezés* terén érhető tetten. A kérdés így is megfogalmazható: van-e minden falunak, faluközösségnek olyan magja, aki (amely) igazán óhajtja a változást vagy sem? Azaz alkalmas-e az előttük álló sokrétű feladat önálló elvégzésére a helyi társadalom összetétele, vagy külső segítségre vár. Mindez elvezet az igazi önkormányzatiság kérdéséhez. A kérdés annál is bonyolultabb, mert a tulajdonváltás, a privatizáció nem egyértelműen az önerős fejlődés irányába mutat. Megtörtént, hogy a privatizáció során pl. a mezőgazdaságban a javak egy része a kisközösségen kívüli gazdák tulajdonába került (pl. felvásárlás útján), s így a helyi közösségek beleszólása a közösséget érdeklő kérdésekbe már más érdekszférákkal találkozhat.

A vizsgált falvak többségében még mindig arra várnak, hogy „valaki mondja meg, hogy mit kell csinálni”. E meghaladott szemlélettel nem építhető ki a piacgazdaság. Noha az új önkormányzatokban helyiek vannak, nem ilyen egyértelmű a döntések kimenetele.

A népesség- és településföldrajzi adatok első elemzéséből kiderül, hogy az Udvarhelyi térség területe „városhiányos” volt és maradt ma is. Az Udvarhelyi térségben a három város a „nőtt városok” útját járta, azaz ezek faluból nőttek, alakultak várossá. Kiemelkedő központi funkciót töltöttek be a korai mezővárosok, amelyek funkcióiban egészen századunk elejéig mindenütt jelentős szerepet játszott az őstermelés, a mezőgazdaság. A három város helyi erőforrásokban szűkölködött. A helyzeti energia hasznosítása sem járt különösebb gazdasági fellendüléssel, csupán a második világháborút követően történt némi iparosítás, a terciér ágazat kiépülése pedig közvetlenül az iparosodás függvénye. A városba történő ingázás, a munkaerővonzás a város erejét növelte, siettette az urbanizációt. A migráció felgyorsította a falusi térség „életvitelét” is. Érdekes Udvarhelyszék három városában – Székelyudvarhelyen, Székelykeresztúron és Szentgyeházaán – a falusias jelleg igazi hordozója a földszintes beépítés maradt.

Az *Udvarhelyi régió* Hargita megye területének 34%-át alkotja, és itt a megye lakosságának 1/3-a él. A népsűrűség 52 lakos/négyzetkilométer. A falvak összesen 21 községbe tömörültek. Átlagosan 5,8 falu alkot egy községet. Egy városra átlag 7 község jut. Ilyen értelemben a régió városhiányos jellegét hang-

súlyozza. A községek igazgatási kötelékében 2–14 falu szerepel. Siménfalva községközpontozó például 14 falu tartozik a Nyíki völgyében, nyolc községhez 8-8 falu tartozik.

A települések nagyságrendi kategóriáiból kitűnik, hogy az Udvarhelyi régióban *a mindenkori fejlődést veszélyeztető tényezők*:

- a térség nem tud elegendő tőkét mozgósítani a mindenkori fejlesztéshez;
- a szakképzett munkaerő elhúzódik a térségből, és a humán erőforrások gyakorlatilag szétforgácsolódnak;
- az önkormányzatok pénzeszközeit szociális kiadások emésztik föl;
- nem alakul ki aktív vállalkozásbarát környezet;
- szűkül a belső piac;
- folytatódik a környezet romlása;
- a gazdasági kiszolgáltatottság és függőség továbbra is a központtól függ.

Az udvarhelyszéki faluközösségek jövője és a vidékfejlesztés

Az Udvarhelyi régió „újból” *elindult a polgárosodás útján*, de ez folyamat igen lassú. A kistérségi fejlesztésnek elsősorban a megélhetés biztonságát, a komfortos életet, a helyi demokráciát, az értékek megőrzését kell szolgálnia. Ehhez szükség van *a folyamatos innovációra, kreativitásra*.

1. Alaposabban oda kell figyelni az Udvarhelyi térségben tapasztalható, a *népesség természetes fogyásának kérdéseire*. Ennek valóban messzemenő következményei lehetnek a teljes *humánszférára, az emberi erőforrások jövőjét* illetően. Ezt csak felületi kezelésben érinti a föld privatizációja és a kis- és közepes vállalkozások felfuttatása. Ezen túlmenően egy átfogóbb *stratégiai elképzelést* kellene megvalósítani, melyben vizsgálat alá kerülne e vidék *humán-biológiai vagyona* (reprodukció-képesség, a természetes szaporodás élénkítésének módzatai), annak jövőbeni alakulása. Egyik oldalon az elszegényedés folyamata, másfelől az idősök nagy száma észlelhető.
2. Az Udvarhelyi régióban a *mezőgazdaság a legjelentősebb gazdasági funkció*. Mivel az aktív lakosságnak jelentős hányada foglalkozik a mezőgazdasági termeléssel, az agrárszféra megerősítése (pl. a háztáji, részes művelés) elodázhatatlan.
3. Bebizonyosodott, hogy a falvak fejlesztését nem lehet kívülről vezényelni. Ennek első lépése egy *tenni akaró helyi önkormányzat* létrehozása, amely messzemenően a civil szerveződésekre alapoz. Az udvarhelyszéki falvak jövőbeni gazdasága nem az alá- és fölérendeltségen, hanem *a gazdasági élet önálló, önerős (autonóm) szerepköreinek kiépítésén* alapulhat. Ebben a folyamatban a civil szerveződések fontos feladatokat oldhatnak meg.

4. A központosított gazdaság leépülése, a piacgazdaság kezdeti lépéseinek megtétele még mindig *a területi egyenlőtlenségek esélyeit* növelik. Mindez erőteljes szakítópróbának teszi ki az önkormányzati elveken alapuló gazdálkodási rendszert.
5. Falvaink életében egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a magántulajdon csak azzal válhat a kis közösségek szerveződési alapjává, ha *a befektetett tőke profitot is hoz*, ha a saját földjét művelő egyén *jövedelmet* (pozitív földjáraadékat) *valósít meg*. Tehát agrárreform nincs profit és földjáraadék lehetősége nélkül.
6. Az udvarhelyszéki falvakban tapasztalható, hogy a falusi ember „újból” *kétkedő és bizalmatlan, sőt az utóbbi időben közömbös lett a hatalommal szemben*. Az okok sokrétűek. Régióinkban *a falusi magántermelők egyaránt értékesítési, jövedelmezőségi és finanszírozási gondokkal küzdenek*.
7. A helyi önkormányzatok intézésében történő *falusi iparfejlesztés* terén a foglalkoztatás bővítése kerülhet előtérbe. Mivel a munkaerő egyoldalú szakképzettségén nehéz alapvetően változtatni, az életképes udvarhelyszéki falvakban a szerkezetváltást követő átképzések során *a konvertálható szakismeretekre* kell a hangsúlyt fektetni.
8. Érdekes, hogy a *civil szerveződésekkel* szemben a „hivatalos szféra” (még sokszor az önkormányzatok is) bizalmatlan. Nem alapoz cselekvő részvételükre. A civil szféra útja még a kezdeti lépéseknél tart. A regionális politika részeként felfogott *településpolitika* funkcionális zavarára jellemző, hogy az állam egyre inkább a lakosságra hárítja a településfejlesztés gondjait, költségeit. Így egyelőre nem beszélhetünk *funkcióképes önkormányzatról*.

A jövőt körvonalazni, előrehozni közismerten nagyon nehéz. Az Udvarhelyi térségben is sok a változás. A jelenlegi trendvonalak sokirányú jövőképet vetítenek eléink. Mindezek ugyanakkor sok csapdát is rejtenek. A *stratégiai célok* mögött térségünkben értelmezhető *fejlesztési tartalmat* is látni kell. A „*mit akarunk*” *létrehozni* tehát elvezet a „*hogyan akarjuk*” *módszertani felismeréséig*. A túlfeszített absztrakciók sem vezetnek reális megoldásokhoz: az egypólusú világunkban egyre több a bizonytalanság. 1989 után a falu még mindig vergődik és a jövő egyre jobban belesimul a múltba. Ez kétségkívül az átmenet egy szakasza.

A kistérségi vidékfejlesztés buktatói

1. A *múltfeltárás* és a *jelen elemzése* csak *eszköz a stratégiai tervek kidolgozásában*. Ez már tudatos, összehangolt munkát igényel valamennyi önkormányzattól, vagy külső segítő szervtől (állami vagy alapítványi támogatás, külső támogatás).

2. A *konceptióra* (alapértelmezésre) és az *alternatív megoldásokra* fektetjük a hangsúlyt, anélkül, hogy ezeket is eltúloznánk. Nem erőltetünk semmit. Minden önkormányzatnak ki kell fejlesztenie a világos és átütő *közép- és hosszú távú fejlesztési stratégiáját*. Nélküle csupán „sötétben tapogatózás” marad minden.
3. Az *önkormányzati gazdálkodás* (menedzsment) keretében egy *jövőépítési program kidolgozása* tudatos munka eredménye lehet. Szükség van tehát egy tudatos *értékkredefelemzésre, stratégiai tervezésre és menedzsmentre, a szervezeti struktúrák összehangolt kiépítésére* (a megfelelő szervezeti kultúra és az emberi erőforrások mozgósítása mellett) és mindezt *egy jól kiépített információtechnológia közepette, a belső szabályok rendszerével végre is kell hajtani*. Ezt vállalni kell valakinek/valakiknek.
4. Az önkormányzás a *civilisztika* egyik nagy vívmánya, de a vidék arculatának alakulása *az ott lakó közösségek tenniakarásától függ*. A *cél önmagában nem elég: erős tenniakarás és igazi tett* (a megvalósult program), már látszik és hat a közösségek életében. Az igények ugyan sokasodnak, csak *az anyagi és szellemi erőforrások megteremtésével vannak nehézségek*. Fel kell tárnai a régió és az azt alkotó kistájak (mikrorégiók) erősségeit, gyengeségeit, a problémákat rangsorolni kell, és az igényeknek megfelelően meg kell keresni a gazdaságos erőforrásokat az eredményes fejlődés/fejlesztés érdekében. A túltervezett (erőn felüli) elképzelések sem vezetnek eredményre. A visszacsatolás mindig a megálmodott és kidolgozott *konceptió* megvalósítását segíti, ami elvárásainkat a célprogramokhoz, tervekhez igazítja. A menedzsment a célirányosságért és az összehangolásért felelős. Tanulnunk kell a múlt hibáiból: *a túlméretezett régebbi tervek nem valósultak meg*, mert részben irreálisak voltak, és központi büdzséből nem jutott pénz az Udvarhelyi térségre sem. Inkább a műszaki oldal volt erősebb, ingatag konceptiókra épülve, az urbanizáció folyamata pedig sok vonatkozásban ellenőrizhetetlen volt. Ehhez társult a rossz elosztási mechanizmus, az egyenlőtlen vidékfejlesztés.
5. A településfejlesztés mindig is *a gazdasági reálfolyamatok függvénye* volt és maradt. A kedvezőtlen tendenciák ma nyilvánvalóak, és egy új tervezési szakaszban át kell értékelnünk elveinket és lehetőségeinket. Lakásfejlesztés vagy közműépítés, infrastruktúra vagy tiszta környezet – sokasodhatnak a megoldandó problémák.
6. *Új stratégiára van szükség*, ahol az öncélú mennyiségi fejlődési tendenciák a *minőségre* is figyelnek. A gazdaságosság nem lehet a szűk körű hasznosság kifejezője. Sokszor a célok, a tervek és jogi szabályozások nem esnek egybe. És különösen *az időtényezőre* kell odafigyelni: vagyis mi újat, jót, rosszat hoz a jövő. Ez a mindenkori gazdaságpolitika függvénye is.
7. Egy *alapos, átgondolt országos településfejlesztési terv* hiányában valamennyi városi és községi önkormányzat csupán tapogatózhat, a régi értékek-

- re „már nem annyira figyel”, s ezáltal az elkészített tervek is feledésbe mennek, végül a *céltervek* rendszerbe illesztése is elmarad. Jelen kerettanulmányban tehát nem térhetünk ki minden részletre, az alapvetően fontos kérdésekre felhozható megoldásokat sem sorakoztatjuk fel egy teljes/kimerítő *gazdasági-társadalmi ötletbörze* igényei szerint.
8. Az Udvarhelyi régió regionális fejlesztési lehetőségeinek felvázolásával éppen a *közösségi erőforrásokra* helyezjük a hangsúlyt. Nem vitás, hogy minden helyi közösségnek egyenlő esélye van/lehet, gondoljunk csak az önszerveződő csoportokra, civil szerveződésekre, gazdakörökre, egyesületekre, az új szövetkezeti formák megvalósítási módozatainak feltárására.
  9. A *régiófejlesztés* (terület- és településfejlesztés) *szcenáriumának szakaszonkénti tematikus felvázolása*, és ezáltal a *regionális identitás erősítése* igen fontos követelmény.
  10. *Székyudvarhely* meglévő és leendő *tájszervező funkcióinak erősítése* illetve fejlesztése feltételezi a *helyi erőforrások* korábbinál nagyobb és színvonalasabb mértékű felhasználását. Több helyen javaslatokat fogalmazunk meg az erőforrások közép- és hosszú távú felhasználására. A konkrét *elemzés* alapján elkészült *általános településfejlesztési koncepció* alapja lehet az *ágazati fejlesztési tervek összehangolásának*, a közép- és hosszú távú feladatok megfogalmazásának. Tehát mindenütt a *főbb fejlesztési irányokat* próbáljuk kitapintani, azokat a részletes tervek elkészítéséhez megfogalmazni

KÖZSÉGEK ÖNKORMÁNYZATAI ÉS A GAZDASÁGI ESZKÖZRENDSZER

LÁSZLÓ MÁRIA

Az önkormányzati rendszer megteremtése óta a községek helyzetének megítélése *kettős*. Egyrészt érzékelhető egy kedvező és valójában intenzív elmozdulás az öntevékenység, az önállóság, a helyi kezdeményezések terén, a hatalomgyakorlás vonatkozásában, *másrészt* viszont a feladatok és a gazdasági eszközrendszer közötti olló növekszik, a jövedelmek és az életkörülmények alakulása, a falusi munkanélküliségi ráta nagysága és a város és falu közötti különbségek, valamint a szegénység növekedése a kedvező jelenségek lefékezését is jelentik.

Összességében megállapíthatjuk, hogy objektív helyzetük és a gazdasági struktúrájuk miatt a falvak külső(felső támogatásban, ezáltal végső soron a redisztribúció fenntartásában (esetleg a növelésében) érdekeltek inkább. Különösen azért jelenik meg ez az érdekeltség, mert a saját forrás megszerzésének feltételrendszere a falvak esetében a rendszerváltás óta is romlott.

A rendszerváltás óta a községi társadalmak jövedelmi hátránya megnőtt és növekvő tendenciát is mutat, összefüggésben az agrárgazdaság helyzetével is.

Mindezen nem kell csodálkoznunk, bár néha a gazdaságpolitika ezt váratlan, előre nem látható folyamatként kezeli. Köztudott ugyanis, hogy a piacgazdaság a fejletlenebbek, a gyengébbek számára hoz hátrányokat, a verseny mindig az erőset preferálja – és ez így van a települések, illetve az ottélők esetében is. A problémát csak felerősíti az a tény, hogy a rendszerváltás óta a jövedelemkülönbségek növekedése nem az általános jövedelememelkedés körülményei között következett be.

A különböző szociológiai vizsgálatok is arra a következtetésre jutottak az elmúlt időszakban, hogy az életkörülmények a falvakban az átlagosnál is kedvezőtlenebbül alakultak, a községek lakossága elégedetlenebb a saját élete eddigi alakulásával, jövedelmével, életszínvonalával, saját jövőbeli kilátásaival, lakásával, munkájával, egészségi állapotával, családjával stb., de a *lakókörnyezetével való elégedetlenség az országos átlaghoz viszonyítva kedvezőbb képet mutat*.

Véleményem szerint ebben jelentős szerepe van a helyi önkormányzatoknak, azoknak a szociális feladatellátásoknak, melyek arányaiban nagyobb mértékben jelennek meg a községi önkormányzatok feladatrendszerében, részben a központi, részben a helyi elvárásoknak megfelelően.

Az önkormányzatok gazdasági eszközrendszerének sajátos helyzetét befolyásolja ma már az eltelt időszak azon hatása is, hogy a fejlesztési források, a

központi támogatások nem vették figyelembe a beruházások átadása utáni helyzetet, vagyis azt, hogy milyen költséggel és forrásból lehet üzemeltetni, illetve lesz-e fizetőképesség a helyi igények finanszírozására. Így az önkormányzati költségvetés vonatkozásában a működés és fejlesztés finanszírozási igénye és a forráselosztás sem kedvezett valójában a falvaknak, holott a forrásallokáció pozitív módon diszkriminálta a falvakat és a kisebb településeket az infrastruktúra fejlesztését illetően. Ugyanakkor az infrastruktúra fejlesztése nem vonzotta a vállalkozásokat, hiszen a tőke és a kvalifikált munkaerő is a városokba ment.

A forráselosztással kapcsolatos konfliktusok azáltal is növekedtek, hogy a céltámogatás preferenciarendszere nem a helyi sajátosságokat, hanem a központi prioritásokat preferálta, nagy beruházási éhséget s túlzott költségvetési nyomást indukált az önkormányzati szférában úgy, hogy sem a hosszú, de a középtávú költségkihatásokkal sem számolt kellőképpen, sem a központi, sem pedig a helyi költségvetést illetően. Rövid távú érdekek motiválták azokat a gazdasági döntéseket pl. beruházásokat, amelyek hatása közép- és hosszú távon befolyásolja az önkormányzati szféra finanszírozási igényét.

Az eltelt időszak alatt sem jött létre társadalmi közmegegyezés az állam feladatainak, az állam és az önkormányzatok közötti munkamegosztásnak, a gazdasági rendszer alapelemeinek és a követendő önkormányzati modell sarkalatos pontjainak kérdéseiben, melynek hiánya miatt a szabályozás az államháztartás alrendszerei közötti viszonyokat is a spontaneitás, illetve a rövid távú gazdaság-szemlélet alapján alakította.

Sajátosságok az önkormányzati menedzsment szempontjából

Az önkormányzatok gazdasági eszközrendszerét illetően a falvak helyzete azért is kedvezőtlenebb, mert a menedzsment területén valójában kevés előrelépés történt.

A *tervezésben* a bázisszemlélet továbbélése nem kedvez az alacsonyabb fejlettségű és rosszabbul finanszírozott intézményeknek és településeknek. Történetek kísérletek a programköltségvetés irányába történő elmozdulásra, ahol is a feladatok/programok és azok költségvonzatai kerülnek elemzésre már a tervezés fázisában is. Az előrelépést akadályozza, hogy a költségelemzés, az egységköltség-számítások, a hatékonyság elemzése éppen a bázisfinanszírozás talaján nem válhatott jellemzővé, hiszen ott nem is lehet szerepe.

Azokon a településeken, ahol a lakosság száma alacsony és csak egy-egy intézmény van a településen, nyilvánvalóan a társadalmi konszenzuson alapuló feladatok prioritásából kell kiindulni, de ekkor is szükségszerű lenne a mainál hatékonyabb költségelemzés. Erre a programköltségvetés mellett a null-bázisú költségvetéstervezés is alkalmas lehet.

A központi támogatás és a normatív finanszírozás ugyanakkor a bázisalapú költségvetés-tervezési folyamatokat tartja életben, sőt, bizonyos elemeivel azt ösztönzi is.

Feltételezhetjük, hogy a területfejlesztési törvény hatására – de gazdasági kényszerből is – a települések a feladatok ellátása terén a térségi együttműködés lehetőségeit is megvizsgáló alternatívákban gondolkoznak majd a jövőben, ahol még inkább nélkülözhetetlenné válik a költségelemzés. A térkapcsolatok alakításától várható a kisebb településeken a forrásszerzés lehetőségeinek bővülése, de az innovációs folyamatok, a megújítás, megújulás folyamatainak ösztönzése is.

A *vezetésben* a községekben, de főként a kistelepüléseken alacsony a munkamegosztás szintje. A létszámból adódó feltételek miatt az alacsony munkamegosztással relatíve nagyobb felelősség párosul. Elvileg a polgármester és a jegyző feladata lehet a menedzsment feladatainak ellátása. A polgármesterek egy jelentős része önként vállalta is e feladatot, a jegyzők éppen a hivatali-hatósági feladataik miatt már kevésbé vállalják önként az e tevékenységgel párosuló többletmunkát, de persze ennek hatásköri korlátai is vannak. Így a vezetés és a menedzsment feladatok a községekben a polgármesterre maradnak. Különösen így van ez azokban a községekben, ahol nincs szakapparátus, de emiatt sok olyan pénzügyi és gazdasági, de gyakran műszaki kérdésben is döntenek a polgármesterek – sőt a képviselő-testületek is –, amelyeknél hiányzik a szakmai kompetenciájuk, ugyanakkor a döntések előkészítésénél sem támaszkodhatnak a szakapparátus tevékenységére.

Ma már egyre több profitorientált tanácsadó szervezet és non-profit szervezet kapcsolódott be a településmenedzsment területén folyó szakmai tevékenységekbe, de a kistelepülések tevékenységük jelentős részét nem igazán tudják hasznosítani. E területen a kistérségi szerveződések illetve szervezetek szakapparátusai illetve szakemberei sok segítséget adhatnak a községek polgármestereinek és a képviselő-testületeknek is.

A *szervezés* – mint menedzsmentfunkció – legfőbb sajátossága a községekben, hogy méreteikhez képest nagyobb a centralizált döntések aránya, mely jellemző a képviselő-testületre ugyanúgy, mint a polgármesterek személyére.

A döntések centralizálásának az a veszélye mindenképpen fennáll, hogy az előkészítésbe, majd a döntéshozatal mechanizmusába a helyi társadalom bevonása nem történik meg kellő intenzitással, így a társadalmi kontroll-mechanismusok sem működnek. Általában is megfogalmazódott – és a Számvevőszék vizsgálatai is felhívták a figyelmet arra – hogy a belső ellenőrzés és általában az önkormányzati szféra ellenőrzése nem megoldott. Mindezen mit sem változtat az a tény, hogy a könyvvizsgálói megbízás az önkormányzatok egy bizonyos körére kötelezővé vált, de éppen a kisebb településeken maradt megoldatlan a kérdés.

Az *irányítás* területén a községek esetében a hatósági-operatív feladatok ellátása került előtérbe, ugyanakkor a stratégiai, hosszú távú feladatok és azok irányítása szűk körre korlátozódik. Bár jelentős előrelépést jelentett az elmúlt időszakban a polgármesterek és az önkormányzati tisztségviselők képzése, to-

vábbképzése, információkkal való ellátása a szakminisztériumok és az érdekvépviseleti szervezetek részéről, de az új szakismeretek átadása és az új gazdasági szemlélet formálása még számos tennivalót kíván az érintettek és érdekeltek oldaláról egyaránt.

A gazdasági eszközrendszer néhány problémája

Az éves költségvetési beszámolók elemzése során tapasztalhattuk, hogy az önkormányzati szférában és főként a kisközségek esetében *a vagyon és annak szerkezeti* jellemzői nem felelnek meg a piacgazdaság kritériumainak. Így viszont az önkormányzatok vállalkozási tevékenységével kapcsolatos elvárások sem reálisak. A vagyonon belül a vállalkozói vagyon arányát tekintve a községekre jellemző, hogy a viszonylag alacsony, a népességszámhoz viszonyítva különösen kevés összvagyonon belül a törzsvagyon aránya relatíve magas, és ezen belül is magas a forgalomképtelen törzsvagyon aránya. A befektetett eszközök és a forgóeszközök aránya nem megfelelő sem a likviditás, sem a pénzellátás, illetve pénzfolyamatok szempontjából. Mindez a helyi kezdeményezéseket és a gazdasági önállóságot, de a szektorsemleges szabályozás mellett a gazdálkodási szabadságot is korlátozza a községekben, de a települések jelentős részében településtípustól és településmérettől gyakorlatilag függetlenül.

A *pénzeszközátadás* elemzése során az önkormányzati éves beszámolók alapján az is megállapítható, hogy az államháztartáson kívüli támogatás aránya azon térségekben magasabb, ahol több a kistelepülés, ahol is gyakorlatilag mindenkit támogatni kell a népesség etnikai, korösszetétele, foglalkoztatottsági szerkezete, a munkanélküliség, a jövedelmi viszonyok, a családnagyság stb. miatt.

Az önkormányzatok az egyes személyek szociális támogatása mellett (erre törvényi kötelezettségeik vannak) az alapítványok, kisebbségi szervezetek, egyházak stb. támogatásával próbálják segíteni a helyi erőforrások koncentrálását és a legsürgetőbb szociális feladatok megoldását, de egyúttal egy sajátos társadalmi elvárásnak is eleget tesznek. Megállapítható, hogy a községekben relatíve magas és növekvő arányú a társadalmi és szociálpolitikai intézkedések és az ezekkel kapcsolatos juttatások aránya. A munkanélküliek kikerülése az ellátási rendszerből is a települési önkormányzatokat sújtja.

A *felhalmozás és tőkejellegű bevételek* a település méretével fordított arányban, de szoros korrelációt mutat. Mivel a városokban is a vagyonértékesítés volt a legfőbb forrása e bevételnek, és ez már ott is egyre inkább kimerült, a községekben gyakorlatilag erre a bevételi forrásra a települési önkormányzatok alig számíthatnak. Valójában összefügg ez azzal a problémával is, hogy a vagyonelosztás következtében az önkormányzatok olyan vagyonhoz jutottak, melyek nem képezhetik a saját bevételi forrás növelését. Néhány pozitív példa esetében a települések gazdasági helyzetének ösztönzése azon keresztül érvényesülhetett, hogy a település hosszú távra ingyenes használatra átadott vagyontárgyat, pl.

épületet olyan szervezeteknek, amelyek értelmiséget kötöttek/kapcsoltak a községhez, és esetleg a használatért cserébe karbantartották, ritkábban fejlesztették is az ingatlant (pl. felújítást végeztek valamilyen pályázati forrásból).

A helyi közösség és a külső kapcsolatrendszerek fejlesztésének sajátos eszközrendszerét ismerhettük meg empirikus vizsgálataink során, ilyen és hasonló példák alapján.

A községek szempontjából az is hátrányos, hogy a befektetett pénzügyi eszközök aránya lényegesen kisebb, mint ahogy az a települések átlagában alakult. (2,76%, szemben a 30,79%-os átlagos aránnyal.) Hasonlóan jelentős arányeltérés tapasztalható a befektetett üzletrészek esetében is a községek hátrányára.

Szembetűnő, hogy a pénzeszközök aránya magasabb, (13,56%) a községekben a vagyonton belül, amikor is az átlag 5,92%, ami inkább arra utal, hogy a pénzeszközök nem befektetésre, hanem csak tartalékolva szolgálnak a váratlan események, illetve az esetleges többletköltségek finanszírozására.

Az átvett pénzeszközök szerepe és funkciója éppen ellentétes viszonyrendszert mutat, mint amit a pénzeszközátadásnál tapasztalhattunk. Míg ez utóbbinál megállapíthattuk, hogy az államháztartáson kívüli támogatás aránya a kistélepeleéseken, a különböző szervezetek és az egyének önkormányzati támogatásán keresztül relatíve magasabb, addig az önkormányzatok által átvett pénzeszközök szerepe, főként az államháztartáson belüli pénzmozgást jelent. Különösen determinálja ez a községek és még inkább a kistélepeleések helyzetét. Ennek költségvetésen belüli aránya függvénye a makrogazdaság egyensúlyi helyzetének és a gazdaságpolitikai gyakorlatnak.

Az átvett pénzeszközök aránya gyakorlatilag tükrözi az államháztartás alrendszerei közötti viszonyt, amelyben ma az önkormányzati szférát a központi költségvetés helyzete és a társadalombiztosítás – mint alrendszer – determinálja, de az elkülönített pénzeszközök is jelentős belső hatással vannak az önkormányzati szférára.

Az önkormányzati törvény elfogadása és többszöri módosítása ellenére sem megoldott a támogatás rendszere *vis maior* esetében. Ez azért lényeges, mert az önkormányzati szférában és főként a kisebb településeken alacsony a forgóeszközök aránya. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy *vis maior* esetében még átmeneti finanszírozási forrás sem áll rendelkezésre a váratlan és rendkívüli események, helyzetek, feladatok finanszírozásához.

Hasonló a probléma az önhibáján kívül forráshiányos a tartósan fizetéképtelen és a működésképtelenné vált önkormányzatok kiegészítő támogatásával kapcsolatban is.

Az eseti támogatások, pénzáttalások időpontja és a megoldásra váró problémák finanszírozási igénye közötti időbeli eltéréseknél egyre inkább növekedett az olló, a problémák kezelésére az önkormányzatok még átmenetileg sem képesek. Azt is láthattuk, hogy a gazdasági érdekérvényesítés esélyei is kedvezőtlenek a községi önkormányzatoknál.

Az önkormányzati szféra költségvetési kiadásainak elemzése során elsősorban a működés-felújítás-fejlesztés aránya okoz gondot. A kiadási szerkezet számtalan ok következtében, de túlzott mértékben eltolódott a működés-működtetés irányába. A felújítások elmaradása egy idő után – különösen az elhalasztott feladatok pótlása miatt – költségvetési kényszert teremt, és jelentős mértékben megdrágítja a felújítást is. A községek esetében ugyanis lényegesen magasabb a tárgyi eszközök aránya, mint az önkormányzati szférában átlagosan, de ezt a kiadási struktúra nem tükrözi és a forrásszerkezet sem veszi figyelembe.

A községekre vonatkozóan a tárgyi eszközök aránya 76,45%, míg az átlag 50,78%.

A gazdasági menedzsment egyik legnagyobb problémája, hogy a költségek nem népeségarányosak, ugyanakkor az önkormányzati finanszírozás döntő részben az állandó népességhez kötött. Ez jellemző még olyan esetekben is, amikor az önkormányzatok szabadon megegyeznek az intézményfinanszírozás kérdésében (pl. iskola, szakorvosi ügyeleti rendszer, építéshatósági feladatok stb.), és a finanszírozásra vonatkozó megállapodások a költségek megosztását az állandó népességhez kötik, holott az igénybevétel és a költségek nem népeségarányosan alakulnak.

Felvetődik a kérdés, hogy a felsorolt problémák miért érintik inkább a községeket illetve ezen belül is a kistelepüléseket? A válasz egyszerű: mivel a saját forrás növelésének eszköztrendszere kevésbé fejlődött az elmúlt időszakban, ugyanakkor a helyi kapcsolatrendszerek és a térségi feladatok integrációjának motorja még csak a kezdeti stádiumban van – bár tudjuk, hogy beindulása ma már gazdasági kényszer.

A helyi és térségi integrációnak a falu- és vidékfejlesztés szempontjából figyelembe kell venni:

- az ellátási igényeket, a helyi szükségleteket,
- a szolgáltatások szakmai követelményeit a mennyiség és minőség szempontjából,
- a költségviszonyokat, az átlaghoz és a normatívához viszonyítva,
- a helyben vagy a távolabb nyújtandó szükségletkielégítés előnyeit és hátrányait, költségeinek viszonyát és a pozitív illetve negatív külső gazdasági hatásokat.

A szolgáltatások nyújtása a falu- és vidékfejlesztéssel szoros összefüggésben függ attól, hogy hogyan alakul:

- a helyi jövedelemtermelő képesség és a vidék gazdaságának fejlődése
- a helyi fizetőképesség
- a helyben realizált és helyben maradt jövedelmek nagysága és aránya
- megvalósul-e a falvak komparatív előnyének hasznosítása.

A komparatív előny elsősorban a helyi értékekben, a helyi identitásban és a helyi közösségek alkotóerejében rejlik.

KETTEN EGY HAJÓBAN VAGY EGYÜTT KÉT HAJÓBAN? AGRÁR(KIS)TÉRSÉGEK VERSENGÉSE A FEJLESZTÉSI FORRÁSOKÉRT*

KOVÁCS KATALIN – VÁRADI MONIKA MÁRIA

1997 első félévét területfejlesztési koncepciók kidolgozásával töltöttük: megrendelőink egymással szomszédos kistérségek voltak Pest megye alföldi régiójából: az Abony–Cegléd–Nagykőrös vidékét lefedő „*Dél-Pest Megye*” valamint a Dabas központú „*Ország Közepé*” társulások. A mai területfejlesztési gyakorlat munkánk során felszínre kerülő ellentmondásai még frissen élnek bennünk, hiszen a két térségfejlesztési koncepció alig pár hete készült el. Kételyeink, benyomásaink közül csak néhányat foglalkozunk írásunkban, éspedig azokkal a paradoxonokkal, amelyek a térségi lehatárolásokkal ill. a versenyhelyezettel kapcsolatosak.

„*Egy hajóban evezünk*” használjuk gyakran e metaforát olyan köznapi esetekben, amikor úgy érezzük, hogy másokkal azonos, de legalábbis nagyon hasonló körülmények határozzák meg az adott élethelyzetben sorsunkat, s ezért érdekazonosság fűz össze bennünket. A kifejezés implicálja az „egymásrautaltság” jelentését is: akik valamilyen oknál fogva „*egy hajóban ülnek*”, jó ha egyszerre, egy ütemre húzzák az evezőket, összehangolják mozdulataikat, s ennek háttérben és feltételeként bizalommal fordulnak egymás felé, kommunikálnak, egyeztetnek egymással. De mi történik akkor, ha a külső körülmények nem együttműködésre, hanem versenyre készítetik a feleket; s ha ráadásul kitüntetett-séghez, versenyelőnyhöz lehet jutni; ha – metaforikusan – az addig „*egy hajóban ülők*” ezután két hajóban eveznek tovább, miközben ama bizonyos élethelyzet vonatkozásában – amelynek tekintetében addig egymáshoz hasonlóknak vélték magukat (azaz „együtt” voltak) –, semmiféle változás nem állott be (tehát „objektíve”, ill. egy más léptékű és tartalmú szemlélet szerint együtt is maradtak), hacsak az nem, hogy a kívülről gerjesztett versenyben egyikük esélyesebbnek látszik arra, hogy bizonyos versenyelőnyhöz jusson, elnyerve a „kedvezményezett” kategóriájába sorolást.

---

* Közvetlen megrendelőnk a Pest Megyei Tervező Kft volt, amelynek munkatársai a koncepció természeti adottságok, a közlekedési helyzet és turizmus fejéreteit dolgozták ki.

Nézzük: kik is a szereplők történetünkben. Két önkormányzati társulásról van szó, amelyekben az önkormányzatokat a megválasztott polgármesterek képviselik. Ők egyik társulásban havonta, a másikban valamivel ritkábban pogácsával, kávéval és üdítőitalokkal terített asztalok mellett vitatják meg közös, s ezzel térségivé avanszált gondjaikat. A résztvevők kis túlzással történetinek nevezhető pillanatok tanúi és szereplői: a városi polgármester félúton betér a falusiért s együtt mennek a tanácskozásra, mégpedig nem a valamikori járási központba, hanem egy másik társult községbe: sem a szocializmusban, sem azóta nem jegyzett fel hasonlót a história. Ez öröm, de a kételyek is számosak: az ellenzéki polgármester kormánypárti kollégáját nézi sanda szemmel, és viszont; az éppen soros elnök lelkesedése, aktivitása mögött egyesek számító választási ambíciókat látnak; a nagyváros polgármestere mintha leereszkedő göggel viseltetne a társakkal szemben, kéreti hát magát, míg amazok leckéztetik is őt meg nem is: nem várnak rá a dolgok intézésében, de ajtót sem mutatnak neki, hisz kell a „fejpénz”, azaz a lakosságárányos tagdíj; az infrastruktúrával viszonylag jól ellátott, de fejlesztési erőfeszítései terhét nagyon is nehezen viselő falu polgármestere attól tart, hogy dolga még végezetlen, de máris mások gondját kell a nyakába vennie csak azért, mert a statisztikus szemével egy térségbe tartoznak; míg a szegény, vagy/és bajba jutott települések első emberei igyekeznek állni a sanda pillantásokat, kivédeni vagy válasz nélkül hagyva mintegy „meg nem történtté tenni” az eddig volt fejlesztési politikájukat súlyosan kritizáló megjegyzéseket. „*Polgármesterek klubja*” – mondják a területfejlesztés kételkedő beavatottjai; „*Mi is ez?*” – kérdezik a tulajdonképpeni érdekeltek, ti. a társulások megalakulásáról és tevékenységéről mit sem tudó helyi polgárok és gazdálkodók.

Mindkét szóban forgó társulás 1996-ban, a területfejlesztési törvény hatására alakult azzal a nyíltan vállalt célkitűzéssel, hogy a Pest Megyei Területfejlesztési Tanácsban *képviselőhez jusson*, és demonstrálja: az érintett települések megértették az új idők új szeleinek üzenetét, *azaz fejlesztési elképzeléseiket készek összehangolni és szakmailag megalapozni*. A csatlakozók körét a KSH aktuális kistérségi besorolása döntötte el, s ez az érintett térségekben megegyezett a valamikori járáshatárokkal. Az „*Ország közepe*” statisztikai körzet összetétele menet közben megváltozott, mert kiváltak belőle a budapesti agglomerációhoz tartozó települések (a budapesti agglomeráció statisztikai kistérségeit éppen vizsgálatunk idején alakították ki).

Térségeink országos szinten belesimulnak az „átlagos fejlettségi szintű” térségek szürke, vagyis inkább rózsaszín masszájába (lévén, hogy a területfejlesztési ikonográfiában általában a piros különböző árnyalatai jelzik a fejlettség fokozatait), azaz nem jellemzi őket kiugró gazdasági fejlődés, innovatív potenciál, de megrendítő strukturális válság sem. A fejlesztési források elosztásának eddigi gyakorlata alapján okkal tartottak attól az érintettek, hogy eme „rózsaszín állapot” egyet jelent azzal, hogy magukra maradnak, s bár vigaszt nyújthatott szá-

mukra, hogy nincsenek gúzsbakötve a gazdasági és társadalmi fejletlenséget hosszú időre eldöntő tényezők által, mint az ország válságövezetei, mégis úgy érezték – joggal: van gondjuk nekik is, nem is kevés, annyi mindenképpen, hogy új összetételben induljanak a fejlesztési források megszerzéséért folyó versenyben.

Annál is inkább, mivel az országos elemzés szintjének rózsaszínje mélyszürkére vált Pest megyei összehasonlításban: kistérségeink Pest megye egész alföldi övezetét átfogó, főként a fővárosi agglomeráció körzeteivel egybevetve fejletlenséget mutató, viszonylag homogén mezorégióhoz tartoznak, amelynek az *abony-cegléd-nagykőrösi* valamint a *dabasi* mellett részét képezik a *ráckevei*, a *monori* és a *nagykátai* kistérségek. Kár lenne tagadni: éppen a hasonló adottságok magyarázzák, hogy nem az együttműködésre, hanem a versenyre helyeződött a hangsúly a szóban forgó kistérségek egymáshoz fűződő kapcsolatában éppen úgy, mint a településközi viszonyokban, legyen szó költségvetési forrásokért vagy befektetőkért folytatott küzdelemről.

Azt, hogy a statisztikai kistérségek zömét a valamikori járáshatárok mentén határolta le a KSH, az részben a sietség – hogy ti. nem volt és nincs is idő arra, hogy az ország valamennyi települését lefedő, „alulról induló” szerveződési folyamat eredményeként rögzüljenek a kistérségek –, részben az a feltételezés indokolta, hogy a valamikori járáshatárok mégiscsak létező településközi kapcsolatokon alapultak ill. ilyeneket létrehozta. A korrekciós igényt az időre és az érintettekre bízta a főhatóság. Hogy eme statisztikai kistérségekkel megegyező önkormányzati társulások tömegesen jöttek létre ugyan más kérdés, mégis igazolni látszik a döntéshozókat, még akkor is, ha a sietség ezen társulások megalakulásakor is szerepet játszott. Egyetérthetünk tehát CSATÁRI Bálinttal: a kistérségeknek ténylegesen van közük a volt járásokhoz, amelyek jó esetben nemcsak (volt) közigazgatási, hanem vonzáskörzeti kapcsolatokon alapuló tényleges funkcionális téregységek. (CSATÁRI B.: *A kistérség fogalma*. In: CSEFKÓ F. szerk.: *Kistérségekről kistérségeknek*. Dunaholding City Menedzser Kft. Budapest, 1995: 11–16) A kutatás során feltáruló közelkép azonban, amely minden lóban állatorvosi esetet (is) láttat, az ellentmondásokra hívja fel a figyelmet.

Fentebb volt már róla szó: az „*Ország közepe*” kistérség vonatkozásában a mozgásban lévő agglomerációs társulásokkal való részleges átfedés miatt váltak problematikussá a térséghatárok. Az érintett agglomerációs települések úgy döntöttek, hogy bár megőrzik tagsági viszonyukat az „*Ország közepe*” társulásban is, a statisztikai besorolás tekintetében a budapesti agglomeráció „*Kertváros*” régióját választják. (Egy-egy település több kistérségi társulásnak is tagja lehet, ha mindenütt fizeti a lakosságárányos tagdíjat, de csak egyetlen statisztikai kistérséghez tartozhat). Az „*Abony–Cegléd–Nagykőrös*” térségben régtől fogva ismerős problémákat hozott felszínre a volt járás új formák közötti revitalizálása: a 15 települést tömörítő kistérségben három város feszül egymásnak

más-más gazdasági és társadalmi potenciállal, az oda- és elvonzódások által generált, részleges átfedést mutató négy különböző mikrotérségi vonzáskörzettel, a megyehatárok menti fekvés következményeivel is sújtva. Abony és a körzetébe tartozó falvak Szolnokhoz fűződő szoros kapcsolata éppoly megkérdőjelezhetetlen adottság, mint a Bács megyei Szentkirállyal határos, jáász katolikusok lakta Kocsér kötődése a hasonló múltú és etnikai összetételű településekhez egyfelől, Kecskeméthez ill. Bács-Kiskun megyéhez másfelől.

A megyehatárokat átlépő térségfejlesztési együttműködést a törvény ugyan nem tiltja, ám igazán nem is ösztönzi, a térségi szereplők szintjén pedig az érintettek bátortalan-sága és bizonytalan-sága, a koncepciók hiánya vagy kiforratlansága, s főként a forrásokhoz való hozzájutással kapcsolatos kételyek emelnek gátat az ilyen típusú együttműködések elé. Egy-egy önkormányzat tagsága ugyanis könnyen formálissá válhat azokban a társulásokban, amelyek nem válnak a területfejlesztési források allokalásának az eme források felett diszponálók által is elismert célterületeivé. Kétségkívül: ha a megyék ill. országos régiók területfejlesztési tanácsai között nincs komoly együttműködési hajlandóság a régióhatárokon átívelő területfejlesztés finanszírozásának kérdésében, az a már működő településközi kapcsolatokat is gyengíti. A szóban forgó kistérségből van példa erre is arra is: a Szolnok agglomerációjához tartozó Abony, Jászkarajenő és Körösetetlen, bár hat éve tagjai a Szolnok térségi társulásnak, 1996-ban mégis az „Abony–Cegléd–Nagykőrös” kistérséghez csatlakoztak, mert csak a Pest megyei oldalon láttak esélyt arra, hogy a területfejlesztési tanácsok által elosztásra kerülő forrásokból részesüljenek. Ugyanakkor a kapcsolatok erősítésének szándéka mutatkozik meg abban a tényben, hogy a Kocsért Szentkirállyal összekötő vadonatúj út Pest és Bács-Kiskun megyei szakaszának megépítését az érintett megyék területfejlesztési tanácsai finanszírozták, ki-ki a maga területén.

A szocialista korszak igazgatási és területfejlesztési gyakorlatának árnyéka más tekintetben is rávetül az érintettek-re a tag-önkormányzatok együttműködését nehezítő sérelmek, gyanakvások, vetélkedések formájában. Például Cegléd és Nagykőrös vetélkedésének évszázadokon átívelő történetét a legújabb lapokon nem színezi a régi anekdotikus báj. Nagykőrös tulajdonképpen önállóságának a közigazgatás 1984-es modernizálása vetett véget, amikor Cegléd mellé rendelték 1971 óta bírt részleges közép-fokú központi szerepkörével együtt. A város azonban alighanem szívesebben maradt volna „társ” nélkül, mint a szocializmus negyven éve alatt vitathatatlanul erősebbé váló riválisa oldalán. A társközponti kapcsolat ugyanis semmi jót nem hozott Nagykőrös számára: folytatódott az intézmények Ceglédre koncentrálásának korábban megindult folyamata, és ekkoriban veszítette el kórházát is, amiből csak egy elfekvő részleg maradt hátra. A helyiek ezt úgy élték meg, hogy „Cegléd-Alsóvá” fokozódott le városuk, ahol „születni már nem, legfeljebb meghalni lehet”. A kórház elvesztése az adott kontextusban szimbolikus jelentőségűvé duzzadt, hiszen régi riválisokról volt szó, s a felülről erőszakolt centralizáció érthetetlennek, idejétmúlt-

nak tűnt a nyolcvanas évek eleje éppenséggel decentralizációra hangolódó korszakában. A kórház ügye Nagykőrös büszkeségének próbaköve, integritásának, függetlenségének jelképe lett, ami eldöntötte a rendszerváltás utáni beruházási politika irányát: az 1990–1994 között működő képviselőtestület, olyan kórház-rekonstrukciós programba vágott, amely a város gazdálkodását és fejlődését hosszú időre kényszerpályára terelő eladósodáshoz vezetett.

A nem egészen húsz esztendőtt megélt társközségi rendszer is mély nyomokat hagyott azokon a településeken, amelyek számára a tanácsok és termelőszövetkezetek racionálisnak és hatékonynak gondolt összevonása igazgatási és gazdasági autonómiájuk elvesztésével járt. Dabas térségében a valamikori társközségek polgármesterei azok közé tartoznak, akik immel-ámmal nyúlnak az evezőhöz, és inkább tamaskodva, bizalmatlanul figyelik a kollégák erőfeszítéseit, ők ugyanis a statisztikai térségek meghatározása ill. a társulások életre hívása mögött olyan központosító törekvéseket látnak, amelyek a volt székhelyközségek számára jelentenek előnyt, hisz éppen a társközségi rendszer folyományaként eleve (relatív) kedvezőbb helyzetből indultak a rendszerváltozás után, mint a „csatolt” települések. Az ellentmondásos városfejlesztési politika eredménye, hogy az „Ország Középe” várostalan falusi térségében jobb híján a Sárrival és Gyónnal megnövelt Dabasnak osztották ki a központi szerepkört, a különböző középszintű funkciók megtelepítése mellett azonban ahhoz már nem állt rendelkezésre elegendő forrás, hogy a ki(sz)emelt település infrastruktúráját és gazdaságát is a kívánt középszintnek megfelelő színvonalra fejlesszék. Hogy kellett-e ez, ma is vitatott kérdés, hiszen a térség északi övezetének agglomerációs falvai a dél-budapesti kerületekhez kötődtek és kötődnek s a „dél-vidék” megosztott, ki ide (Dabashoz), ki oda (Lajosmizséhez, Albertirsához vagy éppenséggel sehová nem) húzna. A térségfejlesztési társuláson belül ez ahhoz a meglehetősen pikáns helyzethez vezetett, hogy néhány település polgármestere vonakodik Dabast tényleges térségi központként elismerni, ugyanakkor sem forrás sem legitimáció nem áll rendelkezésre ahhoz, hogy bármely más település Dabas helyére lépjen. S ha már így alakult, az agglomerációs falvak nélküli új statisztikai kistérség községeinek mégiscsak immel-ámmal elismert közös érdeke maradt az újszülött város valódi központtá fejlődése.

A „kistérség” ideális típusa, s itt megint utalunk CSATÁRI Bálint fentebb már idézett írására, azt mondhatnánk, hogy egy olyan, lehetőleg egy nap alatt bejárható, funkcionálisan összetartozó téregység, amelyet ráadásul térségi identitás is összefűz. Az általunk vizsgált mikrorégiók azonban ebben a vonatkozásban is távol állnak az ideálistól: az itt élők körében az együvé tartozás tudatának nemigen leltük nyomát, így a társulásoknak egyebek mellett azzal a feladattal is meg kellett küzdeniük, hogy fölfedezzék természeti és épített környezetükben, tárgyokban, hagyományokban, kultúrában, sőt, a közelebbi és távolabbi múltjuk közigazgatási gyakorlatában fellelhető értékeket, amelyek reményeik szerint az

egyelőre maguk előtt is homályban maradó térségi identitás kristályosodási pontjai lehetnek.

Az önkormányzatok egymás közötti és a gazdaság szereplőivel folytatott együttműködése közé markánsan körvonalazódó érdekkülönbségek emeltek és emelnek akadályt. Előbbiek ugyanis abban érdekeltek, hogy saját településükön mind több adóztatható gazdálkodó szervezet működjön, hiszen – szemben az alig-alig növekvő, az inflációtól elmaradó költségvetési bevételekkel – a helyi adók jelentik a források biztos, s még a közelmúltban is dinamikusan növekvő hányadát. Ez egyértelműen a térségi együttműködés ellenében ható körülmény. Ugyanakkor, az önkormányzatoknak kellő körültekintéssel kell eljárniuk manapság, ha a munkalehetőséget kínáló helyi vagy környékbeli gazdasági szervezetekkel jó viszonyban akarnak maradni, s főleg, ha új vállalkozásokat kívánnak megtelepedésre csábítani. A kérdés ebben az összefüggésben úgy vetődik föl, hogy legyen-e, s ha igen, mekkora legyen az iparüzési adó optimális mértéke; hogy ebben a vonatkozásban kik a versenytársak s azok körzeten belül vagy kívül helyezkednek-e el.

Nekünk az volt a tapasztalatunk, hogy térségi összefogásról eddig szó sem volt, és manapság is legfeljebb szó van, de valóságos együttműködés nincs a gazdálkodó szervezetek odavonzásának tekintetében. Ami pedig a már ott lévő munkaadók letelepedését ill. megmaradását illeti, az nem függött közvetlenül a helyi adóktól s az infrastruktúra aktuális fejlettsége is csak másodsorban motiválta az érintetteket: realisták voltak, tudták, hogy helyi adók bevezethetők és emelhetők, s látták, hogy az infrastruktúra robbanásszerű fejlődésnek indult a rendszerváltás óta. Ami eddig igazán számított, az a székhelytelepülések által nyújtott szolgáltatások sokszínűsége, az ennek részét képező ill. korrigáló közlekedésföldrajzi helyzet és főként annak a vagyonnak az üzleti értéke ill. (ehhez képest nagyon olcsó) ára, amelynek tulajdon- vagy használati jogát egy vállalkozás megszerezhetette. (Lévén szó a privatizáció első szakaszában értékesített, vagy tönkrement üzemekről, s olyan sajátos helyi értékekről, mint amilyen a talaj, a szaktudás, stb.) Az is igaz ugyanakkor, hogy a gazdaság szereplői nem fogadják kitörő lelkesedéssel az iparüzési adó bevezetését ill. emelését, s nehezményezik, hogy az önkormányzatok egyrésztől számítanak rájuk – pontosabban a pénzükre – fejlesztéseik vonatkozásában, ugyanakkor döntéseik meghozatalakor és a fejlesztések kivitelezésében nem tekintik partnernek, ill. nem részesítik előnyben őket.

Végül néhány bekezdés a versenyelőny egy formájáról.

Említettük már: mi sem természetesebb az általános forráshiány mindig is érvényes viszonyai között mint az, hogy bármilyen potenciális forrásról legyen szó, az érintettek a kedvezményezettek soraiban szeretnék tudni magukat. Ennek érdekében olykor részesei és/de legalábbis érintettjei a területfejlesztésre elkülönített, nem melleleg szólván rendszerint szűkös költségvetési forrásokért folyó szakmai és lobbizárok s azoknak a vitáknak, amelyek a kedvezm-

nyezettek körének meghatározásával, az alkalmazott kritériumokkal, módszerekkel kapcsolatosak. Hírlett: vizsgált kistérségeink közül az egyik bekerülhet a kitüntetettetés egyik régi-új szempontja szerint a kedvezményezettek sorába, vagyis elnyeri az „agrár(kis)térség” rangot, míg a másik nem. Mondanunk sem kell: az utóbbi térség képviselői éppen annyira agrártérségnek érezték/tudták magukat, mint az előbbie, s mi osztottuk álláspontjukat. Jól értesültek azt is tudni vélték, hogy az agrár(kis)térségek meghatározásakor azt az osztályozást követi majd a felelős főhatóság, amelyet CSATÁRI Bálint és kutatócsoportja végzett az MTA RKK Alföldi Kutatóintézetében 1996-ban. Más kérdés, hogy végül mindkét kistérség hoppon maradt, mert 1997 nyarán más szempontok döntöttek Pest megye pozitíve diszkriminált kistérségeiről, s megint más kérdés az, hogy valóságos problémát fogalmaztak meg az érintettek, amire érdemes újra felhívni a figyelmet.

A téregységek többváltozós statisztikai elemzésekkel történő lehatárolásának problematikájáról van szó. Mivel e módszer statisztikai adatfelvételeken alapul, szükségképpen alkalmazkodna kell az adatfelvételek időpontjához, ebből következően óhatatlanul bekerülnek a rendszerbe elavult mutatók is. Ezek használata különös óvatosságot igényel olyan időszakokban, amelyeket mélyreható és gyors változások jellemeznek, mint amilyeneket 1990, az utolsó népszámlálás és egyben a rendszerváltás éve óta szenvedett el az ország. Az is köztudott, hogy a többváltozós statisztikai elemzések eredményét az elemzésbe bevont mutatók döntő mértékben befolyásolják, egy-egy mutató elhagyása ill. beemelése, eltérő eredményeket hozhat. A módszert alkalmazók mentségére legyen mondva, hogy nagytérségi, országos vagy nemzetközi összehasonlításra nem állnak rendelkezésre más eszközök a legmarkánsabb regionális eltérések érzékeltetésére. A baj az, hogy általában többváltozós statisztikai elemzések képezik a területfejlesztési források kitüntetett (elmaradott) célterületeinek lehatárolásakor a legfőbb hivatkozási alapot. Súlyosbítja a helyzetet az, ha több forrástípus elosztását is e lehatárolás eredményéhez kötik, amint az a gazdálkodók föld alapú támogatáshoz való hozzájutásának szabályozásában történt 1992 és 1994 között. (Csak azok a gazdálkodók kaphattak támogatást alacsony termőértékű földjeik után, akik gyenge adottságú földjeiket „hátrányos helyzetű” településeken művelték.)

A hivatkozott többváltozós analízis (CSATÁRI B.: *A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége*. Kecskemét, MTA RKK, 1996), amely éppen tudományos alaposága és publikus mivolta miatt lehet elemzésünk tárgya, többek között célul tűzte ki a vidékfejlesztés, közöttük is a „mezőgazdasági vidékfejlesztés” célterületeinek meghatározását. A mezőgazdasági vidékfejlesztés térségeinek meghatározására a következő mutatók együttes elemzése alapján került sor: a mezőgazdasági keresők aránya 1990-ben; a mezőgazdasági földterület átlagos aranykorona értéke; a ruralitás indexe (a legalább 120 fő/km² népsűrűségű településen élők aránya); valamint a népesség vándorlásának 1990–1994 kö-

zötti évi átlaga. Az elemzés alapján Pest megyében mindössze két kistérség, Dabas körzete valamint az Ipoly-mente került a mezőgazdasági vidékfejlesztés kiemelten támogatandó csoportjába, s egyáltalán nem magától értetődő módon, az „Abony–Cegléd–Nagykőrös” településkör kimaradt e csoportból. Hogy így alakult, abban szerepe volt a mezőgazdasági foglalkoztatottak hányadát jelző mutatószámoknak, amely szignifikánsan alacsonyabb értéket mutatott, mint az agrár(kis)térségek csoportjába sorolt mikrorégiókban, és pedig részben azért, mert bármennyire is ellentmondásosan fejlettek, sőt, bizonyos vonatkozásokban kifejezetten fejletlenek a kistérség városai, együtt mégis jóval több ipari és terciér munkahelyet biztosítottak a munkavállalóknak, mint az egyetlen (kis)városi centrummal rendelkező kistérségek, ezért itt relatíve alacsonyabb volt a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya.

Másrésről az alkalmazott mutató tartalma is problematikus. 1990-ben ugyanis nem az iránt érdeklődtek a népszámlálás kérdezőbiztosai, hogy a mezőgazdasági *alaptevékenységben* dolgozik-e az összeírt személy. Azokat a munkavállalókat, akik mezőgazdasági termelőszövetkezetek ill. állami gazdaságok dolgozói voltak, egységesen mezőgazdasági foglalkoztatottként írták össze *függetlenül attól, hogy azok üzemen belül milyen ágazatban dolgoztak*. E mutató értékei *nem tükrözik az agrárfoglalkoztatás valós helyzetét* sem Pest megyében – sem az Alföld vagy éppen az északi hegyvidék nagyobb részén. Ugyanis éppen e térségekben volt igen jelentős, kompenzatorikus szerepe a szövetkezeti ill. állami gazdasági keretek között működő *ipari és kereskedelmi ágazatoknak*. A mezőgazdasági nagyüzemekben foglalkoztatottak száma tehát magas volt, de az aktív keresők jelentős része, sok esetben (túlnyomó) többsége olyan ipari és kereskedelmi ágazatban dolgozott, amelyeknek telephelye nem is az érintett településeken volt, hanem valamelyik nagyvárosban, Pest megyéről lévén szó tipikusan Budapesten. A mutató magas értéke természetesen nem zárja ki, hogy jelentős mezőgazdasági termelés folyt egy-egy térségben akár a nagyüzemi szervezeteken belül, akár a magángazdaság keretei között, ám *annak volumenéről, helyi gazdaságban betöltött szerepéről semmit nem mond*, amint azt az 1. táblázat illusztrálja.

A táblázatból igen pontosan kiderül, hogy Pest megye alföldi régiójának azon kistérségei maradtak ki a mezőgazdasági vidékfejlesztés kitüntetett térségeinek sorából, amelyekben a mezőgazdasági nagyüzemek nagyobb mértékben folytattak agrártevékenységet mint a kedvezményezett kistérségekben működők, ill. ahol szám szerint a legtöbb mezőgazdasági foglalkoztatott dolgozott. Az alkalmazott mutatók bizonytalansága mellett fontos felhívunk a figyelmet arra is, hogy ugyanazon érték egy-egy mutató esetében nem mindig ugyanazt a jelenséget takarja. Így például a mezőgazdaságban foglalkoztatottak magas aránya kifejezheti más ágazatok hiányát, azaz lehet a fejletlenség, az egyoldalú gazdasági szerkezet mutatója, s ekkor súlya csak viszonylagos, esetleg átmeneti körülmények ill. térszerkezeti sajátosságok (pl. Budapest közelsége) magyaráz-

zák. Egészen más a helyzet abban az esetben, amikor a mezőgazdaság egy térség gazdaságának alapzatát jelenti, amikor az ott élők tudáskészletében, megélhetésében, stratégiáiban központi helyet tölt be az ágazat. A különbség éppen a területfejlesztés szempontjából döntő jelentőségű, hisz eltérő tartalmú fejlesztési stratégiákat vonhat maga után.

1. táblázat

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya és a mezőgazdasági nagyüzemek tevékenységszerkezete Pest megye alföldi kistérségeiben 1990–1991-ben

Kistérség megnevezése	Mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 1990-ben*	Művelt terület (hektár)**	Nagyüzemek száma 1991**	Átlagos AK-érték**	Foglalkoztatottak száma**	Alaptevé. aránya a termelési értékéből**
Abony–Cegléd–Nagykőrös	21,23	70 340	17	20,4	5 214	63,5
Dabas	33,87	25 626	7	12,0	3 033	27,0
Monor	15,88	21 045	6	22,0	1 906	42,8
Nagykátá	16,15	32 925	10	22,8	1 772	70,6
Ráckeve	32,52	26 755	10	20,0	3 734	39,6

Forrás: *Csatári, 1996, **A mezőgazdasági, az erdőgazdasági és az elsődleges faipari vállalatok, vállalkozások eredményességi sorrendje és főbb mutatói 1991. Budapest, AKII 1991

S legvégül két mondat önreflexió: úgy tűnik, hogy az „alkalmazott tudomány” végtermékei, éppen mert a kutató is „egy hajóban utazik” megrendelőivel, csak korlátozott mértékben szembesíthetők az „értékmentesség”, az „objektivitás” amúgy is szűtte, kétely rága kritériumaival. De mit is kezdenénk eme kategóriákkal egy(-egy) hajóban?

SZERVEZETI KÉRDÉSEK AZ ÖNKORMÁNYZATOK ÉS A MEZŐGAZDASÁGI KIS- ÉS NAGYTERMELŐK KAPCSOLATÁBAN

FINTA ISTVÁN

A tanulmány alapját olyan problémák képezik, amelyek szorosan kapcsolódnak a termelők, az önkormányzatok mindennapi tevékenységéhez. A téma jellege meghatározta a feldolgozás módját. Ez azt jelenti, hogy a továbbiakban nem egy tisztán elméleti jellegű gondolatsor bemutatására kerül sor, hanem sokkal inkább a gyakorlati élet által nyújtott tapasztalatokról, illetve az ezekből nyerhető általános igényű megállapításokról esik szó. A problémák életszerű megvilágítását elősegítette az, hogy a szerző maga is részt vett olyan programokban, melyeket a Baranya Megyei Vállalkozásfejlesztési Központ, a Baranya Megyei Talajvédelmi és Növényegészségügyi Állomás, valamint az érintett önkormányzatok szerveztek.

Az alábbi megállapítások nem fogják át a mezőgazdasági kistermelés teljes vertikumát, hanem elsősorban egyfajta szempontból, jogi és szervezeti kérdések nézőpontjából közelítik meg azokat.

Az önkormányzatoknak a mezőgazdasági kis és nagytermelőkkel kapcsolatosan alapvetően nincs jogszabály által megállapított feladatuk, hatáskörük. E tény nem tekinthető külön negatívnak, hiszen az önkormányzatok közjogi intézmények, elsősorban hatóságok, míg a termelők magánjogi aktorok, a piac szereplői. Feltehető a kérdés, hogy mi az a közös nevező, amely valamilyen módon mégis összekapcsolja e két viszonylag különböző szerepkört. Erre a válasz talán az lehet, hogy az önkormányzatok számára – ahol a lakosság nagy része főként a mezőgazdaságból él és a falusi önkormányzatok jelentős része idesorolható – nyilván nem közömbös, hogy a termelők milyen hatékonysággal gazdálkodnak. Hiszen települési szinten az önkormányzatoknak – elvileg – jól felfogott érdekük, hogy az adófizető polgáraik között mind több jómódú polgár legyen. Ez élenkítőleg hat a kereskedelemre, a szolgáltatás egyéb területeire, de megfelelő tőkeszint felett a feldolgozóiparra is. Közvetve ugyancsak befolyásolhatja az önkormányzatok gazdasági helyzetét, különös tekintettel a helyi adók növekvő szerepére. A helyi gazdaság fejlettsége, illetve az egzisztenciális biztonság által biztosított nyugodtabb légkör olyan közeget teremthet, melyen keresztül növekedhet a köz ügyei iránt való lakossági érdeklődés. Végső soron

esély mutatkozik az önkormányzati kezdeményezések, elképzelések magasabb fokon történő megvalósítására.

Kérdés: hogy miért épp az önkormányzatok azok, amelyek kapcsolatot tartanak, teremhetnek a termelőkkel. A gyakorlatban ugyanis léteznek agrárkamarak, illetve helyi szinten a gazdajegyzők, továbbá szerep juthat adott esetben a vállalkozás fejlesztési központoknak is. Tény az, hogy e szereplők gyakran hatós támogatást nyújtanak a termelőknek, de az adott tanfolyamok, egyéb projektek megszervezése, lebonyolítása a legtöbb esetben elképzelhetetlen az önkormányzatok segítségével nélkül. E segítségen elsősorban az operatív közreműködést kell érteni.

Az egyéb szereplők és az önkormányzatok között tehát egyfajta munkamegosztás jön, jöhet létre. A fentiekből talán nem tűnik ki egyértelműen, hogy az önkormányzatok miben segíthetik a termelők tevékenységét. Erre a válasz akként adható meg, hogy a különböző termelői feladatokat részekre bontjuk és megvizsgáljuk, hogy a termelés mely szakaszában képes az önkormányzat támogatást nyújtani az adott termelő számára. Ez a feladat elvileg elvégezhető lenne ágazatonként, különböző igényű horizontális és vertikális vizsgálat útján. (Konkrét példával megvilágítva a gabonatermesztés különálló fázisa a talajelőkészítés, a vetés, a növényvédelem, a betakarítás, tárolás, illetve közvetve az értékesítés. Ilyen különálló fázisok hasonlóképp szerepelnek a növénytermesztésben, az állattenyésztésben stb.) Gyakorlatban – a konkrét termelési fázisok bemutatása nélkül – egy elemet feltétlenül szükséges kiemelni, amely megvalósítására az önkormányzatok – megfelelő hajlandóság mellett – képesek is. Ez a *szakmai felkészültséget, az információáramlást biztosító koordináció*. A szakmai felkészültség azért nagy jelentőségű, mert a korábbi termelészövetkezeti használatban lévő földek részarány-tulajdonosok részére történő átadása, illetve a kárpótlás után igen sok olyan személy műveli saját maga a földjét, aki nem ért a korszerű technológiához, növényvédelemhez, nem is szólva az egyéb raktározási, értékesítési, marketing jellegű tevékenységről. Bizonyos mértékben megfigyelhetők ilyen tendenciák a megszűnt termelészövetkezetek helyébe lépő gazdasági társaságok tekintetében is, ahol a korábbi igen mély szintű specializáció következtében a társaságok nem rendelkeznek megfelelő szélességű, átfogó ismeretekkel. A komolyabb problémát mégis a kistermelők jelentik főként nagy számuk, az elaprózott birtoktestek és speciális hozzáállásuk miatt. (Ez utóbbi megállapítás arra utal, hogy a termelőket viszonylag ritkán sikerül meggyőzni arról, hogy vegyenek részt számukra értékes információkat nyújtó tanfolyamokon, vagy épp alkalmazzanak a megszokottól eltérő növényvédőszereteket, szaporító anyagokat, új technológiákat stb.) A termelők részére szükséges először olyan ismereteket átadni, amelyek a különböző technológiákat (pl. vetési mód, hatékonyabb gépek bemutatása), növényvédelmi eljárásokat (a legújabb növényvédő, gyomirtó szerek bemutatása), illetve a legújabb növényi-állati termékfajtákat mutathatnak be. A gyakorlatban kevésbé léteznek ilyen programok,

melyeket némely esetben az önkormányzatok illetve a további szereplők (kamárák, vállalkozás fejlesztési központok) kezdeményeztek. Ezek a programok ad hoc jellegű tevékenységnek tekinthetők, tehát projektek, nem pedig egy előre - tervezett folyamat egy bizonyos eleme.

Milyen módon lehetne – az egyébként dicséretes tevékenységeket egy előre tervezett folyamatba helyezni? Ennek egyik megoldása lehet egyfajta – a termelők részéről történő – szerveződés, melynek eredménye egy szervezeti forma kialakítása. A szervezeti forma tehát lehet akár gazdakör, akár egyesület, vagy más civiljogi forma, a lényeg mégis az, hogy ezek létrehozásához segítséget kell nyújtani. (Szervezeti formák közé tartoznak a gazdasági társaságok, a szövetkezetek, azonban ezek fő profilja a termelés és csupán másodlagosan, illetve szükség szerint foglalkoznak érdekképviseleti, marketing stb. tevékenységgel.) A civiljogi szervezet elsődlegesen non profit intézmény, így leginkább alkalmasak a jelzett funkciók elvégzésére. A folyamat e fázisában igen nagy szerepe lehet az önkormányzatoknak, az Agrárkamarának vagy a Vállalkozásfejlesztési Központnak.

Ha sikerül ráébreszteni a termelőket a szervezeti egység által nyújtott előnyökre (pl. marketing szemléletű termelés – értékesítés, az érdekképviselet, a pályázati lehetőségek megnövelt esélyei) akkor az nagymértékben javíthatja gazdálkodásuk – főként pénzügyi – hatékonyságát.

E folyamat egy szocializációs, tanulási folyamat, melynek első lépcsője az olyan ismeretek eljuttatása a termelőhöz, amely segíti napi gondjainak megoldását. A következő lépcső az önként választott és létrehozott szerveződés, amely az egyes termelők képességét meghaladó feladatok megoldását is biztosíthatja tagjai számára.

Felmerülhet a kérdés, hogy az iménti megállapítások milyen módon kapcsolódhatnak a jogalkotáshoz, a jogtudományhoz. Fontos leszögezni, hogy az élet nem minden területe szabályozható illetve szabályozandó jogszabály útján. A jogalkotás többnyire elég nagyfokú elvontságot és állandóságot követel meg. Az imént vázolt folyamat – hasonlóan a piaci folyamatok nagy részéhez, gyorsan változó dinamikus egységet képvisel. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem válik, illetve válhat előbb utóbb a jogi szabályozás területévé. Természetesen rendelkezhetne a jogszabály úgy, hogy nem önálló mezőgazdasági tevékenységet (illetve az ezekhez kapcsolódó funkciókat) csak őstermelő végezhet, az őstermelői igazolvány feltétele pedig megfelelő vizsgák, engedélyek megszerzése. Elő lehetne írni, hogy az őstermelők kötelesek létrehozni meghatározott célra szervezeti formát. Ezek az előírások (mint jogi korlátok) a jogalkotó elvárásai szerint biztosítanák a magasabb szakmai színvonalat, a hatékonyabb, koordináltabb termelést, makro szinten pedig megtakarítást, ami a mezőgazdaság fejlődését eredményezné. Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy a kötelezés okozta negatív értékítélet a jogszabály címzetteiben nemhogy a megfelelő hatást, hanem épp annak ellenkezőjét válthatja ki. A felülről építke-

ző modell a közigazgatási apparátus szereplőivel kapcsolatban alkalmazható. Az ilyen irányú építkezés viszont annál kevesebb sikerrel kecsegtet a gazdasági élet szereplőivel szemben. Észre kell venni, hogy a gazdasági élet jogi szabályozása az esetek többségében egy szerves folyamat eredménye. Az optimális az lenne, ha ezt a folyamatot közigazdászok – jogászok illetve más szakemberekből álló team koncepció formájában folyamatosan alakítaná és koordinálná. Magát a folyamatot elsősorban az önkormányzatok indíthatják meg vagy kezdeményezhetik. Ha ugyanis ez a kedvező lépés hiányzik, akkor a várt eredmények a vidék településein esetleg egyáltalán nem fognak létre jönni.

A HANTOSI MEZŐFÖLD NÉPFŐISKOLA TÖRTÉNETE

(DÁNIAI TAPASZTALATOK MAGYARORSZÁGI HASZNOSÍTÁSA)

BOLYE FERENC

Hantos 1100 fős kistelepülés Fejér megyében, amely egy elismert és egyedülálló nemzetközi program központjaként válik egyre ismertebbé. A történet a 80-as évek közepéig nyúlik vissza.

1985-ben választottak meg népfronttitkárrá Hantoson. Nagy megtiszteltetést jelentett számomra az emberek bizalma, és azzal a szándékkal fogtam munkához, hogy mindent megteszek Hantos felemelkedéséért. Az első igazán komoly kezdeményezés a falu parkjának helyreállítása volt. A park a falu közepén, az általános iskola mellett gazdátlanul, elhanyagoltan állt, felverte a gaz és a bozót, inkább szeméttelpre hasonlított, mint parkra – pedig a szép öreg fák szebb múltról meséltek. Jó alkalmat kínált a munka beindításához, hogy a Magyar Televízió Natura Szerkesztősége meghirdette a „Szebb, emberibb környezetért” elnevezésű országos pályázatot. Beneveztem a falu közösségét, és munkához láttunk. Először a park múltját kellett felderíteni. Így jutottam el GYIMESI Károly helytörténészhez, akitől fantasztikusan izgalmas történeteket hallottam falunk múltjáról, ezért meghívtam őt egy falugyűlésre, hogy mesélje el a hantosi embereknek. Karcsi bácsi csodálatos egyéniség, aki úgy tud beszélni a történelemről, hogy szinte magunk előtt látjuk a régmúlt eseményeit – filmként peregnek előttünk. A falugyűlésen ott volt a falu apraja-nagyja. Nagyapák és unokák egyaránt élvezettel és rácsodálkozással hallgatták Hantos dicsőséges középkori múltjának történetét. Megtudtuk, hogy Hantos volt a hatodik és egyben az egyetlen dunántúli kunszék Hantosszék néven. Székesfehérvár után a második legjelentősebb település volt akkoriban, és a szürkemarhát legeltető büszke kun nép csak a királynak engedelmeskedett. Ezerszámra hajtották marháikat a német és olasz piacokra, és igen gazdagok voltak, melyről régészeti leletek és máig élő legendák mesélnek. Hogy mit jelent egy ilyen kis eldugott falunak megismerni dicsőséges múltját, ráébredni értékeire és lehetőségeire, ezt csodálatos volt látni.

A parkot a Zichy család telepítette a múlt század közepén a grófi kastély – a mai általános iskola – körül. Igényesen telepített angol park volt, amely a hely-

reállítást során egyre inkább kezdett hasonlítani eredeti állapotára. Az egész falu összefogott, bozótot irtott, szemetet szedett, telepített. Az általános iskola, a traktoros brigád, öregek és fiatalok lelkesen dolgoztak, bebizonyítva ezzel, hogy egy jó cél érdekében össze tudnak fogni az emberek. Amikor pedig pénz kellett, hogy fenyőket és murvát vásároljunk, két lelkes tanárnő „Ki mit tud?”-ot szervezett. Először persze senki sem akart szerepelni, de később egyre többen kedvet kaptak, végül három és fél órás műsor kerekedett – zsűfólásig megtelt a kultúrház. Volt olyan idős néni, aki 30 év után vette kézbe újra a citerát. Azokból pedig, akik itt kedvet kaptak, kulturális csoport alakult, gyerekek és felnőttek nagy örömmel tanultak citerát, népdalt és néptáncot – ami mára hagyománnyá vált Hantoson, ahol GYÖMÖREI Barnáné, Erzsike vezetésével újabb és újabb generációk ismerkednek a citerával, a táncsal, a dallal, a magyar kultúra értékeivel.

A park egyre szépült, és egyre több szép és értékes programot szerveztünk Hantoson. Így alakult ki és vált mára hagyománnyá a „Hantosi Jurta Nap”. Megtudtam ugyanis, hogy megyénkben van egy olyan jurta, amely egy honfoglalás kori díszsátor hiteles mása. Ezt sikerült kölcsönkérnünk, és nomád magyar és kun elődeink emlékére szép parkunkban egy hétvégére felállítottuk. Körülötte és benne színes programokat szerveztünk, szólt a citera és a népdal, a gyerekek honfoglalás kori játékokat játszhattak, íjat készítettek, nemezeltek, bográcásban főttek a finom ételek, mindenki számára maradandó élmény maradt. Így vált hagyománnyá Hantoson a „Jurta Nap”.

Az igazi nagy örömet végül az jelentette a hantosiaknak, amikor 1989. június 5-én a hantosi közösség nevében átvehettem a „Szebb, emberibb környezetért” országos pályázat „C” kategóriájának II. díját és vele 250 000 Ft-ot, ami akkoriban igen nagy pénznek számított.

Ebbe a pezsgő esemény sorba csöppent bele 1988-ban a Magyar Népfőiskolai Társaság körlevele. „Mit akar a Magyar Népfőiskolai Társaság?” címmel hírt adtak a társaság megalakulásáról, és ismertették annak célkitűzéseit, amelyek között a kistelepülések felemelése, és sok egyéb szinte teljesen egybeesett a mi célkitűzéseinkkel és szándékunkkal. ÁCS Sándorné kolléganőmmel együtt azonnal csatlakoztunk a társasághoz, és Hantos közösségét is beléptettük. ÁCS Sándorné a kezdetektől részt vett a parkkal kapcsolatos munkákban, annak ellenére, hogy nem Hantoson, hanem a szomszédos településen él. Környezetvédelmi szakmérnöki végzettsége alapján kértem fel őt a parkkal kapcsolatos pályázati munkákra, amelynek során ő is őszinte lelkesedéssel kapcsolódott be a hantosi közösség alkotómunkájába.

A Magyar Népfőiskolai Társaság hamarosan pályázatot hirdetett a Soros Alapítvány támogatásával. Így nyertünk 10 000 Ft-ot egy tíz részből álló Honismereti Faluszeminárium lebonyolítására. A nyertes pályázóknak 3 napos képzést szerveztek Sződligeten. Itt ismertük meg azokat az embereket, akik révén egy életre elköteleztük magunkat a népfőiskolai mozgalom mellett. Legnagyobb

élményt dr. BARSÍ Ernő néprajztudós, hegedűművész és teológus előadása jelentette számunkra – természetesen meghívtuk Hantosra előadást tartani. Azóta már számtalanszor járt nálunk, a hantosiak kedves Ernő bácsija lett.

A faluszeminárium címe: „Közös múltunk, jelenünk és jövőnk” volt. Hároméves sorozatot terveztünk, az első év a közös múlttal, helytörténettel foglalkozott. A nyitó előadást GYIMESI Károly tartotta, aki ma már Fejér megye díszpolgára. A második évben napjaink égető problémáival foglalkoztunk, a családdal, a társadalommal, a környezetvédelem kérdéseivel.

A közös jövővel kapcsolatos kérdések kapcsán arról ábrándoztunk, hogy jó lenne kitekinteni más országokra, hogyan élnek ott az emberek. Jó lenne tanulni más népek tapasztalataiból. Álunk valóra vált, mert a Magyar Népfőiskolai Társaság alakuló nemzetközi kapcsolatain keresztül elsőként nyertem el a lehetőséget, hogy Dániába utazzam, a népfőiskolák bölcsőjéhez. 1990 augusztusától decemberig négy és fél hónapig egy valódi dán népfőiskolán tanulhattam Roddingben. A Roddingi Népfőiskola volt a világ első népfőiskolája, amely 1844-ben kezdte meg működését N. F. S. GRUNDTVIG püspök elképzelései alapján.

A dán népfőiskolán tapasztaltak rendkívül mély benyomást tettek rám. Az „élet iskolája”, így nevezte el GRUNDTVIG püspök az általa megálmodott iskolát, ahol minden diák saját öröme, kényszer nélkül tanul élő párbeszédben, aktív résztvevőként. A dán demokrácia emberközpontúsága, a szabadság légkörében végzett alkotó együttműködés. Az emberek egyenrangúsága oly fontossá vált számomra, hogy hazatértem után igyekeztem minél többet átadni és hasznosítani tapasztalataimból. Ez egyáltalán nem volt könnyű, mert ezeket a dolgokat igazán csak az érti meg, aki benne élt abban a világban.

1991 nyarán ezeken az alapokon született meg a Kishantosi Népfőiskolai Központ gondolata. A környezetemben élő emberek kissé megrökönyödve, értetlenül néztek rám, amikor előálltam a gondolattal, hogy a kishantosi kastélyt alakítsuk át népfőiskolává. Ez az épület akkor még a Mezőfalvi Mezőgazdasági Kombinát reprezentatív vadászkastélya volt – kristály csillárokkal és Zsolnai ét-készlettel. Földi halandó nemigen tehette be ide a lábát...

Regénybe illő történet kezdődött meg ekkor, amelynek eredményeként három és fél éves harc árán sikerült megszereznünk a kastélyt, amelyet 1995 januárjától Mezőföldi Táj Népfőiskolai Központként működtetünk.

Időközben több civil szervezetet is alakítottunk Hantoson. Elsőként 1990 májusában a Hantosi Faluvédő és Kulturális Egyesületet, amely a Népfront megszűnése után a pályázaton nyert pénzzel gazdálkodva végezte tovább a megkezdett hantosi kulturális és faluszépítő tevékenységet.

A népfőiskolai központ kialakítására újabb szervezetet hoztunk létre: 1992 áprilisában alapítottuk meg a Mezőföld Népfőiskolai Társaságot.

Nagy segítséget jelentett, hogy dán kapcsolataink egyre inkább kiszélesedtek. Dániából való hazatértem után nem sokkal, 1991 augusztusában meghívást kaptam Viborgba, a dán népfőiskolák nemzetközi szemináriumára, amelyet a

Dán Népfőiskolák Szövetségének 100 éves évfordulójára rendeztek. Nagy megtiszteltetés volt számomra, hogy Magyarországról ANDRÁSFALVY Bertalan miniszter urat és engem hívtak meg. A miniszter úr nem jött el, én ott voltam. Ide már a megyei közgyűlés támogatásával ÁCS Sándorné kolléganőmmel együtt mentem, aki tolmácsként segített abban, hogy terveimet megismertessem a dán népfőiskolák képviselőivel. Viborg igazi fordulatot hozott számunkra, mert rövid bemutatkozásunk felkeltette az egyik résztvevő, a dán Poul HILLERUP érdeklődését, aki rendkívül komoly kapcsolat kialakítására tett javaslatot, amelyet természetesen azonnal nagy örömmel elfogadtunk. Poul HILLERUP, aki 250 farm szaktanácsadójaként kollégánk – hiszen magunk is mezőgazdasági szakemberek vagyunk – háromszintű kapcsolat kiépítésére tett javaslatot:

- A falvak közti kapcsolat – Velling, az ő lakóhelye szintén 1100 fős település a Ringkobing fjord partján.
- A népfőiskolák közötti kapcsolat – Vellingnek saját népfőiskolája van, a Vestjyllands Hojskole, amely a 60-as években a vellingi polgárok akaratából jött létre.
- Mezőgazdasági kapcsolat – Dánia a világ egyik legfejlettebb mezőgazdaságával rendelkező országa, ezért van mit tanulnunk ezen a területen is a dánoktól.

Poul HILLERUP 1991 októberében látogatott először Hantosra, és már 1992 márciusában 10 fős delegációt hívtak meg Vellingbe a kapcsolat kiépítésére. Azokkal az emberekkel mentünk ki, akik valóban a falut képviselték. Volt a csoportban kőműves, gépszerező, állatgondozó, háztartásbeli. Óriási élményt jelentett mindannyiunk számára ez az első dániai látogatás. Ezekkel az emberekkel és családtagjaikkal alakítottuk meg a Mezőföld Népfőiskolai Társaságot, hiszen ők a valóságban látták, hogy milyen is egy dán népfőiskola, mit és miért akarunk megvalósítani.

Még ez év nyarán 27 vellingi barátunk látogatott el Hantosra, ahol nagyszerű programot tudtunk szervezni számukra, és még akkor hivatalosan is megszületett a Hantos–Velling testvérkapcsolat, amely alapját képezte a további kapcsolatoknak.

A Vestjyllands Népfőiskolával közösen kidolgoztunk egy programot a magyar fiatalok számára, és 1994 januárja óta hat csoportban már 83 fiatalot küldhettünk ki Dániába tanulni 3, illetve 4 hónapos kurzusokra. (Most van előkészítés alatt a hetedik csoport útja, akik 1997 szeptemberétől fognak kint tanulni.) A program teljes költségét a Dán Külügyminisztérium Demokrácia Alapítványa fedezi – még az utazási költséget és a zsebpénzt is – így az teljesen ingyenes a magyar fiatalok számára. A résztvevők együtt tanulnak a dán diákokkal maguk választotta tantárgyakat, de mellette betekintést nyernek a dán társadalom működésébe is, megismerik Dániát, a dán kultúrát, ellátogatnak Koppenhágába, és egy hetet dolgozhatnak egy általuk választott munkahelyen.

A programot nyilvános pályázatban hirdetjük meg a legkülönbözőbb csatornákon, és igyekszünk minél több fiatal bevonni az ország minden tájáról. Eddig több mint 70 településről voltak már résztvevők. A kiválasztást a Mezőföld Népfőiskolai Társaság 5 tagú vezetősége végzi demokratikus elvek alapján. A fiatalokat Kishantoson készítjük fel egy 3 napos kurzus során, hazatértük után pedig szintén 3 napos záró kurzust szervezünk nekik. Élményeikről, tapasztalataikról ún. „diplomamunkát” készítenek, ami témájában, formájában és terjedelmében teljesen kötetlen. Ezekből az anyagokból értékes és egyedülálló gyűjteményünk van.

Kishantoson már 1992 decembere óta szerveztünk különböző programokat. Hagyománnyá vált a téli gazdaképző kurzus, előadások szervezése. 3–5–10 napos bentlakásos kurzusainkon a legkülönbözőbb témákkal foglalkozunk a környezetvédelemtől az adózásig. Igyekszünk az itt élők számára hasznos, szükséges és értékes tudást nyújtani. Mindezt egy közvetlen, egyenrangú, baráti légkörben, ahol a résztvevők aktívan közreműködnek. Ez az, ami a dán népfőiskolákat oly vonzóvá, a dán polgárokat pedig önállóan gondolkodó nagykorú állampolgárokká teszi. Természetesen nem másolni kívánjuk a dán népfőiskolát, Dániát, hiszen nekünk Magyarországon magyar népfőiskolát kell csinálnunk a mi sajátos körülményeinkhez, igényeinkhez igazítva, de a dán tapasztalatok a magyar népfőiskolai hagyományok mellett mégis alapját képezik a munkánknak.

A dán népfőiskolák egy katasztrofális helyzetből segítették ki a dán népet a múlt század közepén. Reméljük, hogy a magyar népfőiskoláknak, köztük a kishantosinak is lehetősége lesz hozzájárulni a magyar nép boldogulásához.

A kishantosi népfőiskolai tevékenységhez egy másik fontos program kapcsolódik. Még 1991 nyarán, a népfőiskolai központ gondolatának születésével egy időben ÁCS Sándorné megálmodta környezetvédelmi és ökológiai tanulmányai alapján a leendő népfőiskolai központ körüli területekre az ökológiai mintagazdaságot. A gondolat akkoriban legalább olyan képtelen volt, mint a kastély népfőiskolává alakítása, hiszen akkoriban minden mezőgazdász úgy tudta, hogy lehetetlen műtrágyák és növényvédőszer nélkül termelni.

A mintagazdaság kialakítása érdekében a kastély körüli területeken – amely akkoriban agronómusi munkaterületünk részét képezte – 1992-ben elkezdtünk 304 ha-t átállítani műtrágya- és vegyszermentes, ún. ökológiai gazdálkodásra. A területről 1994 óta minősített bioterméket értékesítettünk. 1992 augusztusában a Mezőföld Népfőiskolai Társaság és egy magánszemély hozta létre az Ökológiai Mezőgazdaság Alapítványt, amelynek fő célja a környezetbarát mezőgazdasági módszerek kipróbálása, bemutatása, oktatása.

Az alapítvány kezdeményezésére 1994 novemberétől minisztériumi program keretében sikerült a német tapasztalatokat áthozni, a komplett mintagazdaság terveit a legmodernebb tudományos eredményekre alapozva elkészíteni.

Mindezek alapján az elmúlt évek munkáira és kapcsolatrendszerére építve 1996 júniusában nemzetközi csoport alakult „Kishantosi Csoport a Magyar Vidékfejlesztésért” névvel, amelynek célja a Kishantosi Vidékfejlesztési Központ kialakítása. A csoportnak három dán, egy német és három magyar tagja van:

Vestjylland Népfőiskola, Velling, Dánia,
Hanningi Szaktanácsadó Központ, Hanning, Dánia,
Ladelund Mezőgazdasági Főiskola, Vejen, Dánia,
PSC GmbH szaktanácsadó magáncég, Griessen, Németország,
Mezőföld Népfőiskolai Társaság, Hantos, Magyarország,
Ökológiai Mezőgazdasági Alapítvány, Kishantos, Magyarország,
Gödöllői Agrártudományi Egyetem Környezet- és Tájgazdálkodási Intézete,
Gödöllő, Magyarország.

A Kishantosi Vidékfejlesztési Központ két fő pillérre épül: a népfőiskolai központ a humán erőforrások fejlesztésének eszköze, és az ökológiai mintagazdaság, amely a környezetbarát mezőgazdasági, tájhasznosítási módszerekre ad példát. Ezekre épül az a komplex rendszer, amely sokféle tevékenységgel szolgálja a régió és az ország fejlődését – többek között egy háromlépcsős magyar–német–dán nemzetközi oktatási program keretében kívánunk európai kitekintésű szakembereket nevelni a magyar vidéknek.

A központ kialakításához, a szükséges anyagi források megszerzéséhez alapvető feltétel a területekre és épületekre vonatkozó tisztázott tulajdonviszonyok kialakítása, amelyre több mint egy éve várunk annak ellenére, hogy a programnak igen komoly támogatói vannak parlamenti, minisztériumi, megyei szinteken. A döntés az ÁPV Rt. illetékeseinek a kezében van...

KAPOSGYARMAT: FELKERÜLNI AZ IDEGENFORGALMI TÉRKÉPRE

HORVÁTH JÓZSEF – RÁCZ KATA LILLA

A Pannon Agrártudományi Egyetem kaposvári karának hallgatói 1997 tavaszán felmérést végeztek a Zselic egyik kis településén, Kaposgyarmaton, vizsgálva a falu életét és az esetleges kiutat jelentő, falvakba hívogató zöldturizmus lehetőségeit.

Kaposgyarmat önhibáján kívül hátrányos helyzetű település. Mint annyi kistelepülés – saját erejük mellett – az „önhikiben” reménykednek.

A falubeli és falun kívüli munkalehetőségek csökkenése szükségessé tette a kiút keresését. Lehetőségeik alapján háttérét a szép, érintetlen környezet adja. Erre tudnak alapozni.

A vizsgált településen 145-en laknak (ebből: 40 gyerek, 35 nyugdíjas), a falu közeli szomszédja Kaposvárnak. A két település közötti távolság mindössze 17 km. Kaposgyarmat története a levéltári források alapján az 1200-as évekig nyúlik vissza. Földesurai gyakran váltották egymást, mely változásokat híven tükrözik a korabeli iratok és a dézsmaváltás-jegyzékek. Kaposvár közelsége miatt a török időkben sokat szenvedett. A török távozása után közel 30 évig fejlődése stagnált.

A török uralom után az Esterházy család birtoka lett. (1767-ben 11 telkes jobbágy, 1 házas zsellér és 1 ház nélküli zsellér lakta a falut.) Ide tartozott Vörös Alma falu is, amely elnéptelenedett, s később pusztává vált. (Ma jó vadászterület, és vadászházában külföldiek adják egymásnak a kilincset. Sajnos – mivel a terület és a ház állami tulajdonban van – a falunak ebből semmiféle bevétele nem származik.)

A Mária Terézia idejében Somogyra jellemző betelepítések elkerülték Kaposgyarmatot. Szerencséjük volt: nem jöttek a német ajkú telepések az agyagos, vízmosásos területre, az erdővel borított dombok védtek a falut. A II. József uralkodása alatt tartott népszámlálás 261 lakost, 20 házat és 21 családot talál a faluban. A falu határát 70%-ban ma is erdő borítja, mely biztosította a megélhetést. Az itt élők az erdőtől elhódított területeken művelték a földet, tartották állataikat. Fő jövedelmük a szarvasmarha-tenyésztésből adódott, de termeltek búzát, rozsot, árpát, zabot, valamint nagyobb gyümölcsösük is volt.

A századfordulón 36 háztartást tartottak nyilván a faluban. Iskolát 1928-ban, önálló könyvtárat 1949-ben kapott a falu.

1945 után a változás szele Kaposgyarmatot sem kerülte el. Az 1950-es években kialakult tanácsrendszer idején a faluban nem jött létre önálló községi tanács.

1961-ben megalakul a termelészövetkezet, mely valójában a hajmásizhoz tartozott. A 60-as években az emberek többsége helyben dolgozott, összesen 2 fő járt Kaposvárra. Ez utóbbinak fő oka a rossz közlekedés, az elzártság, amelyet még tovább növelt a vasútvonal felszámolása. Munkahelyet a termelészövetkezet és az erdőgazdaság biztosított. A hanyatlás ebben az időben kezdődött el: megszűnt az iskola. A régi iskola ma több funkciót lát el: templom, közösségi helyiség, könyvtár.

A 70-es, 80-as években a munkalehetőségek beszűkültek és emiatt sokan vállaltak munkát családjuktól távol, illetve az amúgy is kis lélekszámú faluból sokan telepedtek le máshol. Ez a folyamat napjainkban a rendszerváltás követően megállt, és a falu kezdett szépülni, megújhódni, ami az áldozatkész lakosság mellett a polgármesternőnek köszönhető, aki nyugdíjazása előtt a falu és a környék tanítónője volt. A rendszerváltásból adódó gazdasági válsághelyzet, a megváltozott új szervezeti és irányítási keretek *új településfejlesztési stratégiát tettek szükségessé*. Ezt felismerve és figyelembe véve a szűkös anyagi lehetőségeket a településfejlesztési stratégiát a lakosságra alapozta. Bevonta őket a munkába, ezzel is szolgálva a hosszú távú célokat.

Kaposgyarmatot a „Zselicség gyöngyszeme”-ként emlegetik. Ha végigsétálunk az egyutcás településen, akkor meglátjuk mindazt, amiért a helybeliek büszkék falujukra. Nem véletlenül! Már a kezdeteknél a sors kegyeltje volt, hiszen úgy alakult a táj, hogy éppen egy *kedvező domborulat völgyében fekszik* ez a maroknyi falu. Kaposvár főépítésze így ír a településről: „a házak egymáshoz bújva forrásokkal teli teresedést fognak közre. A vizenyős térnek jobbára csak az egyik oldalára építkeztek. A ma meglévő házak nagyrészt rangos porták, a századforduló építészeti emlékei, van közöttük vakolatdíszes „polgárabb jellegű”, de van fésűs beépítésű, oldaltornácós parasztház is. A nagyméretű istállók és pajták díszesek, nyerstégla homlokzatúak, ajtó-ablak keretezésük, párkányuk sokszor a lakóházénál is mutatósabb formájú.

A falu korábban Szentbalázs társközsége volt, 1990 óta azonban önálló lett. A főtér korábban vizenyős, lápos területén mára igazi tavat építettek, ami nemcsak dísz a falunak, hanem halat is telepítettek bele; a halivadékok társadalmi munkáért kapták. Hétféteken itt horgászik a falu apraja-nagyja. Az utcát és a teret fásították, új játszóteret építettek, a játékokat fafaragók készítették. A házak egymás után újulnak és szépülnek meg. Az iskola, amely egyben kápolna és faluház is, felújítva és feldíszítve a falu büszkesége.”

Megalakult a Faluszépítő Kör, amelynek a felnőtt lakosság szinte teljes létszámban tagja. Bevezették a gázt és egymás után kelnek el az üres telkek. S aki telket vesz és házat épít, az bízik a jövőben. Bízik abban, hogy a következő évtizedekben is meg tud élni a faluban. Elmondhatjuk, hogy a régen erős, majd

sorvadásnak indult lokálpatriotizmus új erőre kapott. A felnőttek nem akarnak elköltözni, a fiatalok pedig úgy gondolják, hogy majd bejárók lesznek.

Ahhoz, hogy az emberek gondolkodása így alakuljon, a polgármester asszonynak újból „fel kellett találnia” a társadalmi munkát, mert az önkormányzat bevétele a falumentéshez kevés. Mindösszesen 720 Ft havonta! Ennyi a lakásnak használt volt iskolaszárny bérleti díja. A 40 iskolás korú vagy kisebb gyerek tanításával és a körjegyzőség fenntartásával kapcsolatos kötelező kiadások miatt 2,5 millió forintos hátralékban van a falu. Ennek ellenére itt nincs nyoma a szegénységnek, a reménytelenségnek. Az 1990 óta vezetett feljegyzések bizonyítják, hogy évente pár tízezer forintos beruházással a legkülönbözőbb tárgyú pályázatokkal és sok-sok társadalmi munkával lett emberarcú a falu.

Az erőfeszítések célja, hogy a falu felkerüljön az idegenforgalmi térképre, mert ez munkát és hírnevet is jelentene a településnek. Az 1996-ban kiadott új Zselic térképen Kaposgyarmat meglepetéssel szolgál: cseppköveket találtak a falu határában. Védetté nyilvánítása most folyik, mert szeretnék megóvni a „gyűjtögetőtől” és közkinccsé tenni az érdeklődők számára.

Minden településnek vannak olyan sajátosságai, melyek eltérnek a többiétől, melyek alkalmasak a falusi turizmus fejlesztésére. A vizsgált település esetében ezek a következők:

- Maga a Zselicség és a páratlan szépségű Surján patak érdekességekben gazdag táj. Az összefüggő erdőség az itt lévő településeket vonzóvá teszi. Kaposgyarmaton ez adta az ötletet *nyári ifjúsági táborok szervezéséhez*.
- A szép táj további gondolatokat is ébreszt és kínálja a lehetőséget: ide lehet csalogatni a *lovassport* szerelmeseit, akik hódolhatnak a *természetlovaglásnak*, sőt kialakítható lenne egy *vándorlovas-állomáshely* is.
- A program kínálatban jelentős előrelépés az *Orbán-napi* (május 25.) *hegyszentelés* felújítása. E napon áldást kérnek a falu lakóira, a határra és a bő termésre. Az ekkor hagyományos körmenet a hegyen levő 1996-ban felújított keresztnél fejeződik be.
- A vallással kapcsolatos a következő megújulásra váró esemény a *jókúti búcsú* is. Jókút egy helyi asszony álma volt. Az 1800-as évek végén megálmodta, hogy az erdő alján forrás van, aminek felszínre töréséhez csupán egyetlen kapavágás kell. Valóban ez történt. Búcsújáró hely lett Gyarmat úgy, mint a Vajdaságban Szentkút. Ehhez kapcsolódik a templomépítés terve.
- Idegenforgalmi látványosság lehet a betemetett *kőbánya* feltárása. Barlangjában annak idején lovaskocsival is meg lehetett fordulni.
- A határban található agyag és *kaolin* a fazekasipar újjászületését teszi lehetővé. A gyarmati fehér kerámia kuriózum és idegenforgalmi vonzerő lehetne.

A megvalósult és a megvalósításra váró tervek eddig is jelentős eredményeket hoztak a falunak. A sajátos arculatú Kaposgyarmatnak most készül „nagyszabású” rendezési terve. A terv készítőinek célja, hogy vonzóvá tegyék a falut a vendégek számára, hogy kellemes lehetőségeket kínáljanak a pihenni vágyóknak.

Azonban még hiányzik a lehetőségek kínálattá fogalmazása és ennek összefogása, pedig ezek a programok már most nyugodt szívvel ajánlhatók. Az már természetes, hogy a település arculatának kialakításában az itt élők aktívan részt vesznek. Már csak a vendéglátásra kell felkészíteni őket.

Érdemes új hagyományokat teremteni, a régieket felújítani. Példa van erre bőven, melyekből itt kettőt említünk: Somogybabod felemelkedését az Off-Road-nak köszönheti, míg Pusztamérges szép környezetét ajánlotta fel a külföldi befektetőknek. Mindkét esetben a települések gyorsütemű fejlődésnek indultak.

Kaposgyarmatról szerencsére elmondható, hogy az itt élők nem figyelnek a sok új „megváltási” ideológiára, hanem önerőből építik, szépítik lakhelyüket, tervezik a jövőjét a jövőjüket. Megnövekedett hittel és szeretettel színesítik saját és falujuk életét, visszaadva a munkának az elveszettnek hitt méltóságát. Az emberekkel beszélgetve érzékelhető a bizalom és a remény. Nem keseregnek hosszasan azon, mennyit romlott az életszínvonaluk. Ma már állítják, hogy a legközelebbi jövő nem kiszámíthatatlan számukra. Amihez elég a jószándék, a józan paraszti ész, a lelkesedés, azt egymás támogatásával megoldják. Még életben tarthatók a régi falu közösségi értékei, szokásai. A gátlástalanság és környörtelenség viszonyai között legalább ez jelenthet kapaszkodót.

CIVIL KÖZÖSSÉGEK, CIVIL TÁRSADALOM

KISSNÉ NOVÁK ÉVA

A magyar szociológiai irodalomban a 80-as években jelent meg a helyi társadalom fogalma. Számos tanulmány igyekezett feltérképezni azokat a feltételeket, amelyek megléte lehetővé illetve működőképessé teszi a helyi társadalmat. Elsősorban a szociológia és a gazdaságföldrajz kutatói foglalkoztak a helyi értelmiséggel, a helyi közösségekkel, a kistelepülésekkel, a tanyás térségekkel stb. problémáival. A fokozott befolyást a nyugati szociológia hatásán kívül – amely már régebben is nagy érdeklődést mutatott a „locality”, a „local community” iránt – az a fontos felismerés motiválta, hogy a tér, a település nemcsak a társadalmi egyenlőtlenségek egyik legfontosabb forrása, de az életminőség egyik legkeményebb meghatározója is. BÖHM Antal és PÁL László tanulmánya így definiálja a helyi társadalmat: „Első megközelítésben helyi társadalomnak nevezzük azt a társadalmi képződményt, amely térben elkülönült, sajátos minőségekkel, érdekeivel, hierarchikus rétegtagsággal rendelkezik. Érdekeit képes az adott társadalom gazdasági és társadalmi intézményrendszerén belül több-kevesebb autonómiával kifejezni. Tagjait alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyok, klientsi kapcsolatok szövevénye és az adott lokalitással kapcsolatos identitástudat jellemzi. A kialakult klientúrák védelmet és támogatást nyújtanak azoknak, akik a helyi társadalom adottságait, erő- és hatalmi viszonyait, a különböző csoportok együttműködéséből, kohézióiból kialakult játékszabályait elfogadják, s perifériára szorítják a vele szembehelyezkedőket, a közömbösöket pedig többnyire megtűri, nem, vagy csak részben integrálja.” (BÖHM–PÁL: Helyi társadalom In: Helyi társadalom I. Bp., 1983.) Megítélésem szerint a definíció tartalmazza a helyi társadalom attributív tulajdonságait, s ma is jól használható, bár vitatható kérdések természetesen megfogalmazhatók vele kapcsolatban. Pl. Milyen mértékű a térbeli elkülönültség? Milyen regionális kapcsolatok kezelhetők a helyi társadalmon belül, s ezek miként befolyásolják az említett érdekeket?

A helyi társadalom kifejezés helyett ma inkább a civil társadalom megnevezés a „divatos”. Nyilvánvaló, hogy nem pusztán stilisztikai változtatásról van szó. A terminológiai változásnak elsősorban politikai okai vannak. Míg a helyi társadalom fogalmilag is mintegy leképezi a társadalmat, annak társadalmi, gazdasági, politikai funkcióit, addig a civil társadalom a politikamentesség látszatával kecsegtet. Hogy ez valójában csak látszat, azt úgy vélem nem szükséges bizonygatni, hiszen a polgár, a citoyen gazdasági, szociális, kulturális stb. érde-

kei mélyen beágyazódtak az adott társadalom politikai rendszerébe, és kielégítésük, megvalósításuk nagy mértékben az adott politikai rendszer függvénye. A civil társadalomban is jól kitapinthatóan léteznek az alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyok, a kliensi kapcsolatok. A különbség talán úgy foglалható össze, hogy ezeket a viszonyokat részben elfedik, és ezáltal nehezen felismerhetővé teszik a rokoni, szomszédai, baráti, üzleti stb. kapcsolatok. Ezek a kétségtelenül civil kapcsolatok ugyanakkor nem függetlenek a kialakult politikai struktúrától, bár megállapítható, hogy kevésbé érvényes rá a direkt politikai célok megjelenítése és képviselése. Gondoljunk arra, hogy a szomszédai, baráti, üzleti kapcsolatokat jelentősen befolyásolja a résztvevők pártállása, a helyi hatalmi struktúrában elfoglalt helye, meglévő „összeköttetései”, hogy csak néhányat említsünk a politikai befolyásolás területeiből.

A civil társadalom lényegét a civil közösségek alkotják. Azok az önszerveződő civil társulások, amelyek – BIBÓ István igen találó elnevezését használva – a szabadság kis köreit alkotják. Előadásomban három település civil szerveződéseiről szeretnék szólni. A három település önszerveződő közösségei alkalmasak arra, hogy részben felmutassuk e civil szerveződések sokféleségét, s e folyamatok néhány jellemző sajátosságát.

Bár a vizsgált települések civil közösségei fontos hasonlóságokat is mutatnak, mégis a különbözőségeikre kell először figyelni. Látványos különbségek figyelhetők meg:

1. létrejöttük, létrehívásuk módja,
2. deklarált és megvalósítandó céljaik,
3. működésük módja,
4. a közösség formálódásának, artikulációjának szintje,
5. összetételük és felépítésük,
6. a tágabb közösségre gyakorolt hatásuk,
7. érdekérvényesítő magatartásuk,
8. a civil társadalom életében játszott szerepük tekintetében.

Tanulmányomban az első, a második és a hatodik szemponttal kívánok foglalkozni.

Az elemzett három település történeti múltját és jelenét tekintve is különbözik egymástól. Az egyik egy kisváros, amely nemrég emelkedett városi rangra. Itt találtuk a legtöbb működő civil közösséget. Kézenfekvőnek látszik a magyarázat, hiszen egy város minden tekintetben jobb lehetőségekkel rendelkezik. Ez esetben azonban nem ez a legfőbb ok. A város olyan földrajzi, gazdasági környezetben van, ahol korábban az ún. szakszövetkezeti gazdálkodási forma volt a jellemző, amely megengedte, sőt ösztönözte a gazdálkodás egyéni módját, de létrehozott és működtetett (géppark, új üzemágak formájában) közösségi tulajdont is. Az eredményt talán úgy összegezhethetnénk, hogy ez a gazdálkodási forma megőrizte a tulajdonosi tudat egyéni formáját, de megteremtette mellette a közösségi tudat és összetartozás, sőt együttműködés új tartalmait is. Ezekben a te-

rületeken mondhatni problémamentes volt a reprivatizáció, így a korábban kialakult kapcsolatok nem váltak áldozataivá az érdekek csatájának. (Figyelmet érdemlő tény, hogy e települések közül jó néhányban a volt tanácselnököt másodszor is polgármesterré választották) Így csak egy kis rásegítés kellett ahhoz, hogy a természetes módon megjelenő különféle érdekek, igények megtalálják azt a szervezeti formát, amely lehetővé teszi képviselőiket, kielégítésüket. Az ötvenes években betiltott, szándékosan szétzüllesztett egyesületek hiányát bizonyítja az elementáris erővel megnyilvánuló igény, amely már a rendszerváltás előtt is megfogalmazódott, de valódi hatását a rendszerváltás után érezkelhetjük: rendkívüli gyorsasággal jöttek létre a különböző alapítványok, egyesületek. A civil közösségek szerveződésében a város értelmiségéből sokan közreműködtek, mintegy bizonyítva, hogy *helyi értelmiség nélkül nem, vagy csak nagyon lassan és nehezen jönnek létre működő szervezetek. A civil kapcsolatok a legritkább esetben állnak össze spontán módon közösségekké, még akkor sem, ha valóban fontos érdekek motiválják.* Ebben a vonatkozásban is tanulságos a helyi mozgáskorlátozottak vagy a nyugdíjasok egyesülete. Mórahalom közösségi szerveződésének lelke, motorja egy népművelő-könyvtáros, aki kifogyhatatlan energiával, leleményességgel, nagy hozzáértéssel irányítja ezeket a folyamatokat, illetve a benne közreműködőket. Nagyon fontos továbbá, hogy a város fiatal, ambiciózus polgármestere – átlátva ezeknek a civil szerveződéseknek a jelentőségét – szintén sok támogatást nyújt a létrejött és működő alapítványoknak, egyesületeknek. Hogy a település vezetésének a közösségek létrejöttében, de még inkább fennmaradásában meghatározó szerepe van, az elméletileg is könnyen belátható, de a vizsgálatunk tárgyát képező másik két település példája is ezt bizonyítja. Az egyik helyen maga a (szintén fiatal) polgármesternő állt a közösségi kezdeményezések élére, a másikban a polgármesteri szék várományosa támogatja igen aktívan a gyorsan formálódó civil szervezeteket.

Ez utóbbi település szintén sok szempontból tanulságos és nem egyedülálló utat járt be. Az eredetileg önálló községet a 70-es években csatolták közigazgatásilag Szegedhez a „nagy szocialista városok” megteremtésének lázában. Nem feladatunk most e csatolt lét előnyeit és hátrányait elemezni. Tény, hogy más azonos sorsú településhez hasonlóan, e község lakói is népszavazáson az elszakadás és az ismételt önállósulás mellett döntöttek. A legfelsőbb jóváhagyást jelentő pecsét még nincs rajta az okiraton, de az elmúlt néhány évben rendkívüli aktivitás tapasztalható a településen, különösen ha a civil közösségeket vizsgáljuk. A közösségek létrehozásában itt is fontos szerepe van a helyi művelődési ház dolgozóinak, néhány pedagógusnak, s mint említettük, a polgármesteri szék legesélyesebb várományosának. Szeretném hangsúlyozni, hogy egyik esetben sincs arról szó, hogy a helyi hatalmat jelentő vezetés mintegy kikényszerítené, rájukoktrojálná a közösségekbe történő tömörülést. Az említett személyek a spontán módon megjelenő érdekek összefogásában, formálásában és a kielégítésükhöz szükséges csatornák megkeresésében, a megfelelő formák megtalálá-

sához nyújtanak segítséget illetve működnek közre. Közöttük megtaláljuk a helyi vezetőket, népművelőket, pedagógusokat, egészségügyi dolgozókat, szociális munkásokat éppúgy, mint a helyi agrárértelmiség néhány prominens figuráját vagy a nemcsak gazdasági érdekeire figyelő vállalkozói réteg több tagját.

A formálódás, a valódi közösséggé alakulás szempontjából is eltérő szinten álló civil szerveződések különböző érdekek mentén alakulnak. Így törekvéseik is öt nagy csoportba foglalhatók össze: gazdasági, szociális – egészségügyi, karitatív, kulturális – sport illetve közbiztonsági célokat fogalmazznak meg illetve igyekeznek megvalósítani. Gazdasági egyesület formájában működik mindhárom településen a Gazdakör, amely a szakmai képzést, tanácsadást látja el, de felvállalta a gazdák érdekeinek képviselését is. Ennek jó példája volt a közel-múltban lezajlott gazdatüntetés. Tekintsünk el most attól az egyébként igen fontos kérdéstől, hogy jogos vagy jogtalan érdeksérelmeket kívántak orvosolni. Ha pusztán a szerveződés tényére figyelünk, meg kell állapítani, hogy a magyar társadalom az érdekérvényesítésnek szokatlanul erőteljes formájával találkozott.

A szociális-egészségügyi egyesületek palettája a legszínesebb. Mórahalom több ilyen egyesületet mondhat magáénak. Ebben két nyugdíjas klub, egy diabetes egyesület, egy mozgáskorlátozottakat összefogó csoport, egy a nagycsaládosokat egyesítő közösség, egy angol mintára működő általános iskolásokat tömörítő klub, a Vöröskereszt helyi szervezete és Egy-másért Egyesület található, valamint egy alapítvány működik ezen a területen. Ezeknek az önszerveződő közösségeknek a pusztá felsorolása is jól mutatja a település szociális és egészségügyi gondjait: a nyugdíjasok magas arányát, az önmagát nem kímélő paraszti életmód egyik következményét (a viszonylag nagyszámú mozgáskorlátozottat), a falun még mindig jóval gyakoribb nagycsaládok problémáit. Figyelmet érdemlő tény viszont, hogy munkanélkülieket összefogó egyesület nem található Mórahalmon sem, holott a vizsgált települések mindegyikén nagyszámú munkanélküli él. Ennek egyik fontos oka az a szemlélet, amely a tradicionális paraszti életmódban gyökerezik, s amely szerint nem dolgozni egyszerűen erkölcsstelen. Ezért az érintettek nem vállalják a munkanélküli jelzöt. Igaz, a ház körül és a kertben bizonyára találnak tennivalót, de sokuk esetében ez nem elegendő a megélhetéshez. Ez különösen azokat a családokat sújtja, akik a privatizáció során nem jutottak a gazdálkodáshoz, a megélhetéshez elegendő földhöz, s a szakszövetkezet megszűnésével korábbi munkalehetőségük is elenyészett. Hasonló a helyzet a másik két településen is. Némileg eltérő képet a Szegedhez tartozó község mutat e szempontból. A munkanélküliség ott sem alacsonyabb – Szeged sem tudja felszívni a helyben feleslegessé vált munkaerőt –, de tekintettel a jóval szélesebb körben meghonosodott ipari munkakultúrára és az ott korábban foglalkoztatottak nagyobb számára, a munkanélküliség kevésbé stigmatizáló, mint a másik két településen.

Karitatív céllal két egyesület (a Caritas és a United Way helyi szervezete) illetve egy alapítvány jött létre Mórahalmon. A másik két településen ilyen önszerveződő közösségek még nincsenek.

A kulturális és sport célú egyesületek jól mutatják a civil társadalomban megfogalmazódó igényeket. A sport elsősorban a futballt pártfogolja, de örömmel nyugtázzhatjuk, hogy nem áll meg itt. Két településen működik vadásztársaság, egy helyen turisztikai egyesület, sőt a kisvárosban lövészklub és vízilabda egyesület is van. Ugyanitt működik egy táncklub, de az önállósulni kívánó településen is megindult – az asszonyklub kezdeményezésére és gondozásában – egy társas tánctanfolyam. Elsősorban a szülők szorgalmazták, hogy disco zenén cseperedett gyermekeik tanulják meg a legnépszerűbb társastáncokat, s azóta hétfőeken gyakorolta együtt táncolni szülők és gyerekek. Mórahalom egy – a közoktatás fejlesztését, támogatását célzó – alapítványt is létrehozott. Elgondolkodtatónak tartom, hogy kifejezetten kulturális tevékenységet végző egyesület egyik településen sem működik jelenleg. Csak kérdéseket lehet megfogalmazni ezzel kapcsolatban. Értelmezhető ez úgy, hogy a meglévő kulturális szolgáltatásokat – amely még a kisvárosban is nagy kívánni valót maga után – elégségesnek tartják? A TV, az időszakonkénti rendezvények pl. falunap, egy-egy előadást teljes mértékben kielégíti a helyi igényeket? Vagy először a legégetőbb érdekek érvényesítésére jöttek, jönnek létre egyesületek és a kulturális igények artikulációja egy későbbi fejlődés eredménye lesz? Vagy a kultúra jellegénél fogva olyan különbségeket hordozhat, hogy ezek összeegyeztetése, együttes kielégítése lehetetlen? Ezekre a kérdésekre egyenlőre nincs válasz.

A közbiztonságot szolgáló egyesületek közül a tűzoltó-egyesület mindegyik településen megtalálható. Polgárőrséggel jelenleg a kisváros rendelkezik, a községben most láttak hozzá a megszervezéséhez.

A vizsgált közösségek működése – jellegükből adódóan – igen különböző. Tevékenységük rendszeressége céljaiktól, az érvényesíteni kívánt érdekektől függ. Építenek tagjaik öntevékenységére, szakmai felkészültségére és főleg a civil társadalomban kialakult egyéni presztízsiükre. Nagyon fontos körülmény, hogy ezek az önszerveződő csoportok a korábban kialakult kapcsolatokra, felismert érdekazonosságokra épülnek. A résztvevők általában jól ismerik egymást; olykor még a korábbi ellentéteket is tovább viszik ezekben a civil közösségekbe is. Pl. az általunk elemzett kisvárosban személyes konfliktusok miatt alakult ki két nyugdíjas klub. Az egyesületen belüli feladatok elosztásánál is természetes módon támaszkodnak az egymásról alkotott véleményekre, személyes tapasztalatokra. Hadd fogalmazzam úgy, hogy ettől olyan életszerűek, kevésbé formálisan működőek ezek a civil szerveződések. Még a feladattal együttjáró formalizálást, amit pl. egy polgárőrség vagy egy vadásztársaság megkövetel, is képesek ellensúlyozni.

A civil közösségek csak sajátos tevékenységeik időtartamára különülnek el a civil társadalomtól. Életük természetes helyszíne, eredeti tágabb közösségük

nem változik. Némileg módosul azonban a közösségben betöltött szerepük. Megőrzik a korábban is végzett tevékenységük révén szerzett helyüket, presztízsüket, s emellett a civil közösségben vállalt, kapott feladatok által személyiségüknek, életüknek, tevékenységüknek egy új dimenziója nyílik meg. Mivel ezeket a megbízásokat vagy funkciókat (próbáljuk elfelejteni e szó korábbi nagyon formális értelmét) személyes érdeknek, a közösség bizalma, megbecsülése alapján kapják, ez gyakran nemcsak munkát, de tekintélyt, elismerést is jelent. Ezek a civil szerveződések nem valamilyen központi akarattal felülről létrehozott közösségek, amelyek formálisan működtek ugyan, de gyakran tartalmilag teljesen kiüresedtek, hanem – legalábbis az általam vizsgált mintában – az adott helyi civil társadalom valamilyen konkrét igényének kielégítésére, meghatározott érdekek érvényesítésére formálisan is megszervezett közösségek.

Nem vitatható, hogy ezeknek az egyesületeknek, alapítványoknak a létrejöttében fontos katalizáló tényezőt jelentenek azok a törvényi szabályozások, amelyek szerint pl. csak bejegyzett egyesületek pályázata fogadható el, ill. támogatható. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a település múltja, a korábban létező szervezetek illetve azok működése jelentős determináló tényező az utóbbi években alakult egyesületek, alapítványok szempontjából is. A helyi értelmiség, az adott település vezetésének hozzáállása kiemelten fontos tényező. Ezeknek a frissen alakult közösségeknek szükségük van a személyes példákra. Látniuk, érezniük kell, hogy ezekben a szerveződési formákban a civil egyenlőség érvényesül. Az iskola igazgatója is ott táncol a lányával, és a polgármester is ott szurkol a focicsapatnak a pálya szélén. Megkockáztatnám, hogy ezek az apró tények fontos szerepet játszanak a civil társadalom megszerveződésében. Ily módon a civil közösségek mintegy katalizátor szerepét töltik be a civil társadalom alakulásának folyamatában. Valószínű, hogy a jelenleg létező szervezetek egy része hosszú távon nem bizonyul életképesnek, vagy funkcióját veszti. Mégis azt gondolom, hogy a most működő és a most formálódó civil közösségek fontos szerepet töltenek be a civil társadalom életében, fejlődésében, és komoly mértékben hozzájárulnak a társadalmon belüli kapcsolatok megerősödéséhez, vagy új kapcsolatok kialakulásához. Ezekben a szerveződésekben az a közösség hoz helyzetbe bennünket, amelynek korábban is tagjai voltunk, amelynek normáit, értékeit interiorizáltuk, s amelynek megbecsülésére talán leginkább vágyunk. Itt alapozódhat meg egy valódi tartalmas identitástudat. Ez az én közösségem, ez az én falum, amiért tenni is akarok lehetőségeimhez mérten. Úgy vélem ez az a közeg, amely a legjobb teljesítményeket képes kihozni belőlünk, amelynek révén nemcsak mi gazdagodunk, hanem szűkebb és ezáltal tágabb környezetünk is.

VENDÉGSÉGBEN ÖNMAGUNKNÁL KÖZÖSSÉGFEJLESZTÉS EGY VAS MEGYEI FALUBAN

RABB SZABOLCS – TÓTH LÁSZLÓ

Mindketten történelem–művelődésszervezés, kulturális menedzser szakon végeztünk a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán, Szombathelyen.

Az 1996/97-es tanévben az órarendi kötelezettségen túlmenően – a főiskolai Hallgatói Önkormányzatának anyagi támogatásával – évfolyamtársainkkal rendszeresen gyakorlati tevékenységet folytattunk, egy Szombathely melletti kis községben, Sében. Ennek a munkának a szervezői és koordinálói voltunk, és abban magunk is részt vettünk. Mi vállaltuk ennek a folyamatnak az elemzését is. Az itt szerzett tapasztalatokat ismertetjük és elemezzük dolgozatunkban.

A bevezetőben leírjuk a kulturális animáció, illetve a közösségfejlesztés fogalmát, társadalmi időszerűségét, az animátor illetve a fejlesztő munkamódszereit, majd bemutatjuk a színhelyül szolgáló falu, Sé sajátosságait.

A későbbiekben céljainkról, vállalt feladataink megvalósulásáról adunk számot. Befejezésül javaslatainkat fogalmazzuk meg.

Az animáció és közösségfejlesztés fogalma, társadalmi időszerűségük

Csoportunk a félév folyamán animátori, fejlesztői munkát végzett. Mielőtt munkánkhoz hozzákezdtünk, megismerkedtünk az animáció- és a közösségfejlesztés fogalmaival.

„Az animáció nem bizonyos előre meghatározott tartalmak bevitele, hanem a csoportban rejlő lehetőségek kibontása, az egyéni és csoportaktivitás fejlesztése.” Az animátor nem tevékenységeket hirdet, és arra keres vállalkozókat, hanem a környezetében élők spontán csoportosulási kedvére, illetve ennek lehetőségeire felfigyelve segíti a találkozások létrejöttét, az emberek közti párbeszéd lehetőségeit teremti meg, segíti a különböző élethelyzetű emberek egymás mellett élését és kapcsolatát, egymás értékeinek, vélekedésének, szokásainak elfogadását és tiszteletben tartását. Nemcsak a csoport belső életére figyel, hanem támogatja a csoport más csoportokkal való kapcsolódását is.

Az animátor nem önmagára, hanem a csoportra koncentrálni, nem önmagát helyezi előtérbe, hanem a csoporttagokat.

Az animátor kedvezően befolyásolja a személyek és csoportok fejlődését és újtja a minél nagyobb kiteljesedés, azaz a lehető legteljesebb önmegvalósítás és egyfajta „élet-többlet” felé.

Az animáció minden embernek lehetőséget ad arra, hogy felfedezze önmagát, hogy részt vegyen a csoport és a társadalom életében, javasolva bizonyos változtatásokat, javításokat, elősegítve az élet minőségének állandó emelkedését. Segíti a szabadon kidolgozott, az egyes tagok és társadalmi csoportjuk által átélt problémák, szükségletek és törekvések megfelelő célokhoz való csatlakozását. Támogatást ad a különböző élethelyzetű emberek egymás mellett éléséhez és kapcsolatához, egymás értékeinek, vélekedésének környezetének és szokásainak elfogadásához és tiszteletben tartásához. Lehetőséget ad mindenkinek önmaga elhelyezésére, kitarulkozására, felszabadulására, hogy a lehető legteljesebb összhangban élhessen önmagával és környezetével.

Ezek a célok magukban hordozzák a személyek, a csoportok és a társadalmi struktúrák megváltoztatásának állandó lehetőségét.

Az animációéhoz szorosan kapcsolódik a közösségfejlesztés fogalma is.

A BIDDLE–BIDDLE szerzőpáros szerint: „A közösségfejlesztés egy közösség problémáinak önszervező, közös megoldását jelenti, s mint ilyen, meghatározó szerepet játszik a nyilvánosság szerveződésében és jelentősen fejleszti a folyamatban résztvevők állampolgári, kulturális gyakorlatát is.”

A fejlesztő elindítója – háttérből irányítója a folyamatnak. Másokat igyekszik előtérbe helyezni. Sikereiket nem tulajdonítja önmagának. „Újító” személy, aki azért kezdeményez, hogy mások kezdeményezzenek. Változások pártolója, önállóságra készítet mindaddig, amíg arra a csoport önállóan képes nem lesz.

A bevezetés összegzéseként arra keresünk választ, miért vált rendkívüli fontosságúvá a művelődésszervezés e két ága. Kezdjük az animációval:

Társadalmunkban éppen olyan személyiségjegyekkel bíró emberekre van szükség, amelyeneket az animációs kiscsoportok is „termelnek”. Olyanokra, akik képesek reális döntést hozni, beilleszkedni a természeti és társadalmi környezetükbe, a konfliktushelyzeteket felismerni és feloldani, elfogadják önmagukat és másokat, igyekeznek új kapcsolatokat teremteni, a meglévőket fejleszteni és ápolni, önkifejező és helyzetfelismerő készségük jó, szociálisan érzékenyek, továbbá kreatívak és bizalommal fordulnak másokhoz.

A közösségfejlesztés társadalmi szerepének keresésekor VERCSEG Ilona közösségfogalom meghatározásához nyúlunk vissza:

„Emberek közös és szabadon meghatározott tartalmú cselekvése önmaguk boldogulása, érvényesítése, helyzetük javítása érdekében, amely közvetve a közjót is gyarapítja.”

Ennek értelmében e közösségek a demokrácia alapintézményeinek kiépülését gyorsítják. Az emberek általuk és bennük érvényesítik akaratukat, tudásukat,

aktivitásukat; fejezik ki véleményüket, járulnak hozzá a társadalmi hiányok megszüntetéséhez, a közjóhoz.

A demokratizmus gyakorlóterepi. Megnyilvánulási lehetőséget ad, tanít érvelni és egyúttal meghallgatni, másokra figyelni.

A hatalom alternatívái. Választási lehetőséget kínálnak az állampolgároknak.

Hiánypótlók. A formális – elsősorban állami – intézményeknél gyorsabban fedezik fel a hiányokat; szinte keletkezésükkel egyidőben. A megoldásért gyorsan, rugalmasan és olcsón képesek tenni.

Csoportunk célja, vállalt feladatai és munkamódszere

Egy új önszerveződő közösség megszületését kívántuk elősegíteni, amely elsősorban az említett település kulturális fejlődését, a helyi identitás erősödését szolgálja.

Célok és feladatok; csoportunk megszerveződése

Az önkéntes jelentkezőkből három csoportot szerveztünk.

- Az első (8 fő) azt vállalta, hogy a félév végére boldogságnaplót állít össze, mely a lakosok mindennapi örömeit, boldog pillanatait tartalmazza. E kiadvány létrehozásának folyamata, majd visszatanító hatása járul hozzá a közösség teremtéséhez.
- A második (4 fő) egy-egy önként vállalkozó családdal szervez pódiumbeszélgetést. E legfontosabb közösség tagjai szomszédai, rokonaik, barátai, ismerőseik és az érdeklődők előtt vallanak majd saját életükről.
- A harmadik csoport (9 fő) A. A. MILNE: Micimackó című meseregényének egy részletét dramatizálja; úgy, hogy az előadásba a falu lakóit is bevonja.

Miután hipotézisünket kidolgoztuk, valamennyien kilátogattunk Sébe, a munkánk színhelyéül szolgáló községbe.

A látogatás alkalmával bejártuk a falut. Beszélgettünk a polgármesterrel és a tiszteletdíjas népművelővel.

Az alapvető információk megszerzése után felkészültünk a helybeli családok meglátogatására. Mielőtt erről számot adnánk dolgozatunkban, bemutatjuk magát a falut.

Sé község bemutatása

Sé község Vas megyében, Szombathelytől öt kilométerre nyugatra, a bucsui határátkelőhely felé fekszik, az Aranypatak mentén, a vasi dombok lábánál.

A falu eredete az újkőkorba nyúlik vissza. A név ősmagyar eredetű, csermelyt-patakot jelent. A középkor után a község fejlődése töretlen volt. A lakosság száma a II. világháború előtt mintegy háromszáz főt tett ki. Gyors ütemű

gyarapodásnak az utóbbi évtizedben indult. Sokan költöznek ki Szombathelyről, építkeznek a faluban, elsősorban értelmiségiek. Jelenleg nyolcszázhetvenen élnek itt; kétharmaduk immár „betelepült”. Az újonnan érkezők és az őslakosok között alig van kapcsolat.

A faluban 1990-től működik önkormányzat. Kulturális ellátottságára jellemző, hogy sem óvodával, sem általános iskolával nem rendelkezik. A gyerekek a közeli Torony községbe és Szombathelyre járnak.

Felkészülés a családlátogatásokra

A falu életével családlátogatások keretében ismerkedtünk. Azért kerestük meg otthonaikban az itt élőket, mert úgy gondoltuk, hogy ott szabadabban, oldottabban nyilatkoznak életükről. A felkereséssel, „odafordulással” tiszteletünket és elfogadásunkat bizonyítjuk. Látogatásaink nem kötődnek formális intézményhez, informális baráti jelleget öltenek. Minden családhoz ismeretlenül mentünk, hiszen csak a falu tiszteletdíjas népművelőjének bejelentése előzte meg látogatásunkat.

Az elméleti felkészülést követően, hetente egy alkalommal (szerdai napokon) látogattuk meg a családokat. Párosával érkeztünk egy-egy otthonba. Mindenkor bejelentetten érkeztünk. Megtervezett szempontrendszer alapján tájékozódunk. A Micimackót dramatizáló csoport pedig – a többiekkel együttműködve – kereste az alkalmas szereplőket.

A félév végére egy ünnepségsorozatot terveztünk, ahol a falu kulturális közösségének megszerveződését szerettük volna elérni. Négy egymást követő szerdán kerül majd sor a pódiumbeszélgetésekre, a színdarab közös eljátszására, és a boldogságnapló élő bemutatójára. Mivel azt kívántuk bizonyítani, hogy a miénkhez hasonló ünnepek közösség szervező erejűek, felkészültünk az ünnep elméleti kérdéseiből.

Az ünnep az öt megtartó közösség erősítője. ANCELS Éva úgy tapasztalta, hogy csak a valóságos emberi közösségnek vannak igazi ünnepeik. Csak az egymásra utalt emberek képesek felszabadult, örömteli ünneplésre.

Nem szabad elfeledkeznünk az ünnep közösségteremtő funkciójáról sem. Az ünnepen a nem valóságos közösségek tagjai is rádöbbenhetnek az összetartozás, az összefogás szükségességére.

Az említett időszakban a falu lakói „ünneptől ünnepig” éltek. Maguk vagy valamelyik érintett családtagjuk készült a következőre, ugyanakkor élénken élt bennük az előző rendezvény emléke. Az események a mindennapi beszélgetések témájává váltak.

„Vendégségben önmagunknál” közösségfejlesztő ünnepségsorozat

Ünnepségeink összefoglaló címéül ezt választottuk: *VENDÉGSÉGBEN ÖNMA-GUNKNÁL*, hiszen a falubeliek ezeknek nemcsak nézői, hanem főszereplői is voltak (magukat látták vendégül).

Két családot egy-egy alkalommal a pódiumbeszélgetés módszerével mutatunk be, állítottuk az érdeklődés középpontjába. Úgymond „átlagos” embereket választottunk. Kiemeltük életüket a mindennapokból, megvilágítottuk annak egyes tanulságait, művészi tudományos ismereteket kapcsoltunk hozzájuk.

A pódiumbeszélgetések színesek, oldott légkörben zajlanak, szórakoztatóak, gondolkodásra készítetők. A beszélgetésvezető a közönséget képviseli, jelen esetben a falu lakóit. Jelképezi a közönség érdeklődését, elfogadását. Közben több alkalommal lehetőséget adhat mindenkinek a szereplésre, a kérdezésre, a válaszadásra. Minden résztvevőt aktivizálhat.

Az egyes elhangzó témakörök rövidek, könnyen figyelemmel kísérhetők. A pódiumra került családok és témák mintaadókká válhatnak. Utólagos tájékozódásunk alapján az évek óta egy településen élők, a rendszeresen találkozóik is sok új ismeretet tudtak meg egymásról.

Tigris a porondon, mesejáték

A harmadik ünnepi rendezvényünk: a mesejáték bemutatása volt. Hogyan is készült ez az alkotás?

A kulturális animáció tantárgy keretében már megismerkedtünk a dramatizálás folyamatával. Ez alkalommal azt terveztük, hogy egy olyan művet dolgozzunk fel, amelyben mi (főiskolások) és a helybeliek együtt szerepelnek.

Több javaslatból választottuk ki MILNE: Micimackó című könyvéből azt a fejezetet, amelyben Tigris megjelenik Micimackónál, éhes és reggelizni szeretne. A mesejáték végén a mi változatunk szerint Kangával és Zsebibabával egy erdei cirkuszban találkozik Tigris és újdonsült társai.

Terveink szerint a cirkuszi produkciókat a falubeliek „produkálják”. Az előadásra a felkészülés két szálon folyt, egyrészt dramatizáltuk a művet, másrészt helybelieket válogattunk, készítettük fel a játékra.

E munkánkkal arra is példát szerettünk volna mutatni, hogy a népművelői munka nem kizárólag a művelődési házak falain belülre koncentrálódhat. A vendéglátó helyeken túl a falubeliek otthonaira is kiterjedhet.

A Boldogságnapló és élő bemutatása

Az ünnepségsorozat záró programja volt talán a legfigyelemreméltóbb. Ekkorra készült el a Boldogságnapló, melyben az általunk látogatott családok tagjainak az utóbbi évben megélt boldog, örömteli pillanatait adtuk közre. Célunk az volt,

hogyan bizonyítsuk a falubelieknek: minden gond, napi probléma ellenére vannak boldog „pillanataik”, csak fel kell azt idézniük, tudatosan kell megélniük. Hogyan is készült e kiadvány?

Harminchat családot látogattunk meg párosával. A már említett kérdésvázlatot követve, mindennapi életük gondjairól és örömeiről érdeklődtünk. Lejegyeztük a legjellegzetesebb boldogságélményeket.

Ezután következett a szerkesztés. Válogattuk a történeteket. Egyeseket kihagytunk, más esetekben újra felkerestünk családokat részletesebb beszámolót kérve.

A kiválogatott élményeket hat témakörbe csoportosítottuk: 1. Az otthon – a család; 2. A munka – a közélet; 3. A kert, az állatok; 4. Az üdülés – a sport – a kirándulás; 5. Az alkotás; 6. Az ünnep.

Később a témakörön belül is kialakítottuk a közlés sorrendjét. Az addigra összegyűjtött idézeteink sokaságából olyanokat válogattunk melléjük, melyek általános érvénytel szólnak arról, amit a falubeliek megélték.

Külön idézetcsokrot gyűjtöttünk a szinte megfogalmazhatatlannak tűnő boldogság fogalmáról és arról, hogy milyen utakkal közelíthető e kimagasló életérzés.

Utolsó lépésként megkértük tanárunkat: dr. CSIDER Sándor főiskolai docent – aki tanácsaival mindvégig segített minket –, hogy írjon előszót a könyvhöz.

A 150 példányban elkészült kiadvány ingyen jutott az érdeklődők kezébe.

Támogatókat kerestünk és találtunk. A Balogh és Társa Kft, a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola és Hallgatói Önkormányzata, valamint Sé község Önkormányzati Hivatala vált segítőnké.

Örülnénk, ha az utánunk következő évfolyam önként jelentkezői, a következő évben szintén elkészítenék a Boldogságnaplót. Kezdeményezésünk hagyománnyá válhatna.

A könyvet egy ünnepségen mutattuk be, és adtuk közre.

Az érdeklődők mellett szereplőként vártuk azokat, akik nyilatkoznak a kiadványban. „Meggzóaltatták” annak lapjait, kérésünkre „élőben” is elmondták élményeiket. Azok a helyszínen is közkinccsé váltak. Minden jelenlévő magának is érezte azokat. A rendezvény végére szinte mindenki mindenkit ünnepelt. Maguk sem vették észre, hogy közösséget alkotnak.

Az ünnepségsorozat és a közösségfejlesztő munkánk értékelése, összessége

- Társainkkal együtt gazdag elméleti ismerethez és gyakorlati tapasztalathoz jutottunk. A főiskolásoknak a képzés tananyagához kapcsolódva sikerült újraéleszteni azt a hagyományt, hogy önszerveződő módon, szabadidejükben is készüljenek választott hivatásukra.
- Jelenlétünk és munkánk fél éven át jelentős esemény volt a falu életében.

- A családlátogatások során kölcsönösen megismertük és megkedveltük egymást. A kialakult jó kapcsolat szinte elkötelezettséget jelentett a számukra további együttes munkához.
- Az ünnepségsorozat és az arra való készülés eredményeként harminc-negyven fős közösség alakult ki. E „törzsközönység” valamennyi programon aktív résztvevő volt. Közelebb kerültek egymáshoz. A közös felelősség, a cselekvő közreműködés, önmaguk megmutatása, mások elfogadása, az együttes élmények összekovácsoló erőnek bizonyultak.
- Az ünnepségek egyúttal fórumokká is váltak. A résztvevők egy szendvics és egy pohár ital mellett, az egyes programokat követően sokáig beszélgettek, eszmét cseréltek, és elkönyvelték a rendezvények sikerét.
- Minden ünnepség a helyiek adott kulturális szintjéhez igazodott, a maguk erejéből fejlődött.
- A külső fejlesztés, bátorítás – nem erőszakos elvárás – biztatás nélkül e programsorozat aligha jött volna létre.

Adott tehát egy közösség. Nemcsak megszerveződött, hanem gyakorlati munkáját is megkezdte. Tette ezt az általunk megtervezett ünnepségsorozat keretében.

A következő lépés már az lesz, hogy céljait és tevékenységét – a külső segítség fenntartásával – maga alakítsa ki.

A TERÜLETFEJLESZTÉSI TÖRVÉNY NYILVÁNOSSÁGGAL ÉS TÁRSADALMI RÉSZVÉTELLEL KAPCSOLATOS ELVEINEK VIZSGÁLATA

HARGITAI JUDIT

A Környezettudományi Központ és a Független Ökológiai Központ 1997 januárjában vitafórumot szervezett „Területfejlesztés a környezetvédelem rovására, avagy fenntartható-e az új területfejlesztési törvény?” címmel. A fórumon többek között részt vett dr. SZALÓ Péter, a KTM helyettes államtitkára, dr. SZEGVÁRI Péter, az Országos Területfejlesztési Központ főigazgatója és dr. KINDLER József, a BKE professzora.

Ezt követően a Gödöllőn megrendezésre kerülő országos NGO-találkozó önkormányzati szekció ülésének „A területfejlesztési törvény bevezetésének nyilvánossággal és a környezetvédelemmel kapcsolatos kihatásai” volt a témája. Az itt megjelentek Hajdú, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest és Veszprém megye területfejlesztési gyakorlatáról tettek észrevételeket. A hozzászólások kiterjedtek a pályázati rendszer koncepciótlanságára, a civil részvétel hiányára, a statisztikai körzetek alkalmatlanságára, a kormány túlsúlyára s a nem működő nyilvánosság kérdéskörére. A találkozón megjelentek megállapodtak abban, hogy az elhangzottak alátámasztása érdekében – a civil környezetvédők – mind a 19 megyében megvizsgálják a megyei területfejlesztési tanácsok működését.

A feladat megvalósítása érdekében egy 10 pontból álló kérdőívet szerkesztettünk, amelynek segítségével interjúkat készítettünk a megyei területfejlesztési tanácsok elnökeivel, tagjaival illetve munkaszervezetük dolgozóival. A felmérések 1997 júniusáig 5 megyében (Heves, Csongrád, Komárom-Esztergom, Somogy, Veszprém) készültek el. Az alábbi eredmények születtek:

1. A vizsgált megyei területfejlesztési tanácsok megalakulásuk óta, azaz 1996 júniusától kezdődően 7–10 ülést tartottak, amelyek jellemzően nyíltak voltak. Csupán Heves megyében 1 alkalommal és Somogy megyében az egyik tanácskozás bizonyos részén rendeltek el zárt ülést. Ezekben az esetekben a szervezeti és működési szabályzatot, illetve annak bizonyos részét fogadták el. A Veszprém megyei területfejlesztési tanács 1996. évben 5, 1997. évben 3 ülést tartott, amelyek mind nyilvánosak voltak, holott a tanács szervezeti és működési szabályzatában ez áll: „A Tanács ülései általában nem nyilvánosak.”

2. A területfejlesztésről és a területrendezésről szóló XXI. törvény 13. § (1) szerint „A megyei területfejlesztési tanács feladatainak ellátásában együttműködik... az érdekelt társadalmi és szakmai szervezetekkel...” Ennek ellenére a tanácsok tagjai között társadalmi szervezet képviselője nem szerepel (amennyiben az MTESZ-t nem tartjuk annak), sőt az állandó és az eseti meghívottak listájában sincs feltüntetve civil szervezet. A tanácsüléseken jelenlévők száma igen magas, pl. Somogy megyében 17 tag és 8 meghívott vesz részt állandó jelleggel. Míg a tagok szavazati joggal, addig a meghívottak csak tanácskozási joggal rendelkeznek. Az interjúk készítése alkalmával általában beengedték a civil zöldek képviselőit az ülésekre, de pl. Komárom-Esztergom megyében előzetes bejelentést, bejelentkezést kértek, hiszen a tanácsterem viszonylag kicsi, így csak korlátozott számú résztvevő befogadására képes.
3. A tanácsok működésének első évében a 107/1996. (VII. 16.), valamint a 108/1996. (VII. 16.) Korm. rendelet határozta meg a területfejlesztést szolgáló támogatási rendszereket: a területfejlesztési célelőirányzat és a területi kiegyenlítő keret 1996 évi felhasználásának szabályait. A megyék által megszabott prioritások és a pályázati kiírások egyaránt a kormányrendeletben előírtakat követték. A törvény ugyan deklarálja a szubszidiaritás, azaz a „helyénvalóság” elvét, a pályázati kiírásokban mégis a központi elhatározások a meghatározóak. Elsősorban és jellemzően az elmaradott térségek termelő infrastrukturális beruházásait (gáz, víz, szennyvíz, út stb.) támogatják. A pályázók többsége önkormányzat illetve önkormányzati társulás.
4. Arra a kérdésre, hogy programot vagy koncepciót támogatott-e a tanács, a megkérdezettek nem tudtak határozott választ adni. Mivel a már megvizsgált megyék egyikében sincs elfogadott és az EU előírásaihoz is illeszkedő megyei területfejlesztési koncepció, ezért bátran állíthatjuk, hogy a tanácsok 1996. évben programokat és még inkább projekteket támogattak. Veszprém megyében ugyan elkészült a területfejlesztési koncepció tervezete, de még nem fogadták el, most folyik a társadalmi vitája. A fentiekkel ellentétben a szervezeti és működési szabályzat II. fejezet 2. pontja így hangzik: „A Tanács általában pályázati rendszer keretében, a megyei területfejlesztési koncepció figyelembevételével dönt a hatáskörébe utalt pénzeszközök felhasználásáról, a fejlesztések megvalósításáról.” Felmerül a kérdés, hogy megyei területfejlesztési koncepció hiányában mi alapján döntöttek és mi történik akkor, ha nincs koncepció?
5. A tanácsok döntéseiket nyílt szavazással: egyszerű szótöbbséggel, minősített többséggel vagy konszenzussal hozzák. A tanácsok hatáskörébe tartozó pénzeszközök felhasználásához, a regionális fejlesztési tanácsba való belépéshez, a területfejlesztési koncepció és program elfogadásához,

valamint a tanács tisztségviselőinek megválasztásához általában minősített többség kell. A szervezeti és működési szabályzat elfogadásához a tagok egyhangú szavazata szükséges. A kormány 109/1996. (VII. 16.) rendelete a területfejlesztési célélőirányzat és a területi kiegyenlítést szolgáló 1996. évi fejlesztési célú támogatás megyék közti felosztását szabályozza. E rendelet 1-es és 2-es számú melléklete pontosan meghatározza a területfejlesztési tanácsok részére megállapított keretösszeget, ennek ellenére a megkérdezettek a kérdőívnek ezt a pontját tartották a „legkényesebbnek”, így nem válaszoltak vagy csak hozzávetőleges – néha nevetségesen alacsony – számokat említettek.

Megye	Területfejlesztési célélőirányzat, millió Ft	Területi kiegyenlítő keret, millió Ft
Csongrád	173,1	185,5
Heves	232,1	242,0
Komárom-Esztergom	124,7	126,9
Somogy	160,7	158,4
Veszprém	127,4	139,8

6. A területfejlesztésről és területrendezésről szóló XXI. törvény, valamint a szervezeti és működési szabályzatok is rendelkeznek a tagok beszámoltatási kötelezettségéről. Ennek gyakorlati megvalósulásáról nincs információnk.
7. A szervezeti és működési szabályzatok, valamint a tanácsulések jegyzőkönyveinek hozzáférési lehetőségeiről nem tudunk. A pályázati kiírások és a döntések közzététele is szabályozatlan, a tanácsok gyakorlata mégis az, hogy ezeket a helyi sajtóban, a kamarai lapokban, megyei önkormányzati lapokban, illetve a helyi rádióban és televízióban nyilvánosságra hozzák. Az Országos Területfejlesztési Központ főigazgatója a januári vitafórumon azt állította, hogy a tanácsok SZMSZ-ei nyilvánosak és kérésünkre rendelkezésükre bocsátja azokat. A mai napig a 19 megyéből 9 megye szabályzatát sikerült „megszerezniük”. A területfejlesztési törvény hiányosságai között említendő, hogy a nyilvánosság és a társadalmi részvétel címszó alatt csak a területfejlesztési és területrendezési tervek nyilvánosságát hangsúlyozza.
8. Az interjúalanyok az ellenőrzést gyakorló szervek közül az alábbiakat említették: BM, KTM, OTK, ÁSZ .
9. A Belügyminisztérium és a területfejlesztési tanácsok között nincsen semmiféle kapcsolat.
10. A környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter az Országos Területfejlesztési Központ régióigazgatóin keresztül képviselteti magát. A mi-

niszter képviselői tanácsstagok. Ellenszavazatuk esetén a miniszter 10 napon belül kezdeményezheti az adott kérdés újratárgyalását. Ezt a jogát az adott ügyben csak egyszer gyakorolhatja. Amennyiben a pénzeszközök felhasználását érintő kérdésben a képviselő 2-szer marad kisebbségben, a miniszter az Országos Területfejlesztési Tanács döntését kérheti. Tehát ebben az esetben sem beszélhetünk ellenőrzési jogról.

11. A tanácsoknak a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium felé beszámoltatási kötelezettségük van – a feladatvállalásukkal kapcsolatban –, az Állami Számvevőszék viszont gazdálkodásukat ellenőrzi.
12. A vizsgált megyék közül 4-ben már van területfejlesztés-koncepció-tervezet, Komárom-Esztergom megyében még csak most írják ki a pályázatot annak elkészítésére. A tervezeteknek nem, hanem az egyes részekbe beépítve szerepel a környezet- és természetvédelmi fejezete. Érdekességként megemlítjük, hogy az országos területfejlesztési és a megyei koncepciók párhuzamosan készülnek, az országos koncepció elfogadásakor a megyeit ahhoz igazítják. Megállapíthatjuk, hogy ebben az esetben sem valósul meg az alulról építkezés.

Összegezve megállapítható, hogy területfejlesztési folyamat kialakításában a következő sorrendet ajánlatos betartani:

1. Intézményrendszer kialakítása
2. Programalkotás
3. Forrásteremtés

Ehelyett a hazai gyakorlatban az intézményrendszer kialakítása után a forrást teremtették meg, a programok még mindig hiányoznak. „Átmeneti időszakot élünk”.

A fenti megállapítások a már korábban felsorolt 5 megye adatai alapján születtek meg, az országos felmérés ezzel még nem ért véget.

A civil környezetvédők legfontosabb feladata az országos és a megyei területfejlesztési koncepciók tervezeteinek véleményezésébe való bekapcsolódás, a meghívotti státusz megszerzése, a szervezeti és működési szabályzatok, valamint a törvény nyilvánossággal, társadalmi részvétellel kapcsolatos pontjainak kibővítése/módosítása. Emellett szükséges a tanács ellenőrzésének megerősítése és a tagok felelősségének szabályozása.

BETEKINTÉS AZ EU LEADER PROGRAM KERETÉBEN LÉTREJÖTT FEJLESZTÉSI SZERVEZETEK MŰKÖDÉSÉBE ÉS TEVÉKENYSÉGÉBE

MAGYAR TÜNDE

Az MTA Regionális Kutatások Központja Észak-magyarországi Osztálya által elnyert „*Innovációk a kistérségi területfejlesztésben*” című OKTK kutatás keretében külföldi és hazai kistérségi tanulmányok vizsgáltára és elemzésére került sor. A számos esettanulmány közül azokat szeretném kiragadni, amelyek az EU LEADER (Liaison et Actios de Développement de l'Économie Rurale, „A vidék gazdasági fejlődése érdekében létrejött kezdeményezések kooperációja”) Program által jutottak finanszírozáshoz. Azt, hogy Magyarország integrációja után milyen hatással lesz hazánk vidékfejlesztési politikájára az EU LEADER Program, ma még nem lehet tudni. A program keretében megvalósuló fejlesztési törekvések „filozófiájával”, a módszertani elvárásokkal és a fejlesztési irányvonalakkal viszont fontos tisztában lenni.

Az Európai Unió gazdaságfejlesztési törekvéseiben egyre nagyobb szerepet kap a problémák regionális szinten való megközelítése.

Az ún. elmaradott rurális térségekben (Strukturális alapok 5b, valamint az 1-es célterület rurális részei) az EU 1989-ben vezette be a LEADER Programot.

Az EU LEADER Program pénzalapjaira azok a helyi csoportok (Local Action Groups, LAGs) pályázhattak, akik a saját nemzetük, valamint az EU irányelveinek is megfelelő projektfinanszírozási rendszert hoztak létre.

Az EU LEADER Programnak már a második szakasza van folyamatban (1994–1999); az első szakasznak (1989–1993) az Unió által is elismert sikereit jelzi, hogy a második szakasz pénzalapjai az elsőhöz képest jelentősen bővültek.

Az EU LEADER II Program keretében a következő tevékenységekre pályázhattak a helyi csoportok:

A) A térségfejlesztési folyamat gyakorlati ismereteinek elsajátítása (azokon a területeken ahol a térségfejlesztés gyakorlati alapismeretei még hiányoznak)

B) Innovatív programok, amelyek a helyi LEADER csoportok támogatásával és finanszírozásával jönnek létre a következő témakörökben:

1. Szaktanácsadás, technikai segítségnyújtás

2. Szakképzés
3. Vidéki turizmus
4. Kisvállalkozások, helyi szolgáltatások
5. Helyi mezőgazdasági, erdészeti, halászati termékek fejlesztése és kereskedelme
6. A környezet megóvása, állapotának javítása

C) Transznacionális kooperációk

D) Európai vidékfejlesztési hálózat

A megjelölt négy (ABCD) tevékenységi kör közül az EU nemzetek LEADER csoportjainak jelentős többsége (93%) a „B” (Innovatív programok) tevékenységre pályázott. A helyi csoportok által megpályázott program kivitelezéséért a regionális vagy a nemzeti kormány a felelős, a pályázat Európai Bizottsághoz történő benyújtása is ezen intézmények által, ill. ezek jóváhagyásával történik.

Az integrált, multiszektorális vidékfejlesztés mellett a LEADER Program célja, hogy az egész Európában követendő működési és „filozófiai” modellt hozzon létre. Nagy hangsúlyt fektetnek a különböző helyi LEADER csoportok közötti informatikai hálózat kiépítésére, ezzel is meggyorsítva a szakismeret és a tapasztalatcsere áramlását. A hálózat Rural Europe (Európa vidéki területei) néven az interneten is megtalálható.

Az EU-ban 217 LEADER csoport működik. A különböző esettanulmányok részletes, egyenkénti bemutatása helyett három szempont, a területnagyság, tevékenységi kör, valamint az irányítási struktúra alapján, néhány példával fűszerezve szeretnék bővebb bepillantást adni a LEADER csoportok működésébe.

Területnagyság

A LEADER Programra pályázó helyi közösségeknek az EU által megszabott maximális nagysága 100 000 fő. Minimális létszám nincs meghatározva, viszont a csoportok működésének természete (koordinálás, komplex fejlesztés, projektfinanszírozás) megkívánja a nagyobb egységet.

Az olyan kistérségi szervezetek esetében, ahol a fejlesztési tevékenység már a LEADER Programot megelőzően elkezdődött, a programhoz való csatlakozás után a területegység jelentős bővülése volt tapasztalható.

Példa

A portugáliai „In Loco” Területfejlesztési Szövetség kezdetben 6 településre terjedt ki, a LEADER Programhoz való csatlakozás óta 27 települést foglal magába (3400 km², 50 000 lakos).

A dél-walesi SPARC (South Pembrokeshire Partnership for Action with Rural Communities, Vidéki Közösségek Dél-Pemborkshiri Akciócsoportja) LEADER csoport 18 településsel kezdte működését, majd 35 településre bővült (400 km², 23 000 lakos).

Tevékenységi kör

A LEADER Programban résztvevő helyi csoportok közös jellemzője, hogy a térség komplex, integrált fejlesztését tűzték ki célul, ami tulajdonképpen a programban való részvétel alapkritériuma is volt.

A komplexitásra való törekvés mellett, a helyi adottságoknak megfelelően, a különböző tevékenységek különböző hangsúlyt kapnak.

A legtöbb fejlesztési szervezet tevékenysége között kiemelt szerepet kap a turizmus, amelynek célja nemcsak a térség gazdasági kondíciójának javítása, hanem a vidéki tájnak, mint a rekreációs tevékenységek alapjának a fenntartása és javítása.

Mivel a LEADER Programot a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságokkal rendelkező rurális területeken vezették be, az idegenforgalom, az itt élő farmerek alternatív munkalehetőségeként is fontos.

Idegenforgalmi infrastruktúra (információs központ, ill. hálózat), valamint bizonyos „idegenforgalmi kellékek” (turistaút, kerékpárút, helyi térkép, egyéb prospektusok stb.) létrehozása gyakran része a különböző fejlesztési társaságok tevékenységének.

Azokon a területeken, ahol kiemelt szerepet kapott az idegenforgalom, az idegenforgalmi program kidolgozása és végrehajtása a LEADER csoportok és a helyi idegenforgalmi irodák, szervezetek közötti szoros kooperáció eredményeként jött létre.

A falusi turizmusba bekapcsolódó helyi lakosok számára a csoportok vendégfogadással és egyéb gyakorlati kérdésekkel kapcsolatos képzéseket szerveznek.

A tartós sikerhez elengedhetetlen a piaci igények ismerete, a térség sajátosságainak megfelelő programcsomag kidolgozása, valamint jól szervezett reklám- és marketingtevékenység, ami az idegenforgalmi irodák bevonása nélkül nehezen valósult volna meg.

A mezőgazdasági tevékenységek között leggyakrabban a helyi jellegzetességeket hordozó, kisvállalkozásban létrehozott élelmiszeripari termékek előállításának ösztönzése jelenik meg. Legnagyobb hangsúlyt a feldolgozottsági szint fokozására, a hozzáadott érték növelésére helyeznek. A reklámtevékenység, az egységes minőséget képviselő márkanév kialakítása és ismertté tétele fontos eleme a mezőgazdasági programoknak.

Más EU források kiegészítőjeként, a kedvezőbb piacra jutás, az egységes minőség érdekében, a LEADER Program is ösztönzi a kistermelők által létrehozott feldolgozó és értékesítési szövetkezetek létrehozását.

Példa

A francia Jerte Völgyi LEADER Csoport legjelentősebb partnere egy mezőgazdasági szövetkezet. A csoport területén élő emberek jelentős százaléka cseresznyetermesztéssel foglalkozik. Minden településen működik egy-egy értékesítési

szövetkezet, de az egységes termékminőség érdekében maguk a szövetkezetek is összefogtak és létrehozták a „Szövetkezetek Csoportját” ami a helyi LEADER csoport legfőbb partnere. A LEADER csoport részt vesz a helyi szövetkezetek fejlesztési beruházásainak finanszírozásában, a különböző európai országok fogyasztási szokásainak, igényeinek feltárásával segíti a termékek piacra jutását, valamint minden termelési és feldolgozási fázishoz kapcsolódóan szaktanácsadást biztosít és képzést is szervez a farmerek számára.

A mezőgazdasági programok kidolgozásában és kivitelezésében is általában széles körű partnerkapcsolat kiépítésére törekszenek a helyi csoportok.

Példa

A Nyugat-Corki LEADER Csoport együttműködést hozott létre a térségben működő mezőgazdasági szövetkezetekkel, a mezőgazdaságért felelős állami hivatal helyi szervezetével (Teagasc) és a helyi egyetem élelmiszertudományokkal foglalkozó tanszékével (UCC, Food Science and Technology Department).

A szaktanácsadás és projektelbírálásban való részvétel mellett, az együttműködés eredménye volt egy sikeres üzletember-találkozó megszervezése is, ahol külföldi és hazai élelmiszer-nagykereskedelmi vállalatok, üzletláncok, szállodák és vendéglők képviselői a helyi élelmiszeripari termékek széles skáláját ismerhették meg. Számos üzletkötés jött létre a találkozó során.

A vidéki terület diverzifikált fejlesztése érdekében a fejlesztési prioritások között nagy hangsúlyt kapnak a kézművesipari tevékenységek is. A kézművesiparral foglalkozó helyi lakosok szövetsége, valamint közös kiállító és értékesítő helyiség létrehozása gyakran a LEADER Program által nyújtott támogatással jön létre.

Egyéb tevékenységek

- Környezetvédelem
- Melléktermék hasznosítás
- Nők szociális helyzetének javítása stb.

Felépítés, irányítási struktúra

Az EU LEADER csoportok tagjai egyaránt lehetnek magán- és jogi személyek; nagyvállalatok, vállalkozások, önkormányzatok és civil szervezetek. A döntéshozatali mechanizmusban kiemelt szerepet kap a széleskörű partnerkapcsolatok kiépítésének elve. Általánosságban a LEADER csoportok a következő funkciókat látják el:

- Pályázati lehetőségek feltárása, programkészítés, szaktanácsadás;
- Pályázatok kiírása;
- Benyújtott pályázatok értékelése;
- Nyertes pályázatok finanszírozása a LEADER Programból (bizonyos országokban ezt a helyi önkormányzatok végzik);

- Aktív részvétel bizonyos fejlesztési feladatok végrehajtásában;
- Kooperáció a helyi fejlesztési folyamatba bevonható hivatalokkal, szervezetekkel, vállalatokkal, vállalkozásokkal;
- Kapcsolattartás a helyi lakosokkal, közösségekkel.

A funkciók azonossága ellenére az adott ország közigazgatási rendszerétől, valamint a térségi adottságoktól függően, különböző működési formák jöttek létre az Európai Unión belül.

Példa

A spanyolországi Sierra Sur LEADER Csoport ún. vállalkozói típusú irányítási struktúrát hozott létre, és jogi személyiségű gazdasági társaság (Limited Company) formájában működik. Az igazgató munkáját egy területfejlesztési szakember és egy adminisztrátor segíti.

A részvények többsége állami intézmények tulajdonában van (51%). Őket a térségben domináns élelmiszeripari vállalatok (37%), majd a kisvállalkozások (12%) tulajdonrésze követi.

A 10 tagú bizottságból 6 a magánszektor, 4 pedig a helyi hatóságokat képviseli (térségi, tartományi, a körzetek közös képviselője, és a város).

A pályázatok elbírálása a következő pontrendszeren keresztül történik:

Vállalkozások együttes kooperációjának megvalósulása	20 pont
Munkahelyteremtés	20 pont
Innováció az adott gazdasági szektorban	15 pont
Helyi gazdaságra kifejtett hatás	15 pont
Versenyképesség, diverzifikáció	15 pont
Hozzáadott érték és termelékenység fokozása	15 pont
<i>Összesen</i>	<i>100 pont</i>

Általánosabbak a szövetkezeti, vagy egyesületi formában működő LEADER csoportok.

Példa

A Nyugat-Corki LEADER Csoport jogi státusza szövetkezet. A tíz fős igazgatótanács a tíz mikrorégió képviselőit foglalja magába. Az adminisztratív és pénzügyi tevékenységet a Dél-nyugati Mezőgazdasági Szolgáltató Szövetkezet látja el. Az albizottságok szektorspecifikusak, amelyek tagjai vagy állandó meghívottként, vagy időszakos tanácsadóként képviselik az adott szektort. Az albizottságokon keresztül valósul meg a különböző szektorok fejlesztési folyamatba történő bevonása. Minden albizottságnak van egy fejlesztési ügyintézője, akinek a projektlehetőségek feltárása ill. előzetes értékelése (visszautasítás, figyelemfelhívás a hiányosságok pótlására), majd pedig az albizottság felé történő továbbítása a feladata. A projektfinanszírozással kapcsolatos végleges döntést az igazgatótanács hozza meg.

Következtetések

Az EU LEADER Program célja az elmaradott vidéki területek komplex gazdaságfejlesztése. Ezt a célt a megadott fejlesztési prioritások („B” Innovatív Programok) előtérbe helyezésével illetve támogatásával, valamint széleskörű együttműködés kiépítésével kívánja megvalósítani.

Az EU LEADER Program az Unió területén fellelhető különböző vidékfejlesztési kezdeményezéseket egy széles, de mégis közös mederbe tereli.

A LEADER Program alap elgondolásában és céljaiban egyféle kettősség figyelhető meg.

A lokális innovációk és egyben érdekek támogatása mellett, a program keretén belül az Unió egységesítési törekvései is helyt kapnak. Az Európa vidéki területei nevű (Rural Europe) hálózat kiépítése, a transznacionális kapcsolatok ösztönzése ezeknek jó példái.

Az integráció nemcsak az Európai Unió, hanem lokális szinten is a célok között van, hiszen a minél szorosabb partnerkapcsolat kiépítése a magán- és a közszféra között, de még a magánszférán belül is (vállalkozások összefogásának ösztönzése) nagy hangsúlyt kap. Az összefogás, együttműködés kiemelt hangsúlyozásának jó példája a pontozásos rendszerű projektelbírálás is, ahol az értékelési szempontok között az első helyen szerepel a vállalkozások összefogása, megelőzve a versenyképességet vagy a lokális gazdaságra kifejtett hatást.

ÖSSZEFOGLALÓ AZ „ÖNKORMÁNYZATOK – FALUMENEDZSELÉS – FALUTÁRSADALOM” SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

CSEFKÓ FERENC

1.

A szekció előadásai, hozzászólásai nagyban-egészben magukban foglalták azokat a legfontosabb kérdés- és problémaköröket, amelyek az önkormányzati rendszeren belül elsősorban a vidék, pontosabban szólva a községi önkormányzatok sajátosságait, gondjait, problémáit (s bár erre kisebb hangsúly helyeződött) eredményeit, sikereit mutatták be.

A tizenegynéhány előadás, valamint a majd félszáz rövidebb-hosszabb hozzászólás (közöttük egy-két előadás szintű korreferátum) az elméleti és a gyakorlati megközelítéseket, tapasztalatokat egyaránt ötvözte.

A vita ugyan elsősorban a hazai viszonyok, az elmúlt hat-nyolc esztendő (elsősorban a rendszerváltásig visszamenő) időszak elemzését adta. Több vonatkozásban azonban bizonyos történeti visszapillantásra is sor került.

A szekció az előző bekezdésben írtakon túlmenően igyekezett bizonyos nemzetközi összehasonlításokat avagy összevetéseket is megtenni, s a hozzászólások egy része az EU-integrációval összefüggő kérdésekre is ráirányította a figyelmet.

A zömmel általános érvényű és jellegű előadások, illetőleg hozzászólások mellett több esettanulmány jellegű beszámoló is elhangzott, közöttük kiemelve egy romániai előadást, amely az udvarhelyszéki székely faluközösségek és a vidékfejlesztés összefüggéseit mutatta be érzékletes és tanulságos példázatokon keresztül.

A szekció egész munkájának értékelése kapcsán végül három megjegyzést kell tennem.

Az egyik, hogy mindenkit áthatott a témához való felelősségteljes hozzáállás, másrészt hogy nem csupán a helyzetfeltárás, a gondok számbavétele került elő, hanem mind az elmélet, mind pedig a gyakorlat számára megfogalmazódtak figyelembe vehető és veendő javaslatok. Harmadikként egy látszólag nem érdemi, de álláspontom szerint igen fontos jelenség említendő. Ez pedig, hogy a szekció munkájában sok fiatal vett rész, akik nemcsak lendületükkel élénkítették a munkát, hanem – ami talán ennél fontosabb – megtartott referátumuk érdekes, izgalmas és tanulságos mindannyiunk, a falvakat, az önkormányzatokat, a vidéket kutató szakemberek számára.

2.

A konferencia tematikájához és céljaihoz szorosan kötődve a szekció főlvállalta azt, hogy a maga komplexitásában vizsgálja a községi önkormányzatok politikai, társadalmi, gazdasági, jogi és szociológiai viszonyait, azokat az átalakulási tendenciákat, amelyek e települési kört jellemzik.

Ennek megfelelően érintették az előadások a vidékfejlesztés és a falvak általánosan ellentmondásos helyzetét, a terület- és településfejlesztés eredményeit és anomáliáit, a finanszírozási, gazdálkodási kérdéseket, azokat a specialitásokat, amelyek a magyar falvak, községek önkormányzatait, helyi társadalmait jellemezték és jellemzik ebben az időszakban.

Munkánk során – főként a vitában – nagy teret kapott a fogalomértelmezés, az egyes fogalmak használata. Megállapítható, hogy e vonatkozásban igen eltérő vélemények hangoztak el. Ez különösen is érvényes és igaz a „vidékfejlesztés” fogalmára. Ugyanis itt attól kezdve, hogy vidék az, ami nem Budapest egészen a rurális térségeig bezárólag fogalmazta meg mindenki a maga „vidékfejlesztését”.

Arra sajnos az idő rövid volt, hogy akár csak hozzávetőleges konszenzust is kialakíthassunk, ezért a szekciónk azzal a javaslattal él, hogy kifejezetten erről a problémakörrel rendezzünk rövid időn belül egy szakmai tanácskozást. E téma aktualitását erősítheti a területfejlesztés-vidékfejlesztés-agrárfejlesztés közötti kapcsolatok számtalan tisztázatlan kérdése.

Nemcsak az előadások többségében, de a hozzászólások nagy részében is megfogalmazódtak a rendszerváltás ellentmondásai és konfliktusai.

Egyik oldalról egyértelmű pozitív vonásokról számolhatunk be a falvak önkormányzatiságának, szabadságának, önállóságának, összességében a falutársadalom alakulásának és erősödésének szempontjából. Községeink nagy része a korábbi évtizedekhez képest mindenképpen jelentős mérvű fejlődésről tett bizonyosságot (gondoljunk a víz-, gáz-, telefonfejlesztésre).

Másik oldalról azonban pontosan a fejlesztések, beruházások anomáliái, esetenként a pazarló vagy ésszerűtlen gazdálkodás következményei – együtt a restriktív költségvetési helyzettel – nemcsak a hátrányos vagy elmaradott térségek önkormányzatai számára jelentettek súlyos gondokat, de azokon a településeken is, ahol az itt jelzett (sok esetben a kellő megfontolást nélkülöző) beruházások folytak.

Több előadás is érintette az integráció-dezintegráció problémakörét. Ezek túlnyomó részének álláspontja szerint az 1990-ben kialakított önkormányzati rendszer túlságosan szétaprózott, s ez már önmagában is dezintegrációs jelenség hordozója. Ha pedig ehhez hozzáteszük a korábbi kényszerkörzetesítések (közös tanácsi rendszer) okozta hatásokat, azaz az emiatti szétválásokat, a rendszer még jobban dezintegrálódott, ennek anyagi, pénzügyi kihatásaival együtt.

Arra is sokan föl hívták a figyelmet, hogy igen kicsi (ez főként az első időszakra igaz) a községi önkormányzatok integrációs képessége és készsége. Márpedig vannak olyan ellátási, szolgáltatási feladatok, amelyek racionálisan csak együttesen oldhatók meg, ezért tehát a társulások viszony jogi, pénzügyi, politikai támogatása mindenképpen meghatározó jelentőségű lehet a következő időszakban. Ennek révén tehet ugyanis eleget (egyebek mellett) az önkormányzat a választópolgárokkal szembeni ellátási felelősségének.

A községi önkormányzatok működése, gazdálkodása, mozgásteret, tényleges lehetőségei nagyban függenek a pénzügyi kondícióiktól. E vonatkozásban az egész költségvetési, finanszírozási rendszer ellentmondásos helyzetbe hozta őket, csak és kizárólag az egész önkormányzati finanszírozási rendszer újragondolásával oldható meg.

A vitában a térségfejlesztés, területfejlesztés és a közigazgatási önkormányzati rendszer viszonyrendszerének tisztázatlansága több vonatkozásban is előkerült. A települések, illetőleg térségi szintek (kistérségek, megyék, régiók) eltérő kompetenciákkal, pénzeszközökkel és feladatokkal bírnak. A jelenlegi rendszer azonban ma még igen sok bizonytalanságot mutat, amelyek kiküszöbölése, az egyértelműbb jogi szabályozás megtétele fontos kormányzati feladat.

Társadalmi mérvű súlyos kérdéskörök, hogy a rendszerváltás által újraindított polgárosodási folyamat miként érinti (avagy miként érinti majd) a vidéket, hogyan csapódik le a községek világában, hogy miként is alakul a falu polgárosodása, hogy a falupolgár mikor lehet majd meghatározó szereplője e folyamatoknak.

E tekintetben meglehetősen lehangoló képet adtak a hozzászólók, mint ahogy arra is föl hívták a figyelmet, hogy nem egy községben, falusi térségben a polgárosodás kezdeti lépéseinek szórványos megjelenése mellett az újfajta proletarizálódás, sőt lumpenproletarizálódás, általában pedig szegregációs jelenségek ütötték fel fejüket, amelyek hosszabb távon egy-egy térség, település végleges elsovadását, halmozottan hátrányos helyzetük még halmozottabbá válását eredményezheti.

A települések társadalmában a falvak nagy része eleve hátrányos helyzetből indul. Ahhoz, hogy ezen változtatni lehessen, az önkormányzatok számára kellene biztosítani nagyobb lehetőségeket. Ugyanakkor alapvető gond, hogy pontosan a községeknél csapódnak le a rendszerváltás, a piacosodás, a kapitalizmus kiépülésének, a tőkemozgásnak a negatívumai. Itt okoz megoldhatatlan gondot a munkanélküliség, a foglalkoztatás, e településeknél jelentkeznek a legsúlyosabb szociális feszültségek, itt a meghatározó a valamilyen segélyre rászorultaknak a száma, itt szűntek meg a korábbi agrár- és egyéb munkahelyek, ide nem megy a tőke stb. Összességében tehát a községek önkormányzatai azok, amelyek ezeken a helyi társadalmat súlyosan befolyásoló gondokon alig, vagy csak igen mérsékelten tudnak segíteni.

Míg az előző bekezdésben írtak általánosságban igazak lehetnek, addig azért az is megfogalmazódott a szekcióban, miszerint önkormányzata válogatja, hogy a valóban szűk anyagi mozgástér mellett mégis egy-egy képviselő-testület, egy-egy meghatározó polgármester milyen szerepet vállal, hogyan, milyen csatornákon keresztül, aktivitással, ha kell lobbizással, pályázatokkal, a területfejlesztés új lehetőségeivel, hazai és nemzetközi kapcsolatokkal próbál segíteni a településen lakókon.

Ahhoz, hogy mindezen a sok esetben igen kedvezőtlen jelenségeken, magán a községek helyzetén változtatni lehessen, szükséges az önkormányzat és a helyi társadalom, illetőleg a helyi civil szervezetek közötti kapcsolatok nagyságrendekkel történő erősítése, intenzívebbé tétele, a közrészvétel, a helyi demokrácia állandóvá tétele, egy olyan polgárbarát községi önkormányzati modell kialakítása, ahol a lakosok részesei a községi önkormányzati hatalomnak.

Ez feladatokat ró magukra az önkormányzatokra, feladatokat ró a polgárokra, de jelentős feladatokat ró magára az államra is, akinek kell segítséget nyújtani ahhoz, hogy egy alulról építkező, munkáját mind nagyobb szakértelemmel végző és a választópolgárok bizalmát naponta megmérettető önkormányzati rendszer épüljön tovább, nem megkérdőjelezve az önkormányzatiság eddigi értékeit, köztük a minden települést (községet is) megillető önkormányzáshoz való jogot.

APRÓFALVAK – MÁLLADOZÓ STARTKÖVEK

FALUDI ERIKA

James LOVELOCK az 1960–1970-es években alkotta meg a Gaia-elméletet, amelyben a Földet mint önszabályozó, önálló élőlényt fogja fel. A gondolat megszületését újszerű és nagyszerű szemlélete tette lehetővé, amellyel megközelítette a problémát: az összefüggések meglátásának és a folytonos egymásrahatások érzékelésének, értésének képessége. LOVELOCK egy óriási összefüggésszernek az egységes szemléletét képviseli.

Mi e nagynek egészen kicsi részeiről, a falvokról beszélünk, de még e kis szelet is szakmai szekciókra szeletelt. Alig van együttműködés, kapcsolat a gazdaság, az önkormányzati kérdések, a szociális feladatok, a jövőképalakítók gondolatai között. Pedig kutatásunk nem kerülheti ki az önmagát és szűkebb-tágabb társadalmi, gazdasági, természeti környezetét folyamatosan alakító embert, aki a faluban él és cselekszik, vagy éppen nem cselekszik, aktív vagy passzív magatartásával egyaránt alapvetően meghatározva a falusi térségekre irányuló fejlesztési törekvések érvényesülését.

A negyedik falukonferenciánál tartunk, ahol kutatók, szakértők, politikusok cserélik ki véleményüket – felülnézetből. És alig valaki képviseli azokat a falvakat, amelyekről a gondolatcsere folyik. E kevés képviselő is általában több ezer fős „kicsi” faluból jön, ahol a hátrányok a városhoz képest jelentősek (az ritkán hangozik el, hogy az előnyök is). A falu–város konfliktusban, az esélyegyenlőségért folytatott versengésben elvesz a különböző települési formák előnye, értéke, a munkamegosztásban betöltött pótolhatatlan szerepe. De összemósodik a falu is ebben a gyűjtőfogalomban, holott két falu között is lehet legalább akkora különbség, mint falu és város között.

Az ország települési önkormányzatainak egyharmadát az 500 lélekszám alatti falvak teszik ki, a területi adottságok függvényében sok helyen összefüggő térségeket alkotva. E települések érdekképviselője még az általában elhanyagolt falusi érdekképviselőten belül sem jelenik meg. Habár e településeken az ország népességének csak 2–3%-a él, területi értelemben 10–15%-on gazdálkodnak – ha még van rá erejük, lehetőségük. Mert ezekben a kisrégiókban a legmagasabb a munkanélküliség, a tőkehiány, legrosszabb a munkahelyek, intézmények, szolgáltatások elérhetősége, az ellátás szintje, legalacsonyabb a vásárlóerő. Ezek a kicsi falvak küszködnek a legszélsőségesebb szociális gondokkal, az elöregedéssel és elszegényedéssel, amely maga után vonzza a perifériára szorult, főleg cigány népesség beköltözését, a sokgyerekes családok szociális problémáinak hatványozódását.

Ha az ország 15–20 éves távlati demográfiai prognózisát végiggondoljuk, reális esélyét láthatjuk annak, hogy e leggyengébb népességmegtartó képességű térségek kiürülnek. És ha ezt a közelgő veszélyt összefüggéseiben gondoljuk végig, rá kell jönnünk, hogy az ország bizonyos területeinek elhalása az egész ország egészséges működését veszélyezteti. Ezért egyáltalán nem arról van szó, hogy humanitárius megfontolásokból „segítenünk” kell ezeken az úgynevezett halmozottan hátrányos helyzetű térségeken, településeken. Mindnyájunk elsődleges érdeke, hogy az ország egészséges működését biztosítsuk, ne keletkezessenek rajta „hullafoltok”. Vagyis, az aprófalvas térségek társadalmi, gazdasági, környezeti hanyatlása mindnyájunkat sújt, és tennünk kell a megakadályozására.

De mit és hogyan?

Először azt a nagyságrendi eltérést kellene alaposan végiggondolnunk, megértenünk, amely egy száz fős közösséget megkülönböztet mondjuk egy százezres várostól, de még egy tízezer lelkes településtől is. A bezártság, a kiszolgáltatottság, a választási lehetőség, vagyis a szabadság hiánya is százszoros, ezerszeres. Ennek csak egyik oldala a kapcsolat- és információhiány; a súlyosabb gond az a pozitív, de egyben negatív rokoni, baráti vagy éppen ellenséges összefonódás, amelyből senki sem menekülhet, csak egy módon, ha elköltözik. És ennek a kiszolgáltatottnak nemcsak az objektív, hanem a képzelte hátrányai ugyanúgy hatnak. Itt minden személyektől függ, méghozzá olyan személyektől, akikbe folyamatosan beépül a büntudat és a félelem, mert nem érthető, vagy nem jut el hozzájuk, vagy nem is alkalmazható az a jogszabálydzsungel, amelyet kizárólag értettük alakítottak ki. Itt minden feketén intéződik, de ez is csak sejthető, mert nincs ember, aki képes lenne közvetíteni, alkalmazni, kistélepülési viszonyok között kezelhetővé tenni a rendelkezéseket.

Át kellene gondolni a munkanélküliség kezelését ezekben a legrosszabb, hivatalosan is ijesztő munkanélküliségi mutatókkal rendelkező térségekben. Az átképzési rendszer óriási malmi ilyen helyeken inkább kárt okoznak, mint hasznot, amikor az átképzett munkaerőt ugyanabba az esélytelenségbe lökik vissza. A helyzet ma már olyan, hogy a mesterség, szakma tanítása mellett a szemléletformálásra, emberi tartásra, a munkához való viszonyulásra is tanítani kellene az embereket, másrészt a képzőnek egy-két éves „továbbgondozást”, helyzetbe segítséget is kellene vállalnia. Méghozzá szintén személyre, falura szabottan, felmérve a közlekedési, eljutási lehetőségeket, a saját gazdaság működtetésének igényét is.

Végre tenni kellene valamit annak érdekében, hogy az aprófalvas kistérségek települési társulásai működésükhöz valamilyen segítséget kapjanak, hogy legalább esélyük legyen – a nagyobb lélekszámú térségi társulásokhoz hasonlóan – érdemi fejlesztésekről gondolkodni, azokhoz pályázati forrásokat keresni és megfelelő önrészt biztosítani.

A munkahelyteremtés támogatási rendszerének is alkalmazkodnia kellene ezen térségek léptékéhez, az aktív korú lakosság életkörülményeihez, lehetősé-

geihez. Itt még évekig csak családi léptékű minivállalkozásokban lehet gondolkodni, amíg az emberekben újra nem termelődik a bizalom egy konszolidálódó gazdaságban lehetséges társulási, szövetkezési formák iránt.

De a neheze még ekkor is hátra van: a lassú, türelmes építkezés, az apró, helyi megoldások kidolgozása, e kisvállalkozások megindulásához a helyi technikák megtalálása, magyarul: a valódi kistérségi menedzsment. És ez a helyi menedzsment más eszközökkel és módszerekkel kell, hogy dolgozzon, mint egy nagyobb laksűrűségű településen vagy térségben. Habár ott se ártana „humanizálni” az ilyen jellegű szolgáltatásokat; aprófalvakban ez jelentős arányban human szolgáltatásként – családsegítésként, életvezetési tanácsadásként – kell hogy működjön. Ahol már nyertek nagyobb összegeket helyi fejlesztési program megvalósítására, ott már tudják, hogy a problémák megoldásához nem elegendő feltétel a pénz. Hogy minél kisebb egy térség vitalitása, vagyis hátrányos helyzetével egyenes arányban nőnek a nehézségek a személyi feltételek megteremtésével kapcsolatban.

Úgy tűnik, csak egyetlen tárca szentel megkülönböztetett figyelmet az aprófalvaknak. A Népjóléti Minisztérium aktív szociális programjai, pályázati lehetőségei kifejezetten e térségeket célozzák meg a falugondnoki rendszer folyamatos bővítésének lehetőségével, szociális fejlesztések és földprogramok pályázati rendszerű támogatásával, segítségül hívva ebbe a munkába az önkormányzatokat, helyi és térségi civil szerveződések is. Az 1990 óta területben és mértékben egyre bővülő programok modellezik az aprófalvas térségek támogatására irányuló hatékony segítség módszereit, technikáit. A tanulságok egyike, hogy folyamatos közvetítésre, koordinációra van szükség, olyan csatornák kiépítésére, amelyek a folyamatos munka során támaszul tudnak szolgálni a kistelepülések számára, enyhítve egyben a minisztérium felé irányuló közvetlen kapcsolattartás igényét. Nincs viszont modellje, gyakorlata annak, hogy az önkormányzatok által kötelezően előírt egészségügyi és szociális szolgáltatásokat milyen szervezeti keretek között és hogyan lehetne biztosítani, elérhetővé tenni.

Elgondolkodtató, hogy az érzékelhetően gyorsuló globalizációs folyamatban hogyan őrizhetőek meg és megőrizhetőek-e egyáltalán e tiszta források? Az értékválság korában elvárható-e, hogy e kis falvak megőrizzék hagyományait, környezeti, emberi, közösségi értékeiket, termelési kultúrájukat, amikor minden média az ellenkezőjét sugallja, és gazdálkodásuk, vállalkozásuk, képzésük egyaránt szabványosított minták követésére kényszerül. A kis, falusi általános iskolák legfőbb gondja, hogy minden tanulójuknak esélyt adjanak a továbbtanulásra; a 2-3 fős jegyzői, körjegyzői hivatalok alkalmazottai szinte sokkos állapotban próbálnak eligazodni az aktuális jogi szabályozók között, szinte mindentudóként, hiszen többféle szakfeladatot kell egyszemélyben ellátniuk; a termelők belekényszerülnek a szabványos és ezért fokozottan sérülékeny és költségigényes növényi és állati szaporítóanyagok kizárólagos használatába.

A kereskedelmi hálózat e végpontjain, a legmagasabb árszínvonalon, városi fogyasztói minták alapján vásárolhat, vagy fizetheti az útiköltséget, feláldozhatja a napját, ha csak egy csavarra is szüksége van. A boltban olyan kozmetikumok, vegyszerek sorakoznak, amelyek némelyikére apró betűvel ugyan rá van írva, hogy károsítja a szennyvízderítő betonját, de hogy a környezetet milyen kár éri, arról nem árulkodnak a feliratok.

Az embereket talán az viseli meg a legjobban, hogy folyamatos és kegyetlen ellentmondások között kell élniük: ha a gyereküknek jövőt akarnak, foggal-körömmel azért kell küzdeniük, hogy városba kerülhessen a gyerek, hogy elhagyja a szüleit, és lehetőleg minél távolabb, minél nagyobb városban teremtsen egzisztenciát. A gyerek legkésőbb 14 éves korában kollégiumba kerül, megkezdődik az elszakadást és a jövőépítést. A falu hétköznapijai az öregeké, a gyerekeké, a munkanélkülieké és a kismamáké, esetleg tucatnyi helyben dolgozóé, gazdálkodóé. Ezek közül pedig, sajnos, a talajtvesztett, tengő-lengő, kocsmázó munkanélküliek a mintaadók a jövő generációjának.

Ezért kellene újragondolni mindnyájunk értékrendjét, mert a versennyé fajult oktatási rendszer, a pénzhajszává redukálódott életvitel városon, falun egyaránt megrendíti, tönkreteszi a családokat, közösségeket, de a legkisebb falvakban a legnagyobb a sérülékenység.

A FALU TÁRSADALMÁT TERHELŐ SZOCIÁLIS PROBLÉMÁK – KITÖRÉSI LEHETŐSÉGEK

JUHÁSZ GÁBOR

Bevezetés

Magyarország lakosságának csaknem 40%-a jelenleg is falun él. Az elmúlt évtizedekben végbement társadalmi, politikai és gazdasági változások vezetői többször is igyekeztek átformálni a magyar falu hagyományos arculatát, s ez, a fejlődés mellett sokszor maradandónak tűnő sérüléseket, torzulásokat okozott, következként elmaradottsághoz vezetett. A szélsőséges beavatkozások miatt kialakult ellentmondásos helyzet nagyban megterhelte a falu társadalmát. A főleg „felülről” erőltetett, nagyléptékű, gyors, drasztikus változások megannyi feszültséget, feldolgozhatatlannak tűnő élményt, problémát hagytak örökül.

Az 1980-as évek végén beköszöntött rendszerváltás újra átstrukturálni igyekszik a társadalmi, gazdasági szerkezetet, felborítva az értékviszonyokat, s így ismét bizonytalanságba, kiszolgáltatott helyzetbe sodorja a vidéki lakosságot. Nem számít vigasznak, hogy a falu társadalma évszázadokra visszanyúlóan függő, kiszolgáltatott, jogfosztott léthelyzeteket élt meg, amelyek miatt igazából nem volt lehetősége a „felnőtté” válásra. Az elmúlt évtizedek „kiskorúsító” tendenciái csak növelték a függőséget, az önállótlanágot, így a hirtelen bekövetkezett rendszerváltozás felkészületlenül érte a lakosságot.

A napjainkban tapasztalható nehéz átmeneti helyzetben a megélhetésért folyó ádáz küzdelem egyik abszolút kárvallottja a falusi népesség. A „túlélésre” való kényszerű berendezkedés olyan rögzült állapotokat hoz létre az egyének, a családok és a közösségek esetében, amely már komplex, többirányú segítségnyújtást igényel.

A foglalkoztatási szint csökkenése

A rendszerváltás miatt bekövetkezett gazdasági visszaesés következtében a különböző ágazatokban nagymértékű létszámleépítéseket kellett végrehajtani. A foglalkoztatás válsága drasztikus mértékben érintette az agrárszektor.

1990 és 1996 között a felmérések szerint mintegy 1,5–1,7 millió munkahely szűnt meg Magyarországon. Tehát megközelítőleg másfél millió főt meghaladó arányban csökkent a foglalkoztatottak létszáma. Megállapítást nyert, hogy e létszámnak csak alig több, mint egyharmada vált munkanélkülivé, kétharmaduk kiszorult a munkaerőpiacról, inaktívvá vált. Így tehát a korábbi 53%-os foglal-

koztatotti létszám 38,9%-ra zsugorodott. Emellett az inaktív, eltartott népesség aránya a következőképpen változott: 1990 elején 100 foglalkoztatottra 98 fő eltartott jutott. Napjainkra a 100 foglalkoztatottra jutó eltartottak száma 170 főre nőtt. Mindez azt eredményezte, hogy nagymértékben csökkentek a társadalombiztosítás bevételei, illetve nőtt az adóbevételek kieséséből származó költségvetési hiány. Ezzel párhuzamosan növekedett a munkanélküliek, illetve a létminimum alá kerülők támogatását célzó kiadások nagysága.

Az agrárágazatban 607 ezer munkavállaló veszttel el az állását, ami 63,5%-os létszámleépítésnek felel meg. Ez azt jelenti, hogy az 1988-ban regisztrált foglalkoztatotti létszám harmada dolgozik már csak az ágazatban.

1991-től ugrásszerűen nőtt meg a regisztrált munkanélküliek száma, s 1993-ra a ráta 13,6%-ra emelkedett, ami mintegy 705 ezer főt jelentett. Azóta lassú ütemű csökkenésről számolhatunk be, így 1995 elején 10,6%-os munkanélküliségi rátával kellett számolnunk. Nem felejthetjük el azonban megjegyezni, hogy a csökkenés oka elsősorban az, hogy a munkanélküliek nyilvántartásából kikerülők zöme nem tud elhelyezkedni, s inaktívvá válik.

A munkanélküliség problémája eltérő mértékben terhelte meg a nemzetgazdasági ágazatokat, az ország térségeit, településeit és a társadalmi rétegeket. Az infrastruktúra fejletlenebb volta, az alacsonyabb képzettségi szint és a fiatal korosztály egyre nagyobb hiánya miatt elsősorban a falu társadalmát érintette súlyosabb mértékben a munkanélküliség. 1996 novemberében a regisztrált munkanélküliek 48,5%-a volt községben élő. A falusi munkanélküliek számarányát tekintve Szabolcs-Szatmár-Bereg megye áll az első helyen, ahol ez a szám 64,1%. Mindössze három olyan megyéről számolhatunk be az 1996 novemberi adatokat alapul véve, ahol a munkanélküliségi ráta a falvakban alacsonyabbnak bizonyult a városokhoz képest: Pest, Bács-Kiskun és Komárom-Esztergom megyék.

1. táblázat

A falusi munkanélküliségi ráta alakulása 1996-ban

Megye	Falusi munkanélküliségi ráta, %
Szabolcs-Szatmár-Bereg	20,8
Borsod-Abaúj-Zemplén	20,1
Hajdú-Bihar	17,5
Vas	8,5
Győr-Moson-Sopron	7,4
Pest	6,8

Forrás: Lévai, 1997.

A tartós munkanélküliek arányát vizsgálva kiderül, hogy a községekben élő munkanélküliek közt gyakoribb az előfordulásuk, mint a városokban. A falvakban ez az arány 57,1% a városok 56,3%-ához képest. Legnagyobb mértékben

Jász-Nagykun-Szolnok megye falvaiban található tartósan munkanélkülieket (akik 180 napnál régebben vannak munkanélküliként regisztrálva). Országos adatok alapján a munkanélküli járadékra jogosultak 41,1%-a, a jövedelempótló támogatásban részesülők 48,2%-a él falun.

Általános következtetéseket levonva a falusi munkanélküliséggel kapcsolatban a következőket állapíthatjuk meg:

- az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők közt több munkanélkülit találunk a falvakban;
- főleg a betanított és segédmunkás falusiak körében nőtt az állástalanok száma;
- a munkanélküliek számarányának alakulása függ a település nagyságától, illetve földrajzi elhelyezkedésétől; ti. minél kisebb a település és minél keletebbre fekszik, annál nagyobb rátával kell számolnunk;
- az adott település infrastrukturális adottságai nagymértékben befolyásolják a foglalkoztatotti létszám alakulását.

A szegénység alakulása

A jövedelemszint nagyarányú csökkenése következtében nőtt a szegénység, fokozódott a népesség szociális helyzetének romlása.

A Magyar Háztartás Panel vizsgálat alapján 1994-ben mintegy három-, három és fél millió főt regisztráltak Magyarországon, akik a KSH által számított létminimum alatt kénytelenek megélni. E népesség zöme a községi társadalomban él, ahol így kb. háromszor akkora a szegénység, mint a fővárosban (ANDORKA, 1996.). A tartósan szegények aránya a községekben 10,4% körüli volt 1994-ben, a budapesti 1,2%-hoz képest. Tehát a szegénység súlyos formája a falvakban kilencszer olyan gyakori, mint Budapesten (ANDORKA, 1996.). A falusi társadalomban e tartós szegénység előidézője az alacsony jövedelemszint mellett a munkanélküliek, az alkalmi munkából élők, az eltartottak, az alacsony iskolai végzettséggel bírók és a cigány etnikum magas előfordulási aránya.

A lakáskörülmények és a tartós eszközök számbavétele fontos információkat ad a háztartások anyagi helyzetéről. A falusi háztartások lakásfelszereltségének hiányai szegénységet, elmaradottságot mutatnak a városiakhoz képest. A hiányos felszereltségű háztartások aránya a falvakban közel kétszerese az országos átlagnak és többszöröse a megfelelő budapesti arányoknak (ANDORKA, 1996.). A vízvezeték, a vízöblítéses WC, a fürdőszoba, a telefon, a színes televízió, az automata mosógép, a személygépkocsi stb. mind hozzájárulnak az életkörülmények könnyebbé tételéhez, az életesélyek javításához.

A hátrányok hatása a falusi népesség lelkiállapotára

Mentálhigiénés szempontból közelítve ugyancsak megrázó kép tárul elénk a falu társadalmát fókusz alá véve. A negatív tendenciákból adódó szorongások, feszültségek miatt a deviáns magatartásformák növekedése szembeűnő tény. A növekvő

alkoholizmus, dohányzás és egyéb önpusztító szenvedélyek, az öngyilkosságok arányszáma mind egyfajta védekezési-menekülési mechanizmusok a lakosság körében. Elgondolkodtató tény, hogy például ma, Szabolcs megyében a férfiak várható átlagéletkora hat évvel alacsonyabb a magyarországi átlagnál, amely alig haladja meg a 64. életévet. A Magyar Háztartás Panel vizsgálat e témakörben feltett kérdéseire adott válaszokból egyértelműen kiderül, hogy a falusi lakosság lelkiállapota sokkal rosszabb, mint a városiaké. KOPP Mária és SKRABSKI Árpád vizsgálatait összegezve (1992) a neurotikus és depressziós tünetek a falusi lakosság körében azt mutatják, hogy azonnali és hathatós beavatkozásra van szükség az egészségügyi állapot további romlását megakadályozandó.

Kitörési lehetőségek, megoldási javaslatok

Mindezek után felmerül a kérdés, hogy mit lehet tenni. Mik azok a lehetőségek, módok, eszközök, amelyek kitörési stratégiaként szóba jöhetnek. Úgy gondolom, hogy mivel komplex problémával állunk szemben, így a beavatkozás szintje is többfélék kell hogy legyenek. A főbb tájékozódási pontok, amelyek mentén a problémamegoldást el kell kezdeni, illetve folytatni, a következő globális területeket érintik: gazdaságpolitika, szociálpolitika és foglalkoztatáspolitikai, térség- és településfejlesztés, mentálhigiéné.

– *Gazdaságpolitikán belül:*

1. a hiányzó tőke pótlása az árakban képződő nyereségből és költségvetési támogatásokból;
2. megfelelő árszabályozási rendszer kialakítása, amely megszünteti a hazai piac ingadozását;
3. új piacok meghódítása a magyar termékek számára;
4. a tulajdonviszonyok rendezése;
5. a gazdálkodási mód megváltoztatása;
6. technikai fejlesztés;
7. beruházásnövelés; vállalkozásélénkítés;
8. sajátos támogatási rendszerek kidolgozása.

– *Szociálpolitikán belül:*

1. humán erőforrások fejlesztése, különös tekintettel a hatékony munkaerőpiaci képzésekre, átképzésekre;
2. a foglalkoztatotti létszám növelése;
3. új munkaszervezési módszerek bevezetése;
4. népjóléti programok szervezése;
5. közösségfejlesztés;
6. önszerveződések kialakítása.

– *Térség- és településfejlesztésen belül:*

1. kistérségi együttműködés fokozása;
2. önkormányzatok menedzselése;

3. a vidék társadalmi életének felélesztése; a táj- és kultúrhagyományok ápolása;
4. a természeti erőforrások megőrzése; környezetbarát technológiák alkalmazása a gazdálkodásban;
5. vidékfejlesztési programok kidolgozása;
6. idegenforgalom fejlesztése.

– *Mentálhigiénén belül:*

1. életvezetési ismeretek, készségek és önismereti technikák megtanítása;
2. új feszültségoldó mechanizmusok bevezetése;
3. az egészség értékének mint életszemléletnek az elterjesztése; az egészséges életmódra való nevelés;
4. optimista, életigenlő szemléletmód kialakítása;
5. az oktatási és kulturális fejlődés előmozdítása.

Összegzés

E főbb irányokban történő elmozdulás a különböző tudományterületeket képviselő szakembergárda és a helyi közösségek permanens együttműködését igényli. Ezért nagyon fontos, hogy kialakuljon egy állandó oda-vissza jelzéseken alapuló, folyamatosan bővülő kommunikációs háló, amely a különböző szintű és jellegű kezdeményezéseket összefogja, összehangolja, s állandó mozgásban, aktivitásban tartja.

A falvak sorsa nagymértékben függ attól, hogy a kormányzat mennyiben kötelezi el magát az agrárágazat támogatásának, hiszen a községi lakosság megtartásában az agrárszférának döntő szerepe van. Fontos tehát, hogy a vidék lakossága megfelelő mértékű és jellegű támogatásban részesüljön az elkövetkezendő időszakban, hogy a válságövezetek gondjai enyhüljenek. Ehhez teret kell biztosítani az alulról szerveződő, autonóm megnyilvánulások kibontakozásának. Az önszerveződésen alapuló helyi kezdeményezések létjogosultsága előnyt kell, hogy élvezzen, hiszen elsősorban a problémák terhét közvetlenül magukon viselőknél múlik a változás kimenetelének sikeressége.

AGRÁRÉRTELMISSÉG A VÁLTOZÁSOKBAN*

BÁNLAKY PÁL

Mint tudjuk, 1990 előtt az agrárértelmiség meghatározó hányada a *mezőgazdasági nagyüzemekben* (téeszekben és állami gazdaságokban) dolgozott. 1990 óta az agrárszféra alaposan átrendeződött, a mezőgazdasági nagyüzemek többsége átalakult, megszűnt, részeire bomlott. Ez a változás természetesen – mások mellett – az agrárértelmiséget is nagyon komolyan érintette. Sokuk számára a nagyüzemek átalakulása, megszűnése addigi élet- és tevékenységi terepük eltűnését jelentette, mondhatni, eltűnt létük korábban oly stabilnak tűnő alapzata. Más irányokba kellett tájékozódniuk; azokat az „utakat” próbáltam meg számba venni, amelyeket kijelölt számukra a változó világ.

Az adatforrások

Az MTA RKK ATI Társadalomkutató Csoportja (Szolnok) ez évben kutatást végzett Tisza menti településeken, a mezőgazdaság helyzete, perspektívái tárgykörben. Ennek keretében készítettünk (szerző és KEVY Bea) interjúsorozatot *agrárértelmiségi*ekkel. Az alapcél az volt, hogy megtudjunk valamennyit arról, mi történt velük az 1990 óta zajló mezőgazdasági átalakulás idején. Maradtak a szakmában? Hogyan? Merre mozdultak, ha mozdultak? Hogyan élték meg a változásokat? Érdekel bennünket továbbá az is, hogy mi a véleményük a történekről, hogyan látják a mezőgazdaság jelenlegi helyzetét, jövőjét, milyen egyéni perspektívát látnak maguk előtt? Nem pusztán kíváncsiság vezetett. Következtetni szeretnék arra, vajon az a *szellemi potenciál, az a szaktudás és tapasztalat*, aminek ők a hordozói, mennyire hasznosul jelenleg, és milyen esélye van a jövőbeni hasznosításnak. Másként fogalmazva a kérdést: *a jövőbeni agrárfejlődés tekintetében milyen mértékben lehet számítani erre a szellemi potenciálra?*

A rendelkezésre álló forrás szűkössége – ebből következően a mozgósítható kutatói kapacitás és ráfordítható idő szűkössége – nem tette lehetővé kiterjedt mintán, sztenderdizált és kvantifikálható eszközökkel történő vizsgálat elvégzését. Ezért döntöttünk úgy, hogy *tematikus interjúsorozatot* készítsünk. Földrajzilag is korlátozott területen tudtunk dolgozni: a Tiszazug és a vele átellenben lévő Tisza jobb parti sáv Tisza menti településein kerestünk fel mezőgazdasági szakembereket.

---

* Jelen írás az „A Falu” 1996 téli számában megjelent „Ugrómókus, zöldbáró – most micsoda?” c. tanulmány rövidített és – a falukonferencia tematikájának megfelelően – részben átirított változata.

Adatbázisunk oly módon is bővült, hogy magukban az interjúkban is rákérdeztünk más, az alany által ismert kollégái „útjára”, valamint más beszélgetésekből (pl. önkormányzati vezetők) is tájékozódunk. Úgy tűnik, a leglényegesebb, bizonyosfajta következtetések levonására már alkalmas információkat a településeken élő agrárszakemberek többségéről sikerült összegyűjtenünk, de az adatgyűjtés e módjából következően nem tartanám korrektnek, ha mondanám, hogy számszerűen hány főről van adatunk. Ám esetünkben elegendőnek látszik, ha annyit mondhatunk, hogy a vizsgált településeken élők *többségéről bizonyosan* tudjuk a legfontosabb tudnivalókat.

Kétségtelen, hogy ily módon kvantifikált, tehát matematikailag bizonyított (bizonyítható) eredményekhez nem lehetett eljutni. Úgy vélem azonban, hogy az a fajta kvalitatív jellegű leírás, amelyre bizton vállalkozhatom, eléggé *megbízható* ahhoz, hogy a fő trendekről – ha csak hipotetikusán is – valamit megtudjunk.

Egy közbevetett megjegyzés, ami ugyan nem a témáról szól, szerintem mégis a lényeghez tartozik: az interjúk, beszélgetések egy teljesen általános, és meglehetősen jellemző *tartalmi sajátosságáról* van szó.

Az interjúk – tervezett – fő tartalma az „utak” felderítése volt, alanyaink azonban folyton „mellébeszéltek”. Kérdezhettük őket akármiről, a második, legkésőbb a harmadik mondatban már *a mezőgazdaságról, a szakmáról, szakmapolitikai kérdésekről* beszéltek. Nem találkoztunk egyetlen egy olyan beszélgetőtárssal sem, akinek fő beszédtemája, gondolatainak mindig visszatérő alfája és omegája ne *a magyar mezőgazdaság állapota* lett volna.

És *nem*, vagy nem csak és nem elsősorban *magánsorsuk szemszögéből*. A *dolog* (a magyar mezőgazdaság dolga) olymértékben fontos számukra, hogy kizorít gondolkodásukból minden mást. Megszállottak? „Beszűkült agyúak”? Biztosan van ilyen is, olyan is. De mindenképpen olyan emberek, akiknek a gondolkodása alapvetően egy társadalmi-szakmai probléma körül forog. És itt rögtön meg kell kérdeznem: szabad-e ezt az attitűdöt nem, vagy csak nagyon részlegesen érvényesíteni engedni? Nem olyan erő-e, olyan sajátos *szellemi potenciál* (vagy az agrárértelmiségben meglévő szellemi potenciál olyan *aktivizációs bázisa*), amelyet vétek kihasználatlanul hagyni? – Szóval ezért gondolom úgy, hogy eme közbevetett megjegyzés mégiscsak a lényeghez tartozik.

Utak és sorsok – tipizálási kísérlet

Interjúrészletekkel, egyéb dokumentumokkal adott terjedelemben nem tudom a tipizálást levezetni, bizonyítani. Meg kell elégednem annyival, hogy *leírom* az anyagok elemzése során általam megállapíthatónak vélt fő típusokat, a következőképpen:

1. Kft.-kbe, egyéb mezőgazdasági csoportos vállalkozásokba átlépők

A termelőszövetkezetek (kényszerű) átalakulásának – ahogyan interjúalanyaink szinte mindegyike konzekvensen, egymástól függetlenül azonos fogalmat hasz-

nálva fogalmazott: *szétverésének* – időszakában a romokon igen gyakran „termelő és szolgáltató” gazdálkodó szervezetek (kft.-k vagy más jogi formájú társaságok) jöttek létre. Néhány, többé-kevésbé közös jellemzőjük leírható:

- Alapító magjukat általában a szövetkezet volt vezérkarának egy része alkotja.
- Saját földterületük viszonylag kevés, de általában elég jelentős területet bérelnek (többnyire a volt téesz-tagoktól, akik néhány hektáros részarány- vagy kárpótlási földjüket adják bérbe).
- Eszközállományuk egy része (esetenként domináns része vagy egésze) a volt téesz-vagyon kivásárlásából származik.
- Tagságuk – foglalkoztatott alkalmazottaik – száma kicsi, a téeszhez viszonyított területarányosnál jóval alacsonyabb.

Bizonyos, hogy megalakításukhoz elég jelentős *induló tőkére* volt szükség. Nagy kérdés, hogy ez honnan származik? Úgy tűnik, hogy több, egészen különböző forrásból. Megjelenik a felhalmozott saját tőke, alkalmasint abban a formában is, hogy az indulás érdekében ingatlant, nagy értékű tartós fogyasztási cikket tettek pénzzé. Kétségtelenül volt szerepe – hol kisebb, hol nagyobb; az arányok becslésére nem merek vállalkozni – a „huncutságnak” (ez egyik interjúalanyunk szóhasználata), ami itt egyrészt azt jelenti, hogy információközelben lévén, egyeseknek több esélyük volt a téesz-vagyontól komoly értékeket „kimenteni”, a kárpótlásokat intézők, a földkiosztó bizottságok ügyes befolyásolása révén (ami olykor azért is könnyű volt, mert az érdekeltek tagjai voltak azoknak) olcsón jutottak jó földekhez. Ez az a tőkefelhalmozási technika, amellyel azok tudtak élni, akik (egyik interjúalanyunk megfogalmazásával) „erkölcsileg bírták” ezt a dolgot. Továbbá, nem jelentéktelen szerepe volt a „kapcsolati tőkék” mobilizálásának. (Korábbi üzleti kapcsolatból ismerős banktól gyorshitel stb.)

Ezek a szervezetek általában jól prosperálnak. Megvan bennük az okszerű termeléshez szükséges *szaktudás*, ennek a bázisán (is) igyekeznek *raciónalisán gazdálkodni* (kis létszámmal, jól szervezett munkával), működtetni tudják *kapcsolatrendszeiket*. Többnyire nemcsak a saját és a bérlettel kezelésükben lévő földeket művelik, hanem gépi és egyéb szolgáltatást is vállalnak a magukban próbálkozó kisgazdák számára. Akik ezt az utat járják – képesek voltak ezen az úton elindulni –, *megmaradtak a mezőgazdaságban*, mégpedig olyan munkaszervezetben, ahol *termelészervező és -irányító* szaktudásukat és tapasztalataikat is hasznosítani tudják. Ez eddig jó. De nagy kérdés – és interjúink egy része igencsak „görbítette a kérdőjelet” –, hogy vajon a legrátermettebb, legjobb szakemberek tudnak-e ezen az úton haladni? Úgy tűnik, hogy van ilyen is, olyan is. Az viszont biztosnak látszik, hogy az igazán jó szakemberek korántsem mindegyike járja (tudja járni) ezt az utat. Ők merre? A következő típusokba:

2. Vállalkozók, magángazdák – akik maguk próbálnak megmaradni

Ők azok, akik a nagy átrendeződés időszakában egyrészt mindenképpen meg akartak maradni a mezőgazdaságban, másrészt *nem akartak*, vagy *nem tudtak* valamilyen csoportos formához csatlakozni. Nem akartak, vagy nem tudtak – ez a két megjelölés egyben kifeszíti azt a nagyon tág intervallumot is, amelyen az egyedül boldogulni akarók (vagy kényszerülők) nagy sokfélesége elhelyezhető. Mert nagyon nem egyformák ők. Nem egyforma a *szándékuk*, *motivációjuk*, nem egyforma a *tőke-erejük*, nem egyformák a *lehetőségeik*, így aztán az sem csodálható, ha nagyon különbözően látják saját helyzetüket, *perspektívájukat*.

Anyagaink alapján úgy látszik, ők az egyik legnépesebb csoport, dinamikájuk – vagy dinamikátlanságuk – erőteljesen befolyásolja, hogy mit lehet várni az itt lekötött szellemi kapacitástól. Aki gazdaságilag erős, magabízó nagyvállalkozóként igencsak megtalálja számítását, nemigen mozdítható másfajta irányba. Miért is tenné? Miért is kockáztatná erős egzisztenciáját bárminő szép közösségi érdek oltárán? Aki meg napról napra vegetál szűkre vont lehetőségeinek gúzsában, beszűkülten a napi lét-küzdelem nyomásaitól, hogyan is volna újramozdítható? Vagy mégis, talán, egyik is, másik is, valamiképpen? Nem tudni most még. Pontosabban kellene tudni róluk. Nincs elég anyagom ahhoz, hogy, kellően finom elemzéssel – bizonnyal számos altípusukat – leírhassem. Az intervallum *két szélső pontját*, a magukban boldogulók két, polárisan ellentétes típusát tudom leírni, a többi a kettő között van, valahol.

2.1. Az „igazi” vállalkozók

Ők azok, akik jelentős tőkeerővel rendelkeznek (hogy honnan, ez éppúgy bizonytalan és sokféle eredettel, mint a csoportos vállalkozásoké), többségük komoly földdel bír (50–200 ha), nagyrészt sajáttal, de van benne bőven bérelt föld is. Szinte mind komoly gépparkkal rendelkezik.

Vannak, akik a szó szokásos értelmében *farmertípusú* gazdálkodást folytatnak: saját földön, saját géppel, saját (családi) munkaerővel termelnek.

Vannak többé-kevésbé hagyományos *féltőkés nagygazdatípusú* gazdálkodók; inkább az intenzív kultúrákkal (szőlő, zöldség) foglalkozók, akiknek gazdasága erősen a *bérmunkára* épül. (*Féltőkés nagygazdatípusnak* azért nevezem, mert általában nem szabályos alkalmazott-bérmunkással dolgoztatnak, hanem „szürke” módon foglalkoztatott *napszámosokkal*.)

És vannak egyértelműen *vállalkozók*, akik nem annyira saját termeléssel-gazdálkodással foglalkoznak, inkább gépeikkel másoknak végeznek bérmunkát, gyakran kiegészítve termeltető-kereskedelmi-felvásárló-tanácsadó tevékenységgel is.

Úgy tűnik nekem, ez a kialakult, alakulóban lévő vállalkozói réteg szaktudását saját vállalkozásában (gazdaságában) *használja* (ha nem is *kihasználja*: tudásának, tapasztalatának csak egy része *érvényes* ebben a szférában). Annak viszont kicsi a valószínűsége, hogy ez a szaktudás a saját vállalkozáson kívüli szférákba is bevonható legyen. S az intervallum másik pólusa:

2.2. A kényszervállalkozó magángazdák

Számosan közülük kiváló szakemberek, olykor szakterületük megszállottjai. Ám az átrendeződés kezdetekor nem volt tőkeként mobilizálható vagyonuk, semmilyen, vagy csak kicsiny mértékben részesedtek a kárpótlásból, morális vagy „mulyasági” okból nem vettek részt a „huncutságokban”, tudásukra más nem tartott igényt, ők viszont mindenáron az agráriumban akartak maradni; így azután csaknem üres marokkal kényszerültek elindulni az önállóság útján. Közbevetőleg jegyzem meg, mert nem jelen írás lényegéhez tartozik, de említetlenül mégse hagyhatom: Az életútvázakból eléggé egyértelműen kiderül, hogy közöttük, mondjuk így, túltreprezentáltak a valahai *szegényparaszti családokból* indultak. Ezért nem volt jelentősebb kárpótlási földjük sem, de ezen túl, úgy tűnik, a másféle (kapcsolati stb.) tőkék felhalmozásából is kimaradtak. Most kézbe vesszük újra – olykor a szó legszorosabb értelmében is – a kaszát-kapát, előveszük újra nemzedékek során áthagyományozott szegényparaszterkölcüket, s csinálják, leszegett fejjel... Lehet – szólítlak, tanácskérőn, mesterem, MÁRKUS István –, hogy az „ismeretlen főszereplő” hetedíziglen szerephez jut újra meg újra, hogy a szegényparaszt ősök árnya – egyetem, nagygazdaságban végzett vezető munka, felhalmozott tudás ide vagy oda – visszahúz megint? Sejttem csak – tudáshoz ennyi ismeret kevés –, de a sejtés is elég, hogy végigfusson a hátán a hideg...

Az ő útjuk jóval göröngyösebb, mint az „igazi” vállalkozóké. Földjük jóval kevesebb (ha van egyáltalán számba vehető nagyságú; többen csak bérelt területen dolgoznak), gépeik alig. Magukra, olykor csak saját fizikai erejükre számíthatnak.

Van viszont egy dolog, amire – talán – érdemes odafigyelni. Mintha kirajzolódna az agrárértelmiségiből lett (kényszer)vállalkozók, magángazdák *gazdálkodásszerkezetének* egy sajátossága is. Mintha az látszana, hogy míg a hasonló nagyságrendű magángazdasággal rendelkező „közemberek” (nem diplomás agrárszakemberek) igyekeznek a hagyományos kis- és középgazdaságok mindent termelő struktúráját reprodukálni, addig a szakemberből lett parasztok gazdaságában van egy *domináns-specializált* termelési profil – természetesen a tanult és gyakorolt szakmának megfelelően. (Pl. volt állattenyésztési üzemágvezető most főfoglalkozású juhász, minimális – lényegében a korábbi háztájinak megfelelő – kiegészítő termeléssel.) Talán épp ez az a tényező – ha igaz –, ami esélyt ad arra, hogy az ő szaktudásukat újramobilizálni lesz lehetséges. Mert *örzík* a szakmát, mert *érzik* jelen tevékenységük korlátozott kicsinyességét. S talán azért is, tegyük még ezt is hozzá, mert jelen helyzetükben, jelen tevékenységükben *kínlódnak nagyon*. Kínlódnak egzisztenciálisan: alig-alig tudnak fennmaradni, épphogy elég jövedelmet kisajtolni, és kínlódnak mentálisan: nem ezt akarták, nem ezt akarják. Ha valakinek *szüksége lenne* rájuk...

Ez volt a két legfontosabb típus. Talán számban is – bár arányok becslése ennyi adat alapján könnyelműség –, jelentőségben is. Ám a többi sem érdektelen.

3. A mezőgazdaság perifériáira kerültek

Ők sem egységes képlet. Valamiképpen *perifériára* kerültek tekintem azt a gazdajegyzőt is, akinek munkája (mint többen is elmondták az interjúkban) zömmel adminisztratív-bürokratikus, és azt az üzletkötőt is, aki magokkal, mezőgazdasági gépekkel házal, és azt a felvásárlót is, aki termelő és kereskedő között közvetít. Kétségtelen, munkájuk az *agrárágazathoz* köti őket, de a mezőgazdasághoz, jószághoz, földhöz, termeléshez nem sok közülük van. Nincsenek annyian – vagy csak mi nem találkoztunk annyiukkal –, hogy az előbbi felsorolásban szereplőket altípusonként lehetne jellemezni.

Összefoglalóan, mindannyiukra (minden perifériára kerültre) nézvést nagyjából ennyit lehet mondani:

Amennyire meg lehetett tudni, ők maguk a saját útjukat *kényszerpályának* tekintik. A fiatalabbak optimistábbak. A jelent is jobban elfogadják, mert bíznak abban, hogy ez csak átmenet, hogy előbb-utóbb módjuk lesz „igazi” munkára, termelésközelségre jutni. Az idősebbek, akik komolyabb szakmai pálya után sodródtak perifériára, mintha lemondának már: „*A tanult profilomat, azt teljesen felhagytam....már nem tudok visszamenni....ez az adott helyzet, ebbe vagyunk.*”

Az ő szellemi potenciáljuk, azt hiszem, jellegzetesen *látenciában lévő*. Bármiikor, ha értelmes feladatot kapnának, boldogan mozdulnának. Fontos azonban az is, hogy úgy tűnik, nekik *kapni* kell a feladatot: nem tudják *maguknak kiküzdéni*. Gondolni kell velük. Lehet, és úgy hiszem, érdemes.

4. Akik kiestek (mármint a mezőgazdaságból)

Egészen vegyes „típusról” van szó, akiknek egyetlen közös jegyük, hogy a nagy átrendeződés előtt agrárértelmiségiként dolgoztak, most viszont nem. Ilyenfélék tartoznak ide:

4.1. Akik kiléptek az aktivitásból

Elég sokan voltak, nyilván az idősebbek közül, akik *nyugdíjba mentek*. (Gyakran idő előtt, karkedvezménytel.) Kérdhetnők, a nyugdíjba vonulást miért sorolom ide, miért nevezem őket (is) „kiesők”-nek? Az ok egyszerű. Nem *természetes* módon, elérvén a kort, megfáradván mentek nyugdíjba. Pár évvel a korhatár előtt, vagy már elérve ugyan a 60 évet, de erőben, munkabírásban töretlenül érte őket a változás. A csoportos vállalkozásokban részt venni nem tudtak, nem akartak, magánvállalkozást vállalni nem mertek, nem bírtak; nyugdíjba *menekültek*. Nem, mert nem bírtak, nem akartak volna dolgozni tovább. Csak azért, mert az alakuló új szerkezetben nem látták biztos helyüket. – Biztosan van közöttük olyan, aki *megérett* a nyugdíjra: megmerevedett gondolkodásmódjával, rögzült rutinjaival valóban alkalmatlan mindenféle újra. De van közöttük nem kevés olyan, aki egész életét újításokban-váltásokban élte, tudása, képessége és nem

utolsó sorban az innovációk fogadásában való tapasztalata hiányozni fog a magyar mezőgazdaságból.

4.2. Akik kiléptek az agráriumból

Ők azok, akik átmentek egy egészen más, nem mezőgazdasági területre. Biztosítási ügynök, bank (az interjúkban visszatérően emlegették ezeket), tanítás, kereskedelem (nem mezőgazdasági jellegű); ezek az „ösvények”. Sorsukról – ebből az interjúsorozatból – mit se tudni. Találkozni nem tudtunk velük, mivel – a dolog természetéből adódóan – általában távolabbi településeken találtak efféle megélhetést, nem volt módunk ott felkeresni őket. A róluk szóló „elbeszélések” pedig olyannyira homályosak és ellentmondásosak, hogy jobb mellőzni azokat. Így hát csak azt mondhatjuk: ha érdekel bennünket, hogy mi van velük, lehetne-e valamiképpen használni őket, egy külön interjúsorozattal utánuk kellene menni. Gondolom, megérné: számuk nem kevés, sorsuk tanulsága biztosan nem érdektelen.

4.3. Akiket kiszorítottak az aktivitásból

A legtisztábban „kieső” altípust azok adják, akik egyszerűen és közönségesen *munkanélküliek* lettek. Agrárértelmiségiek között nem nagyon sok ilyen van, de nem is elhanyagolható létszám. Róluk – most – nem nagyon van mit mondani. Ámbár talán az ő esetükben nem érdektelen felidézni, hogy *mások* mit mondanak *róluk*.

A leglényegesebb elem: *a munkanélkülivé válás és az alacsonyabb szintű szaktudás korántsem járnak együtt*. Nagyon jó szakemberek is váltak munkanélkülivé, például úgy, hogy az utolsó utáni pillanatig „parancsnoki hídon maradvá” próbálták menteni a menthetőt az „átalakuló” téveszből, s mire a felszámolás bekövetkezett, már sehová, semmiféle módon nem tudtak elmenni. Most ők is, a munkanélkülivé vált kevésbé jók, csak átlagosak is, várnak, próbálkoznak; mi lesz velük, ki tudja?

S végül az utolsó típus, akiknek útja, ha út ez (végleg, vagy időlegesen, ki tudja?) a *sehovába* vezet:

5. A „szétesettek”

Külön típus? Igen. Mert, sajnos, vannak annyian. Kiestek, így vagy úgy, abból a közezből, abból a létezési módból, amelyben évtizedeket éltek, és ezt nem tudták mentálisan feldolgozni, túlélni. Alkohol, egyéb deviancia, öngyilkosság is van. Gyengék? Lehet. Talán csak farkastörvényű világnál gyengébbek.

Nem hiszek a gyengesség eleve-elrendeltségében. Meggyőződéses hitem, ők is valók valamire, ha...

...de ennek a mondatnak a folytatása már nem az agrárértelmiségről szóló dolgozatba tartozik...

A NÉPSÚRÚSÉG ÉS A NAGYVÁROS-KÖZELISÉG HATÁSA A MUNKANÉLKÜLISÉGRE FALUN*

DÚSNÉ OBÁDOVICS CSILLA

Bevezetés

A 80-as években Magyarországon az emberek elvben többé-kevésbé elfogadták a munkanélküliség gondolatát annak alapján, hogy az a teljesítmény szerint szelektál, így rájuk nézve nem jelent veszélyt, munkaügyi szempontból ösztönző hatása van. Ehhez képest meglepő és sokkoló tény volt, hogy egyrészt hirtelen, rövid idő alatt nagy tömegeket érintett, másrészt saját személyüket is érintette, harmadrészt pedig az, hogy a munkanélküliség nem egyenletesen oszlik meg az országban. A korábbi előzetes várakozásoktól eltérően nem annyira a „humán tőke” minősége szerint differenciálódik, hanem elsősorban földrajzilag, továbbá ágazatok, életkor, nem stb. szerint szelektál a munkára váró emberek között.

A magyarországi vidéki területek a 90-es évek átalakulási folyamatai során aránytalanul hátrányos helyzetbe kerültek. Az elmaradottabb területekről bizonyos fokú elvándorlás, illetve átrendeződés mutatható ki a városias települések irányába.

Az Egyesült Államokban egy-egy foglalkoztatási válság következményei rövid idő alatt elenyésznek a migráció következtében, mert az emberek mozgékonyabbak, Magyarországon azonban a röghöz kötöttség következtében nehezebben mozdulnak el. A rendelkezésre álló statisztikai adatok nem teszik lehetővé, hogy megállapítsuk azt, hogy az elvándorlás mértékében mekkora azoknak az aránya, akik a munkanélküliség miatt települnek át, illetve tanulmányaikat befejezve ott maradnak a városban, ahol tanultak. Ugyanakkor felmerül az a kérdés is, hogy ahol magas a munkanélküliségi ráta, miért nem létesülnek nagyobb beruházások?

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan befolyásolták a gazdasági változások a vidék életkörülményeit. Melyek az elszegényedő, életképtelen területek és melyek a fejlődő – növekvő aktív lakosságárányú területek? Melyek a negatív ill. pozitív hatású tényezők? Milyen kapcsolatrendszer van a nagyváros-közelség és a munkanélküliség között? A következőkben ezekre a kérdésekre keresem a választ.

---

* A kutatást a Mellon Alapítvány támogatásával, a Cornell University Rural Sociology Tanszékével közösen végeztük.

Célkitűzések

A nemzetközi szakirodalomban gyakori jelenség, hogy a vidéki és a városi(as) területek egymással szembeni megjelenítésekor mind a vidék, mind pedig a város olyan kategóriapárként jelenik meg, amelyben a vidék a hátrányos helyzetű és passzív elem, a város pedig az aktív centrum.

Az általam ismert fontosabb besorolások eltérő szempontok szerint közelítenek a (kis)térsegekhez. Az OECD által kidolgozott és világméretű adaptációs elképzelésekkel általánosított kategóriarendszer a vidéki-városi kettősséget egy közbülső klaszterrel tette fokozatosabbá, de alapvetően a „vidékiiség”, vagy a „városiasság” szintjét tekintette meghatározó tényezőként. Klasszifikációja alapvetően a népsűrűségi változóra építkezik, és az „urbanizáltak” minősült térségekre vetítette rá a fejlettségre, illetve a fejlődésre vonatkozó változókat és indikátorokat.

A Cornell University (Ithaca, USA) Rural Sociology tanszékvezetőjével, David BROWN professzorral közösen kidolgozott szempontok szerint osztottuk fel a településeket. Feltételezésünk szerint a városhoz közeli lokáció előnyös az emberek számára: hozzáférnek a városi szolgáltatásokhoz és álláshelyekhez, miközben mentesülnek a nagyvárosi hátrányoktól.

Az a hipotézisem, hogy a gazdasági hanyatlás, illetve a kilábalás regionálisan, vonzásközpontok körül szerveződő jelenség. Ez azt sugallja, hogy a különböző faktorok alapján jobb helyzetben lévő „centrumok” körül elhelyezkedő települések gazdasági, foglalkoztatási előnyei viszonylag egyenletesen megoszlanak a térség valamennyi települése között, a fejlődés mintegy „kisugárzik” a centrumból a perifériára.

Módszerek

A kutatás adatbázisa

Tanulmányomhoz az 1994-es „T-star” adatokat (KSH), valamint az Országos Munkaügyi Központ által nyilvántartott munkanélküliek adatbázisát együttesen dolgoztam fel statisztikai és térinformatikai módszerekkel a vidéki diverzitás térbeli dimenzióinak feltárásához. Négy népsűrűségi kategória – legsűrűbb, sűrű, ritka és legritkább – és két nagyvárostól (50 000 főnél több állandó lakossal rendelkező város) való távolsági kategória (közel-távol) kereszttáblázásából 8 település-alcsoport jött létre. Az 50 000 főnél több állandó lakossal rendelkező városokból (22 nagyváros) – mint vonzásközpontokból – keletkezett a 9. kategória.

Az adatbázisokból az alábbi mutatókat képeztem:

- a munkanélküli rátát, amely a munkanélküliek számát az aktív korú népesség arányában fejezi ki;
- munkanélküliségi kategóriákat: a munkanélküli ráta szórása alapján alacsony, közepes és magas munkanélküliségű településcsoportok;

- a vándorlási egyenleget, amely a betelepültek és az elvándoroltak különbsége a népesség arányában;
- városközelség illetve távolság jelzője: közeli a település, ha egy 50 000 főnél nagyobb lakónépességű város 30 km-es körzetén belül található;
- népsűrűségi kategória: legsűrűbb, sűrű, ritka és legritkább, amely a népsűrűség adatsorának negyedelésével keletkezett;
- ruralitásjelző: a városközelségi és a népsűrűségi kategorizálás együttes alkalmazásából keletkezett az a nyolc, amely a településeket legsűrűbb-közeli, sűrű-közeli, ritka-közeli, legritkább-közeli, ill. legsűrűbb-távoli, sűrű-távoli, ritka-távoli, és legritkább-távoli osztályokba sorolja. Ezt a csoportosítást egészítettem ki egy kilencedik kategóriával, amely a 22 városközpontot is külön vizsgálhatóvá teszi.

Alkalmazott programok

Az adatok integrációja, valamint a változók leválogatása a 3-Base program 1.1 verziójával készült.

Az elemzést az SPSS for Windows Release 6.0 matematikai-statisztikai programmal végeztem. Az eredmények megjelenítése a MapInfo Professional Version 4.1 program segítségével történt.

Eredmények

Felvetődik a kérdés, hogy Magyarországon miért nem vándorolnak el az emberek más, kedvezőbb munkaerő-kapacitással rendelkező helyekre, és akik elmennek, hová mennek? Miért nem enyhül a munkanélküliség a migráció hatására, és egy-egy nagyobb válság miért nem enyhül az idő előrehaladtával?

A eredmények azt mutatják, hogy az alacsonyabb népsűrűségű, távoli településcsoportok rosszabb helyzetben vannak, mint a nagyobb népsűrűségű területek, ill. a nagyvárosi közelség előnyt jelent a környező településekre nézve.

A munkanélküliség területi megoszlása

Az 1. táblázatban a munkanélküli ráta alakulását tekinthetjük meg a ruralitásjelző változó szintjei szerint:

1. táblázat

A munkanélküliségi ráta alakulása a ruralitásjelző szintjei szerint (%)

	Legsűrűbb	Sűrű	Ritka	Legritkább
Közeli	8,51	9,49	10,10	11,38
Távoli	10,69	11,84	12,46	13,59
Városközpont	5,59			

A táblázatból látható, hogy a városközpontban a legkisebb a munkanélküli ráta. Az is kitűnik az adatokból, hogy a városközelség kedvezően hat a foglal-

koztatottságra, bár a legkisebb népsűrűségű településeken még a város közelsége sem tud igazán segíteni. Egy „legsűrűbb” típusú település, még ha távol is van egy városközponttól, kismértékben kedvezőbb helyzetben van (10,6-os értékkel), mint egy közeli ritka település, de egy sűrűn lakott településről ez már nem mondható el.

A vándorlási egyenleg területi megoszlása

Az 2. táblázatban a vándorlási egyenleg alakulását tekinthetjük meg a ruralitás-jelző változó szintjei szerint:

2. táblázat

A vándorlási egyenleg alakulása a ruralitásjelző szintjei szerint (%)

	Legsűrűbb	Sűrű	Ritka	Legritkább
Közeli	0,52	0,28	-0,03	-0,39
Távoli	-0,26	-0,43	-0,38	-0,89
Városközpont	0,25			

A táblázat alapján megállapítható, hogy kedvező helyzetben elsősorban a nagyobb népsűrűségű, városközeli települések, ill. maga a városközpont van, az egyéb településeken negatív egyenleget tapasztalhatunk. Az eredmények alátámasztják azt a hipotézist, mely szerint a városközpontok vonzereje kisebb, mint a városközeli igen sűrűn és sűrűn lakott településeké.

A harmadik táblázatban a munkanélküli ráta és a migráció közötti összefüggéseket figyelhetjük meg.

3. táblázat

A munkanélküliségi ráta és a migráció kapcsolatának vizsgálata

Kódszám	Vándorlási egyenleg	Települések száma
1	0,49	355
2	0,00	1440
3	-0,37	866
4	-0,74	451

MNKKOD 1 = alacsony (<5,2%), 2 = középalacsony (5,2–10,8%), 3 = közép magas (10,81–16,5%), 4 = magas munkanélküliségű terület (16,5%<)

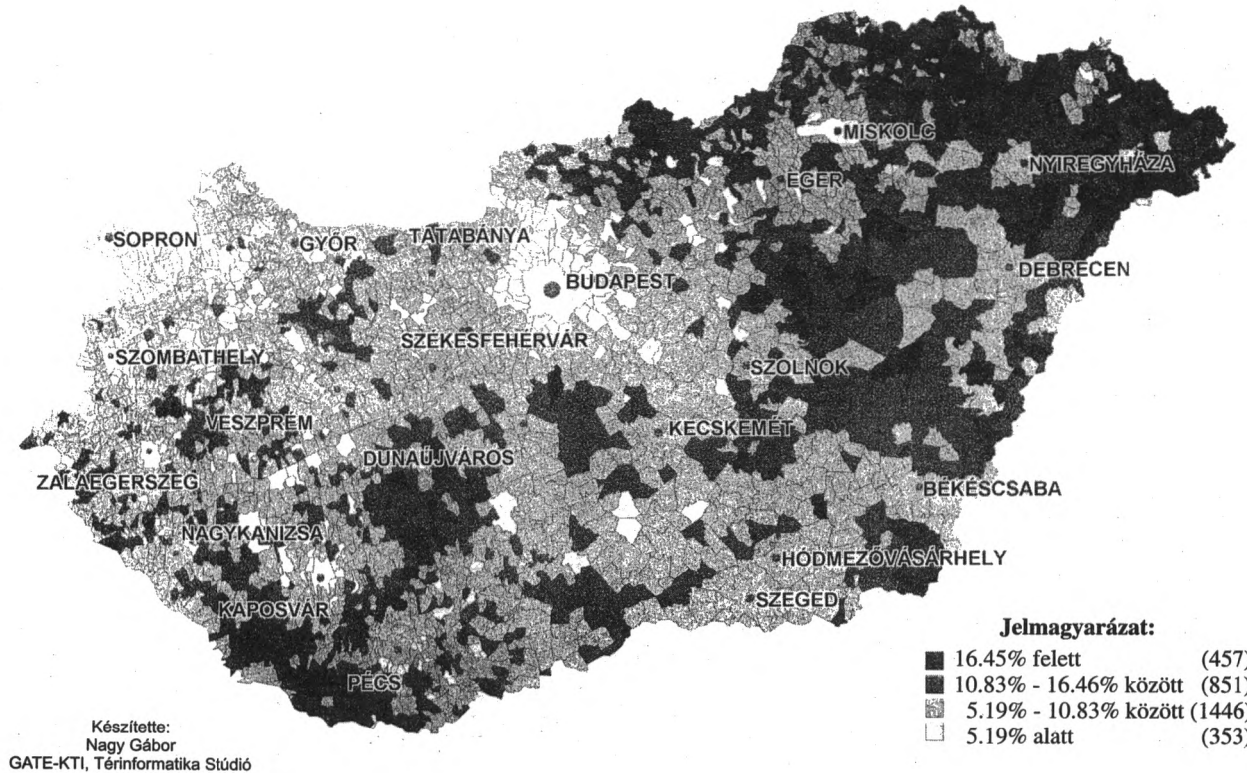
A táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy a munkanélküliséggel erősen sújtott területekre a nagyfokú elvándorlás a jellemző.

Eredmények értékelése

A munkanélküliségi rátát tekintve az 1. térkép alapján látható, hogy ott alakult ki nagyobb mértékű munkanélküliség, ahol a mezőgazdasági nagyüzemek felbomlottak (pl. Hódmezővásárhely és környéke) és azokon a területeken (pl.

1. ábra

*A munkanélküliségi ráta területi megoszlása, 1994
(munkanélküliek száma/aktív korú népesség)*

Nyírség), ahol az állami beruházások leépülésével az építőiparba (Budapestre) ingázó emberek munka nélkül maradtak. Egyes területeken, mint pl. Borsod, a nehézipar megszüntetésével szintén sokan maradtak állás nélkül, és speciális szakképzettségükből következően alkalmatlanok arra, hogy más munkaterületeken elhelyezkedjenek. A magyar szakképzésnek az elmúlt időben megvolt az a jellemzője, hogy embereket egy adott tájkerületben az oda okkal vagy ok nélkül telepített ipari tevékenységre képezte ki (pl. kohászat, bányászat). Ezek azok a tevékenységek, amelyekről kiderült, hogy a piacgazdaság keretei között nem tarthatók fenn, és az oda kiképzett szakemberek szaktudása feleslegessé vált, koruk és területi elhelyezkedésük azonban nem teszi lehetővé azt, hogy átképezhetőek legyenek.

Magyarország infrastrukturális felépítettsége olyan – pl. az úthálózat –, hogy a külföldi befektetőknek nem éri meg az, hogy olyan területekre telepítsenek ipart, ahol a munkaerő van. Ez egyrészt annak „köszönhető”, hogy a meglévő munkaerő iskolázottsága alacsony, illetve teljesen eltérő szakmai alapokon áll, másrészt annak, hogy a szállítási költségek magasak.

A vándorlási egyenleg területi megoszlása szintén olyan kérdés, amelyet a rendelkezésre álló adatokból nem lehet egyértelműen értékelni. A migrációs értékelések az önkormányzatok által adott adatokra épülnek, amelyekből nem tűnik ki az, hogy kik a tényleges elvándorlók. Az elvándorlók egy része – tapasztalatok alapján – olyan, akik a környező nagyvárosban – vagy távolabb, pl. Budapesten, Pécsen, Debrecenben – folytatja tanulmányait, és a város adta kényelmi szempontok miatt végzés után ott marad.

Az egyesült államokbeli migrációs folyamatokat többször példaként említik, azonban figyelmen kívül hagyják a közgazdasági körülményeket. Gondoljunk bele abba, hogy a Nyírségben egy kis településen egy nagy telekkel rendelkező családi ház értékéből előnyösebb területeken még egy kétszobás panel lakást sem lehet venni.

A rendelkezésre álló statisztikai adatok annak a megállapítására sem alkalmasak, hogy a nagyvárosok körül az ott lévő kistelepülésekre mekkora arányban települnek be azok, akik más hátrányos helyzetű térségekből érkeztek, és kik azok, akik a Nyugat-Európában 10–15 évvel ezelőtt megindult folyamattal egyidőben a városból kitelepülnek, és a környező „kertvárosokból” járnak be a munkahelyükre.

Összegzés

A munkanélküliség problémája összetett, melyben emberi, társadalmi és gazdasági tényezők játszanak szerepet. Vannak olyan körzetek, ahol az emberek a helytelen iparosítás miatt maradtak munka nélkül, akik a megszerzett szaktudásukat nem tudják hasznosítani, mert körzetükben olyanok a gazdasági, földrajzi adottságok, hogy beruházások nem realizálódnak.

A mostani átképzési tendenciák azt az eredményt hozzák, hogy sok embert olyan szakterületekre képeznek át, amelyeknek a felvevőképessége szintén nem elegendő ahhoz, hogy ezt a munkaerő-kínálatot alkalmazni tudja (számítógépes átképzések, könyvelési tanfolyamok). A tradicionálisan mezőgazdasági területek, ahol a nagyüzemeket megszüntették és kárpótlással a területeket szétszabdalták, olyan üzemméreteket eredményeztek, amelyekben nem lehet úgy gazdálkodni, hogy abból egy családot el lehessen tartani.

Az ipari területeken ez a jelenség szintén megfigyelhető. A bizonyos fokig kierőltetett vállalkozási kényszer azt eredményezi, hogy a létrehozott kisvállalkozásoknak nincs meg a megfelelő munkaellátottságuk, és ebből következően nem képesek arra, hogy a felszabaduló munkaerő-felesleget alkalmazzák.

A migráció kérdését tekintve egyrészt a röghöz kötöttség a gátló tényező, másrészt a pénzügyi okok, miszerint egy elmaradott térségből eltelepülni szándékozó ember az ottani tőkéjéből nem képes jobb adottságú helyen egzisztenciát teremteni.

Eredményeim azt mutatják, hogy a nagyvárosok továbbra is előnyösebb lakó- és munkahelyi feltételeket biztosítanak polgáraiknak, mint a vidékiek. A nagyvárosoktól távolabb elhelyezkedő sűrűn lakott települések (távolsűrű) valamivel kedvezőbb foglalkoztatási lehetőségekkel rendelkeznek, mint az elszigetelt és rurális (távolsűrű) lakhelyek.

Igaz, hogy távoli, de sűrűbb lakónépségű csomósodási pontokon magas a munkanélküli ráta és az elvándorlási egyenleg, de a távoli kategórián belül a legkisebb, sőt, a közeli-ritka osztályhoz hasonló értéket mutat.

INFORMÁLIS GAZDASÁG A MAI MAGYARORSZÁGI FALUN

MADARÁSZ IMRE

Mi az informális gazdaság?

A premodern informalitás

„Az informális gazdaság nyilvánvalóbb azokban az országokban, ahol nem fejlődött ki teljes egészében az ipari gazdaság. Az ilyen országokban a munkaerőnek viszonylag kis hányada *dolgozik bérért*, s elégíti ki szükségleteit a *formális piaci tranzakciókon át*. A népesség nagy százaléka a *termékcseré*, az *informális munkacsere* és a *munkaszolgáltatások* segítségével éli meg. Mivel a gazdaság neoklasszikus koncepciója elvlasztja a gazdaságot a háztartástól és a közösségtől, az ilyen emberi viselkedések számukra értelmetlenek” (GILLESPIE, LYSON, HARPER, 1994, 7. p. – kiemelések tölem, M. I.).

Az 1970-es évek közgazdasági becslései megmutatták, milyen nagy jelentőségű gazdasági tevékenységek mennek végbe az informalitásban. „A háztartás birtokolja a modern gazdaságok munkaidőalapjának körülbelül 45–60 százalékát, ami a GNP harmadának-negyedének felel meg. Figyelemre méltó, hogy az USA-ban (tehát az egyik legvárosiasodottabb ipari társadalomban) egyrészt a különféle becslések igen magas GNP-arányt mutatnak, másrészt – s talán számomra most ez a legfontosabb – a XX. században ez az érték, úgy tűnik, nem vagy alig csökken” (SÍK, 1989: 21. p.).

Elképzelhető, milyen erővel vonzza ez a gazdasági „szabad kapacitás” a formális gazdaság szereplőit. Például a vállalkozókat, akik számára az, hogy a család otthon főzött ételeket fogyaszt, vásárlóerő elvonását jelenti a piacról (erre „megoldás” a gyorsétkeztetés, az üzemi étkeztetés, a szabványosított élelmek – a McDonalds, a hamburger, a hot dog stb. – „megszerettetése”).

Még fontosabb, hogy az informális gazdaság az állam figyelmét is felkeltette, hiszen a formális piacon kielégülő szükségletek többnyire nyilvántarthatók, szabályozhatók, és ami fő: adóztathatók. Tény, hogy az ipari társadalom egyik erőteljes és meglehetősen sikeres – bár nem mindig tudatos – törekvése volt az informális gazdasági tevékenységek formalizálása. Az állami bürokraták ideáltípusa az a társadalom lehet, ahol az emberek nem főznek otthon, nem javítják meg az autójukat, nem segítenek a szomszédjuknak nagy munkákban, hanem minden szükségletüket a nyilvántartott és adóztatott piacokon át elégítik ki.

De még ennél is többről van szó. Egy társadalomszervezési civilizáció telepedett rá a gazdaság formalizált szektorára. Az állam az onnan elvont jövedelmek átcsoportosításával szolgálta az oktatást, az egészségügyet (mindazon funkciókat, amiket elvont a háztartásokból és állami feladatkörre tett), valamint például a jóléti támogatásokat, a településfejlesztést stb. Így hát megérthetjük, hogy nem (csak) eszeveszett bürokraták, hanem a társadalmi közjóért tenni akarók is törekednek a gazdaság formalizására. Minél nagyobb része formalizált ugyanis a gazdaságnak, az annál tágabb körben szervezhető, és annál több jövedelemátcsoportosítás adhatja az alapját akár a vidék- és térségfejlesztésnek is.

A szabályozott piacgazdaság kialakulása szempontjából tehát előnyös, ha az informális gazdaság gyenge, ha az áruk és a szolgáltatások minél teljesebb köre a szabályozott, nyilvántartott és adóztatott piacokon keresztül áramlik a fogyasztókhoz. Ennélfogva az informális gazdaság preindusztriális, premodern jelenség. Ebben az értelemben szemléli az informális gazdaságot Estellie SMITH, amikor azt írja, hogy a harmadik világ országaiiban „a társadalmak egy körfolyamat csapdájában vannak: a gazdaság mindaddig nem változhat, amíg a prekapitalista termelési modellek léteznek és fenntartják azokat a szocio-kulturális életstílusokat, életmódokat, amik ezekből a módokból származnak; a korábbiaknak azonban fenn kell maradniuk a népesség életben tartása érdekében, amíg a „take off” meg nem történt” (SMITH, E., 1989, 300–301. p.).

Éppen ez a bökkenő. Amíg a gazdaság formális szintje nem képes kielégíteni az emberek társadalmi szükségleteit (foglalkoztatás, kereskedelmi ellátás, jóléti támogatások stb.), addig az informalitásnak tág tere nyílik.

Az állam pedig bevételeinek növelése érdekében hajlamos arra törekedni, hogy egységesen ellenőrzése alá vonja a korábban informális tevékenységek egyre nagyobb részét. Amikor azonban „az államilag kényszerített szabályozás elterjed, az ellenállást gerjeszt a kormányzottak oldalán. Még fontosabb, hogy a szabályozások kiterjedése olyan lehetőségeket nyit meg, hogy éppen azzal lehessen előnyöket elérni, ha valaki elkerüli a szabályok hatásterületét... Az informális gazdaság második paradoxona – fogalmazza meg PORTES –, hogy éppen az olyan erőfeszítések teremtik meg az ilyen tevékenységek lehetőségeit, amiket az állam az eltüntetésük érdekében alkalmaz” (PORTES, 1994, 433. p.).

Az informalitás mint modern jelenség

Az iparosodott társadalmak szociológiai irodalma először a nagyvárosok emigráns közösségeiben fedezte fel az otthoni informális gazdaságot, majd az 1990-es években fordult érdeklődése a vidéki területek informalitása felé. Megközelítésük pozitívabb szerepben látatja a formális gazdaságon kívüli gazdasági szereplőket. *A munkaerőpiacról kiszorult, vagy oda még be sem jutott emberek létfenntartási stratégiáját látják bennük*, és biztosak benne, hogy a gazdasági növekedés előbb-utóbb a formális munkaerőpiacba integrálja azokat a szereplőket, akik az informalításban megfelelő humán- és pénzügyi tőkét szereznek.

Ahogy CASTEL gunyorosan írja: „ha mindenki, vagy úgyszólván mindenki (1975-ben az aktívak több mint 82 százaléka!) bérből él, akkor a társadalmi identitást a bérmunkaviszony rendszerén belül elfoglalt helyzet határozza meg... A munkást léthelyzete többé-kevésbé e hierarchia legaljára utasítja (no persze, még náluk is lejjebb vannak a bevándorlók – a félig-meddig barbár munkaerő – meg a „negyedik világ” számkivetettjei). De tartson csak ki a gazdasági növekedés! Nyújtson csak újabb s újabb szolgáltatásokat és védelmeket az állam! És mindenki, aki érdemesnek bizonyul rá, 'felemelkedhet'. Beköszönt a társadalmi fejlődés: minden egyre szebb lesz, mindenki 'boldogul!’” (CASTEL, 1996, 4. p.).

Igy ebben a szemléletmódban az informális a formális „normál munka” világot kiegészítő olyan terület, ahonnan az emberek szükségszerűen előbbre lépnek a formális, a normális gazdaság világába.

A posztmodern informális

Az informális gazdaság szereplőit sokan a túlbürokratizált és agyonszabályozott formális gazdaság elleni gerillaháború úttörőinek tekintik. SCHUMACHER (1991), PIORE et SABEL (1984) munkái alapján PERROW egyenesen arról ír, hogy „az észak-italiai, a német és a Skandinávia egyes részein fellelhető kisvállalati hálózat ellentmondásba kerül a legtöbb közgazdasági elmélettel, mivel az együttműködés és a bizalom gazdaságát állítják a méretgazdaságosság helyébe. Felfedezték a 'termelj bizalmat' elvét...” (PERROW, 1994, 8. p.).

Ehhez hasonló bizakodással fogadta a társadalomkutatás az 1980-as évek magyar „második gazdaságának” kisvállalkozóit (SÍK, 1996), s ma mély csalódottsággal konstatálja, hogy a „piacgazdaság” ezen pionírjai a rendszerváltás után is ragaszkodnak informálisitásukhoz (ÉKES, 1992). Ezzel kapcsolatban érdemes elgondolkoznunk az amerikai rural-szociológia tekintélyének, Ann R. TICKMAYERnek a megálapításán. Nevezetesen, hogy „az elterjedt informális csere forrásai, a szövetségek a premodern túlélési stratégiák részévé, a posztmodern túlélési stratégiák élcsapatává – esetleg egy kicsit mindkettővé – válhatnak” (TICKMAYER, 1996, 15. p.).

A magyarországi informális gazdaság az 1990-es évek vidéki társadalmában

A mai magyar falu a rendszerváltás következményeinek két súlyos terhét viseli. Először, hogy az ipariszerkezet-átalakításból adódó elbocsátások elsősorban a vidékről ingázó munkaerőt szorították ki a városi munkaerőpiacról. Másodsor pedig, hogy a mezőgazdasági termelés privatizációja során felére csökkent a korábban az agrárszférában foglalkoztatottak aránya is. A privatizációban alkalmazott technika eredményeként sok olyan elaprózott birtok született az országban, amik a birtokosok családjának bizonyos mértékű önfogyasztását képesek szolgálni, de sem területük, sem felszereltségük nem elegendő az ipari társadalomban korszerű ártermelő gazdálkodáshoz.

Mindezekből következően alapos okunk van feltételezni, hogy a magyarországi vidéken a korábnál nagyobb szerepe van az informális gazdaságnak. Egyrészt a szegény családoknak a gazdasági válság túlélését szolgáló stratégiájaként, másrészt a tehetősebb családoknak az erőforrások összegyűjtését szolgáló stratégiájaként, illetve a lokális közösség szolidaritási hálóját erősítő folyamatként.

1996 nyarán három magyar kistérség (az Őrség, Bereg és a Közép-Tisza vidéke) 17 falujában végeztünk reprezentatív mintán vizsgálatot az informális gazdaság szereplőiről és működéséről. Eredményeinknek csupán néhány fontosabb tanulságát mutatom most be három *tábla* segítségével. Az első alapján megállapíthatjuk, hogy a mai magyar falvakban az informális gazdaságban való részvételt válaszadóink túlnyomórészt a megélhetés, a jövedelemszerzés szempontjából tartották fontosnak.

1. táblázat

Az informális munka fontossága a válaszadók értékelése szerint

(1 = Nem fontos; 2 = Kicsit fontos; 3 = Nagyon fontos)

Fontos, mert	Átlag	Std. Dev.	N.
Szórakozást, pihenést jelent	1,35	0,62	326
Mindenki ezt csinálja	1,55	0,80	333
Segíthet a szomszédjának	1,90	0,83	342
Adóztatlan jövedelem	1,95	0,92	351
Otthon dolgozhat	2,06	0,89	338
Maga osztja be az idejét	2,06	0,87	352
A maga főnöke, a maga ura lehet	2,10	0,90	338
Nincs álláslehetőség a környéken	2,19	0,92	341
Pénzkiadás nélkül juthat a szükséges dolgokhoz	2,20	0,89	354
Pénzt tud keresni, megtakarítani	2,39	0,86	366
Valahogyan meg tud élni	2,62	0,75	371

Az informalitás társadalmi kötelekeket erősítő funkciója gyengén szerepelt a *táblázaton*. Osztályzatainak átlaga nem éri el a kettes („kicsit fontos”) értéket sem.

Nem lehetünk azonban biztosak abban, hogy akik megélhetésük szempontjából fontosnak tartják az informális gazdasági tevékenységet, azok mindegyike részt is vett ilyen munkákban Tudjuk ugyanis, hogy az ilyen részvétel mozgósítható erőforrásokat (szabad időt, munkaerőt, szakértelmet stb.) igényel. Ezért előfordulhat, hogy éppen a legszegényebbek szorulnak ki a résztvevők közül.

Vizsgálatunkból megállapítható, hogy akik megélhetésük szempontjából nem (vagy nem igazán) tartották fontosnak az informális gazdasági munka végzését, rendszertelenül vették ki részüket az ilyen munkákból. Az informális munkákban való részvétel és az informális munkavégzésnek tulajdonított fontosság közti összefüggés az esetükben nem szignifikáns. Annál inkább szignifikáns ez az összefüggés azok között, akik „nagyon fontos” szerepet tulajdonítottak az informális munkavégzésnek a megélhetés szempontjából.

Az informálisnak „nagyon fontos” szerepet tulajdonítóknak nem sokkal több, mint fele mondta, hogy részt is vett az informális mezőgazdasági munkavégzésben. Ami azonban igazán érdekes, hogy a résztvevők elsősorban a magyar átlagos családokból kerültek ki. Amikor pedig a családok anyagi helyzetével (a lakások felszereltségével) vettük össze az eredményeket, hasonló eredményre jutottunk: a tehetősebb családok voltak elsősorban résztvevői az informális gazdaságnak.

Mielőtt azonban arra a következtetésre jutnánk, hogy az állami adóztató politikának igaza van, amikor megpróbálja kiterjeszteni a felségterületét a korábban adómentes tevékenységekre, további fontos jelenségekre is fel kell figyelniünk.

Először is, hogy a fentiekől függetlenül sok család egyetlen megélhetési lehetőségét biztosítja az informális gazdaság. Másodsor: nem létezik általában vett második gazdaság – a falusi területeken sem. A 2. táblán a mezőgazdasági informális munkában való részvételt vizsgáltuk, mivel az tekinthető a legáltalánosabbnak a rurális vidékeken, de az informális megélhetési források sok egyéb tevékenységet ölelnek át. Ezek megoszlása pedig térségről térségre más. Az emberek társadalmi-gazdasági, kulturális és ökológiai környezetük feltételrendszeréhez igazodva élnek az informális egyik vagy másik lehetőségével. Amikor az azonos háztartásban élők száma szerint csoportosítottuk a három vizsgált földrajzi területen, hogy a családok tagjai részt vettek-e az alább felsorolt informális tevékenységek valamelyikében, a táblázatok néha szignifikáns összefüggést jeleztek; néha azonban nem.

2. táblázat

Az informális munkában való részvételt – a megélhetés szempontjából – „nagyon fontos”-nak értékelők megoszlása a mezőgazdasági informális munkában való tényleges részvétel alapján

	Mezőgazdasági informális munkában			
	1995-ben részt vett		1995-ben nem vett részt	
	családok	%	családok	%
1 fős családok	4	26,7	11	73,3
2 fős családok	15	25,9	43	74,1
3 fős családok	27	46,6	31	53,4
4 fős családok	46	45,1	56	54,9
5 fős családok	10	38,5	16	61,5
6 fős családok	4	26,7	11	73,3
7 fős családok			13	100,0
8 fős családok			2	100,0

3. táblázat

*A különböző típusú informális munkákban való részvétel
a három földrajzi területen a családtagok száma szerint
(Pearson-féle szignifikancia-együtthatók)*

Informális munkatípusok	Bereg	Tiszavidék	Őrség
Udvari, kerti munkák	0,00099	0,01270	0,25225
Személyi szolgáltatások	0,00774	0,56715	0,08407
Mezőgazdasági termelés	0,00000	0,02692	0,20951
Gyűjtögetés	0,27270	0,46329	0,00142
Javítás, szerelés	0,00823	0,00201	0,01390

A szociológus agya azonnal magyarázatokat keres az eltérésekre. Mivel az Őrség erdős terület, a környezet viszonylag gazdag lehetőséget kínál a gyűjtögetésre, miközben a száraz, homokos Bereg és Tiszavidék nem. Talán ugyanez a környezeti tényező magyarázza a mezőgazdasági munkavégzésben érzékelhető különbségeket is. De ugyanez már nem érvényes a személyi szolgáltatásokra (fodrászkodás, gyerekfelügyelet stb.). Ott már társadalmi-kulturális különbségekre kell gyanakodnunk. A személyi szolgáltatások és a javítás-szerelés esetében az iskolai végzettséggel mutatkozik szignifikáns összefüggés, az nem igazán területi-, hanem erőforrás-specifikus.

Röviden: az informális gazdaság rendkívül sokféle, még egy olyan kis országban is, mint hazánk. Egyrészt jelentős mértékben segítheti a szegényebbek megélhetését is (ennyiben premodern jelenség), miközben olyanok is kivészik a részüket az ilyen munkavégzésből, akik nem is tartják fontosnak megélhetésük szempontjából azt (ez már a posztmodern felé mutat). Bármiként értékeljük is ezeket az eredményeket, néhány tanulságot megfogalmazhatunk a segítségükkel:

1. Az informális (és nem fekete-) munka a falusi élet része, még ha eltérő motiváció alapján szerepelnek is benne az emberek.
2. Az informális gazdaság jelentős számú család megélhetését biztosítja
3. Politikai kezelése ezért különös gondosságot igényel az állam részéről. Előfordulhat, hogy valóban az adminisztrációban való járatlanság tartja vissza az embereket, például az őstermelői igazolvány kiváltásától. Akkor is, ha a rendelkezés ellen elsősorban a tehetősebb gazdák tiltakoztak.
4. Különösen fontos az informális gazdaság kezelése az olyan szegénység-csökkentő programok esetében, mint például a szociális földprogramok. Ezek esetében már az is jelentős fejlesztésnek minősül, hogy családok megélhetéshez juthatnak, még ha az informális megélhetés is.

FALUSI NŐK AZ INFORMÁLIS GAZDASÁGBAN*

EMŐKEYNÉ MÉSZÁROS ZSUZSA

Társadalmi-gazdasági átalakulás és az informális gazdaság Magyarországon

Magyarországon az ún. „második gazdaságnak” hagyományosan fontos szerepe volt a tervgazdálkodás időszakában, jelentősen hozzájárult a megélhetéshez, és kialakított egy vállalkozói attitűdöt.

Az állam, ha nem is támogatta, de eltűrte az ún. második gazdaságban való részvételt, pl. a tsz-háztájit, a kisüzemi gazdálkodást, vagy a kisebb vállalkozói és egyéb tevékenységeket, melyek során lehetőség volt második, sőt harmadik állás vállalására is.

Az alacsony béreket a biztonságérzetet nyújtó teljes foglalkoztatással, valamint különféle szociális juttatásokkal próbálta az állam ellensúlyozni. Politikai propagandájában ezt gyakran hangsúlyozta is. A foglalkoztatási kötelezettség a bértömeg-gazdálkodással együtt rejtett munkanélküliséget takart, ez volt a biztonság ára.

Mivel az állam a szociális feladatokkal nem tudott megbirkózni, ezért ezt a feladatot áthárította, vagyis kötelezővé tette a gazdasági szervezetek számára szociális alap létrehozását. Így volt ez a mezőgazdaság esetében is, mivel a tsz-ek is kötelezettek voltak szociális tevékenységre.

1990-től a szocialista gazdasági rendszer összeomlásának lehettünk tanúi, kialakultak a piacgazdaság feltételei. 1990–1991-re a teljes foglalkoztatottság megszűnt, a korábban munkahellyel rendelkezők jelentős része inaktív keresővé (előnyugdíj, karkedvezményes nyugdíj) vagy munkanélkülivé vált. Az ingázó falusi lakosság falvakba történő jelentős visszaáramlása következett be, a foglalkoztatást illetően a létszámleépítések, a vidéki iparvállalatok, a melléküzemágak, valamint a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok felszámolása következettében. A kevés foglalkoztatási lehetőséggel rendelkező falvakban ez tovább fokozta a munkanélküliséget.

A mezőgazdasági munkanélküliség 1991 végétől kezdett rohamosan nőni. 1992-ben az aktív keresők kb. 37%-a, a munkanélkülieknek viszont közel 54%-

---

* A kutatást a Cornell Egyetem Agrárszociológiai Tanszékével közösen, a MELLON Alapítvány támogatásával végeztük.

a volt falusi lakos. A falun élő munkanélküliek aktív keresőkre vetített aránya 1992-ben több, mint kétszerese a városi munkanélküliségi rátának.

A rendszerváltás a szociális ellátórendszer alapvető megváltozását is magával hozta. Az állam jelentősen visszahúzódott a szociálpolitika területéről, alacsonyabb szintekre ruházódott át a szociális ellátás terhe és felelőssége, lényegében a szükséges források nélkül.

A falun élő lakosságot igen kedvezőtlenül érintették ezek a változások, s az állam szociálpolitikai tevékenységének redukálása következtében fölerősödtek a lakosság körében a szívdességi szolgáltatások, tevékenységek. Az ország gazdasági életének átalakulásával párhuzamosan sok családnak az életben maradásához szükséges stratégiáját is át kellett szerveznie. Nagy kihívást jelentett ez, melyre több lehetséges válasz közül az informális gazdaság fölerősödése lehet az egyik válasz.

A fent bemutatott folyamatok felerősítik az informális gazdasági tevékenységek szerepét a családok életstratégiájában. Kutatásomban azt vizsgálom, hogy a falusi nők milyen formában és mértékben veszik ki részüket az informális gazdasági tevékenységekből. A magyar háztartásokban a nőkre hagyományosan nagy teher hárul, tehát az informális gazdaságban való részvételnek ezt a sajátosságát is tükrözni kellene.

Az informális gazdaság fogalmáról

Mielőtt rátérek a kutatás eredményeinek ismertetésére, szükségesnek tartom röviden felvázolni azt, hogy mi is tulajdonképpen felfogásom szerint az informális gazdaság? A köztudatban keveredik néhány fogalom, melyeket határozottan el kell különíteni egymástól még akkor is, ha vannak olyan területeik, ahol átfedik egymást.

- *A feketegazdaság*: nem törvényes, pénzorientált üzlet.
- *A második gazdaság*: munka mellett pénzért végzett legális tevékenység.
- *Az informális gazdaság*: lehet olyan legális vagy illegális tevékenység, ahol nem a pénz az elsődleges közvetítő eszköz, hanem az áruk és a szolgáltatások cseréje dominál.

A külföldi szakirodalomban sincs egyetértés az *informális munka és az informális gazdaság meghatározásában*:

– Közgazdászok az informális gazdaság egészének a méreteit próbálják felbecsülni, ezért különféle makromutatókat alkalmaznak, mint pl. a GNP, a bruttó nemzeti össztermék.

– A szociológusok és az antropológusok még tágabban értelmezik az informális gazdaságot:

Egyfelől az informális gazdaság háztartási stratégiában, vagy mint a közösség kohéziójában betöltött szerepét hangsúlyozzák, amely tartalmazhat nem pénzbéli cserét is a háztartások között, valamint egyes háztartásokon belül is (LEVITAN–FELDMAN, 1991; PAHL, 1987). Így például LEVITAN és FELDMAN,

valamint PAHL elemzéseikben az informális gazdaságot olyan munkaként értelmezik, amely nem hivatalos alkalmazást jelent, és amelyeket készpénzben vagy természetbeni juttatásokkal honorálnak.

Másrészt szerintük az informális gazdaság úgy ismert, mint fekete-, földalatti vagy láthatatlan gazdaság, amely egy egész sor változatos tevékenységet ölel fel, amelyekben csak az a közös, hogy egyik sem a kormány által szabályozott és nem teljesen adóztatott. Van néhány olyan informális tevékenység, ahol a fizetési eszköz nem a pénz, ahol az érték hálával vagy kölcsönös lekötelezettség kifejlődésével mérhető.

Mások, mint például CAMPBELL, nem szűkítik le ilyen szigorúan az informális gazdasági tevékenységek körét, ők beleértik az azonnali bartert, az otthoni fogyasztásra szóló termelést, a szomszédoknak tett szívességi munkákat, amelyekért a díjazás egy bizonyos mértékű társadalmi tőke lehet.

Az általam ismert szakirodalomban csupán OBERHAUSEN (1995), valamint MAGGARD (1996) tér ki a nők sajátos szerepére az informális gazdasággal kapcsolatban. OBERHAUSER a hivatalosan elérhető munkahelyek hiányával magyarázza az informális gazdaságban való részvételt. Tapasztalatai szerint a nők játsszák ebben a főszerepet, munkalehetőségek hiányában. MAGGARD viszont azt sugallja, hogy a nőknek és a férfiaknak különböző fajta gazdasági sebezhetőséggel és lehetőségekkel kell szembenéznük az átalakulás során és különböző módon küzdenek meg a nehézségekkel. Szerinte igen nagy különbség van férfiak és nők között abban, hogy ki az, aki valószínűleg részt vesz az informális tevékenységben.

Az informális tevékenységek típusai

JENSEN (1995) az alábbiak szerint tipizálta az informális tevékenységeket Pennsylvániában az informális munkákról végzett kutatásában, amelyet a későbbiek során mások is alkalmaztak a helyi viszonyoknak megfelelő módosításokkal, mint például MAGGARD és MENCKEN az 1996-ban West Virginiában végzett kutatásuk alkalmával, valamint jelen tanulmány is ennek módosított változatán alapul. A következő táblázatban háromféle osztályozást mutatok be, amelyeket különböző kutatók használtak.

Jensen által legjellemzőbbnek ítélt tevékenység típusok az informális gazdaságban

1. Udvari munkák és tereprendezés   2. Személyes szolgáltatások   3. Házi ételek eladása   4. Kézműves termékek eladása   5. Tűzifa eladása   6. Egyéb dolgok eladása   7. Javítási, szerelési munkák   8. Egyéb informális tevékenységek

*Maggard és Mencken által készített
változat*

*Cornell-GATE
közös kutatócsoportjának változata*

<ol style="list-style-type: none"> 1. Háztartási javítási munkák 2. Fa- és széngyűjtés 3. Vadászat vagy halászat 4. Gazdasági háziállat tenyésztése 5. Nem gazdasági háziállat tenyésztése 6. Kézművesség, varrás és más kézimunkák 7. Személyes szolgáltatások 8. Könyvelés vagy más szolgáltatások 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Udvari, mezei munkák (mások számára végzett tevékenység) 2. Kistermelés 3. Személyes szolgáltatások 4. Gyűjtögetés 5. Háziipar 6. Javítás, szerelés
--	---

**A falusi nők az informális gazdaságban,
a kutatási eredmények alapján**

Az adatbázist egy survey jellegű felmérés szolgáltatta, amelyet az egyesült államokbeli Cornell Egyetem Rural Szociológia Tanszékének és a GATE Agrárszociológia Tanszékének közös kutatócsoportja készített 1996 nyarán.

Magyarország három különböző térségét vizsgáltuk: Bereget, a Vend-vidéket és a Közép-Tisza-vidéket. A három térségben összesen 751 falusi háztartást vizsgáltunk meg a survey keretein belül. E térségekben a munkanélküliek száma igen magas, s azt feltételeztük, hogy ezért a háztartások rákényszerülnek az informális gazdasági szférában való tevékenységekre. A kutatás során a falusi nőknek az informális gazdasági tevékenységben játszott, a háztartásokra vonatkozó szerepét vizsgálom hatféle tevékenységben: udvari, mezei munka, kistermelés, személyes szolgáltatások, gyűjtögetés, háziipar, javítás, szerelés.

Először azt vizsgáltam, hogy milyen az informális gazdasági tevékenységekben részt vevő férfiak és nők aránya. Az elemzés során kiderült, hogy az informális gazdaságban részt vevő háztartások közül csak 38% esetében nem tevékenykedett nő. A fennmaradó 62% esetében egy vagy többféle tevékenység is jellemző. Azt tapasztaljuk, hogy minél nagyobb az informális gazdasággal foglalkozó nők száma egy-egy háztartásban, annál többféle tevékenységet végeznek. Ahol egy háztartáson belül az informális gazdaságban résztvevő nők száma meghaladja a hármat, ott a háztartások 31%-ában 4–5-féle tevékenységgel is foglalkoznak.

A következő táblázat azt mutatja be, hogy egy tevékenységtípus kivételével az informális gazdaságban többségben férfiak dolgoznak. Legmarkánsabban a javítás-szerelés munkáknál jelenik meg ez az eredmény, ahol 97% az olyan háztartások aránya, ahol a férfiak végzik ezt a munkát.

A személyes szolgáltatások esetében található a legtöbb olyan család, ahol elsősorban nők tevékenykednek. Árnyaltabbá válik azonban a kép, ha az olyan háztartások arányát tekintjük, ahol egyenlő mértékben vesznek részt férfiak és nők az informális gazdasági munkákban.

*A nők száma az informális gazdaságban résztvevő háztartásokban
a tevékenységek szerint (%)*

Tevékenységek száma	Nincs nő	Egy nő	Kettő nő	Három vagy több nő	Összesen
1	51	46	3	–	100
2	35	34	24	7	100
3	20	36	28	16	100
4 vagy 5	12	34	23	31	100
összesen	38	40	15	7	100

Tevékenységtípusok nemek közötti megoszlásuk arányában (%)

Tevékenységtípusok	Férfi-dominancia ¹⁾	Egyenlő ²⁾	Nő-dominancia ³⁾
Javítás, szerelés	97	1	2
Személyes szolgáltatás	40	12	48
Kistermelés (saját földjén)	57	26	17
Gyűjtögetés	56	30	14
Udvari, mezei munka (másoknál)	60	23	17

1) Azok a háztartások, ahol kizárólag vagy elsősorban férfiak végzik az említett tevékenységeket.

2) Azok a háztartások, ahol férfiak és nők egyenlő mértékben végzik az említett tevékenységeket.

3) Azok a háztartások, ahol kizárólag vagy elsősorban nők végzik az említett tevékenységeket.

Fontosnak tartottam annak megvizsgálását, hogy van-e szerepe az informális gazdaságban a társadalmi integrációnak, az ún. társadalmi tőkének? E témakörből engem az érdekelt, hogy a nők kiveszik-e részüket ebből az integrációból. Van-e jelentősége itt annak, hogy egy háztartás nőekkel vagy nők nélkül vesz részt az informális gazdaságban?

A kérdőívben két kérdés annak megállapítására irányult, hogy az informális gazdaságban résztvevő háztartások milyen kapcsolatban állnak társadalmi környezetükkel. Az egyik kérdés arra vonatkozott, hogy a háztartásban élőkön kívül elsősorban kihez fordulhat leginkább *szívességért, segítségért* (pl. hogy vigyázzon a gyerekre, vagy adjon kölcsön egy gépet, ha szükség van rá). A másik kérdés pedig azt tudakolta, hogy a háztartásban élőkön kívül elsősorban kihez fordulhat leginkább *anyagi, pénzügyi szívességért, segítségért*, ha nehéz helyzetbe kerül? Aki mindkét kérdésre azt válaszolta, hogy senkihez sem fordulhat a háztartáson kívül, az nagyon elszigetelten él. Aki csak az egyik kérdésre adta ezt a választ, az kismértékben elszigeteltnek minősült. Az adatok elemzése során az alábbi *táblázatban* összefoglalt eredményeket kaptuk e kérdésekkel kapcsolatban.

Amint az a *táblázatról* leolvasható, azokban a háztartásokban, ahol egy vagy több nő is részt vesz az informális gazdasági tevékenységekben, ott a családok 63,2%-ában egyáltalán nem tapasztalható elszigeteltség. Azt is láthatjuk, hogy az izoláció mértékének emelkedésével egyre nő azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyek részt vesznek ugyan az informális gazdaságban, de nők nélkül.

Az eredmény aláhúzza azt, hogy a nők igen fontos szerepet játszanak a társadalmi kapcsolattartásban, a szociális integrációban.

A nők aránya az informális gazdaságban résztvevő háztartásokban az izoláltság foka szerint (%)

	Nincs olyan nő a háztartásban, aki részt vesz az informális gazdaságban	Egy vagy több olyan nő van a háztartásban, aki részt vesz az informális gazdaságban	Összesen
Nincs izoláció	36,8	63,2	100,0
Alacsony fokú izoláció	37,6	62,4	100,0
Magas fokú izoláció	50,0	50,0	100,0

A társadalmi integrációra más mutatókból is következtethetünk. Nagy a valószínűsége annak, hogy akik szívességből, nem pedig pénzért végeznek el bizonyos munkákat másoknak, azok kiterjedtebb kapcsolatrendszerrel rendelkeznek. Az alábbi táblázatból kitűnik, hogy háromféle tevékenységet elsősorban szívességből végeznek. Kiderült, hogy igen elterjedt formája az informális munka ellentételezésének a szívességcsere. Ez a tény nyilvánvalóvá teszi azt, hogy az informális gazdaságban való részvétel egyik alapvető tényezője a megfelelő kommunikáció. A jelentős mennyiségű szívességből végzett munka feltételezi a jó emberi kapcsolatokat, másrészt az informális munka végzése kapcsolatok kiépítésére ösztönöz.

Tevékenység típusok ellenszolgáltatás szerinti megoszlása nemenként (%)

Tevékenység-típusok	Férfidominancia		Egyenlő		Nődominancia	
	pénzért	szívességből	pénzért	szívességből	pénzért	szívességből
Kistermelés	92	8	86	14	71	29
Gyűjtögetés	84	16	92	8	82	18
Személyes szolgáltatás	16	84	27	73	14	86
Udvari, mezei munka	39	61	37	63	36	64
Javítás, szerelés	37	63	–	100	33	67

A táblázatból az is leolvasható, hogy a kistermelést és gyűjtögetést férfiak és nők is elsősorban pénzért végzik. Bár meg kell jegyezni, hogy a nők 29%-a, a férfiaknak viszont csak 8%-a ezt a tevékenységet szívességből végzi.

Jelentős különbség van nők és férfiak között abban a tekintetben is, hogy a háztartások közötti cserében pénzért vagy szívességért vesznek-e részt. A táblázat azt is megmutatja, hogy az összes tevékenység típus esetében mindig a nők voltak többségben azok között, akik szívességért dolgoztak, a férfiak viszont többször vállaltak pénzért munkát, mint a nők.

A vizsgálat kiterjedt annak elemzésére is, hogy van-e összefüggés a családok anyagi helyzete és az informális gazdaságban való részvétel között. A nemzetközi szakirodalomban nem alakult ki e kérdésben egységes álláspont.

A kényes témára való tekintettel nem került a kérdőívbe a háztartás jövedelmére vonatkozó kérdés, mivel félő volt, hogy ebben az esetben sokkal kevesebb megkérdezett hajlandó a kérdésekre válaszolni. Ezért a háztartás anyagi helyzetét a ház felszereltségével mértük csak. (Megkérdeztük az érintettektől, hogy lakásuk fel van-e szerelve vízvezetékkel, melegvízzel, vízöblítéses WC-vel, gázzal, villannyal. Minden egyes tényező egy pontot jelent, így az átlag 1 és 5 közé esik. Minél nagyobb az átlag, annál magasabb színvonalú a lakás felszereltsége.) A ház felszereltségének átlaga aszerint, hogy tevékenykedik-e nő az informális gazdaságban a következőképpen alakul:

A ház felszereltségének átlaga az informális gazdaságban résztvevő nők száma szerint

	Pontátlag
Nincs nő	3,63
Egy nő	3,72
Két nő	3,85
Három vagy több nő	4,30
Összesen	3,70

Egyértelműen kiderül a *táblázatból*, hogy a nők informális gazdaságban való részvétele és a ház felszereltsége között pozitív kapcsolat van. Egyelőre nyitott kérdés maradt, hogy a jobban felszerelt ház az, ami lehetőséget teremt a nők számára az informális gazdaságban való részvételre, vagy éppen fordítva: ahol fokozottabb mértékben vesznek részt az informális gazdaságban, ott sikerült jobban felszerelni a lakást.

Összegzés

Az eredmények alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a nők részvétele az informális gazdaságban ha nem is mindig látványos mértékű, de igen jelentős és fontos.

Beigazolódtott e kutatás során az az előzetes feltevésünk, miszerint Magyarországon is igen nagy jelentősége van az informális munkának a társadalmi kapcsolatok kiépítése mellett a háztartások életstratégiájának kialakításában is. Alátámasztja ezt a tényt a pénzért végzett jelentős értékű munka mennyisége, amely az alapvető létfenntartásban játszik fontos szerepet. Ebből a szempontból sem elhanyagolható a szívességcsere, hisz ilyen módon is jelentős megtakarítást érhetnek el a háztartások.

Ebben a kutatásban csak egy vékony szeletet jelentett a nők informális gazdaságban betöltött szerepe, úgy gondolom azonban, hogy a téma igen aktuális és van akkora jelentősége, hogy érdemes mélyrehatóbban, alaposabban tovább kutatni, elemezni.

A NŐK ÉS A MEZŐGAZDASÁG

BARACS GABRIELLA ETELKA

Napjainkban a társadalmi átalakulásokkal megváltozik a nők szerepe a falu társadalmában. Lehetőségeik szélesedésével újraértékelődik helyük a családban és a gazdasági életben egyaránt.

Nem lehet közömbös az a kérdés, hogy a jelenlegi helyzetben megtalálják-e számításukat, érvényesülési lehetőségeiket – egyáltalán el tudnak-e helyezkedni – az agrárszakmát választó nők?

Történeti áttekintés

Az ősközösségi társadalomban a nők feladata a bogyók, gyümölcsök gyűjtögetése, a tűz őrzése volt. A nomád törzsek letelepedése után a földművelő közösségekben a nőt rendkívüli tisztelet övezte, hisz a gyerekáldás nagy jelentőséggel bírt a földművelésre alapozott társadalmakban.

A földműves az egész természetet anyaölnek látja, a föld „asszony”, és az asszonyban ugyanazok a rejtelmes erők munkálkodnak, mint a földben. Részben ez az oka, hogy a földművelés a nők dolga – ők azok, akik a bevetett földből előcsalják a gyümölcsöt, a gabonát.

Meddő asszony bajt hozhat a kertre, vagy az aratás gazdagabb lesz, ha áldott állapotban lévő nő végzi – ezek a hiedelmek éltek az indiai, borneói törzsi mítoszokban. Egyiptomban is részt vettek az aratásban a nők a férfiakkal együtt. Kő mozsártörővel, kővályuban liszté őrölték a búzát.

A ruhák készítésével is kapcsolatban voltak a mezőgazdasággal – szöttek, fontak, nyírták az állatokat, feldolgozták a lent és a kendert, szövetet készítettek. Az olajbogyót, szőlőt is ők szüretelték.

A középkorban is a mezőgazdaság maradt a nők fő foglalkozása. Gondozták a jószágot, művelték a kertet és a szőlőt is. A nők nyírták a juhokat, gondozták és hízlalták (tömték) a baromfiakat. A kertben zöldségeket, füveket, gyökereket termesztettek, és a ház körül gabonaféléket is vetettek. Továbbra is gyűjtöttek vadgyümölcsöket, rőzsét. A hűbéri birtokon levő műhelyekben a jobbágyasszonyok és a leányok egész nap fontak és szöttek.

A városok kialakulásával a nők egy része elszakadt a mezőgazdasági munkától. A városokban bizonyos mesterségek csak női szakmák voltak. Ilyenek voltak például a selyemhez és az aranyhoz kötődő mesterségek. Kizárólagosan női mesterségeknek számítottak az 1292–1300-as években a következők: legombolyítók, fésülők, kártolók, simítók, felvetők, erszénykészítők, selyemkalaposnők,

aranykalapdász készítő, selyemverőnők, művirágygyártók, selyemcipkevarrók, ezüstlemezkészítők, fehérnemű-varrónők. A falun is maradt egy olyan rétege a nőknek, aki otthon dolgozott a ház körül és/vagy a földet (is) műveltek.

A társadalmi fejlődés következtében Angliában a „bekerítések” idején tönkrementek a kisparasztk, s a nők a mezővárosokban, nagyvárosokban próbáltak meg munkát keresni. A városba áramlás és a női munka megjelenése a gyárakban Angliában következett be először, később Franciaországban is, majd Németországban és végül Kelet-Európában is lejátszódott ez a folyamat. Ez a korszak a mezőgazdaságból élő és ott dolgozó nők munkanélkülivé válásának első korszaka volt.

A XIX. században a nők kevésbé nőies munkákat is elvállaltak, mert nem volt más lehetőségük. A XX. század elejének nagy megpróbáltatása volt az I. világháború, hisz a mezőgazdasági munkák zömét a nőknek kellett elvégezniük a frontokon harcoló férfiak helyett, ráadásul erősen lecsökkent az igavonó állatok száma is.

Ha a gazdaság első szektorának tekintjük a mezőgazdaságot, a következő megállapításokat és adatokat találjuk a női munkaerő vonatkozásában. A nők főleg állattenyésztéssel, nevezetesen a szarvasmarha, sertés, juh és szárnyasok gondozásával foglalkoztak. Ezen kívül a zöldségtermesztésben, kertészetben végeztek nagy számban munkát. Németországban és Közép-Európában több nő végzett mezőgazdasági munkát, mint férfi. Ezen belül is főleg a kevésbé gépesített területeken tevékenykedtek. Például 1970-ben Csehszlovákiában a baromfi-tenyésztés 89%-ban, a szarvasmarha-tenyésztés 79,1%-ban és a sertéshízlalás 72,3%-ban a nők kezében volt.

Az USA-ban, Angliában, Olaszországban, Franciaországban, valamint Svédországban kis létszámban dolgoztak nők a mezőgazdaságban. Az ott dolgozók is inkább a kereskedelem, szolgáltatásokban és az iparban helyezkedtek el. Kelet-Európa országaiban más tendencia érvényesült. Itt megnyíltak a mezőgazdasági szakiskolák a lányok előtt, sokan szereztek agronómusi szakképzettséget, fogalommal vált a „traktoroslány” alakja is.

A jelen helyzet elemzése

A hódmezővásárhelyi Felsőfokú Mezőgazdasági Technikumban 1963-ban 71 hallgató végzett, ebből 8 volt a lány, 1972-ben 65-ből 15 lány végzett. Nagyon lassú emelkedést lehet ugyan tapasztalni, de számottevő emelkedés akkor következett be, amikor az időközben főiskolává alakult intézmény állategészségügyi-üzemmérnöki diplomát adott. 1994-től rohamosan növekszik a hallgatónők száma az intézményben.

A számok nem mutatják pontosan, hány mezőgazdasági iskolát végzett nőnek sikerült elhelyezkednie az agrárszférában saját szakmájában.

Év	Nő	Férfi
1991	12	51
1992	15	58
1993	16	60
1994	17	62
1995	25	39
1996	27	47
1997	30	66

Az 1997-ben végző III. éves nappali tagozatos lányok között végzett kismintás felmérés (30 fő) két kérdésre irányult:

1. Miért választotta ezt a pályát (főiskolát)?
2. Mik a nők lehetőségei a mezőgazdaságban?

Az értékelésnél a következő szempontokat kell figyelembe venni: mivel a vizsgált csoport kis létszámú – 30 hallgatónőből 3 egyéni tanrendes (ebből 2 tanüzemben dolgozik, 1 fő kisgyermeket nevel) tendenciák vonhatók le.

Az első kérdésre adott válaszok típusai az alábbiak: „Kisgyerekkoromtól kezdve nagyon szeretem az állatokat.” Ez a szeretet vonatkozott a növényekre (virágokra), illetve a „természetre”. Ez volt a válaszok 70%-a. Három esetben a szülei gazdasága, földje volt a választás oka. Két esetben mezőgazdasági szak-középiskolában végzett diákról volt szó, ez a lehetőség adódott – „Máshova nem vettek fel.”, illetve ilyen irányban szándékozik továbbtanulni „agráregyetemre megyek”. Két esetben lehetett felfedezni a szakmai hivatástudatot, amennyiben „a nehéz helyzetű magyar mezőgazdaságon kívánok segíteni” volt a válasz, illetve „érdekes számomra az agrár életforma”. Egy válaszadónak nem volt elképzelése a jövőjéről.

A válaszoknál az érzelmi indok (szeretet) volt a domináló. Az agrárszakma presztízse, társadalmi megbecsültsége nem merült fel.

A 2. kérdésre adott választípusok az alábbiak voltak (majdnem minden esetben férfi–nő viszonyításban):

1. Olyan lehetőségeik vannak, mint a férfiaknak, de kevésbé erősek.
2. Kevesebb mint a férfiaknak. Nem szeretik és nehezen fogadják el a nőket vezetőknek.

Egy válaszadó értékelte hátránynak azt, hogy nő. Előnyökként viszont felsorolták, hogy a nők türelmesebbek és ez pozitív a kisállatok gondozásánál vagy a kertészetben végzett munkánál, de ügyesebbek az irodai munkákban (adminisztráció, könyvelés) is. Női mivoltukból adódó problémának látják, hogy a mezőgazdasági munkánál nincs rendszeres szabadidő. Családi szerepüket nehezen tudják a munkájukkal összhangba hozni, s ennek okaként felmerült a vidéki infrastruktúra alacsony színvonala is.

Az emberek döntéseit általában jelentősen befolyásolják a normatív megfontolások és érzelmi tényezők. Értékelkötelezettségeik és érzelmeik alapvetően

meghatározzák azt, hogy milyen információkat gyűjtenek, azokat hogyan dolgozzák fel, milyen következtetésekre jutnak, mely alternatívákat veszi egyáltalán figyelembe és végül milyen döntésre jutnak. Eszközök egész sora lehet eleve elfogadhatatlan, s ezért automatikusan kizárt a további vizsgálat (megfontolás) alól.

Az érzelmek gyakran vezetnek gyors döntésekhez. Kívánatosnak tűnik, hogy az emberek (jelen esetben a főiskolai hallgatók) foglalkozzanak saját döntéseikkel és azok hatásaival. Így a pályamotiváció és a szakmai jövőkép vizsgálatára lehetőség nyílik a felsőoktatási intézményekben és meg lehet határozni azokat a feladatokat, melyeket a szakmai hivatástudat kialakításában, erősítésében, illetve egy pozitív, árnyalt szakmai jövőkép megrajzolásában meg tudnak tenni.

ÁTALAKULÁS ÉS ÉLETKÖRÜLMÉNYEK BARANYA MEGYE KISTÉRSÉGEIBEN

VUICS TIBOR

A területi behatárolás előzményei és vizsgálati eredményei

Több évtizede foglalkoztatja a kutatókat és közigazgatási szakembereket az a gyakorlati tény, hogy az élet túlhaladta a megyerendszert. Egyrészt érzékelhetően megváltoztak egyes települések funkciói, vonzáskörzetük átlépte a megyehatárokat, ami anomáliákat okozott a finanszírozás tekintetében. Másrészt az egyes megyéken belül szélsőséges fejlettségbeli különbségek alakultak ki, a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű kistérségek kiemelt támogatása a rendszerváltozás előtt sem indította el a kívánt felzárkóztatást (Baranyai-hegyhát, Zselic, Ormánság). A városkörnyéki közigazgatási rendszer (1983/84) lényegében a megyerendszer ellenpólusaként jött létre, s ez két táborra osztotta a szakembereket (megyepárti, városkörnyékpárti) anélkül, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődésben előrelépés következett volna be. A „statisztikai számbavételi egység” kategóriából nőtt ki a 80-as évek végén a „kistérség” fogalom. Az 1990-ben elfogadott önkormányzati törvény megszüntette az igazgatási értelmezésű városkörnyéket, vagyis az „igazodási kényszert”, a helyi önkormányzatok teljes jogegyenlősége alapján sem ismer a megyén belül közbülső közigazgatási területi beosztást. Ebből következett, hogy a településrendszerben egymással együtt élők, a munkamegosztásban együttműködők és egymásra utalt település-együttesek (kistérségek) a közigazgatási beosztás oldaláról már nem voltak értelmezhetőek.

A KSH 1992/93-ban kifejezetten statisztikai elemzés alapján elkészítette az ország kistérségi területi vonzásának rendszerét, amely magában foglalta a települések egymás közötti kapcsolatát és az összetartozó kistérségek vizsgálatát, a „centrum-vonzáskörzet” jellegű kapcsolatokat.

A körzetek kialakításának elsődleges szempontjai a következők voltak: a munkaerővonzás, a megfelelő, rendszeres, racionális távolságának tekinthető közlekedési, valamint a sokoldalú ellátási kapcsolatok.

A munka során 138 körzetet határoltak le, az első hivatalos változat az 1994. január 1-jei közigazgatási beosztást követte. A faktoranalízis során 18 változót vizsgáltak; a két súlyozott faktor a *vállalkozói kapacitás*, és az *ipari kapacitás* voltak. Ezzel alapján négy kistérségtípust lehetett megkülönböztetni:

- vállalkozói, ipari kistérségek,
- vállalkozói, nem ipari kistérségek,

- nem vállalkozói, ipari kistérségek és
- nem vállalkozói, nem ipari kistérségek.

Baranya megye *hat* kistérsége igen erős differenciálódást mutat (*1. ábra*); hasonlóan erős területi különbségek csak néhány megyében (Veszprém, Fejér, Tolna) állnak fenn. Ezzel ellentétben például Bács-Kiskun megye kistérségei teljesen homogének, egyöntetűen a vállalkozói, nem ipari típusba tartoznak. Vagy például a debreceni kistérség nem vállalkozói, ipari, Hajdú-Bihar megye egyéb kistérségei a nem vállalkozói, nem ipari kategóriába tartoznak. A gazdasági háttérből, a regionális térszerkezetből látható közvetlenül az *életkörülmények jelenlegi helyzete és várható alakulása is*.

Az életkörülmények alakulása Baranya megye kistérségeiben

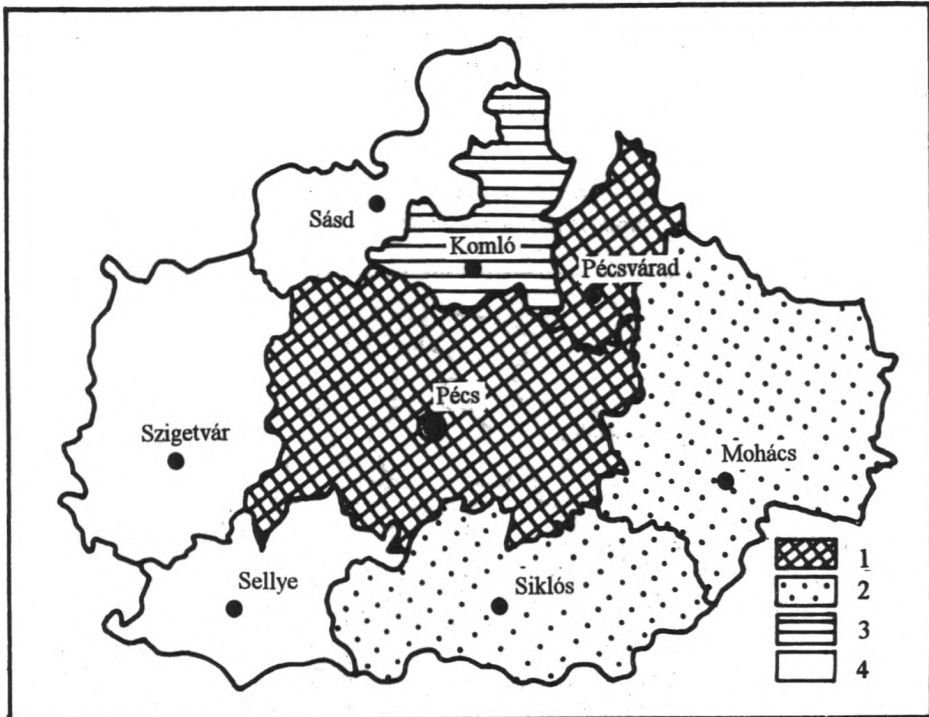
Már az *1. ábra* alapján is megállapítható, hogy a megye kistérségei „kapacitásuk” szerint élesen *három részre* különülnek:

- Erőforrásokban szűkölködik a sásdi, szigetvári és sellyei kistérség, ahol az agrárgazdaságokat a gyenge termőhelyi adottságok, a mozgalmas reliefenergia következményeként az erózió is sújtja. Az ipar eddig is fejletlen volt e térségben, a meglévő ipari ágazatokat a rendszerváltozás leépítette. E térségben él a megyében a legnagyobb arányban a roma népesség, az egyes településeken a munkanélküliségi ráta 80–90% között alakul még napjainkban is;
- A vállalkozói kapacitás erőssége jellemzi a siklósi és mohácsi térséget. Ennek gazdasági alapját az agrárgazdaság viszonylag kedvező helyzete (kedvező termőhelyi adottságok Mohács környékén), a nagyüzemi hagyományok, külső és belső vertikumok stb. adják. A siklósi kistérség erőssége a szőlő- és borgazdaság és a megyei átlagosnál fejlettebb kereskedelem, a turizmus, amely részben kompenzálni képes az Ormánság gazdasági elmaradottságát, társadalmi problémáit, a magas munkanélküliségi rátát. Mindkét térség fejlesztésének akadálya a közlekedéscsökkentő földrajzi zártság, a vasúti és közúti közlekedés fejletlensége, a határmenti fekvés;
- Kétségtelen, hogy a legkedvezőbb helyzetben a pécsi és a pécsváradi kistérség van annak ellenére, hogy a bányászat (szén és uránérc) leépülése minden következményével együtt lényegében befejeződött (pl. munkaerő-leépítés, intézmények lebontása és átalakulása stb.). Megerősödött a kistérségekben a terciér és kvaterner szektor, amely képes volt felszívni a fölöslegessé váló munkaerő nagyobb részét, sőt a pályakezdőknek is jelentős számú új munkahely nyílt Pécs térségében. Mindkét kistérségben erősödött a turizmus intézményrendszere. A komlói kistérségben a szénbányászat leépülésével gyenge maradt a vállalkozói kapacitás, a kistérség megőrizte ipari jellegét. (Lásd még: Baranya megye területfejlesztési koncepcióját. MTA, DTI, Pécs, 1996. november.)

A kistérségi tipizálás számos életkörülmény-mutatót is felhasznált, ezek a következők:

1. ábra

*A kistérségek típusai a vállalkozói
és az iparikapacitás-faktorok alapján (1994)*

Jelmagyarázat: 1 – vállalkozói, ipari; 2 – vállalkozói, nem ipari; 3 – nem vállalkozói, ipari; 4 – nem vállalkozói, nem ipari

- népességszám-változás (1990–1993),
- a munkanélküliségi ráta,
- az egyéni gazdaságok 1000 lakosra jutó száma,
- a kiskereskedelmi boltok 1000 lakosra jutó száma,
- az épített lakások 1000 lakosra jutó száma,
- az egy km vízvezeték-hálózatra jutó csatornahálózat (közműöllő),
- a személygépkocsik 1000 lakosra jutó száma,
- a távbeszélő-állomások 1000 lakosra jutó száma.

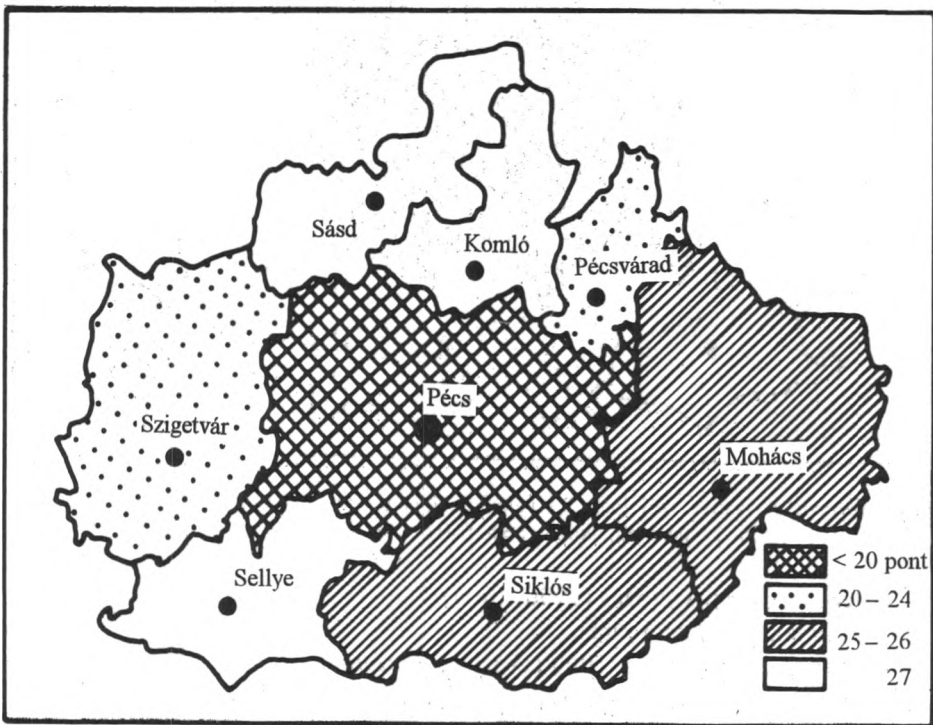
A mutató egyes kategóriái alapján a megye kistérségei rangszámot kaptak vizsgálataim során, ezek térbeli megjelenítése a 2. ábra.

A népességszám-csökkenés az 1990–1993 közötti időszakban az előző évtizedekhez hasonlóan a sellyei kistérségben volt a megyében a legintenzívebb, amelynek háttérében a gyenge létfeltételek mellett a természetes fogyás és a je-

lentős elvándorlás egyaránt szerepet játszott. Ugyancsak ebben a térségben magas a munkanélküliségi ráta, a legmagasabb a Dunántúl kistérségei közül (25,0–37,3%). A pécsi kistérség kivételével a megye valamennyi kistérségében fogyott a népesség, ennek tendenciája azonban az előző évtizedhez képest csökkenő. A dezurbanizáció hatása a pécsi térség népességmegtartó képességének erősödésében jut kifejezésre, amit a külső bevándorlás is növelt (3 ezreléket meghaladó pozitív bevándorlási egyenleg).

2. ábra

*A Baranya megyei kistérségek
infrastrukturális életkörülmény-mutatói*

A munkanélküliségi ráta a kistérségek többségében meghaladta az országos átlagot, ami aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök alkalmazását tette szükségesé. Ezek közé tartozik a képzés és átképzés anyagi erőforrásainak illetve szervezeti formáinak megteremtése, a pályaválasztási orientáció erősítése, a vállalkozóvá válás támogatása, munkahelyteremtő beruházások, foglalkoztatásbővítő támogatások, valamint a tartósan munkanélküliek bértámogatása. Pécsen és a megye más városaiban a közhasznú foglalkoztatás megoldása került előtérbe.

Megoldatlan az infrastrukturálisan is lerobbant térségekben élő munkaképes és pályakezdő roma népesség foglalkoztatása. A bányászat depressziója nagyszámú munkahelyet szüntetett meg Pécs–Komló térségében, a nagyüzemek -gyengülése illetve megszűnése pedig a rurális térségekben tette lehetetlenné az elhelyezkedést. Törvényszerű tehát, hogy a leggyengébb helyzetben levő sellyei, valamint a sásdi kistérségben a legmagasabbak az egyéni gazdaságok fajlagos mutatói (250 fölött 1000 lakosra számítva), s ugyancsak a sellyei kistérségben próbálkozik a népesség a leginkább kereskedelmi tevékenységből megélni. *Mindkét ágazat mentőöv, amely csak igen gyenge jövedelemszerzési lehetőséget biztosíthat.* E megállapítást támasztják alá a lakásépítési és közmű-olló-mutatók is: az épített lakások 1000 lakosra jutó száma négy baranyai kistérségben (sellyei, szigetvári, sásdi, komlói) is alacsonyabb, mint Szabolcs-Szatmár-Bereg megye bármelyik kistérségében. A közműolló alapján a sellyei és sásdi kistérség Észak-Borsod szintjén áll.

Viszonylag homogén a kép a személygépkocsik 1000 lakosra jutó számát vizsgálva: a pécsi kistérség egy gyenge, körvonalszerűen elhelyezkedő Ny-i és egy erősebb K-i részre osztja a megyét. A távbeszélőfőállomás-ellátottság – a pécsi kistérség kivételével – gyenge. A 2. ábra alapján megállapítható: az életkörülmények Baranyában *három szintet* alkotnak, amelyen belül mikroszintek különíthetők el.

A gazdasági-társadalmi fejlődés és az életkörülmények jövője (SWOT-analízis)

A baranyai megyei kistérségek erősségei közé tartozik, hogy létezik egy, a hazai piacokon versenyképes élelmiszeripari vertikum, egyrészt a pécsi kistérségben (húsipar, tejipar), másrészt a mohácsi és pécsváradi kistérségben (malomipar, tejipar). Keleten fejlett mezőgazdasági területen hagyományosan magasak a terméshozamok (gabonafélék – Szajk, Babarc). Bóly és Mohács térségében hagyományosan fejlett egyes ipari növények vertikuma (cukorrépa, szója), amely a délszláv konszolidáció után újjáéleszthető.

A *gyengeségek* közé tartozik valamennyi megyei kistérség közlekedési peremhelyzete, a bonyolult és részben gyenge minőségű É–D-i irányú centrális összeköttetés, a NY–K-i irányú kapcsolatok elégtelensége (pl. a Duna-híd hiánya). Gyengék a megye területén a magyar–horvát közlekedési kapcsolatok is. Magas az elmaradott települések aránya, támogatott térségben él a népesség fele. További gond, hogy funkcionálisan gyenge a megye kisvárosi hálózata.

A külföldi tőke nem jelent meg a térségben kellő intenzitással (elsősorban a rossz megközelítési lehetőségek miatt), ezért is gyenge a tőkekoncentráció, a gazdálkodás tőkehiányos.

A *lehetőségek* közé sorolhatjuk, hogy a munkaerő általános előképzettsége, illetve a humán erőforrások fejlesztését szolgáló intézményrendszer minőségi átalakulása révén alkalmassá válhat a modern gazdasági struktúrák kialakításá-

hoz szükséges követelmények kielégítésére. Erős szálak fűzik a megye német nemzetiségű lakosságát Németországhoz (mohácsi, pécsváradi kistérség), de a délszláv helyzet stabilizációja után intenzív gazdasági együttműködés várható a határmenti térségekben (pl. agrárvertikumok újjáéledése, a BCM növekvő szállítási újjáépítési program keretében stb.).

A jövő veszélyei között kell megemlíteni, hogy Baranya gazdasági-társadalmi mutatói a rendszerváltozás óta erősen romlottak, a gazdálkodó egységek a túlélésre rendezkedtek be. A nagyüzemek meggyengülésével vagy felbomlásával az agrártérségek szervezőerő nélkül maradtak, a földterület 34%-án működő egyéni gazdaságok alacsony termelékenységet mutatnak, ami etnikai problémáktól erősítve az elmaradott térségek további eróziójával, mitöbb, robbanással fenyeget (Ormánság). A déli határmenti kooperációk alapvető akadálya, hogy a horvát oldal települései még az itteninél is fejletlenebbek, a területi fejlesztési források pedig egyre inkább beszűkülnek.

HUMÁNERŐFORRÁS-VIZSGÁLAT EGY TELEPÜLÉSTÁRSULÁS PÉLDÁJÁN

TRÓCSÁNYI ANDRÁS

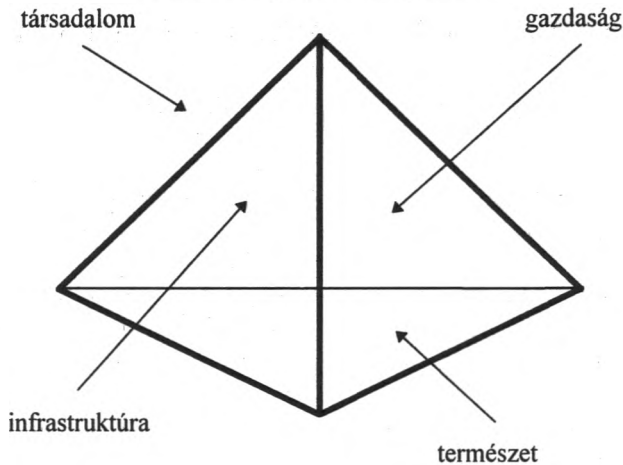
Egy divatosá vált kifejezés, a „humán erőforrás” szinte észrevétlenül lopta be magát a hétköznapi és szakmai szóhasználatba. Jelentéseként általában az ember egyéniségében rejlő lehetőségeket fogalmazzák meg, amelyek megfelelő menedzselés révén erőforrásokká tehetők. Egy olyan ország, régió vagy térség életében, amely szűkében áll a klasszikus értelemben vett erőforrásoknak, különösen nagy jelentőséggel bír a lakosság minőségi összetétele.

Az embert körülvevő földrajzi környezetet, a társadalmi, gazdasági, infrastrukturális, természeti tér részeként értelmezhetjük, amely textúrájának sűrűsödési pontjai a települések. Ezen tér egy tetraéderrel modellezhető, amelyet négy darab egybevágó, egyenlő oldalú háromszög határol. A hasonló fontosságot és az egymástól való kölcsönös függést a háromszögek egyenlő és egymással kapcsolatban álló felületei testesítik meg. Bizonyos gazdasági társadalmi viszonyok közepette az egyes szférák jelentősége megváltozik, szerepük fel- vagy leértékelődik. Adódhatnak olyan gazdasági-társadalmi viszonyok is, amelyek következtében az eredeti felfogás szerinti természeti szféra alapvető pozíciója helyett más oldalak kerülhetnek a tetraéder alsó síkjára. Ilyen helyzet állt elő a vizsgált térség esetében is, amikor a természeti környezet konstans helyzete mellett, a gazdasági lehetőségek beszűkülésével, az alapvető infrastruktúra kiépülte után, a társadalom és az azt felépítő ember vált a legfőbb szereplővé. Ebben a szituációban az ember legfőbb erőforrássá lép elő, melynek mind mennyiségi, mind minőségi aspektusai fontosak a jelen és jövőbeni lehetőségek szempontjából. A mennyiségi jegyek a jelenlévő népességszámon keresztül a települések méretét, ezen keresztül a minőségi jegyeket is meghatározzák. A népesség belső struktúrája, etnikai, demográfiai összetétele, képzettsége, iskolázottsága, nyelvtudása, illetve egészségi állapota jól jellemzi a terület humán erőforrásait.

A humán erőforrás kérdésköre igen tágan értelmezett; leggyakrabban a közgazdaságtanban találkozhatunk vele, általában „humán erőforrás management” címszó alatt. A sokféle értelmezésből adódóan más és más mérőszámok, mutatók alapján ítélik meg az egyént, ebből adódóan a különböző munkák eredményei nem mindig összevethetőek. A nemzetközi irodalomban elterjedt HDI index (írastudók aránya, GDP/fő, születéskor várható élettartam viszonyozsáma) kiterjesztésével, illetve a hozzáférhető hazai statisztikai adatokhoz való igazításával viszonylag árnyalt képet kaphatunk az egyes településeket jellemző emberi adottságokról.

1. ábra

*A társadalmi – gazdasági – infrastrukturális – természeti tér
Tóth J. településmodellje után*

Felmérésünk a statisztikában fellelhető adatokat a HDI felépítését követő 3+1 csoportba rendezte:

1. demográfiai,
2. egészségügyi,
3. képzettségi,
4. jövedelmi mutatók.

A demográfiai összetétel a korcsoportok átlagolása mellett a vitalitási indexből is könnyen jellemezhető. A meglévő korstruktúra mellé egy biológiai életminőség-helyzetképet is vázolni kell, azaz hogy az adott településen milyen életkilátások várnak az egyénre. A HDI itt a születéskor várható élettartamot adja meg, amely Magyarországon jól kiegészíthető a csecsemőhalandóság mutatóival. Az egyén és társadalom biológiai (objektív) adottságainak számbavétele után a megszerzett tudás (szubjektív adottságok) értékelése következett. Itt került számbavételre az analfabéták, a felsőfokú végzettségűek aránya, az átlagos elvégzett osztályszám, illetve az esetleges idegennyelv-ismeret. A műveltségi/iskolázottsági adatok után azt mértük, milyen gazdasági lehetőségei vannak az egyénnek, milyen jövedelmeket tud megszerezni az adott térségben. A HDI GDP/fő viszonyyszáma helyett – jobb mutató nem lévén – az egy főre jutó személyi jövedelemadó értékei segítettek a bevételi lehetőségek felvázolásában.

A vizsgálati módszer kidolgozásához jó terepnek tűnt egy településtársulás (Siklósvidek Településtársulás) számára végzett humán erőforrás-felmérés. A társulást alkotó 34 település a térséget általánosan sújtó recesszió közepette új (meglévő, de eddig teljességgel ki nem használt) erőforrás után kellett, hogy nézzen. Az eredmények alapján koncepciót vázol a jövőre vonatkozólag, melyek az oktatási struktúra átgondolásától kezdve a foglalkoztatáspolitikai helyi átértékeléséig

terjednek, igen széles spektrumot felölelve. Jelen tanulmány keretében a vizsgálat első stádiumában beszerzett információkat adjuk közre, amelyek így is változatos képet festenek egy amúgy homogénnek tűnő térségről. Első stádiumban a vizsgálat az alábbi szempontok szerint folyt:

- népességszám,
- korösszetétel,
- etnikai összetétel,
- anyanyelvi összetétel,
- iskolázottsági értékek,
- idegennyelv-tudás,
- csecsemőhalandóság.

Népességszám

A vizsgálat, majd az azt követő számítások a népszámlálás adatain alapultak, lévén ez az egyedüli olyan összeírás, amely átfogóbb képet ad az adott terület számos mutatójára. Elsőként a népességszámot vizsgáltuk meg, azonban kerültük az egyes települések népességdinamikai értékelését, mivel a kutatás szempontjából ez másodlagosnak tűnt. A népességszám az egyik legfontosabb mutató a humán erőforrások vizsgálata szempontjából, hiszen minél nagyobb a település, annál diverzifikáltabb a lakosság is. Az általános felfogás – amely szerint a nagyobb települések kisebb társaiknál minőségileg jobb emberi adottságokkal rendelkeznek – nem bizonyult teljesen helytállóknak, ugyanis a magasabb népességszámból következően jelen vannak a negatív oldalt képviselő, átlagos értékek mögött megbújó – esetenként igen nagy abszolút értéket mutató – jellemzők is. Jó példa lehet erre Harkány országos átlagot négyszeresen felülmúló értéke az analabéták számát tekintve.

Korösszetétel

A vizsgált települések korösszetételét a statisztikai évkönyvben fellelhető bontás szerint tekintettük át, majd a jelenlévő lakosság átlagos életkorát számítottuk ki. A településcsoport több, mint 25%-ban az átlagos életkor 39 év feletti, amely mindenképpen előregedő struktúrát jelent. Ezen településekben a legmagasabb a 60 év felettek aránya, amit tovább súlyosbít a fiatal népesség igen kis hányada. A települések több, mint egyharmadában az átlagos életkor nem éri el a 36 évet, amelyet az aktív népesség magas aránya és a időskorú népesség alacsony hányada indokol. Külön kategóriát képvisel két község, Alsószentmárton és Siklónagyfalva, ahol a gyermek- és fiatalok igen magas arányban járulnak hozzá a település népességéhez. A fiatal korstruktúra igen szoros kapcsolatban áll a cigány etnikum határozottabb (93,1 és 41,1%-os) jelenlétével ezen települések népességében. Ugyanezen településekben elképesztően alacsony az időskorúak aránya, hiszen a „népességrobbanás” e két faluban maximum negyedszázada kezdődött, így még nem nőtt fel ez a generáció. Az említett etnikumhoz kapcsolódó rossz lakás- és egészségügyi helyzet következtében nem prognosztizálható számottevő javulás a

születéskor várható élettartam, valamint a 60 év feletti arányának tekintetében. Az átlagos életkor a településcsoport zömében az országos községi értékeknek megfelelő, bár határmenti, perifériális fekvésénél fogva annál minimálisan magasabb.

Etnikai összetétel

Mivel az etnikai összetétel vizsgálata csak részben tartozott feladataink közé, csak generális képet próbálunk felvázolni a régióról, keresve az összefüggéseket a nemzetiségi összetétel és a humán erőforrás adottságai között. A 34 településből hivatalosan 1–2 az, amely tisztán magyar (anyanyelvű) lakossággal bír (Matty és Nagytótfalu), a maradék 32-ben a megye sokszínű etnikai összetétele tükröződik (magyar, szlovák, román, horvát, szerb, szlovén, német, cigány). A magyar lakosság egyetlen településen van kisebbségben (Alsószentmárton – 6,8%), itt a cigány populáció domináns a falu életében. A szlovák és szlovén etnikum jelenléte a térségben elhanyagolható (mértéket ölt), jelenlétük csak színesíti az etnikai kompozíciót. Román nemzetiségű lakosság 12 településen él, ennek zömében azonban inkább a cigányság sajátos definíciójáról van szó. A baranyai horvátság jelentős települései (Szalánta, Kásád) esnek a vizsgált településcsoportba, ahol e nemzetiség részaránya a lakosságnak mintegy egyharmadát teszi ki. Siklóson él még nagyobb horvát populáció, amely azonban a város lélekszámaához viszonyítva szerényebb százalékos értéket képvisel. Szerb kisebbség a vizsgált településcsoport egyharmadában elszórtan él, koncentráltan csak Magyarbóly (1,7%) községben jelenik meg. Humán erőforrás-vizsgálatunk szempontjából igen fontos népcsoport a települések mintegy kétharmadában kisebb-nagyobb számban élő német etnikum. Statisztikai mutatók alapján számarányában csak Pécsdevecser estében haladja meg a 30%-ot, de meghatározó ezen nemzetiség még Újpetre, Palkonya, Vókány és Kiskassa életében is. A cigány etnikum a településcsoport kétharmadában van jelen, a megye e népcsoport szempontjából igen kedvező településszerkezetének, valamint a korábbi településpolitikának köszönhetően. Alsószentmárton lakossága szinte kizárólagosan a cigányság soraiból kerül ki (93%), de domináns etnikumként jelen van még Siklósnagyfalu életében is.

Anyanyelvi összetétel

A térség anyanyelvi összetétele követi a településcsoport etnikai kompozícióját, ezért csak az attól való eltérésekre hívnánk fel a figyelmet. Általánosságban elmondható, hogy a nem magyar anyanyelvűek aránya – a hazai gyakorlatnak megfelelően – alacsonyabb a jelenlévő etnikum százalékos értékeinél. Ez alól csak a tradicionális baranyai nemzetiségekként ismert horvát és német népcsoport előregedő képviselői képeznek kivételt. Az elmúlt évtizedek hányatott sorsát átvészelve már többen vallják magukat pusztán nem magyar anyanyelvűnek, mint e népcsoportokhoz tartozónak.

Iskolázottsági mutatók

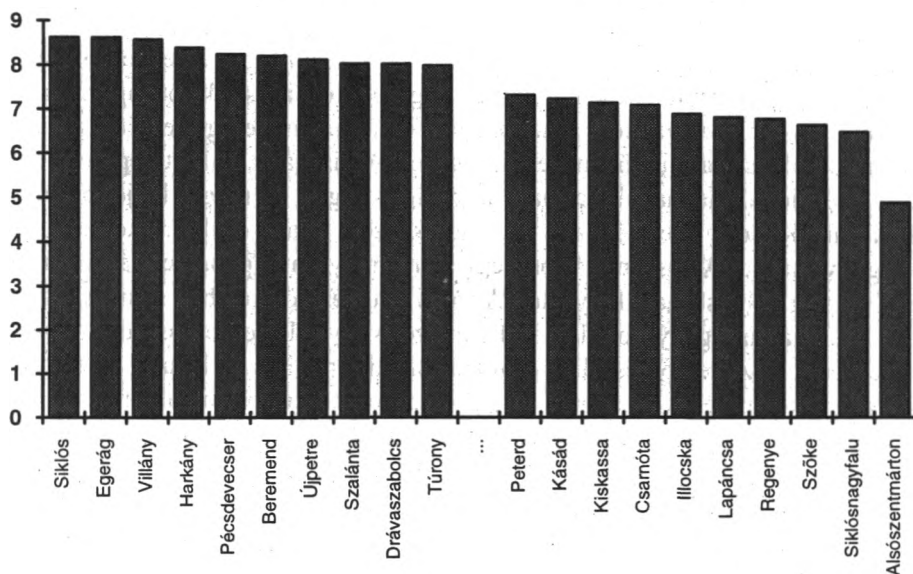
Egy vizsgált térség népességének humán adottságai talán az iskolázottsági mutatók alapján mérhetők le a legjobban. A statisztikában fellelhető adatok alapján összeállítottuk a nulla osztályt végzettek, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők sorrendjét. Számítással előállítottuk a népesség átlagos elvégzett osztályszámát is, amely szemléletesen mutatja be egy populáció iskolázottsági mutatóit. A nulla osztályt végzettek, azaz az analfabéták jelenléte egy településen negatívan befolyásolja a jövőbeni lehetőségeket. A vizsgált terület településeiben ez az érték jóval meghaladja a magyarországi átlagot, de még a legjobb mutatókkal bíró Kistótfalu esetében is országos községi átlag körüli értéket kapunk. A negatív csúcsot Alsószentmárton képviseli, amely fiatal populációját tekintve véve még súlyosbítja a helyzetet. A többi listavezető esetében szintén magasabb lélekszámú cigány populációról van szó, vagy teljesen előregedett népességgel rendelkező településről. A diplomásokkal rendelkezők listáját a nagyobb lélekszámú települések vezetik, a közjük beékelődő kisebb falvak értékeit már akár egy-két diplomával rendelkező lakos is módosíthatja. A vizsgált területen hét olyan település van (összesen 1486 fő lakossággal), amely egyáltalán nem rendelkezik felsőfokú végzettséggel bíró lakossal. Ez az analfabéták magas arányával rendelkező településekhez hasonlóan komoly problémákat vet fel ezen falvak jövőbeni sorsával kapcsolatban. Az átlagos elvégzett osztályszám számítására azért volt szükség, hogy ne csak a szélsőségek legyenek jelen az értékelésnél. A sort nyitó nagyobb lélekszámú települések közé be tudtak jutni olyan falvak (Pécsdevecser, Újpetre, Szalánta), amelyek masszív középfokú végzettségű populációval rendelkeznek, ahol – nem utolsósorban a nemzetiségi hagyományoknak köszönhetően – hagyománya és értéke van az oktatásnak és a megszerzett tudásnak. A listát záró települések közül is kiemelkedik Alsószentmárton, ahol bár a lakosság zöme aktív korban van, a falu lakossága átlagosan alig öt általános iskolai osztállyal rendelkezik.

Idegennyelvtudás

Az idegen nyelvek ismerete nagyban befolyásolhatja egy térség életét, különösen akkor, ha ez a terület határmenti kapcsolatokra, kereskedelemre, turizmusra szakosodik. Statisztikai adatok helyett ebben az esetben személyes felmérésre, a térségben folytatott adatgyűjtésre támaszkodhatunk. Az idegen nyelvek listáját a horvát és szerb nyelvek vezetik, amit nem csak az áttelepült délszláv menekült populáció és a tradicionális nemzetiségi környezet, hanem a térség élénk bevásárlóturizmusa indokol. A német nyelvet a nagyobb településeken ismerik magasabb arányban, oktatása több helyen már az általános iskolától megoldott. A német nemzetiséggel rendelkező településeken a német nyelvterülettel fenntartott rokoni, baráti, üzleti és idegenforgalmi kapcsolatoknak köszönhetően igen sokan beszélik e nyelvet. Az országos értékekhez mérten viszonylag kevesen beszélik az angolt, amely csak a középiskolával bíró településeken ismertebb.

2. ábra

Az átlagos elvégzett osztályszám szélső értékei

Csecsemőhalandóság

Egy térség lakosságának az életkilátásai, egészségi állapota jól lemérhető a születéskor várható élettartammal, vagy a csecsemőhalandósági értékekkel. Mivel a születéskor várható élettartam nem szereshető be az egyes településekre, ezért ezt a vizsgálatot nem tudtuk elvégezni. A csecsemőhalandósági mutatók csak olyan kis értékekben mérhetők, hogy nem lennének szemléletesek egy ábrázolás során. Magyarbóly, Beremend, Villány esetében mérhető a csecsemőhalandóság, de feltehetően ez is csak a településnagyságból következik csupán.

Eredmények

A vizsgálat eddigi szakasza fényt derített arra, hogy a térség sok szempontból is hátrányos helyzetű, határmenti fekvése, elöregedő korstruktúrája, alacsony képzettségi mutatói számos jelenlegi és későbbi probléma hordozói. Bizonyította azt a feltevésünket is, hogy a humán erőforrás vizsgálatára települési szinten is szükség van, mert egy kis térségben is óriási különbségek alakulhatnak ki az eltérő természeti, gazdasági, infrastrukturális és társadalmi adottságok következtében. Ugyanakkor látnunk kell, hogy ezeken a problémákon a települések önmagukban nem képesek úrrá lenni, tehát mindenképpen üdvözölni kell a vizsgált településtársuláshoz hasonló, saját erőforrásokra építő és együtt gondolkodó térségfejlesztő kezdeményezéseket.

A VIDÉKFEJLESZTÉS GONDJA: AZ ALULISKOLÁZOTTSÁG*

MEZEI ISTVÁN

Magyarország egésze elmaradott területnek számít a fejlett országok szemszögéből. Egy részletesebb, közelebi vizsgálódás viszont már azt is ki tudja mutatni, hogy mekkora különbségek vannak a madártávlatból homogénnek tekintett országon belül. Ezek alapján az ország egészére, illetve annak válságtérségeire egyaránt érvényes az a közkeletű megállapítás, hogy ahol sem jelentős természeti erőforrások, sem jelentős természeti kincsek nincsenek, ott a fejlődésnek nem marad más útja, mint az ott lakók alkalmassá tétele arra, hogy ők maguk képessé váljanak fejlesztések megvalósítására. Az ország helyzetének ismeretében ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy olyan fejlesztések megvalósítására kell képessé válniuk, amelyeket viszonylag kevés külső tőkével kell megoldaniuk. Ennek legfőbb eszköze az emberi erőforrások fejlesztésének középpontba állítása.

Az emberi erőforrások fejlesztése – mint egy újabb, divatosabbá váló tevékenység – új tartalmat kapott azáltal, hogy míg eddig, évtizedeken keresztül, a politika által irányított gazdaság számára kellett embereket kinevelnie, addig újabban, a rendszerváltás óta a piac, a világpiacon rájuk rótt lehetőségeihez és szerepeihez kell az embereket felsorakoztatni. Látszólag itt már a nemzetközi piac elsődlegessége szerepel motiváló tényezőként, azzal az erős hittel, hogy ez a piac objektív és igazságos szűrője mindannak ami jó és mindannak ami elvetendő, ami rossz. A felzárkózást óhajtó országok mást nem tehetvén, igyekeznek alkalmazkodni ehhez a vélekedéshez.

Az alkalmazkodásnak sok útja, módja van. Legújabban az a régi módszer került előtérbe, amely arra alapozza a területfejlesztést, hogy megkeresi az elmaradott területen azokat a településeket, azokat a gazdasági, szolgáltatási szervezeteket, amelyeknek alkalmazkodóképes gazdasági szereplői vannak, és arra törekszik, hogy ezeket a gazdasági szereplőket segítve, innovatív irányba terelve eredményeket érjen el.

Ez a fejlesztési politika erős különbséget tesz a jóléti/szociális ellátások és a területfejlesztés között. Jelentős mértékben az alulról építkező, önerőre támaszkodó regionális fejlődést támogatja. Ebben a felfogásban nem azt keresi a döntéshozó, hogy hol vannak a válságtérségek, hanem úgy szemléli a területi különbségeket, hogy vannak „kevésbé fejlett régiók”, amelyeknek a leginkább életképes területrészeit, alkalmazkodásra leginkább képes központjait javasolja

---

* A tanulmány alapját képező kutatást a PHARE KPA II. 096/1996. és az OKTK /1997 tette lehetővé.

segíteni állami eszközökkel. *Ennek a fejlesztési módszernek a középpontjában az emberi erőforrások fejlesztése áll.*

Rögtön meg kell jegyezni, hogy a politika nem teheti meg azt – ha éles különbséget is tesz a két eljárási mód között –, hogy gyakorlatában mereven el is válassza őket egymástól. Viszont azt megteheti, hogy *a súlypontot inkább a fejlődési feltételek meghatározására, befolyásolására, megteremtésére, fejlesztésére helyezi* és kevésbé az életkörülmények, a szociális helyzet javítására.

Ez azt jelenti számunkra, hogy nem egy bizonyos térséget, nem egy bizonyos településcsoportot, nem egy bizonyos szakmát, szakmai ágazatot, foglalkozást, egy bizonyos intézményrendszert stb. kell támogatni, hanem a vállalkozó, a kísérletező, a fejlesztő *ember* és a vállalkozó, a kísérletező, a fejlesztő *intézmény* támogatását kell rendszerre alakítanunk területfejlesztő törekvéseink sikeres megvalósítása érdekében.

Mondjuk ki nyíltan, hogy egy elitista szemlélet és gyakorlat rajzolódik ki ezekben a gondolatokban. Mivel legyőzhetetlen és meggyőzhetetlen tendenciáról van szó, ne magával a szemlélettel vitázzunk, hanem vizsgáljuk meg, hogy ez a szemlélet és ennek gyakorlata milyen megoldási utakat tört magának?

Az egyik lehetséges út az, hogy a politika hagyja, hogy bizonyos területi centrumok (Budapest, megyei központok) és bizonyos társadalmi csoportok (magas jövedelműek) előnyös helyzetüket fölhasználva mintegy rátelepedjenek azokra a kedvező lehetőségekre (szűkebb témánkból hozva a példát: az oktatásra), amelyek számukra (gyermekük számára) a jövőben életszínvonalbeli, társadalmi előrelépési előnyöket hoznak.

A másik út, hogy a politika – félve és tartva a települések egymás közti erős hierarchizálódásától és a társadalmi csoportok kasztosodásától – keresi, megtalálja és gyakorolja is azokat a megoldási módokat, amelyek minél több települést és minél több társadalmi csoportot hoznak az előbb említett kedvező helyzetbe. Az elsőnek említett út megvalósulása látszik valószínűbbnek, de legalább föl kell mutatnunk a másik út hiányából következő hátrányokat, a jövőbeli veszélyeket.

Az elmúlt évi falukonferencián Borsod-Abaúj-Zemplén megye példáján bemutattam, hogy a falvak viselik a városokhoz képest a munkanélküliség és a belőle fakadó szociális nehézségek nagyobb terhét. Most arról kell szólni, hogy a vidékfejlesztés szempontjából kitörési pontnak számító, vagy legalábbis nagyobb esélyt biztosító képzettség tekintetében is hátrányos helyzetben vannak a falusi térségek.

Kilenc korosztály követése az oktatási rendszerben

Az alapfokú képzésről

A KSH megyei illetve budapesti kiadványai segítségével kilenc korosztályt vizsgáltunk meg. Először egy megye, Baranya megye példáján mutatom be kilenc korosztály iskolázottsági adatait.

Az első korosztály 1969-ben született, a kilencedik 1977-ben. Ezek a gyerekek 6-6 év múlva léptek általában az általános iskola első osztályába, illetve nyolc év múlva a nyolcadik osztályba. A továbbtanulók a nyolcadik osztály befejezése után három évvel végezheték el a szakmunkásképzőt, illetve négy év múlva a középiskolások érettségiztek. Így, aki 1969-ben született, az 1988-ban tehetett szakmunkásvizsgát, illetve 1989-ben érettségizhetett, képesíthetett legkorábban. Az utolsó itt vizsgált korosztály tagjai 1977-ben születtek, tehát 1994-ben tehetnek szakmunkásvizsgát, illetve 1995-ben érettségizhetnek, képesíthetnek.

A vizsgált korosztályok 1969 és 1975 között növekvő létszámúak voltak az egész országban, majd 1975 után indult meg a születések számának egyre rohamosabb csökkenése. Az 1. osztályba lépők esetében a közölt KSH-adatok nem közölték, hogy vajon a kisdíákok hány százaléka kezdte el az iskolát 6 évesen, és mennyi kezdte el 7 évesen? Mivel egymást követő évekről van szó, legfeljebb egy lépcső, egy sor elcsúszása lehet a tévedés, de ez esetben is érvényes az, hogy általában több az elsős mint a korosztály tényleges száma.

A kilenc, 1969 és 1977 között megszületett korosztály iskolázási lépései során az első tág kaput az általános iskola jelentette. Az induló korosztályok szinte teljes létszámban ülhetek be az iskolapadba. Ettől egy évben tértek el, mégpedig 1980-ban, mert akkor olyan nagy létszámú volt az induló korosztály (1974-ben születtek!), hogy másként mint a jelentkezők kényszerű visszatartásával nem tudták megoldani az elsősök nagy számából következő problémákat (tanterem, tanár).

Az ezt követő nyolc évben viszont kudarcokról számolhatunk be, mert a lemorzsolódás évről évre folyamatos. Mire nyolcadikba lépnek, már az év elején átlagosan 998 fiattal kevesebb van jelen az elsőbe lépő korosztályhoz képest. Százalékosan tekintve a nyolc évet, és a szélső pontokat is említve, a diákok 82-87%-a végzi el az ideális, a szabályos idő, azaz nyolc év alatt az általános iskolát.

A lemorzsolódási arányok vizsgálatától itt el kell tekinteni, csak a végeredményt említem: a megyei jogú város iskoláiban alacsonyabb a bukások, visszamaradások aránya, ennél magasabb az egyéb városokban és kiugróan magas a községekben. A területi különbségek mellett van egy közös sajátosság is, mégpedig az, hogy az első osztály okozta nehézségeknél sokkal nagyobb gondot jelent az ötödik és mérsékelten a hatodik osztály elvégzése. Még annyit jegyezzünk meg, hogy ezek a diákok, vagy legalábbis jó részük, ha késve is, de 16 éves korukig elvégzik a nyolc osztályt, de akkor is riasztó az 1000 körüli szám, a megszületettek 15,71%-a. Ez azoknak a száma, akik a szabályos úton nem tudják időben elvégezni a nyolc osztályt.

Az említett létszám adatok természetesen megyénként erősen eltérőek. Így például az országos átlag szerint a megszületettek 12,55% nem tudja a szabályos időben elvégezni a nyolc osztályt. Az egyik póluson vannak azok a megyék, amelyekben 10% alatti ez az arány (Budapest, Zala, Csongrád, és Vas

megyék), a másik póluson pedig azok, amelyekben 15% fölötti ez az arány (Bács-Kiskun, Hajdú-Bihar, Baranya, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Veszprém, Borsod-Abaúj-Zemplén megyék).

A lemorzsolódásra azért kell hangsúlyozottan figyelniük, mert kérdésessé teszi nemcsak az általános iskola struktúrájának helyességét, a falusi kisiskolák hasznosságának, költségességének kérdését, de a felnőttképzés, a munkanélküliek képzésének ügyét is. Ehhez a nagy arányhoz képest a munkaügyi minisztérium által hirdetett, a hátrányos helyzetű és alacsony iskolázott (tehát a nyolc osztályt el nem végzett) munkanélkülieken segíteni óhajtó képző és átképző tanfolyamok csak látszólagos eredményeket, mondhatni propagandisztikus eredményeket érhetnek el. A helyzet orvoslása ennél komolyabb beavatkozást igényel.

Ráirányítja a figyelmet arra a kérdésre, hogy a falusi iskolák újabb összevonását csak a létszámadatokra figyelve valósítsák meg, mert az említett megyékben, – de persze a többiben is – komoly gondokon tudnak segíteni a kis létszámú iskolák, csak ki kell dolgozni, illetve a helyi sajátosságok kezelésére kell alkalmassá tenni azokat a pedagógusokat és pedagógiai programokat, amelyek ezzel a tanulói réteggel (némi) eredményt tudnak elérni.

Az elitképzés fokozatos térnyerésével a jobb tanulók már az általános iskola ötödik, illetve hetedik évfolyamáról kivonulnak, miközben az általános iskola kétszemes lépéseket tesz azért, hogy tanulóit megtartsa. Valószínű, hogy azok az iskolák járnak el helyesen, akik pedagógiai programjukban ehhez az új jelenséghez alkalmazkodva az elitképzés erőltetése helyett a gyengébbek képzésére fektetik a hangsúlyt.

Visszatérve a kilenc korosztály életútjához, megállapíthatjuk, hogy az a tanuló, aki eljut a 7. és különösen a 8. osztályba, az jórészt el is végzi az általános iskolát, és az említett nagy veszteség után középiskolába kerül.

A középfokú képzésről I.

A szakmunkásképzők három éve, illetve a középiskolák négy éve alatt 1331 fős volt a csökkenés, és ez a veszteség 3 illetve 4 év alatt „termelődött”. A „vesztés-termelés” is eltérő iskolatípusonként, mert a lemorzsolódás az induló létszámból a szakmunkásképzőkben a legnagyobb, 28%, amit nyugodtan kerekíthetünk az elkeserítő 30%-ra. A szakközépiskolákból a beiratkozott diákok 22,8%-a kerül ki az első nekifutás kudarca után érettségi nélkül, míg a gimnáziumokból „csak” 11,72%.

A felhasznált megyei KSH-adatok nem közlik az egyébként fokozatosan igen népszerűvé váló (és felettébb szükséges, pótolhatatlan, ezért megbecsülendő) szakiskolák adatait, hiányoznak a nyolcadik osztályt 16 éves korukig ténylegesen befejező tanulók adatai. A KSH közli, de itt nem kerültek szóba a gyógypedagógiai osztályokban tanulók és hiányoznak a (csökkenő létszámokról tanúskodó) felnőtteket képző ifjúsági és esti tagozatok adatai mind általános is-

kolai, mind középiskolai szinten. Hiányoznak az elvándorlással, beköltözéssel, azaz a népességmozgással kapcsolatos kiigazítások is. Ezek együttesen enyhítenék a túlságosan is komor képet.

Mindezek után állítható, hogy a bemutatott nyers kép mégiscsak a valóságot tükrözi: Baranya megyében a megszületett korosztályok 35%-a nem jut átlagosan középfokú végzettséghez a szabályos képzési cikluson belül. (Az országos átlag 33%.) Ez az arány még nagyobb lenne, ha a szakmunkásképzőket is kivonnánk a számításból és csak a valódi középfokú végzettséget (a gimnáziumit és a szakközépiskolait) vennénk figyelembe.

Kétséges az arányok javulásának további sorsa is, mert a NAT (a Nemzeti Alaptanterv) bevezetésével, valamint a szakmunkásképzők és a szakközépiskolák általános képzés felé terelésével elvileg szigorodnak, emelkednek a jövőben a tanulmányi követelmények. Ha viszont a statisztikai arányok elérése lesz a fő cél a nemzetközi arányokhoz való hasonulás érdekében, azaz országosan a középfokú végzettség 80–90 százalékosra tétele, akkor ez csak a színvonal erőteljes romlásával, vagy legalábbis kényszerű leszállításával lesz megoldható.

Amikor a képzési törekvések szociális problémákba ütköznek

Ennek a kérdésnek a további elemzése már a szociálpolitika vizeire visz bennünket. Még a kedvezőbb helyzetben lévő Zala és Csongrád megyék esetében is nehéz probléma az ő 17, illetve 21 százalékuknak a további leszorítása, de mekkora feladat lesz a veszprémi 42, illetve a szabolcsi 47% bevezetése, beteretése a középfok akárcsak alsó lépcsőfokára, a szakmunkásképzőbe is! A munkapiaci folyamatok elemzéséből tudjuk, hogy ennek az ifjú szakképzetlen rétegnek lesz a legkisebb esélye, hogy bármilyen munkát találjon, és azt is tudjuk a fejlett országok példájából, hogy a magasabb jövedelműek egyre csökkenő szolidaritással viseltetnek az ilyen hátrányos helyzetű csoportok iránt, ami abban jut kifejezésre, hogy igyekeznek jövedelemeltilkolással kitérni az adófizetés kötelezettsége alól, mert nem akarnak hozzájárulni a szociális terhek viseléséhez.

Magyarországon nehezíti ennek a társadalmi rétegnek a megsegítését az a jelenség, hogy az említett iskolázatlan rétegen belül egy terebélyesedő proletariázódás indult meg. Körükben a jövedelem alacsony szintje, a kevés (alkalmi) munka lehetősége egy sajátos helyzetet hozott létre. Számukra kitüntetett szerepe lett a rendszeres, havonta megérkező támogatástípusú jövedelmeknek, közülük elsősorban a gyermekgondozási segélynek és a családi pótléknak, ami három gyermek megléte esetén már alanyi jogon jár. Egy sajátos matriarchátus alakult ki az évek során, amelynek az a jellemzője, hogy a férfiak alkalmi, esetleges keresete csak kiegészítője lett az „állandó jövedelemmel” rendelkező és ezért fölértékelődött szerepű anyáknak. „Píz van a hasába!” – mondják elégedetten asszonyokról a férfiak.

A szegénység, a hátrányos helyzet újratermelődésének körforgásából csak külső segítséggel, átgondolt és hosszantartó programok segítségével lehet (ke-

veseknek) kitörni. Ezeknek a programoknak a gyér voltával áll szemben az a valóság, hogy szociálpolitikai gyakorlatunk következtében ebben a társadalmi rétegben megnőtt a születések száma, ezen belül kimutathatóan az ötödik és többedik gyermek születésének a száma és aránya, ezzel biztosítva a hátrányos helyzet bővített újratermelését. Előreláthatóak az ebből eredő társadalmi feszültségek, amelyeknek a megoldásában az oktatásnak is ki kell vennie a részét.

A mi szociálpolitikai elméletünk még tiltakozik, de gyakorlatunk – pénzügyi okokra hivatkozva – már lépéseket tett az ún. reziduális (csak a rászorultakon segítő) szociális ellátások általánossá tételére. Fordítsuk javunkra ezt a mi kultúránktól idegen, jövőnk szempontjából károsnak tekinthető gyakorlatot! *Köszük a gyermekek után járó támogatásokat az iskolába járáshoz, az iskolai végzettséghez!* Azokban az országokban, ahol ezt az elvet követik, ott az iskolába járáshoz, iskolai végzettséghez kötik a szociális juttatások bizonyos körét, vagy azok mértékét. Az iskoláztatásnál humánusabb kényszert amúgy is nehéz elképzelni. Említsük meg, hogy a szociális törvény 1993-as parlamenti vitájában ennek az elvnek az érvényesítése nem sikerült a gyermekgondozási díj megítélése vonatkozásában, de parlamenti említése arra utal, hogy a jövőben mint lehetséges variánssal számolnunk kell.

A középfokú képzésről II.

A megváltozott létszámokon belül figyelemreméltó, hogy tovább nőtt a lánytanulók száma és aránya a középfokú képzésben. A szakmunkásképzők esetében a megyei statisztikák a végzettek létszámát nem bontják meg nemek szerint, viszont pontos adataink vannak a szakközépiskolákról és a gimnáziumokról (*I. ábra*).

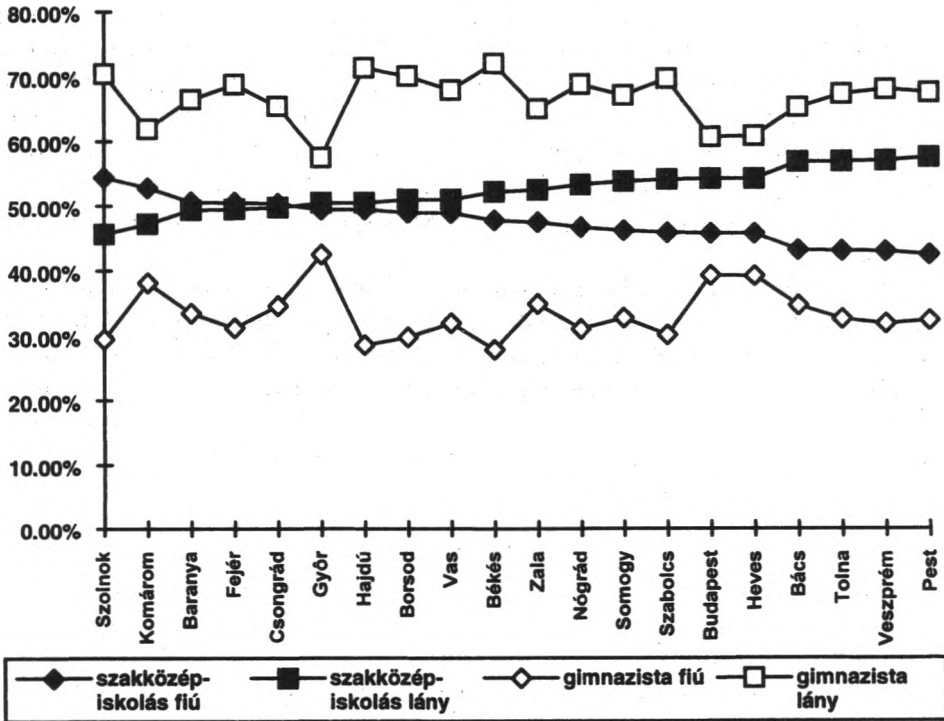
Az egyedi vizsgálódásokból kiderül, hogy az oktatási szempontból nem eléggé kiemelkedő megyékben indult meg a rohamos fejlődés 1990 után. Somogy, Bács-Kiskun, Tolna és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék mutatják a legnagyobb növekedést, őket követi Veszprém és Békés. Ennek a növekedésnek a nagyobb százalékat viszont a lánytanulók nagyobb arányú beáramlása okozta. Míg a szakközépiskolai fiútanulók aránya hét megyében csökkent, addig három megye kivételével mindenütt növekedett a lánytanulók száma. A gimnáziumokban már régóta kitaróan magas a lányok aránya, de az elmúlt néhány évben 13 megyében tovább csökkent a fiúk aránya, szemben azzal a ténnyel, hogy a lányok aránya 15 megye gimnáziumaiban tovább nőtt. Megyéenként a középső értéket tekintve 9,1% a szakközépiskolai fiúk és 9,7% a lányok aránya, illetve 5,0% a gimnáziumi fiúk és 10,2% a lányok aránya 1993–95 közötti három évet figyelembe véve.

Az adatok tanúsága szerint Szolnok, Komárom-Esztergom és Baranya megyék szakközépiskolaiban eddig mindig a fiúk voltak többségben, miközben Fejér, Győr-Moson-Sopron, Vas, Csongrád és Hajdú-Bihar megyékben az elmúlt három-öt évben vették át a szakközépiskolai lányok a vezető szerepet létszámukat tekintve. Ez a jelenség bizonyos innovációs tendenciára utal, mert az utóbb felso-

rott megyék esetében gazdasági előrelépésről beszélhetünk, és ez a mi körülményeink között a pénzügyi, számviteli, könyvelői, összefoglalóan a közgazdasági jellegű szakmák iránti keresettséget jelenti, emellett pedig megnőtt a számítógépismeretet és a nyelvtudást igénylő szolgáltatói, ügyintézői, titkári tevékenységek iránti kereslet is. A nyelvvizsgákkal rendelkezők túlnyomó többsége is lány.

1. ábra

*A nemek aránya a középfokú oktatásban résztvevő tanulók körében
9 év átlagában (%-ban)*

Forrás: KSH-adatok alapján saját számítás.

Erős ellentétek rajzolódnak ki előttünk a fentiek alapján. Azok a magatartás-minták, amelyek alapján bizonyos szakmákat „lányosnak” illetve „fiúsnak” minősített a közvélekedés, azt eredményezték, hogy a munkapiacra egyre nagyobb arányban csak lányok jelentkeznek mint lehetséges munkaerő, hisz ők rendelkeznek megfelelő képzettséggel, nyelvismerettel. A lányoknak valóban minősített „magolás”, „időrabló szótározás”, „számlákkal való pepecselés” tudománya fölértékelődött. Ugrásszerűen megnőtt a kereslet olyan szakemberek iránt, akiknek a kommunikációs képessége, udvariassága, tapintatossága, figyelmessége, kitartása stb. mint lányokra jellemző tulajdonság rögzült. Ezek a ké-

pességek férfiatlannak minősültek a fizikai erőkifejtést, a hórukk-munkát, virtust kívánó tevékenységekhez képest. Ezeknek a szakmunkáknak az volt az ideológiája, hogy a minőség nem olyan lényeges szempont, mert az a fontos, hogy látszólag minden minél hamarabb készen legyen, hisz: „jól van az ügyis!”. Kifinomult és iskolázott (többségében városi, vagy városi iskolában végzett) lányok növekvő száma áll szemben az alacsony iskolázottságú, nyers, a modern világban tájékozódni, „megjelenni”, önmagukat eladni alig tudó fiúkkal. A könnyen bomló párkapcsolatok mögött is ott bujkál az a tény, hogy a fiúk nehezen tűrik a lányok megnövekedett szellemi, műveltségbeli fölényét.

Mindennek már érződik a következménye, hogy a munkapiaci állásokat többségében lányok fogják betölteni, a munkanélküliek nagyobb részét pedig az alulképzett fiúk fogják alkotni, illetve a fiúk képezik a feketegazdaság (alulképzett) szereplőinek túlnyomó többségét. A lányokból lesznek a családfenntartók, és ebbeli minőségükben már nem is választhatnak a között, hogy egy ideig dolgoznak, aztán gyermeke(ke)t szülnék, majd újból dolgoznak, mert a munkanélküli férj mellett kénytelenek új stratégiát kialakítani, azaz a munkát, a karriert választani.

A családpolitikai intézkedések nem teszik lehetővé, hogy ez a fontos, minőséget jelentő réteg nyugodtan vállalhassa akár több gyermek születését, felnevelését, mert anyagi helyzete, lakásviszonyai ezt nem fogják lehetővé tenni. Sajnos részben már a fentiekben bemutatott kilenc korosztályt is érinti, de nagyobb részben egyelőre még a néhány évvel előttük járókat, hogy körükben már ugrásszerűen megnövekedett az abortuszok száma a gyed megszüntetése, a gyes megrovidítése és alacsony összege miatt.

Összefoglaló helyett

Az eddigiekből kiderült, hogy az általános iskolai képzésben résztvevő diákok közül a községekben lakók körében magasabb a bukások száma, gyengébb a teljesítmény. Ezért folyamatosan újra kell gondolni a falusi kisiskolások ügyét, beleértve a szervezeti kérdéseket (kis létszámú iskola és nagyobb létszámú körzetközponti iskola viszonya) és a tartalmi kérdéseket egyaránt (sajátos, az adottságokhoz alkalmazkodó helyi programok alkotása és bevezetése, a pedagógusok speciális képzésének támogatása stb.). Az adatokból kiderült, hogy a gimnáziumokban és a szakközépiskolákban egy erős verseny indult a magasabb képzettség megszerzéséért. Ennek a versenynek egy sajátos vonása, hogy a szolgáltatások szerepének növekedésével nőtt a szakközépiskolai képzésben résztvevők száma, illetve a középfokú képzés egészén belül a lánytanulók száma. Az is kétségtelen, hogy az innovatív gazdasági mozgásokban a képzettségre nagyobb szereplőknek van és még inkább lesz nagyobb súlya. Hogyan érinti mindez a vidéken élőket?

A középfokú képzés színhelyei döntő többségében a városok. A falvak lakói csak bejáróként tudnak részt venni a magasabb képzettség megszerzésében. Számításaink szerint míg a legmagasabb színvonalat képviselő gimnáziumokba

a tanulók csak 29%-a bejáró, azaz vidéki, és ebbe beletartoznak a más városokból a gimnáziumba járó diákok is, addig a szakközépiskolák tanulóinak 45%-a, de a szakmunkásképzők tanulóinak 50%-a vidéki. Ez utóbbi a legrövidebb, csak 3 éves képzésű, de a legalacsonyabb műveltségi szintet jelentő képzési forma. Hogyan fognak így a falusi fiatalok helyt állni az egyre magasabb szakképzettséget és nyelvtudást igénylő innovatív gazdasági tevékenységekben? Ezek az arányok jól mutatják, hogy ahogyan a falvak viselik a nagyobb terheket a szociális problémákat és a munkanélküliséget tekintve, úgy a képzettségi szintet tekintve is az alacsonyabbat, a nehezebben konvertálható tudású képzési formát választják nagyobb arányokban. Ez nehezíteni fogja a jövőben a gazdasági és a településtípusok közötti versenyben való részvételüket.

ÖSSZEFOGLALÓ A „SZOCIÁLIS PROBLÉMÁK – MUNKANÉLKÜLISÉG” SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

CSAPÓ TAMÁS

Az V. szekcióban elhangzott és megvitatott korreferátumok csaknem mindegyike szorosan kapcsolódott a szekció címéhez, vagyis a falvak szociális problémáihoz és a munkanélküliséghez a rurális térségekben. Ezen túl örvendetesen kiegészítették a plenáris ülésen elhangzott előadásokat, különösen Kovács Teréz referátumát.

Noha az előadók sokszor máshogyan közelítettek a falusi munkanélküliséghez és a szociális problémákhoz, valamint az ország különböző tájairól érkeztek és az ottani tapasztalatokat mutatták be, de végkövetkeztetéseik nagyban egybeesnek.

Bebizonyosodott, hogy a falvak voltak-lettek a rendszerváltás nagy vesztesei, annak ellenére, hogy 1990-től visszakapták jogi-igazgatási, pénzügyi és döntési önállóságukat és függetlenségüket. *Vesztesek lettek, mert:*

- gazdasági bázisuk beszűkült,
- rendezetlenek az agrárgazdaság feltételei,
- a városi üzemek először a falusi, ingázó munkaerőtől szabadultak meg,
- a működő tőke nem, vagy alig érkezett a falvakba,
- tovább folytatódtak az előző évtizedben megindult kedvezőtlen demográfiai folyamatok, óriási gond az alacsony születésszám, a magas halálozás és az elöregedés,
- nem javult számottevően a falusi népesség alacsony átlagos iskolai végzettsége, csekély az aktív keresők nyelvtudása,
- az újonnan választott képviselők, polgármesterek gyakran amatőrök, nem tudnak élni a lehetőségekkel, rivalizálnak a szomszédos falvakkal, felesleg/ párhuzamos kapacitások működnek.

Mindezek következtében a falvakban felesleges, s alacsony képzettségű munkaerő „halmozódik fel”, nagy a munkanélküliség, ami komoly pénzügyi forrásokat köt le a falvak költségvetéséből. Mindez jóval nagyobb szociális problémákat okoz a rurális térségekben, mint a városokban. Igen alacsony az átlagos jövedelmi szint, s többek között ez okozza napjainkban a falusi népesség nagyarányú részvételét az informális gazdaságban, amely a családok jelentős

részénél a megélhetést biztosítja. Ezt mutatta be színvonalasan Madarász Imre előadása.

A főbb szociális problémákat – ebben is egyetértés alakult ki – a népesség, az alacsony iskolázottság és a munkanélküliség okozza. E három tényező szorosan összefügg és minden esetben együtt jelentkezik. Mindezek fokozottan felhívják a figyelmet a szociális szolgáltatások megszervezésének a fontosságára, melyek azonban többnyire utólagosak, ahelyett, hogy megelőzőek lennének. Ráadásul megszervezésük számos nehézségbe ütközik – pénz és szakemberhiány, rossz szemlélet és hozzáállás stb. Sikeresnek csak a falugondnoki rendszer nevezhető, amely leginkább az ország aprófalvas megyéiben működik.

A falvakban a nők nagyobb vesztesei az átalakulásnak, mint a férfiak. Mozgásterük, lehetőségük összeszűkül, alacsonyabb a végzettségük, nehezebben találnak munkát, sokszor már nem is regisztrálják őket a munkaerőpiacon. Ugyanakkor a magyar (vidéki) háztartás még kétkeresős, de a falvakban igen gyakori, hogy sem a nő, sem a férfi nem dolgozik.

Több korreferátum foglalkozott a falusi munkanélküliséggel. A falvak hátrányos helyzete egyértelműen jelentkezik a városokkal szemben. Nagyobb a ráta, alacsonyabb a munkanélküliek átlagéletkora, alacsonyabb az iskolai végzettsége és ráadásul nem konvertálható a képzésük. Ugyanakkor egyértelmű, hogy nem az agrárszférából került ki a legtöbb falusi munkanélküli, hanem az iparból. Kiderült, hogy a nagyobb népsűrűség és a nagyvárosközelség (agglomeráció) előnyösebb a munkaerőpiac szempontjából, mint a centrumtól távol eső, aprófalvas térségek.

A fenti megállapítások összességében és átlagosan igazak hazánkban. Az igazi viták a falusi munkanélküliség és a szociális problémák regionális különbségei kapcsán indukálódtak. Ismét megmutatkozott, hogy országunk különböző vidékeinek helyzetéből fakadóan jelentős területi differenciák vannak. Ezen különbségek leegyszerűsítve az ország keleti–nyugati része között húzódnak, másrészt a rurális térségek közlekedéscsoporthelyi helyzete, centrumtól való távolsága és átlagos településnagysága szerint foghatók meg. A Nyugat-Dunántúl és Pest megye falusi településeinek helyzete sokkal jobb, mint Észak-Magyarország, Dél-Dunántúl és az Alföld rurális térségeiben lévők.

Az előbbi területeken már pozitív a vándorlási egyenleg, megállt az elöregedés, a termelékenység trendje kedvezőbb, magasabb az iskolázottság, a nyelvtudás. A falvakban megjelent a működőtöke, munkahelyek létesültek, vagyis magasabb a lakosság jövedelmi szintje, kevesebb a munkanélküli és kisebbek a szociális problémák. Sőt, a Nyugat-Dunántúlon megjelentek az osztrákok, mint ingatlanfelvásárlók, és sorra megveszik a falusi házakat, telkeket potom pénzért, sokszor oda is költöznek nyugdíjasként. Annak ellenére tehát, hogy a Nyugat-Dunántúl aprófalvas terület, a falusi életkörülmények egyértelműen kedvezőbbek az ország más vidékeinél. Óriási azonban a differenciáció a Nyugat-Du-

nántúl rurális térségeiben lévő falvak között, amelyek alapvetően a relatív földrajzi és a közlekedésföldrajzi helyzettől függenek.

Az igazi problémák hazánk keleti, északkeleti területeinek falusi településeiben jelentkeznek, lényegében függetlenül a települések nagyságától. Ezekben a térségekben folytatódnak a kedvezőtlen demográfiai trendek, folyamatok. Előrepszik és fogy a népesség, iskolázottsági szintje, nyelvi tudása alacsony, aktivitása csökken, a lakosság elvándorol, munkahelyek nem vagy alig létesülnek. Mindezek következtében magas a munkanélküliség, nagy a szegénység, tartósan súlyosak a szociális problémák.

A viták az egyes térségek helyzetelemzése és a megoldási lehetőségek felvállalása körül bontakoztak ki, elsősorban az állami beavatkozások mértékén, a központi források leosztásán és a helyi önkormányzatok szerepének a megfogalmazásában.

Rendkívül nagy érdeklődést váltott ki BÁNLAKY Pál felmérése az agrárértelmisség helyzetének a változásáról, melyet a Jász-Nagykun-Szolnok megye falusi településeiben végzett. Sajnos kisebbségben vannak azok az egykori agrárértelmisségek, akik vállalkozóként, magángazdaként továbbra is az agrárgazdaságban maradtak. Többségük vagy az agrárgazdaság perifériájára került, vagy kiesett az agrárgazdaságból, esetleg elzüllött, deviánssá vált. Szerencsés lenne, ha ez a felmérés az ország több, eltérő adottságú részén is megtörténne, vajon hasonló eredmények születnének-e?

FROM SUSTAINABLE AGRICULTURE TO RURAL DEVELOPMENT

4TH VILLAGE CONFERENCE

EDITED BY TERÉZ KOVÁCS

The village conferences organised in Pécs every second year are unique in Hungary, attracting national attention. Both the government and the representatives of the science and practice circle show a keen interest in this programme. The fourth village conference was held on 1-2 July 1997. The title of this conference was "From Sustainable Agriculture to Rural Development". The lectures presented (their number was approximately 100) were all connected to the topic of sustainable agriculture or rural development in the narrower or broader sense. Although much less fertiliser, pesticide and other chemicals was used in Hungary in the socialist era and especially after the systemic change than in the majority of the EU member states, still more and more people stress that the land should be tilled in a way that enables it to renew and does not endanger the lives of the generations to come.

Rural development in Hungary should be a tool to promote the economic prosperity of the village dwellers and the decrease of the social inequalities. Rural development means economic and infrastructure developments just as much as the development of the human resources. In the case of economic development, the increased competitiveness of agriculture and the development of the non-agricultural small enterprises should receive a special attention, too.

Three levels of the rural development should be operated well. At the highest level we find the Hungarian Rural Development Committee, which coordinates the development programmes of the counties. The second level is the network of the experts of rural development; they are responsible for working out EU-conform regional development programmes. The third level is the operation of a system which is capable of managing the implementation of the rural development programmes. The construction of this third level is still to be done. The most urgent task in Hungary these days is the establishment of a group of experts who promote the implementation of the programmes.

Following the plenary session, the Village Conference went on to work in five different sections.

1. *Rural economy* section. The lectures presented dealt with four topics. The first one was the theoretical aspects of the correlations of agriculture, agricultural policy and rural development. The second group of lectures contained surveys of the issues of agriculture and rural development on an international scale. The third type of the lectures dealt with the critical issues of the Hungarian rural development and the problems of the family farms. The last group, which was just as important and just as discussed by the participants as the former three, was the lectures dealing with the present and the future of the co-operatives.

The consequence drawn from the discussion which almost everybody agreed with was the opinion that neither the small nor the large farms are viable within the present Hungarian economic conditions. Both group of the agricultural enterprises are partly involuntary businesses which cannot be stopped without causing a drastic and insoluble existence problem in the short run, nor can they be continued as it only prolongs the "struggle". The present support system does not really promote the consolidation of these farms. The price support, besides decreasing effectiveness, is often not a support in reality but only the redistribution of a certain part of the incomes withdrawn from agriculture. It does not always even promote agriculture. Direct income support could help to solve this problem, but the basis of this kind of support should be the separation of the competitive and the social sphere, which has not taken place in Hungary yet. Several participants mentioned the fact that in Western Europe there is a more and more expressed strive for rural support, which is not really a support system of economic policy and agricultural policy but that of social policy which deals with the countryside, the rural population in its complexity.

2. *Sustainable development* section. The lectures and the related discussions can be put in five categories, as follows:

The first one is the comprehension of sustainability and the clarification of the connected notions. The lectures and the following discussions drew the conclusion that the introduction of a sustainable agriculture which really serves rural development requires the radical transformation of the principles of the agricultural, environmental and macro-economic policies at national level, besides the assertion of the Hungarian endowments, interests and opportunities.

The second topic was the role of traditions in establishing sustainable development. For example, the institutionalisation of the traditions can be a vast effort in the development of rural tourism. It is also important to realise how the experiences of the traditional farming can be utilised in a completely new socio-economic environment.

Another group of the lectures dealt with the issue of what is to be sustained. The most frequently mentioned problem was the fact that the local societies are often not innovative enough, they expect external help and the intervention of the upper forums to solve their problems.

Several speakers tried to find how sustainability can be asserted. The aspects of environmental protection are many times damaged by the lack of skills at the local level, the lack of experience in the field of environmental protection, the unskilled population and the frequently changing legal regulations.

The integration of the objectives of environmental protection into the agricultural policy will probably be given a special attention on the brink of Hungary's accession to the European Union. We have to till the land in a way that saves our natural resources. This takes a lot of skills, making training very important at all levels – stressed the speakers.

3. *The diversified development of the rural economy* section. The diversified development of the rural economy is an important part of rural development. Rural development is a new category of regional development and of the development policy. Rural development has not yet received a single concept and use in the Hungarian practice.

In the Hungarian model of the diversified development model, agriculture will continue to be dominant. Agriculture has four functions in rural development: Economic function in the narrower sense, employment, ecological function and the cultural task, the conservation of the traditions.

The development of the rural economy can only take place based on carefully selected strategies, which highlights the importance of the presence and effective operation of an appropriate institutional system. So far it is only local governments which can be considered as stable actors of this system, they have to be responsible for the organisation and development of the economy, as well. The associations of the local governments can have a much more important role than they have now in the formation of development projects and in property management. The third element of the local institutional system can be the civil organisations, chambers and other social and professional groups. It is very rare today that all three elements are present and functioning in a certain region, although a bottom-up strategy is quite impossible without them, as is the construction of the adequate system of economic organisations and the preparation and implementation of programmes and projects.

4. *Local governments – rural management – rural society* section. The presentations and contributions contained the most important issues and problems which show the particularities, problems, results and success of the local governments of the villages within the Hungarian local governmental system. Some of the speakers tried to make international comparisons, also, some of the contributions attracted attention to the issues relating the EU-accession.

Most of the speakers and the majority of the contributors mentioned the issue of the contradictions and conflicts of the systemic change. On the one hand, there are clearly positive changes, such as the strengthening of the system of local governments, the freedom and independence of the villages or the

development and strengthening of the rural societies. In most of the villages, the development compared to the previous decades is undoubted (water supply, gas, telephone and infrastructure developments).

On the other hand, it is just the anomalies of the developments and investments that led to squandering and unreasonable management many times, causing serious problems, together with the restriction of the state budget, for the local governments of the underdeveloped areas – but also for those villages where the investments took place, as they often lacked the adequate consideration.

5. *Social problems – unemployment* section. The presentations and the discussion underlined the opinion mentioned on the plenary session which said that the villages are the great losers of the systemic change, despite the fact that after 1990 they were given back their independence in the legal-administrative and financial sense.

The biggest social problems are caused by the low level of school education and the high level of unemployment in the villages. These factors are closely related to each other and appear together in all cases – said several speakers. In the villages, women lost more with the transformation than men did. Their space of action and opportunities decreased, they can hardly find jobs and many times they are not even registered on the labour market any more. Although the rural households in Hungary are based on two bread-winners, it is frequent in the villages that neither the husband nor the wife has a job.

The average age of the unemployed people is lower in the villages, because their school education is lower and their skills cannot be converted on the labour market. The presentations revealed the fact that the higher population density and the proximity of the large cities (the process of agglomeration) are more advantageous from the aspect of job opportunities than living in remote areas dominated by small villages.

There are large differences among the villages of the different regions, as well. The best situation can be found along the western border of Hungary and around Budapest. Along the Austrian-Hungarian border, Austrians buy a large proportion of the village houses for a very small amount of money and they many times move there when they retire.

SZERZŐK

- Abonyiné Palotás Jolán egyetemi docens, József Attila Tudományegyetem (továbbiakban JATE) Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged
- Bali János tudományos segédmunkatárs, MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest
- Bánlaky Pál szakértő-tanácsadó, Népjóléti Képzési Központ, Salgótarján
- Baracs Gabriella Etelka főiskolai docens, Debreceni Agrártudományi Egyetem (továbbiakban: DATE) Mezőgazdasági Főiskolai Kar, Hódmezővásárhely
- Baranyi Béla tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja (továbbiakban: MTA RKK) Alföldi Tudományos Intézet Debreceni Kutatócsoport, Debrecen
- Barczy Attila egyetemi adjunktus, Gödöllői Agrártudományi Egyetem (továbbiakban: GATE) Talajtani és Agrokémiai Tanszék, Gödöllő
- Baukó Tamás tudományos munkatárs, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály, Békéscsaba
- Bihari Zsuzsanna tudományos munkatárs, MTA RKK Budapesti Osztály, Budapest
- Bolye Ferenc elnök, Mezőföld Népfőiskolai Társaság, Hantos
- Borbély Csaba PhD-hallgató, Pannon Agrártudományi Egyetem (továbbiakban: PATE) Állattenyésztési Kar, Kaposvár
- Cawley, Mary E. egyetemi tanár, University College Galway, Írország
- Csapó Tamás tudományos főmunkatárs, tudományos csoportvezető, MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet Vas Megyei Kutatócsoport, Szombathely
- Csefkó Ferenc ügyvezető igazgató, MTA RKK, Pécs
- Csepregi Tibor egyetemi adjunktus, GATE Munkatudományi Intézet, Gödöllő
- Csordás László tudományos főmunkatárs, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét
- Diebel Andrea akadémiai ösztöndíjas, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Debreceni Kutatócsoport, Debrecen
- Dorgai László tudományos osztályvezető, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest
- Dúsné Obádovics Csilla egyetemi tanársegéd, GATE Statisztikai és Gazdaságelemzési Tanszék, Gödöllő
- Emőkeyné Mészáros Zsuzsa kutatásszervező, GATE Agrárszociológia Tanszék, Gödöllő
- Faludi Erika kuratóriumi elnök, KISPAD Alapítvány, Drávafok
- Farkas Tibor egyetemi tanársegéd, GATE Agrárszociológia Tanszék, Gödöllő

- Fertő Imre tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest
- Finta István tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
- Fodor István tudományos főmunkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
- Gillmor, Desmond A. egyetemi tanár, Trinity College Dublin, Írország
- Godó Nándor egyetemi hallgató, Janus Pannonius Tudományegyetem (továbbiakban JPTE) TTK, Pécs
- Grónás Viktor doktorandusz, GATE Növénytermesztési Intézet, Gödöllő
- Gurzó Imre tanszékvezető főiskolai tanár, Kőrösi Csoma Sándor Főiskola, Békéscsaba
- Hajdú Zoltán igazgatóhelyettes, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
- Hajnal Klára egyetemi adjunktus, JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, Pécs
- Hajós László egyetemi tanár, GATE Munkatudományi Intézet, Gödöllő
- Hargitai Judit projektvezető, Környezettudományi Központ, Budapest
- Horváth József kollégiumigazgató, PATE Állattenyésztési Kar, Kaposvár
- Hrubi László tudományos munkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
- Hubai József főiskolai docens, Külkereskedelmi Főiskola, Budapest
- Jávor Károly vezető tervező, főmunkatárs, VÁTI KHT, Budapest
- Juhász Gábor egyetemi tanársegéd, PATE Állattenyésztési Kar, Kaposvár
- Kajári Karolina PhD-hallgató, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- Király Henriett hallgató, Krúdy Gyula Gimnázium, Gödöllő
- Kissné Novák Éva egyetemi docens, JATE Filozófia Tanszék, Szeged
- Kocsondi József tanszékvezető, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- Kovács Ernő egyetemi adjunktus, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- Kovács Katalin tudományos főmunkatárs, MTA RKK Budapesti Osztály, Budapest
- Kovács Teréz tudományos főmunkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
- Kraftné Somogyi Gabriella tudományos munkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
- Kupi Károly tudományos munkatárs, GATE Növénytermesztési Intézet, Gödöllő

- Lakner Zoltán egyetemi docens, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- Láng István akadémikus, elnöki tanácsadó, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Lantos Tamás, az Ormánság Alapítvány vezetője, Pécs
- László Mária egyetemi adjunktus, JPTE TTK, Pécs
- Lőrincz Margaréta egyetemi hallgató, GATE Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő
- Madarász Imre egyetemi adjunktus, GATE Agrárszociológia Tanszék, Gödöllő
- Magyar Tünde tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Észak-magyarországi Osztály, Miskolc
- Márkus János intézeti mérnök, GATE „Fleischmann Rudolf” Mezőgazdasági Kutató Intézet, Kompolt
- Márton János ny. főigazgató, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet és Bethlen Gábor Alapítvány, Budapest
- Mezei István tudományos munkatárs, MTA RKK Észak-magyarországi Osztály, Miskolc
- Molnár Melinda tanszéki mérnök, GATE Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Agrárszociológia Tanszék, Gödöllő
- Mutavcic, Beba egyetemi adjunktus, Poljoprivredni fakultet, Institut za Ekonomiku poljoprivrede, Újvidék
- Nagy Géza egyetemi tanár, DATE Tájhasznosítási és Vidékfejlesztési Tanszék, Debrecen
- Nagy I. Imre tudományos főmunkatárs, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály, Békéscsaba
- Novkovic, Nebojsa egyetemi tanár, Poljoprivredni fakultet, Institut za Ekonomiku poljoprivrede, Újvidék
- Nógrádi Zoltán polgármester, Mórahalom Város Képviselő-testületének Polgármesteri Hivatala, Mórahalom
- Nyers Norbert PhD-hallgató, PATE Állattenyésztési Kar, Kaposvár
- Öcsödi Gyula helyettes államtitkár, Földművelésügyi Minisztérium, Budapest
- Pachinger Zoltán PhD-aspiráns, PATE Állattenyésztési Kar, Kaposvár
- Pálné Kovács Ilona igazgató, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
- Papócsi László vezérigazgató, Bábolna Rt., Bábolna; elnök, Magyar Faluért Alapítvány, Budapest,
- Pázmány Gábor számítástechnikai titkár, Somogy Megyei Közgyűlés, Kaposvár
- Pető Károly egyetemi docens, DATE Tájhasznosítási és Vidékfejlesztési Tanszék, Debrecen

- Rabb Szabolcs főiskolai hallgató, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely
- Rácz Kata Lilla egyetemi hallgató, PATE Állattenyésztési Kar, Kaposvár
- Romány Pál ny. egyetemi tanár, Budapest
- Sári László PhD-hallgató, PATE Állattenyésztési Kar, Kaposvár
- Sarudi Csaba egyetemi docens, PATE Állattenyésztési Kar, Kaposvár
- Somogyi Sándor egyetemi tanár, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
- Süli-Zakar István tudományos csoportvezető, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Debreceni Kutatócsoport, Debrecen
- Szabó G. Gábor tudományos munkatárs, PATE Állattenyésztési Kar, Kaposvár
- Szarvák Tibor tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Szolnoki Csoport, Szolnok
- Szeremley Béla ügyvezető igazgató, gróf Károlyi Sándor Szervezetfejlesztési Alapítvány, Budapest
- Timár Judit tudományos osztályvezető, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály, Békéscsaba
- Tóth Erzsébet tudományos főmunkatárs, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Budapest
- Tóth László tanszékvezető egyetemi tanár, Soproni Egyetem Alkalmazott Közgazdasági Tanszék, Sopron
- Tóth László főiskolai hallgató, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely
- Trócsányi András PhD-ösztöndíjas, JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, Pécs
- Váradai Monika tudományos munkatárs, MTA RKK Budapesti Osztály, Budapest
- Vincze Mária egyetemi tanár, „Babes-Bolyai” Egyetem Közgazdasági Kar, Kolozsvár
- Vofkori László főiskolai tanár, Benedek Elek Tanítóképző, Székelyudvarhely
- Vuics Tibor tanszékvezető egyetemi tanár, JPTE TTK Regionális Társadalomföldrajzi Tanszék, Pécs
- Wilhelm Zoltán PhD-ösztöndíjas, JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, Pécs

A IV. falukonferencia megtartása fontos időpontra esett. A parlament által elfogadott területfejlesztési és területrendezési törvényben a vidékfejlesztés, a területfejlesztés új elemként jelent meg.

Ugyanakkor EU-csatlakozásunk felgyorsulása során is egyre inkább felértékelődik a vidékfejlesztés. Közismert, hogy már a csatlakozás (2002–2006) előtt jelentős EU-s pénzeszközkhöz juthatunk, amelyek többek között a vidékfejlesztésre fordíthatók.

E kedvező körülmények mellett veszélyek is fennállnak: kellő programok, intézményrendszer és önerő hiányában ugyanis ezek a kilátásba helyezett források nem jutnak el a rászorultakhoz. A falukonferencián a felmérésekre támaszkodó előadások és e kötetbe szerkesztett tanulmányok is felhívják a figyelmet erre a veszélyre. Magyarországon a vidék fejlődése lemaradt a központi és az ország egyéb fejlettebb régióinak átalakulása mögött. Az is valószínűsíthető, hogy a vidék átalakulása időben egybe esik majd az ország EU-csatlakozásával. Ez újabb konfliktust teremt a vidéki lakosság körében akkor, amikor még ki sem heverte a rendszerváltás okozta megrázkódtatást. Ennek a veszélyhelyzetnek az elhárítása a magyar falu és vidék iránt elkötelezett polgárok közös feladata.

A kötetet egyaránt ajánljuk a falu, a vidék és a mezőgazdaság problémáival foglalkozó kutatóknak, egyetemi hallgatóknak és e területeken dolgozó gyakorlati szakembereknek.